

THE
TATTVĀRTHA-DEEPA-NIBANDHĀ
WITH
PRAKĀSHA

AND

Tippaṇi, Āvaranabhanga, Yojanā, Satsnehabhājana, Indexes, English and
Gujarati translations and Introduction etc.,

(SARVANIRṄAYA PRAKARAᅇA)

EDITED BY
HARISHANKAR ONKARJI SHASTRI

INTRODUCTION & NOTES IN ENGLISH

BY

Principal J. G. Shah, M. A.
Ahmedabad.

PUBLISHED BY
THE TRUSTEES OF SHETH NARAYANDAS
AND
JETHANAND ASANMAL CHARITY TRUST.

236, KALBADEVI ROAD,

BOMBAY 2.

1943.

Price Rs. 5-0-0.

All rights reserved by the publishers.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya-Sagar' Press,
26-28, Kolbhat Street, Bombay.

Published by The Trustees of Sheth Narayandas and Jethanand Asanmal Charity Trust,
236, Kalbadevi Road, Bombay 2.

श्रीकृष्णाय नमः

श्रीमदखण्डभूमण्डलाचार्यवैश्वानरावतारश्रीमच्छुद्धाद्वैताखण्डब्रह्मवादप्रवर्तक...

श्रीमद्वल्लभाचार्यमहाप्रभुविरचितः

सप्रकाशस्तत्त्वार्थदीपनिबन्धः

(टिप्पणी-आवरणभङ्ग-योजना-सत्सोहभाजनैः समलङ्कितः)

तस्य

द्वितीयं सर्वनिर्णयप्रकरणम्

(विविधपरिशिष्टैः, आङ्ग्ल-गुर्जरानुवादादिभिः समुपबृंहितम्)

तच्च

ओङ्कारजित्तनुपा हरिशङ्करशास्त्रिणा संशोधितम् ।

श्रेष्ठिआसनमल्लात्मजयोः नारायणदासजेठानन्दयोः संरक्षितद्रव्यव्यवस्थापकैः

२३६ कालवादेवी रोड, मुम्बई २- इति स्वीयकार्यालयात्

१९९९ वैक्रमीये

प्रकाशितम् ।

निर्मल्लनम् रु. ५-०-०

INTRODUCTION.

TĀTVA DIPA NIBANDHA

Part II

This chapter is called "Sarva Niranya". In the first chapter, the problem of Summum Bonum was considered. It was an attempt to explain it metaphysically. There our author discussed the various systems of philosophy that preach the problem of Summum Bonum and expressed his opinion on their validity or invalidity. Here he considers the same problem, from a different point of view.

The ultimate end of every philosophy is attainment of some kind of fruit which is to be achieved, by some means. It is to be resorted to, after one has ascertained the ultimate reality. For this, acquaintance with the scriptures is essential.

Thorough understanding of the problem of Moksha requires the knowledge of these four subjects viz. 1 Pramana (proofs) 2 Prameya-knowables 3 means and 4 fruit.

Vallabhacharya first considers the proofs. In the first chapter he has already told that the only proof worth reliable in the matter of God's knowledge is the word-proof. Again he said that by word-'proof' he meant the Vedas, the Gita, the Brahma Sutras and the Samadhi Bhasha (Bhagvat of Vyas). All that is to be comprehended under the term scripture is considered here i. e. the Vedas, the Smriti, the Puranas, the six subsidiaries of the Vedas and the Upvedas. He endeavours to give correct interpretation of all these scriptures and determines their real worth.

The Vedas comprise of two sections-the Purva Kanda and the Uttar Kanda. The subject of the former is 'sacrifice', that of the latter 'knowledge or Brahman'. The sacrifice according to him is the form of God, like knowledge. Not only sacrifice is God but all its types, accessories and parts are the forms of God. (तत्त्वापनं
1 तत्त्वार्थं भा० २

च स हरिः प्रयाजादि क्षुगादियत् ।). There are two principal divisions of the sacrifice-Prakriti Yajnas and the Vikriti Yajnas. The Prakriti Yajnas are known as Nitya Yajnas, also because they are obligatory. The Vikriti Yajnas are called Kamyas because they are optional. They are meant for those who desire a certain fruit. Under the term Prakriti we include the Agnihotra, the Darsha and Purnamas, the Pashu, the Chaturmasyas, and the Soma sacrifices. The performer will get Krama Moksha (gradual liberation). If they are performed without accompaniment of knowledge, their fruit is heaven. (ब्रह्मज्ञानाभावे तु पश्चात्तन्मन्त्रं भगवतः स्वर्गमुत्तं भवति ।). The word heaven is employed in double senses. 1 bliss of the soul and 2 the world of heaven. When the soul is full of the Satva quality it leads to the first kind of heaven (सत्त्वगुणप्रवृद्धादेव तदात्ममुत्तं भवेत् ।). The other kind of heaven viz. heavenly world is obtained by performing the Agnihotra, the Darsha Purnamas and the Jyotistma sacrifices (अग्निहोत्रं जुहुवान् स्वर्गकामः "दर्शपूर्णमासान् स्वर्गकामो यजेत" ज्योतिष्टोत्रेण स्वर्गकामः). The fruit of the Pashu and the Chaturmasyas is not the heavenly world but the inexhaustible merit (अर्घ्यं च हवै चातुर्मास्ययाजिनः सुखं भवति ।). The Vikriti Yajna is also the form of God. Although these are called Nitya because by them God reveals himself to the sacrificer. (अपानापित्ययोऽपि म्यभितर्क्षत्सन्निधिः ।). Vallabhacharya states that sacrifice being the form of God, it is not antagonistic to the teaching of the Vedas. But Yajna is not the only form of God. The ignorant people would describe God as Karma. This is wrong. Karma, like knowledge is only one aspect of God. But it is not all in all. (भावस्तत्त्वानतः कर्मकारं केचिन् वदन्ति हि ।). The sacrifice aspect of God is meant for men of certain temperaments. To them knowledge aspect or another form of God will not appeal. Again the sacrifice-form assumes various aspects, according to differences in the kinds and details of the sacrifices. Hence in the Vedas, so many kinds of sacrifices have been enumerated and there have sprung so many schools among the holders of the sacrifice-theory. The cult of sacrifice is separately treated by Jaimini in the Purva Mimansa, and that of knowledge by Badarayana Vyasa in the Brahmamimansa. Each one of these Mimansas is complementary of another. None of these two is perfect. Each one sees half-truth.

They are like two halves of one whole. Therefore, it is necessary that both the Mimansa scriptures should be studied, otherwise the real meaning of the entire Vedas will be missed उमयोर्द्वि परिज्ञाने सर्ववेदार्यनिर्णयः।. Winding up this discussion, Vallabhacharya, put the whole thing beautifully by saying that God's form consists of two limbs—the head-part and the trunk-part. The knowledge is the head-part and the sacrifice is the trunk-part of which the Agnihotra and the Darsha Purnamas are the hands, the Pashu and Chaturmasya are the feet and the Soma is the breast. Thus according to Vallabhacharya between the Karma Kanda and the Gnan-Kanda or between the Purva Mimansa of Jaimini and the Uttar Mimansa of Badrayan there is a harmonious relation. It is a relation such that one cannot subsist without another. Knowledge requires sacrifice and sacrifice requires knowledge, to make it perfect. This is how he expounds the meaning of the Vedas. In verses 1-32, the interpretation of the Vedas is given.

He then proceeds to expound the meaning of the Smritis and their value in approaching the problem started at the beginning of the first chapter.

Verses 33 to 48 constitute the section on the Smritis. In these Verses, our author explains the importance of the Smriti Literature. Of the Smritis, he considers the Gita as the leading work. Wherever the word Smriti is used in the Brahmasutras by Badarayan, it is with reference to the Gita. But there are, besides Gita, many other works which pass under the names of the Smritis such as Manusmriti, Yajnavalkya Smriti, Parashara Smriti etc. The author here explains the term स्मृति as ऋषीणां पूर्वचरितस्मरणं. It is the recollection of the previous conduct of the sages. This remembrance is based upon the experience. This experience being manifold, the remembrance is also manifold. Hence diverse subjects have been discussed in the Smriti works. The fundamental difference between the Shruti (the Vedas) and the Smritis is that the former is revelation of knowledge which is due to God Himself. There are no authors of the Shruti. The latter also gives knowledge, but it is based upon the experience of the former sages. Whatever the sages of yore experienced in life is remembered by the

subsequent sages and is put down as rules. So the rules of life etc. which occur in the Smṛiti works, are all drawn from memory by the subsequent sages, taking for their standard the experience of the former sages. So the Smṛitis do not possess as much divinity as the Shrutis. The Shruti being self-revelation is the work of God, the Smṛiti being based upon the experience of the former sages is the work of human beings. So the Smṛiti cannot take its rank with the Shrutis.

In the body of Smṛiti literature in all there are four kinds of divergent thoughts—on conduct, the worldly transaction, the social ethics (Nyaya) and the purificatory means. The first enables a man to regulate his activity, the second how to get his maintenance (Jivika), the third how to keep harmonious relation with other members in the society, in which the man lives, and the fourth one how to keep his mind pure under all the evil influences of the worldly life. आचारश्लोके प्रवृत्तिः प्रकर्षेण स्थितिर्भवति लोकातुसारेण जीविका भवति। न्यायेन व्यवहारः। विलासतुमेवमेवोक्तेन विदुर्देव भवति (T. D. 2 P. 34). One might question here that when Dharma is preached both in the Smṛiti works what is the use of separate literature called the Smṛitis? The purpose will be served by the Shrutis alone. Because the Shrutis have also taught the same Dharma. For example in the Shrutis, we meet with such injunctions as धन्वतः 'प्रवा जति नास्तु मृतपुरीषं कुर्यात् न. विवस्वतः सारत्.' The same injunctions are also met with in the Smṛitis. The question arises why the same injunctions are repeated in the Smṛitis? The answer is that the Shruti injunctions are restricted in their scope. They are not meant for all. They are restricted with reference to time and place and also to persons. The Smṛiti injunctions are meant for all. They are of universal character. Hence their separate treatment is needed. But their chief object is to strengthen further what is taught by the Vedic passages. The truth regarding Dharma is made stronger and firmer, by being supplemented by the Smṛitis. The Shrutis are like the body and the Smṛitis like 'Home'. Just as the body gives happiness to the soul, in the same way the sacrifices, austerities, knowledge of Brahman etc give happiness to the soul. Similarly just as the home by giving all comforts to the man, nourishes him, the Dharma taught by the Smṛitis, develops the

soul. In other words both the Shruti and the Smritis are useful for the perfection of life. (देहस्थानीयो वैदिको धर्मः । गृहस्थानीयः स्मार्तः । उभाभ्यां जीवः सुखं नान्यथा ।). The teachings of the Smritis on the 16 Śanskaras, the twilight adoration, the Shraddha ceremonies, a Pravrayas and the means of purification are derived from the Vedas. This portion of the Smritis is to be regarded as the Vedic. The teaching on fasts and on going to holy places, according to some, have their origin in the Vedas. But really speaking it is not so. These ideas are not borrowed by the writers of the Smritis from the Puranas, but they are deduced from the conduct of the sages of old days which was recollected afterwards by the writers of the Smritis. The Kalpasutras are dual in character. It has the elements of the Vedas as well as the Smritis. Considered as matter it is the part of the Veda, and as authorship it is the part of the Smriti. The subject of the Kalpa Sutras is the sacrifice, which is the subject of the Purva Kanda of the Veda and as it is the work of a sage, it is the Smriti. The Grihya Sutras do not partake of the character of the Veda. Where a doubt is felt whether a certain sacrifice should be done according to the Vedic injunctions or according to what has been stated in the Grihya sutra, it should be done according to the Vedic injunctions. The Veda is to have its superiority over every other scripture. A Brahman who is ignorant of the Shruti and is guided in the performance of his duties by mere Smriti, is not thought to be a real Brahmin. He is a Brahmin only in name; or a man only with a mask of a Brahmin. How is it that the knowledge of Brahman forms one of the subjects of the Smriti? To this there are two explanations—one is secondary and the other primary. The secondary explanation is that it is introduced in order to simplify the subject of knowledge, treated in the Vedas. As ordinary readers are unable to understand the teaching of the Upanishads, to make it understandable, the subject of knowledge of Brahman is introduced among other things in the Smriti works. This is one explanation. There is another explanation which is primary one and it is that the subject of the knowledge of Brahman has its origin in the Vedas. To this the objection may be raised viz. that as the Smriti, having its

place equal to that of the Veda, is superior to the Purānas, it is impossible that it will borrow anything from the latter. The reply is, the Smritis treat all the Ashramas and their respective duties. These Ashramas are four, the fourth one is the stage of Asceticism. This is meant for the acquisition of knowledge and engaging mind in the meditation of God. So, just as the Smritis describe the duties of other three Asramas, so they describe the duties of the fourth Ashram. These Ashramas are described in the Puranas. Also the Smritis have borrowed these ideas about the Ashrams from the Puranas. If we hold that they are taken from the Upanishadas, then the importance of the Upanishads will be lost because people would satisfy their desire for knowledge by the Smritis and not by the Upanishads. So the conclusion is that the knowledge section of the Smritis is not strictly speaking Vedic. This being so it cannot lead to fruit like the knowledge from the Veda. However it has its utility in its being useful to the knowledge of the Upanishads i. e. It enables one to understand the knowledge of the Upanishds which have been difficult for ordinary readers to understand. That is the only purpose for which it is intended.

The author then proceeds to show the importance of the Puranas. Verses 48 to 71 constitute the section called the Puranas. From the very start, our author observes that the Puranas are as much important as the Vedas. The Vedic character of the Puranas is admitted by all the Puranas. The principal subjects of the Puranas are four ends of human pursuits namely *Dharma, Artha, Kama* and *Moksha* and *Bhakti*. Each one of these is either *Nitya* (obligatory) or *Kamyā* (optional) *Dharma*. Hospitality is the *Nitya Dharma* and the desire of children is the *Kamyā Dharma*. Storing food, necessary for bare every day maintenance is *Nitya artha* and the storing it for selfish ends and superfluous enjoyments is *Kamyā Artha*. Intercourse with one's wife, according to the precepts of the scriptures is the *Nitya Kama* and that with another woman, setting aside the scriptural injunction and the social code is the *Kamyā Kama*. *Sayujya Moksha* is *Nitya* *Moksha* and other kinds of *Moksha* are *Kamyā*. *Disinte-*

rested devotion, free from all desires is Nitya Bhakti. The devotion whose main object is the achievement of some Moksha or desires is Kamy Bhakti.

If one says that all the eighteen Puranas are the works composed by Vyas, how is it that they hold rank equal to the Veda. To that our author replies that the Puranas exist from eternal time. They existed even prior to the Veda (T. D. 2 V. 48) and Vyas simply collated them and put into writing. Although the Veda and the Puranas take equal rank, there is a difference in their purposes. The Veda is intended for the first three classes, viz. the Brahman, Kshatriya and the Vaishyas, and the Puranas for all the four classes, the fourth class being that of the Shudras.

The differences among these three, are brought out by the statement that the Veda is like a body, the Smriti, like home and the Puranas, like materials. Just as without various materials in the house, the body cannot be maintained in the same way without the teaching of the Puranas, the religious life in accordance with the Veda is not possible. (श्रेतो धर्मो देहस्थानीयः स्मृतौ गृहस्थानीय उपकरणस्थानीयः पौराणिक इति ।). So the Puranas are indispensable to the thorough understanding of the Veda. Explaining further the importance of the Puranas, our author says that the Veda and the Smriti are the eyes but the 'Puranas' are the heart of Dhrama. They are called the heart, because they contain the secret of the Veda and because without the Puranas, the Veda cannot be comprehended adequately. If the Vedic knowledge is not supplemented by the knowledge of the Puranas, the state of complete knowledge will not be achieved. Despite it, ignorance is sure to remain (तद्ज्ञाने सर्वं मौढ्यं). Also the underlying motive of the Veda can be grasped only by the help of the Puranas. So the use of the Puranas lies in revealing the motive of the Veda. (वेदे यज्ञादय उच्छेदोपामभिप्राय-ज्ञानपुराणादेव कदाचित् कर्तव्य कदाचित् कर्तव्यम् भावस्य ज्ञानं पुराणात् ।).

Puranas are 18 in all. These divisions are made in accordance with the three gunas viz. Tamas, Rajas and Sattra. At different periods

of creations creatures with special qualities were created. Each period is called a Kalpa. Each Kalpa is known after the gunas of Prakriti. The Deity of the Tamas Kalpa who created the universe is Shiva; of the Rajas Kalpa, is Brahma and of the Sattvik Kalpa is Vishnu. The Matsya, the Kaurma, the Lainga, the Shaiva the Skand and the Agni Puranas are called Tamas Puranas. The Vishnu, the Narada, the Bhagvat, the Garuda, the Padma, the Vaivarta, the Markandeya, the Bhavishya, the Vaman and the Brahma Puranas are the Rajas Puranas. The Tamas Puranas glorify Shiva as the Supreme Deity, the Sattvik Vishnu and the Rajas Brahma. These three deities really speaking are the forms of Krishna the Supreme Lord. At present there are three kinds of soul, some in whom Tamas is predominant, some in whom Rajas and some in whom sattva. To satisfy their desire of knowledge of these three kinds of souls three kinds of the Puranas are composed so that each type of man, may learn something and benefit himself, in his religious life (इदानीं त्रिविधा जीवास्तेन त्रितयमीर्यते।) The ultimate end however of the Puranas is to enable men to secure Moksha. It is meant for persons of both the sexes, of all the classes, irrespective of their caste, creed and colour, living in any country, not only for human creatures but also for the non-human creatures. Of all the Puranas, the Bhagvat Purana is the greatest. Its chief end is to make men resort to devotion as a means of attaining God. The soul of Vyas was not satisfied with what he wrote in the Gita. He therefore wrote the Bhagvat.

Although Bhagvat is one with the Veda, Vyas has not asserted its oneness with the Veda; because it differs from the Veda in one respect namely that the Veda is intended for the twice-born castes and this is for all the castes. To make Moksha accessible to all, the compilation of the Bhagvat was deemed necessary. (सर्वैक्युक्तिनिवृत्त्यर्थं वेदवत्तस्य नोक्तवान्।) The Veda teaches the fruit of work done in accordance with the Vedic injunctions. The man desiring a particular fruit must shape his conduct, in conformity with the dictates of the Vedas. He can not ignore those dictates and expect the fruit. (वेदायां वृष्टाने सिद्धे वेदः-सफलो भवति न तु स्वार्थावृष्टानं संपादयितुं-शक्तः।).

This' being so, the Veda is powerless in purifying the man whose religious conduct is impure. But the Bhagvata is capable of purifying even such persons. 'In this respect, the Bhagvata differs from the Veda. Further it is stated that even its mere study leads to the fruit of Moksha (अभ्यासमार्गेणैव तदर्धातुप्रज्ञाभावेऽपि लोकः मुच्यते ।). Our author here warns the readers that the Bhagvata' must not be, under any circumstances, used as a means for procuring maintenance. Rather than using the Bhagvata as a means of livelihood, the man suffering from the pinches of dire poverty should welcome death. (वृत्त्यर्थमुपायो न वर्तन्यः).

The fruit of any work depends upon the six factors viz time, place, material, doer, spell (Mantra), and the work itself. If these six means are pure, unsoiled by any extraneous influences, the desired fruit will be obtained. But if all these or any one of these is impure, then, there will be a hitch in the attainment of the desired fruit. In this Kali age, it is not possible to find all these factors in their pure state. This being so, the performance of the Vedic rituals i. e. the Dharma as preached by the Veda cannot help one to get the fruit. The Dharma, preached by the Bhagvata, being independent of the above factors is the only possible one worth resorting to. (कालदयः षट् शुद्धा फलं साधयन्ति ते कथमपि न शुद्धा भवन्ति । वेदाद्यर्थैश्च कालादिसाधनापेक्षा. भागवतार्थस्तु न तानपेक्षते नित्यत्वात् सर्वाधिकारत्वात्सुलभत्वाच्च ।).

Now our author proceeds to consider the values of other works of religious literature such as the six auxiliaries of the Vedas, the sub-Vedas, poetical compositions like Ramayan and others. The six auxiliaries of the Veda are Shiksha (Science of Phonetics), Kalpa (Science of the Rituals), Chhanda (Science of Prosody), Nirukta (Science of Etymology and the interpretation of the Vedic deities etc), Jyotish (Astronomy), Vyakarana (Grammar of). These scientific treatises are meant to preserve the strength and solidarity of the Veda. This is achieved in three ways, by preserving its form, its spirit, and its ceremonial part. The form of the Vedas is preserved by the Shiksha and the Chhanda, the spirit by the Nirukta and the Vyakarana and the ceremonial part by the Jyotish and the Kalpa. The Vedic language and the Vedic metres differ from the post-Vedic language and the post-Vedic metres.

There is definiteness and finality in them, which is not to be disturbed or violated by any alterations or amendments introduced in them. If the words like मरु कर्मणि occur there, they must not be changed into मरुत्कर्म, although the latter form is more grammatical according to the post-Vedic rules of languages. Whatever the form of the language of the Veda is, it should be allowed to remain there as untouched. 'Shiksha' has come into existence for this very purpose. The Chhanda also preserves the external form of the Veda, by fixing for ever the rules of prosody. Similarly, the Nirukta and the Kalpa are attempts to preserve the meaning of the Veda in fact. Thus, each of these auxiliaries has a specific purpose to serve. Nighantu which is merely a collection of the Vedic words is not looked upon as an auxiliary of the Veda, but the Nirukta is an auxiliary because it gives etymological explanation of each important word. Without Nirukta, many passages of the Veda would have remained obscure and unintelligible even to the scholars. All these auxiliaries serve their respective purposes individually as well as collectively. Their chief end is to enable the readers to understand the meaning of the Veda.

The AyurVeda, (Science of Medicine) Dhanus Veda, (Science of Missiles) Gandharva Veda (Science of Music) and the Sthapatya (Science of Architecture) are called secondary Vedas. The first is connected with the Rig, the second with the Yajus, the third with the Samap, and the fourth with the Atharva. The object of the first is to teach man the duty of preserving health, without which the practice of Dharma is not possible. The second teaches him how to protect himself and the society against the onslaughts of any aggressors. The third enables him to chase away sorrow and gloom etc by means of music. The fourth has its practical utility in the performance of the sacrificial ceremony. Similarly all the 18 sciences that are extant are intended as aids to the performance of religious duty. The Arthashastra (Science of Economics) shows the ways of producing and distributing wealth in the society. This wealth is ultimately to be used for religious duty. The Kamshastra (Science of Love) of Vatsyayana, which treats of love, has for its ultimate object, the achievement of the happiness of Moksha.

(यथादिमथनं योगे दृष्टान्तस्तथा मोक्षे काम इति) All the poetical and dramatic compositions which treat of love are to be included as parts of the Kamashastra. They yield as their fruit, fame in this world or heaven and not the Moksha. There is, however, an exception in the case of Ramayan. It is composed with the sole object of making men religious. Hence, it takes its rank not with the ordinary Kavyas but with the Puranas which hold place analogous to that of the Vedas in the body of the Hindu Religious Literature. It is not like a Kavya of Kalidas and other poets, who write simply to give pleasure and not to convey any religious teaching. Hence they are to be differentiated from other Kavyas. ('वाल्मीकिः सांप्रतं किल समाधिर्मापया प्राह प्रमाणं सर्वथैव तत् ।)

As for the Samkhya, Nyaya, and the Vaisheshika systems they are intended to lead astray the mind of those men who by their nature are not religious. So they are not to be accepted as authoritative. (अन्यानि कणादादिशास्त्राणि मोक्षार्थान्येव अतस्तन्नादरणीयम् ।)

Thus our author in v. 1 to 83, discussed fully the question of Pramana. By Pramāna he means the word-proof. It is a very wide term. Under it, he includes the Veda, Smritis, Puranas, the six auxiliaries, and the secondary Vedas, the Arthashastra, the Kamashastra and the poetical works like Ramayan—the object of all these is to teach Dharma to men. That is, those works whose object is to preach Dharma are included under 'proofs'. They are means to understand the Reality of the Universe. Next, he considers the question of Prameya i. e. objects of knowledge, knowable entities. Answering summarily the question about Prameya, he says that the only knowable entity is God. He is both possessed of qualities and destitute of qualities. He is Purusha as well as Prakriti with its three attributes viz. Sattva, Rajas and Tamas. He becomes manifest as Dharma as well as sixfold conditions such as origination, existence, growth etc. marking the various stages, through which an object passes during its appearance in the physical world. Vallabhacharya describes God in three aspects, as the original form, as cause, and as effects.

God as cause of the Universe has 28 sub-forms. They emanate from Him at His sweet will. The Chit and Anand constituents of

There is definiteness and finality in them, which is not to be disturbed or violated, by any alterations or amendments introduced in them. If the words like *मृ. कर्मिः* occur there, they must not be changed into *मृ. कर्मै*, although the latter form is more grammatical according to the post-Vedic rules of languages. Whatever the form of the language of the Veda is, it should be allowed to remain there as untouched. 'Shiksha' has come into existence for this very purpose. The Chhanda also preserves the external form of the Veda, by fixing for ever the rules of prosody. Similarly, the Nirukta and the Kalpa are attempts to preserve the meaning of the Veda in tact. Thus, each of these auxiliaries has a specific purpose to serve. Nighantu which is merely a collection of the Vedic words is not looked upon as an auxiliary of the Veda, but the Nirukta is an auxiliary because it gives etymological explanation of each important word. Without Nirukta, many passages of the Veda would have remained obscure and unintelligible even to the scholars. All these auxiliaries serve their respective purposes individually, as well as collectively. Their chief end is to enable the readers to understand the meaning of the Veda.

The ĀyurVeda, (Science of Medicine) Dhanus Veda, (Science of Missiles) Gandharva Veda (Science of Music) and the Sthapatya (Science of Architecture) are called secondary Vedas. The first is connected with the Rig, the second with the Yajus, the third with the Saman, and the fourth with the Atharva. The object of the first is to teach man the duty of preserving health, without which the practice of Dharma is not possible. The second teaches him how to protect himself and the society against the onslaughts of any aggressors. The third enables him to chase away sorrow and gloom etc by means of music. The fourth has its practical utility in the performance of the sacrificial ceremony. Similarly all the 18 sciences that are extant are intended as aids to the performance of religious duty. The Arthashastra (Science of Economics) shows the ways of producing and distributing wealth in the society. This wealth is ultimately to be used for religious duty. The Kamashastra (Science of Love) of Vatsyayana, which treats of love, has for its ultimate object, the achievement of the happiness of Moksha.

(यथाग्निमयनं योगे दृष्टान्तस्तथा मोक्षे काम इति). All the poetical and dramatic compositions which treat of love are to be included as parts of the Kamashastra. They yield as their fruit, fame in this world or heaven and not the Moksha. There is, however, an exception in the case of Ramayan. It is composed with the sole object of making men religious. Hence, it takes its rank not with the ordinary Kavyas but with the Puranas which hold place analogous to that of the Vedas in the body of the Hindu Religious Literature. It is not like a Kavya of Kalidas and other poets, who write simply to give pleasure and not to convey any religious teaching. Hence they are to be differentiated from other Kavyas. (वाल्मीकिः सांप्रतं किल समाधिभाषया प्राह प्रमाणं सर्वथैव तत् ।).

As for the Samkhya, Nyaya, and the Vaisheshika systems they are intended to lead astray the mind of those men who by their nature are not religious. So they are not to be accepted as authoritative. (अन्यानि कणादादिशास्त्राणि मोक्षार्थान्येव अतस्तन्नादरणीयम् ।).

Thus our author in v. 1 to 83, discussed fully the question of Pramāna. By Pramāna he means the word-proof. It is a very wide term. Under it, he includes the Veda, Smritis, Puranas, the six auxiliaries, and the secondary Vedas, the Arthashastra, the Kamashastra and the poetical works like Ramayan—the object of all these is to teach Dharma to men. That is, those works whose object is to preach Dharma are included under 'proofs'. They are means to understand the Reality of the Universe. Next, he considers the question of Prameya i. e. objects of knowledge, knowable entities. Answering summarily the question about Prameya, he says that the only knowable entity is God. He is both possessed of qualities and destitute of qualities. He is Purusha as well as Prakriti with its three attributes viz. Sattva, Rajas and Tamas. He becomes manifest as Dharma as well as sixfold conditions such as origination, existence, growth etc. marking the various stages, through which an object passes during its appearance in the physical world. Vallabhacharya describes God in three aspects, as the original form, as cause, and as effect.

God as cause of the Universe has 23 sub-forms. They are derived from Him at His sweet will. The Cit and Anand

Brahman have no Causal power, only the Sat,-part has it. These 28 sub-forms which become the cause of the universe are Prakriti, Purusha, Mahat, Ahankar, five Tanmatras, five functional organs, five organs of knowledge, five elements, mind and three attributes of Prakriti. The souls are manifestation of the Chit form, and the inner souls, of the Atand part of Brahman.

The original form (सह्य) of God is known as Sacrifice, Knowledge (Brahman) or Bliss (Krishna.) The first is described in the Purva Kanda of the Veda, the second in the Uttar Kanda and the third in The Gita and The Bhagvata. Those wishing to get detailed knowledge about these forms of God should read those works.

Of the 28 Tattvas which are mentioned as the causal forms of God, first twenty five are mentioned in the 3rd book of the Bhagvata and the last three in the Gita. Some persons would suggest that Akshara, Kali (time), Karma (work) and Svabhava (nature) should be included in the list of the causal forms, but our author does not include them in the list for reasons given in v 101-119. They constitute the form aspect of God and not the causal aspect. They are inherent in the Ananada—the Akshara being inherent in the Ananda and Kala, Karma and Svabhava (nature) in the Akshara.

The Karya forms are of two kinds—Samashti (universal) and Vyashti (individual). Again there are three kinds of the Karya Form—Ādhibhautik (Physical), Ādhyātmik (spiritual), and Ādhidai- vika (transcendental).

The universe is a physical effect, the souls spiritual and the Akshara Brahman (the inner soul), transcendental effect. All these different effects have come out from the cause, Brahman. It is Brahman that becomes manifest as so many effects. So one must not consider them as separate from Brahman. The three diverse forms of God viz. The Antaryamin, the Akshara and Krishna are ultimately one. God assumes these forms by His will. They can be compared with the charioteer, the owner of the chariot and the occupant of a chariot respectively. These separate forms are meant for specific functions.

Each form can do a limited function. (यथा सारथी रथी तदन्त स्थितश्च तयान्तर्गम्यक्षरं कृष्णः । एव सति पुरुषोत्तमत्वेन सर्वत्र दर्शनं भवति । परं ब्रह्मैव निप्रकारेण वर्तते इति त्रयो वेदाख्ययागौ प्रत्येकं बहुन्वेदानाद् ।). Having described Brahman thus in three capacities viz as स्वरूप, कारण and कार्य, the author establishes that all these forms being the manifestations of God, ultimately God alone becomes an object of cognition. Here the question arises, if all these forms are manifestations of God, how is it that they are subject to the states of origination, existence, growth, development, decline and dissolution? The simple answer is that they are subject to the Will of God. These changes of states are caused by the Will of God; therefore, they are to be looked upon as the phases of God's Will or His form. If it is said that these changes of origination and dissolution do not, in fact, exist separately but inhere in God, then the objects jar etc. being existent in God, will not need any effort to bring them out. Those who entertain such an opinion believe that these objects have got their existence and also their dissolution. This being the case, the organs of function, through which activity is resorted to by men, and the organs of cognition by which they endeavour to get the knowledge of the external objects such as jar etc, will be of no use. To this our author answers that there is no room for such doubts in the case of God. When we think of objects, existing apart from God, the doubts may have their justification. In fact, the Veda does not say that the objects like jar etc. are produced and are destroyed. But it says that they are revealed from and absorbed in God. In fact, they are not subject to the states of origination and dissolution. It is when we think of them in terms of their being separate from God that the notions of origination and dissolution arise in our mind. But when they are considered in relation to God and as parts of God, these notions cannot arise. The Mayavadins believe that the jar etc are subject to these states. If we endorse their opinion then the activity and knowledge which are expressed through the various senses are also subject to these. In that case they will not yield their fruits. The author replies that the position taken by the Mayavadins is not tenable. He considers the question whether, as stated by the Mayavadins,

the jar etc are subject to the states, origination, and dissolution or not. If it can be established that they are not so, then other questions arising out of it relating to the originations and dissolutions of activity and knowledge also will be automatically answered. With this object in view, the author undertakes the refutation of what has been urged by the Mayavadins in v. 136.

Vallabhacharya enumerates two types of knowledge. 1 The Nitya & 2 the Karya. The Nitya is that which is imparted by the Veda. The Karya is that which is due to the intelligence of men, and by which he is guided in all his worldly pursuits. It is acquired by the mind through the senses which before revealing the object *to be cognised come into contact with it. According to our author, this revealed knowledge also partakes of the nature of God. (सर्वस्य ब्रह्मान्मकत्व वदता सिद्धातिनासपि जन्वज्ञानस्य भगवद्भूततातीव्रण्यच ।)*. Mayavadins, however, accept only the Nitya type of knowledge. The Karya type is nothing but a reflection of the Nitya knowledge in the intelligence of men. According to them, absolute Brahman alone is eternal knowledge. The reflection of this eternal knowledge i. e. Absolute Brahman in the intelligence of men is called Karya knowledge. So, what is known as 'Karya knowledge' is nothing but a reflection. It has therefore nothing to do with origination and destruction. It does not originate but seems or appears there. Our author answers the Mayavadins by saying that if they believe Chit-knowledge as eternal, then they must believe the Sat, and Anand also to be so; because Sat, Chit and Anand—all are the parts of God; If Chit constitutes the form of Brahman, Sat and Anand also constitute the form of Brahman. So all the three must be supposed eternal and not only the knowledge-part. Moreover, it is not right to suppose that the worldly knowledge is the reflection of the eternal knowledge. The eternal knowledge, according to the Mayavadins, is formless, and as such it cannot be reflected. It is the law of reflection that only objects that have forms are capable of being reflected. Another flaw in the theory of the Mayavadins is that as intelligence in which the eternal knowledge is supposed to be reflected is not pure, reflection is not

possible. The postulate of the Mayavadins viz. the reflection of Brahman in nescience is the human soul and that in intelligence, the worldly. (Kārya) knowledge is utterly irrational; because both nescience and intelligence are not deemed to be pure by them and unless they are pure, reflection is not possible. We all know that if the mirror is not pure, the object cannot throw its reflection in it. This reflection-theory about worldly knowledge is refuted in v. 136.

न प्रतिस्फुरणं स्परहितस्य कदाचन । अविद्यायास्तथा बुद्धेर्न शुद्धत्वं कदाचन ॥

(In this connection read the learned commentary Avaranbhāṅga on 'p. 102 for further reasonings on this question). Again if the reflection theory is accepted, then, Brahman being present in all the souls and all the material objects, in the former as the reflection in nescience, in the latter as reflection in intelligence—the distinctions between the souls and the objects will not exist. All the souls being omniscient like Brahman, no efforts are necessary for the knowledge of those objects. This proves the futility of the organs of cognition and consequently of the organs of function. Our author, therefore, says that the worldly (Kārya) knowledge is not a reflection and therefore it is not false. It is as real as the eternal knowledge. It is intended for revealing the nature of worldly objects. It is different from the other i. e. eternal knowledge. It is to be acquired through such means as grammar & lexicon etc. When any object is seen, it leaves a certain impression upon a man's mind. This impression takes the colour of any of the three qualities viz Satva, Rajas and Tamas. As is the quality, so is the impression. This impression received in the mind, after the object is perceived, may reveal the exact nature of the object in the intelligence in accordance with the predominance of any one of the above three qualities. In short, all objects are perceived ultimately through the glasses of the qualities. It is these qualities that are create distinctions. The objects themselves however are free from distinctions. The souls that receive impression or knowledge are brought under the influence of these qualities; so the real channel of the knowledge of the soul is, the qualities. And what are these qualities ultimately? They have emanated from God. Viewed in this light, the worldly knowledge

is not false, What applies to knowledge, applies also to the experience of the happiness and misery in the world. In short, Vallabhacharya's theory is that everything is Brahma. This is summarised in the following words of his *Prakasha* on v. 141:—

तत्तदाकारस्वरूपेण घटापटाद्याकारेण यस्मिन्देहे येन प्रकारेण येन साधनेन यथाविर्भावेच्छा तथा सर्वं संपाद्याविर्भवेतीत्यर्थः तत्र निदर्शनमाह—यदि घटादयो यावन्तो भविष्यन्ति ते सर्वे कारणत्वेन वर्तन्त इत्यङ्गीकर्तव्यम् । अन्यथा ततः प्रादुर्भावो नोपपद्येत तथा सामर्थ्यं भगवत्त्वेन संगच्छते इतो यदादिकं भगवद्रूपमेव । घटादिकार्यं च तत्रैव लीनं तिष्ठति । तदापि भगवद्रूपं प्रपञ्चस्थानीयम् ।

In this passage, he clearly states that the object 'jar' which is the effect and the clay out of which it is produced are both the forms of God. So the jars etc. are not subject to the states of origination and dissolution. Origination means the manifestation of God's power in a certain form and dissolution means the state of absorption of that form into Brahma. All the effects like jars etc. are latent in the cause. If the effect is not present in the cause, then effect cannot emanate. Because the tree is present in the seed, the tree emanates out of it. If it were not present there, then, the tree would not have sprung at all. So we must suppose the presence of the tree i. e. effect in the seed i. e. the cause. So long the effect is latent the form object does not become manifest. When it is made manifest, we cognise it as an effect and not as a cause. Otherwise the effect and the cause are one. Only by its latency or patency, we know it as a cause or as an effect. Cause is the state minus patency of effect. So long the jar was latent in clay, we did not perceive the jar, we only knew its cause 'clay'. When the jar-form has been fully manifested, we know it as a jar. Similarly, when the effect is drawn back into the cause, we cease to have separate knowledge of the effect. It is only after manifestation and before its disappearance that we see the jar as distinct from the cause. But in fact it is not distinct. The cause does still persist in the effect. When we say 'The jar is destroyed' or 'It is not produced', we refer to the acts of destruction or of non-production of the jar which has its existence as the *वर्ण*, otherwise one should use only the word 'destroyed' and not the sentence 'the jar is destroyed'. That means the quality 'destruction' is linked

universe does not require these helps. God alone creates this, by assuming himself for that purpose the form of *Jiva* or *Asanya*. (आत्मन्यहो भगवानामप्रपञ्चेतुः ।). The human speech which consists of sentences, words and letters, is the manifestation of 'God's Word-form'. The sentences, words and letters are the different names given to the word-form of God. (वर्णः परं तथा वाक्यं तस्य नामत्रयं मतम्). Although the words are the form of God, they express every possible meaning. For the purpose of worldly dealing, they are restricted in senses. Otherwise any word will mean anything and that will create a lot of confusion which will result into a state of complete deadlock and chaotic condition in social intercourse between man and man. The meanings to be understood in a particular context should be learnt from Grammar and lexicon books. Vallabhacharya holds that the differences in meanings are due to God's will to become many. Just as God reveals His word-form in diverse words, so does He reveal it in diverse meanings. Of the three—sentences, words and letters, sentences are more powerful in yielding meaning than the words, and the words more powerful than the letters. Each word may have a particular meaning, but that meaning is always subordinate to the sentence-meaning. The words have individual-meaning of their own and also particular meaning when used in a sentence which will conduce to the comprehension of the meaning of a sentence. The meaning and form of the sentence is revealed by words; so also those of the words by the letters of which the words are its components.

In the work of rhetorics, a point is discussed whether the drift should be accepted as the sense of the words. As the words convey three kinds of senses—the Expressed, the Indicated and the Suggested; they are said to be expressive, indicative, and suggestive. The point is whether, when the words are used in a sentence, they convey a separate meaning called drift or sentence-meaning. The drift belongs to a sentence and the senses mentioned above to a word. This sense arises from the connection among different words, in a sentence. The Naiyayika and Bhatt Mimansakas admit this, but the Guru Mimansak school does not admit it. The former are called अभिहितान्वयवादिन् i. e. those who say that

the senses bear connection with each other only after they have been expressed by the respective word of a sentence. The sentence meaning naturally arises from separate word-meanings taken in connection. If it be said that in case the drift is admitted as apprehended from a sentence, although, it is not a thing conveyed by any of the words of that sentence, then any other thing may be apprehended from the words of that sentence. There will be no definiteness of the meaning of the sentence. To this, the reply is that such a contingency will not arise, since, the meaning, although, not expressed by any words of a sentence becomes apprehended from that sentence, the sentence meaning arises only from the word-meaning connected together. So nothing that is not expressed by individual words will be conveyed by the sentence.

The Guru Mimamsa school of Prabhakar holds that words have a power to denote not only individual meanings but along with them, the drift or connection among those meanings also. The followers of this school are called अन्विताभिधानवादिन्'s i. e. Those who say that words express drift but only as connected with each other i. e. the drift is nothing but what is expressed. According to the अभिहितान्वयवादिन्'s each word in a sentence conveys its individual meaning and when a connection is established among these separate meanings of individual words, the drift arises. According to अन्विताभिधानवादिन्'s the words do not express individual senses, but connected sense.

Each word in a sentence is connected with each other and when a word expresses any sense it is a connected sense, and not individual sense. These two conflicting views are discussed in the works on rhetorics. Vallabhacharya does not enter into any controversy on this question. He, however, admits that there is a connection between the word-meaning and the sentence-meaning. Since a sentence is made up of the words, sentence-meaning is derived from the word-meaning (वाक्यावयवभूतस्य पदस्य स्वतन्त्रदत्तत्वात् पदार्थस्मारकत्वम् । अन्यथा स्वार्थं प्रतिपाद्यं कृतार्थत्वे वाक्यार्थो न तैर्विन्यते ।). So the connection with one another between the letters in a word, and between words of a sentence is necessary to comprehend their meanings. Just as from letters we understand the meaning of a word, and from words the meaning of a sentence, so also from one

painting, for instance), and since the stream of the Ganges cannot be the abode of a herd-station. There is connection also between 'gathering kusha grass' and 'expertness' is (resemblance in the point of) discrimination, since discrimination-power of separating the good from the bad is required both for gathering kusha grass and for being expert in business. Similarly, the connection between the stream and the bank of the Ganges is proximity. There is usage also in the first example, the word कुशल being by general practice used in the sense of 'expert'. Similarly there is motive in the second example. The motive for using such an indirect mode of expression, as गंगायां घोषः by abandoning the expression गंगाया तटे घोषः which directly expresses the fact that there is a herd-station on the bank of the Ganges consists in this that the (former mode of) expression suggests to the hearer the idea that the properties of coolness, purity etc. do not only exist in their natural home—the stream of the Ganges,—an idea which could not have been obtained from the use of the (latter mode of) expression i. e. 'There is a herd-station on the bank of the Ganges.' Thus the three conditions of Indication being satisfied in the two examples above given, the secondary senses of 'expert' and the 'bank' are respectively conveyed by the primary senses of 'gatherer of kusha grass' and the 'stream'. This (conveying) is what is called Indication which is said to be an extrinsic function of a word, inasmuch as it has reference to a sense (of course, secondary) which is connected with the word through the medium of the primary sense.

There are others, however, who do not accept कर्मणि कुशलः, as an example of विरुद्धलक्षणा. According to their view, the primary meaning of the word कुशल is simply that of 'expert' notwithstanding that the sense of 'gatherer of kusha grass' might be gathered from the etymology. The etymological meaning is not necessarily the primary meaning; for, if that were so, there would be Indication in the example गौः शेटे also, for, the etymological meaning of the word गौ is 'something moving' which cannot be logically connected with the sense of शेटे. The word कुशल is, therefore, an example of Customary Denotation (स्विकृति).

This Indication is twofold—शुद्ध and गौणी. शुद्ध again is twofold उपादानरूप and रक्षणरूप. Each of these again is twofold—कारोप and साध्यवगण. In the pure indication, the primary sense is 'given up' for conveying other meanings. If it is spoken to a servant by a master, "Protect curds from the crows", it does not mean the thing requires protection only from 'the' crows. It has to be protected from other creatures as well. So the word 'crows' in the present case is to be taken in an extended sense, and not merely in its restricted sense, i. e. 'crows' mean 'crows etc.'. In the Gauni (or attributive) Indication, one object is superimposed upon another. For instance in an example, 'Face is moon', the qualities of the moon are attributed to the face and thus, superimposition of one on the other is established. In other words, in the qualitative indication, resemblance between one object and another is aimed at, in the pure one, there is no such aim. Only some extended meaning connected with the primary sense is intended.

The suggested sense is one which results after the denotation of a word having many meanings is restricted by conjunction, disjunction, association, dissociation, motive, context, attribute, juxtaposition of another word, power, congruity, place, time, gender, accent etc. This another sense is not due to the function of denotation because that function has been already restricted. Nor it is due to Indication because the three conditions of Indication viz. Inapplicability of the primary senses (मुख्यार्थवाच्य), the connection of the secondary meaning with the primary meaning (तत्सोग) and usage (रूढि) or motive (प्रयोजन) are absent there. It ought, therefore, to be supposed as suggestion. Thus there are three kinds of words and three kinds of senses.

Vallabbacharya also accepts the powers of the word or sense, but the terms used by him are somewhat different. He accepts मुख्या (primary) गौणी (qualitative) and तात्पर्यवृत्ति (drift) powers of the words. Of Indication, only गौणी is accepted because between pure indication and the qualitative indication there is no substantial difference. In both, the primary sense is inapplicable शब्दस्य मुख्या गौणी तात्पर्यवृत्तिश्चेति भेदेन त्रैधा ध्वन्यशीलत्वम् । न च लक्षणायां चतुर्धा शक्या । लक्षणागौण्योः स्वभेद इति । मुख्यार्थवाच्यसोभययापि

तौल्यात् । तेन गौण्या एवं लक्षणम् ।) . The suggestive sense is included under the drift. He does not recognise it separately. Because what is termed as drift is that power which produces the sense desired to be understood, in the absence of other powers i. e. Denotative and Indicative. (तात्पर्यं च व्यक्त्यतिरिक्तत्वे सति द्रुमुत्सितार्थप्रतीतिजनकत्वेन व्यञ्जनाया अपि सम्रहः ।) . In fact, even the indicative sense and the drift which includes suggestive sense are accepted as one viz. drift (वस्तुतस्तु सुख्या तात्पर्यं चेति द्वे एव वृत्ती इति सिद्ध्यति).

After discussing the various kinds of senses to be understood from a sentence, our author, examines the Grammarians' theory about the three fundamental requisites of a sentence. They are, according to them expectancy (आकाङ्क्षा), compatibility (सोप्यता), and juxtaposition (सन्नधि). Without these, no sentence will be complete. The expectancy requires that there must be a connection between the verb and the subject, without which the sense will not be complete. The words 'Ten pomegranates' do not constitute a sentence, since the connection between the verb and the subject is not there. There is, therefore, in that sentence expectancy of a verb such as 'bring'. 'Bring ten pomegranates' is a complete sentence. Compatibility is also essential, otherwise, such a sentence as 'He sprinkles with fire' will have to be regarded as valid. The third element is juxta-position of the words used in a sentence. No gap or space should be allowed between one word and another. The words should be used continuously. Shree Vallabhacharya, however, does not endorse this view of the grammarians. He says that even in the absence of these three elements it can be a sentence capable of conveying its meaning. These three are deemed essential from the worldly point of view only for the comprehension of worldly men; but in reality they are not needed. (लोकरुच्यैव न तु परमार्थतः । अनेनाकाङ्क्षासमावेऽपि वाक्यत्वं न विरज्यत इत्युक्तं भवति । दश दाडिमानीः स्वपि पदार्थनिरूपकत्वाद्वाक्यं प्रमाणम् । वह्निना सिञ्चतीत्यपि उज्जजलेन सिञ्चतीत्यर्थो भवति यथा पंगवार्या घोषः तस्मात्सर्वमेव वाक्यं प्रमाणम् । यतः सा सरस्वती सर्वतोमुखी ।) .

To sum up Vallabhacharya's opinion on this point is that the letters, words and sentences are all the diverse forms of Word-God. Each one of them is God. He is there in the letters, in the words, and

in their components—basal forms & terminations. The Denotative and Connotative powers of the words are also God and the meanings such as primary, secondary and drift also are God. In short, the outer-form as well as the inner form of the whole word-universe is God.

In this connection one more point is discussed by our author. It is this. "When a sentence or a word is heard, it urges man to do a certain thing. Now what is the cause of this urge? There are several theories, on this question. According to one theory it is the word itself which urges the man to do a certain thing. According to another it is the knowledge of the intention of the speaker, as revealed in those words which is the cause of that urge in the worldly sentences. In the Vedic sentences, it (the knowledge of the intention) is inherent in the words. In either case, the knowledge of intention is the prime cause of the urge. Some say that it is the meaning implied from the verb in a sentence which is the cause here. The Bhatta school considers the denotative power of the word to be the cause. According to the followers of Prabhakar, the imperative sense called Niyoga is the cause and according to the Naiyayikas, it is the knowledge which one gathers from the words, which inform him about the true means of the accomplishment of the desired thing. Thus, there, exist various theories by diverse schools on this question but Vallabacharya rejects them all, and says that Brahman alone is the cause of urge. As Brahman is in every word and its meaning even in the drift meaning. It should be regarded as the cause of the urge and none else. Even in such Vedic sentences as 'A person desirous of heaven must perform sacrifice', mandatory sentence of the Veda is not the cause, but God. All persons desire heaven, but in all of them the urge to perform a sacrifice is not produced. It is produced in those alone on whom God desires to bestow fruit of a sacrifice. So ultimate fountain-head of the urge is God.

भावनेन यदेष्टं यथैव प्रवर्तयते तथा ज्ञानमुत्पाद्य प्रवर्तते । वस्तुतस्तु न किञ्चिदिष्टं, न किञ्चित्साध्यमित्यर्थः ।

One may here ask if God is everything and everywhere, then who gives happiness and misery to men? If you say that God is the giver of these, then he will be open to charges of partiality and ruthlessness. This is answered by Vallabacharya in v-181 where he says प्रसन्नो भगवान्मात्मा स्वात्मना दोषवर्जितः. God being the soul of all, it is He who

leads them to happiness or to misery. (सर्वेषामात्मात्वाद्यथा सुखं प्रेरयतु न कोऽपि दोषः). Conditions of happiness and misery, have really speaking no existence. They are fancied by men through 'ignorance and delusion. Since the cosmic creation is a drama of God, God Himself is the story, the actor, the theatre and the spectators. This drama lasts so long He wills to do so. What seem to be changes in men's condition are due to God's will, but men erroneously believe them to be the results of their own works, and feel themselves as happy or miserable.

सर्वेषु योनिषु सर्वेषु जीवेषु सुखदुःखयोस्तुल्यता । पुरुषः स्वप्नमादेव तारतम्यं पश्यति । अन्यथा तत्सुखेच्छा कदापि जायमाना न स्यात्.....तस्मात् फलं सर्वत्र समम् ।

The point is summarised in v. 183:—

आत्मैव तदिदं सर्वं सृज्यते सृजति प्रभुः ।
 त्रायते प्राति विश्वात्मा हियते हृतीधर ।
 आत्मैव तदिदं सर्वं ब्रह्मैव तदिदं तथा ।
 इति श्रुत्वर्थमादाय साध्यं सर्वैर्ययामति ।
 अयमेव ब्रह्मवादः सिद्धं मोहाय कल्पितम् ।

In the *Brabmasutras*, *Badarayan Vyas* attributes the activity of Brahman to Its *Lila* (sports). So Brahman is not open to charges of partiality (वैषम्य) and ruthlessness (नेर्दृश्य). The whole world is created by Him out of His desire for sport. It is God's sport. In every Sport ther are two requisites, a player and the objects with which to play. In the world-sport of God the objects are many, multicoloured- & heterogeneous. In a state of homogeneity there can be no real charm of a sport. The proverb that variety is the spice of life supports our assertion of the need of the multiplicity of objects for the real charm of a sport. It is for this reason that God creates a number of forms out of Him and plays His sport. Since the whole world is a sport of God, He is not open to the charges of partiality & ruthlessness because God has created all the differences of condition. Similar idea is expressed by one English poet Gerard Manley Hopkins, in his poem on *Pied Beauty*. There he says:—

All things counter, original, spare, strange;
 Whatever is fickle, freckled (who knows how?)
 With swift, slow; sweet, sour, adazzle, dim;
 He (God) fathers forth whose beauty is past change
 Praise him.

This world being God's creation, Shri Vallabhacharya says that every thing in it is good and in its proper place. It is needed for the lila of God. It is not for us to question it, by our foolish question 'why'. "Submit to the will of God, in every condition of life & make God the centre of all your thoughts, feelings and actions". This is what Vallabhacharya exhorts us to do in the Prameya section of the Tatva Dipa Nibandha.

From v. 185, our author considers the question of the 'fruit' of religious conduct. In the first section called Pramana of this part, he considered at length the question of Pramana and gave the correct interpretation of the various scriptures. In the second section, he proved that only 'God' is a knowable object. He is to be known by means of the word-proof namely the Veda etc. Now he proceeds to explain the various kinds of fruits, mentioned in the Veda etc. These fruits are diverse, varying according to the merits of worshippers. First of all, he begins by saying that all men should do their duties according to their class (varna) and order (asrama). Each man is born in a certain class, so he has his duties pertaining to his class. The Vedas classify the society into four groups—viz the Brahmanas, the Kshatriyas, the Vaishyas and the Shudras. The orders of life through which a man has to pass from his birth to death are four namely studentship (Brahmacharya), the householdership (Garhasthya), period of retirement from the world (vanprashtha) and that of renunciation (sanyas). Shri Vallabhacharya says each man has his specific duties allotted to him, according to his class and order. He who violates this principle, does not get the fruit of the performance of his duties. Here one important point which our author discusses should receive our careful attention and it is about the real meaning of the class (वर्ग). What is meant by a class? Is it to be decided

according to birth or merit? Should the man, born of the Brahman parents be regarded as Brahmin and one born of the Kshatriya parents a Kshatriya? The answer given by our author is that birth is not a true criterion in the determination of the class. It is not solely by being born to the Brahman parents that a man becomes known as a Brahman. This point has been discussed by him in his Subodhini commentary on 2-1-37 of the Bhagavat.

There he says:—ब्रह्मभावः कश्चिद्धर्मः । यस्मिन्विद्यमाने ब्राह्मणशब्दवाच्यो भवति पुरुषः । ब्राह्मण्यापरनाम । ब्राह्मण्यं न जातिः । व्यक्तिशब्देऽपि तस्यापगमात् । नियतव्यञ्जकभावाच्च । ब्राह्मण्यां ब्राह्मणा-
 ज्ञातत्वं चतुर्मुखे तत्पुत्रेषु मानसेषु च अध्यापरम् । ऋषभपुत्रेष्वेकागीतिर्ब्राह्मणा बभूवुरिति वाक्याच्च । तस्मा-
 च्छास्त्रे बहुवाक्यविरोधाद् ब्राह्मण्यं नाम कश्चिद् देवता । सा यस्मिन्देहेऽभिव्यक्ता भवति ते ब्राह्मणा इत्यु-
 च्यन्ते अत एव शापादिना शूद्रत्वं चण्डालत्वमनुग्रहेण ब्रह्मत्वमिति । सा चोपनयनेन देहे समायाति तदा बहूनि
 वाक्यानि साश्चच्छन्ते एवं धर्मम् । अत एव परशुरामे उभयनिवेशः । तदुक्तमुद्योगपूर्वणि भीष्मेण रामं प्रति धे ते
 वेदाः क्षरीरस्था ब्राह्मण्यं यच्च ते महत् । तपश्च सुमहत्तप्तं न तेभ्यः प्रहराम्यहम् । ब्राह्मणाः क्षत्रियत्वं हि यान्ति
 शस्त्रसमुद्यमादिति ।

Here he says that the Brahmana is one in whom the Brah-
 manya deity is manifest and the Kshatriya is one in whom the
 Kshatriya deity is manifest. The Brahmanya or deity called
 Brahman is some quality of God. It does not connote the class name.
 Whoever has this Brahmanya deity manifest in him is a Brahman,
 no matter in what class he is born. The rule that one born of a
 woman of the Brahmana class should be regarded as a Brahmana
 does not hold good in the case of Brahma and his sons who were
 born from his mind. Of the sons of Rishabha, 81 were believed
 to be Brahmanas and the remaining ones non-Brahmanas. If
 birth from a Brahmana woman or Brahman father determines the
 state of a Brahman, how is it that here some sons are known as
 the Brahmanas, and some as non-Brahmanas. Again, we know that
 those who were not born of the Brahmana parents have also attained
 to the position of the Brahmanas. Vishvamitra's example is well-
 known. He was a Kshatriya, but by means of penance, he attained
 to the position of a Brahmana (Bha. 9-16-26). In the Manu Smriti
 3-117 it is said that a Brahmana who lies down with a woman of the

Shudra class suffers degradation in his social rank. He loses his privilege of being called Brahmana i. e. he ceases to be a Brahmana. If the Brahmanhood depended upon birth, then, one born as a Brahman should retain his Brahmanahood till death. But this is not the case. The state of a Brahmana is dependent upon merits and it being so it may be acquired or lost. By cultivating certain qualities, it may be acquired, and by doing things forbidden by the scriptures it may be lost. So a Kshatriya may become a Brahmana by cultivating Brahmanical virtues and a Brahmana may become a Shudra by performing the duties of a Shudra. This way a Brahman may degenerate into a Shudra and a Shudra may rise to the position of a Brahman. So the truth is that a man is not a Brahmana simply because he is a son of the Brahmana parents, but by cultivating the qualities of a Brahmana, which are called the Brahmanya deity. This whole question is discussed by Purushottamji also in his ब्राह्मणत्वादिव्यवहाराद. There he says, when the Brahmanya deity becomes manifest, the man acquires Brahmanahood. This depends upon two things—Samskara (sacrament) and Vritta (character). It is said that all men are born Shudras but by Samskaras they become twice-born. Samskara means Upanayan etc. (investiture of sacred thread ceremony) which are mentioned in the scripture and Vritta means cultivation of certain qualities, such as truth, charity, forbearance, character, want of ruthlessness, penance, and mercy. True criteria of the Brahmanahood are, therefore, Samskaras and the Vritti.

The man desirous of fruit must keep his conduct in conformity with his class and order. He should do nothing contrary to them. For his worldly life he has to earn his livelihood but he must earn it by engaging himself in such pursuits which have been enjoined upon him by the scriptures. His Vritti (maintenance) must be in keeping with his Achara (Practice) i. e. A Brahmana must get his maintenance by following those professions which are prescribed for the Brahmanas and the Kshatriya by following those which are prescribed for the Kshatriya. In fact, each of these four class divisions of the society, stands for a particular prominent trait of the kind of men required for the upkeep of the society. We have different men with different

natures; each one compatible for a particular kind of work. Those who have intelligence as a prominent feature in them are differentiated from others as Brahmanas. They are the intelligentsia of the society. They are engaged in intellectual pursuits. Their chief work is to keep the torch of knowledge burning in society. The philosophers, the teachers, the preachers, the poets, the writers, the artists—all these men should be called the Brahmanas. The kshatriya community is the warrior class. They are the custodians of the law and order of the country. When an emergency arrives, due to the invasion of the enemies, they fight for the people and protect their liberty. They are also the statesmen, politicians, rulers and administrators. Their chief mark is physical prowess. The Vaishyas constitute the merchantile and the agricultural communities of the present days. Production of wealth and its distribution through many channels of industrial and business organisation is their chief concern. They also produce and supply food to all. The last order of Shudras had to do physical labour for the remaining three orders. Thus we see that the Brahmanas were engaged in religious & intellectual activities, the kshatriyas in political activities, the Vaishyas in the economical activities & the Shudras in merely mechanical activities. Thus each class had specific duties and specific purpose pertaining to that class. The class of the man was determined according to his qualities & fitness for the kind of work, he was called upon to do. Once the class was determined, the man was given a place in it, and he was not permitted to desert it. He was to adhere to it till his death. No deviation from it, under any circumstances, could be tolerated by the society. Each man, therefore, should live according to his class. The detailed duties of each class are mentioned in the Smriti works & also in the Bhagavat. According to them, peace, control of mind, penance, purity, contentment, forbearance, straightforwardness, knowledge, devotion of God, mercy and truth are the qualities expected of a Brahmana. Awe, strength, courage, prowess, capacity of endurance, mastery over one's self, forbearance, steadiness, protection, are expected of a Kshatriya. Devotion, pursuit of Dharma, Artha and Kama, the three ends of life, faith in God, employment in business, expertness in worldly transaction constitute

the duties of the *Vaiśhya* and the non-performance of a sacrifice and non-recital of the Vedic Mantra, truthfulness, purity, service of his master, the twice-born classes, the cows and the gods and contentment those of the *Shudra*. A man must live and shape his conduct, in accordance with the requirements of his class and order. If he is a student, he must live as a student. His conduct must be strictly like that of a student and not that of a householder. The householder should live as a householder and not as a student or one who has retired from life or like an ascetic. One who has retired from the world must shun the pleasures and duties of the householder. The ascetic must cut off all the connection with the world and concentrate his mind on God alone. The scriptures demand strict adherence from each man to the duties of his class and order. If he deviates from it or shows negligence then no fruit of the Vedic Dharma will accrue to it. What is ordinarily understood as the Vedic religion is nothing but the *Varnashrama* dharma. It is dualistic—assertive and prohibitive. The man who hankers after the fruit of the Vedic religion must follow it strictly. As for the duties of order (*Asram*), three ways are suggested in v. 191. First is that a man might himself decide as to what order of life he wants to live in. Whatever order he chooses, he must stay in it till death. The second is that instead of embracing one particular order, he must embrace all, successively beginning first with studentship and ending with renunciation. Or he may divide these orders for the whole period of life, according to the ages of his life, and devote each age to the practice of duties enjoined upon him in each one of these orders. In the last order, he must bear either the three staffs, symbolical of triple control of body, mind and action or according to some, only one staff.

As for the livelihood, it is laid down that a Brahman in the first order, and in the fourth order, must live upon alms. If he is in the second order, then he must gather the seeds of grains lying scattered in the fields

and live 'upon' them, and if he is in the third order, he must live upon the forest products such as roots, leaves, fruits etc. In the first order his principal duty is the service of the teachers, in the second, performance of work, in the third, practice of penance and in the last order, moving about from place to place. In each of these orders, he has also to perform certain sacrifices, in the first the sacrifice of study, in the second that of work; in the third that of penance, and in the last that of meditation. In short, whatever order a man is in, he must stick to it and perform the duties, attached to it. He may prefer death in it to the transgression of his duties of that order. The fruit of the performance of these duties is gradual emancipation. If they are not practised, strictly in accordance with the injunctions of the scriptures, then, their fruit will be inferior in quality to emancipation, i. e. the fruit which is something between human bliss and the joy of Akshara (Brahman. Among four orders, the last one is the best (चतुर्थस्योत्कर्ष उक्तो भवति), because in it, knowledge and renunciation both are coupled together, but if it is united with devotion, it will be still far better. It will enable one to acquire the condition of Brahman. This devotion is identical with love that springs from the knowledge about greatness of Brahman. But there is still a higher kind of devotion which is called service of the Lord, and which being independent, is by itself an end of human pursuit. It is difficult to get, and is very rare. When that sort of devotion arises, the Varnashrama dharma becomes anachronism like a piece of antiquated furniture in a drawing room furnished with paintings of an uptodate style. In other words the Varnashrama has its utility till the generation of devotion after which it spends its force and survives as a wreck. In the following lines Shree Vallabhacharya gives his opinion on the utility of the Varnashrama dharma. 'स्वाऽऽश्रमाचारसहितनृणामुभयसहितमाहात्म्यज्ञानपूर्वकमेहो ब्रह्मभावं करोति । तादृशमेव परिचर्यासहितो भवेत् तदा सा परिचर्या आनन्दरूपा सती त्रयोदशगुणा भवेत् । तदा फलरूपाया तस्या स्वाश्रमाचारादिकरण फलानुभवप्रतिबन्धकमिति फलत्वेनानुभवे स्वाश्रमाचारास्त्यक्तव्या इति निष्कर्षः । It should be made clear here that Vallabhacharya does not advocate the repudiation of the Varnashrama dharma. On the contrary in the preliminary stage of the religious life, it is quite necessary. It is a means to a higher life, without which the

latter is not possible. In other words, it is like water which is needed for the growth and bloom of the flower plant of devotion.

Next our author considers the problem of the fruit from the standpoint of the Samkhya and the Yoga systems of emancipation. According to these, emancipation is of two kinds—1. Instantaneous emancipation & 2 Gradual emancipation. Instantaneous emancipation is the emancipation which is attained, at the time of giving up this body. The recluse who has renounced the world completely, who has realised unity with all, who has withdrawn his mind away from external objects and who has concentrated his mind only upon God obtains emancipation simultaneously with the parting of his body. His soul has not to pass through the different worlds lying on his path to the ब्रह्मलोक. He straight way obtains emancipation. But one whose mind is not disengaged from external objects, and one who has not realised the non-difference between the consciousness and matter and who considers the external universe to be the work of Maya, and who uses his knowledge as a means to renunciation only is entitled to the gradual emancipation. The means taught by the Samkhya and the Yoga will lead to the above fruits only if they are coupled with devotion. Uncoupled with devotion they are incapable of producing them. The fruit of the pure Samkhya and Yoga is annihilation of nescience and that of those, which are not in accordance with scriptures, is hell. The Samkhya and Yoga have their importance in moulding the religious life. The former serves as a means of knowledge and the latter as that of the restraint upon mind. For this reason, Vallabhacharya accepts them both. This however does not mean that they are useful everywhere and always. They do not help us, in the least, in understanding the form of God. The Samkhya and the Yoga which tell us nothing about God, are condemned in the Gita and Bhagvat. In other words Sri Vallabhacharya says that the Samkhya and Yoga by themselves have no importance as the means of attaining emancipation. But as the Samkhya enables one to discriminate between the permanent

and nonpermanent things and the Yoga, to cultivate self-control. their partial importance is accepted by Vallabhacharya.¹ If one has to choose between the Vaidic religion and the Samakhyayoga our author says that the former should be preferred.

Above it is laid down that the religious life should be led in accordance with the teachings of the Veda. But in modern age, how can it be possible? The old times, favourable to religious life are gone. The old order has changed, yielding place to new. The atmosphere is surcharged with new ideas. The very mode of life is changed. The old values are substituted for new ones. How then, under such changed circumstances, one can lead life according to the Vedic injunctions? Sri Vallabhacharya has realised this difficulty. He tells here that there is no need of despondency. Even under changed circumstances one can lead a religious life. It is possible according to the teachings of the Bhagvat, if not according to those of the Veda. The Bhagvat is composed with a view to enabling the man to live religious life even under most unfavorable circumstances. The Bhagvat does not lay emphasis upon the Vedic means such as sacrifice, study, penance etc. It preaches the gospel of devotion. It can be practised by all men, irrespective of their caste, creed and colour. The teaching of the Bhagvat is of the universal nature and therefore has a wider appeal and carries more importance than the teaching of the Vedas. A man who betakes to devotion, entertains fear from none. Even a devotee who renouncing all does nothing but concentrate his mind only upon Krishna is sure to attain to the Sayujya Moksha. (कय-चरित्रियोगभावेऽपि स्वब्रह्मभावेऽपि मनोमात्रस्थितौ फलमेतद् ।). What wonder is, then, if a devotee whose heart is brimming with love, gets the fruit higher than that? But such devotees are very rare. Hardly such a one can

1 Vallabhacharya brackets the Samkhya and Yoga systems together. The first lays emphasis on renunciation and the second on the concentration of mind on God as a means to emancipation. These had three classes (1) the theistic साख्ययोग's of the Veda and the गुण's (2) the atheistic साख्ययोग of Kapila & Patanjali & (3) the debased साख्ययोग of the शाक्त's. The fruit of the first is emancipation, that of the second is removal of nescience and that of the third, hell

be met with among crores. The marks of knowing such a devotee are given in verse 219. He puts his love for God above everything else. He disregards all worldly loves such as the loves of his wife, children, friends, relatives, and even love of his life, and occupies his mind with the thoughts of God alone. God alone is his supreme object of love. In verses 220 and 221, Sri Vallabhacharya establishes superiority of love over all other means. The Vedas etc. are the word-form of God. So ultimately our Pramana is God. From them, we learn that the knowable is also God, and the fruit is God. That is, God is प्रमाण. He is प्रमेय and he is fruit. Now our author considers what is the right means (साधन) to attain to that fruit? In his judgment the means of attaining that fruit is called love or devotion. This love is acquired by nine other submeans known as Shravana etc. Sometimes this love is independent of the Shravana etc. The श्रवणादि's are called secondary devotion or साधनरूपा भक्ति which lead to the generation of the devotion which is pure and unqualified love for God (साध्यरूपा भक्ति) The Gita. and the Bhagvat, mention the श्रवणादि as a means to love of God. The path of devotion is the best of all. In v. 222, our author states that, मार्गोऽयं सर्वमार्गानामुत्तमः परिकीर्तितः । The reason of its being best is that there is no fear of fall from it (यस्मिन् पातभयं नास्ति ।). Why? Because God Himself is protector and liberator.

The performance of mere Varnashrama Dharma will not bear any fruit, because in the first place at present it has become obsolete and in the second place where it is practised under a pretence it will not become a Dharma. Therefore, no emancipation can result from the performance of such a Dharma. It is, therefore, that Vallabhacharya exhorts intelligent persons to betake to devotion. For this purpose he must resort to some teacher who is devoted to Krishna, who is free from hypocrisy etc, and who understands the essence of Bhagvat. If such a teacher is not available, then, he must be devoted to the image of God (हरेर्देहिं दत्त्वा भजेत् ।). If wife etc are favourable, then, he must take their help in the service of God. If they are indifferent then, he must do it without their help, and if they are hostile then he must give up home (v. 231). He must not under any circumstances lose his control of mind. He must put up with all kinds

of harrassment and ill-treatment of the worldly people including his kith and kin. He must give all his time, to the service and thoughts of God. This does not mean that he should impoverish himself financially and jeopardise his health, for the service of God. Within means and powers he is to do service of God. Whether he gives all his time to the service of God, or little time, is immaterial. What is material is his conduct which should be in perfect conformity with his religious life. This requires that he should completely detach himself from wrong practices and acquire control upon his senses and mind.

The devotee of Krishna should free himself from egotism and pride, and renounce all desires for worldly power or position and dedicate his whole life to the service of Krishna in pure humbleness. Such a devotee must dispel fears from his mind. He must at any cost be devoted to the service of God. But if due to distractions of mind, physical weakness, old age, disease, obstructions from the world, social oppression or from any other difficulties, he finds interruption in service at home, then, he must leave home and resort to some another place like a temple, or some solitary place, where he can render service, with an unperturbed mind. Even if this is not possible, then, he must make peregrinations to holy places instead of staying in one place. Under no circumstances a devotee should abandon service. In other words service should be rendered with mind, free from any distractions and difficulties. For the service of God, home should be abandoned. If it is not possible to abandon it, then, it must be used as a shrine for God's service, and wife, children etc. should be engaged in service. In the same way, wealth, property etc. must be completely abandoned, or it must be appropriated in the service of Krishna. Also he must peruse Bhagvat and meditate upon what has been written in it, but it should never be made a source of earning livelihood.

Having thus enumerated the duties of a devotee, our author proceeds to classify the various kinds of Karma and their fruits. Principally, Karmas are of three kinds, according to the nature of the qualities of performers of Karma. They are *Satvik*, *Rajas*, and *Tamas*. Again each one of these is divided into three kinds. Thus in all, there are nine kinds of Karma, as shown below.

be met with among crores. The marks of knowing such a devotee are given in verse 219. He puts his love for God above everything else. He disregards all worldly loves such as the loves of his wife, children, friends, relatives, and even love of his life, and occupies his mind with the thoughts of God alone. God alone is his supreme object of love. In verses 220 and 221, Sri Vallabhacharya establishes superiority of love over all other means. The Vedas etc. are the word-form of God. So ultimately our Pramana is God. From them, we learn that the knowable is also God, and the fruit is God. That is, God is प्रमाण. He is प्रमेय and he is fruit. Now our author considers what is the right means (साधन) to attain to that fruit? In his judgment the means of attaining that fruit is called love or devotion. This love is acquired by nine other submeans known as Shravana etc. Sometimes this love is independent of the Shravana etc. The श्रवणादि's are called secondary devotion or साधनरूप भक्ति which lead to the generation of the devotion which is pure and unqualified love for God (साध्यरूप भक्ति) The Gita, and the Bhagvat, mention the श्रवणादि as a means to love of God. The path of devotion is the best of all. In v. 222, our author states that, मायोंसयं सर्वमायोंणासुहृदः परिकीर्तितः । The reason of its being best is that there is no fear of fall from it (यस्मिन् पातभयं नास्ति). Why? Because God Himself is protector and liberator.

The performance of mere Varnashrama Dharma will not bear any fruit, because in the first place at present it has become obsolete and in the second place where it is practised under a pretence it will not become a Dharma. Therefore, no emancipation can result from the performance of such a Dharma. It is, therefore, that Vallabhacharya exhorts intelligent persons to betake to devotion. For this purpose he must resort to some teacher who is devoted to Krishna, who is free from hypocrisy etc, and who understands the essence of Bhagvat. If such a teacher is not available, then, he must be devoted to the image of God (हरयेति कृत्वा भजेत् ।). If wife etc are favourable, then, he must take their help in the service of God. If they are indifferent then, he must do it without their help, and if they are hostile then he must give up home (v. 231). He must not under any circumstances lose his control of mind. He must put up with all kinds

of harrassment and ill-treatment of the worldly people including his kith and kin. He must give all his time, to the service and thoughts of God. This does not mean that he should impoverish himself financially and jeopardise his health, for the service of God. Within means and powers he is to do service of God. Whether he gives all his time to the service of God or little time, is immaterial. What is material is his conduct which should be in perfect conformity with his religious life. This requires that he should completely detach himself from wrong practices and acquire control upon his senses and mind.

The devotee of Krishna should free himself from egotism and pride, and renounce all desires for worldly power or position and dedicate his whole life to the service of Krishna in pure humbleness. Such a devotee must dispel fears from his mind. He must at any cost be devoted to the service of God. But if due to distractions of mind, physical weakness, old age, disease, obstructions from the world, social oppression or from any other difficulties, he finds interruption in service at home, then, he must leave home and resort to some another place like a temple, or some solitary place, where he can render service, with an unperturbed mind. Even if this is not possible, then, he must make peregrinations to holy places instead of staying in one place. Under no circumstances a devotee should abandon service. In other words service should be rendered with mind, free from any distractions and difficulties. For the service of God, home should be abandoned. If it is not possible to abandon it, then, it must be used as a shrine for God's service, and wife, children etc. should be engaged in service. In the same way, wealth, property etc. must be completely abandoned, or it must be appropriated in the service of Krishna. Also he must peruse Bhagvat and meditate upon what has been written in it, but it should never be made a source of earning livelihood.

Having thus enumerated the duties of a devotee, our author proceeds to classify the various kinds of Karma and their fruits. Principally, Karmas are of three kinds, according to the nature of the qualities of performers of Karma. They are Satvik, Rajas, and Tamas. Again each one of these is divided into three kinds. Thus in all, there are nine kinds of Karmas, as shown below.

Performers of work.	nature of work.	Fruit.
Satvik.	Satvik.	Happiness of Svarga.
'	Rajas	Happiness of the Meru etc.
'	Tamas	Happiness of the Patal.
Rajas.	Satvik	Happiness of the world of demons.
	Rajas	Happiness of the world of moon.
	Tamas	Happiness of the world of Yakshas.
Tamas	Satvik	Happiness of the world of Manes.
'	Rajas	Happiness of the world of spirits.
	Tamas	Happiness of the world of snakes.

All these performers of work are subject to rebirth. After their fruit in the next world is enjoyed, they have to return to this human world. They are born again in their own kind, if the fruit of their Karma is left, unenjoyed. The Satvik souls worship the gods, the Rajas the Yakshas and the demons, and the Tamas, the manes, spirits and the snakes etc. But the devotees worship God.

In the Pramana Section Vallabhacharya has propounded the doctrine that even karma is the form of God. This being so, the bestower of the fruit of karma is God and none else. Sometimes He gives this fruit by showing favour and sometimes by resentment. By favour He liberates the fallen devotees and by resentment He makes the wicked souls unhappy. Thus his theory is that a man is not absolutely independent, in the performance of work. It is entirely in the hands of God. Vallabhacharya does not believe in the theory of fatalism, determinism or Adrishtavad. Nor does he believe in free-will theory but he believes in the theory of God's will.

In the Gita, three categories of karmans are mentioned, the karmans proper, no-karmans and opposite karmans. It is very difficult to know, to which particular kind, a particular karman belongs. Only by faith in the will of God, it can be discriminated. A man may desire to do a certain work, but if God wills it otherwise then, he must not do it. He must, in performing work resign himself completely to the will of God.

In the Chhandogyopanishad, two paths viz the path of light and the path of smoke are mentioned. The former is meant for knowers and the latter for the performers of work. Besides these two, there is the third one, meant for miscellaneous souls. They are men absolutely without any ideal, either of knowledge or work. All that they are engrossed in, is the worldly pleasures. They love nothing else. These men have to pass through a series of births and deaths.

Our author then discusses the fruits of the Shaktimarga. Shakti means 'Power'. The followers of Shaktimarga betake to the worship of some goddess. They are called Shaktas. There are seven divisions among the Shaktas, viz 1 The Vaidik 2 The Vaishnava 3 The Shaiva 4 The Shakta 5 The Vama 6 The Siddhanta 7 The Kaul. The Shakta system in the opinion of our author is the product of the combination of perverted Yoga and Samkhya. The Siddhanta and the Kaula schools of the Shaktas are not worth considering because they believe that everything is false and the Karmans and Bhakti are useless. Of these, the Siddhanta school has at least some regard for the welfare of the world, but the Kaulas have not that even in the least. Their practices also from the point of society are abominable. They eat flesh and drink wine. The Vama and the Shakta schools worship goddesses like Prakriti, Tripura Sundari etc and resort to yoga as a means for the propitiation of these goddesses. Those who are not fit to worship goddesses betake to the worship of Shiva or Vishnu. They are called the Shaiva or Vaishnava Shaktas respectively. Shiva and Vishnu are regarded by these schools as great Pretas and therefore inferior to goddess Shakti. The Vaidic school of the Shaktas does not disregard

the performance of works. The works are done by them out of sheer respect for social welfare. As all these seven types of the Shaktimarga are hostile to Bhakti they should be completely shunned by those who want to live true religious life. (सप्तपि सर्वेषां सात्त्विका भगवन्मार्गवर्तिनिः ।).

Next our author criticises the teachings of the Buddhistic schools for their being anti-vedic. There are four principal schools among the followers of Buddha viz. Madhyamika, Sautrantika, Vijnanবাদis and the Vaibhasik. Each one of these has again many sub-divisions. Originally it was Brihaspati and then Shukracharya who preached anti-vedic doctrines. Afterwards Buddha preached anti-vedic religion. But Vallabhacharya says that it was the desire of God that the teachings contrary to the Vedas should be preached among the people in order to purify the Vedic religion by weaning away from it those whose life was not strictly in accordance with the Vedic teachings. This explains why men like Buddha and others preached anti-vedic religious;

The Seekers of God, however, must turn away from all the non-vedic paths. They will not be of any use to them. Not that they do not conduce to happiness but on the contrary they will lead to misery.

Here arises the question as to what is misery? It is, says our author, complete disappearance of bliss. Misery is found in three places—in the world, in the abode of Yama (region of death or hell) and in pure Tamas. Similarly happiness is also found in three places in the world, in heaven, and in Vasudeva. The functions of various passions such as 'love', 'desire' etc which are the cause of happiness or misery are described in v. 280-283. Of these love and desire are the marks of happiness. When happiness is partially manifest it is called 'desire' and when fully it is called 'love'. 'Desire' and 'love' are the marks which reveal happiness. Similarly hatred and resentment are the marks of 'misery'. When any feeling generates pain partially it is called hatred and when it generates it fully, it is called resentment. When happiness and misery both are combined together it is called 'ambition'. 'Infatuation' is like a twofold leaf i. e. it is the cause both of the happiness and misery. Where there is excess of joy, there arises pride

and jealousy, when one is intolerant of the rise of others. These various passions become either the cause of happiness or, misery.

In the last section, various means are discussed. First of all knowledge as a means is taken up for consideration. The question considered is how far knowledge is useful in securing emancipation. Our author says mere verbal knowledge is useful only in removing grief, further than that it has no use. Other kinds of misery, such as diseases, horrors of hell and darkness cannot be removed by verbal knowledge. These can be ended by the obliteration of all the adhyasas (superimpositions). Shankarcharya thinks that the knowledge of the sentence 'Thou art that i. e. the soul is Brahman' removes misery of metempsychosis and brings emancipation. Vallabhacharya does not agree with this view. The knowledge of 'Thou art that' is simply verbal, and as such it cannot end misery. There are three kinds of knowledge—direct, indirect, and inferential. Direct knowledge is derived through eyes, the indirect through the ears, and the inferential through mind. What is called verbal knowledge is nothing but indirect knowledge. It can inform us what Brahman is but it cannot reveal Brahman. If the hearing of words about an object can reveal that object, then, on hearing the cry of an elephant, one will see the form of an elephant also. But our experience is not so. As the man who hears these words is away from the elephant he cannot have the direct knowledge. So words are incapable of producing direct knowledge. Verbal knowledge of 'Thou art that' cannot give emancipation. That can be secured only by the devotion to God. By means of devotion, God reveals Himself to his devotees. Path of devotion is, therefore, best of all. Path of knowledge, path of discipline and path of devotion are the three paths leading to God but the path of devotion is the best. These are like the three methods of quenching thirst by a man who is thirsty. First is the method of enduring, the second of digging a well and the third of standing on the bank of the river. One who stands on the bank of the river has not to undergo any hardship of going in search of water. He satisfies his thirst easily because he is in close proximity of the flow of the river. In the path of devotion, also, there are no toils and troubles, no austerities to be performed, no physical or

Briefly stated Vallabhacharya's message to humanity is this: "Bhōye God, God is the creator of this universe. He is its material as well as efficient cause. He is Time's own self. He is omnipotent, omnipresent and omniscient. He is Determinant as well as Indeterminant. He is a substratum of opposite qualities. He is the inner Guide and the final refuge of the souls. Service of God is the objective, to be desired in this world by the human souls desiring communion with Him. All else is useless. A devotee of God should cultivate love for Him. This love of God does not exclude love of the wife, the children, the friends, the kith and kin, the Society to which he belongs, the country and the whole world. It permeates them all and yet rises above it. It soars higher and higher, like the Skylark of Shelley, till it realises its goal, the presence of God in its onward journey. It does not know any barriers. It transgresses all bounds and limitations.

Such a man has no worldly object to gain. He turns his back upon the worldly pleasures and longs for the eternal happiness, from the union of God. A devotee of God lives his life in the world, but he does not become of the world. He loves all worldly persons, friends and foes alike, because he regards the embodied souls all as the parts of God.

Vallabhacharya is idealist as well as realist. Idealist in the sense that he does not consider any thing except God as permanent; realist in the sense that the world with all its multitudinous differences is a real one to him, because its coming into existence from God is due to God's Will to manifest as many. So nothing is unreal in his view. Everything is looked upon as the lila of God (Krishna). So he exhorts us that in all our dealings of life, in all that we think, speak and do, let us bow down to His Will.

In the third book of the Tattvadīp Nibandha, called the Bhagvatartha Prakasha, he gives us the exposition of the Bhagvat as he has understood it. As that portion is not included in this volume, it is not touched here.

1-3-43
Govardhan Nivas No. 23,
Mahalaxmi Society,
AHMEDABAD

J. G. Shah.

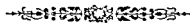
श्री पुरयोत्तम लालल.

श्रीकृष्णाय नमः ।
श्रीमदाचार्यचरणमकलेभ्यो नमः ।

तत्त्वार्थदीपनिबन्धे

द्वितीयं सर्वनिर्णयप्रकरणम् ।

पञ्चात्मकं द्विरूपं च साधनैर्यद्गुरुरूपकम् ।
स्वानन्ददायकं कृष्णं ब्रह्मरूपं परं स्तुमः ॥ १ ॥
अग्निहोत्रं तथा दर्शपूर्णमासः पशुस्तथा ।
चातुर्मास्यानि सोमश्च क्रमात् पञ्चविधो हरिः ॥ २ ॥
तत्साधनं च स हरिः प्रयाजादि सुगादि यत् ।
प्राकृतं रूपमेतद्वि नित्यं काम्यं तु वैकृतम् ॥ ३ ॥
ज्ञानिनस्तदभिव्यक्तौ कर्तुर्मोक्षः क्रमाद् भवेत् ।
अन्यथा सर्गसौख्यं तु द्विरूपं तत् क्रमाद्भवेत् ॥ ४ ॥
वाक्यशेषात्त्वात्मसुखं प्रसिद्धैर्लोक उच्यते ।
यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।
अभिलापोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥ ५ ॥
स्पर्द्धास्त्रयादिदुःखानि स्वर्गिणां स्युः सदा ध्रुवम् ।
प्रवृत्तिमार्गनिष्ठत्वान्न ध्रुवोपरि तद्गतिः ॥ ६ ॥
न च स्वर्गादिलोकेषु वाक्यशेषोक्तमीर्यते ।
अत आत्मसुखं वाक्ये वाच्यं तत् सत्त्वतो भवेत् ।
शुद्धे सत्त्वगुणोद्भेदः स्वर्गः सत्त्वगुणोदयः ॥ ७ ॥
अतस्तदेव हि फलं कामाभावेऽपि सिद्ध्यति ।
यागादेर्भगवद्रूपात्कामितं फलति स्फुटम् ॥ ८ ॥
श्लिष्टप्रयोगाद्भेदस्य परोक्षकथनं मतम् ।
पालानुशासनार्थाय रोचनार्थं तथा वचः ॥ ९ ॥
पशुबन्धयाजी सर्वान् लोकानामोति निश्चयः ।
अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति ॥ १० ॥

अक्षय्यं सर्वलोकान्यमात्मरूपं न चान्यथा ।
 नित्ये स्वर्गफलं नान्यत् पश्वादिर्विकृतौ फलम् ॥ ११ ॥
 रूपं तदेव विकृतेः किञ्चित् साधनमन्यथा ।
 विकृताद्वि हरः किञ्चिद्विकृतं फलमीर्यते ॥ १२ ॥
 नित्यकर्मप्रसिद्ध्यर्थं काम्यादीनां विधिः श्रुतौ ।
 पशुपुत्रायभावे तु न नित्यं कर्म सिद्ध्यति ॥ १३ ॥
 अङ्गेषु तत्फलं नित्ये ज्ञानादिभिरुदीर्यते ।
 यथाकथञ्चिन्नित्यस्य सिद्धिवंदेन बोध्यते ॥ १४ ॥
 ध्यानादिभिर्यथा मूर्त्तरभिव्यक्तिः परात्मनः ।
 आधानादिक्रियातोऽपि व्यक्तियज्ञस्वरूपिणः ॥ १५ ॥
 दुःखाभावः सुखं चैव पुरुषार्थद्वयं मतम् ।
 मोक्षः कामस्तयोरङ्गं धर्मो ह्यर्थेन साधितः ॥ १६ ॥
 साधनं च फलं चैव हरिवंदे निरूप्यते ।
 तदभिव्यक्तितः सर्वं पुरुषार्थस्वरूपतः ॥ १७ ॥
 रूपप्रपञ्चकरणादासक्तत्वांशवारणे ।
 श्रुतिमात्मप्रसादाय चकारात्मानमेव सः ॥ १८ ॥
 इति नित्यः श्रुतेरर्थः सात्त्विकानां प्रकाशते ।
 उत्पन्नास्त्रिविधा जीवा देवदानवमानवाः ॥ १९ ॥
 सर्वे वेदविदो जाताः स्वभावगुणभेदतः ।
 तेषां प्रकृतिवैचित्र्याद्बुद्धौ बहुधोदितः ॥ २० ॥
 भावस्याज्ञानतः कर्ममात्रं केचिद् वदन्ति हि ।
 लोकप्रतीतं स्वीकृत्य कदाचिद्भगवान् वदेत् ॥ २१ ॥
 फलं तु सर्वमेवात्र तदंशत्वाद्भविष्यति ।
 अतः कामनिषेधो हि क्वचिद्भगवतोदितः ॥ २२ ॥
 यथोक्ते ह्यपुनर्जन्म ह्यन्यथा पुनरुद्भवः ।
 तदचिरादिधृमादिमार्गद्वयमुदीरितम् ।
 वैराग्यार्थं तदप्युक्तं पञ्चाग्निख्यापने श्रुतौ ॥ २३ ॥
 बहु प्रकारमेकं हि कर्मवेदे प्रकाशयते ।
 भगवन्सूत्तितासिद्ध्यै ते सर्वं पूर्वजैर्धृताः ॥ २४ ॥
 अल्पज्ञत्वादाधुनिकाः पाठज्ञानाक्षमा द्विजाः ।
 मन्दाः सुमन्दमतयो मन्दभाग्या ह्युपद्रुताः ॥ २५ ॥
 द्वापारान्ते हरिर्व्यासस्तदर्थं प्रथमं शृणु ।

चातुर्होत्रविभागेन व्यस्तवान् वेदरूपतः ।
 शाखाभेदास्तु तच्छिष्यैस्तेनैव प्रेरितैः कृताः ॥ २६ ॥
 प्रकारभेदे पूर्वं तु विकल्पो छैच्छिको मतः ।
 अधुना नियतः शाखाभेदात्तत्तदधीतिषु ॥ २७ ॥
 कर्मवद् ब्रह्मभेदाश्च गीयन्ते बहुवर्षिभिः ।
 तेषां भिन्नतया पाठे उच्छेदो भवतीति हि ।
 कर्मशाखागताश्चके निर्णयः पृथगेव हि ॥ २८ ॥
 असन्दिरघोऽपि वेदार्थः स्थूणाव्वननवत् कृतः ।
 मीमांसानिर्णयः प्राज्ञे दुर्बुद्धेस्तु ततो द्वयम् ॥ २९ ॥
 जैमिनिः कर्मतत्त्वज्ञो निर्णयं पूर्वं उक्तवान् ।
 व्यासः स्वयं हि सर्वज्ञ उत्तरे निर्णयं जगौ ॥ ३० ॥
 उभयोर्हि परिज्ञाने सर्ववेदार्थनिर्णयः ।
 निर्णयो बहुभिर्नष्टः पश्चाद् वक्ष्ये तयोर्गतिम् ॥ ३१ ॥
 पुरुषो विहितः षोढा करौ पादौ शिरोऽन्तरम् ।
 शिरो ब्रह्म हरिः पूर्वं यज्ञः पञ्चविधः स्वयम् ।
 अनन्तमूर्तिर्भगवांस्तेन शाखास्तथा कृताः ॥ ३२ ॥
 स्मृतिर्यद्बहुविधा प्रोक्ता वेदाचारविभेदतः ।
 ऋषीणां पूर्वचरितस्मरणं स्मृतिरुच्यते ॥ ३३ ॥
 तदाचाराह्योक्तश्च न्यायान्नित्यानुमेयतः ।
 प्रवृत्तिर्जीविका लोके व्यवहारो विशुद्धता ॥ ३४ ॥
 सम्वादे चान्यशेषत्वान्न-स्मृत्यर्थं स्पृशेच्छ्रुतिः ।
 गृहादिरिव देहस्य धर्मस्योपकृतिः स्मृतिः ।
 उभयोः समवाये तु धर्मः पुष्टो, न चाऽन्यथा ॥ ३५ ॥
 गर्भाधानादिसंस्काराः सन्ध्योपास्त्यादिकं तथा ।
 नित्यश्राद्धादिकर्माणि पाकयज्ञादिकं तथा ॥ ३६ ॥
 प्रायश्चित्तमिति ह्येव पञ्चधा कर्मसङ्ग्रहः ।
 नित्यानुमेयवेदस्तु मूलं पञ्चविधस्य हि ॥ ३७ ॥
 व्रततीर्थादिकं काम्यं नित्यवद् बोध्यते क्वचित् ।
 पूर्वाचारेण सम्प्राप्तं पुराणं मूलमस्य हि ॥ ३८ ॥
 कृष्यादिजीविकाशास्त्रं पूर्वर्ष्याचारतः प्रमा ।
 करदण्डादिशास्त्रस्य मूलं युक्तिः पुराविदाम् ॥ ३९ ॥

- शुद्धिं केचित् पृथक् प्राहुः संस्कारः कस्यचिन्मतः ।
 देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मविभेदतः ॥ ४० ॥
 षोढा शुद्धिः स्मृता साऽपि द्विधा ह्यन्योन्यतः स्वतः ।
 सर्वशेषेयमाख्याता श्रुत्यर्थेऽपि विशेषतः ।
 धर्मः सम्पद्यते पद्भिरधर्मो ह्यन्यथा भवेत् ॥ ४१ ॥
 कल्पसूत्रेषु वेदन्वं स्मृतित्वं च प्रतीयते ।
 अर्थतः कर्तृतश्चापि वेदत्यं पाठतः स्मृतिः ॥ ४२ ॥
 सौकर्यार्थं कृतिस्तस्य सङ्कलीकृत्य वर्णनात् ।
 तेनापि क्रियमाणस्तु धर्मः श्रौतो भवेद् ध्रुवम् ॥ ४३ ॥
 इष्टयौपासनकर्माणि न श्रौतानि कथञ्चन ।
 भेदाद्वैजात्यतश्चापि काल एकस्तयोः परम् ॥ ४४ ॥
 कालवाधान्न कर्तव्यं स्मार्त श्रौतो वली यतः ।
 पश्चाद्वा गौणकालेऽपि कर्तव्यमिति केचन ॥ ४५ ॥
 स्मार्तमात्रस्य करणादाभासो ब्राह्मणो भवेत् ।
 स्वर्गाभासाद्यपि फलं श्रौतमात्रेऽपि चाखिलम् ॥ ४६ ॥
 ब्रह्मप्रकरणं स्मार्त कल्पसूत्रवदेव हि ।
 पुराणमूलकं चाऽपि ह्याश्रमाचारतोदितम् ॥ ४७ ॥
 पुराणं वेदवत् पूर्वसिद्धं सर्वोपयोगि तत् ।
 सर्वोपकरणानीव धर्मस्य नरगेहयोः ॥ ४८ ॥
 तदज्ञाने सर्वमौढ्यं तेन तद् हृदयं स्मृतम् ।
 भावयुक्तस्य धर्मस्य प्रमितौ तत् प्रयुज्यते ॥ ४९ ॥
 सर्वसृष्टिपदार्थानां याथार्थ्यज्ञापनं ततः ।
 शान्वाविभागवत्तस्य विभागः सोऽन्यनेकधा ॥ ५० ॥
 शतं कल्पास्ततोऽप्यन्ये सन्ति कृष्णेन निर्मिताः ।
 सत्त्वेन रजसा चाऽपि तमसा चाऽप्यनेकधा ॥ ५१ ॥
 नाना सृष्टिप्रकारा हि नाना धर्मा ह्यनेकधा ।
 सर्वस्वरूपी कृष्णस्तु कर्ता तेषु तथोदितः ॥ ५२ ॥
 सात्त्विकेषु तु कल्पेषु तत्प्रकारपुराणतः ।
 आचारान्मुक्तिमाप्नोति भवस्त्वन्वेषु केवलः ।
 धर्महीनस्तत्सहितो राजसेषु सुखं ततः ॥ ५३ ॥
 अपेक्षितं तु सर्वत्र सर्वोक्तं गृह्यते क्वचित् ।
 इदानीं त्रिविधा जीवास्तेन त्रितयमीर्यते ॥ ५४ ॥

प्रवृत्त्यर्थं तु सर्वत्र मुक्तिः फलमुदीर्यते ।
 तदवस्थापरित्यागाद्भजनं सत्यमेव हि ॥ ५५ ॥
 चतुर्युगे तु व्यासानां नानात्वात् स्वस्वकालजम् ।
 वृत्तान्तमाहुर्नान्यस्य कल्पान्तास्तेन कीर्णिताः ॥ ५६ ॥
 सर्वनिर्द्धारणार्थाय व्यासो भारतमुक्तवान् ।
 एकं कल्पमुपाश्रित्य स्त्रीशूद्राणां हिते रतः ॥ ५७ ॥
 धर्मनिर्द्धारणं तत्र सर्वेषां समुदाहृतम् ।
 प्रत्यब्दं वृक्षवत् कल्पा भुवनद्रुमरूपिणः ॥ ५८ ॥
 अन्यकल्पोक्तरीत्याऽपि कथिनो भगवान् स्वयम् ।
 कल्पेऽस्मिन् सर्वमुत्तयर्थमवतीर्णस्तु सर्वतः ।
 सर्वतत्त्वं सर्वगूढं प्रसङ्गादाह पाण्डवे ॥ ५९ ॥
 शुक्रवत्तद् व्यासगीतं सत्त्वेनास्यावतारतः ।
 ईशवाक्यं तु तस्यापि दुर्बोधं भजनाहते ॥ ६० ॥
 जीवा एव हि सर्वत्र व्यासाः साम्प्रतमेव हि ।
 स्वयं भूत्वा हरिः कृष्णः स्वांशं व्यासं चकार सः ।
 खज्ञापनाय भक्तानां पदप्राप्त्यै ततः परम् ॥ ६१ ॥
 सत्त्वस्य व्यवधानत्वादात्मज्ञानात्तु योगतः ।
 व्यासकार्यं समस्तं च कृतवानधिकं तथा ।
 अनिर्घृतिस्तनो जाता तेन भागवतं कृतम् ॥ ६२ ॥
 सर्वगोप्यो हि धर्मस्तु वेदे मुख्यतयोदितः ।
 ब्राह्ममात्रप्रकाशस्तु कृपया सनकादिभिः ॥ ६३ ॥
 स इदानीं तु गीतायां प्रकटो भगवत्कृतः ।
 तद् व्यासत्वाद्भागवतं पूर्वं भगवतोदितम् ॥ ६४ ॥
 विश्वासार्यं पुराणेषु पठितं भक्तिहेतुकम् ।
 प्रतिपाद्येशलीलायाः पुराणार्थं त्वतः पुनः ॥ ६५ ॥
 सर्वमुक्तिनिवृत्त्यर्थं वेदत्यं तस्य नोक्तवान् ।
 वेदकर्तृवचस्त्याद्वि सनां सर्वं भविष्यति ॥ ६६ ॥
 स्वस्वान्यस्य च निर्याहं वेदः कर्तुं न हि क्षमः ।
 अत्यन्तमलिना लोकास्तनो भागवतं कृतम् ।
 एतदभ्यसनाद्भोको मुच्यतेऽनुपजीवनात् ॥ ६७ ॥
 कालादिधर्महेतूनामभावात् साम्प्रतं कथ्ये ।
 वेदस्मृतिपुराणानामर्थाः सर्वे हि वाग्निनाः ॥ ६८ ॥

कालादिसाधनापेक्षारहितः सर्वनोऽधिकः ।

फलतः सुगमर्थैव सर्वथा फलभाषकः ॥ ६९ ॥

योगमात्रे तु ये मुग्ये नयोः सत्त्वे प्रयोजनम् ।

ज्ञानदुर्बलवादानां न मनोरथवार्तया ।

सिद्धिं यान्ति नरा दुष्टा व्यामोहस्तु ततः फलम् ॥ ७० ॥

ग्रन्थान् पुराणवाक्यानि वेदरूपेण च क्वचित् ।

कृत्वा वृथा वेपथराः कृष्णं नोपासते परे ॥ ७१ ॥

पटङ्गानि तथा वेदे वेदरक्षाफलानि हि ।

स्वरूपतोऽर्थतश्चैव धनुष्ठानात् त्रिधा हि तत् ॥ ७२ ॥

शिक्षा छन्दः स्वरूपे तु निरुक्तं व्याकृतिस्तथा ।

अर्थं ज्योतिस्तथा कल्पो धनुष्ठाने प्रयोजकः ।

विशेषतो ह्रीदमुक्तं सर्वं सर्वत्र चैव हि ॥ ७३ ॥

ये धातुशब्दा यत्रार्थे उपदेशे प्रकीर्णिताः ।

तथैवार्थो वेदरात्रोः कर्तव्यो नान्यथा क्वचित् ॥ ७४ ॥

साक्षाद्धर्मप्रतीतेस्तु कल्पः स्मृतिषु चिन्तितः ।

दर्शादिकालनिर्द्धारो ज्योतिःशास्त्रफलं स्मृतम् ॥ ७५ ॥

पदनिर्वचनावेदे निघण्टुविवृताद्यपि ।

निरुक्तस्याङ्गता प्रोक्ता तथाऽल्पस्तस्य सञ्चरः ॥ ७६ ॥

व्याकृतिः पाणिनीयं हि प्रातिशाख्यं तु शब्दगम् ।

आदिमत्त्वाल्लक्षणानां नाङ्गत्वं पूर्वचोदितम् ॥ ७७ ॥

अनिङ्ग्यादि प्रातिशाख्ये विशेष् व्याकरणे तु तत् ।

छन्दसः पाठहेतुत्वं शब्दज्ञानोपयोगतः ॥ ७८ ॥

आरोग्ये धर्मसिद्धिः स्याद्रक्षा च धनुषो भवेत् ।

उद्वेगहानिर्गन्धर्वे स्थापत्यं च सृगादिषु ॥ ७९ ॥

काव्यादीनामसत्यत्वान्नोपयोगः कथञ्चन ।

धर्मं कर्तुः क्वचित् कीर्तिर्नैपुण्यं पाठतः क्वचित् ॥ ८० ॥

रामायणमनन्तं हि पुराणमिव सन्मतम् ।

व्यासः पूर्वमनेकोक्तो वाल्मीकिः साम्प्रतं किल ।

समाधिभाषया प्राह प्रमाणं सर्वथैव तत् ॥ ८१ ॥

धाशिष्टादेस्तु सम्वादात् प्रामाण्यं नान्यथा क्वचित् ।

न्यायस्तु नीतिशास्त्रं हि तर्को मीमांसया युतः ॥ ८२ ॥

मोहार्थान्यन्यशास्त्राणि बुद्धे कृष्णे तदिच्छया ।

देवांशैः कल्पितान्येव तदुक्तं सर्वथा सृष्टा ॥ ८३ ॥
 प्रमेयं हरिरेवैकः सगुणो निर्गुणश्च सः ।
 गुणाः कार्यं तथा धर्मः क्रियोत्पत्त्यादयश्च सः ॥ ८४ ॥
 बुद्धिसौकर्यसिद्धयर्थं त्रिरूपेणोपवर्ण्यते ।
 कारणेन च कार्येण स्वरूपेण विशेषतः ॥ ८५ ॥
 अष्टाविंशतिभेदास्तु कारणे तत्त्वभेदतः ।
 भगवत्त्वं यतस्तेषां तस्मात्तत्त्वानि तानि तु ॥ ८६ ॥
 अण्डसृष्टेः पूर्वभावात् कारणत्वं न चान्यथा ।
 कारणत्वं न चैवास्ति चिदानन्दांशयोः स्वतः ॥ ८७ ॥
 आनन्त्यमेव भेदानां तयोः कार्यं तथैव च ।
 अतस्तेषां तु ये भेदा नोक्तास्ते हि विशेषतः ॥ ८८ ॥
 स्वरूपे तु त्रयो भेदाः क्रियाज्ञानविभेदतः ।
 विशिष्टेन स्वरूपेण क्रियाज्ञानवतो हरेः ॥ ८९ ॥
 विशिष्टे वाचकं गीता श्रीभागवतमेव च ।
 केवले काण्डद्वितयं वेदो धर्मः प्रवेशतः ॥ ९० ॥
 तस्यैवोद्भूतरूपत्वात् क्रियाज्ञाने अपि स्वतः ।
 अविकार्यं विकार्यं तु ह्यधुवे कार्यवन्मते ॥ ९१ ॥
 वेदवाच्ये तु ये रूपे तदभिव्यक्तितः फलम् ।
 अनुष्ठानाद् गुरोर्वापि लौकिके लौकिकं फलम् ।
 प्रेमसेवात एव स्याद्विशिष्टव्यक्तिरुत्तमा ॥ ९२ ॥
 कार्यभेदविभेदान् हि कल्पयित्वा विभागशः ।
 वृथा शास्त्रप्रवृत्तिर्हि यस्मात् कार्यमतिर्वृथा ॥ ९३ ॥
 सत्त्वं रजस्तमश्चैव पुरुषः प्रकृतिर्महान् ।
 अहङ्कारः पञ्चमात्रा शब्दस्पर्शाकृती रसः ॥ ९४ ॥
 गन्धो भूतानि पञ्चैव नं वायुज्योतिरपक्षितिः ।
 क्रियामयानीन्द्रियाणि वाग्दोर्मेण्द्राङ्घ्रिपायवः ।
 श्रोत्रं त्वग्घ्राणदृग्जिह्वा मनः पडिति भेदतः ॥ ९५ ॥
 आध्यात्मिकस्तु यः प्रोक्तः सोऽसावेवाधिदैविकः ।
 अतो हि देवतावर्गं इन्द्रियेभ्यो न भिद्यते ॥ ९६ ॥
 माया तु गुणरूपा हि कालस्तु भगवान् परः ।
 सूत्रं महान्तथा प्राणो बुद्धिश्चाहमभेदतः ॥ ९७ ॥
 प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ परमात्माऽभवत् पुरा ।

- यद्द्रुपं समधिष्ठाय तदक्षरमुदीर्यते ॥ ९८ ॥
 आनन्दांशतिरोभावः सत्त्वमात्रेण तत्र हि ।
 मुख्यजीवस्ततः प्रोक्तः सृष्टीच्छावशागो हरिः ॥ ९९ ॥
 इच्छामात्रात्तिरोभावस्तस्यायमुपचर्यते ।
 ब्रह्मकूटस्याज्ज्यक्तादिशब्दैर्वाच्यो निरन्तरम् ॥ १०० ॥
 सर्वावरणयुक्तानि तस्मिन्नण्डानि कोटिशः ।
 मूलाविच्छेदरूपेण तदाधारतया स्थितः ॥ १०१ ॥
 प्रभुत्वेन हरेः स्फूर्ती लोकत्वेन तदुद्भवः ।
 अन्तर्याम्यवतारादिरूपे पादत्वमस्य हि ॥ १०२ ॥
 हंसाकृतित्वकथने पुच्छत्वं परमात्मनः ।
 तदुपासनया ज्ञानात् परमात्मत्वमस्य हि ॥ १०३ ॥
 ज्ञानमार्गं त्वेनदेयं सेव्यं कृष्णस्ततोऽधिकः ।
 रूपान्तरं तु तस्यैव सर्वसामर्थ्यसंयुतम् ॥ १०४ ॥
 चिदानन्दतिरोभावस्तदनुद्गम एव च ।
 ईषत्सत्त्वांशप्राकट्यं बहिरन्तस्तु सर्वतः ॥ १०५ ॥
 चिदानन्दावपि तथा न कालः सकलोद्भवः ।
 क्रियाशक्तिप्रधानत्वाभित्यगः सकलाश्रयः ॥ १०६ ॥
 विकृतावेव तच्छक्तिः सर्वोत्पत्त्यन्तभावनः ।
 ऐश्वर्यं भगवद्दत्तं तत्रैव प्रतितिष्ठति ॥ १०७ ॥
 अत एवेश्वरः प्रोक्तः सर्वान्तर उदीरितः ।
 आसुरादिमते तन्मानान्यः सेव्यः कथञ्चन ॥ १०८ ॥
 मुग्ध्याधिकारी कृष्णस्य प्रभुवत् फलमाधकः ।
 सूर्यगत्या तु तद्भेदाः सूर्यस्तस्याधिभौतिकम् ।
 आख्यात्मिकं तु तद्भेदाः क्वचिदिच्छाजपि भेदिका ॥ १०९ ॥
 विधिषेधप्रकारेण यः क्रियाशक्तिरुद्भूतः ।
 तत्कर्म प्रकटं तावद् यावत् फलसम्पादनम् ॥ ११० ॥
 तदेकं भगवद्द्रुपं माधारण्येन सर्वगम् ।
 अग्रपथाद्भावभेदा द्विधा प्रकटमुच्यते ॥ १११ ॥
 सृष्टौ साधारणं तद्वि स्वांशेन प्रकटं यथा ।
 कालवत् सकलं रूपमद्गं तद्भेदागं तथा ॥ ११२ ॥
 इच्छामात्रप्रकटनं सर्वथा तत् तिरोहितम् ।
 सर्वयस्त्वाश्रितं पथात् ग्यभावोऽयं हरेस्तनुः ॥ ११३ ॥

- १ घस्तुद्गमतिरोभावैस्तथा सत्त्वादिभिः पुनः ।
 परिणामस्तु तत्कार्यं सर्वानुभवसाक्षिकम् ॥ ११४ ॥
 सामान्यतो विशेषेण न प्रकाशः कदाचन ।
 २ एवं कालस्तथा कर्म स्वभावो हरिरेव सः ॥ ११५ ॥
 ३ अतस्तदुद्गमः शास्त्रे न कदाचिदुदाहृतः ।
 सर्वसाधारणत्वेन न तत्तत्त्वं तदेव तत् ॥ ११६ ॥
 ४ अभावः कारणं चात्र ध्वंसश्चापि तदुच्यते ।
 कार्यादिशब्दवत् तस्मिन् सापेक्षा वृत्तिरेतयोः ।
 अपृथग्विद्यमानत्वान्न धर्मैरधिको गणः ॥ ११७ ॥
 आनन्देऽपि हि कार्याणां गणभेदो द्विधा मतः ।
 समष्टिव्यष्टिभेदेन केवले जडजीवता ॥ ११८ ॥
 ५ सर्वेषां त्रिगुणत्वाद्वि त्रयो भेदाः पृथङ्मताः ।
 आधिदैविकमध्यात्ममधिभूतमिति स्मृताः ॥ ११९ ॥
 ६ सच्चिदानन्दरूपेण देहजीवेशरूपिणः ।
 व्यष्टिः समष्टिः पुरुषो जीवभेदास्त्रयो मताः ॥ १२० ॥
 ७ अन्तर्याम्यक्षरं कृष्णो ब्रह्मभेदास्तथा परे ।
 स्वभावकर्मकालाश्च रुद्रो ब्रह्मा हरिस्तथा ॥ १२१ ॥
 ८ अविद्या प्रकृतिर्माया निद्रा चिन्तेन्द्रजालता ।
 महत्तत्त्वं ब्रह्मरूपमस्सच्चित्तं तथैव ॥ १२२ ॥
 ९ अहङ्कारो रुद्ररूपमहङ्कारोऽस्मदादिषु ।
 मनश्चन्द्रशरीरं च मनोऽस्माकं तथैव च ॥ १२३ ॥
 चक्षुः सूर्यशरीरं च चक्षुरस्माकमेव च ।
 मूलेन्द्रियाणि ब्रह्माण्डं देवदेहास्तथैव च ॥ १२४ ॥
 १० अस्मदिन्द्रियवर्गश्च रूपत्रयमुदीरितम् ।
 चन्द्रश्चन्द्राभिमानी च मनःप्रेरक एव नः ॥ १२५ ॥
 सूर्यो मण्डलमानी च चक्षुःप्रेरक एव नः ।
 एवं सर्वत्र तद्भेदाः स्वयम्भूया विभागशः ॥ १२६ ॥
 तन्मात्राणि च भूतानां गुणाः कार्यगतास्तथा ।
 महाभूतान्यावरणं मध्यभूतानि च क्रमात् ॥ १२७ ॥
 अहङ्कारमहत्तत्त्वप्रकृतीनां पुनस्तथा ।
 मूलमावरणं चैव ब्रह्मान्तःकरणं तथा ॥ १२८ ॥
 अन्येऽप्यवान्तरा भेदाः शतशः सन्ति सर्वशः ।

- ॥ ० परिमाणाधिक्यतश्च वैजात्याव्यूनभावतः ॥ १४४ ॥
 मनश्चान्नमयं वेदे तदस्माकमथापि वा ।
 पोपितत्वात्तदज्ञेन तद्रूपेणोपवर्ण्यते ॥ १४५ ॥
 एवं सृष्टिप्रभेदेषु कल्पेषु च तथैव च ।
 प्रकारभेदा दोषाय न भवन्ति तदिच्छया ॥ १४६ ॥
- ॥ इन्द्रियाणां प्रमाणत्वं सत्त्वयोगान्न चान्यथा ।
 सत्त्वस्य तारतम्येन याथार्थ्यं वस्तुनः स्फुरेत् ।
 अतः प्रमाणगणना लोकेषु न विचार्यते ॥ १४७ ॥
 व्यवहारः सन्निपातो गुणानां स च लौकिकः ।
 शास्त्रसिद्धेः पूर्वसिद्धः प्राणिमात्रस्य सर्वतः ॥ १४८ ॥
 तस्य त्रिविधरूपत्वान्नानाममात्रेण सा प्रमा ।
 तस्माद्देवादिरेवात्र प्रमाणं तच्च कीर्तितम् ॥ १४९ ॥
 अपञ्चीकृतरूपं हि सूत्रमात्रं हरिः स्वयम् ।
 सुपुष्णामार्गतो व्यक्तः शब्दब्रह्म प्रकाशते ॥ १५० ॥
 पञ्चाशद्गूर्णरूपश्च सूक्ष्मो नित्यो निरन्तरः ।
 सर्वतोऽन्तोऽनन्तरूपो बहुरूपः स्वभेदतः ॥ १५१ ॥
 वर्णः पदं तथा वाक्यं तस्य नामत्रयं मतम् ।
 द्वयं चाविकृतं लोके वेदे सर्वं स्वयं हरिः ॥ १५२ ॥
 वर्णाः पदानि सर्वाणि भगवद्वाचकत्वतः ।
 सर्वार्थाण्येव सर्वत्र व्यवहृत्यै तथापि तु ।
 शक्तिसङ्कोचतो लोके विशेषरूपापकानि वै ॥ १५३ ॥
- ॥ तत्र व्याकरणादीनां व्यवस्थापकता मता ।
 देशे देशे तथाचारो भाषाभेदैरनेकथा ॥ १५४ ॥
 अनन्तमूर्तयो वर्णाः पदे तेनार्थवाचकाः ।
 केचलाः कोशतो ज्ञेया वाचकाः पदनोऽथवा ॥ १५५ ॥
 पदं न वाचकं वाक्ये सादृश्यात् स्मारकं परम् ।
 विशिष्टं वाक्यमेवात्र वाक्यार्थस्य च वाचकम् ॥ १५६ ॥
 पदान्तरप्रवेशेन विशिष्टे वाच्यवाचके ।
 पटवद्वाक्यभेदश्च वाक्यार्थश्चापि भिद्यते ॥ १५७ ॥
 अवान्तराणां वाक्यानां स्मारकत्वं तथा परे ।
 वाक्यमेकं हरिश्चैको वेदवाक्यार्थरूपधृक् ॥ १५८ ॥
 अवान्तरेषु च तथा पदे वर्णं तथैव च ।

- ॥ त्रयोऽपि वैदिका भिन्ना नानाधर्मयुतास्तथा ॥ १५९ ॥
 साहस्येऽपि न वेदत्वं तादृग्वाक्ये ततोऽन्यतः ।
 अधिकारिविभेदेन धर्माधर्मौ तथा मतेः ॥ १६० ॥
 प्रत्येकं पूर्णता वाक्ये शाखाभेदेषु सर्वतः ।
 दर्शादिषु तदङ्गेषु मन्त्रमात्रे तथैव च ।
 हरिस्तत्तत्स्वरूपेण तस्मात्सर्वत्र वाचकः ॥ १६१ ॥
 पुराणे च ततोऽन्यत्र वाक्यार्थो बुद्धिकल्पितः ।
 पदानामानुपूर्वी तु तत्र कल्प्या ह्यनेकधा ॥ १६२ ॥
 सर्वप्रतीतिनाशे तु तन्नाश उपचर्यते ।
 तथा वाक्यत्वनिष्पत्तेर्न दूषणमिहाण्वपि ॥ १६३ ॥
 अद्यापि तानि जायन्ते घटवज्ज्ञाननः स्थितिः ।
 विप्रलिप्सादिमूलत्वादप्रामाण्यं च लौकिके ॥ १६४ ॥
 अप्रामाण्येऽपि प्रामाण्यं कर्तृविश्वासतः क्वचित् ।
 अंतो वेदाद्यसम्वादी नार्थो ग्राह्यः कथञ्चन ॥ १६५ ॥
 वेदे सर्वत्र नाधिक्यं वाक्ये न न्यूनताऽपि वा ।
 अतो न वाक्यभेदः स्याल्लोके तत्रैव दूषणम् ॥ १६६ ॥
 भूतसूक्ष्मो ध्वनिर्वर्णो नामसृष्टौ निरूप्यते ।
 प्रकृतिप्रत्ययो लोके व्युत्पत्त्यर्थं निरूपितौ ॥ १६७ ॥
 नैतावता कृत्रिमत्वं शब्दे वक्तुं हि शक्यते ।
 प्रपञ्चभेदात् तत्त्वानामाधिक्यं वर्णतो न हि ॥ १६८ ॥
 संस्कारमात्रविलयादथ वा तद्विलीनता ।
 तदभावाद्वासुदेवे तच्छब्देषु न लीनता ॥ १६९ ॥
 अस्मदादिमुखेनापि क्रीडार्थं सर्वतो हरिः ।
 शब्दभेदं वितनुते रूपेष्विव विनिश्चयः ॥ १७० ॥
 वाक्यार्थयोग्यावयवैर्वाक्यं सर्वत्र सम्मतम् ।
 आकाङ्क्षा योग्यताऽऽसत्तिः पदे तस्माद्बुदीरिता ॥ १७१ ॥
 सृदा घोटकनिर्माणे न शृङ्गकरणं मतम् ।
 तथा युक्तार्थबोधाय नाऽऽकाङ्क्षारहितं पदम् ॥ १७२ ॥
 अर्थद्वारा पदे धर्मा लोकदृष्ट्यैव कल्पिताः ।
 तस्माद्वाक्यं सर्वमेव सा यतो विश्वतोमुखी ॥ १७३ ॥
 पदद्वयं सुप्तिङन्तं ताभ्यां चलति वाक्यपतिः ।
 पदानि घट्टशः सन्ति सुप्तिङ्घ्यविभेदतः ॥ १७४ ॥

तत्राऽसकारवालादि ते भिन्ना अंशतः परे ।

॥ तदुदाहरणे श्लेषस्तत्र योगादिकल्पना ॥ १७५ ॥

फलार्थं लक्षणा प्रोक्ता गौर्णा चाप्युपचारतः ।

प्राकट्येपत्तिरोधानतिरोधानैर्हरिर्भौ ॥ १७६ ॥

प्रवर्तकत्वं कृष्णस्य, न विध्यर्थस्य कर्हिचित् ।

कार्यतादिपरिज्ञानमुत्पाद्यैष प्रवर्तयेत् ॥ १७७ ॥

अनिष्टमिष्टं साध्यं वा नासाध्यं किञ्चिदस्ति हि ।

तथापि यतते कश्चित् कचिदेव हरीच्छया ॥ १७८ ॥

मिथ्याप्रलोभनं वेदे न कश्चित् कर्हिचिद्भवेत् ।

तथैव कर्मविज्ञानं धर्मस्तेनैव नान्यथा ॥ १७९ ॥

साधनानि स्वरूपं च सर्वस्याह श्रुतिः फलम् ।

॥ न प्रवर्तयितुं शक्तास्तथा चेन्नरको न हि ॥ १८० ॥

लोकेऽपि राजदण्डादेरन्यथाविषयो न हि ।

प्रेरफो भगवानात्मा स्वात्मना दोषवर्जितः ॥ १८१ ॥

न विशेषोऽस्ति लोकेऽस्मिंस्तारतम्यं न चैव हि ।

अखण्डं कृष्णवत्सर्वं यथा तनु निरूपितम् ॥ १८२ ॥

आत्मैव तदिदं सर्वं सृज्यते सृजति प्रभुः ।

घ्रायते घ्राति विश्वात्मा हियते हरतीश्वरः ॥ १८३ ॥

आत्मैव तदिदं सर्वं ब्रह्मैव तदिदं तथा ।

इति श्रुत्यर्थमादाय साध्यं सर्वैर्यथामति ।

अयमेव ब्रह्मवादः शिष्टं मोहाय कल्पितम् ॥ १८४ ॥

वर्णाश्रमवर्तां धर्मः श्रुत्यादिषु यथोदितः ।

॥ तथैव विधिवत् कार्यः स्ववृत्त्यन्तेन जीवता ।

आचारो वृत्तिर्हीनश्चेदद्वैतं फलति नाग्निलम् ॥ १८५ ॥

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च लक्षणात् ।

आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्राञ्जिघांसति ॥ १८६ ॥

शिलोञ्जवृत्त्या सन्तुष्टः श्रौतं कर्माग्निलं चरेत् ।

तपःस्वाध्यायनिरतो षष्टिहोत्रादिपञ्चकम् ॥ १८७ ॥

स्मार्तं कृताकृतं तस्य सर्वं जानन् हरिं यथा ।

क्रमेण मुक्तिमामोति ब्रह्मलोकं परं गतः ॥ १८८ ॥

० एतस्य तारतम्येन मानुषानन्दतो द्विजः ।

अक्षरानन्दपर्यन्तमानन्दान् पिन्दते क्रमात् ॥ १८९ ॥

उपान्त्यानन्दपर्यन्तं पुनर्जन्म भवेद्भुवम् ।
 तत्तद्रूपेण लोकेषु भोगान् भुक्त्वा तथाविधान् ॥ १९० ॥
 एकाश्रमेण वा तिष्ठेद्विशेषेणा समनन्तरम् ।
 आयुर्भागक्रमेणैव चतुष्टयमथापि वा ॥ १९१ ॥
 त्रिदण्डं परिगृहीत सर्वशास्त्राविरोधि तत् ।
 शास्त्रेऽपि भगवानाह दण्डस्यैकस्य धारणम् ।
 प्रतिपत्तिरियं सर्वा देहस्य ज्ञानिनो भवेत् ॥ १९२ ॥
 आद्यन्तयोस्तु भिक्षाऽन्नं द्वितीये तु शिलोञ्छनम् ।
 तृतीये वन्यभेदाः स्युर्भिक्षायामपि संयमः ॥ १९३ ॥
 गुरुसेवा कर्मकृतिस्तपः पर्यटनं क्रमात् ।
 स्वाध्यायेन तथा कृत्वा तपसा मानसा मग्नाः ।
 अत्यावश्यकमेतद्वि चतुर्णां तत्पृथक् पृथक् ॥ १९४ ॥
 श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
 स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ १९५ ॥
 उत्तरोत्तरधर्मेषु निष्ठायामधिकं फलम् ।
 तस्य चेत् परमा भक्तिस्तिरोधानं भविष्यति ।
 भक्तिः स्वतन्त्रा शुद्धा च दुर्लभेति न सोच्यते ॥ १९६ ॥
 अपं हि सर्वकल्पानामुत्तमः परिकीर्तितः ।
 त्रिषु स्वाश्रमधर्मेषु प्रथमे वा प्रतिष्ठितः ॥ १९७ ॥
 न्यासे सर्वपरित्यागी नष्टाहम्ममताभिदः ।
 योगमुत्तममास्याय लोकातीतो महिर्दृशिः ॥ १९८ ॥
 असम्प्रज्ञातयोगेक्षो देहत्यागे विमुच्यते ।
 तादृशस्य बलाद्वापि देहत्यागो विमुक्तिदः ॥ १९९ ॥
 सम्प्रज्ञातसमाधिस्यः साङ्ख्येनात्मविभिन्नहृत् ।
 विकृतं प्रकृतेः कार्यं मापेति त्यक्तविग्रहः ॥ २०० ॥
 एवं योगं च साहसं च समाश्रापयति कृती ।
 योगेन त्यक्तदेहश्चेत्क्रमान्मुक्तिं स विन्दति ॥ २०१ ॥
 ब्रह्मलोकप्रवृत्तानां वा गतिस्तस्य सा भवेत् ।
 भक्ताधिकारिणां मुक्तिरन्यथा प्रकृतौ लयः ॥ २०२ ॥
 पुनः सृष्टौ तथैश्वर्यं कर्मिणां पुनरागतिः ।
 आसन्न्योपासकानां तु ब्राह्मणा सह मुक्ता ॥ २०३ ॥
 अभक्ते पुनरावृत्तिर्योगनिष्ठां गतस्य तु ।

ऐश्वर्यादि हरेर्भक्तो भित्त्वाण्डं प्रविशेद्धरिम् ॥ २०४ ॥
 केवलेन हि साहस्येन विविक्ताध्यात्मसंस्थितिः ।
 नैव किञ्चित् करोमीति दृढबुद्धिरसक्तधीः ।
 अन्तेऽप्येवं सदा ध्यायन्नविद्यानो विमुच्यते ॥ २०५ ॥
 केवलेनापि योगेन दग्धकर्ममलाशयः ।
 योगवीर्येण जितदृग् लिङ्गं भित्त्वा तथा भवेत् ॥ २०६ ॥
 योगसाहस्ये धर्महीने विमार्गपरिपोषिते ।
 नरकायैव भवतः पञ्चात्किञ्चित्सुखं भवेत् ॥ २०७ ॥
 ज्ञानाङ्गे चित्तरोधे च तौ प्रमाणं न सर्वथा ।
 पदार्थतत्त्वनिर्द्धारे न प्रमाणं कथञ्चन ॥ २०८ ॥
 फलांशे तु प्रमत्तस्य शास्त्रमात्रपरस्य हि ।
 नरकस्त्वल्पथाभावात्तेन मूले विनिन्दितौ ॥ २०९ ॥
 फलांशे तु स्तुतौ कृष्णवाक्ये भागवतेऽपि च ।
 तदन्येषां मतानां तु सर्वथा व्यर्थता मता ।
 न तैरिष्टेन युज्येत मिथ्यार्थाऽभिनिवेशतः ।
 तस्माद्वेदोक्तमार्गेषु न खल्पोऽपि पतेद्बुधः ।
 अतः स एव सद्धर्मः सेव्यो वर्णिभिरादरात् ॥ २१० ॥
 धर्ममार्गं परित्यज्य छलेनाधर्मवर्तिनः ।
 पतन्ति नरके घोरे पापण्डमतवर्तनात् ॥ २११ ॥
 अधुना तु कलौ सर्वे विरुद्धाचारतत्पराः ।
 स्वाध्यायादिक्रियाहीनास्तथाऽऽचारपराङ्मुखाः ॥ २१२ ॥
 क्रियमाणं तथाचारं विधिहीनं प्रकुर्वते ।
 विक्षिप्तमनसो भ्रान्ता जिहोपरस्थपरायणाः ॥ २१३ ॥
 ब्राह्मणप्रायाः स्वतो दुष्टास्तत्र धर्मः कथं भवेत् ।
 पद्भिः सम्पद्यते धर्मस्ते दुर्लभतराः कलौ ॥ २१४ ॥
 अथापि धर्ममार्गेण स्थित्वा कृष्णं भजेत्सदा ।
 श्रीभागवतमार्गेण स कथञ्चित्तरिष्यति ॥ २१५ ॥
 अत्रापि वेदनिन्दायामधर्मकरणात् तथा ।
 नरके न भवेत् पातः किन्तु ह्रीनेषु जायते ॥ २१६ ॥
 पूर्वसंस्कारतस्तत्र भजन्मुच्येत जन्मभिः ।
 अत्यन्ताभिनिवेशश्चेत् संसारे न भवेत्तदा ।
 एतावन्मात्रताऽप्यस्ति मार्गेऽस्मिन्मुरवैरिणः ॥ २१७ ॥

- सर्वत्यागोऽनन्यभावे कृष्णमात्रैकमानसे ।
 सायुज्यं कृष्णदेवेन शीघ्रमेव ध्रुवं फलम् ॥ २१८ ॥
 एतादृशस्तु पुरुषः कोटिष्वपि सुदुर्लभः ।
 यो दारागारपुत्राप्तान् पाणान् वित्तमिमं परम् ।
 हित्वा कृष्णे परं भावं गतः प्रेमध्रुतः सदा ॥ २१९ ॥
 विशिष्टरूपं वेदार्यः फलं प्रेम च साधनम् ।
 तत्साधनं नवविधा भक्तिस्तत्प्रतिपादिका ॥ २२० ॥
 गीता सङ्क्षेपतस्तस्या वक्ता स्वयमभूद्धरिः ।
 तद्विस्तारो भागवतं सर्वनिर्णयपूर्वकम् ।
 व्यासः समाधिना सर्वमाह कृष्णोक्तमादितः ॥ २२१ ॥
 मार्गोऽयं सर्वमार्गाणामुत्तमः परिकीर्तितः ।
 यस्मिन् पानभयं नास्ति मोचकः सर्वथा यतः ॥ २२२ ॥
 वर्णाश्रमवतां धर्मं सुरये नष्टे छलेन तु ।
 क्रियमाणे न धर्मः स्यादतस्तस्मात्त मोचनम् ॥ २२३ ॥
 बुद्धिमानादरं तस्मिँच्छले साध्येऽपि दुःश्वतः ।
 त्यक्त्वा मार्गं ध्रुवफले भक्तिमार्गं समाविशेत् ॥ २२४ ॥
 विरुद्धकरणं नास्ति प्रक्रिया न विरुद्धयते ।
 कल्पितैरेव बाधः स्यादवोचाम प्रमाणताम् ॥ २२५ ॥
 सर्वथा चेद्धरिः कृपा न भविष्यति यस्य हि ।
 तस्य सर्वमशक्यं स्यान्मार्गोऽस्मिन् सुतरामपि ।
 कृपायुक्तस्य तु यथा सिद्धयेत् कारणमुच्यते ॥ २२६ ॥
 कृष्णसेवापरं वीक्ष्य दम्भादिरहितं नरम् ।
 श्रीभागवततत्त्वज्ञं भजेज्जिज्ञासुरादरात् ॥ २२७ ॥
 तदभावे स्वयं वाऽपि मूर्तिं कृत्वा हरेः क्वचित् ।
 परिचर्यां सदा कुर्यात् तद्रूपं तत्र च स्थितम् ॥ २२८ ॥
 साकारव्यापकत्वाच्च मन्त्रस्यापि विधानतः ।
 श्रीकृष्णं पूजयेद् भक्त्या यथालब्धोपचारकैः ॥ २२९ ॥
 यथा सुन्दरतां याति वस्त्रैराभरणैरपि ।
 अलङ्कुर्वीत सप्रेम तथा स्थानपुरःसरम् ॥ २३० ॥
 भार्यादिरनुकूलश्चेत् कारयेद् भगवत्क्रियाम् ।
 उदासीने स्वयं कुर्यात् प्रतिकूले गृहं त्यजेत् ।
 तत्त्यागे दूषणं नास्ति यतो विष्णुपराङ्मुखाः ॥ २३१ ॥

- ॥ २३२ ॥ सर्वथा वृत्तिहीनश्चेदेकं यामं हरौ नयेत् ।
 पठेच्च नियमं कृत्वा श्रीभागवतमादरात् ॥ २३२ ॥
 सर्वं सहेत परुषं सर्वेषां कृष्णभावनात् ।
 वैराग्यं परितोषं च सर्वथा न परित्यजेत् ॥ २३३ ॥
 एतद्देहावसाने तु कृतार्थः स्यान्न संशयः ।
 ॥ २३४ ॥ इति निश्चित्य मनसा कृष्णं परिचरेत् सदा ॥ २३४ ॥
 सर्वापेक्षां परित्यज्य इदं कृत्वा मनः स्थिरम् ।
 ॥ २३५ ॥ इदं विश्वासतो युक्त्या यथा सिद्धयेत्तथाऽऽचरेत् ।
 वृथालापक्रियाध्यानं सर्वथैव परित्यजेत् ॥ २३५ ॥
 यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः ।
 येन स्यान्निवृत्तिश्चित्ते तत् कृष्णे साधयेद्भुवम् ॥ २३६ ॥
 ॥ २३७ ॥ स्वयं परिचरेद्भक्त्या वस्त्रप्रक्षालनादिभिः ।
 एककालं द्विकालं वा त्रिकालं वापि पूजयेत् ॥ २३७ ॥
 ॥ २३८ ॥ स्वधर्माचरणं शक्त्या विधर्माच्च निवर्तनम् ।
 इन्द्रियाश्वविनिग्राहः सर्वथा न त्यजेत् त्रयम् ॥ २३८ ॥
 एतद्विरोधि यत् किञ्चित्तत्तु शीघ्रं परित्यजेत् ।
 धर्मादीनां तथा चास्य तारतम्यं विचारयन् ॥ २३९ ॥
 यथा यथा हरिः कृष्णो मनस्याविशते निजे ।
 तथा तथा साधनेषु परिनिष्ठा विवर्धते ॥ २४० ॥
 कृष्णे सर्वात्मके नित्यं सर्वथा दीनभावना ।
 ॥ २४१ ॥ अहङ्कारं न कुर्वीत मानापेक्षां विवर्जयेत् ॥ २४१ ॥
 सर्वथा तद्गुणालापं नामोच्चारणमेव वा ।
 सभायामपि कुर्वीत निर्भयो निःस्पृहस्तनः ॥ २४२ ॥
 साधनं परमेतद्वि श्रीभागवतमादरात् ।
 पठनीयं प्रयत्नेन निहंतुकमदम्भतः ॥ २४३ ॥
 शङ्खचक्रादिकं धार्यं मृदा पूजाङ्गमेव तत् ।
 तुलसीकाष्ठजा माला तिलकं लिङ्गमेव तत् ॥ २४४ ॥
 एकादश्युपवासादिं कर्तव्यं वेधवर्जितम् ।
 तथा कृष्णाष्टमी चापि सप्तमी वेधवर्जिता ।
 अन्यान्पि तथा कुर्यादुत्सवो यत्र वै हरेः ॥ २४५ ॥
 एतत् सर्वं प्रयत्नेन गृह्यस्य प्रकीर्तितम् ।

अन्येषां सम्भवेत्तु स्याद्यतेः पर्यटनं वरम् ॥ २४६ ॥
 विक्षेपादथवा शक्यता प्रतिबन्धादपि क्वचित् ।
 अत्याग्रहप्रवेशे वा परपीडादिसम्भवे ।
 तीर्थपर्यटनं श्रेष्ठं सर्वेषां वर्णिनां तथा ॥ २४७ ॥
 यज्ञास्तीर्थानि च पुनः समानि हरिणा कृताः ।
 अतस्तेष्वप्रतिग्राही तद्दिनात्नाभिकस्य हि ॥ २४८ ॥
 हतत्रयः पठेन्नित्यं नामानि च कृतानि च ।
 एकाकी निस्पृहः ज्ञान्तः पर्यटेत्कृष्णतत्परः ॥ २४९ ॥
 देहपातनपर्यन्तमव्यग्रात्मा सदागतिः ।
 उक्तमोक्तममेतद्वि पूर्वमुत्तममीरितम् ॥ २५० ॥
 गृहं सर्वात्मना त्याज्यं तच्चेत्यक्तं न शक्यते ।
 कृष्णार्थं तन्नियुञ्जीत कृष्णः संसारमोचकः ॥ २५१ ॥
 धनं सर्वात्मना त्याज्यं तच्चेत्यक्तं न शक्यते ।
 कृष्णार्थं तत् प्रयुञ्जीत कृष्णोऽनर्थस्य वारकः ॥ २५२ ॥
 अथवा सर्वदा शास्त्रं श्रीभागवतमादरात् ।
 पठनीयं प्रयत्नेन सर्वहेतुविवर्जितम् ॥ २५३ ॥
 घृत्यर्थं नैव युञ्जीत प्राणैः कण्ठगतैरपि ।
 तदभावे यथैव स्यात्तथा निर्वाहमाचरेत् ।
 'त्रयाणां येन फेनापि भजन् कृष्णमवाप्नुयात् ॥ २५४ ॥
 जगन्नाथे विद्वले च श्रीरङ्गे वेङ्कटे तथा ।
 यत्र पूजाप्रयाहः स्यात्तत्र तिष्ठेत् तत्परः ॥ २५५ ॥
 एतन्मार्गद्वयं प्रोक्तं गतिमाधनसंयुतम् ।
 कर्ममार्गं प्रवक्ष्यामि भ्रान्तानां बहुशः फलम् ॥ २५६ ॥
 अयथाज्ञानतः कर्म कुर्याणाग्निविधा मताः ।
 सात्त्विकादिविभेदेन कर्म चाजपि त्रिधा भवेत् ॥ २५७ ॥
 सात्त्विकः सात्त्विकं कर्म यथाश्रुतिपरः कृती ।
 व्यर्गलोकस्तस्य सिद्धयेद्विमानग्नीभिराचृतः ॥ २५८ ॥
 पुण्यस्य तु तिगोधाने पतत्यर्वाङ्गिरास्तनः ।
 पुण्यशेषं ममादाय ममीर्चानेषु जायते ॥ २५९ ॥
 राजसं कर्म कुर्याणो मेवाद्दिसुखभाग् भवेत् ।
 तामसं कर्म कुर्याणः पातालं सुखभाग् यथा ॥ २६० ॥

राजसः सात्त्विकं कुर्वन् दैत्यस्वर्गं पु जायते ।

राजसं कर्म कुर्याणश्चन्द्रलोके सुखी भवेत् ॥ २६१ ॥

वृष्टिद्वाराञ्जरूपः सन् रेतोयोनिषु जायते ।

तामसं कर्म कुर्याणो यक्षलोके सुखी भवेत् ॥ २६२ ॥

तामसः सात्त्विकं कुर्वन् पितृलोके महीयते ।

राजसं कर्म कुर्याणो भूतादिसुखमाप्नुयात् ।

तामसं कर्म कुर्याणः सर्पादिसुखभुग् भवेत् ॥ २६३ ॥

सर्वेषां पुनरावृत्तिस्तथा कर्म पुनर्भवः ।

एवं त्रयीधर्मपरा गतागतमवाप्नुयुः ॥ २६४ ॥

तत्तद्देवोपासकानामाजन्मोपासने फलम् ।

तत्तत्सायुज्यरूपादि वेदोक्तानामनेकधा ।

पौराणिकानां च तथा निषिद्धेतरभावतः ॥ २६५ ॥

यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ २६६ ॥

विहितानेककर्तृणां देहान्ते यदुपासनम् ।

तत्सायुज्यादिसिद्धिः स्यात्तत्पोपोऽन्यस्य वै फलम् ॥ २६७ ॥

कर्मणां गहना रीतिर्ब्रह्मणापि न बुद्ध्यते ।

ईश्वरत्वात्तदिच्छायाः प्रधानत्वादनैकधा ।

तदुद्रेकोऽवसाने स्यात् कृपाक्रोधविभेदतः ॥ २६८ ॥

कृपयाऽधमतां प्राप्य भक्तं वै मोचयेत् क्वचित् ।

अनियुक्ततपस्यानां पीडया क्रोधतः क्वचित् ।

हीनभावं नयत्येव दुष्टं वा मोचयेत् क्वचित् ॥ २६९ ॥

कर्मणो, ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ २७० ॥

अतश्च सुतरामेव कर्ममार्गो दुरत्ययः ।

अतोऽपि भजनं कार्यं भजनेन हि तादृशम् ॥ २७१ ॥

अन्योन्यनाशकत्वं च कर्मणां भवति क्वचित् ।

कर्ममार्गं फलं तस्मान्न निरूप्यं हि सर्वथा ॥ २७२ ॥

जायन्त्येति त्रियस्येति तृतीयो यदुदाहृतः ।

प्रकीर्णकानां सर्वेषां तत्फलं परिकीर्तितम् ॥ २७३ ॥

ईश्वरालम्पनं योगो जनयित्वा तु तादृशम् ।

बहुजन्मविपाकेन भक्तिं जनयति ध्रुवम् ॥ २७४ ॥
 साह्येऽपि भगवच्चित्ते फलमेतन्न चान्यथा ।
 समर्पणात् कर्मणां च भक्तिर्भवति नैष्ठिकी ॥ २७५ ॥
 योगेन तु निपिष्टेन यदि देहः प्रसिद्ध्यति ।
 तदा कल्पान्तपर्यन्तं भावनातस्तु सत्फलम् ।
 अन्यथा नरके पातो हृदभ्रूमौ तु संस्थितिः ॥ २७६ ॥
 छलयोगस्तथा साह्यं शाक्तो मार्गोऽभिधीयते ।
 सिद्धान्ताश्च तथा कौला लोकातीतविभेदतः ॥ २७७ ॥
 साह्ये भेदद्वयं तत्र द्वितीयेऽनुग्रहादिकम् ।
 आद्ये लोकस्य सन्मानमन्ते तुल्यं तमस्तयोः ॥ २७८ ॥
 लोके व्यामोहकं शास्त्रं सप्तानां बोधकः शिवः ।
 कलौ जनिष्यमाणानामसुराणां क्षयाय हि ॥ २७९ ॥
 वामाः शाक्ताश्च योगे तु प्रकटाप्रकटे भिदा ।
 प्रकृतिस्तत्र संराध्या साध्यो योगश्च तुष्टये ॥ २८० ॥
 शैवश्च वैष्णवश्चैव उपास्ये भेदकद्वयम् ।
 कर्मासक्तास्तु ये तत्र वैदिकाः समुदाहृताः ॥ २८१ ॥
 सप्तापि सर्वथा त्याज्या भगवन्मार्गवर्तिभिः ।
 धौद्धाश्चतुर्विधाः पूर्वमन्तरानन्तरमार्गिणः ॥ २८२ ॥
 तेषां बृहस्पतिमुखाः कर्तारो हरिरथ तु ।
 कृष्णसङ्गोपनार्थाय स्वयमेव जग्माद ह ॥ २८३ ॥
 वेदमार्गविरोधेन येषां करणमण्वपि ।
 ते हि पापण्डिनो ज्ञेयाः शास्त्रार्थत्वेन वेपिणः ॥ २८४ ॥
 सर्वेषां नरके वासस्तमोऽर्वाकप्रतिपादके ।
 नरकात् पुनरावृत्तौ नानायोनिषु सम्भवः ॥ २८५ ॥
 आनन्दस्य तिरोभावः सर्वथा दुःखमुच्यते ।
 तस्य स्थानं तु सर्वत्र यमलोको विशेषतः ॥ २८६ ॥
 शुद्धं तमो दुःखरूपं सहजासुरसंश्रयम् ।
 सर्वत्र नरकश्चैव तमश्चेति त्रिधा तु तत् ॥ २८७ ॥
 सर्वत्र स्वर्गलोकश्च वासुदेवत्रिधा सुखम् ।
 सुखधर्मस्तथेच्छा स्यात् किञ्चिदुद्गम एव सः ॥ २८८ ॥
 सर्वथा दुग्मः कामो धर्मिणस्तु सुखं स्मृतम् ।

द्वेषक्रोधस्तथा दुःखं पूर्ववद् दुःखधर्मतः ॥ २८९ ॥
 लोभोगतिकिञ्चिदुद्भेदो धर्मयोः सुखदुःखयोः ।
 मोहस्तु द्विविधः प्रोक्तो धर्मवत् सुखदुःखयोः ॥ २९० ॥
 मदे सुखसमुद्भेदो मात्सर्येऽन्यस्य केवलः ।
 अन्येषां सर्वधर्माणां तद्धर्मोद्गम एव च ॥ २९१ ॥
 विपाकः कर्मणां येषां प्राग्देहविनिपाततः ।
 प्राप्तस्तानीह भुज्यन्ते ततोऽन्यानि भवान्तरे ॥ २९२ ॥
 एते सर्वे विशेषेण जीवसन्निधिमात्रतः ।
 स्फुरन्त्यन्यस्याभिमानाज्जीवो दुःखी निगद्यते ॥ २९३ ॥
 अग्रपश्चाद्भावतश्च कर्मणा स्फुरितो हरिः ।
 अग्रोद्गमानुद्गमनैः सुखदुःखे तनोति हि ॥ २९४ ॥
 ज्ञाने यर्हि मनोराज्यं शोकस्तेनापि नो भवेत् ।
 त्रिविधं दुःखमेतद्वि भवत्येव न संशयः ॥ २९५ ॥
 सर्वाध्यासनिवृत्तौ हि सर्वथा न भवेद्यथा ।
 सा च विद्योदये सा च न शब्दात् सुविचारितात् ॥ २९६ ॥
 मर्यादाभङ्ग एव स्यात् प्रमाणानां तथा सति ।
 गजानुमानं नैवं स्यात् साङ्कर्यं वा तथा भवेत् ॥ २९७ ॥
 दशमस्त्वमसीत्यादौ देहादिविषयत्वतः ।
 शब्दस्य साहचर्येण चक्षुषैव भवेन्मतिः ।
 स्मारकत्वमतो वाक्ये सङ्ख्याज्ञानं पुरा यतः ॥ २९८ ॥
 अध्यासस्यानिवृत्तत्वान्न विविक्तात्मदर्शनम् ।
 मनसा शक्यते कर्तुं नान्यथा सर्वदा भवेत् ॥ २९९ ॥
 प्रत्यक्षेणापि विज्ञानं मायया ज्ञानकाशया ।
 स्वप्नप्रबोधरीत्या हि किमु शाब्दं निवारयेत् ।
 सर्वज्ञत्वं सर्वभावज्ञानं चापाततः फलम् ॥ ३०० ॥
 सर्वो न ब्रह्म सर्वं तु वामदेवस्तथा जगौ ।
 अवयुत्या गर्भवासी सूर्याद्यनुपदन्मुहुः ॥ ३०१ ॥
 ज्ञानदुर्बलवाक्यत्वात् पापण्डयचनं मतम् ।
 सत्ये युगेऽतिमहतां भवत्येतन्न चान्यथा ॥ ३०२ ॥
 स्वप्नो जागरणं चैव यथा सन्न्योन्यवैरिणौ ।
 विद्याविद्ये तथा स्यातां न तु सर्वात्मना लयः ॥ ३०३ ॥

- १ इदमेव विनिश्चित्य कृष्णो ह्यर्जुनमब्रवीत् ।
 मामेव धे प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ ३०४ ॥
 एवकारेण सर्वेषामनुपायत्वमाह हि ।
 जानादीनां हि सर्वेषां तदधीनत्वतः सदा ।
 विश्वासं सर्वतस्त्यक्त्वा कृष्णमेव भजेद् बुधः ॥ ३०५ ॥
 न हृष्टः श्रुतपूर्वो वा भजन् कृष्णमनामयम् ।
 न मुक्तः सर्वथा यस्माद् गोप्यो गावस्तथाऽभवन् ॥ ३०६ ॥
 आपाततस्तु सर्वेषामुपायत्वं मयोदितम् ।
 विष्णोः कृपाविशिष्टानां तत्फलं नान्यथा भवेत् ॥ ३०७ ॥
 यन्न योगेन साक्षरेण दानव्रततपोऽध्वरैः ।
 इत्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि ॥ ३०८ ॥
 तस्मात्स्वमुद्भवोत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदनाम् ।
 प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च ॥ ३०९ ॥
 मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् ।
 याहि सर्वात्मभावेन यास्यसे ह्यकुतोभयम् ॥ ३१० ॥
 इत्येकादशसर्वम्भं भगवान् स्वयमुक्तवान् ।
 आत्मानं हि स्वयं वेद तस्मादन्यवचो मृषा ॥ ३११ ॥
 कर्मयोगादयः सर्वे कृष्णोद्गमनहेतवः ।
 उदासीनतयोद्भेदाद्य हि सर्वात्मना फलम् ॥ ३१२ ॥
 भक्तावत्यादरेणैव प्रकटो जायते हरिः ।
 आत्मानं च ततो दद्यात् सुरसे का परिदेवना ॥ ३१३ ॥
 सहनं ग्वननं गद्गार्तारस्थितिचदेव तत् ।
 साह्यो योगस्तथा भक्तिस्तत्र प्रेमातिसौख्यदम् ॥ ३१४ ॥
 पिता चरेद्यथा बाले सुखं भक्ते तथा हरिः ।
 प्रेम्णैव सर्वतोऽत्यर्थं गोपीनां कामदो यतः ॥ ३१५ ॥
 अच्छिद्रसेवनाद्यैव निष्कामत्वात् स्वयोग्यतः ।
 द्रष्टुं शक्यो हरिः सर्वैर्नान्यथा तु कथञ्चन ॥ ३१६ ॥
 दयया सर्वभूतेषु सन्तुष्ट्या येनकेनचित् ।
 सर्वेन्द्रियोपशान्त्या च तुष्यत्याशु जनार्दनः ॥ ३१७ ॥
 शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः
 स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः ।

त एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं

भवप्रवाहोपरमं पदाऽम्बुजम् ॥ ३१८ ॥

अन्तर्बहिःसाधनयोः स्वरूपं परिकीर्तितम् ।

प्रकारश्चाप्ययं प्रोक्तो दर्शनेनान्यथा तु तत् ॥ ३१९ ॥

सर्वापेक्षापरित्यागात् पौरुषस्य सभाजनम् ।

आसक्त्या भगवद्भक्तैः परं दर्शनसाधनम् ॥ ३२० ॥

कपिलादिर्महायोगी पूर्वं येनोपलब्धवान् ।

तं प्रकारमिहोवाच पाक्षिकं तद्धि साधनम् ॥ ३२१ ॥

राजवत् कुत्रचित् कृष्णः कस्यचित् केनचित् फलम् ।

वदति तावता नित्यं सर्वत्रैति न निश्चयः ॥ ३२२ ॥

प्रेम्णा सेवा तु सर्वत्र सेव्यवडयत्वसाधनम् ।

किञ्चिद्भक्तियुतश्चेत् स्याद्योगादिः साधनं क्वचित् ॥ ३२३ ॥

सर्वं ब्रह्मात्मकं जानन् कर्म चाऽपि तथाऽऽचरन् ।

पञ्चकर्मविधानेन षोढाऽपि प्रकटः सदा ।

निर्वन्धेन फलत्येप न च भक्त्या यथा तथा ॥ ३२४ ॥

कणादादिमुनिश्रेष्ठाः शुक्रमोहितबुद्धयः ।

घृथाशास्त्रकलापं हि जगुस्तेन न चान्यथा ॥ ३२५ ॥

प्रेम्णोऽन्यत् साधनं लोके नास्ति मुख्यं परं महत् ।

श्रीभागवतमेवात्र परं तस्य हि साधनम् ॥ ३२६ ॥

अधिकारमभिप्रायं ज्ञात्वा भक्तमुखेन हि ।

सकृच्छ्रवणमात्रेण कृष्णे प्रेम भवेद् ध्रुवम् ॥ ३२७ ॥

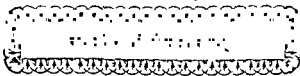
विरक्तो विपरीतादिभावनारहितः सुहृत् ।

लीलामात्रश्रुतौ तस्य भवेत् प्रेमाऽखिले किमु ॥ ३२८ ॥

श्रीभागवततत्त्वार्थमतो बन्धे मुनिश्चितम् ।

यज्ज्ञानात् परमा प्रीतिः कृष्णं शीघ्रं फलिष्यति ॥ ३२९ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मभार्यविरचिते श्रीभागवततत्त्वदीपे सर्पनिर्णयप्रथमं
नाम द्वितीय प्रकरणम् ॥

मुद्रते

मुद्रते

मुद्रते

श्रीमद्वैश्वानरावतारनिखिलभूमण्डलाचार्यश्रीमद्ब्रह्मभाचार्यैः प्रादुर्भावितं

श्रीमद्ब्रह्मसूत्राणुभाष्यम्

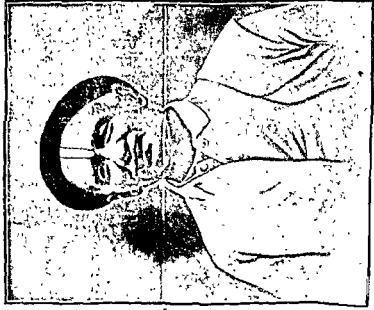
काशीस्थपृष्ठीठप्राप्तधिकारनिखिलनिगमागमपारावारपार-
गानां गोस्वामिश्रीगिरिधरजीमहाराजानां

विवरणेन समुपवृंहितं

प्रत्यधिकरणं मतान्तरोपन्यासेन विषमस्थलटिप्पण्या च समलङ्कृतं

श्रेष्ठिप्रवरभासनमह्मात्मजयोर्नारायणदासजेठानन्दयोः, संरक्षितद्रव्येण
नातिचिरादेव प्राकट्यमेप्स्यति ।

श्री नारददास आसनभल.

जन्म-संवत् १८२० श्रावण सुदी ७.
 अवसान-संवत् १८८४ श्रावण वदी ७,
 प. स. १८२८ ता. ६ ही साठेभार.

श्री जेठानंद आसनभल.

जन्म-संवत् १८२८ ना श्रावण वदी ११.
 अवसान-संवत् १८८५ चैत्य वदी १२,
 प. स. १८२८ ता. ६ ही श्रेष्ठुआरी.

श्रीरूपणाय नमः

श्रीमदाचार्यचरणमकलेभ्यो नमः ।

सप्रकाशस्तत्त्वार्थदीपनिबन्धः ।

आवरणभङ्गादिव्याख्यासमलङ्कृतः ।

द्वितीयं सर्वनिर्णयप्रकरणम् ।

प्रमाणेन प्रमेयेण फलतः साधनेन च ।

सर्वनिर्णयबोधाय द्वितीया प्रक्रियोच्यते ॥ १ ॥

आवरणभङ्गः ।

करेण स्वीयानां हृदयमिव हैयङ्गवलवं

दधानः सम्प्रीणन्नमृतमधुरैर्बालचरितैः ।

हसन्नल्पैर्दन्तैः करचरणजान्वञ्चनपरः

शिशुः कृष्णोऽस्माकं दिशतु दृशमीशः स्वविषयाम् ॥ १ ॥

पूर्वप्रकरणे, एतन्मतमविज्ञाय सात्त्विका अपि हरिं न सेवन्ते येऽपि सेवन्ते तेऽपि मत्तान्तैरेव सेवन्त इति तन्निवारणार्थमयमुच्यते इति प्रतिज्ञाय प्रयत्नसाफल्याय “प्रपञ्चो भगवत्कार्य” इत्यादिना जडजीवान्तर्यामिणां स्वरूपं, तेषां भगवदंशत्वं, भगवत्स्वरूपं, सामर्थ्यं, भगवतः परमफलत्वं चोक्त्वा, भगवद्भजनमेव जीवानां परमफलावान्तरफलसाधनमिति तदेव जीवैः कर्तव्यमित्येवं सर्वेषां धृत्यादीनां पूर्वोक्तप्रमाणानां तदविरुद्धानामन्येषां यथार्हमभियेयस्तात्पर्यभोक्तृशब्दार्थ इति निर्द्धारितम् । तदिदं मन्दमध्यमानां हृदये तदा स्थिरीभवति यदा तेषां प्रमाणानामिदं पौर्वापर्यमुपपाद्योच्यते, न त्वन्यथापि । असम्भावनाविपरीतभावनाभ्यां व्युत्थानसम्भवात् । व्युत्थानप्रकारस्तु—पूर्वप्रकरणे जीवजडान्तर्यामिणां भगवदंशत्वं, तदभिन्नत्वं च यत् प्रतिपादितं, “तच्छ्रुत्यादिबलेन” इति शब्दादेव सिद्धम् । शब्दश्च मानान्तरविरोधे आदरणीयत्वं नाहति । न सत्त्वप्रत्यक्षविरुद्धं श्रुतिशतैरपि निर्णेतुं शक्यते । न हि प्रत्यक्षतो निर्णेतोऽश्वः शब्दशतैरपि गोत्वेन प्रत्याययितुं शक्यते तस्मान्न तद् युज्यते । किञ्च, आस्तिकानां धृत्यादौ प्रामाण्यनिर्द्धारि सत्यपि तदर्थस्यास्मादाद्यविषयत्वेन तदर्थनिर्णेतारः सर्वज्ञाः स्मृतिकारास्तन्निर्णयायाश्रयणीयाः । पूर्वप्रकरणोक्तं तु तद्विरुद्धत्वादश्रौतमित्यपि सम्भाव्यत इत्याद्याकारः । अतस्तदुभयनिवृत्त्यर्थं द्वितीयप्रकरणमावश्यकमिति तद् व्याचिख्यासवः पूर्वप्रकरणविधृतिसमाप्तौ कृतायाः सर्वनिर्णयकथनप्रतिज्ञाया युक्तिसम्बन्धकथनमुखेन पूर्वप्रकरणसङ्गतिर्भूय बोधयन्ति—प्रमाणेनेत्यादि ।

तत्र प्रथमं वेदार्थरूपं भगवन्तं मङ्गलार्थं स्ताति—

पञ्चात्मकं द्विरूपं च साधनैर्बहु रूपकम् ।

पञ्चात्मकमिति अग्निहोत्रादिभेदेन पञ्चरूपत्वम् । तेषां प्रकृतिविकृतिभेदेन द्विरूपत्वम् । उभयोरनेकरूपत्वं वक्तुं साधनैर्बहु रूपत्वमाह साधनैरिति ।

आवरणभङ्गः ।

तथाच प्रमाणादिचतुष्करूपया युक्त्या ज्ञानदेर्मागस्य प्रापञ्चिकपदार्थस्य प्रमाणादेश्च स्वरूप-
याथात्म्यनिश्चयात्मको बोधः । तेन चासम्भावनादिनिवृत्त्या मन्दानां मध्यमानां च हृदये पूर्व-
प्रकरणोक्तार्थस्वैर्येण शास्त्रनिरूपणसोऽफल्यम् । सुख्यानां तु योऽर्थः पूर्वमुत्पत्त्या निरूपितः
सोऽत्रोपपत्त्या निरूप्यत इति स्थूणाखननवद् दार्ढ्यमित्येककार्यत्वं सङ्गतिः । प्रमाणादीनां यथासम्भवं
साङ्गानां युक्तित्वेन प्रतिपाद्यत्वं, तेषां च मार्गपदार्थादिस्वरूपबोधहेतुत्वं, तस्य चासम्भावनादि-
निवर्तकत्वमिति सम्बन्धघटना च बोध्या । प्रमाणादिचतुष्केण निरूपणं तु चतुर्लक्ष्यनुसारित्व-
बोधनार्थम् । किञ्चोक्तरीत्या असम्भावनायुदये तन्नित्यर्थे प्रमाणादीनां बलाबलं निर्णयम् । तच्च
प्रमाणस्वरूपादिनिर्णयाधीनमतः प्रमाणप्रकरणमावश्यकम् । ततस्तेन सिद्धे वेदादेर्वलिष्टत्वे पुनरा-
शङ्कान्तरमुदेति । जीवादयस्त्रयोऽपि चेद् ब्रह्मांशास्तर्हि कुतस्तेषु तारतम्यमिति । सर्वं चेद् ब्रह्माभिन्नं
तर्हि को विशेषो ब्रह्मणीति च । तन्नित्यर्थे हेतुपूर्वं सर्वस्य स्वरूपनिरूपणं कर्तव्यमिति प्रमेय-
प्रकरणमावश्यकम् । ततस्तरतमभावे बुद्धेऽपि श्रौतानां साधनान्तराणामपि विद्यमानत्वाद् भक्तौ कुत
आधिक्यमिति शङ्काऽवतिष्ठते । तन्नित्यर्थे सर्वेषां साधनानां फलतः सुखदुःखसाध्यतया च
तारतम्यबोधनाय फलप्रकरणमप्यावश्यकम् । तेन फलतः सुखसाध्यतया च भक्तेराधिक्ये सिद्धेऽपि
यथैव वेदोक्तमार्यादिकैः साधनैः फलं, तथैव भक्त्यापि चेत् कश्चिद् विशेष इति फलतो विशेषं
वक्तुं साधनस्वरूपनिर्णयाय साधनप्रकरणमप्यावश्यकम् । एवं चतुर्भिः पूर्वोक्ते हृदीकृते ततस्तन्नि-
गमनम् । तेन सर्वनिर्णयबोध इति तदप्यावश्यकमित्यतोऽप्येवं निरूपणमिति बोध्यम् । एवमुप-
देक्ष्यान् प्रेक्षावतोऽभिमुखीकृत्य पूर्वप्रकरणे, “वेदाः श्रीकृष्णे”त्यादिना घेदादिशब्दात्मकस्य प्रमा-
णस्य तन्मध्येऽपि वेदस्य प्रथमोद्दिष्टत्वात् तस्य च सविषयत्वात् तत्प्रमेयं तत्स्वरूपादिकं च निर्णि-
नीपन्तो मङ्गलमाचरितुमवतारयन्ति तत्रेत्यादि । तत्रेति सर्वसिद्धिर्निर्णयत्वे । एतेन सर्वमूलभूतत्वाद्
वेदस्य तदर्थ एव मङ्गलत्वेन प्रथममुपनिबन्धनीय इत्यौचित्यमपि दर्शितम् । तत्र सम्पूर्णस्य
वेदस्य काण्डद्वयात्मकत्वात् प्रथमं पादत्रयेणोक्तं पूर्वकाण्डार्थं विशदीकुर्वन्ति अग्निहोत्रेत्यादि ।
तेषामिति । अग्निहोत्रादीनाम् । उभयोरिति । प्रकृतिविकृतिरूपयोः । साधनैरिति । शास्त्राभेदेन
नानाप्रकारादुक्तैः । तथाच पूर्वमीमांसायाम्, “अथातो धर्मजिज्ञासे”ति शास्त्राधिकरणे वेदा-
र्थरूपधर्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय, को धर्म इत्याकाङ्क्षायां, “चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः” इति समनन्तरा-
धिकरणे चोदनालक्षणपदेन लौकिकम्, अर्थपदेनानर्थभूतं वैदिकं च न्युदस्योभयधर्मविशिष्टो धर्मो
द्वादशलक्षणां प्रकृतिविकृतिभेदेन द्विरूपोऽग्निहोत्रादिपञ्चात्मको यज्ञस्वरूपो विचारितः । तेन स
एव पूर्वकाण्डार्थः । तत्रैव शास्त्रान्तराधिकरणे किञ्चित्साधनभेदेन शास्त्रान्तरीययागाद् विलक्षण-

सर्वेषां समुदायफलमाह—

स्नानन्ददायकं कृष्णं ब्रह्मरूपं परं स्तुमः ॥ १ ॥

स्नानन्ददायकमिति । धर्मरूपेणैव फलदानं भविष्यतीत्याशङ्केश्वररूपेणैव फलदानमित्याह कृष्णमिति । उत्तरकाण्डार्थमाह ब्रह्मरूपमिति । “स्नानन्ददायकं कृष्णमि”त्यत्रापि तयो रूपयोरुत्तरं श्रेष्ठमित्याह परमिति । स्तुमः स्तोत्रमेव यथाज्ञानं कुर्मः । न तु सं ज्ञायत इत्यर्थः ॥ १ ॥

पञ्च रूपाणि गणयति—

अग्निहोत्रं तथा दर्शपूर्णमासः पशुस्तथा ।

चातुर्मास्यानि सोमश्च क्रमात् पञ्चविधो हरिः ॥ २ ॥

अग्निहोत्रमिति । प्रमेयं निर्णाय हि बलं वक्तव्यम् । तच्च प्रमेयं द्विविधम् । प्रमाणानुरोधि, स्वतन्त्रश्चेति । तत्राद्यं निरूप्यते । दर्शपूर्णमासावेकः । “परमेष्ठिनो वा

टिप्पणी ।

समुदायफलमिति । कर्म ज्ञानफलमित्यर्थः । स्नानन्ददायकमिति । स्वशब्दस्यात्मवाचकत्वात् धर्मिधर्माभ्यामीश्वरजीवात्मसम्बन्धानन्ददायकमित्यर्थः । धर्मरूपेणेति । पुण्यरूपेणेत्यर्थः । अत्रापीति । ब्रह्मरूपमित्यनेन सामानाधिकरण्यात् विशेषणभ्यामुत्तरकाण्डेऽपीश्वररूपेणैव फलदानमित्यर्थः । उत्तरं कृष्णरूपमित्यर्थः ॥ १ ॥

आचरणभङ्गः ।

स्वरूपसंस्थानत्वेऽपि सुप्तोत्थितोपविष्टपुरुषवत् तत्त्वेन प्रतीयमानः स एव शास्त्रार्थ इति विचारितम् । तेन काण्डार्थविशेष एव शास्त्रार्थ इति भावः । एवं प्रमाणप्रमेयसाधनैः पूर्वकाण्डार्थ उक्तः । एतमेव फलेन वक्तुमाहुः सर्वेषामित्यादि । स्नानन्ददायकमिति । स्नानि पश्वादीन्यानन्द आत्मसुखं तयोर्दायकम् । एतावान् पूर्वमीमांसासिद्धोऽर्थः । उत्तरविचारे तु, “एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती”ति श्रुतेः स्वांशो य आनन्दस्तस्य दायकमित्यर्थ इति फलतः स उक्तः “फलमत उपपत्तेरिति न्यायमनुसृत्य, जैमिनीयमतनिराकरणायाहुः धर्मेत्यादि । काण्डभेदायाहुः । उत्तरेत्यादि । काण्डद्वयस्यैकवाक्यत्वायाहुः स्नानन्देत्यादि । अत्रापीति । उत्तरकाण्डे । तथाचोत्तरकाण्डे ब्रह्मरूपेण प्रतिपाद्यत्वे फलदानमीश्वररूपेणैव, न तु ज्ञानादिरूपेण । पूर्वोक्तन्यायात् । तेन काण्डभेद एकवाक्यत्वं चेत्यर्थः । उभयो रूपयोर्वेदार्थत्वाविशेषेऽपि तारतम्यज्ञापनायाहुः तयोःरित्यादि । उत्तरस्योत्कृष्टत्वे गमकमाहुः स्तुम इत्यादि । “यतो वाचो निवर्तन्त” इत्यादिश्रुतेस्तथेत्यर्थः ॥१॥

एवं भङ्गलमुखेन सर्ववेदार्थकथनात् प्रमाणतो निर्णय उक्तः । अतः परं प्रमेयेणैतं निर्णिनीपन्त आहुः पञ्चेत्यादि । पूर्वोक्तप्रतिज्ञासिद्धयर्थमाहुः प्रमेयमित्यादि । हिहेतो । यतः प्रमेयनिर्णयाभावे तद्वलनिर्णयाभावस्तदभावे सर्वनिर्णयाभावोऽतो हेतोः । प्रमाणानुरोधीति । शब्दैकप्रमधिगम्यम्, शब्दोक्तसाधनाभिव्यञ्जयमिति यावत् । स्वतन्त्रमिति । तदव्यतिरिक्तम् । निरूप्यत इति । इत आरभ्य विचार्यत इत्यर्थः । तत्र यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादावेकत्वसद्व्यायास्फुटत्वेऽपि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति वाक्येन दर्शपूर्णमासयोर्द्वित्वात् पञ्चत्वसद्व्याया विरुद्धत्वमाशङ्क्य परिहरन्ति दर्शेत्यादि । तथाच यथा, “यद्वाग्मेयोऽष्टाकपालोऽभावासायां पूर्ण-

एष यज्ञ" इत्यत्र तयोरेकत्वनिर्णयात् । पशुनिरूढः । चातुर्मास्यानि स्वतन्त्राणि । सोमोऽग्निष्टोमः । एते क्रमेणैव कर्तव्याः ।

आवरणभङ्गः ।

मासां चाच्युतो भवति," "तावमृताममीषोमावाज्यस्यैवोपांशु पूर्णमासां यजन्ति"ति, "ताभ्यामे-
तममीषोमीयमेकादशकपालं पूर्णमासे प्रायच्छत्", "पेन्द्रं दध्यमावास्यायाम्", "पेन्द्रं पयोऽमा-
वास्यायामि"ति षड्वाक्योक्तानां यागानां दर्शपूर्णमासाभ्यामिति श्रौतद्विवचनानुरोधादेकैकत्रिकरू-
पतामङ्गीकृत्य द्वावङ्गीक्रियते, "तथैष यज्ञ" इत्येकवचनानुरोधादुभावेक इत्यङ्गीक्रियत इति न
सह्य न्यूनैत्यर्थः । अत एव द्वितीयस्य तृतीयपादे दाक्षायणाधिकरणे, "दाक्षायणयज्ञेन सुवर्ष-
कामो यजेते"ति दर्शपूर्णमासप्रकरणीयवाक्येऽपि, "द्वे पौर्णमास्ये यजेत द्वे अमावास्ये" इत्यादिवा-
क्यशेषोक्तप्रकारेणायत्वंमानावपि दर्शपूर्णमासावेक्यचनेनैव निर्दिष्टाविति युज्येते । वायव्यादयोऽ-
नेके पशुयागाः सन्ति, तेभ्यः परिच्छेत्तुमाहुः निरूढ इति । निरूढत्वेन यः प्रसिद्धः स
इत्यर्थः । चातुर्मास्यानि सोमाङ्गभूतान्यपि सन्तीति तेभ्यो विवेक्तुमाहुः स्वतन्त्राणीति । चातुर्मा-
स्यानि च वैश्वदेवरुणप्रधाससाकमेधसुनासीरीयारुयचतुःपर्वात्मकानि । तान्यपि प्रतिपर्वसु नाना-
यागविशिष्टान्येको यागः । सोमोऽग्निष्टोम इति । एवं सोमपदस्य यागनामत्वबोधनेन "सोमेन
यजेते"त्यत्र न मत्वर्थलक्षणोक्ति बोधितम् । नच द्रव्यलभाभावः शक्यः । सोमसंस्कारादिचोदनाधी-
पत्यैव तद्भासेः । यद्वा सोमोऽग्निज्ञीति सोमवानिति मतुबधे, "अर्शआदिभ्योऽग्नि"त्यनेनाचि
कृते सोम इति भवति, एवं योगसिद्धेः प्रसिद्ध्या च रूढेरपि निश्चयान्निर्मन्थन्यायेन योगरूढः
सोमशब्द आदरणीयः । एवञ्च, "यद्यग्निष्टोमः सोमः स्यात् पुरस्तादुक्थ्यं कुर्वीत यद्युक्थ्यः स्याद-
तिरात्रं कुर्वीत"ति श्रुतिरपि सङ्गता भवति । अग्निष्टोमोक्थ्यादीनां संस्थान्त्वेन संस्थावतो यागस्य
नामकथनस्वावश्यकत्वात् । "देवा वै यद् यज्ञेऽकुर्वन्त तदसुरा अकुर्वन्त ते देवा एतं महायज्ञमप-
श्यन्नि"त्युक्तम्यामे, "य एवं विद्वान् सोमेन यजेत" इतिविधानदर्शनस्यैवमेव सामञ्जसाच्चेति ।
क्रमेणैवेति । यथासम्भवं श्रुतेन कल्पानुमितेन वेत्यर्थः । स चैवं बोध्यः । अग्निस्तिद्धिमन्तरेण
यागासम्भवात् प्रथमत आधानं कर्तव्यम् । ततः, "सायं प्रातरग्निहोत्रं जुहुयादि"ति वाक्यात्
सायमग्निहोत्रारम्भः, होमश्च यावज्जीववाक्यान्नित्यः, उक्तवाक्यान्नियतकालं इत्यादि बोध्यम् ।
ततो दर्शपूर्णमासौ क्रमेण । यदि सुगृह्णातीवशात् पूर्णमासः प्रथममापतेत् तदा सारस्वतौ होमौ
अपक्षयपरिहारार्थं विधाय पूर्णमासः कार्यस्ततो दर्शः । ततो, "दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन
यजेते"ति श्रुत्या सोममासावप्यनुष्ठाने करपस्य नियामकत्वात् तत्र चातुर्मास्यपशुसोमक्रमदर्शनात्
तदुभयानन्तरं सोमः । कात्यायनशाह्यायनादिकल्पे चातुर्मास्यानन्तरं पशोर्दर्शनेऽपि "ते देवा एतं
महायज्ञमपश्यन्नि"ति श्रुतावसुरेभ्यो गुप्तत्याऽनुष्ठानबोधने "पौर्णमासं यज्ञममीषोमीयं पशुमकुर्वन्त
तदा दर्शं यज्ञमग्निं पशुमकुर्वन्त वैश्वदेवं प्रातःसवनमकुर्वन्त वरुणप्रधासान् माघ्यन्दिनश्सवनं
साकमेधान् पितृयज्ञं स्त्रियम्यकाऽस्तृतीयसवनमकुर्वन्ते"ति पौर्णमासादिकं बहिःप्रसार्यामीषोमी-

एतेषां क्रियारूपत्वेन भगवत्प्रीतिसाधकत्वं, न भगवच्चमित्याशङ्क्याह पञ्चविधो हरिरिति ॥ २ ॥

साधनसाध्यरूपता नैकस्येत्याशङ्क्य सर्वत्र भगवत एव द्विरूपत्वमिति वक्तुमाह—

तत्साधनं च स हरिः प्रयाजादि स्तुगादि यत् ।

प्राकृतं रूपमेतद्धि नित्यं काम्यं तु वैकृतम् ॥ ३ ॥

तत्साधनं च स हरिरिति । साध्यरूप एव स हरिः, साधनरूपोऽपि । चकारात् साध्यसाधनरूपोऽपि । साधनद्वैरूप्यं निरूपयति प्रयाजादि स्तुगादीति । यत्-किञ्चित् तत्फलोपकारि, स्वरूपोपकारि वा, नातोऽन्यदस्तीत्यर्थः । गणितानां नाम्ना

आवरणभङ्गः ।

यादिपश्वोर्वैश्वदेवादिं प्रसार्य प्रातरादिसवनानां कारणानुवादाद्दर्शपूर्णमासपश्वोश्चातुर्माससोमयोश्च सामीप्यप्रतीतिः पश्चनन्तरं चातुर्मास्यप्रतीतिश्च तथा क्रमः । अत एवापस्तम्बेन कल्पसूत्रे पशुबन्धं व्याख्याय तदनन्तरं चातुर्मास्यानि व्याख्यातानि । अतोऽसुरेभ्यो गोपनेऽभिप्रेते तथा क्रमः । अनभिप्रेते त्वन्यः । अत एव श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे भरतचरिते, “श्रद्धया हुंताग्निहोत्रदर्शपूर्णमास-चातुर्मास्यपशुसोमानां प्रकृतिविकृतिभिरिति क्रम उच्यते । अतस्तत्कल्पशिष्टाचाराभ्यां व्यवस्था द्रष्टव्या । अत्र प्रमेयनिरूपणस्य सर्वसाधारणत्वेन क्रमोक्तेरपि तथात्वात् । एतेषामित्यादि । अग्निहोत्रादीनामिज्यारूपत्वेनेज्यप्रीतिसाधकत्वं युक्तं, न भगवत्त्वम् । इज्यायामिज्यरूपत्वस्य प्रत्यक्षविरुद्धत्वादित्यर्थः । हरिरिति । “यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेर्मा विधत्तेऽभिधत्ते मामि”त्येकादशे भगवद्वाक्याच्च सिद्धे यागस्य भगवत्त्वे तद्विरुद्धं प्रत्यक्षं नादरणीयमित्यर्थः । न चाग्निहोत्रस्य जुहोति चोदनासिद्धत्वेन होमत्वात् पञ्चानां न भगवत्त्वमिति शङ्क्यम् । “यस्य भूयांसो यज्ञक्रतवः” इत्यत्र देवतोद्देशेन हविस्त्यागस्यैव यज्ञनामकत्वेनाङ्गीकारात् । न च जुहोतेस्त्यागार्थत्वे मानाभावः । तदुक्ते श्रवणाञ्जुहोतिरासेचने स्यादिति जैमिनिसूत्रस्यैव तत्र मानत्वात् । भाष्यकारादिभिरपि तथाङ्गीकारात् नवीनैरपि यजतिजुहोत्योः प्रक्षेपविशिष्टत्यागार्थत्वं तुल्यमङ्गीकृत्य प्रक्षेपस्य यजतावङ्गत्वं जुहोतौ प्राधान्यमिति विशेषाभ्युपगमाच्च । अतो हविस्त्यागरूपेण यज्ञत्वस्याग्निहोत्रेऽप्यक्षतत्वम् । “स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावि”ति सीमांसकप्रसिद्धश्रुतेःश्चेति ॥ २ ॥

साधनेत्यादि । पूर्वमानन्दस्यैव फलत्वेन कथनात् प्रीतेर्व्यापारत्वमेव वाच्यम् । आनन्दश्च भगवान् यज्ञश्च स एवेति साधनसाध्यरूपता एकस्य हरेर्न वक्तुं शक्येत्याशङ्क्य सर्वत्र यागविषये प्रपञ्चादौ च भगवत एव तथात्वमिति वक्तुं साम्प्रतं यागविषये तथात्वमाहेत्यर्थः । साध्यरूप एवेत्यादि । साधनानामपि यागप्रकरण एव श्रावितत्वेन पुरुषसूक्ते तद्विवरणरूपद्वितीयस्कन्धेऽध्याये च तेषां भगवदवयवत्वस्य निर्णयत्वेन यथैकस्यैव रूपभेदाद् द्विरूपत्वं तथाऽन्यत्रापीति न काप्यनुपपत्तिरित्यर्थः । एवं पञ्चात्मकत्वं सपरिकरं विवृतम् । अतः परं द्विरूपत्वं विवरितुमाहुः गणितानामित्यादि । अग्निहोत्रमित्यादिना सङ्ख्यातानां नाम्ना प्रसिद्धानाम् । कौण्डपायिनामयनेति

प्रसिद्धानां प्रकृतिरूपत्वमित्याह प्राकृतमिति । एतदेव नित्यं कर्म । नित्यकाम्यव्य-
वस्था एषैव । यथापदुक्तकर्त्तव्यं नियतफलं तन्नित्यम् । न तु फलरहितम् । अकरणे
राजदण्डवत् प्रत्यवायः । न हि राजसेवायां फलाभावः । एतत्प्रतिपादकत्वमेव
मुख्यतया वेदस्य । द्वितीयं रूपमाह काम्यं तु वैकृतमिति । कामनायामेव फलदम् ।
विकृतत्वात् स्वभावतो न नित्यफलं प्रयच्छति ॥ ३ ॥

टिप्पणी ।

कामनायामेवेति । केवलकाम्ये कारीर्यादौ कामनाया अधिकाररूपत्वात् कामनाभावेऽनधि-
कारिकृद्भेः फलत्वमेवेति भावः ॥ ३ ॥

आवरणभङ्गः ।

वायव्यपशुरित्येवं नामान्तरादिना न, किन्तु स्वनाम्ना प्रसिद्धानां प्रकृतिरूपत्वं निखिलमङ्गजातं
यत्र निरूप्यते सा प्रकृतिस्तादृशत्वमाहेत्यर्थः । ननु नित्यकाम्यभेदेनापि द्वैरूप्यं दृश्यत इति
तत्कुतो नोच्यत इत्याहुः एतदेवेत्यादि । तथा च पर्यायनात्रमेव भिद्यते, न तु स्वरूपमित्यर्थः ।
एषेति । उच्यमानप्रकारिका । प्राकृते कथं नित्यत्वमित्याकाङ्क्षायां नित्यलक्षणकथनमुख्येनोचरमाहुः
यदित्यादि । यद् यावदुक्तं तत्प्रकरणे कृत्वमुक्तमङ्गजातं कर्त्तव्यं यत्र तादृशं नियतफलम् अवश्य-
भाविकफलं यस्य तादृशं च तन्नित्यमित्यर्थः । एकदेशिभिर्नित्ये फलं नाद्रियत इति तन्निराकर्तुमाहुः
न त्वित्यादि । नन्वकरणे प्रत्यवायजनकत्वमेव नित्यत्वमस्तु । “आश्विनं धूम्रललाममालभेत”, “यो
दुर्वाभ्रणः सोमं पिपासेत् वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुद्रासयत” इत्यादिप्वकरणोद्घासनादिना
दौर्ब्रह्मण्यवीरहत्यादिधावणात् । न तु फलवत्त्वमपि । काम्ये व्यभिचारादित्यत आहुः अकरण
इत्यादि । अयमाज्ञयः । वेदानां भगवन्निश्वासरूपत्वात् प्रवर्त्तको विधिस्तदाज्ञारूपः । “श्रुतिस्मृती
ममैवाज्ञे” इति स्मृतेश्च । यजधातोः पूजार्थत्वाच्चागः पूजारूपः । इज्यश्च भगवानेव । “यज्ञेन
यज्ञमयजन्त देवाः”, “मां यजेताहरेत् क्रतुन्”, “न तु श्रौतेन पशुना मां यजेत वनाश्रमी”
इत्यादिस्मृतिधृतिभ्यः । एवं सति यागो भगवदाज्ञसत्पूजारूप इति सिद्धयति । तथा सति तद-
करणे प्रत्यवायः, करणे फलं चोक्तन्यायेन युक्तमिति । नच यत्र यजतिर्न श्रुतस्तत्र पूजारूपव्यभि-
चार इति शङ्काम् । “ईजेऽनुयज्ञं विधिवद्रिमहोप्रादिलक्षणैः । प्राकृतैर्विकृतैर्यज्ञैर्द्रव्यज्ञानक्रियेध-
रम्” इति दशमस्कन्धीयवाक्येन तादृशैरन्यैश्च सर्वेषां पूजात्वनिर्णयात् । एवमेव स्मार्त्तकर्मप्यपि
बोध्यम् । “सन्ध्योपास्त्यादिकर्माणि विधिना नोदितानि मे । पूजान्तैः कल्पयेत् सम्यग्” इति
तत्रापि तथा वाक्यात् । नन्वेवं सति काम्येऽपि यजत्यादिश्रवणेनोक्तरूपतायास्तुल्यत्वात्तदकरणेऽपि
प्रत्यवायापत्तिः । नचेष्टापत्तिः कर्तुं शक्या । तथा वाक्याभावात् । अतः पूर्वोक्तमसङ्गतमित्याश-
ङ्कायामाहुः एतदित्यादि । इदमनुपदमेव व्युत्पाद्यम् । एवञ्चाकरणे प्रत्यवायजनकत्वे सति निय-
तफलत्वं नित्यत्वमित्येव नित्यलक्षणम् । यावदुक्तेत्यादि तु प्रकृतिबोधनायेति बोध्यम् । काम्यं तु
वैकृतमित्यत्र वैकृतमित्युदेत्यम् ॥ ३ ॥

एवमुद्देशतो रूपद्वयं निरूप्य फलं निरूपयति—

ज्ञानिनस्तदभिव्यक्तौ कर्तुर्मोक्षः क्रमाद् भवेत् ।

अन्यथा सर्गसौख्यं तु द्विरूपं तत् क्रमाद्भवेत् ॥ ४ ॥

ज्ञानिन इति । भगवदानन्दरूपं फलं ब्रह्मज्ञानयुक्तस्य यथोक्तकर्मकर्तुरेव । तत्र हेतुः । तदभिव्यक्तौ सत्यां षोढाविहितधेदभिव्यक्तो भवति । “पुरुषो विहितः षोढे”-त्यत्रोक्तं पञ्चात्मकं ब्रह्म च तदैव फलं प्रयच्छतीति भावः । मर्यादायां क्रममोक्ष एव

टिप्पणी ।

षोढाविहित इति । अग्निहोत्रादिपञ्चप्रकारैर्विकृतिरूपेण च विहितो यज्ञ इत्यर्थः ॥ ४ ॥

आवरणभङ्गः ।

फलं निरूपयतीति “जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे”, “कर्मणा मृत्युमृषयो निषेदुः प्रजावन्तो द्रविणमिच्छमानाः”, “अथापरे मनीषिणः कर्मभ्योऽमृतत्वमानशुरि”त्यादिश्रुतिभ्यो, “ज्ञात्वाऽज्ञात्वा च कर्माणि जनोऽयमनुतिष्ठति । विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात् तथा नाविदुषो भवेद्” इति भगवद्वाक्याच्चाधिकारिभेदात् फलभेद इत्यधिकारिणं व्यापारं कर्मस्वरूपं च ज्ञापयितुं नित्यानां फलं निरूपयतीत्यर्थः । भगवदानन्देति । तेन सिद्धान्ते मोक्षस्वरूपमधिकारी चेति द्वयं विवृतं ज्ञेयम् । एवञ्च भवाय नाशयेति पञ्चमस्कन्धे प्रियव्रतं प्रति ब्रह्मवाक्येन देहयोगस्य भगवद्विचारितकार्यार्थत्वादेते निष्कामाः, ब्रह्म ज्ञात्वापि कर्म कुर्वन्वित्येवं रूपेण ये विचारितास्तेषामिदं फलम् । अयं चार्थ उत्तरमीमांसायां साधनाध्यायतुरीयपादे जैमिनिमतैः सिद्धयति । तत्र, “पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायण” इति सूत्रे केवलविद्यायाः वेदनविषयात् केवलाद्भवत एव वा पुरुषार्थो मोक्षादिर्न तु कर्मणा, “ब्रह्मविदाप्नोति परं”, “नायमात्मे”त्युपक्रम्य, “यमेवैष वृणुते तेन लभ्य” इत्यादिशब्दादिति सिद्धान्तमुक्त्वा, “शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथाऽन्येष्वि”ति जैमिनिरित्यादिसूत्रेषु विद्यायाः कर्माङ्गत्वात् कर्मणो वा, विद्यासमुच्चितात् कर्मणो वा पुरुषार्थ इति जैमिनिमतस्य दर्शितत्वात् । हेतुरिति व्यापारः । ननु ज्ञानामावेऽपि यागत्वस्वाविशिष्टत्वा-ज्ज्ञानिनं प्रत्येव तदभिव्यक्तौ को हेतुरित्यत आहुः षोढेत्यादि । औपनिषदं शाब्दमग्निहोत्रादिपञ्चकं पूर्वकाण्डोक्तमित्येवं षोढा विहितश्चेत्तदा वेदार्थरूपो भगवानभिव्यक्तो भवति । यथा, “विश्व-सृजः प्रथमाः सत्रमासर्ते”ति सहस्रसमे सत्रे, “ततो ह जज्ञे भुवनस्य गोषाः”, “हिरण्यमयः शकु-निर्ब्रह्म नामे”त्यत्र तदैव फलं मोक्षरूपं प्रयच्छति, नान्यथेत्यर्थः । नन्यभिव्यक्तश्चेत् सद्य एव मोक्षं कुतो न प्रयच्छतीत्यत आहुः मर्यादायामित्यादि । एवञ्च पूर्वकाण्डेऽपि “विराजमभिसम्पद्यते”, “अमृतीभवती”त्येवञ्जातीयकेषु वाक्येषु यो मोक्ष उक्तः सोऽपि ज्ञानसहित एवेति ज्ञेयम् । क्रमि-कत्वं चार्चिरादिमार्गबोधकश्रुतिभ्य इति च । तत्प्रकारस्त्वमे साधनप्रकरणे, सर्वं जानन्नित्यारभ्य तथाविधानित्यन्तेन स्फुटीकरिष्यते । ननु यदि मर्यादायां क्रममुक्तिरेव तदा सद्योमुक्तियोगादि-नापि न स्यात् । मर्यादायास्तत्रापि तुल्यत्वात् । तथा च तद्बोधकवाक्यविरोध इत्यत आहुः

फलम् । सद्योद्युक्तिस्त्वतिक्रमया । ब्रह्मज्ञानाभावे तु पञ्चात्मकाद्भवतः स्वर्गसुखं भवति । भिन्नवाक्येष्वपि फलत्वेन निरूपणात् ॥ ४ ॥

स च स्वर्गो द्विविध इत्याह—

वाक्यशेषात्त्यात्मसुखं प्रसिद्धेलोक उच्यते ।

यत्र दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥ ५ ॥

वाक्यशेषादिति । सुष्ठु अर्ज्यत इति स्वर्गः । सत्त्वाकारान्तःकरणे सर्वैहानिवृत्तौ यदात्मसुखं प्रकटीभवति, तदग्रिहोत्रादिसाध्यम् । सर्वदेवानामधिकृतानां तुष्टावाध्यात्मिकत्वे यागस्य जाते आत्मानन्दः प्रकटो भवति । एतदभावे तु भौतिकत्वे स्वर्गलोकी भवतीत्यर्थः । प्रसिद्धिलौकिकी । वाक्यशेषमाह यत्र दुःखेनेति । स्वर्गकाम इति सर्वत्र स्वर्गशब्दार्थः सन्दिग्धः । सन्दिग्धेषु वाक्यशेषादिति । वाक्यशेषः शास्त्रान्तरे प्रसिद्धो दुःखानुभवसहितः । सुखानुभवो लौकिकः । स्वर्गोऽन्यथा अलौकिकत्वात् । सुखानुभवश्च अनन्तरमेव कालेन ग्रसते । त्रिक्षणावस्थायित्वात् । न तथा

आवरणभङ्गः ।

अतिक्रमयेति । तथा च वाक्यानि पुष्टिमार्गपराणीति न विरोध इत्यर्थः । एवमुत्तमाधिकारिणां फलमुक्त्वा मध्यममन्दयोः क्रमेण फलमाहुः ब्रह्मेत्यादि । भिन्नवाक्येष्विति । ज्ञानमन्तरेण यत्र केवलो यागो बोध्यते तादृशेषु स्वर्गकामादिवाक्येषु । तथा च तदन्यथानुपपत्त्या मध्यमादेरपि फलमङ्गीक्रियत इत्यर्थः । एवञ्च द्विरूपं तत्कमाद्भवेदित्यत्र अधिकारिक्रमादित्यर्थो बोध्यः ॥ ४ ॥

स चेति । ज्ञानाभावे उच्यमानः सुखात्मकः स्वर्गः । फलद्वयमेकस्मिन् वाक्ये कथं सद्ब्रह्मीतुं शक्यमित्याकाङ्क्षायां द्वयोरप्यनुगतं रूपमाहुः सुष्टुत्यादि । तथा चात्मसुखे लोके च योगरूढोस्तुल्यत्वात् स्वर्गपदेनोभयं सद्ब्रह्मीतुं शक्यत इत्यर्थः । पूर्वस्य स्वरूपमाहुः सत्त्वेत्यादि । आत्मसुखमित्यत्रात्मपदेनान्तःकरणं बोध्यम् । तच्च जीवोपभोग्यं जैवानन्दान्वयनमित्युक्तम्, “तुल्याम ल्वेने”त्यस्य सुबोधिन्याम् । तत्रैव व्यापारं व्यापारिस्वरूपं चाहुः सर्वेत्यादि । द्वितीयस्याहुः एतदभाव इत्यादि । देवतोपाभावे । अत्रापूर्वं व्यापारो बोध्यः । लौकिकीति । एषैव गीतायां, “त्रैविद्या मां सोमपा” इत्यादिनाऽनूक्ता ज्ञेया । अन्यथा “यामिमामि”त्यादि न वदेत् । एकादेशे च, “इद्रेह देवता यशैरि”त्यादि च न वदेत् । अतस्तथेत्यर्थः । ननु स्वर्जनरूपस्यार्थस्य लोकेऽपि तौल्ये किं वाक्यशेषोपन्यासेनेत्याशङ्कायां तदाहुः स्वर्गकाम इत्यादि । वाक्यशेषादितीत्यत्र इति हेतौ । तथा च जैमिनिना तस्यैव निर्णायकत्वकथनात्तदुपन्यास आवश्यक इत्यर्थः । तस्य निर्मूलत्वग्रमनिरासायाकरं प्रमाणं चाहुः शास्त्रेत्यादि । यचनाकरः स्याच्छिष्टादतो न स्यात् तथा सति न शिष्टेषु प्रसिद्धयेतेति प्रसिद्धिरेव मानमित्यर्थः । नन्वत्र लोकविशेष एव तादृशं सुखमुच्यताम् । आत्मसुखे किं मानमित्याकाङ्क्षायां वाक्यं व्याकुर्वन्तस्तद्वदन्ति दुःखेत्यादि । भवतीत्यन्तम् । तथा च दुःखासम्भिन्नत्वे सति ध्वंसामतियोगित्वे सति अभिलाषातिरिक्तासाधा-

वैदिकः । लौकिको ह्यभिलाषानन्तरं प्रयत्नसम्पाद्यः । वैदिको न तथा । तादृशं सुखं किमित्याकाङ्क्षायां विषयजन्यं तथा भवितुं नार्हति । दुःखसम्भेदकस्यावश्यकत्वात् । नापि परमानन्दः । ईश्वराधीनत्वात् । अत आत्मसुखमेव तादृशं भवति ॥ ५ ॥

तदाह—

स्पृद्धास्तूयादिदुःखानि स्वर्गिणां स्युः सदा ध्रुवम् ।

प्रवृत्तिमार्गनिष्ठत्वान्न ध्रुवोपरि तद्गतिः ॥ ६ ॥

स्पृद्धेति । स्वर्गलोके विद्यमानानामिन्द्रादीनां स्पृद्धादिकं श्रूयते । तच्च दुःखरूपम् । नच ब्रह्मलोकः स्वर्गशब्दवाच्यः । प्रवृत्तिमार्गनिष्ठत्वात् । ज्ञानाभावेन केवलकर्मकरणं प्रवृत्तिमार्गः । अत एव क्रममुक्तिमार्गं ते न गच्छन्तीत्याह न ध्रुवोपरि तद्गतिरिति ॥ ६ ॥

टिप्पणी ।

अत एवेति । यत आत्मसुखमेव स्वर्गशब्दार्थो न भगवत्सुखमतः स्वसाधने जीवात्मस्वरूपालभसाधने सत्त्वगुणे “स्वर्गः सत्त्वगुणोदय” इति भगवता स्वर्गशब्दः प्रयुक्त इत्यर्थः । भगवांस्तु भक्त्या प्राप्तुं शक्य इति भावः ॥ ६ ॥

आवरणभङ्गः ।

रणकारणसम्पाद्यं सुखं स्वर्ग इत्यर्थः । अत्र प्रथमं सत्यन्तं लौकिकसुखवारणाय । द्वितीयं तु नित्यत्वबोधनायैव । विशेष्यदलं परमानन्दवारणायेत्येवं द्वयोर्वारणे आत्मसुखमेव पारिशेष्यात् सिद्धवतीति ध्रुवार्थापत्तिरेव मानमित्यर्थः ॥ ५ ॥

तदाहेति । तस्माद्धेतोः पारिशेष्यं व्युत्पादयितुं लोकेषु तदभावं साद्धेनाहेत्यर्थः । स्पृद्धादिकं श्रूयते इति । “देवाः सुराः संयत्ता आसन् तदभिर्न्यकामयत तेनापाक्रमत्, तदिन्द्रोऽन्नायत् आदित्यो वा अस्माल्लोकादमुं लोकमायन् तेऽमुं लोकं गत्वा पुनरिमं लोकमभ्यध्यायन्नि”त्यादिषु श्रूयत इत्यर्थः । नन्वेवं सति पूर्वोक्तदोषाणां ब्रह्मलोके अभावात् स एव स्वर्गत्वेन वाच्य इत्यत आहुः न चेत्यादि । प्रवृत्तीत्यादि । फलशेषिणः कर्तुरित्यर्थः । तावता कथं न तस्य स्वर्गत्वेन ग्रहणमित्यत आहुः अत एवेत्यादि । अयमाशयः द्विविधो हि ब्रह्मलोकः । प्रवृत्तिमार्गगम्यो निवृत्तिमार्गगम्यश्च । तत्राद्यः क्षयादिदोषवान् । तस्य तादृशत्वं स्फान्दे कुमारिकाखण्डे इन्द्रद्युम्नकथायां प्रसिद्धम् । स हि मार्कण्डेयतालजहादीन् स्वनामयशः पृष्ट्वा, तैर्न जानीम इत्युक्ते पाताङ्गीतो मार्कण्डेयाद्युपदेशेन कश्चिद् बहुकरूपजीविनं कूर्मं पृष्ट्वा तेन तद्व्यशस्युक्ते भूमौ यशःसत्त्वेन पुनर्ब्रह्मलोकं जगामेति कथनात् । रामायणेऽपि अन्नदानाभावेन ब्रह्मलोके क्षुधापीडितस्य कस्यचित् सहस्राश्वमेधयाजिनः पुनर्भूमावागत्य तद्वत्त्वा पुनस्तत्र गमनोक्तेश्च । द्वितीयस्तु “वेदान्तविज्ञाने”ति ध्रुव्या अक्षयः पूर्वोक्तदोषरहितः । तत्र यथा योगयुक्तस्य परित्राजो रणाभिमुखे हतस्य च सूर्यमण्डलं मित्रवा मार्गस्तथा क्रममुक्तिगान्धुर्ध्रुवं नीचैः कृत्य तदुपरि मार्गलोचनं पथा द्वितीयं गम्यते । स च प्रवृत्तिमार्गनिष्ठस्य कर्तुस्तादृशाधिकाराभावादगम्य इति तन्मार्गगमनाभावात् तस्य तत्प्राप्तिः । अत एव तदभिलाषेण न तस्योपनयनमित्यभिलाषोपनीतत्वाभावात् स स्वर्गशब्दवाच्य इति ॥ ६ ॥

न च स्वर्गादिलोकेषु वाक्यशेषोक्तमीर्यते ।
अत आत्मसुखं वाक्ये वाच्यं तत् सत्त्वतो भवेत् ।
शुद्धे सत्त्वगुणोद्भेदः स्वर्गः सत्त्वगुणोदयः ॥ ७ ॥

नापीन्द्रलोकेषु वाक्योक्तं सुखं सम्भवति । अनुपपत्तेरुक्तत्वात् । अतः पारिशेष्या-
दात्मसुखमेव वाक्यार्थः । अत एव स्वर्गशब्दः स्वसाधने भगवता प्रयुक्त इत्याह
तत्सन्धतो भवेत् । सत्त्वगुणप्रवृद्धावेव तदात्मसुखं भवेत् । सत्त्वशुद्धिश्च शुद्ध्या ।
अतः पञ्चानामावृत्तेश्चोपयोगः । भगवद्वाक्यमाह स्वर्गः सत्त्वगुणोदय इति ।
सत्त्वगुणाद्वा उदयो यस्येति ॥ ७ ॥

एतदात्मसुखरूपं फलं नित्यमाह—

अतस्तदेव हि फलं कामाभावेऽपि सिद्धयति ।

यागादेर्भगवद्रूपात्कामितं फलति स्फुटम् ॥ ८ ॥

अतस्तदेवेति । तैः स्वभावत एव शुद्धिः सम्पाद्यत इति भोजने वृत्तिवन्न कामना
अपेक्षते । तर्हि विकृते कथं कामनापेक्षा तत्राह यागादेर्भगवद्रूपादिति । आधिभौ-

टिप्पणी ।

पञ्चानामग्निहोत्रादीनाम् । सत्त्वगुणाद्भेदिति । उदितः सत्त्वगुण इति प्रथमः पक्षस्तदग्निहितो
भावो द्रव्यवत्प्रकाशते इति ॥ ७ ॥

वृत्तिवदिति । वृत्ताविवेत्यर्थः । समीपमर्थादिवार्थे धतिः ॥ ८ ॥

आवरणभङ्गः ।

प्रथमस्योक्तस्कान्दादिसिद्धस्वरूपत्वमभिसन्धायाहुः नापीत्यादि । अनुपपत्तेरिति । दुःखस-
म्भेदादिरूपायास्तसा इत्यर्थः । अत इति । लक्षणाप्रवेशात् । नन्वात्मसुखं जैवानन्द एव भवतु
तस्य चान्तःकरणत्वे किं भानमित्याकाङ्क्षायामुक्तार्थदाढ्याय गमकमाहुः अत एवेत्यादि । इत्या-
हेति । अनेनाशयेनाहेत्यर्थः । ननु लक्षणानुरोधाद्भवत्वेवं तथापि प्रवृद्ध एव सत्त्व आत्मसुखं
भवति, नाप्रवृद्ध इत्यत्र किं गमकमत आहुः अतः पञ्चानामित्यादि । अन्यथा फलस्य विधि-
वाक्य एवोक्तत्वादेकस्यैव करणे सकृदेवं च करणे फलावश्यम्भावात् “दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्या सोमेन
यजेत”, “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोति”, “प्रतिसम्ब्रसोमः पशुः प्रत्ययनं तथे”त्यादिवाक्यत्रोहितं
पञ्चानां कारणमावर्त्तनं च व्यर्थमेव स्यादतः प्रवृद्धिरेव भगवद्वाक्येऽभिप्रेतेत्यर्थः पुरःसृष्टिकार्यक-
थने भगवद्वाक्ये लक्षणापत्तिरिति तत्परिहारायाहुः सत्त्वगुणाद्भेदिति ॥ ७ ॥

नित्यमिति । कामनासहकाराभावेऽपि यागस्वरूपमर्यादया जायमानमित्यर्थः । एतत्कथनप्र-
योजनमाहुः तैरित्यादि । तर्हीति । यदि यागत्वेन शुद्धित्वेन कार्यकारणभावात् प्रकृतौ कामना-
नपेक्षा तर्हीत्यर्थः । वेति । वाशब्दः समुच्चये । आधिभौतिकमिति । लोकात्मकम् । कथ-
मिति । कामनासद्भावेऽपि यागत्वेन शुद्धित्वेन यागत्वेनात्मसुखत्वेन च यः कार्यकारणभावस्तस्या-
भङ्गाश्लेषयागस्वरूपस्य च तुल्यत्वान्नित्यं फलं विहाय कामितं फलं कुतो जायत इत्यर्थः । मूले

तिकं वा फलं कथमित्याकाङ्क्षायामाह यागादेरिति । भगवद्भूतत्वात् । काम्यो नित्यो वा यागादिः कामितं फलति । स्फुटमिति लौकिकं फलम् । यतः स्पष्टमेव कारीयादेः फलम् अचूभ्यते ॥ ८ ॥

ननु स्वर्गो नाम लोक एव “स्वर्गाय वा एतानि लोकाय ह्यन्त” इति । “दिवेभ्यो वै स्वर्गो लोकस्तिरोऽभवदिति । “स्वर्गो वै लोको नाक” इति सर्वत्र स्वर्गलोक एव स्वर्गशब्दार्थस्तत्कथमुच्यते आत्मसुखं स्वर्ग इति ? सत्यम् । अङ्गेषु स्वर्गशब्देषु लोकसामानाधिकरण्यात् तद्वाचकत्वम् । प्रधाने च वाक्यशेषस्य विद्यमानत्वाद् आत्मसुखावाचकत्वमेव । अन्यथा वाक्यशेषो व्यर्थः स्यात् । सन्देहाभावाच्च । अतः स्वर्गशब्देन उभयमपि सद्भाह्यम् । तर्हि वेदप्रधानवाक्येषु निःसन्दिग्ध एव स्वर्गशब्दः कथं न प्रयुज्यते तत्राह—

श्लिष्टप्रयोगाद्वेदस्य परोक्षकथनं मतम् ।

बालानुशासनार्थाय रोचनार्थं तथा वचः ॥ ९ ॥

श्लिष्टप्रयोगादिति । श्लिष्टप्रयोगार्थं तथा न प्रयोगः । श्लिष्टप्रयोगस्य च फलं परोक्षकथनम् । परोक्षकथनस्यापि प्रयोजनं बालानुशासनम् । तेपामनुशासनं रुच्युत्पादनमेव । अतस्तथावचनं श्लिष्टप्रयोग इत्यर्थः ॥ ९ ॥

आचरणभङ्गः ।

भगवद्भूतत्वादिति प्रयोगो भावप्रधान इति ज्ञापयितुमाह भगवद्भूतत्वादिति । तथाच भगवतः सर्वफलदातृत्वात् कामानुरोधात्तथेत्यर्थः । ननु भगवद्भूतत्वस्य कामनाभावेऽपि तौल्यात्तदाऽपि कामितं कुतो न फलतीत्याकाङ्क्षायां युक्तिं समाधायिकामाहुः स्फुटमित्यादि । अयमर्थः । यथा नित्यकरणे यावज्जीवादिवाक्यं नियामकं न तथा विकृतिकरणे किमपि नियामकमस्ति । अतस्तत्र कामनयैव प्रवृत्तिरिति निश्चीयते । सा चेत् कामना यागेन न पूर्येत तदा विश्वासाभावे पूर्वकाण्डमेवोच्छिद्येत । अतः कामितमेव तस्माद्भवति, न तु सत्त्वशुद्धिरपीति भगवत्कृता मर्यादा तादृशफलदर्शनानुरोधाज्जायते । अतो विकृतौ कामनापेक्षा । तत एव चाधिभौतिकात् प्रकृतिरूपादपि लोकरूपं फलमिति दृष्टानुरोधादेवासन्देह इत्यर्थः ॥ ८ ॥

पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति ननु स्वर्ग इत्यादि । लोकसामानाधिकरण्यादिति । लोकशब्दसामानाधिकरण्यादित्यर्थः । सन्देहाभावादिति । प्रधानवाक्ये लोकरूपसामानाधिकरण्याभावेन, “स्वर्गः सत्त्वगुणोदय” इति भगवद्वाक्येन च सन्देहाभावादित्यर्थः । सिद्धमाहुः अतः इति । भगवद्वाक्यस्य लौकिकफलस्य च दर्शनादुक्तरीत्या व्यवसायसामञ्जसाचेत्यर्थः । तर्हीति । यद्युभयमपि वेदाभिप्रेतं तदेत्यर्थः । परोक्षकथनमित्यादि । तदुक्तमेकादशस्कन्धे, “परोक्षवादो वेदोऽयं बालानामनुशासनम् । कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते हागदं यद्ये”ति । “फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् । श्रेयोविधित्तया प्रोक्ता यथा भैषज्यरोचनम्” इति ॥ ९ ॥

पशुबन्धयाजी सर्वान् लोकानामोति निश्चयः ।

अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति ॥ १० ॥

पञ्चकर्माणि नित्यानि । तत्र त्रिषु स्वर्गः फलम् । यथा “अग्निहोत्रं सुदृयात् स्वर्गकामः”, “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत”, “ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकाम” इति । पशुबन्धचातुर्मास्योस्तु न स्वर्गः फलं श्रूयत इति वक्तुं वाक्यद्वयमाह सर्वान् लोकानिति ॥ १० ॥

समाधानमाह—

अक्षय्यं सर्वलोकाख्यमात्मरूपं न चान्यथा ।

नित्ये स्वर्गफलं नान्यत् पश्वादिर्विकृतौ फलम् ॥ ११ ॥

अक्षय्यमिति । “अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवती”त्यत्र सर्वान् लोकान् पशुबन्धयाज्यभिजयतीत्यत्रापि यदक्षय्यशब्देन सर्वलोकशब्देनोच्यते तदात्मसुखमेव वाक्यशेषोक्तम् । तदैव पश्वानां नित्यानामेकं फलं भवति, इतोऽपि हेतोः स्वर्गशब्देनात्मसुखम् । पश्चात्मकस्य भगवत एकत्वात् । अन्यथा लोकपक्षे नैतदुप-

आवरणभङ्गः ।

स्वर्गविषये पुनः किञ्चिदाशङ्कते पञ्चेत्यादि । इति वक्तुमिति । अनेन हेतुना वाक्यशेषस्यानिर्णायकत्वं वक्तुम् । तथा च निःसन्दिग्धेन सन्दिग्धनिर्णयः । वाक्यशेषोऽपि स्वर्गशब्दमात्रयुक्तत्वेनात्मसुखस्य न विनिगमकः । अनुपपत्त्यन्तरस्य विद्यमानत्वादतो न तेन निर्णय इत्यर्थः । वाक्यद्वयं स्वेतद् आपस्तम्बकल्पस्यम् । तथा च चतुर्थे लोकपदात्, पञ्चमे चाक्षय्यपदेन ध्वंसप्रतियोगित्यनिवारणाद्वाक्यशेषोक्तसुखत्वं लोकनिष्ठसुखस्य वक्तव्यम् । तावता प्रसिद्धिरपि न विरोत्स्यत इति भावः ॥ १० ॥

सुखमेवेत्येवकारेण लोकसुखव्यवच्छेदः । तत्र युक्तिमाहुः तदैवेत्यादि । पञ्चकर्तुरेकं फलं वक्तव्यम् । नानात्वे कस्य फलं पूर्वं, कस्य पश्वादीति निर्णेतुमशक्यत्वात् । न च यज्ञक्रमात्निर्णयः । “अत्युग्रपुण्यपापानामिहैव फलमश्नुत” इति न्यायेन पूर्वं महायागफलस्यापि सम्भवदुक्तिकत्वात् । न च तस्यैवेत्यपि । “प्रजापतिर्यज्ञानसृजते”ति श्रुतौ थावदग्निहोत्रमासीत्चावानग्निष्टोम इति तुल्यत्वोक्तेः पौष्कल्यस्य तदप्रयोजकत्वात् । न च यत् पश्चात्तस्यैवेत्यपि । नियामकाभावात् । अत एकमेव निश्चयम् । तच्चात्मसुखमेवेति । तत्रापि हेतुः पश्चात्मकेत्यादि । “स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासावि”ति श्रुतावेकत्वेनैव निरूपणादित्यर्थः । नन्वेक एव लोकस्तादृशः स्वीकार्य इति शङ्कायामाहुः अन्यथेत्यादि । एतस्यैव विवरणं, लोकेत्यादि । सर्वान् लोकानित्यत्र सर्वपदस्यासङ्ख्यचित्तवृत्तिकत्वे लोकान्तरस्यापि प्राप्तेः पञ्चकर्तुः स्वर्गो न नियतः स्यात्, स्वर्ग एव सङ्कोचे उत्करीत्या क्रमविरोधः । एकोत्तरं द्वितीयभावनादक्षय्यपदविरोधः । यजमानार्थं तल्लोकगमनाभावेनाभिलाषोपनीतत्वविरोधश्च । अतः फलस्यैक्यं वाच्यम् । तदात्मसुखानङ्गीकारे नोपपद्यत इत्यर्थः । न च वाक्यविरोधः । विश्वेदेवा इतिवत् पदद्वयेन नानाविधात्मसुखानां कथनेना-

पद्यत इत्यर्थः । उपसंहरति नित्ये स्वर्गफलमिति । बालाबालभेदेनोभयमपि । अन्यत् पश्चादिकं न नित्यस्य फलम् । विकृतौ तत्फलम् ॥ ११ ॥

विकृतस्य कथं फलसाधकत्वमित्याशङ्क्याह—

रूपं तदेव विकृतेः किञ्चित् साधनमन्यथा ।

विकृताद्धि हरेः किञ्चिद्विकृतं फलमीर्षते ॥ १२ ॥

रूपं तदेव विकृतेरिति । तदेव भगवद्रूपं विकृतेरपि । परं साधनं किञ्चिदन्यथा भवति, तेन विकृतत्वम् । स च विकारो वेदोक्त इति सफलः । तर्हि नित्यमेव फलं कुतो न साधयति तत्राह विकृतादिति ॥ १२ ॥

ननु वेदे किमिति विकृतं विकारफलं चोक्तमित्याशङ्क्याह—

नित्यकर्मप्रसिद्ध्यर्थं काम्यादीनां विधिः श्रुतौ ।

पशुपुत्राद्यभावे तु न नित्यं कर्म सिद्ध्यति ॥ १३ ॥

नित्यकर्मप्रसिद्ध्यर्थमिति । तत्र साधकमाह पशुपुत्राद्यभाव इति ॥ १३ ॥ नन्वेवमेव श्रुत्यभिप्राय इति किं प्रमाणं तत्राह—

अङ्गेऽपि तत्फलं नित्ये ज्ञानादिभिरुदीर्यते ।

यथाकथञ्चिन्नित्यस्य सिद्धिर्वेदेन बोध्यते ॥ १४ ॥

अङ्गेऽपीति । यतो वेदे नित्याङ्गेषु अप्रणयनादिष्वपि पश्चादिकं फलमुदीर्यते ।

• • • आवरणभङ्गः ।

विरोधात् । तस्मादात्मसुखमेव वाक्यशेषार्थं इति निश्चयः । अत एवार्थवादाधिकरणे “सर्वत्वमाधिकारिकमि”ति सूत्रे यथाधिकारं सर्वत्वं ग्राह्यमिति बोधितम् । तेन “पूर्णाहुत्या सर्वान् कामान् आप्नोती”त्यत्र यथा तदधिकारापेक्षं तथाऽत्रैतदधिकारापेक्षमिति निष्कामाधिकारे आत्मसुखानुकूलं सकामाधिकारे च सङ्कुचितं तद्ग्राह्यमतो न तद्विरोधः । भाष्यकारमतं त्वत्र नादरणीयम् । तदस्माभिः पूर्वप्रकरण एवोपपादितमिति न दोषः । तर्हि प्रसिद्धेः का गतिः । इन्द्रादीनां च कथं लोकप्राप्तिरित्यत आहुः बालेत्यादि । नेति । प्रधानवाक्येऽनुक्तत्वाच्चथेत्यर्थः । एवं प्रकृतिरूपं विचारितम् । अतः परं विकृतिरूपं विचारयितुं फलकथनमुखेनोपक्षिपन्ति विकृताविति ॥ ११ ॥

तदेवेति । अग्निहोत्राद्यात्मकम् । तर्हीति । वेदोक्तत्वे यागत्वे च तुल्य इत्यर्थः । मूले किञ्चित्पदं विकृतविशेषणम् । किञ्चिद् विकृतादित्यर्थः ॥ १२ ॥

पशुपुत्राद्यभाव इति । फलाकाङ्क्षाविरहस्य स्वर्गकामनायाश्च सर्वेषामभावाद्यदि कामितफलार्थं साधनं वेदेन नोच्येत, ततः फलं च यदि न स्यात्, तदा वेदे अनाश्वासप्रसङ्गान्नित्ये षट्पचिः कुण्ठता स्यादतस्तथेत्यर्थः । हविःसहायादिसापेक्षत्वाद् यथाश्रुतो वार्थः ॥ १३ ॥

अङ्गेऽपीति । मूलस्योऽपीति शब्दो ज्ञानादिभिरित्यनेनाप्यन्वेति उदीर्यत इति । “चमसेनापः प्रणयेद् गोदोहनेन पशुकामस्य मृग्ययेन प्रतिष्ठाकामस्य कांस्थेन ब्रह्मवर्चसकामस्येत्यादिषु वाक्येषु च्यते । तथा च विकृतौ यत्प्रधानफलं तन्नित्ये अङ्गफलत्वेनोच्यते तेन विकृतापेक्षया प्रकृतस्या-

सैव तस्य पश्चादिः फलम् । तथा ज्ञानादिभिरपि फलमुदीर्यते । य एवं वेद पशुमान् भवतीति । तत्रापि कामनायामेव भवतीति मन्तव्यम्, तच्च ज्ञानं कर्माङ्गम् । ननु कथमेवं वेदस्याभिप्रायोऽध्यवसीयते । स्वतन्त्रतयैव पश्चादीनां फलताऽस्त्विति चेत् तत्राह यथाकथञ्चिदिति । नित्यस्याविकृतस्य भगवतो रूपस्य सिद्धिर्निष्पत्तिर्वेदेन बोध्यते ॥ १४ ॥

ननु कृतिसाध्यो यागादिः कथं नित्य इति चेत्त्राह—

ध्यानादिभिर्यथा मूर्त्तरभिव्यक्तिः परात्मनः । .

आधानादिक्रियातोऽपि व्यक्तियज्ञस्वरूपिणः ॥ १५ ॥

ध्यानादिभिरिति । यथा ध्यानधारणादिभिर्भगवन्मूर्त्तरानन्दरूपस्याऽभिव्यक्तिस्तथा आधानादिसोमान्तक्रियाभिर्वेदबोधितदेहचेष्टारूपाभिर्ध्यानादिसहिताभिर्यज्ञस्वरूपिणोऽपि भगवतोऽभिव्यक्तिरित्यर्थः ॥ १५ ॥

नन्वेवमर्थव्याख्याने कौऽभिप्रायस्तत्राह—

दुःखाभावः सुखं चैव पुरुषार्थद्वयं मतम् ।

मोक्षः कामस्तपोरङ्गं धर्मो ह्यर्थेन साधितः ॥ १६ ॥

दुःखाभाव इति । पुरुषार्थपर्यवसायी वेदः । पुरुषार्थाश्च चत्वारः । तत्र साक्षात् पुरुषार्थद्वयं, सुखं दुःखाभावश्चेति । तत्र सुखं स्वर्गादिपदेनोच्यते । दुःखाभावो मोक्ष-

आवरणमङ्गः ।

फलमित्यन्तेन । उक्तं न्यायं ज्ञानफलेऽपि स्मारयन्ति तत्रेत्यादि । ज्ञाने ब्रह्मज्ञानत्वभ्रमवारणाय तत्स्वरूपं परिच्छिन्दन्ति कर्माङ्गमिति । जैमिनीयमतं निरसितुं तन्मतेनाशङ्कन्ते नन्वित्यादि । अस्त्विति । विधिवाक्ये दर्शनादस्त्वित्यर्थः । यथाकथञ्चिदित्यादि । तथा च काम्यफलानां नित्याङ्गेषु श्रावणात्तिल्ये यावज्जीवाधिकारस्याकरणे प्रत्यवायस्य च श्रावणात्तिल्य एव श्रुतेस्तात्पर्यं ज्ञायते । तत्र च स्वर्ग-एवात्मसुखात्मा फलत्वेन प्रतिपाद्यते, न पश्चादिकमतो न तेषां स्वतन्त्रतया फलत्वमित्यर्थः ॥ १४ ॥

सङ्क्षेपकस्य भगवद्रूपत्वस्य दृढीकरणाय नित्यत्वं परिच्छेत्तुं शङ्कन्ते ननु कृतीत्यादि । यथेत्यादि । तथा च तेषु यावज्जीवाधिकारकत्वादिरूपमेव न नित्यत्वं किन्तु त्रैकालिकाबाधविषयत्वरूपमतो यज्ञेषु भगवद्रूपत्वं निराबाधम् । मुख्येष्वधिकारिषु तथाभिभ्यज्यत इति भावः । अत्र ध्यानादिभिरित्यद्वेदं दृष्टान्तमुखेनोत्तरकाण्डीयसाधनं व्यापारश्चोक्तः । फलं तु ज्ञानिनस्तदभिव्यक्त्या-वित्यनेनैवोक्तम् ॥ १५ ॥

एवमर्थव्याख्याने इति । जैमिनीयमतमनाहत्य यज्ञानामधिकारिभेदेन मोक्षादिसाधकत्वं, न तु लौकिकपरत्वं, यज्ञानां भगवद्रूपत्वं नैत्येवं व्याख्याने इत्यर्थः । कामपदस्य सुखवाचकत्वं, “कामान् समर्थयन्तु नः”, “आत्मनस्तु कामाय जाया भिया भवति”, “गतागतं कामकामा लभन्ते” इत्यादौ काम्यते अतौ काम इति श्रोगेन सिद्धम् । विधिवाक्यादौ तदेव, स्वर्गाक्षय्यसर्वलोकपदैरुच्यत इत्याशयेनाहुः तत्र सुखमित्यादि । मोक्षपदममृतादिपदसङ्ग्रहकम् । ‘तयोः

पदेन । तयोः साक्षादङ्गं धर्मः । आत्मचिन्तनस्यापि धर्मत्वात् । ज्ञानसाध्यत्वं धर्मयोग एवेति मतम् । अत एव न ज्ञानस्य पुरुषार्थेषु गणना । धर्मस्य च साधनम् अर्थः । एवं साक्षात् परम्परया चत्वारः पुरुषार्था भवन्ति । अतः पश्चादिरर्थो यागसाधनम् । यागश्च धर्मः कामसाधनम्, ज्ञानसहितो मोक्षसाधनश्च । अत एव व्याख्यायत इत्यर्थः ॥१६॥

टिप्पणी ।

आत्मचिन्तनस्येति । विहितत्वेनात्मचिन्तनस्यापि धर्मजनकत्वाद्ब्रह्मसाक्षात्कारस्य निदिध्यासनसाध्यत्वं धर्मद्वारैवेति मतं सम्मतमित्यर्थः । अत एवेति । ज्ञानस्य धर्मव्यापारत्वान्निश्चयाधीर्षसस्येव न पुरुषार्थत्वेन गणनेति भावः ॥ १६ ॥

आवरणभङ्गः ।

साक्षादङ्गं धर्म' इति । क्लृप्तद्वाराऽतिरिक्तानन्तरितत्वेन साधनतया शेषभूत इत्यर्थः । नन्वा"स्मा वा अरे द्रष्टव्यः" इत्यादिश्रुत्यात्मज्ञानादौ मोक्षमुखसाधनत्वोक्तेः कथं धर्म एव तथात्वमत आहुः आत्मेत्यादि । "अयं हि परमो धर्मो यद्योगेनात्मचिन्तनम्" इति याज्ञवल्क्यस्मृतेस्तस्य धर्मत्वात् सुखमोक्षयोर्ज्ञानसाध्यत्वं, ज्ञानस्य धर्मान्तःपात एव सर्वेषां सम्मत इत्यर्थः । अत्र गमकमाहुः अत एवेत्यादि । तथा च स्मृतिपुराणानां सर्वतन्त्रसाधारणत्वात्तेषु ज्ञानस्य ज्ञानत्वेन पुरुषार्थत्वानुक्तेर्धर्मत्वस्य चोक्तेस्तेनैव रूपेण पुरुषार्थत्वं निश्चीयत इत्यतस्तथेत्यर्थः । नन्वस्तु धर्मस्य सुखमोक्षसाधकत्वं, तथापि पश्चादीनां स्वतन्त्रफलत्वानङ्गीकारे किं बीजमत आहुः धर्मस्य चेत्यादि । अयनाशयः । पश्चादीनां स्वतन्त्रफलत्वाभ्युपगन्तुमते तेषां न तेन रूपेण फलत्वं सर्वसाधारणत्वात् । किन्तु स्वेटत्वेन रूपेण । इष्टेस्तु, मेऽस्त्विदमित्याकारः । तत्र प्रविष्टाया ममताया अविद्याकार्यत्वेन दुःखरूपत्वात्तत्सम्बन्धेन पश्चादीनामपि तथात्वात् तेषामनर्थरूपतया नार्थकत्वम् । किञ्च, यागदानादौ धर्मत्वेनार्थत्वेन साध्यसाधनभावः प्रत्यक्षाद् द्रव्याज्ञानाच्च निश्चितः । अर्थत्वेन धर्मत्वेन तु शाब्दः । "को हि तद्वेद . यदगुप्तिश्छोकेऽस्ति वा नवे"ति श्रुतेरन्तरायबाहुल्याच्च सन्दिग्धोऽपि । एतेन जपतीर्थयात्रादावर्थनैरपेक्ष्यमपि व्याख्यातम् । अष्टाच्च दृष्टं बलवत् । अत इदं, "धर्मस्य ह्यापवर्ग्यस्ये"त्यत्रोक्तं तदनङ्गीकारे बीजमित्यर्थः । एवमिति । अनेन प्रकारेण, न तु "धर्मादर्थश्च कामश्चे"त्याद्युक्तप्रकारेण । न च तद्विरोधः शङ्क्यः । तत्रापि काम्यकर्मत्याग एव व्यासचरणानां तात्पर्यात् । भारतस्य वेदव्याख्यानरूपत्वात् । अग्रिमवाक्ये, "धर्मो नित्यः सुखदुःखे त्वनित्ये"इति निन्दाकथनाच्चेत्यर्थः । अतोऽतिरागिणः कामाद्यर्थे काम्ये प्रवृत्तौ तत्फलानन्तरं धर्मे आदरोत्पत्तौ ततः सुखदुःखानामनित्यत्वदर्शनात् तत् परित्यज्य नित्यफलसाम्मुख्येन तत्करणे तत्सिद्धौ "परं ब्रह्माधिगच्छती"त्युपसंहारोक्तफलप्राप्तिर्माक्षे वा भवतीति तच्चात्यर्थ बोध्यम् । एवं तावत् पञ्चात्मकमिति मङ्गलकारिकायां भगवद्गोप्यो वेदार्थ उद्दिष्ट आसीत् स सर्वोऽपि अभिहोत्रमित्यादिषु व्याख्यासहितासु कारिकासु यथाक्रमं प्रकृतिस्वरूपनित्यकाम्यस्वरूपतत्त्वरतम्याधिकारिभेदतत्फलोक्तिप्रयोजनविकृतिस्वरूपतत्फलसाधकत्वबीजयागनिष्ठभगवत्त्ववाधकनिरासधर्मनिष्ठनान्तरीयकसाधनता चैत्येवमादिरूपेण उपपादितः ॥ १६ ॥

उपसंहरति—

साधनं च फलं चैव हरिवंदे निरूप्यते ।

तदभिष्यक्तितः सर्वं पुरुषार्थस्वरूपतः ॥ १७ ॥

साधनं च फलं चैवेति । उभयात्मको हरिवंदे निरूप्यते । ततश्च वेदानुसारेण तदभिष्यक्तौ सत्यां सर्व एव पुरुषार्थः सिद्ध्यति यतो भगवान् पुरुषार्थस्वरूपः ॥ १७ ॥ एवं वेदार्थं विनिरूप्य वेदस्य स्वरूपं विनिरूपयन् प्रयोजनं चाह—

रूपप्रपञ्चकरणादासक्तस्वांशवारणे ।

श्रुतिमात्मप्रसादाय चकारात्मानमेव सः ॥ १८ ॥

रूपेति । विचित्रो रूपप्रपञ्चः । जीवाश्वांशाः । अल्पानां विचित्रे भ्रमो भवत्येव । अतस्तस्मिन्निवारणार्थं श्रुतिं चकार । तस्याः स्वरूपमाह आत्मानमिति । नन्वन्तर्यामिणैव कथं न निवार्यते तत्राह आत्मप्रसादायेति । अन्तःकरणप्रसादाय । जीवा-

आवरणभङ्गः ।

तत्सर्वं सङ्गृह्याहुः उपसंहरतीति । यदीयपरिकरत्वेनेदं सर्वमुक्तं तं वेदार्थं सङ्गृह्य दर्शयतीत्यर्थः । उभयात्मक इति । द्रव्यदेवतासम्बन्धो देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो वा याग इति लोके प्रसिद्धः । तत्र देवतानां भगवद्रूपत्वं भगवदवयवत्वात् “मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विंश्वरूप” इत्यादिश्रुतिभ्यो “नासत्यदसौ परमस्य नास” इत्यादि । “देवा नारायणाङ्गजा” इत्यादिवाक्यैः सिद्ध्यति । भगवत् एव सर्वशब्दाभिधेयत्वेन च । “इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान् । एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्याग्निं यमं मातरिश्वानमाहुरि”ति श्रुतेस्तल्लिङ्गाद्यधिकरणैश्च । त्यागसम्बन्धकर्मणां तु, “मां विधत्सेऽभिधत्से मां विकल्प्याऽपोह्यते ह्यहम्” इति एकादशस्कन्धीयभगवद्वाक्यैः । उपकरणस्य तु पुरुषसूक्तेन द्वितीयस्कन्धस्यपुरुषसूक्ताध्यायेन च सिद्ध्यति । फलस्य भगवद्रूपतात्वानन्दात्मकत्वादेव सिद्धा । एवं सति, “सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति”, “वेदैश्च सर्वैरहमेव देव” इत्यादौ सर्वशब्दस्याऽसङ्कुचितवृत्तिकत्वाद् वेदैकैः सर्वैः शब्दैर्मुक्त्यवृत्त्या भगवानेव बोध्यते । सङ्कुचितवृत्त्या च तत्तत्कार्यार्थं तत्तद्रूपः । तदिदमुक्तं, हरिवंदे निरूप्यत इति । सिद्ध्यतीति । यथाधिकारं सिद्ध्यति । तत्र हेतुमाहुः यत् इत्यादि । यदि प्रकारान्तरेण सिद्ध्येत् पुरुषार्थरूपो न स्यात् । अत एव सिद्ध्यतीति सर्वोऽपि पूर्वोक्तार्थः सङ्गृहीतः । तेन चलनिरूपणार्थप्रमाणानुरोधप्रमेयमेकं निरूपितम् ॥ १७ ॥

अतः परं प्रमाणस्य बलवत्त्वाय तत्स्वरूपं निरूपयितुमाहुः एवमित्यादि । अन्यथा पूर्वप्रकरणोक्ते, शब्द एव प्रमाणमित्यादिरूपे सन्दर्भेऽसम्भावनाद्यनुपशमे ग्रन्थप्रयासवैफल्यमिति तत्प्रयोजनस्यान्तःकरणशुद्धिरूपस्य तत्स्वरूपादिकथनस्य चावश्यकत्वमिति भावः । श्रुतिं चकारेति । एतेनापौरुषेयवाक्यत्वं पौरुषेयत्वेनाऽभगवत्त्वं च वदन्तो निरस्ताः । “एतस्यैव महापुरुषस्य निःश्वसितं यद् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेद” इति, “प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती”ति, “वेदो नारायणः साक्षादि”त्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधात् । अन्तर्यामिणेति । अल्पत्वेऽपि स्वरूपालोकतयान्तरतया च

न्तर्यामिणौ पूर्वमेव हृदये प्रविष्टौ भोगभोजनार्थं तदनुभोगेन मालिन्यं चित्ते जातं, नान्तःस्थितेन दूरीकर्तुं शक्यम् । अतो बहिःस्थितेन प्रवेशसमर्थेन तद् दूरीकर्तव्यमिति श्रुतिनिर्माणमित्यर्थः ॥ १८ ॥

इति नित्यः श्रुतेरर्थः सात्त्विकानां प्रकाशते ।

उत्पन्नास्त्रिविधा जीवा देवदानवमानवाः ॥ १९ ॥

इदमेव श्रुतेः प्रयोजनमित्याह इतीति । अश्वयनादिना धर्मादिकमपि साधयति । परं नित्योऽयमेवार्थः प्रयोजनम् । अथवा । पञ्चात्मको भगवान् वेदार्थ इति निरूप्य सर्वेषां तथा बुद्धिभावमाशङ्क्य, तेषां दोषं कथयन् स्वोक्तमुपसंहरति इतीति । सात्त्विक-

आवरणभङ्गः ।

व्यापकत्वादभ्रान्तत्वात् सम्भावितसामर्थ्येनेत्यर्थः । भोगभोजनार्थमिति । “ऋतं पिबन्तावि”ति श्रुतेः । यद्यप्यनशनश्रुत्या जीवबन्ध भोगस्तथापि नियतकार्यकत्वादसमर्थत्वम् । तदेतदुक्तम् अन्तःस्थितेनेति । उक्तीत्यान्तःपातिनेत्यर्थः । अत एव “परमात्मा मे शुद्धयन्तामि”ति श्रुतिः । “हृदि स्थितो यच्छ्रुतिं भक्तिपूत” इति तृतीयस्कन्धे विदुरवाक्यं चातो न चोच्चावकाशः ॥ १८ ॥

अर्थशब्दस्वामिषेयार्थकत्वमादाय किञ्चित् परिहर्तुं व्याख्यानान्तरमाहुः अथवेत्यादि । स्योक्तमिति । वेदस्वरूपफलार्थविषये यदुक्तं तदित्यर्थः । सात्त्विकानामेव प्रकाशने हेतुरग्रेऽनुपदमेव व्युत्पाद्यः । प्रसङ्गाद्वेदविषये व्युत्पादनाय किञ्चित् परोक्तमेव लिख्यते । तत्रापि यो विशेषः कश्चित् सोऽपि तत्र प्रकाश्यते । तथा हि । स च वेदो मन्त्रब्राह्मणात्मकः । तत्र मन्त्रा अनुष्ठानप्रकारभूतद्रव्यदेवतादिप्रकाशकाः । तेऽप्युत्सर्गतस्त्रिविधा ऋग्यजुःसामभेदात् । तत्र गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टा ऋचस्ता एव गानयुक्ताः सामानि । तदुभयविलक्षणानि यजुषि । “अग्नीदग्नीन् विहरे”त्यादिसम्बोधनरूपा निगदा निविदादयश्चान्येऽत्रैवान्तर्भवन्ति । ब्राह्मणमपि त्रिविधम् । विध्यर्थवादतदुभयविलक्षणभेदात् । विधिरपि चतुर्विधः । उत्पत्त्यधिकारिविनियोगप्रयोगभेदात् । तत्र कर्मस्वरूपमात्रबोधको विधिरुत्पत्तिविधिः । यदाग्नेयोऽष्टाकपालोऽमावास्यायां भवतीत्यादिः । सेतिकर्तव्यताकस्य यागादेः फलसम्बन्धबोधको विधिरधिकारविधिः । यथा “दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते”त्यादिः । अङ्गसम्बन्धबोधको विधिर्विनियोगविधिः । यथा “त्रीहिभिर्यजेत”, “समिधो यजती”त्यादिः । साङ्गप्रधानकर्मप्रयोगैक्यबोधकः पूर्वोक्तविधिष्वयमेकरूपः प्रयोगविधिः । स च श्रौत इत्येके । कारुण्य इत्यपरे । कर्मस्वरूपमपि चतुर्विधम् । उत्पत्त्यासिद्धिसंस्कारभेदात् । तत्र, “वसन्तेऽग्नीनादधीत”, “श्रुषं तक्षती”त्यादिना संस्कारविशेषविशिष्टाभियूपादेरुत्पत्तिः । “स्वाध्यायोऽध्येतव्यो”, “जां पयो दोग्धी”त्यादावध्ययनदोहनादिना विद्यमानस्यैवाध्ययनपयःप्रभृतेरासिः । “सोममभिपुणोति”, “त्रीहीनवहन्ति”, “आज्यं विलापयती”त्यादावभिषवणावघातविलायनैः सोमादीनां विकारः । “त्रीहीन् प्रोक्षति”, “पत्न्यवेक्षत”इत्यादौ प्रोक्षणवेक्षणदिभिर्ब्राह्मज्यादिविद्व्यंसंस्कारः । एतच्चतुष्टयं चाङ्गकर्मैव । तथा, कर्तृकारकाप्यनाश्रित्य विहितमर्थकर्म । तत्र द्विविधम्, अङ्गं, प्रधानं च । अन्यार्थमङ्गमनन्यार्थं प्रधानम् । अङ्गमपि द्विविधम् । सन्निपत्योपकारकमाराड-

कानामेवायमर्थः प्रकाशते, न सर्वेषामित्यर्थः । ननु सर्वे भगवदंशाः । तत्र कथं कैचन सात्त्विका अन्ये नेति व्यवस्था, तत्राह उत्पन्ना इति । “प्रजायेये”तिभगवदिच्छया विनिर्गताधिदंशा जीवास्तुल्या मा भवन्त्विति भगवन्मायागुणैस्त्रिविधैस्ते व्याप्तास्त्रिवि-

आवरणभङ्गः ।

पकारकं च । तत्र प्रधानस्वरूपनिर्वाहकं प्रथमम् । फलोपकारि द्वितीयम् । एवं सम्पूर्णाङ्गसहितो विधिः प्रकृतिः । विकलाङ्गसहितो विष्टुतिः । तदुभयविलक्षणो विधिरङ्गविधिः । एवमन्यदप्यु-
ह्यम् । तदेवं निरूपितो विधिभागः । प्राशस्त्यनिन्दान्यतरलक्षणया विधिशेषभूतं वान्यमर्थवादः ।
स च त्रिविधः । गुणवादोऽनुवादो भूतार्थवादश्चेति । तत्र प्रमाणान्तरविरुद्धार्थबोधको गुणवादः ।
यथा, “आदित्यो वै यूष” इत्यादिः । प्रमाणान्तरप्राप्तार्थबोधकोऽनुवादः । “अग्निर्हिमस्य भेषज-
मि”त्यादिः । प्रमाणाऽन्तरविरोधतत्प्राप्तिरहिताऽर्थबोधको भूतार्थवादः । “इन्द्रो वृत्राय वज्रमुद-
यच्छदि”त्यादिः । तदुक्तम् “विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते । भूतार्थवादस्तद्धानादर्थ-
वादस्त्रिधा मत” इति । तत्र त्रिविधानामप्यर्थवादानां विधिस्तावकत्वे समानेऽपि भूतार्थवादानां
स्वार्थे प्रामाण्यं देवताधिकरणन्यायात् । अवाधिताज्ञानज्ञापकत्वं हि प्रामाण्यम् । तच्च बाधितविष-
यस्वाज्ञातज्ञापकत्वाच्च न गुणवादयोः । भूतार्थवादस्य तु स्वार्थे तात्पर्यरहितस्यापि औत्सर्गिकं
प्रामाण्यं, न विहन्यते । तदेवं निरूपितोऽर्थवादभागः । विध्यर्थवादोभयविलक्षणं तु घेदान्तवा-
क्यम् । तच्चाज्ञातज्ञापकत्वेऽप्यनुष्ठानाप्रतिपादकत्वान्न विधिः । स्वतः पुरुषार्थपरमानन्दविज्ञाना-
त्मकब्रह्मणि स्वार्थे उपक्रमोपसंहारादिपङ्क्तिविधतात्पर्यलिङ्गवत्तया स्वतः प्रमाणभूतम् । सर्वानपि
विधीनन्तःकरणशुद्धिद्वारा स्वशेषतामापादयदन्यशेषत्वाभावाच्च नार्थवादः । तस्मादुभयविलक्षणमेव
वेदान्तवाक्यम् । तच्च कचिदज्ञातज्ञापकत्वमात्रेण विधिरिति व्यपदिश्यते । विधिपदरहितप्रमाण-
वाक्यत्वेन च कचिद् भूतार्थवाद इति व्यवहियत इति न दोषः । तदेवं निरूपितं त्रिविधं ब्राह्म-
णम् । एवमुभयकाण्डात्मको वेदो धर्मार्थकाममोक्षहेतुः । स च प्रयोगत्रयेण यज्ञनिर्वाहार्थमृग्यजु-
सामभेदभिन्नः । तत्र हौत्रे ऋग्वेदेन । आध्वर्यवे यजुषा । औद्गात्रे साम्ना । ब्राह्मयाजमानौ त्वनै-
वान्तर्भूतौ । अथर्ववेदस्तु यज्ञानुपयुक्तः, शान्तिऋषौष्टिकाभिचारिकादिकर्मप्रतिपादकत्वेनात्यन्त-
विलक्षण एव । एवं प्रवचनभेदात् । प्रतिवेदं भिन्ना भूयस्यः शाखाः । एवञ्च कर्मकाण्डे व्यापा-
रभेदेऽपि सर्वासां वेदशाखानामेकरूपत्वमेव ब्रह्मकाण्ड इति चतुर्णां वेदानां प्रयोजनभेदेन
भेद उक्त इति मधुस्तदनसरस्वती आह । अत्रेयान् विशेषो बोध्यः । मन्नाश्चतुर्विधाः । आथर्व-
णानामपि मन्त्रत्वात् । वेदेषु च यत्र यत्प्राचुर्यं तत्र तन्नामकत्वं यथर्वाहुल्येन ऋग्वेदः । एव-
मन्येऽपि । अथर्वलक्षणं तु तथा न प्रसिद्धम् । तेनोक्तत्रयातिरिक्तो वेदोऽथर्ववेदो ज्ञेयः । अथ-
र्ववेदस्य ब्रह्मत्व उपयोगः पूर्वमासीत् । तद् यज्ञस्य चातुर्होत्रत्वात्, तेन यज्ञ उपयुक्तः । इदानीं तु
सुमन्तुना ऋषीणामपचारात् क्रुद्धेन स्ववेदमात्रादेवाथर्वणां पृथग्यज्ञं कुर्वाणितरोपयोगो निवारित
इत्यनुपयुक्त इत्याथर्वणेषु प्रसिद्धत्वाच्च । किञ्च । गुणवादानुवादयोरपि, “वाचं धेनुमुपासीत”-
तिवद्, “गो अथा एव पशवोऽन्ये त्वपशव” इत्यादावपि अन्येषामपशुत्वज्ञानपूर्वकं गोअध्यानां

धरसमोगाय । अन्यथा तामसवस्तूनां भोगो न स्यात् । अत एव श्रुतौ, “त्रयो ह वै प्राजा-
पत्या” इति देवा मनुष्या असुरा गणिताः । पञ्चरात्रेऽपि “त्रिविधा जीवसङ्घास्तु देव-
मानुपदानवाः । तत्र देवा मुक्तियोग्या मानुपेषूत्तमा अपि । मध्यमा मानुषा ये तु
सृष्टियोग्याः सदैव हि । अधमा निरयायैव दानवास्तु तमोलया” इति । अतो जीवानां
त्रैविध्यात् तदनुगुणा एवान्तःकरणादयोऽपि तेषां भवन्ति ॥ १९ ॥

ततः किमत आह—

सर्वे वेदविदो जाताः स्वभावगुणभेदतः ।

तेषां प्रकृतिवैचित्र्याच्छ्रुत्यर्थो बहुधोदितः ॥ २० ॥

सर्वे वेदविद इति । यथार्थं श्रुत्वाऽपि ते यदा व्याचक्षते तदा स्वरुच्या वेदार्थं
वर्णयन्ति स्वभावगुणानां भेदात् । ततः किमत आह श्रुत्यर्थो बहुधोदित इति ॥२०॥

तानेव प्रकारानाह—

भावस्याज्ञानतः कर्ममात्रं केचिद् वदन्ति हि ।

लोकप्रतीतं स्वीकृत्य कदाचिद्भगवान् वदेत् ॥ २१ ॥

आचरणभङ्गः ।

पशुत्वमनुसन्धानेन तत्कर्म कर्तव्यम् । तथा, “वायुर्वै क्षेपिष्ठे”त्यादावपि शीघ्रगामिनीं देवतां
ज्ञात्वा कर्म कर्तव्यमित्येवमाशयेनौत्सर्गिकं प्रामाण्यं न विहन्यत इति । अन्यत्वादतमेव । प्रकृत-
मनुसरामः । इच्छयेति पदं व्यासा इत्यनेनाऽप्यन्वेति । अन्यथेत्यव्याप्तत्वे न स्यादिति । ताम-
सानामसमीचीनत्वेन हेयत्वात् तद्योग्यभोक्तृभावे वैयर्थ्यमेव स्यादित्यर्थः । त्रिगुणव्याप्ते किं
मानमित्यत आहुः अत एवेत्यादि । अन्यथा बृहदारण्यके स्नयित्वास्त्राक्षणे यत् त्रैविध्यमुक्तं
तत्तादृशगुणव्याप्तिं विनाऽसम्भवद् बाधितमेव स्यादिति भावः । ननु श्रुतौ देहत्रैविध्यमुक्तं, न तु
जीवत्रैविध्यम् । असुरशरीरे प्रवेशान्यथानुपपत्त्या तथा कल्पनं तु न युक्तिसहम् । अदृष्टविशेषा-
दप्युपपत्तेरित्याशङ्कायां पूर्वोक्तनिश्चायकं मानान्तरमाहुः पञ्चरात्रेऽपीति । तदनुगुणा इति । तथा-
चादृष्टस्य मनःसम्बन्धोत्तरभाविर्कर्मजन्यत्वात्, ततः पूर्वं तदसम्भवान्नादृष्टेनोपपत्तिरिति भावः ।
अदृष्टानादित्वं तु ब्रह्मवादविरोधादेवोपेक्ष्यम् ॥ १९ ॥

यथार्थमित्यादि । तदेतदेकादशस्कन्धे, “वदन्ति कृष्ण श्रेयांसि बहूनि ब्रह्मवादिनः । तेषां
विकल्पप्राधान्यमुत्ताहो एकमुख्यता” इत्युद्धवभक्ते, “कालेन नष्टा प्रलये वाणीयं वेदसञ्ज्ञिता” इत्या-
दिषु भगवद्वाक्येषु चतुर्दशाध्यायस्यैषु स्फुटति । तेषां प्रकृतिवैचित्र्या “चित्रा धावः सवन्ति ही”ति
तत्रोक्तेः । बहुधोदित इति । तथाच बहुधा प्रसृतत्वान्न सर्वेषां तदर्थबोधोऽपि तु सात्त्विकाना-
मेवेत्यर्थः ॥ २० ॥

प्रकारानिति । “धर्ममेके यशश्चान्ये कामं सत्यं दमं शमम् । अन्ये वदन्ति चै स्वार्थमैश्वर्यं
त्यागभोजनम् । केचिन्नृणं तपो दानं व्रतानि नियमान् यमान्” इत्यत्रोक्तानित्यर्थः । एतेषु प्रथ-

भावस्येति । उपक्रमादिप्रकरणार्थस्य भावस्य अज्ञानात् केवलं वाक्यार्थमेवानुभूय क्रियामात्रं वेदार्थ इति केचिदाहुः । ननु महतां वाक्यात् तथा न भविष्यतीत्याशङ्क्याह लोकप्रतीतमिति । वेदार्थ इति केचिदाहुः । महान्तो हि भगवदनुगुणाः । भगवांश्च सर्वमार्गप्रवर्तकः । अतः कर्ममार्गवक्तृननुसरति । “एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना” इति, “वेदवादरताः पार्थे”ति च । “त्रैगुण्यविषया वेदा” इति च । अतो योगादिप्रचा-

टिप्पणी ।

उपक्रमेति । उपक्रमोपसंहारसहितस्य प्रकरणार्थस्येत्यर्थः । तथा नेति । महतां तादृशवचनाद्वावाज्ञानं नेत्यर्थः । एवं त्रयीधर्ममित्यारभ्येत्यर्थ इत्यन्ते । एवं यथोक्तप्रकारेण त्रयीधर्मं केवलं वैदिकं कर्म अनुप्रपन्नाः आश्रिताः कामान्कामयन्त इति कामकामाः गतागतं लभन्ते न तु स्वातन्त्र्यं मोक्षं लभन्त इत्यर्थः । साङ्ख्ययोगबुद्धौ प्रवृत्तिसिद्धयर्थ इतरस्यां काम्यकर्मबुद्धौ प्रवर्तमानानां साङ्ख्ययोगबुद्धिमासाभावलक्षणं दोषमाह “यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः । वेदवादरताः पार्थे नान्यदस्तीति वादिनः” हे पार्थे ! वेदवादरताः बह्वर्थवादफलसाधनप्रकाशकेषु रताः, अविपश्चितः अविवेकिनः सन्तो यामिमां पुष्पितां पुष्पितवृक्षमिव शोभनां वाचं प्रवदन्ति स्वर्गपश्चाद्विफलसाधनेभ्यः कर्मभ्योऽन्यन्नास्तीति वादिनः, ते च “कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् । क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति” । कामात्मानः कामपराः स्वर्गः परः पुरुषार्थो येषां ते स्वर्गपराः, किंलक्षणां वाचं जन्मकर्मफलप्रदां, कर्मणः फलं कर्मफलं जन्मैव कर्मफलं तत्प्रददातीति जन्मकर्मफलप्रदा तां स्वर्गपशुपुत्रादिलक्षणा अर्था यया वाचा बाहुल्येन प्रकाश्यते सा तां भोगैश्वर्ययोः प्राप्तिं प्रति साधनभूतास्ते क्रियाविशेषास्तद्बहुलां वाचं प्रवदन्तो मूढाः संसारे परिवर्तन्त इत्यभिप्रायः । “त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन” । हे अर्जुन ! वेदान्त्रैगुण्यविषयास्त्रैगुण्यं संसारो विषयः प्रकाशितव्यो येषां ते संसारविषयास्त्वं तु निस्त्रैगुण्यो निष्कामो भव । सर्वमार्गप्रवर्तकत्वात्कर्ममार्गवृत्तिवान्यमार्गवृत्तं प्यनुसरति(!) तत्रैतानि वचनानि ।

आचरणभङ्गः ।

मोहिष्टमेव पक्षं लोकप्रसिद्धत्वादानुवदन्ति दूषणार्थम् भावस्येत्यादि । उपक्रमेत्यादि । अत्रैवं भाति । वेदस्योपक्रमो हि मन्त्रदेवतास्तुत्यादावुपयुक्तेः । प्रकरणं च यागस्य । स च, “यज्ञो वै विष्णुरि”ति श्रुतेर्भगवद्रूपः । देवताश्चाभ्यादयो यागशेषा भगवदङ्गभूताः । कर्ता पुरुषोऽपि यागशेषो भगवदंशः । पुरुषशेषभूतं फलम् “प्येतस्यैवानन्दस्यान्यानी”त्यादिश्रुतेर्भगवदंशभूतम् । तथैवोपकरणान्यपि । एवं सर्वे साक्षात् परम्परया च भगवद्रूपमिति भगवत्येव श्रुतेस्तात्पर्यमिति प्रकरणार्थस्येत्यर्थ इति । ननु यदि क्रियैव वेदार्थो न स्यात् फलं च लोकाद्यात्मकं यागानां न स्याद्वेदार्थश्च यदि गुणातीतः स्यात्तदा “त्रैगुण्यविषया वेदा” इत्यादि भगवान्न वदेत् । यतो वदति ततः क्रियैव वेदार्थ इत्याशङ्कां हृदि मिथयाहुः नन्वित्यादि । महतां जैमिन्यादीनां विचारकाणां वाक्याच्छास्त्ररूपात् तथा न भविष्यति, क्रियावादिनां वेदार्थस्याज्ञानं न भविष्यतीत्याशङ्क्य महतामारायमाहेत्यर्थः । लोकप्रतीतमिति । क्रिया लौकिक्येव वेदार्थः । फलं, च लोकादिकमेवेत्येव साधा-

रार्थं प्रकारान्तरापन्नश्रुत्यर्थनिन्दया तथा बोधयतीति महान्तोऽपि तमर्थं न निवारय-
न्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

ननु फलविसम्वादात् स्वयमेव त्यक्ष्यन्तीत्याशङ्क्याह—

फलं तु सर्वमेवात्र तदंशत्वाद्भविष्यति ।

अतः कामनिषेधो हि फचिद्भगवतोदितः ॥ २२ ॥

फलं त्विति । यागानां भगवदंशत्वात् सर्वमेव कामितं फलं भवति । न तु नित्यं
तत् । अन्यथा भगवता कामनिषेधो नोच्येतेत्याह अत इति । “एतान्यपि तु कर्माणि
सङ्गं त्यक्त्वा फलानि तु” इति वाक्यात् ॥ २२ ॥

टिप्पणी ।

कर्ममार्गे एवं त्रयीधर्ममिति । योगमार्गे यामिमामिति । त्रेगुण्यविषया इति । योगादिमार्गप्रचारार्थं
भगवत्तात्पर्यविषयप्रकाराद्भिन्नप्रकारं कर्मैव कर्त्तव्यं नान्यदित्येवम्भूतमापन्नः प्राप्तः प्रकारान्तरेणा-
पन्नो विपन्नो वा य. श्रुत्यर्थस्तन्निन्दया कृत्वा भगवान् तथा योगादिकमपि कर्त्तव्यमिति बोधयति
तेन तन्मार्गाया महान्तोऽपि तदेव कर्त्तव्यमिति बोधयन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

एतानीति । अस्वार्थः, हे पार्थ, एतानि यज्ञदानतपासि कर्माणि तेषु कर्मसु सङ्गमासक्तिं प्रीतिं
त्यक्त्वा अनु च फलानि त्यक्त्वा कर्त्तव्यानि । एवं मे मम निश्चितमुत्तमं मतम् ॥ २२ ॥

आवरणभङ्गः ।

शृणुजनप्रतीतं स्वीकृत्य कदाचिद् योगादिप्रचारावसरे भगवान् बदेदित्यर्थः । तथा बोधयतीति ।
लोकसिद्धं मतान्तरं वेदार्थत्वेन बोधयति । एवं सति गीतावाक्येष्वयमर्थो बोध्यः । ये त्रैविद्याः
स्वर्गं प्रति प्रार्थयन्ते ते एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना लोकप्रतीतप्रकारं त्रयीधर्मं परम्परया प्रपन्ना, न तु
महुत्तप्रकारकम्, अत एव कामकामा लौकिकमुखोपसवो गतागतं लभन्ते, न तु मुच्यन्त इति ।
वेदवादरता इत्यत्रापि वेदे ये वादरताः, न तु तात्पर्यज्ञातारः । अत एव, नान्यदस्तीति वादिन
इत्यादिरूपास्तेषां च समाधौ न बुद्धिरिति त एव निन्दन्ते । त्रेगुण्यविषयेत्यत्रापि त्रेगुण्यं गुण-
ध्वयसमुदायो विषयो बोध्यो येषां ते तथा इत्यपि लौकिकीं प्रतीतिमादायैव वक्षीति ज्ञायते ।
“वेदास्त्रिकाण्डविषया ब्रह्मात्मविषया इमे । परोक्षवादा ऋषयः परोक्षं च मम प्रियम्” इत्येका-
दशस्कन्धीयभगवद्वाक्यात् । अस्य गीतावाक्यस्य । साहस्यस्तावकतायाः प्रकरणेन निश्चयाच्च ।
एवञ्च प्रथमवाक्यम“प्यनन्याश्चिन्तयन्तो मामि”त्यग्निमन्त्र्यस्वारस्यादुपासनास्तावकम् । तथैव
द्वितीयं योगस्येति न तैः कृत्वा क्रियार्थोपष्टम्भ इति भावः ॥ २१ ॥

ननु फलसम्वादे निन्दानवसर इत्यत आहुः न तु नित्यं तदिति । ननु तथापि लोकसिद्धस्य
वेदार्थत्वाभावे गीतायां किं गमकमित्यत आहुः अन्यथेत्यादि । अत इति । यतस्तत्र नित्यं,
नापि पावनं, वेदार्थस्तु तद्विलक्षणोऽत इत्यर्थः । तथाच गीतायामपीदमेव तात्पर्यमतो न सन्देह
इत्यर्थः ॥ २२ ॥

ननु वेदार्थथेदेक एव स्यात् कथं सहजाः फलत्वेन-मार्गा भिन्नाः स्युः । अचिरादि-
मार्गो, धूमादिमार्गस्तृतीयो मार्गश्चेति । अतो वेद एव तथा तथा चदतीति मन्तव्यमि-
त्याशङ्क्याह—

यथोक्ते ह्यपुनर्जन्म ह्यन्यथा पुनरुद्भवः ।

तदचिरादिधूमादिमार्गद्वयमुदीरितम् ।

वैराग्यार्थं तदप्युक्तं पञ्चाग्निख्यापने श्रुतौ ॥ २३ ॥

यथोक्त इति । नात्र वेदानुसारेण मार्गद्वयं, किन्त्वेक एव मार्गो वेदोक्तः । तस्माद्
यथोक्ते ह्यपुनर्जन्म । अयथाज्ञानतः कर्मकरणाद् धूमादिमार्ग इत्याह अन्यथेति ।
अनेन जायखेत्यपि मार्गः सङ्गृहीतः “येन स्यात्सृष्टिरेषोत्तरोत्तरा” इति । एवमेव
शास्त्रकारैर्भगवता चाभिप्रेत्य मार्गद्वयमुदीरितं, न तूभयमपि साक्षाद् वेदाभिप्रेत-
मित्यर्थः । नन्वस्य धूमादिमार्गस्य कथने किं फलम् । न हि भ्रममार्गाः केनचिदु-
च्यन्ते । किञ्च, धूमादिमार्गीयकर्मणोऽविहितत्वे तत्फलं न स्यात् । न हि अविहितस्य
भ्रमप्रतिपन्नस्य फलं सम्भवतीत्याशङ्क्याह वैराग्यार्थमिति । तदपि भ्रमत्वेन प्रति-
पन्नमपि जगति तस्य मार्गस्य प्रतीयमानत्वात् । किञ्च, पञ्चाग्निख्यापने श्रुतौ
पञ्चाग्निख्यापनार्थं तदुक्तं पञ्चाभ्युपासकस्य फलसिद्धये । यथा वेदे लोकसिद्धोऽनुद्यते,

टिप्पणी ।

अनेनेति । जन्ममरणपरम्परायास्तुल्यत्वात् । धूमादिमार्गेण प्रवाहमार्गोऽपि सङ्गृहीत इत्यर्थः २३

आचरणभङ्गः ।

किञ्चिदाशङ्कते ननु वेदार्थ इत्यादि । फलत्वेनेति । श्रद्धातपआदिफलत्वेन प्रतिपाद्यमानां
इत्यर्थः । ते च त्रयो मार्गश्लान्दोग्ये, “य इत्थं विदुर्यं चेमेऽरण्ये श्रद्धातप इत्युपासते तेऽचिराभि-
सम्भवन्ती”त्यादिना “देवयानः पन्था” इत्यन्तेन । अथेमे भ्रामे इष्टापूर्वे दत्तमित्युपासते ते
धूममभिसम्भवन्तीत्यारभ्य चाण्डालयोनिं वेत्यन्तेन अथैतयोः पथोर्न फतरेण च नैत्यारभ्य तृतीयं
स्थानमित्यन्तेन पञ्चाभ्युपासनप्रकरणे प्रतिपादिताः । अत इति । इष्टापूर्वकर्तुर्धूममार्गगमनप्रतिपादना-
दित्यर्थः । समादधते नात्रेत्यादि । यथोक्ते ह्यपुनर्जन्मेति । हिशब्दो हेतौ । श्रुतावाचिरादिमा-
र्गस्य ज्ञानफलत्वकथनादितरयोश्च जघन्यतया निन्दनाद्रीतायां कामनिषेधकथनाद्, श्रीभागवते च,
“कर्ममोक्षाय कर्माणि विधत्ते” इति, भिदां, “मायामात्रमनूयान्ते प्रतिपिष्य प्रसीदति” इति कथ-
नादेवमवसीयते, तस्मादित्यर्थः । सङ्गृहीत इति । अनभिप्रेतत्वेन सङ्गृहीत इत्यर्थः । एवमिति ।
येन लोको न पूर्येत सृष्टिश्वोत्तरोत्तरा स्यादित्यर्थः । किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति नन्वस्येत्यादि ।
यद्यं वेदानभिप्रेतस्तर्हीति शेषः । किञ्चेत्यादिनोक्त आभासप्रन्थः प्रभूणाम् । तत्फलमिति ।
अधिकारविध्युक्तं फलमित्यर्थः । प्रतिपन्नमपीति पदम् उक्तमिति मूलस्यपदेनान्वेति । जगतीत्यादि ।
जगत्क्षेत्रस्यानुभवसाक्षिकत्वात्तदनुवादेन जुगुप्सोत्पादनाय धूमादिमार्गकथनमिति तेनासौ लोको
न सम्पूर्यते तस्माज्जुगुप्सेतेति तदुपसंहारग्रन्थादवसीयतेऽस्तस्मादशकर्मपास्तत्फलमित्यर्थः वैट्पन्थार्थं

“धन्वन्निव प्रपा आसी”त्यादौ, तथा भ्रमसिद्धोऽप्यनृद्यत इति । यदुक्तं किञ्चेत्यादिना तत्रोच्यते । न ह्यत्रावैदिकत्वमुच्यते, किन्तु कर्मण्येव पश्चादावेव तात्पर्यं श्रुतेरिति-प्रकारकस्तात्पर्यभ्रमः । एतस्य भ्रमत्वं, “वेदादरता” इत्यादिवाक्यैर्निन्दितत्वेन ज्ञायते । एवं सति तदुक्तिस्तु सर्वथासन्मार्गविमुक्तस्यातिरागिणः पुंसः कथञ्चित् सन्मार्गे प्रवृत्त्यर्था । तदुक्तं, “रीचनार्था फलश्रुतिः” । यथा भ्रमज्यरोचनमित्यादि । तथाच तत्फलस्य निरूपणे तुच्छत्वज्ञानेन वैराग्यार्थं तन्निरूपणमिति ॥ २३ ॥

एवं वेदं वेदार्थं च निरूप्य शाखाभेदानां स्वरूपमर्थं चाह—

बहुप्रकारमेकं हि कर्मवेदे प्रकाश्यते ।

भगवन्मूर्त्तित्वासिद्धयै ते सर्वे पूर्वजैर्घृताः ॥ २४ ॥

बहुप्रकारमिति । एको ज्योतिष्टोमो भगवच्चात् सहस्रमूर्त्तिः । तत्रैका मूर्त्तिर्या-

भावरणभङ्गः ।

तदुक्तिरिति साऽपि नित्यफलादिषोषणार्थैवेति भावः । तत्प्रकरणमनुसृज्य प्रयोजनान्तरमप्याहुः किञ्चेत्यादि । पञ्चाभिफलस्योत्कृष्टत्वकथनाय तदुक्तिः । न तु तस्य तत्र तात्पर्यम् । न हि निन्दान्यायादिति भावः । ननु तथापि भ्रमप्रतिपन्नस्य कथं शुभावनुवाद इत्यत आहुः यथेत्यादि । अनूद्यत इति । “त्वष्टा हतपुत्रो वीन्द्रश्सोममाहरदि”त्यादावनृद्यते । न हि वीन्द्रः सोमो विहितो, न वोच्छिष्टसोमहवनं, वा मन्त्रस्वरत्यागः । तथाच यथा तत्र तथात्राऽपीति नायं दोष इत्यर्थः । यदुक्तमित्यादिर्निरूपणमितीत्यन्तः प्रभूणां ग्रन्थो निगदव्याख्यातः ॥ २३ ॥

अवसरसङ्गत्या साधनैर्बहुरूपकमित्यस्यार्थं वक्तुमाहुः । एवं वेदमित्यादि । चाहेति चकारः प्रयोजनस्थानुष्ठानप्रकारादेश्च सङ्गाहकः । बहुप्रकारमित्यादि । तथाच यदि भगवत्त्वं यज्ञस्य नाभिप्रेयात् तदैकमेव तं नानारूपेण न ज्ञेयात् । एकेनैव रूपेण तस्य फलस्य सिद्धेः । यद्यशक्तार्थं रूपान्तरं तर्हि तेनैव शक्तस्य फलसिद्धेस्तदेव ज्ञेयात् । यदि पौष्कल्यार्थं रूपान्तरं तर्हि तदेव फलत्वेन वदेन्न तु सर्वत्रैकं फलं वदेत् । तस्माद् भगवन्मूर्त्तित्वसिद्धयर्थमेव तथा वदतीति निश्चयः । ननु प्रकारबाहुल्ये कर्मणः कथमेकत्वमित्याकाङ्क्षायां बहुप्रकारस्य कर्मण एकत्वे शाखान्तराधिकरणसिद्धमर्थमुपदर्शयन्ति एक इत्यादि । अयमर्थः । शाखान्तराधिकरणे, “नामस्वरूपधर्मविशेषपुनरुक्ति-निन्दाऽशक्तिसमाप्तिवचनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनाच्छाखान्तरेषु कर्मभेदः स्यादि”ति सूत्रेण भेदमाशङ्क्य, एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याऽविशेषादि”ति सूत्रेण सर्वशाखासु “ज्योतिष्टोमेन स्वर्ग-कामो यजेते”ति स्वर्गफलसंयोगस्य, द्रव्यदेवतयोर्यजनचोदनाया ज्योतिष्टोमेत्याख्यायाश्चाविशेषात् सर्वशाखाप्रत्ययमेकमेव कर्मेति व्यवस्थाप्य, न नाम्ना स्यादचोदनाभिधानत्वादित्यादिभिश्चतुर्विंश-शतिसूत्रैः पूर्वपक्षहेतवो निराकृताः । तथाहि । काठककौथुमादिनामभेदात् कर्मभेदः । तत्तच्छा-खोक्ता ज्योतिष्टोमादयः शाखान्तरोक्तैर्भ्यस्योभ्या भिन्नाः । काठककौथुमाभिन्ननामवत्त्वात् । ज्योति-ज्योतिष्टोमादिवदिति साधने हेतोः स्वरूपासिद्धत्वात् “काठकमधीत” इति प्रयोगदर्शनेन, “काठ-केन यजेते”त्याद्यदर्शनेन तेषां ग्रन्थनामतया, ग्रन्थसंयोगेन कर्मणि लाक्षणिकतया च कर्मनाम-

वता वेदेनोच्यते सैका शाखा । सर्वेषां सर्वशाखाज्ञानं नास्तीति सामान्यधर्मसहित एव विशेषः सर्वत्रोच्यते । तेन न सामान्यकथनेन पुनरुक्तिः । यद्गेषु भगवद्द्विसिद्धयर्थ-

आवरणभङ्गः ।

त्वाभावेन पक्षे हेत्वभावात् । अथ काठके भवं काठकमिति समाख्यामाश्रित्य यौगिकत्वेन हेतुं विशेष्याऽऽर्चिकयाजुषहौत्राध्वर्यवकर्मवदिति दृष्टान्तेन भेदः साध्यते । तदाऽप्यसङ्गतम् । नानाशास्त्रभवलङ्घनाद्येकचिकित्सावदिति दृष्टान्तेन हेतोः साधारणत्वात् । किञ्चैवं यौगिकनामभेदेन कर्मभेदसाधने एकशास्त्रोक्तानामग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनामप्येकनामत्वेनैककर्म्म्यापत्तेश्च । किञ्च, काठकादिसञ्ज्ञानां प्रवचनानन्तरभावित्वेन ततः पूर्वमभेदात्तदनन्तरं भेदे वैरूप्यापत्तेश्च । नापि रूपभेदात् । वाचनिकत्वेन तस्यापि साधारणत्वात् । “पयसा जुहोति”, “विष्णुरूपांशु यष्ट्यः”, “विधे-
देवा उपांशु यष्टव्या” इत्यादिषु रूपभेदेऽप्यग्निहोत्रोपाशुयाजयोरभेदात् । नापि धर्मविशेषात् । “कारीरीवाक्यान्यधीयानास्तैत्तिरीया भूमौ भोजनमाचरन्ति नान्य” इति विशेषस्याध्ययनधर्मत्वेन कर्मधर्मत्वस्यैवाभावात् । नाप्यविशेषपुनर्वचनाद् एकत्र प्रकरणे बहुकृत्वः श्रवणाभावेन तस्यैवाभावात् । तत्तच्छ्रवणेन स एवायं याग इति प्रत्यभिज्ञोदयाच्च । नच काप्यमीषोमीयभेकादशकपालं कचिच्च द्वादशकपालमिति गुणविशेषविधानार्थायाः पुनरुक्तेरनुवादकत्वं शङ्क्यम् । तथा सत्येककर्मत्वस्यैव सिद्धेः । वस्तुतस्तु नानुवादकत्वम् । शास्त्रानुपपत्तिप्रसङ्गात् । यथा वृक्षे यावन्ति पुष्पफलपत्राणि शास्त्राभेदेन तत्र तत्र भवन्ति, तथात्र वेदस्य कृत्स्नं गुणकाण्डं तत्र तत्र शास्त्राभेदेन वर्तते इति सादृश्येन तस्य तस्य भागस्य शास्त्रात्वव्यपदेशात् । तथा सति यथा तत्तच्छास्त्रीयकुसुमादिषु न गुणप्रधानभावस्तथापि तौल्येनानुवादभावात् । नचैवं सति कर्मप्रत्यभिज्ञायाः सजातीयविषयकत्वेन कर्मभेदः शङ्क्यः । सिद्धान्तसूत्रोक्तयुक्तिभिलासिन्निरस्ते प्रत्यभिज्ञायाः सजातीयविषयत्वस्याशक्यशङ्कत्वात् । किञ्चैकं प्रत्यविशेषपुनरुक्तौ तत्सार्थक्याय कर्मभेद आद्रियते । प्रकृते तु, प्रतिपत्तृभेदान्न कर्मभेदः । वस्तुतस्तु प्रतिपत्तृभेदेऽपि न कर्मभेदः शक्यशङ्कः । अन्यथैकमग्निहोत्रवाक्यमपि तांस्तान् प्रति प्रोच्यमानमग्निहोत्रमपि भिन्दात् । किञ्चासमासिवचनसमासिवचनाभ्यामपि कर्मैक्यम् । यथान्वारोहेषु मैत्रायणीयानामग्निः समाप्यतेऽस्माकं तु न समाप्यत इति वदन्ति । यदि कर्मभेदस्तदा तत्समाप्यसमाप्योर्भेदात् तत्कर्मानूब, तेनोपेक्षयेयुः । नापि निन्दातो भेदः । “प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदयाज्जुहति येऽग्निहोत्रं दिवाकीर्त्त्यमदिवा कीर्त्त्यन्तः सूर्यो ज्योतिर्न तदाज्योतिरेपामि”त्यनुदितहोमनिन्दायाः, “उदिते जुहोतीति”विधिसमीपे । यथा-
“अतिथये प्रदुतायान्नमाहरेयुस्ताहृक्-तद्यदुदिते जुह्वती”त्युदितहोमनिन्दायाश्चानुदिते जुहोतीति विधिसमीपे पाठेन तस्या विधेयस्तुत्यर्थत्वेन तयोः पक्षयोर्निन्धत्वाभावाद्विकल्पपर्यवसायित्वेनाभेदकत्वात् । नाप्यशक्तितो भेदः । तस्या इदानीन्तनेष्वेव सत्त्वेन पूर्वान् सर्वशाखाज्ञान् शक्तान् प्रत्यभेदकत्वात् । नचैवं प्रतिपत्रैक्यापातेन पुनरुक्ततापत्तिः । तस्या अनन्तरूपयोधनार्थत्वात् । रूपाद्यभेदेन तथा निश्चयात् । नापि समाप्तेर्भेदः । दत्तोत्तरत्वात् । आध्वर्यवसमाप्तौ ज्योतिष्टोमसमाप्तिव्यपदेशवत् किञ्चित्कर्मसमाप्तावपि तद्दर्शनाच्च । नापि प्रायश्चित्ताद् भेदः । तस्य प्रक्रमनि-

मनेकरूपनिरूपणम् । ते सर्वे विशेषप्रकाराः पूर्वजैर्मरीच्यादिभिर्धृताः ॥ २४ ॥

अल्पज्ञत्वादाधुनिकाः पाठज्ञानाक्षमा द्विजाः ।

मन्दाः सुमन्दमतयो मन्दभाग्या ह्युपद्रुताः ॥ २५ ॥

द्वापरान्ते हरिर्वांसस्तदर्थं प्रथमं पृथक् ।

चातुर्होत्रविभागेन व्यस्तवान् वेदरूपतः ।

शाखाभेदास्तु तच्छिष्यैस्तेनैव प्रेरितैः कृताः ॥ २६ ॥

आधुनिकानां तथा सामर्थ्याभावाच्छाखाप्रणयनम् । तत्राप्येका मूर्तिर्यावता वेदभागेन निरुक्ता भवति तावतोऽप्यध्ययनं दुर्लभमिति प्रथमतश्चतुर्द्वामूर्तेश्चतुर्थोऽशो यावता प्रतिपाद्यते तावन्तं व्यासः पृथक् कृतवान् । तस्य स्रण्डस्य सहस्रमूर्त्तावप्युपयोग इति

टिप्पणी ।

तस्य स्रण्डस्येति । व्यासविभक्ताशानामैकैकस्य सहस्रमूर्तिप्रतिपादकत्वाद्यावता वेदभागेन यद्दशास्यैका मूर्तिररच्यते स वेदभागस्तदीयैका शाखेत्यर्थं ॥ २५ ॥ २६ ॥

आयरणभङ्ग ।

मिच्छन्त्वात् । उदिते होष्यामीति प्रक्रम्य अन्यथाकरण एव तद्दर्शनात् । नाप्यन्यार्थदर्शनाद् भेदः । “द्वादशाहेन यदि पुरा दिदीक्षमाणा स्युर्यदि वैषा गृह्णति चानुसत्रिण” इति । अथ यद् यदि दिदीक्षमाणा इति द्वादशाहे इष्टज्योतिष्टोमानामनिष्टज्योतिष्टोमाना दर्शनश्रुतेर्यदि दिदीक्षमाणा द्वादशाहेनेत्येवपरत्वात् । तथात्र मानाभावः । एतस्या श्रुते सामवेदीयत्वेन सामवेदे च ज्योतिष्टोमस्याविहितत्वेन तत्त्वेन तदीयतात्प्यत्राक्षणस्याया, “एष वा य प्रथमो यज्ञाना यज्योतिष्टोमः”, “य एतेनानिष्टाऽन्वेन यनेन गर्तपत्यमेव सज्जायेत प्र धा भीयेते”ति प्रत्यवायादियो-धिकाया धुतेर्वेदान्तरविहितज्योतिष्टोमानुवादेन तत्राथम्यबोधनम्य लिङ्गस्य वेदान्तरविहितसर्व-ज्योतिष्टोमसाधारणतया तमनिष्टा यागान्तरकरणे तस्य दोषम्यापि साधारणतया एवेष्टत्वान् । त्रिच, यदि सर्वशान्वापत्यमेक कर्म न स्यात्, तदा शाग्वान्तरविहितस्य शाग्वान्तरे गुणो न विधियेत । स च दृश्यते । यथा भैक्रायणीयानाम्, “अनयो वै प्रयाजा रामान्त्र होतव्या” इति समन्व गुण दृश्यते । समिदादय प्रयाजास्तु नाऽऽज्ञायन्ते । अतो साधकानाममावात् । साधकाना सत्त्वाद्य सर्वेगाभ्याप्रत्ययमेक कर्मेति सिद्धान्तितम् । एवमेकस्य कर्मणो बहुप्रकारत्वे सिद्धे तत् कुन इत्याहान्वायां, “यज्ञो वै त्रिष्यु”, “वेदंश्च सर्वैरहमेव वेद्य” इत्यादिश्रुतिस्मृतिभि-र्वैशार्थस्य भावद्रष्टव्यादेव तदित्योचित्यवलाजि-यन्ते । “यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमि”नि श्रुतेर्भ-गवतोऽनन्तरूपच-दित्येवोक्तत्वं सर्वं हृदि शृत्वा, एक इत्यदिनिरूपणमित्यन्तमुक्तम् । ननु भवतु भगवतोऽनन्तरूपत्वाद् यत्तत्कस्य बहुप्रकारैर्निरूपणम् । तथापि शाग्वान्तरयाम्य किं प्रयोजनामि-त्याहान्वायां पुण्यमिदं प्रयोजनं, ते सर्वे इत्यदिभि पादोन्त्रिमिर्मूले यदुक्तं तद् विष्टुष्यन्ति त इत्यदिकृतमित्यर्थं इत्यन्तेन । धृता इति । अवररिक्त ॥ २४ ॥

निरुचेति । कथनं सम्पदान् । चतुर्दशस्य विवरणं तावन्तमित्यन्तम् । तस्येति ।

स एवांशः । एको यावता निरुक्तः स ऋगादीनामेकां शाखेति । तथा व्यासशिष्यैः
कृतमित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

इदानीमनुष्ठाने कः प्रकारः केनानुष्ठेयः किमिच्छया व्यवस्थया वेति सन्देहे
निर्णयमाह—

प्रकारभेदे पूर्वं तु विकल्पो ह्यैच्छिको मतः ।

अधुना नियतः शाखाभेदात्तत्तदधीतिषु ॥ २७ ॥

प्रकारभेद इति । ब्रह्मादीनामैच्छिक एव । आधुनिकानां व्यवस्थित इत्यर्थः ॥ २७ ॥

कर्मवद् ब्रह्मभेदाश्च गीयन्ते बहुधर्षिभिः ।

तेषां भिन्नतया पाठे उच्छेदो भवतीति हि ।

कर्मशाखागताश्चक्रे निर्णयः पृथगेव हि ॥ २८ ॥

पुरुषः षोढाविहित इति पञ्चात्मके कर्मणि निरुक्ते षष्ठांशस्यापेक्षा भवति । तत्प्रति-
पादकमुत्तरकाण्डम् । तच्च ब्रह्म । तदप्यनन्तरूपम् । अन्यथा अनन्तमूर्तित्वं न स्यात् ।
अंतो यत्रैव पञ्चात्मके यच्छिरो भवितुं युक्तं तत्प्रतिपादकोपनिषत्तत्रैव योजिता । तथैव

टिप्पणी ।

पुरुष इति । “षोढा विहितो वै पुरुष आत्मा च शिरश्च चत्वार्यङ्गानी”ति श्रुतेरित्यर्थः ।
तावतैवेति उपनिषद्भागं विनैव सम्पूर्णशाखाध्ययनसिद्धान्तुपनिषदध्ययने विध्यभावात्तदुच्छेद एव
स्यादित्यर्थः । अथ चर्वेदोपनिषदुपनिषदां शिरोरूपत्वं श्रूयते । ताभिर्विना शाखाध्ययने
दोषोऽपि । तथाहि, “ऋचां मूर्द्धानं यजुषामुत्तमाङ्गं साम्नां शिरोऽथर्वणां मुण्डम् । नाधीतेऽधीते
आवरणभङ्गः ।

ऋग्यजुःसामाथर्वरूपस्य । स इति । व्यासविभक्तमध्यस्योऽतिनियत ऋगादिरूपेण यागस्वरू-
पोपयोगी ॥ २५ ॥ २६ ॥

इदानीमित्यादि । ननु यागानां भगवद्रूपत्वेन साधारणत्वात् तत्प्रकाराणामपि तथात्वेन शाखा-
प्रणयनस्य मन्दार्थत्वेऽपि तासां प्रसिद्धत्वेन च सर्वेषां सर्वानुष्ठानप्राप्तावष्टदोषदुष्टस्यैच्छिकविकल्पस्य
प्रसक्तिरिति तदभावायाधिकारिभेदोऽवश्यमभ्युपेयो, यथा, “वसन्ते ब्राह्मणोऽमीनादधीते”त्यादौ ।
तथा सति तत्तदधिकारिणां फलसिद्धौ एकस्य कर्मणो बहुप्रकारत्वं, न तु भगवन्मूर्तित्वसिद्धये इत्या-
शयेन उक्तविधे सन्देहे पूर्वोक्तसाधनाय निर्णयमाहेत्यर्थः । ब्रह्मादीनामित्यादि । तथाचाष्टदोषदुष्टस्य
विकल्पस्य पूर्वं सत्त्वान्नाधिकारिफलं कर्मभेदप्रयोजकं, किन्तु भगवन्मूर्तित्वमेव प्रयोजकम् । शाखा-
भेदश्च मन्दार्थमेव, न त्वधिकारिभेदज्ञापनार्थ इत्यर्थः । एतेन पूर्वमायुषा तथाऽनुष्ठानेनाभिव्यक्त्यादि-
रिदानीमेवमेतावत्करणेऽपि तदिति भगवतो व्यासस्य च कृपाकृताऽपि सूचिता ज्ञेया ॥ २७ ॥

एवं पूर्वकाण्डार्थं सपरिकरं निरूप्य उत्तरकाण्डस्यैकवाक्यत्वाय तत्तच्छाखासु तत्तदुपनिषदां
पाठे बीजमाहुः पुरुष इत्यादि । तदिति । उत्तरकाण्डप्रतिपाद्यमित्यर्थः । एतेनोत्तरकाण्डप्रमेयसु-
क्तम् । उक्तार्थपोषायाहुः तथैवेत्यादि । एक एवेत्यादि । एकमेव ब्रह्म तत्स्वरूपमनन्तविधमिति

हौत्रादिकमपि ज्ञातव्यम् । तदेतदाह कर्मवद् ब्रह्मभेदा इति । इदमलौकिकं भवती-
त्यत्र प्रमाणमेवाह गीयन्ते बहुधापिभिरिति । तेषामध्ययनसिद्ध्यर्थमाह तेषा-
मिति । तावतैव सम्पूर्णशाखाध्यायित्वे विद्ध्यभावादुच्छेदो भवेत् । तर्ह्येक एवार्थः
प्रयोजनं वाच्यं च स्यात् । अन्यथा एकवाक्यता न भवेदिति । तत्राह निर्णयः पृथ-
गेव हीति । तेषां पाठार्थमेवैकवाक्यता । निर्णयस्तु पृथगेव व्यासेन कृतः । अतो
ज्ञायते वाच्यैकत्वं प्रयोजनैकत्वं च काण्डद्वयस्य नास्तीति । द्वितीयस्याप्यर्थावबोधपर्य-
न्तमध्ययनम् । स्वाध्यायविधिनैव तस्यापि परिग्रहात् । अन्यथा ब्रह्मणि सन्देहाभावाद्भि-
र्णयो व्यर्थः स्यात् । अतः काण्डद्वयं भिन्नमपि एकत्र पठितम् । अंशतः परस्परोपका-
रार्थं च । आधिभौतिकैर्यज्ञैश्चिचशुद्धिः । वेदान्तैर्जीवस्वरूपविज्ञानमिति । मुख्यरूपत्व-
सिद्ध्यर्थं तु पृथङ्निर्णय इति हिशब्दार्थः ॥ २८ ॥

टिप्पणी ।

वेदमाहुस्तमज्ञं शिरश्छित्त्वाऽसौ कुरुते कन्नधमि”ति । ब्रह्मणि सन्देहाभावादिति । अर्थानुबोधा-
भावे ब्रह्मानुपस्थितेरिति भावः । अत इति । एकमूर्तिप्रतिपादनैकार्थत्वाद्भिन्नार्थमपि काण्डद्वय-
भेकत्र पठितमित्यर्थः । वेदान्तैरिति । उपनिषद्भिर्जीवानां ब्रह्मज्ञानमित्यर्थः ॥ २८ ॥

आवरणभङ्गः ।

कथं तज्ज्ञेयमित्याद्याशङ्कयामाहुः इदमित्यादि । ऋपिभिरिति । उपनिषद्भैवेदवाक्यैरित्यर्थः ।
ऋपिपदस्य वेदवाचकत्वं, “तदेतद् ऋपिः पश्यन्नवोचदि”त्यादिश्रुतौ, “अत ऋपयो दधुस्त्वयि
मनोवचनाचरितम्” इति श्रुतिगीतौ चोक्तम् । तावतैवेति । पूर्वकाण्डमात्रेणेत्यर्थः । विध्यमावा-
दिति । अध्यापनाध्ययनविषयोः पूर्वकाण्डाध्ययनमात्रेणैव नैराकाङ्क्षाद् वेदान्ताध्ययनाय तदति-
रिक्तविध्यभावात् । अर्थ इत्यस्यैव विवरणं प्रयोजनमित्यादि । अन्यथेति । वाच्यप्रयोजनयो-
र्भेदे । तथाचोभयतःपाशारञ्जुरिति भावः । भिन्नवाक्यत्वमेकवाक्यत्वं चेति द्वयमपि समर्थयितुमाहुः
तेषामित्यादि । तेषामिति । वेदान्तानाम् । मूले कर्मशाखागता इति । उपनिषद् इति
शेषः । विवृतौ—एकवाक्यतेति । शाखान्तर्गतत्वम् । नास्तीति । अतो भिन्नवाक्यत्वमेवेति
भावः । उपनिषदां शाखान्तर्गतत्वस्य पूर्वाकं प्रयोजनं विशदीकुर्यन्ति द्वितीयस्येत्यादि । द्विती-
यस्येत्युत्तरकाण्डस्य । अन्यथेति । पाठमात्राध्ययनेऽनध्ययने चार्थज्ञानाभावेनेत्यर्थः । भिन्नवाक्यत्वं
समर्थयित्वैकवाक्यत्वं समर्थयन्ति अंशत इत्यादि । शास्त्रैकदेशात् । उपकारं विवृण्वन्ति आधि-
भौतिकैरित्यादि । तथाच विज्ञाते जीवस्वरूपे कर्तृनित्यत्वावगत्या जन्मान्तरभाविनि विश्वासः कर्म-
मार्गायस्य । वेदान्तिन उपकारस्तु स्फुट एव । अयं च शास्त्रैकदेशजन्य एव । ननु यागस्य भौति-
कत्वे स्वर्लोकस्य फलत्वेनोक्तत्वात् कथं चिचशुद्धेः फलत्वेन कथनमिति चेन्न, आनुषङ्गिकत्वेन
तस्मा अदोपात् । अन्यथा देहात्मवादसार्तवादादिभिरन्यथा प्रतिपत्त्या मतभेदेन विप्रतिपत्तौ
संशये फलाभावप्रसङ्गादिति दिक् । नन्वेवं सति “स्वार्थबोधे समाप्तानामङ्गाङ्गित्वाद्यपेक्षया । वाक्या-
नामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायते” इति प्रयोजनैक्ये भिन्नवाक्यत्वव्याघात इत्यत आहुः मुख्ये-
त्यादि । तथाच रूपभेदेनोभयमप्यविरुद्धमिति भावः ॥ २८ ॥

नन्वर्थावबोधेनैव निःसन्देहो जात इति किं निर्णयेन । अथ अर्थावबोधेन सन्देह-
निवृत्तिस्तदा दुष्टा परम्परा स्यादित्याशङ्क्याह—

असन्दिग्धोऽपि वेदार्थः स्थूणाखननवत् कृतः ।

मीमांसानिर्णयः प्राज्ञे दुर्बुद्धेस्तु ततो द्वयम् ॥ २९ ॥

असन्दिग्धोऽपीति । पाठदशायां यद्यपि न सन्देहस्तथापि कालान्तरे सन्देहो
भविष्यतीति लक्षणकरणवन्मीमांसाकरणम् । तत्र लौकिको दृष्टान्तः स्थूणाखन-
नवदिति । स्थूणा निखाताऽपि पुनरुद्धृत्य निखात्यते । तथा निःसन्दिग्धोऽपि सन्दे-
हमापाद्य दाढ्याय निरूप्यते मीमांसानिर्णयकारैः । इदमुत्तमं प्रति तेषां प्रयोजनं सफलं
भवति । मन्दमध्यमान् प्रति तु सन्देहाभावो दाढ्यं चेति द्वयम् ॥ २९ ॥

तत्र निर्णयकर्तारमाह—

जैमिनिः कर्मतत्त्वज्ञो निर्णयं पूर्वं उक्तवान् ।

व्यासः स्वयं हि सर्वज्ञ उत्तरे निर्णयं जगौ ॥ ३० ॥

जैमिनिरिति । कर्मज्ञानं करणे हेतुः । उत्तरत्र व्यासः । असर्वज्ञेन तन्निर्णयः
कर्तुमशक्य इति सर्वज्ञो व्यास उत्तरत्र कर्ता ॥ ३० ॥

अतः सर्ववेदार्थज्ञानायोभयं ज्ञातव्यमित्याह—

उभयोर्हि परिज्ञाने सर्ववेदार्थनिर्णयः ।

निर्णयो बहुभिर्नष्टः पश्चाद् वक्ष्ये तयोर्गतिम् ॥ ३१ ॥

उभयोर्हीति । ननु निर्णायके विद्यमाने कथं वेदार्थाज्ञानं, कथं वा भगवदभजनमिति
तत्राह निर्णयो बहुभिर्नष्ट इति । अन्यथाव्याख्यातृभिः श्रुतिस्मृतमविचार्य खेच्छया
वदद्भिः । तर्हि कथं निस्तारस्तत्राह पश्चादिति । गतिमुद्धारप्रकारम् ॥ ३१ ॥

आवरणभङ्गः ।

मीमांसयोः सार्थकत्वबोधनाय किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति नन्वित्यादि । अज्ञादिविचारे-
णैव काण्डद्वयात्मको वेदो निःसन्देहो जात इति निर्णयेन जैमिनिना व्यासैश्च कृतेन तेन
किमित्यर्थः । लक्षणकरणवदिति । लक्षणग्रन्थस्य प्रातिशाख्यादेः करणवदित्यर्थः । तथाच सन्दे-
हनिराकरणार्थं मीमांसाकरणमावश्यकमिति भावः । इदं च ब्रह्मसूत्रभाष्ये प्रथमाधिकरणसिद्धान्ते
सम्यक्तया प्रपञ्चितम् ॥ २९ ॥

व्यासोक्तस्य बलिष्ठत्वज्ञापनाय निर्णयकर्त्रोस्तारतम्यं ज्ञापयन्त आहुः तत्रेत्यादि । करण इति ।
निर्णयकरणे । कर्मज्ञानमित्यादि । एतेन मीमांसयोः प्रमाणप्रमेयसाधनफलैः प्रमेयबलं सूचितम् ।
यद् वैदिके बलं तदेव बलमिति ॥ ३० ॥

पश्चादिति । उत्तरग्रन्थे, वर्णाश्रमवतां धर्म इत्यत्र, ज्ञाने यहीत्यत्र च यथायथं वक्ष्य
इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

उपसंहरन् पूर्वोक्तमर्थं स्पष्टमाह—

पुरुषो विहितः षोढा करौ पादौ शिरोऽन्तरम् ।

शिरो ब्रह्म हरिः पूर्वं यज्ञः पञ्चविधः स्वयम् ।

अनन्तमूर्त्तिर्भगवांस्तेन शाखास्तथा कृताः ॥ ३२ ॥

पुरुष इति । षोढा पद्मकारः । अन्तरं मध्यम् । तत्र पद्मसु शिरो ब्रह्म । सम्पूर्णः

पुरुषोऽनन्तमूर्त्तिः । तेनानन्ताः शाखाः कृता इति सर्वो वेदः प्रमाणम् ॥ ३२ ॥

एवं वेदं निर्णाय स्मृतिनिर्णयमाह—

स्मृतिर्वहुविधा प्रोक्ता वेदाचारविभेदतः ।

ऋषीणां पूर्वचरितस्मरणं स्मृतिरुच्यते ॥ ३३ ॥

स्मृतिर्वहुविधेति । वेदवन्न स्मृतिनिर्णयः । वेदे हि—पञ्चात्मको द्विरूपः षडङ्ग-

आवरणभङ्गः ।

पूर्वोक्तमर्थमिति । यज्ञस्य भगवद्रूपत्वरूपं पूर्वकाण्डीयं, ब्रह्मणो हरित्वरूपमुत्तरकाण्डीयं चेत्यर्थः । षोढेत्यादि । तथाचामिहोत्रदर्शपूर्णमासौ करौ, पशुचातुर्मास्यवागौ पादौ, सोमो मध्यम् । अत्रापि श्रुतिर्द्रष्टव्या शास्त्रान्तरे । शिरो ब्रह्मेति । “ऋचां मूर्द्धनं यजुषामुत्तमाङ्गं साम्नां शिरोऽर्ध्वणां मुण्डमि”ति कौशीतकिश्रुतेरित्यर्थः । अत्र पूर्वकाण्डप्रमेयविचार इदं सिद्धम्—यज्ञो भगवदात्मकः क्रियारूपः प्रमेयं, तदभिन्वयिका लौकिकी क्रिया । साऽपि वेदान्तोक्तज्ञानसहितैव तथेति मर्यादायां ज्ञानकर्मसमुच्चय एवेति साधनम् । तथाच, “मुक्तसङ्गोऽनहंवादी”तिलक्षणकः सात्त्विकः कर्ता, “सर्वभूतेषु येनैकमि”ति सात्त्विकज्ञानयुक्तो “ऽफलाकाङ्क्षिर्भिर्यज्ञ” इत्युक्तप्रकारेण सात्त्विकं यज्ञं करोति तदा स्वाज्ञाकरणसन्तुष्टेन भगवता यज्ञरूपाभिन्वयिद्वारा क्रममुक्तिर्दीयते । अतिष्ठपया तु सद्यो मुक्तिः । अत्र यथायथं यज्ञाभिन्वयिः, श्रुपा च द्वारभूता । सात्त्विकज्ञानाभावे तु, पृथक्त्वेन तु यज्ञानमिति राजसज्ञानवैश्वेत् सात्त्विकः सात्त्विकं यागं करोति, तदा नित्यकर्मणामाध्यात्मिकत्वे फलाकाङ्क्षाहित्येन यथोक्तकर्मकरणात् कर्मसचिवानां देवानां तोषद्वारा वाक्यशोषोक्तमात्मसुखं योगिनामिव यथासङ्कल्पं भवति । तत्र देवताभीतिर्वा, द्रव्येण प्रीणा देवतैव वा व्यापारः । राजसज्ञानवान् “रागी कर्मफलप्रेप्सुरि”ति लक्षणको राजसश्चेद्, “अभिसन्धाय तु फलमि”तिलक्षणकं राजसं यागं करोति तदा यागस्य भौतिकत्वे स्वर्लोकोऽपूर्वेद्वारा भवति । तत्रापूर्वमेव व्यापार इति सन्ध्यापारं फलमिति । सिद्धमाहुः सम्पूर्णं इत्यादि । प्रमाणमिति । स्वोक्तार्थस्य भगवद्रूपत्वप्रमाणक इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

एवं बलनिश्चायनार्थं, वेदा इति प्रमाणमध्ये प्रथमोद्दिष्टस्य वेदस्य प्रमेयभूतो विषयो निर्णीतः । अतः परं श्रीकृष्णवाक्यानां निर्णेतव्यः । तेषां च पूर्वं स्मृतिव्हेनोक्तत्वाद् वेदनिर्णयकत्वार्थं स्मृत्यन्तरापेक्षयोक्तृत्वं च वक्तव्यम् । अविद्वांस्तु “यत्तस्ये”ति, “द्वापरदौ तु धर्मस्ये”ति पूर्वोक्तमपि विशदीकरिष्यन्तः सार्तप्रमेयस्य बलनिश्चायनाय स्मृतिं निर्णिनीयन्ति । एवमित्यादि । ननु स्मृतिनिर्णयो न पार्थक्येन कर्तव्यः । तासां वेदमूलकत्वात् तन्निर्णयदिशा स्मृतिनिर्णयस्यापि सिद्धेरित्यत आहुः वेदवन्नेत्यादि । कथं बहुविधेत्याकाङ्क्षायां हेतुं प्राहुः

सहितो निरूपितः । न तथा स्मृतिः । किन्तु बहुविधा । अत्र वेदोऽपि मूलं, व्यवहारोऽपीति । तदाह वेदाचारविभेदत इति । स्मृतेर्लक्षणमाह ऋषीणामिति । स्मरणं स्मृतिः ॥ ३३ ॥

तस्य स्मरणस्थानुभव एव मूलम् । स त्वनुभवो बहुधा जायत इत्याह—

तदाचाराल्लोकतश्च न्यायान्नित्यानुमेयतः ।

प्रवृत्तिर्जीविका लोके व्यवहारो विशुद्धता ॥ ३४ ॥

तदाचारादिति । पूर्वकल्पे यथाचारः स्थित ऋषीणां यथा वा लोकव्यवहारः । तत्रापि देशभेदेन यो देशाचारो येन ऋषिणा स्मृतस्तेन तथोपनिबद्ध इति चकारार्थः । न्यायोऽपि मूलम् । सोऽपि पूर्वकल्पस्थितः । एते त्रयोऽपि व्यवहारोपयोगिनः । धर्मोपयोगिनीं स्मृतिमाह नित्यानुमेयत इति । योगबलेन नित्यानुमेयवेदं स्मृत्वा यदवादिपुस्तदवश्यकृतम् । चतुर्णां फलमाह प्रवृत्तिरिति । आचाराल्लोके प्रवृत्तिः । प्रकर्षेण स्थितिर्भवति । लोकानुसरणे जीविका भवति । न्यायेन व्यवहारः । नित्यानुमेयवेदोक्तेन विशुद्धता भवति । अनेनैव वेदार्थे तस्या उपयोगः । ननु प्रत्यक्ष एव वेदो मूलमस्तु,

आवरणभङ्गः ।

अत्रेत्यादि । आचारमूलकत्वं वैसर्जनाधिकरणाज्ज्ञेयम् । तथाच न वेदार्थनिर्णयेनैतन्निर्णयसिद्धिरिति पृथग् निर्णय आवश्यक इत्यर्थः । स्मृतेरिति । स्मृतीनामुभयमूलकत्वं बोधयितुं तल्लक्षणमाहेत्यर्थः । ऋषीणामिति । कर्तृपट्टी । तेन ऋषिकर्तृकं पूर्वाचारस्मरणप्रयुक्तं वाक्यं स्मृतिरित्यर्थः । इति प्रमाणस्वरूपमुक्तम् । एतेन “स्वयम्भूरेप भगवान् वेदो गीतस्त्वया पुरा । शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः सर्तारोऽस्य न कारका” इति । “न केचिद् वेदकर्तारो वेदस्मर्ता चतुर्मुखः” इति देवीपुराणपराशरस्मृत्योर्वाक्याद् वेदस्यापि स्मृतिगोचरत्वेन स्मृतिव्यवसर्किर्निरस्ता तत्र शब्दस्यैव स्मृतिगोचरत्वात् स्मृतौ त्वर्थस्य तथात्वादिति ॥ ३३ ॥

तत्रार्पीत्यादि । एतेन स्मृत्यंशविशेषाणामितरेतरविरोधः परिहृतः । तच्छेषविशेषाचारे तस्य तस्य सावकाशत्वेन व्यवस्थितत्वादविरोधात् । यथा वर्णव्यवस्थितदशद्वादशपञ्चदशाहमासाशौचसर्वसाधारणदशाहाशौचपक्षयोः । न्याय इति । ब्राह्म—बाहुदन्तक—पौरन्दर—बार्हस्पत्यौशनस—प्राचेतसादिरूपं नीतिशास्त्रम् । एते त्रय इति । आचारलोकन्याया व्यवहारोपयोगिनो व्यवहाराध्यायमूलभूतत्वात् तथेत्यर्थः । धर्मोपयोगिनीमिति । गृह्यसूत्राचारप्रायश्चित्ताध्यायरूपां यागाद्युपयोगिनीमित्यर्थः । तस्याः कुत एवं भाव इत्याकाङ्क्षायामाहुः योगेत्यादि । प्रकर्षेण स्थितिरिति । तद्विषयत्वेन वक्ष्यमाणानां अततीर्थगत्यादिकर्मणां प्रवाह इत्यर्थः । अनेनैवेति । विशुद्धिजनकत्वेनैव । उपयोग इति । साक्षादुपकारकत्वम् । उत्सन्नप्रच्छन्नविक्रीर्णशाखामूलकत्ववादिनिरासाम किञ्चिदाशङ्कन्ते नन्वित्यादि । अत्रायमर्थः । “धर्मस्य शब्दमूलत्वाद्, अशब्दमनपेक्षं स्यादिति स्मृत्यधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे अचोदनामूलस्य स्मृतिवाक्यस्यानादरणीयत्वमुक्तम् । तत्र कथमचोदनामूलत्वमित्याकाङ्क्षायां, किं तेषां प्रत्यक्षचोदनामूलत्वमुतोत्सन्नचोदनामूलत्वमथवा

किं नित्यानुमेयवेदेन, अनुपलब्धेरिति चेद्, उत्सन्नशाखा प्रच्छन्नशाखा वा मूलं भविष्यतीति । मैवम्, व्यासादिभिरपि सर्ववेदद्रष्टृभिरप्यनुमानत्वेन निरूपणात् । “अपि वा कर्तृसामान्यात् प्रमाणमनुमानं स्यादि”ति । प्रत्यक्षवेदमूलत्वेनानुमानं भवेत् । अतः स्मृत्या अनुमेय एव वेदो भवतीति नित्यानुमेय एव वेदो मूलम् । अन्यथा वेदव्यासः, स्मृतेश्चेति न वदेत् । विद्यमाने प्रत्यक्षवेदे किमिति द्व्यन्तरितामुदाहरेत् ॥ ३४ ॥

टिप्पणी ।

द्व्यन्तरितामिति । वेदादर्थमादाय स्मृतिप्रवृत्तेर्वेदवेदाभ्यामन्तरिता स्मृतिरित्यर्थः ॥ ३४ ॥

आचरणभङ्गः ।

प्रच्छन्नचोदनामूलत्वमाहोस्त्रितित्यानुमेयतन्मूलत्वं, किं वा विप्रकीर्णतन्मूलत्वमिति विमर्शे, माद्यः, तदनुपलम्भात्; उपलभ्यमानत्वे स्मृतिप्रणयनवैयर्थ्यापातात् । न द्वितीयः, सार्वमूल-श्रुतिसङ्घातात्मकशाखोत्सादाङ्गीकारे, “सहस्रं सामशाखा, एकशतमध्वर्युशाखा, एकविंशतिशाखं बाह्वृचमि”त्यादिशाखापरिमाणस्य महाभाष्यादिप्रसिद्धत्वेन तदतिरिक्ताभावनिश्चयात्, तासां च तदा प्रसिद्धतया उत्सादस्याशक्यवचनत्वात् । अध्येतृणामत्यन्ताद्यहितत्वेन सर्वशाखागततावन्मात्रश्रुत्युत्सादाङ्गीकारस्याप्यशक्यवचनत्वाच्च । न तृतीयः, गणनाप्रसिद्धैव प्रच्छन्नत्वनि-रासात् । न तुरीयः, अन्यपरम्परापत्तेः । नच लिङ्गादिभिः श्रुत्यनुमानवत् स्मृत्या श्रुत्यनुमाने फोऽपि न दोष इति वाच्यम् । लिङ्गादीनां श्रौतत्वेन स्मृतीनां च पौरुषेयत्वेन पुरुषदोषाद्वाक-लङ्किततया तद्वैपम्यात् । किञ्च, स्मरणस्यानुभवसमानाकारविषयत्वनियमेन, “अष्टका कर्तव्ये”ति स्मृत्या अष्टकाकर्तव्यताज्ञानं स्मृतिकारस्यानुमेयम् । तेन तादृशश्रुतिस्वरूपं, तेन श्रुतिज्ञानं च कल्पयित्वा स्मृतिप्रामाण्यं साधनीयमिति गौरवप्रयासबाहुल्यम् । गुरुमते ज्ञानमात्रस्य स्वतःप्रामा-ण्यादनुमानस्याऽर्थमात्रे पर्यवसानाच्च श्रुतिकल्पनपर्यन्तं तस्य प्रसर इत्यपि । तस्माद् विप्रकीर्ण-शाखामूलत्वं स्मृतीनां युक्तम् । विप्रकीर्णत्वं च भिन्नदेशपठितत्वम् । तच्च परम्पराकरणपठितत्वम् । आरभ्याधीतमिति यावत् । तथाच नित्यानुमेयपक्षेऽन्यपरम्परया रूपनिर्णयवत् स्मृतिप्रमेयमूलनि-र्णयो न कथमपि शक्यवचन इति विप्रकीर्णपक्ष एव साधीयानित्याहुः । तदेतदुक्तम्, अनुपल-ब्धेरिति । सिद्धान्तमाहुः मैवमित्यादि । अनुमानत्वेनेति । अत्र कर्मव्युत्पत्तिः । अनुमेयत्वेन वेदस्येत्यर्थः । स्मृतीनामनुमानत्वेनेति वा । तदर्थं द्वादशलक्षणीस्मृतिपादस्यद्वितीयसूत्रं प्रमाणत्वे-नाहुः । अपि वेत्यादि । नानुमानं भवेदिति । जैमिनेरिति शेषः । तथाच, तथा सति प्रमाणं विप्रकीर्णं स्यादित्येव वदेत् । अन्धपरम्परात्वं, योगबलेनेत्यादिना प्रागेव निरस्तम् । एतेन सूत्रो-पन्यासेन स्मृतिपादोक्तरीत्या स्मृतीनां प्रामाण्यमपि सारितं ज्ञेयम् । ननु “स सामग” इति तस्य वेदान्तराज्ञानं सम्भाव्यत इत्याशङ्क्यामाहुः । अन्यथेत्यादि । अन्यथा दाशकित्वादिश्रुतिवदनु-भवे । द्व्यन्तरितामिति । धर्मादिविषया स्मृतिसादनुभवजन्या, स्मृतित्वात्, स्मृत्यन्तरवदित्यादि-नाऽनुभवानुमाने तेन च तादृशार्थानुमाने स्मृतिः श्रुतिनपेक्ष्य द्वाभ्यामनुभवार्थाभ्यामन्तरिता भव-तीति तथेत्यर्थः । नच वेदमेव स्मृत्या तदर्थस्थोपनिषद्बुद्धं शक्यत्वादेकान्तरितत्वमेव, न द्व्यन्तरि-

ननु दृश्यते स्मृतिसम्वादी वेदभागः । यथा “धन्वन्निव प्रपा अंसि”, “नाप्सु सूत्रपुरीपं कुर्यात्”, “न विवसनः स्नायादि”त्यादि । तत्राह—

सम्वादे चान्यशेषत्वात् स्मृत्यर्थं स्पृशोच्छ्रुतिः ।

गृहादिरिव देहस्य धर्मस्योपकृतिः स्मृतिः ।

उभयोः समवाये तु धर्मः पुष्टो, न चाऽन्यथा ॥ ३५ ॥

सम्वादे चान्यशेषत्वादिति । वेदे हि प्रकरणं सर्वत्र नियामकम् । तस्मादाहिताग्निर्नानृतं वदेदिति । न हि आहिताग्नेरनृतनिषेधकं सर्वेषां भवति । नाप्यधिविष्टकोपधानकर्तुर्जलनिष्ठीवनादिनिषेधः सर्वेषां भवति । नापि प्रपाया लोकसिद्धाया दृष्टान्तार्थं कीर्त्तितायामस्तदेव वाक्यं विधायकं भवति । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । यथा वेदेषु क्वचित् सम्वादो भिन्नशेषाणां नाभागोपाख्यानादीनाम् । तथा नित्यानुमेयवेदार्थेनापीति न स्मृत्यर्थं श्रुतिः प्रत्यक्षा स्पृशतीत्यर्थः । ननु किं स्मृत्येत्याशङ्क्याह गृहादिरिवेति । देहस्थानीयो वैदिको धर्मः । गृहस्थानीयः स्मार्तः । उभाभ्यां जीवः । सुखी नान्यथा ॥ ३५ ॥

टिप्पणी ।

वाक्यभेदेति । अग्निस्तुतिप्रपाविधानयोर्भेदादर्थैक्याभावादित्यर्थः । ॥ ३५ ॥

आवरणभङ्गः ।

तत्त्वमिति शङ्क्यम् । यागबलेन वेदमनुभूय तत्कथनस्यापि शक्यवचनत्वेन तस्य भागस्य स्मृति-त्वोच्छेदप्रसङ्गात् । अतो नित्यानुमेयवेदमूलत्वमेव साधीय इति निश्चयः । अत एव पितामहस्मृतिर्विष्णुस्मृतिश्च युज्यते ॥ ३४ ॥

कस्मिंश्चिदंशे पुनरव्याप्तिं हृदि कृत्वा विप्रकीर्णशास्त्रामूलत्वमाशङ्कन्ते ननु दृश्यत इत्यादि । समाधिमाहुः वेदे हीत्यादि । मूले सम्वादे चेति चकारोऽप्यर्थे । तदेवेत्यादि । कुमारशिक्षाधारणवत् । तेन विद्युन्नयने तस्यानुमेयत्वेन नित्यानुमेयानतिरिक्तत्वात् तन्मूलकत्वादेतस्य विधायकताया अशक्यत्वात् । वाक्येत्यादि । श्रौतानां प्रकरणावरुद्धत्वेन सङ्कुचितत्वात् तदनादृत्य साधारणत्वेऽधिकार्यन्तरप्रवेशेन वाक्यं भिद्येतेत्यर्थः । तस्मान्न विप्रकीर्णपक्षो युक्त इति भावः । तर्हि सम्वादस्य कथं सङ्गतिरित्यत आहुः । यथेत्यादि । तथाच प्रत्यक्षवेदवदन्यशेषत्वेन सङ्गतिरिति न पूर्वोक्तलक्षणे दोष इति भावः । एवं सिद्धायां लक्षणशुद्धौ योऽंशो वेदमूलकः, सोऽप्याचारान्तरितत्वान्मूलभूतवेदस्यैतद्वैलक्षण्याच्च न वेदनिर्णयेन निर्णोतो भवतीति पृथक्तया स्मृति-निर्णय आवश्यक इति साधितम् । एवं स्मृतीनां प्रामाण्यं तन्निर्यावश्यकत्वं च साधयित्वा प्रयोजनविमर्शायाहुः नन्वित्यादि । मूले, उपकृतिपदेन उपकरणभूतोऽर्थ उच्यते । देहस्थानीयेत्यादिना च विनियते । तथाच स्वाध्यायाध्ययनयागतपोब्रह्मविचारणां धर्माणां यथायथमाश्रमैकसाध्यत्वात् तन्निरूपिकाणां तद्धर्मनिरूपिकाणाञ्च स्मृतीनां वैदिकधर्मपोषणमेव प्रयोजनमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

नित्यानुमेयवेदमूलिकायाः स्मृतेरर्थमाह—

गर्भाधानादिसंस्कारा सन्ध्योपास्त्यादिकं तथा ।

नित्यश्राद्धादिकर्माणि पाकयज्ञादिकं तथा ॥ ३६ ॥

गर्भाधानादीति । षोडश संस्काराः सन्ध्योपासनं कालादिसहितम् । न हि तादृशानुपूर्वीविशिष्टं, “रक्षांसि ह वा पुरोऽनुवाक” इत्यत्र वर्तते । नित्यश्राद्धादिविधानं मासश्राद्धविधिः । पाकयज्ञाः स्थालीपाकादयः । आदिशब्देन वैश्वदेवादिकमपि । श्रुतोक्तमखिलमिति यावत् ॥ ३६ ॥

प्रायश्चित्तमिति छेप पञ्चधा कर्मसङ्ग्रहः ।

नित्यानुमेयवेदस्तु मूलं पञ्चविधस्य हि ॥ ३७ ॥

प्रायश्चित्तं पातकादीनाम् ॥ ३७ ॥

व्रततीर्थादीनामपि नित्यानुमेयो मूलं भविष्यतीत्याशङ्क्याह—

व्रततीर्थादिकं काम्यं नित्यवद् बोध्यते क्वचित् ।

पूर्वाचारेण सम्प्राप्तं पुराणं मूलमस्य हि ॥ ३८ ॥

व्रततीर्थादिकमिति । श्रुतिमूलत्वे ब्राह्मणानामपि नित्यं कर्तव्यानि स्युरिति

आवरणभङ्गः ।

नित्येत्यादि । या धर्ममुपकरोतीति द्वाभ्यां विषयनिर्देशेन तां ज्ञापयितुं तस्याः प्रमेयमाहेत्यर्थः । षोडशेति । “गर्भाधानमृतौ पुंसः सवनं स्यन्दनात् पुरे”त्यादिना निरूपिताः । गर्भाधानादि-संस्काराभावे शुद्धभावेनाधिकारार्थं तत्कथनमावश्यकम् । उत्तरसंस्काराभावे फलप्रतिबन्ध इति तदपि तथा- । एवं सन्ध्योपास्त्यादिकमपि शुद्धिजनकत्वेन कर्माधिकारसम्पादकम् । “सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमिति, “शौचाचारविहीनानां समस्ता निष्फलाः क्रिया” इत्यादिवाक्यात् । “अकाले विहिता सन्ध्या या सा वन्ध्या बधूरिवे”ति, “दिवोदितानि कर्माणि प्रमादादकृतानि चेत् । यामिन्याः प्रहरं यावत्तावत्सर्वाणि कारयेद्” इति च । प्रत्यक्षवेदमूलकत्वाभावाद्याह । न हीत्यादि । एवमेव नित्यश्राद्धादिषु शुद्धिहेतुत्वं प्रत्यक्षवेदमूलकत्वाभावश्च ज्ञातव्यः, एवं वैश्वदेवमपि पञ्चसूनापनुत्तयेऽन्नंशुद्धये चावश्यकम् । प्रायश्चित्तमपि तथा । तेन शुद्धौ कर्मयोग्यत्वसंभवादिति । स्थालीपाकादय इति । सप्त पाकयज्ञाः । औपासनहोमो, वैश्वदेवं, पार्वणम्, अष्टका, मासिकश्राद्धं, सर्पबलिरीशानबलिरिति । एतदेव विवृण्वन्ति आदिशब्देनेत्यादि यावदित्यन्तम् ॥ ३६ ॥

प्रायश्चित्तादीनामित्यादिपदं कर्मावपाकसङ्ग्रहार्थम् । एवं वेदमूलिका विशुद्धिफलिका स्मृति-विचारिता ॥ ३७ ॥

पौराणाचारमूलिकां प्रवृत्तिफलिकां विचारयन्ति व्रतेत्यादि । भविष्यतीति । तेषामपि शुद्धिजनकत्वाविशेषाद् भविष्यतीत्यर्थः । काम्यत्वे गमकमाहुः श्रुतीत्यादि । तीर्थानित्यत्वं, साऽग्नि-कस्याग्निं विहाय तीर्थगमननिषेधस्य वाक्ये दर्शनात् । व्रतानित्यत्वं च, “अनङ्गान् ब्रह्मचारी

काम्यमित्युक्तम् । किन्तु वेदानधिकृतानां तन्नित्यं भवतीति नित्यवद् बोध्यते । तस्य च मूलं पुराणम् ; तथा सति स्मृतित्वं कथमिति चेत्, तत्राह पूर्वाचारेण सम्प्राप्तमिति । न हि पुराणं दृष्ट्वा तस्य निर्माणम्, किन्तु आचारादेव ॥ ३८ ॥

इदानीमाचारः कुत्र मूलमित्याकाङ्क्षायामाह—

कृष्यादिजीविकाशास्त्रं पूर्वर्ष्याचारतः प्रमा ।

करदण्डादिशास्त्रस्य मूलं युक्तिः पुराविदाम् ॥ ३९ ॥

कृष्यादीति । पद्मवादिभागदानादिविधानं पूर्वर्ष्याचारतः प्राप्तं तथैव कर्तव्यं प्रमाणमित्यर्थः । करदण्डादेर्युक्तिर्मूलम् । करोञ्च कृषिव्यतिरिक्तः ॥ ३९ ॥

टिप्पणी ।

पद्मवादीति । एकस्मिन्दिवसे एकहले वृषभाणां युग्मत्रयं क्रमेण योज्यमेवमेकहले पद्मवृषभा भवन्ति । आदिपदात्समये वृणजलादिकं गृह्यते । भागः षष्ठांशादिः ॥ ३९ ॥

आचरणभङ्गः ।

च दीक्षितश्चेति ते त्रयः । अश्रन्त एव सिद्धयन्ति नैषां सिद्धिरनभतामि”ति वाक्याच्च ज्ञेयम् । तेन वेदे यथा नित्यकर्मसिद्धयर्थं चित्रोद्भिदादिवोधनं तथा स्मृताविदमित्यर्थः । तर्हि नित्यवत् कुतो बोध्यत इत्याशङ्कयामाहुः । किन्त्वित्यादि । कथमिति । वेदमूलकत्वाभावात् कथमित्यर्थः । आचारादेवेति । सदाचारमूलकत्वं तस्या इत्यर्थः । एतेन व्रततीर्थादिप्रवाहरक्षापूर्वर्ष्याचारादेवेति सिद्धयतीति प्रवृत्तिर्जीविकेत्युक्तस्य फलस्यापि न विरोधः ॥ ३८ ॥

एवं पौराणाचारमूलिकाया विचारेण तस्याः प्रमेयमुक्तम् । लोकमूलिकां विचारयन्ति इदानीमित्यादि । आचारत इति । लोकाचारात् । कृष्यादिपदसद्भावं तत्प्रमेयं दिङ्मात्रेणाहुः षडित्यादि । “पदकर्मोऽभिरतो नित्यं कृषिकर्म समाचरेत् । हलमष्टगवं श्रेष्ठं षड्गवं मध्यमं स्मृतम् । चतुर्गवं नृशंसानां द्विगवं वृषघातिनामि”ति । “विप्रस्यैवम्बिधा वृत्तिस्तृणं काष्ठं च विक्रयेदि”त्यादिपराशरोक्तजातीयकम् । “पिता चेत् पुत्रान् विभजेत् तस्य स्वेच्छा स्वयमुपाचरेत्, पैतामहे त्वर्थे पितृपुत्रयोस्तुल्यं स्वामित्वं, पितृविभक्ता विभागानन्तरोत्पन्नस्य सम्बिभागं दद्युरि”त्यादिविष्णुक्तजातीयम् । आदिपदेन प्रतिग्रहादिरूपञ्च विधानं कार्यम्, आपद्यपि धर्मरक्षणाय तदुक्तरीत्यैव कर्तव्यम् । यतः पूर्वर्ष्याचारप्राप्तमतस्तच्छास्त्रं प्रमाणमिति मूलाभिप्राय इत्यर्थः । नीतिशालमूलिकां विचारयन्ति करेत्यादि । सपरिकरायाः कृपेरुक्तौ तदन्तर्गतौ राजभागोऽप्युक्तप्राय एवेति पुनः कथनमयुक्तमित्यत आहुः कृषिव्यतिरिक्त इति । उल्कोचादिरूप इत्यर्थः । दण्डस्तु “श्रो ब्राह्मणायावगुरेत् तं शतेन यातये”त्यादि । “अदुष्टं च त्यजन् दण्डो दूषयँस्तु मृषाशतम्” इत्यादि । “धिन्द्रण्डं प्रथमं दद्यादि”त्यादिविष्णुयाज्ञवल्क्यमनूक्तजातीयो ज्ञेयः । एवं कर्तृशोधकः स्मृतिभागो विचारितः । नीतिमूलिकायाः प्रमेयं चोक्तम् ॥ ३९ ॥

द्रव्यादिशुद्धौ विकल्पमाह—

शुद्धिं केचित् पृथक् प्राहुः संस्कारः कस्यचिन्मतः ।

देशकालद्रव्यकर्तृमन्त्रकर्मविभेदतः ॥ ४० ॥

पोढा शुद्धिः स्मृता साऽपि द्विधा ह्यन्योन्यतः स्वतः ।

शुद्धिमिति । संस्कारपक्षे वेदो मूलम् । पृथक्पक्षे आचार इति । प्रसङ्गाच्छुद्धेः
स्वरूपमाह देशकालेति । पद्भिः शुद्धिः पण्णाञ्च शुद्धिरिति द्विधा ॥ ४० ॥

सर्वशेषत्वाच्च वेदो मूलमित्यभिप्रायेणाह—

सर्वशेषेयमाख्याता श्रुत्यर्थेऽपि विशेषतः ।

धर्मः सम्पद्यते पद्भिरधर्मो ह्यन्यथा भवेत् ॥ ४१ ॥

सर्वशेषेयमिति । बाधकमाह धर्म इति ॥ ४१ ॥

टिप्पणी ।

सर्वशेषत्वादिति । बाधकमाहेति । शुद्धेरन्नत्वाभावे शुद्धिं विना पङ्क्तिधर्मो न स्यादिति
बाधकमाहेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

आवरणमङ्गः ।

इदानीं देशादिशोधकं शुद्धिस्वरूपविचारमाहुः द्रव्यादीति । शुद्धाविति । शुद्धिस्वरूपं ।
विकल्पे बीजमाहुः । संस्कारेत्यादि । पृथगिति । पदार्थान्तरम् । प्रसङ्गादित्यादि । संस्कारपक्षे
कर्मयोग्यतात्मकातिशयरूपं सिद्धमिति पृथक्पक्षेऽपि स्वरूपस्योपेक्षानर्हत्वात् पृथक्त्वं त्रिवेक्तुं तत्त्व-
रूपमाहेत्यर्थः । पद्भिरित्यादि । तथाचान्योन्यतः शुद्धौ संस्काररूपत्वस्य शक्यवचनत्वेऽपि स्वतः
शुद्धौ संस्कारत्वस्याशक्यवचनत्वात् तत्स्वरूपं संस्कारात् पृथगेवेत्यर्थः । उदाहरणन्तु, “नवं वा
निर्मलं वापि शुचीति द्रव्यमुच्यते” इति शुचिसञ्ज्ञामभिधाय, “अथ सर्वाणि धान्यानि वस्त्रा-
ण्याभरणानि च । अवर्ज्यावर्ज्यज्ञानानि शुचीन्येतानि केवलमिति । “स्वयमेव हि यद् द्रव्यं
केवलं मेघ्यतां गतम् । स्यावरं जङ्गमं वापि स्वयं शुद्धिमिति स्मृतमिति स्वयं शुद्धसञ्ज्ञामभिधाय,
“वसतिश्चमसो यानं बाहर्गुं साधनानि च । क्षुरो नौरासनं चेति स्वयं शुद्धमिति स्मृतमिति देव-
लस्मृतौ । अत्र धान्यादीनां शुचित्वेऽपि, “त्रीहीन् प्रोक्षती”त्यादिना तत्तत्संस्कारविधानात् तत्पू-
र्यकालीनं धान्यादिशुचित्वात्मकं शुद्धित्वरूपं विविकं भवति । हेमाद्रिस्तु—अशुद्धिर्नाम द्रव्यादेः
स्पर्शनाधनर्हतापादको दोषविशेषः । संस्कारविशेषोत्पादिता तन्निवृत्तिः शुद्धिरित्याह । तद् देव-
लवचनाविरोधाच्चिन्त्यम् । अत्र च पद्भिः शुद्धिर्यथा—त्रीढादेः सत्पान्नस्वत्वं, नवत्वं, शृतत्वं,
तदृत्विगुद्धत्वं, मङ्गपूतत्वं, कृताऽऽप्रयणत्वमित्येवं बोध्या ॥ ४० ॥

सर्वेत्यादि । पृथग्प्रायाः शुद्धेर्जीविकादिशेषत्वेनापि कथनात् तथेत्यर्थः । बाधकमिति ।
शुद्धयभावे बाधकम् । तथाच पृथक्पक्षोक्ता श्रौतोपयोगिनीत्यर्थः । मूलं त्वेवं योज्यम् । इयं
शुद्धिः सर्वशेषा आख्याता, श्रुत्यर्थे विशेषत आख्याता । हि यतो हेतोर्धर्मः पद्भिः कालादिभिः
सम्पद्यते, अतस्तस्या विशेषतः श्रुत्यर्थशेषत्वं युक्तम् । अन्यथा कालाद्यशुद्धौ अधर्मो भवेदिति ।
एतेन साधनमुक्तं ज्ञेयम् ॥ ४१ ॥

कल्पसूत्राणामृषिप्रणीतत्वात्स्मृतित्वमाशङ्क्य परिहरति—

कल्पसूत्रेषु वेदत्वं स्मृतित्वं च प्रतीयते ।

अर्थतः कर्तृतश्चापि वेदत्वं पाठतः स्मृतिः ॥ ४२ ॥

कल्पसूत्रेष्विति । व्यवस्थामाह । अर्थत इति । अर्थो वैदिकः । स्वराद्यभावात्,
कर्तुः सरणाच्च स्मृतित्वम् ॥ ४२ ॥

तर्हि अर्थस्य वैदिकत्वे को हेतुस्तत्राह—

सौकर्यार्थं कृतिस्तस्य सङ्कलीकृत्य वर्णनात् ।

तेनापि क्रियमाणस्तु धर्मः श्रौतो भवेद् ध्रुवम् ॥ ४३ ॥

सौकर्यार्थमिति । कर्मज्ञानार्थमेव कल्पसूत्रं द्रष्टव्यम् । न तु तदुक्तत्वेन
कर्तव्यमिति मुख्यः पक्षः । गौणमाह तेनापीति । आधुनिकानां सङ्ग्रहार्थसु-
क्तम् ॥ ४३ ॥

गृह्याणां श्रौतत्वमाशङ्क्य परिहरति—

इष्ट्यौपासनकर्माणि न श्रौतानि कथञ्चन ।

भेदाद्भैजात्यतश्चापि काल एकस्तयोः परम् ॥ ४४ ॥

इष्टीति । इष्टी स्थालीपाकः । तत्र हेतुः—भेदादिति । अग्न्यादि सर्वं श्रौत-
सार्चयोर्भिन्नं विजातीयं च । तर्हि कथमेककालविधानं तत्राह काल एक-
इति ॥ ४४ ॥

आवरणभङ्गः ।

व्यवस्थामाहेति । उभयरूपत्वं युक्तमेवेति वक्तुं तामाहेत्यर्थः । वैदिक इति । नित्यानुमे-
यातिरिक्तश्रुतिप्रसिद्धः । पाठत इत्यस्य विवरणं स्वराद्यभावादिति । तथाच, अर्थतो वेदत्वं,
कर्तृतः पाठतश्च कल्पसूत्रेषु स्मृतित्वमपि भवतीति मूलयोजना ॥ ४२ ॥

तर्हीति । हेतुद्वयेन चेत् स्मृतित्वं दृढं तर्हीत्यर्थः । सौकर्यार्थमिति । प्रत्यक्षवेदमवलोक्य
साङ्गप्रधानयोगैक्यप्रकारपरिचयार्थम् । अर्थस्य वैदिकत्वाय बीजभूतं ज्ञानप्रकारमाहुः कर्मत्यादि ।
मुख्य इति । मरीच्यादिभिः क्रियमाणः । तेनापीति । वेदाङ्गभूतकल्पसूत्रोक्तत्वेनापि ।
मूले, ध्रुवमित्यनेन, सङ्कलीकृत्य वर्णनात् पूर्वं तस्य वाक्यस्य श्रुतिरूपत्वादिति हेतु-
रभिप्रेयते ॥ ४३ ॥

गृह्याणामित्यादि । उक्त्यैव दिशा गृह्योक्तधर्माणां श्रौतत्वमाशङ्क्य वक्ष्यमाणहेतुभ्यां तत् परि-
हरतीत्यर्थः । भिन्नं विजातीयमिति । नाम्ना भिन्नं धर्मेण विजातीयमित्यर्थः । तर्हीति । स्मार्तस्य
कल्पोक्तधर्मतुल्यत्वाभावे ॥ ४४ ॥

तथापि श्रौतस्य बलवत्त्वाय निर्णयमाह—

कालबाधान्न कर्तव्यं स्मार्तं श्रौतो बली यतः ।

पश्चाद्वा गौणकालेऽपि कर्तव्यमिति केचन ॥ ४५ ॥

कालबाधादिति । मुख्ये काले बलिष्ठत्वाच्छ्रौतमेव कर्तव्यम् । अतः कालस्य निमित्तस्याभावात् स्मार्तं न कर्तव्यम् । अत एव सर्वाधानविधिः । पक्षान्तरमाह—
पश्चादिति ॥ ४५ ॥

एवं श्रौतस्य बलिष्ठत्वायासहायशूरता निरूपिता क्वचित्, तथा स्मार्तस्यापि भविष्यतीत्याशङ्क्याह—

स्मार्तमात्रस्य करणादाभासो ब्राह्मणो भवेत् ।

स्वर्गाभासाद्यपि फलं श्रौतमात्रेऽपि चाखिलम् ॥ ४६ ॥

स्मार्तमात्रस्येति । ब्रह्म वेदः, तद्वेत्तीति ब्राह्मणः । स्मृतिरपि वेदमूलिकेति द्रचन्त-
रितत्वात् प्रतिविम्बवदाभासो भवति । अतो ब्राह्मणोऽपि तादृश आभासः । फलं च
तथेत्याह स्वर्गाभासेति । चित्तशुद्धौ वासनाक्षयाभावो, दैत्योपहतलोके च स्थितिरिति ।
श्रौते तद्विपरीतमाह श्रौतमात्र इति । अखिलं मुख्यम् ॥ ४६ ॥

स्मृतौ ब्रह्मनिरूपणं प्रत्यक्षोपनिषन्मूलकं भविष्यतीति प्रकारान्तरमाह—

ब्रह्मप्रकरणं स्मार्तं कल्पसूत्रवदेव हि ।

पुराणमूलकं चाऽपि ह्याश्रमाचारतोदितम् ॥ ४७ ॥

ब्रह्मप्रकरणमिति । तावान् भागः कल्पसूत्रवदिति तेनापि ब्रह्मज्ञानं फलायेति गौणः

टिप्पणी ।

आदिपदादाह चित्तशुद्धाविति । कामनाभावेऽपि वासनासत्त्वाच्चित्तशुद्धिराभासरूपैवेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

आवरणभङ्गः ।

अत एवेत्यादि । सर्वाधानविधिः सर्वमादधातीति विधिः । एवञ्चासिन् पक्षे इत्यौपासनयोर्-
नावश्यकतया अकरणात् तदतिरिक्तस्यैव गृहस्थानीयत्वं बोध्यम् । पक्षान्तरमाहति । नन्वर्द्धमाद-
धातीत्यपि विध्यन्तरं दृश्यते । तथा नित्यानुमेयवेदमूलकत्वेन तयोरेपि शोधकत्वमिति कथमेका-
न्तस्तदुपाध इत्यतः पक्षान्तरमाहेत्यर्थः । तथाच मुख्यकाले स्मार्तसंस्मृष्टेः करणाच्चन्निर्धूलमिति
ज्ञायते । तेन विधिस्तत्त्वेऽपि कृताकृतं तत् । अतो मतान्तरमेवेति भावः ॥ ४५ ॥

एवमिति । सर्वाधानविधिना मुख्यकालकरणेन चेत्यर्थः । भविष्यतीति । अर्द्धाधानविधि-
नाऽनुमेया भविष्यतीत्यर्थः । तद् वेत्तीति । “ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणः स्मृतं” इत्यत्राऽर्थज्ञानपूर्वकानुष्ठा-
नस्य विवक्षितत्वात्करण एव मुख्यं ब्राह्मणत्वम् । “यो दुर्ब्राह्मणः” इत्यादिश्रुतेश्च । तदकरणे
यत् तदाहुः—स्मृतिरित्यादि । आभास इति । स्मार्तो धर्म इति शेषः । अतः स्वरूपतः फल-
तश्च अपन्यत्वात् काऽप्यसहायशूरत्वमिति श्रौतपोपकत्वमेव स्मृतिप्रयोजनमिति निश्चयः ॥ ४६ ॥

एवं धर्मोपयोगिनी स्मृतिर्विचारिता । ज्ञानोपयोगिनी विचारयन्ति स्मृतावित्यादि । कल्पसूत्र-

पक्षः । मुख्यमाह पुराणमूलकमिति । ननु स्मृतिमुख्या पुराणापेक्षया बलिष्ठा वेद-
समानाधिकरणा कथं पुराणमुपजीवेदित्याशङ्क्याह आश्रमाचारतेति । सर्वे आश्रमाः
संताः । तेषामाचारनिरूपणप्रस्तावे चतुर्थाश्रमे ब्रह्मज्ञानं मुख्यमिति पुराणे च तदुक्त-
मिति ततो गृहीतम् । उपनिषदर्थग्रहणे औपनिषत्त्वमज्ञादोषः स्यात् । शाखाव्यवस्था च
भज्येत । अतः स्मार्तं ब्रह्मज्ञानं न वैदिकवत् फलसाधकम् ॥ ४७ ॥

एवं स्मृतिमुपपाद्य पुराणनिर्णयमाह—

टिप्पणी ।

शाखाव्यवस्थेति । भगवतोऽनन्तमूर्तेरेका मूर्तिर्यावता वेदभागोच्यते सैका शाखेति निरू-
पितत्वाच्छाखाणां या शिरोरूपत्वेन ब्रह्मस्वरूपस्य व्यवस्था सा भज्येत, स्मृत्या तावद्दर्शकस्य ब्रह्म-
निरूपणादेकप्रकारकमेव ब्रह्म स्यादित्यर्थः ॥ ४७ ॥

आवरणभङ्गः ।

वदिति । बोधसौकर्यार्थं सङ्कलीकृत्य उपनिषद्ग्रहो गृहीत इति श्रौत इत्यर्थः । अस्य पक्षस्य
गौणत्व उपपत्तिरनुपदमेव वाच्या । मुख्ये किञ्चिदाशङ्कन्ते नन्वित्यादि । बलिष्ठेति । “श्रुतिः
स्मृतिपुराणानां विरोधो यत्र दृश्यते । तत्र श्रौतं बलिष्ठं स्यात् तयोर्द्वेषे स्मृतिर्वैरे”ति व्युत्पत्ति-
वाक्यात् तथेत्यर्थः । वेदसामानाधिकरण्यं तूपपादितमेव । समाधिमुपपादयन्ति सर्वे इत्यादि ।
ननु पुराणेभ्य एव गृहीतमित्यस्य किं विनिगमकमित्यत आहुः उपेत्यादि । दोष इति । प्रति-
पाद्ये दोष इत्यर्थः । दूषणान्तरमाहुः शाखेत्यादि । अयमर्थः । स्मार्तं ब्रह्मप्रकरणमेकतरोपनिष-
दर्थसङ्ग्रहरूपं सर्वोपनिषदर्थरूपं वा ? आद्ये उपनिषद्भासस्तत्रानुपनिबन्धनात् किंशाखीयस्य तदा-
वश्यकमिति ज्ञानुमशक्तिर्यथाकथञ्चिज्ज्ञाने च तस्य भागस्य सर्वसाधारणत्वमङ्गप्रसङ्गः । द्वितीये
च, सर्वेषां फलसाधकत्वाविशेषात् तच्चदुपनिषदां तच्चच्छाखायामुपनिबन्धनवैयर्थ्यप्रसङ्ग इति तथे-
त्यर्थः । सिद्धमाहुः अत इत्यादि । तेनायमेव पक्षो मुख्य इति पूर्वोक्तस्य गौणत्व उपपत्तिरुक्ता ।
एवं सर्वस्मार्तप्रमेयस्य निरूपणेन प्रमाणप्रमेयसाधनफलैस्तद्बलं निश्चितम् । तत्रेदं सिद्धम् ।
स्मृतिरूपप्रमाणस्य स्वरूपं जन्मं, न तु वेदवन्नित्यम् । तत्र यद् व्रतादिकं कृष्यादिप्रकारः करादि-
प्रकारो गर्भाधानादिकं च प्रमेयं साधनात्मकं तद् यथाहं लोकसङ्घादिकं साधयेदपि श्रौते धर्मे
विशुद्धताजननेनोपकरोति । स्वतंत्रं तु स्वर्गाभासादि साधयति, न तु श्रौतवदिति । ब्रह्मप्रकरणं
श्रौतसङ्घातकत्वे श्रौतत्वेन तत्रोपकरोति । पौराणत्वे तत्रोपकरोतीति न स्वतंत्रफलसाधकम् ।
तेनोभयापेक्षया निर्वलमिति । स्मृतेर्बलत्वं तु वर्णधर्म एवेति न पूर्वप्रकरणोक्ते । अविरुद्धन्तु
यत्त्वसेत्यादिरूपे असम्भावनाविपरीतभावने निवारिते ॥ ४७ ॥

अतः परं पौराणप्रमेयस्य बलविचारणाय तन्निर्णयार्थमुपक्रमन्ते । वेदोपबृंहणत्वेन स्मृतिव्ये-
नैव सूत्रेषु तेषां ग्रहणेन तत्तुल्यत्वात् । तत्र पुराणलक्षणस्य प्रसिद्धत्वानाममात्रेणैव निर्दिशन्ति

पुराणं वेदवत् पूर्वसिद्धं सर्वोपयोगि तत् ।

सर्वोपकरणातीच धर्मस्य नरगेहयोः ॥ ४८ ॥

पुराणमिति । तस्य वेदधर्मातिदेशः । तेन धर्मार्थकाममोक्षाः, भक्तिश्चेति पञ्च
नित्याः काम्याश्च विकृताः । तत्रापि देशादीनामङ्गत्वम् । पञ्चानामपि देशादिपदकमङ्गं

आवरणमङ्गः ।

पुराणमिति । स्मृतिनिर्णयादेतन्निर्णयस्य वैलक्षण्यं ज्ञापयितुं पुराणे कश्चिद् विशेषमाहुः तस्ये-
त्यादि । अतो वेदवदेवास्य निर्णयः कर्तव्य इति भावः । एतेन प्रमाणस्वरूपमुक्तम् । एवञ्च
बृहदारण्यके, “इतिहासः पुराणमिति, छान्दोग्ये च सनत्कुमारनारदसम्वादे, “इतिहासपुराणं
वेदानां पञ्चमं वेदमिति श्रुतिरपि युज्यते । केचित्तु श्रौतान्येवेतिहासादीन्यादाय तेषां पञ्चमत्व-
मस्यां श्रुतौ व्याचक्षिरे । तत्तुच्छम् । तस्य वेदचतुष्टयान्तर्गतत्वेन पृथक्पाठसङ्घटयोरविरोधात् ।
तावतो वेदभागस्य क्षिप्तत्वापादकत्वाच्च । पुराणादीनां वेदरूपत्वाऽभावे तैर्वेदोपबृंहणाभावप्रस-
क्तश्च । तथाऽनङ्गीकारे तु, “इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत् । विभेत्स्यल्पश्रुताद् वेदो मामयं
प्रहरिष्यती”ति ब्रह्माण्डीयप्रथमाध्यायवाक्यस्य, “वेदाः प्रतिष्ठिताः सर्वे पुराणे नात्र संशय” इति
विष्णुपुराणवाक्यस्य, “इतिहासपुराणैस्तु कृतोऽयं निश्चलः पुरा” इति स्कान्दप्रभासखण्डीयस्य,
“नान्यथा ज्ञायते धर्मो ब्रह्मविद्या च वैदिकी । तस्मात् सर्वपुराणं च श्रद्धातत्र्यं मनीषिभिरिति
कौर्मपञ्चदशाध्यायवाक्यस्य च विरोधापत्तेः । न चायमर्थवाद इति वाच्यम् । “पुराणेष्वर्थवा-
दत्वं ये वदन्ति नराधमाः । तैरजितानि पुण्यानि सद्भुदेव भवन्ति ही”ति बृहन्नारदीये दोषस-
रणात् । अत इतिहासपुराणे प्रसिद्धे एव प्राये । तेनात्र वेदातिदेशो युक्त एवेति दिक् । तेन
यत् सिद्धयति तदाहुः तेनेत्यादि । पृथगिति । प्रतिपाद्यते इति ज्ञातव्यमिति शेषः । तथाच
यथा वेदेऽभिहीनादयः पञ्चार्था अनेकरूपाः समेदाः साक्षा उक्तास्तथा पुराणे धर्मादयोऽर्थो उक्ता
इत्यर्थः । तथोक्तं मात्से—“धर्मश्चार्थश्च कामश्च मोक्षश्च परिकीर्त्यते । सर्वेष्वेव पुराणेषु तद्विरो-
धेषु यत् फलमिति । भक्तिरपि तथा । यथा आचारमाधवे पुराणसारवचने “शैवं च वैष्णवं
शाक्तं सौरं वैनायकं तथा । स्कान्दञ्च भक्तिमार्गस्य दर्शनानि पठेव ही”ति । अत्र व्युत्पत्त्यर्थं किञ्चि-
दुदाह्रियते । तत्र नित्यो धर्मो यथा अतिथिपूजनादिः । “अतिथिर्विमुक्तो यातः पुण्यमादाय
गच्छति” इति । काम्यो यथा पुत्रार्थं दितिपयोत्रतम् । नित्योऽर्थो यथा ब्राह्मणस्य यात्रार्थं कुसू-
लकुम्भीधान्यादिः । वानप्रस्थस्य, “स्वयं सञ्चिनुयात् सर्वमात्मनो वृत्तिकारणम्” इति । “यावद्
म्रियेत जठरं तावत् स्वत्वं हि देहिनाम् । अधिकं योऽभिमन्येत स स्तेनो दण्डमर्हती”त्यादि-
वाक्यैस्तस्य नित्यत्वम् । *काम्यो यथा—इलायाः पुंस्त्वादिः । नित्यः कामो यथा “ऋतौ स्वदा-
रगमनम् । “ऋतुस्त्रातां तु यो भार्यां शक्तः सन्नोपगच्छति । घोरायां भ्रूणहत्यायां युज्यते नात्र
संशय” इत्यादिभिः । काम्यो यथा, आग्नीध्रस्य पूर्वचित्तिमङ्गः । नित्यो मोक्षः सायुज्यं, काम्यः
सालोक्यादिः । यथा सूतसंहितायां मुक्तिखण्डे “एवं बहुविधाः प्रोक्ता मुक्तयः पुरुषोत्तम । एता-
स्वशुद्धचित्तानामिच्छा नित्यं प्रजायते । सायुज्यरूपा परमा मुक्तिर्भुवि परात्मनि । पारमार्थिकतादा-

आचरणभङ्गः ।

त्यरूपाऽप्यज्ञाननाशत" इति । द्विविधा भक्तिर्यथा श्रीभागवते—“अकामः सर्वकामो वा मोक्ष-
काम उदारधीः । तीव्रिण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् । सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमप्युत ।
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः । स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृतः” इति ।
मोक्षस्य भक्तेश्च नित्यत्वं तदभावे संसारनिवृत्त्या ज्ञेयम् । एवमेतदज्ञान्यपि । तत्र धर्मस्याज्ञानि
यथैकादशस्कन्धे—“अकृष्णसारो देशानामब्रह्मण्योऽशुचिर्भवेद्” इत्यत्र निषेधमुखेन तदितरौ देशो
धर्मसाधकत्वेन बोधितः । एवं कालः । यथा “कर्मण्यो गुणवान् कालो द्रव्यतः स्वत एव वा”
इति । तत्र स्वतो यथा “प्रौढमद्यएका भूयः पितृलोके भविष्यति” इति मात्से । द्रव्यतो यथा—
नवेऽन्नादौ जाते आप्रयणस्य । एतेनैव द्रव्यं ज्ञेयम् । यथा च पयोव्रते सिनीवाल्यां मृदाऽऽलिप्य
स्त्रायात् क्रोडविदीर्णया” इत्यादि । कर्ता यथा—“एतन्मे भगवान् पृष्टः प्रजाकामस्य पद्मज”
इत्यत्र प्रजाकामः । एवं नित्येऽपि ज्ञेयः । मन्त्रो यथा—“त्वं देव्यादिवराहेण” इत्यादिमृत्तिकास्नान-
मन्त्रः । कर्माप्युक्तप्रायमेव । यथाऽत्रत्यं पयोव्रताङ्गभूतं मृत्तिकास्नानम्, अर्थस्याज्ञानि । तत्र देशो
यथा मात्से राजधर्मेपु—“राजा सहायसम्पन्नः प्रभूतयवसेन्धनम् । रम्यमानतसामन्तमगमं देशमा-
विशेदि”ति । कालो यथा—“वणिङ्मुनिनृपाः स्नाता निर्गम्यार्थान् प्रपेदिरे” इत्यादौ दशमस्कन्धे
शरत्कालोऽर्थसाधकत्वेनोक्तः । यथा च मात्से—“पुष्टा योधा भृता भृत्याः प्रभूतं च बलं मम ।
मूलरक्षासमर्थोऽसि तदा यात्रां प्रयोजयेदि”त्यादिः । द्रव्यं यथा विष्णुधर्मोचरादिपु—“सङ्घहश्चात्र
सर्वेषामायुधानां प्रशस्यते” इत्यादि, राजधर्मकथने । कर्ता यथा मात्से—“यस्मिन् कर्मणि यस्य
स्याद् विशेषेण च कौशलम् । तस्मिन् कर्मणि तं राजा परीक्ष्य विनियोजयेदि”ति । मन्त्रो यथा
नारायणकवचादयः । कर्म यथा मात्से—“सङ्घामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां परिपालनम् । शुश्रूषा ब्राह्म-
णानां च राज्ञां नैःश्रेयसं परमि”ति । कामस्याज्ञानि, तत्र देशो यथा, “प्रायशः प्राकृता लोके
स्त्रियो रहसि विभ्रति” इत्यादौ । कालो यथा, ऋतुराज्यादिः । द्रव्यं यथा, गारुडे—“मनःशिला
पत्रकं च सगोरोचनकुङ्कुमम् । एभिः कृते च तिलके नरः स्वीवशतामियाद्” इति । कर्ता यथा
पुराणान्तरे वरलक्षणे, “यस्याऽप्सु ष्ववते बीजं हादि मूत्रं च फेनिलम् । पुमान् स्याल्लक्षणैरेतैर्वि-
परीतैस्तु पण्डक” इति । कर्म यथा, गारुडे “रतिकाले महादेव पार्वतीप्रिय शङ्कर । निजं शुक्रं
गृहीत्वा तु वामहस्तेन यः पुमान् । कामिनीचरणं वामं लिम्पेत् स स्यात् स्त्रियाः प्रियः”
इति । मोक्षस्याज्ञानि, तत्र देशो यथा—“सप्त पुर्यन्त्रयो ब्रामा नवारण्या नवोपराः” इति ।
पुराणान्तरे मोक्षदत्वेन गणिताः, यथा वाराहे—“काश्यादिपुर्यो यदि सन्ति लोके तासां
तु मध्ये मधुसै धन्या । या जन्ममौञ्जीव्रतमृत्युदाहैर्नृणां चतुर्द्धा विदधाति मुक्तिमि”ति ।
कालो यथा—“अभिर्ज्योतिरहःशुक्ल” इत्यादिजातीयकवाक्यबोधितः । द्रव्यं यथा—“वानप्रस्थाश्र-
मपदेष्वभीक्ष्णं भैक्ष्यमाचरेत् । संसिद्धयत्याधऽसम्मोहः शुद्धसत्त्वः शिलाऽन्धसे”ति । कर्ता यथा—
“न कामकर्मबीजानां यस्य चेतसि सम्भवः । वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तमः” इत्येकादश-
स्कन्धे । मन्त्रो यथा, ब्रह्माण्डपुराणे धरणीशोपसम्वादः । “निर्विश्य भोगानन्ते च कृष्णसापुत्र्यमामु-
याद्” इत्युपसंहारात् । कर्म यथा, एकादशस्कन्धे जायन्तेयवाक्ये पूजां प्रकृत्य—“एवमभ्यर्कतोया-

तस्यावश्यकत्वमाह—

तदज्ञाने सर्वमौढ्यं तेन तद् हृदयं स्मृतम् ।

भावयुक्तस्य धर्मस्य प्रमितौ तत् प्रयुज्यते ॥ ४९ ॥

तदज्ञान इति । पुराणार्थाऽज्ञाने । सर्वमौढ्यम् । बहिःपदार्थज्ञानाभावात् । अत एव, “श्रुतिस्मृती उभे नेत्रे पुराणं हृदयं स्मृतम्” इति हृदयत्वम् । उपयोगस्थानमाह भावयुक्तस्येति । वेदे यज्ञादय उक्ताः । तेषामभिप्रायज्ञानं पुराणादेव । कदाचित् कर्त्तव्यम् । कदाचिन्न कर्त्तव्यम् । “कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यमि”तिवत् । भावस्य ज्ञानं पुराणात् ॥ ४९ ॥

सर्वसृष्टिपदार्थानां याथार्थ्यज्ञापनं ततः ।

शाखाविभागवत्तस्य विभागः सोऽन्यनेकधा ॥ ५० ॥

किञ्च, सृष्टौ यावन्तः पदार्थास्तेषां याथार्थ्यं पुराणादेवाऽवगन्तव्यम् । यथा, “प्रह्लादो ह वै कायाध्व” इति कयाधूप्रभृतीनां स्वरूपम् । अष्टादशपुराणादिसमाख्यायामुपायमाह—शाखाविभागवदिति ॥ ५० ॥

टिप्पणी ।

• कर्मणो ह्यपीति । अत्र यथा भगवद्बचनाद्भगवदभिप्रायज्ञानं, तथा पुराणाद्भवतीत्यर्थः ॥४९॥

आवरणभङ्गः ।

तस्यावश्यकत्वमाहेति । उपकारणाभावेऽपि देहादिस्थितेलोके दर्शनात् पुराणस्य तदर्थत्वमिति शङ्कायां तदाहेत्यर्थः । हृदयत्वमिति । धर्महृदयत्वम् । भावयुक्तस्येत्यत्र भावपदेनाभिप्राय उच्यते । अनया कारिकाया प्रमेयमुक्तम् । तदुपपादयन्ति वेदे इत्यादिना । कदाचिदित्यादि । यथा ब्रह्माण्डपुराणे कलिर्वर्जकथनेऽग्निहोत्रादिनिषेधः । यथाच—“यावद् वर्णविभागोऽस्ति यावद् वेदः प्रवर्तते । संन्यासं चाग्निहोत्रं च तावत् कुर्यात् कलौ युगे” इति प्रतिप्रसवः । यथा “चाऽऽहिताग्निमग्निभिर्देहन्ति यज्ञपात्रैश्चे”ति श्रुत्या सर्वस्य साग्निकस्य श्रौताग्निभिर्दाहे प्राप्ते “वैतानं प्रक्षिपेदप्सु आवसथ्यं चतुष्पथे । पात्राणि तु दहेदग्नौ यजमाने वृथा मृते” इत्येवज्ञातीयकश्रुतेः पतितारिक्तविषयत्वरूपो भावो बोध्यते । यथा च श्रीभागवते—“तावत् कर्माणि कुर्वीत न निर्विधेत् यावता । मत्कथाश्रवणादौ वा श्रद्धा यावन्न जायते” इति बोध्यते तथैत्यर्थः । एवं वेदार्थसन्देहचारकत्वेन मीमांसावदुपयोगो बोधितः ॥ ४९ ॥

एवं क्वचिदुपयोगमुक्त्वा धर्ममात्रे पुराणोपयोगमाहुः किञ्चेत्यादि । मूले युज्यत इति । उपयुज्यत इत्यर्थः । एतेनावान्तरप्रयोजनमुक्तम् । एवं वेदार्थसन्देहवारकत्वेन मीमांसावदुपयोगो बोधितः । अष्टादशेत्यादि । सार्द्धद्वयेन प्रमेयं विशदीकर्तुं वेदतुल्यतां दृढीकर्तुमत्रोपायमाहेत्यर्थः । अष्टादशपुराणादीत्यादिपदेनोपपुराणसहितानां च सङ्ग्रहः । स च विभागो मात्से सलक्षणक उक्तः—“कालेनाग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य ततो द्विजाः । व्यासरूपमहं कृत्वा संहारमि युगे युगे । चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वापरे द्वापरे सदा । तदष्टादशधा कृत्वा भूलोकिसिन्धु प्रभाष्यते । अद्याप्यमर्त्य-

आवरणभङ्गः ।

लोके तच्छतकोटिप्रविस्तरम् । तदार्थोऽत्र चतुर्लक्षे सङ्क्षेपेण निवेशितः । पुराणानि दशाष्टौ च साम्प्रतं तदिहोच्यते । नामतस्तानि यद्यामि शृणुध्वमृषिसत्तमाः । ब्रह्मणाऽभिहितं पूर्वं यावन्मात्रं मरीचये । ब्राह्मं तदशसाहस्रं पुराणं परिकीर्तितम् । एतदेव यदा पद्ममभृद्धिरण्मयं जगत् । तद्वृत्तान्ताश्रयं तद्वत् पात्रमित्युच्यते बुधैः । पात्रं तु पञ्चपञ्चाशत् सहस्राणीह पठ्यते । वाराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य परात्परः । यत्राह धर्मानखिलैस्तदुक्तं वैष्णवं विदुः । त्रयोविंशतिसाहस्रं सत्प्रमाणं विदुर्बुधाः । श्वेतकल्पमसङ्गेन धर्मान् चायुरिहाब्रवीत् । यत्र तद्वायवीयं स्याद् रुद्रमाहात्म्यसंयुतम् । चतुर्विंशत् सहस्राणि पुराणं तदिहोच्यते । यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः । वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमुच्यते । सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नराऽमराः । तद्वृत्तान्तोद्भवं तच्च पुराणं परिकीर्तितम् । अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत् प्रकीर्तितम् । यत्राह नारदो धर्मान् बृहत्कल्पाश्रयांस्त्वह । पञ्चविंशत्सहस्राणि नारदीयं तदुच्यते । यत्राधिकृत्य शकुनीन् धर्माधर्मविचारणाम् । व्याख्यातं जैमिनिप्रश्ने पक्षिभिर्धर्मचारिभिः । मार्कण्डेयेन कथितं तत् सर्वं विस्तरेण तु । पुराणं नवसाहस्रं बह्वर्थं तदिहोच्यते । यत्तदीशानकल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च । वसिष्ठायामिना प्रोक्तनामेयं तत् प्रकीर्तितम् । तच्च षोडशसाहस्रं सर्वकतुफलप्रदम् । यत्राधिकृत्य माहात्म्यमादित्यस्य चतुर्मुखः । अधोरकल्पवृत्तान्तप्रसङ्गेन गतिस्थितिम् । मनवे कथयामास भूतग्रामस्य लक्षणम् । चतुर्दशसहस्राणि तथा पञ्चशतानि च । भविष्यच्चरितभायं भविष्यं तदिहोच्यते । रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च । सावर्णिना नारदाय कृष्णमाहात्म्यसंयुतम् । यत्र ब्रह्मवरादस्य चरितं वर्ण्यते मुहुः । तदष्टादशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्तमुच्यते । यत्रामिलिङ्गमध्यस्वः प्राह देवो महेश्वरः । धर्मार्थकाममोक्षार्थमायेयमधिकृत्य च । कल्पान्ते लिङ्गमित्युक्तं पुराणं ब्रह्मणा स्वयम् । तदेकादशसाहस्रं फाल्गुन्यां यः प्रयच्छति । महावराहं तु पुनर्माहात्म्यमधिकृत्य च । विष्णुनाभिहितं क्षोण्यै तद् वाराहमिहोच्यते । मानवस्य प्रसङ्गेन कल्पन्तु मुनिसत्तमाः । चतुर्विंशत्सहस्राणि तत् पुराणमिहोच्यते । यत्र माहेश्वरान् धर्मानधिकृत्य च पण्डितः । कल्पे तत्पुरूपे वृत्ते चरितैरुपवृंहितम् । स्कान्दं नाम पुराणं तदेकादशीति निगद्यते । सहस्राणि शतं चैकमिति मत्स्येण पठ्यते । त्रिविक्रमस्य माहात्म्यमधिकृत्य चतुर्मुखः । त्रिवर्गमभ्यधात् तच्च वामनं परिकीर्तितम् । पुराणं दशसाहस्रं कूर्मकल्पानुगं शिवम् । यत्र धर्मार्थकामानां मोक्षस्य च रसातले । माहात्म्यं कथयामास कूर्मरूपी जनार्दनः । इन्द्रद्युम्नप्रसङ्गेन कृषीणां शक्रसन्निधौ । सप्तदशसहस्राणि लक्ष्मीकल्पानुपङ्गिकम् । श्रुतीनां यत्र कल्पादौ प्रवृत्त्यर्थे जनार्दनः । मत्स्यरूपी च मनवे नरसिंहोपवर्णनम् । अधिकृत्याऽब्रवीत् सत्यकल्पवृत्तं मुनिव्रतम् । तन्मात्स्यमिति जानीध्वं सहस्राणि चतुर्दश । यदा च गारुडे कल्पे विधाण्डं गरुडोद्भवम् । अधिकृत्याऽब्रवीत् कृष्णो गारुडं तदिहोच्यते । तदष्टादश चैकं तु सहस्राणीह पठ्यते । ब्रह्मा ब्रह्माण्डमाहात्म्यमधिकृत्याऽब्रवीत् पुनः । तच्च द्वादशसाहस्रं पुराणं द्विशताधिकम् । भविष्याणां च कल्पानां श्रूयते यत्र विस्तरः । तद् ब्रह्माण्डपुराणं तु ब्रह्मणा समुदाहृतमिति । एतेषां विशेषलक्षणाण्यपि तत्र सन्ति । यथा पात्रे पात्रस्य—“सिताय भवभीताय ब्रह्मणे नामिपङ्कजे ।

आचरणभङ्गः ।

श्रोक्तं भगवता मुख्यं पाद्यं पञ्चोनपष्टि च । भूपातालोचराः खण्डाः पुराणेऽसिंहयः स्मृताः । यथा च श्रीभागवतलक्षणं स्कान्दे—“अथोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसंयुतः । ह्यग्नीवब्रह्मविद्या यत्र घृत्रवधस्तथा । गायत्र्या च समारम्भस्तद् वै भागवतं विदुरि”ति । पाद्मे चोत्तरे खण्डे “इदं भगवता श्रोक्तं चतुःश्लोक्या स्वयम्भुवे । नारदाय स चैवाह मह्यं स मुनये ब्रह्मम् । शुकाय ब्रह्मरातोय स तु राज्ञेऽभिमन्यवे ।” तथा “शुक्रोक्तं विष्णुराताय सदसि ब्रह्मवादिनाम् । श्रीमद्भागवतं नाम ध्रुवदां तमसः परमि”ति । एतदेव लक्षणं वाराहेऽपि परीक्षितः शापकथनप्रसङ्गे श्लोकान्तरेणाऽस्ति । यथा च कूर्मलक्षणं कौर्मे “इदं तु पञ्चदशमं पुराणं कौर्ममुत्तमम् । चतुर्धा संस्थितं पुण्यं संहितानां प्रभेदतः । ब्राह्मी भागवती सौरी वैष्णवी च प्रकीर्तिताः । चतस्रः संहिताः पुण्याः” इति । यथा च पाद्मे ब्रह्माण्डपुराणलक्षणं, “ब्रह्माण्डं मोक्षधर्माख्यमि”ति । यथा च कौर्मे—“वायवीयमनन्तरम् । अष्टादशममुद्दिष्टं ब्रह्माण्डमिति सञ्ज्ञितमि”ति । यथा च ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मप्रकृतिगणपतिश्रीकृष्णजन्माख्यखण्डचतुष्कविशिष्टत्वमुक्तं स्वस्य । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । आदित्यपुराणे तु “ब्राह्मं पुराणं तत्राद्यं संहिताभ्यां विभूषितम् । काश्मीरसंहिता यस्याः पुरुषोत्तमसंहिता । श्लोकानां दशसाहस्रं नानापुण्यकथायुतमि”ति लक्षणं ब्राह्मस्योक्तम् । एवं, “ततो भागवतं श्रोक्तं भागद्वयविभूषितमि”ति । एवं, “चतुर्भिः पर्वभिः श्रोक्तं भविष्यं तदनन्तरमि”ति । एवं, “भागद्वयेन लैङ्गं चे”ति । “संयुक्तमष्टमिः खण्डैः स्कान्दं चैव सविस्तरमि”ति । कौर्मे “भागद्वयविराजितमि”ति “भागद्वयेन कथितं ब्रह्माण्डमिति सञ्ज्ञितमि”ति । गणनाक्रमस्तु सर्वत्रैक एव । उपपुराणानि च सलक्षणानि मात्स्य एव कानिचिद् गणितानि । तथाहि । “पाद्मे पुराणे यत् श्रोक्तं नरसिंहोपवर्णनम् । तच्चाष्टादशसाहस्रं नारसिंहमिहोच्यते । नन्दाया यत्र माहात्म्यं कार्तिकेयेन वर्ण्यते । नन्दापुराणं तत् श्रोक्तं सङ्ख्यानमिति कथ्यते । यत्र साम्बं पुरस्कृत्य भविव्येऽपि कथानकम् । प्रोच्यते तत् पुनर्लोकं साम्बमेतन्मुनिव्रताः । एवमादित्यसञ्ज्ञं च तत्रैव परिपठ्यते । अष्टादशम्यस्तु पृथक् पुराणं यत्र दृश्यते । विजानीध्वं मुनिश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्गतमि”ति । एवमेव स्कान्दप्रभासखण्डेऽपि । आदित्यपुराणे त्वादित्यस्य लक्षणमप्युक्तं, “यदुक्तं भानुना पूर्वं पुत्राय मनवे द्विजाः । तदहं सम्प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं गदतो मम । इदं ब्रह्मपुराणस्य खिलं सौरमनुत्तमम् । संहिताद्वयसंयुक्तं पुण्यं शिवकथायुतम् । आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया सूर्यभाषिते”ति । सर्वेषामुपपुराणानां गणना तु कौर्मे प्रथमाध्याये—“आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहं ततः परम् । तृतीयं नान्दमुद्दिष्टं कुमारेण तु भाषितम् । चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशभाषितम् । दुर्वाससोक्तमाश्वर्यं नारदीयमतः परम् । कापिलं मानवं चैव तथैवोशनसेरितम् । ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालिकाह्वयमेव च । माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं सर्वार्थसञ्चयम् । पराशरोक्तमपरं मारीचं भार्गवाह्वयमि”ति । सूतसंहितायान्तु नान्दस्थाने स्कान्दमुक्त्वाऽप्रे तल्लक्षणमुक्तं “लक्षं तु ग्रन्थसङ्ख्याभिः सर्वविज्ञानसागरम् । स्कान्दमद्याभिवक्ष्यामि पुराणं क्षुतिसम्मितम् । पङ्क्तिभिः संहिताभेदैः पञ्चाशत् खण्डमण्डितम् । आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया सूतसंहिता । तृतीया शाङ्करी विप्राश्रतुर्धा

भाष्यरत्नमञ्जः ।

वैष्णवी मता । तत्रैवा सहिता ब्राह्मी गौराऽन्या सहिता मते'ति । एवं "ततः फालीपुराणाख्यं वाशिष्ठं मुनिपुत्रवाः । ततो वाशिष्ठलक्षणम्यमि"ति लक्षणमेवोक्तम् । प्रमन्नुं कौर्मोक्तरीतिकं एव । फालिकापुराणे तु प्रमो नामानि च भिन्नान्येव । तथाहि "शैवं यद् वायुना प्रोक्तं धैर्यं वैष्णवं तथा । यदिदं फालिकाख्यं च मूलं भागवतं स्मृतम् । शौर्यं नारदीयं च मार्कण्डेयं च बहिनम् । भविष्यं ब्रह्मवैवर्ते लङ्घयं प्रयोदनाम् । वामनं कौर्मं भास्वं च सप्तदशञ्च गारुडम् । स्कान्दमष्टादिर्न प्रोक्तं पुराणं च न संशय" इति । भविष्यं च सारसुराणे चतुःपर्वयुक्तमुक्तम् । "चतुर्भिः पर्वभिः प्रोक्तं भविष्यं तद्गन्तारमि"ति । भविष्ये तु "पर्वणि चात्र पर्वेव कीर्तितानि स्वयमुवे"त्युक्त्वा, "ब्राह्मं वैष्णवं शैवं त्वाष्ट्रं प्रतिमर्गाख्यं च"ति तेषां नामान्युक्तानि । यद्यपि तत्रोपपुराणत्वमेपां कण्ठतो नोक्तं तथापि पुराणान्तरे उपपुराणत्वेन गणितयोः फालिकासारसोर्विभ्रात् प्रमभेद्राद्यं ज्ञेयम् । अन्यथा सर्वत्र प्रसिद्धं प्रमं न ज्ञान् । न चान्यत्रोपपुराणेप्यगणितानां शैवादीनां दर्शनादेतयोः पुराणत्वं शङ्कम् । अत्रयोजकत्वात् । स्कान्दनारदीयब्रह्माण्डेषु नाममात्रसाम्यस्य पुराणान्तरसम्भतत्वादन्वेषां पुष्करशिखरहस्यविष्णुरहस्यविष्णुधर्मादीनां दर्शनादेतेष्वप्युपपुराणत्वस्य शक्यवचनत्वात् । अत एव भविष्यपुराणीयप्रथमाध्याये—“सर्वाण्येव पुराणानि सद्ययाया भरतर्षभ । द्वादशैव सहस्राणि प्रोक्तानीह महर्षिभिः । पुनर्दीदि गतानीह चाख्यानिर्वहुभिर्नृप । यथा स्कान्दं तथा चैव भविष्यं कुस्नन्दन । स्कान्दं शतसहस्रं तु श्लोकानां ज्ञातमेव हि । भविष्यमेतद् ऋषिणा लक्षाद्दं सद्ययाया स्मृतमि"ति सन्दर्भे महर्षिप्रोक्तत्वसद्ययाविशेषाभ्यामुपपुराणत्वमेव स्कान्दभविष्ययोर्दूपादितम् । एवं सति, "सर्गाश्चाथ विनर्गश्च उतिमन्वन्तराणि च । वंशो वंशानुचरितं संस्वाहेतुरथाश्रयः । दक्षमिलर्क्षेणपुक्तं पुराणं तद्विदो विदुः । केचित् पद्यविधं प्राहुर्महदल्पव्यवस्थये"त्युक्त्वाऽपि सर्गादीनां दशानां लक्षणानि चोक्त्वा, "एवंलक्षणलक्ष्याणि पुराणानि पुराविदः । मुनयोऽष्टादश प्राहुः क्षुल्लकानि महान्ति च"ति द्वादशस्कन्धीयसप्तमाध्यायवाक्याद् । यत्र पद्यलक्षणवत्त्वं तत्र महापुराणनामसाम्येऽपि न महापुराणत्वं, किन्तु पुराणत्वमेव । अत एवादित्यपुराणे—“सर्गाश्च प्रतिमर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानुचरितं चैव पुराणं पद्यलक्षणम् । ब्रह्मादीनां पुराणानांमुक्तमेतत्तु लक्षणम् । एतच्चोपपुराणानां खिलत्वाद्दक्षेण स्मृतमि"ति पद्यलक्षणत्वमेवोक्तम् । "अष्टादशपुराणानि श्रुत्वा सत्यवतीसुतात् । अन्यान्त्युपपुराणानि मुनिभिः कीर्तितानि त्वि"ति सूतसंहितावाक्याच्च । अत्र माल्यादौ लक्षितेषु पुराणेषु ब्राह्मस्य लक्षणं प्रसिद्धे ब्राह्मे न दृश्यते । तेन तदुपपुराणम् । वैष्णवे सद्यया न मिलति । एवमन्यत्रापि । काशीमाहात्म्यादियुक्तं ब्रह्मवैवर्तमन्यदेव । उक्तलक्षणाभावात् । महापुराणलक्षणन्तु श्रीभागवत एव दृश्यते, नैतरत्र । तेन तेषु पुराणत्वमेव बोध्यमिति प्रसङ्गादुक्तम् । प्रकृतमनुसरामः । तथाच व्यासेन समसनाद् व्यासकर्तृत्वं पुराणेपूच्यते । विभागाच्चाष्टादशत्वादिकम् । तेन यश्च वैदशाखानां काठकादिसमाख्या तयात्र ब्राह्मादिसमाख्या । यथा तत्र शाखानां सहस्रत्वमेवमत्राष्टादशत्वम् । तथाच पूर्णो वेदातिदेशोऽत्र सिद्ध इति पद्यार्थकथनमिह युक्तमिति भावः ॥ ५० ॥

तत्र यज्ञस्य भगवत्त्वं सिद्धमिति न सन्देहः । प्रकृते कथमित्याशङ्क्य प्रकारमाह—
 शतं कल्पास्ततोऽप्यन्ये सन्ति कृष्णेन निर्मिताः ।
 सत्त्वेन रजसा वाऽपि तमसा वाऽप्यनेकधा ॥ ५१ ॥
 नाना सृष्टिप्रकारा हि नाना-धर्मा-ह्यनेकधा ।
 सर्वस्वरूपी कृष्णस्तु कर्त्ता तेषु तथोदितः ॥ ५२ ॥
 शतं कल्पा इति । ब्रह्मण एकस्मिन् वर्षे एको मुख्यः कल्पो ब्रह्मजन्मदिवसादिः ।

आवरणभङ्गः ।

तत्रेत्यादि । तत्र वेदे यज्ञस्य भगवत्त्वं, “यज्ञो वै विष्णुरि”ति श्रुत्या सिद्धमिति शाखानां तद्व्यपत्तिपादकत्वे सन्देहो, न प्रकृते कथमित्याशङ्क्य पुराणे धर्मादिपञ्चार्थप्रतिपादकत्वेन भगवद्रूपप्रतिपादकत्वाभावात् कथं शाखाविभागवत् पुराणविभाग इत्याशङ्क्य पुराणविभागप्रकार-
 मर्थेनाहेत्यर्थः । ब्रह्मण एकस्मिन्नित्यादि । तदुक्तं मात्से कल्पानुकीर्तने उच्यते “प्रथमः
 श्वेतकल्पस्तु द्वितीयो नीललोहितः । वामदेवस्तृतीयस्तु ततो रथ्यन्तरोऽपरः । रौरवः पञ्चमः प्रोक्तः
 षष्ठः प्राण इति स्मृतः । सप्तमोऽथ बृहत्कल्पः कन्दर्पोऽष्टम उच्यते । सङ्खोऽथ नवमः प्रोक्तः
 ईशानो दशमः स्मृतः । व्यान एकादशः प्रोक्तस्तथा सारस्वतोऽपरः । त्रयोदश उदानस्तु गारु-
 षोऽथ चतुर्दशः । कौर्मः पञ्चदशः प्रोक्तः पौर्णमासी प्रजापतेः । षोडशो नारसिंहस्तु समानस्तु
 ततोऽपरः । अग्नेयोऽष्टादशः प्रोक्तः सोमकल्पस्तथाऽपरः । नानवो विंशमः प्रोक्त उदान इति
 चापरः । वैकुण्ठश्चापरस्तद्ब्रह्मक्ष्मीकल्पस्याऽपरः । चतुर्विंशतिमः प्रोक्तः सावित्रीकल्पसञ्जकः । पञ्च-
 विंशतिमोऽजरो वाराहस्तु ततः परः । सप्तविंशोऽथ वैराजो गौरीकल्पस्तथाऽपरः । माहेश्वरस्ततः
 प्रोक्तस्त्रिपुरं यत्र पातितम् । पितृकल्पस्तथाऽन्यो या कुहूर्ब्रह्मणः स्मृता । इत्येवं ब्रह्मणो मासः
 सर्वपातकनाशनः । आदावेवाऽहि माहात्म्यं यस्मिन् यस्य विधीयते । तस्य कल्पशतं नाम विहितं
 ब्रह्मणा पुरेति । तथाच यदा ब्राह्मः कल्पो ब्रह्मजन्मदिवसस्तदा पशुचरशतत्रयं तद्विकल्पा भवन्ति
 द्वितीयदिनादिरूपास्तेषु ब्रह्मकल्पोत्तरीतिकैव सृष्टिः किञ्चित् किञ्चित् वैलक्षण्येन भवति । अथान्त-
 रेण कल्पेषु ब्रह्मणः सत्यलोके शयने भूरादीनां त्रयाणामेव नारासरणात् । एवं वर्षदिनपर्यन्तं भवने
 ब्रह्माण्डस्य कालेन शीर्षतायां ब्रह्माण्डं सर्वमात्मसात्कृत्य जले आवरणात्मके स्थापिते ततः प्रबुद्धः
 स्वजन्मदिवसत्वान्नवं ब्रह्माण्डं प्रकरन्तरेणोत्पादयति । तदा तत्रत्या सृष्टिः पूर्वसाद् विल्दाणा
 भवति । सापि पूर्ववद् वर्षदिनपर्यन्तं भवति । यथा पाप्मः कल्पः । तत्रैकस्मिन् वर्षे
 पूर्वोक्ताः श्वेतादयस्तिथिरूपत्वात् द्वादशवारं परिवर्तन्ते । अन एव पुराणेषु पृथिव्याः षचि-
 ज्जपनरूपत्वं षचिदञ्जनरूपत्वं, षचित् पृथग्रूपत्वम् । एवं लोकेष्वपि वैलक्षण्यतः कल्पमे-
 देन तद् सर्वं सञ्ज्ञतं भवति । इदं तृतीयस्कन्धमुचोधिन्वासुपपादितं तत्रिकन्धे च शीनदायार्थः ।

ततोऽप्यन्ये दैनन्दिनाः । दिनमध्येऽपि कल्पसमाप्तिं केचिदाहुः । तथा युगान्ते । तत्र सर्वत्र भुवनात्मको वृक्षो भगवान् नानारूपो भवति । अतस्तत्प्रकारप्रतिपादकानि पुराणानीति शाखाविभागवद्विभागः । अवान्तरमेदान् वक्तुमाह सत्त्वेनेति । तामसकल्पेषु

जावरणमद्गः ।

दैनन्दिनास्तूक्ता एव । दिनमध्येऽपीति । यथा पुराणान्तरे कापि मयूरकल्पः । यथाच वाराहपुराणे मेघवाहनकल्प उक्तः । प्रागितिहासे रुद्रगीतासु यत्र भगवान् "त्वञ्च रुद्रं महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय । अतध्यानि वितध्यानि दर्शयस्व महाभुजे"ति रुद्रमाज्ञप्तवान् । रुद्रश्च तन्निर्वाहाय, मां वहस्वेति प्रार्थितवान् । तदा भगवान् मेघो भूत्वा कल्पमेकं रुद्रमवहत्, स मेघवाहनकल्पः । तस्य तिथिरूपेष्वगणनात् तस्मिन् ब्रह्माण्डकरणानुक्तेश्च न जन्मदिवसरूपत्वम् । वाराहपुराणलक्षणे महावाराहकल्पाश्रितत्वकथनात् । एवं सति तस्य दिनमाध्यमिकत्वमायाति । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । दिनमध्ये इति । मन्वन्तरसमाप्तौ । युगान्त इति । चतुर्युगान्ते । तत्र सर्वत्रेत्यादि । जन्मदिनदैनन्दिनैर्दिनमध्यगतयुगान्तभेदभिन्नेषु कल्पेषु भुवनात्मको वृक्ष उर्ध्वमूलमित्यादिनोक्तो भगवान्, "यत्र येन यतो यत्य यस्मै यद् यद् यथा यदा । स्यादिदं भगवान् साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वर" इत्यादिवाक्यैर्ब्रह्मवादे भगवद्रूपो नाना । कश्चित् सर्वथा वैलक्षण्येन, कश्चिदीपद्वैलक्षण्येन नाना भवति । अतस्तत्प्रकारेत्यादीति न पुराणविभागानुपपत्तिरित्यर्थः । अवान्तरेत्यादि । प्रकारमेदबोधनायेति शेषः । तथाच "सात्त्विकेषु तु कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः । राजसेषु तु माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणो विदुः । तद्वदमेश्च माहात्म्यं तामसेषु शिवस्य च । सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां च निगद्यत" इति मात्से सख्यानुक्रमणिकाध्याये । तथा तत्रैव कल्पानुकीर्तनाध्याये श्वेतादीर्लिखत् कल्पानुक्त्वा, "सङ्कीर्णास्तामसाश्चैव राजसाः सात्त्विकास्तथा । रजस्तमोनयास्तद्वत् त्रयस्त्रय उदाहृताः । सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां व्युष्टिरुच्यते । अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषुपपद्यते । सात्त्विकेष्वधिकं तद्वद्विष्णोर्माहात्म्यमुच्यते । तथैव योगसंसिद्धा गमिष्यन्ति परां गतिमि"तिचोक्तत्वात्, अवान्तरमेदान् वक्तुमित्यर्थः । तद् विशदीकुर्वन्ति तामसकल्पेत्यादि । तत्र तावच्छिवात् सृष्टिरथा हि कर्मैर्न पूर्वभागे चतुर्थीध्याये "कुतः सर्वमिदं जातं कस्मिंश्च लयमेष्यति । नियन्ता कश्च सर्वेषां वदस्व पुरुषोत्तम । ह्युत्वा नारायणो वाक्यमृषीणां कूर्मरूपधृक् । माहं गुम्भीरया वाचा भूतानां प्रमवाप्ययौ । कूर्मे उवाच । महेश्वरः परोऽव्यक्तश्चतुर्व्यूहः सनासनः । अनन्तश्चाऽप्रमैयश्च नियन्ता विश्वतोमुख" इत्यारभ्य, "निशान्ते प्रतिबुद्धोऽसौ जगदादिरनादिमान् सर्वभूतमयोऽव्यक्तादन्तर्धामीश्वरः परः । प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्याशु महेश्वरः । क्षोभयामास योगेन परेण परमेश्वर" इत्यादिं चोक्ता, "प्रधानात् क्षोभ्यमानाच्च तथा पुंसः पुरातमात् । प्रादुरासीन्महद् बीजं प्रधानपुरुषात्मकमि"त्यादिना सृष्टिरुक्ता । ततः पञ्चाशदध्यायोत्तरमुपरिभागे दशभिरध्यायैरीश्वरगीतोक्ता । शिवमाहात्म्यं परब्रह्मरूपता चोक्ता । एवमन्यत्रापि तामसकल्पेषु ज्ञेयम् । भविष्ये तु ब्रह्मणः सकाशात् सृष्टिः । यथा तत्रैव, "कीर्तितानि स्वयम्भुवा" इत्युपक्रम्य, "जगदासीत् पुरा तात तमोभूत्समलक्षणम् । अविज्ञेयमत्कर्षं च प्रमुतमिव सर्वतः ।

शिवात् सृष्टिः । राजसेषु ब्रह्मणः । सात्त्विकेषु विष्णोः । तत्रोचनीचत्वमव्यवस्थितम् ।
अतः समाधानमाह सर्वस्वरूपी कृष्ण इति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

टिप्पणी ।

तत्रेति । ब्रह्मविष्णुशिवेष्वित्यर्थः ॥ ५२ ॥

आवरणभङ्गः ।

ततः स भगवानीशो ह्यव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् । महामूतादि दृष्टौजाः प्रोत्थितस्तमनाशनः । सर्व-
भूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुत्थितः । योऽसौ पङ्क्तिशको लोके तथा यः पुरुषोत्तमः । भास्कर-
श्च महाबाहो परं ब्रह्म च कथ्यते” इत्यादि ब्रह्मणः सकाशात् सृष्टिरुक्ता । मार्कण्डेयपुराणेऽपि—
“प्रणिपत्य जगद्योनिमजमाश्रयमव्ययम् । चराचरस्य जगतो धातारं परमं पदम् । ब्रह्माणमादिपुरुष-
मुत्पत्तिस्थितिसङ्क्षये । यत् कारणमनौपम्यं यत्र सर्वं प्रतिष्ठितमि”त्यादिनोपक्रम्य पुरुषाधिष्ठितात्
प्रधानान्महदादिसृष्टिरुक्ता । एवमन्येष्वपि ज्ञेयम् । सात्त्विकेषु तु विष्णुवाराहश्रीभागवतादिषु
विष्णोः सकाशात् स्पष्टैव सृष्टिः । एवञ्च मात्स्योक्तरीत्या कल्पेषु सात्त्विकराजसतामससङ्कीर्णत्व-
कथनादद्यादशपुराणेषु द्वयं द्वयं सात्त्विकसात्त्विक—सात्त्विकराजसेत्यादिभेदेनैकैकविधं सन्नवधा
भवति । तेनैवपत्तारतम्येऽप्यदोषः । अत एव हरिवल्लभमुपोदयाल्ये पुराणसमुच्चये पाद्मोत्तरखण्ड-
यद्विचत्वारिंशाध्याये रुद्रोमासम्वादे—“मात्स्यं क्रौर्मं तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च । आग्नेयं च
पङ्क्तानि पुराणानि शुभानि वै । ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं तथैव च । भविष्यं वामनं ब्राह्मं
राजसानि निबोध मे” इत्येकैकपट्टकस्य सात्त्विकादिरूपत्वमुक्तं तदपि न विरुद्ध्यते । पृक्तमनु-
सरामः । तत्रेत्यादि । नानासृष्टिप्रकारेषु नानाधर्मेषु पुराणेषु तत्तत्पुराणे तस्य तस्येश्वररूपताया माहा-
त्म्यस्य कथनात् कूर्मपुराणे विष्णुब्रह्मशिवानुपक्रम्य, “अन्योऽन्यमनुरक्तास्ते अन्योऽन्यमुपजीविनः ।
अन्योऽन्यं प्रणताश्चैव लीलया परमेश्वरा” इति चाक्याच्चोचनीचत्वमव्यवस्थितमतोऽनेकेधरापातात्
तन्निवृत्त्यर्थं समाधानमाहेत्यर्थः । सर्वस्वरूपीत्यादि । शास्त्रार्थप्रकरणे ब्रह्मणः सर्वाकारता सर्व-
कर्तृता चोपपादिता श्रुतिस्मृतिसूत्रानुसारेण । अतस्तदतिरिक्तस्य कर्तृरभावात् सर्वाकारो भगवानेव
कर्ता, तेषु पुराणेषु तथा तेन तेन शिवादिरूपेणोदित इत्यर्थः । कृष्णशब्दोऽत्र परब्रह्मवाचकः ।
“कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयत” इति श्रुतेः ।
अत एव गारुडे—“एको नारायणो देवो देवानामीश्वरेश्वरः । परमात्मा परं ब्रह्म जन्माद्यस्य यतोऽभ-
वदि”ति । तत्रैव द्वितीयाध्याये—“सर्वज्ञानान्यहं शम्भो ब्रह्माऽऽत्माहमहं शिवः । अहं ब्रह्मा
सर्वलोकाः सर्वदेवमयो ह्यहमि”ति । श्रीभागवते च द्वादशे शिववाक्यम् “न ते मय्यस्युतेऽने च
मिदामण्यपि चक्षते” इति । तत्रैव दशमे अक्षरस्तुतौ—“त्वामेवान्ये शिवोक्तेन माग्रेण शिवरू-
पिणम् । ब्रह्माचार्यविभेदेन भगवन् समुपासत” इति । क्रौर्मेषु पूर्वभागे द्वितीयाध्याये—“अहं
नारायणो देवः पूर्वमासं न मे परम्” इत्युक्त्वाऽग्रे—“यस्य प्रसादजो ब्रह्मा रद्रः क्रोपसमुद्भवः”
इत्युक्तम् । “अहं चैव महादेवो न भिलौ परमार्थत” इति च । भविष्ये ब्रह्माणुपक्रम्य—“योऽसौ
पङ्क्तिशको लोके तथा यः पुरुषोत्तमः । भास्करश्च महाबाहो परं ब्रह्म च कथ्यते” इति । अत्र-

सर्वत्र मुक्तिरिति पक्षे न कोऽपि सन्देहः । सात्त्विकेष्वेव मोक्ष इति पक्षे विशेषमाह—
सात्त्विकेषु तु कल्पेषु तत्प्रकारपुराणतः ।

आचारान्मुक्तिमामोति भवस्त्वन्येषु केवलः ।

धर्महीनस्तत्सहितो राजसेषु सुखं ततः ॥ ५३ ॥

सात्त्विकेष्विविति । तत्कल्पानुसारिपुराणोक्तधर्माचरणान्मुक्तिमामोति तादृशोऽधिकारी, न तु पापण्डादिधर्मैरित्यर्थः । अन्येषु तामसेषु जन्म दुःखं च भवति, न सुखं, नापि मोक्षः । राजसेषु तु सुखं, न दुःखं, नापि मोक्षो यथोक्तधर्मकर्तृणाम् ॥ ५३ ॥

सर्वेषु कल्पेषु कल्पान्तरोक्ता धर्माः, पुरुषार्था वा परिग्राह्याः, यदि तत्कल्पानुसारिणो जीवा भविष्यन्ति । यथा तीर्थे नानादेशवासिनाम् । तदाह—

टिप्पणी ।

तत्कल्पानुसारीति । सात्त्विकपुराणोक्तधर्माचरणादित्यर्थः । यथोक्तधर्मकर्तृणामिति । तत्कल्पानुसारं यथोक्तधर्मकर्तृणामित्यर्थः ॥ ५३ ॥

कल्पान्तरोक्ता इति । धर्माः पुरुषार्थाश्चेत्यर्थः । यदि तत्कल्पेति । कल्पान्तरानुसारिणः सात्त्विकराजसतामसा जीवा भवन्तीत्यर्थः ।

आचरणभङ्गः ।

सूतत्राज्ञा तत्तद्रूपो भगवानेवोच्यत इति व्यवस्थाभावेऽपि न दोष इति भावः । एतेनापि पूर्वोक्तं दृढीकृतं ज्ञेयम् । यथा यज्ञरूपस्य भगवत एकत्वेन शाखाभेदेषु भिन्नरूपतायामपि न विकृतित्वम्, तथाऽत्र शिवादिरूपेण भेदेऽपि नाब्रह्मरूपत्वम् । यथाच तत्तच्छास्त्रोक्तेषु कौण्डपाय्यनद्रयेनादिपु क्राम्येषु विकृतित्वम्, तथात्र सृष्टिकर्तृशिवातिरिक्तेष्वेकैकगुणाधिष्ठातृषु तदंशत्वेन विकृतित्वमिति । एवं पुराणप्रतिपाद्यविषयनिश्चायनेन तद्भक्तिस्वरूपमपि निश्चायितप्रायम् । विकृततुल्ये गुणमूर्त्तौ भक्तिः सगुणा, तदाकारे कृष्णे तु गुणातीतेति प्रमेयमप्येतेनैवोक्तप्रायम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

अतः परं द्विविधवाक्यदर्शनात् तदुक्ताचरणफलभूतायां मुक्तौ सन्देहः । वाक्यानि तु पाञ्चोत्तर-स्वर्णदीयद्विचत्वारिंशो त्रिविधानि शास्त्राणि प्रस्थानानि पुराणानि चोक्त्वा पुराणोक्त्युत्तरमेव “सात्त्विका मोक्षदाः प्रोक्ता राजसाः स्वर्गदाः शुभाः । तथैव तामसा देवि निरयप्राप्तिहेतवः” इति । सूतसंहितायां तु तदुक्ताचारान्मुक्तिरुक्तामुक्तिरूपेण । एवमन्यत्रापि । तत्र क्रयं व्यवस्येत्याकाङ्क्षायां तमपि सन्देहं निराकर्तुमाहुः—सर्वत्रेत्यादि । सर्वत्र पुराणेषु मुक्तिबोधकवाक्यैर्मुक्तिरिति पक्षे वाक्यान्तरादृष्टेर्विप्रतिपत्त्यनुदायान् सन्देहः । दृष्टे तु पाञ्चवाक्ये विप्रतिपत्त्या सन्देहोदयात् तन्निरवृत्त्यर्थं विशेष-माह—सात्त्विककल्पस्य जीवादिशुद्धकर्तृमाहेत्यर्थः । तथा ज्ञानादेव सा शङ्का बक्ष्यमाणरीत्या निर्वर्त्येत इति भावः । उत्कर्षस्य प्रतियोगिसापेक्षत्वात् । तान् विशदीकुर्वन्ति अन्येष्वित्यादि । तामसेषु जन्म दुःखञ्चेत्यत्र हेतुर्मूले उक्तो धर्महीनपदेन । तथाच तेषु धर्माभावात् तथेत्यर्थः । एवं, राजसेषु सुखमित्यत्रापि धर्मसाहित्यं हेतुर्मूले उक्तस्तत्सहितपदेन । अतो नात्रापि सन्देह इति भावः ॥ ५३ ॥

सर्वेष्वित्यादि । सर्वेषु केवलेषु सङ्कीर्णेषु च कल्पान्तरोक्तास्तदितरकल्पोक्ताः साधनपुरादायः

अपेक्षितं तु सर्वत्र सर्वोक्तं गृह्यते क्वचित् ।

इदानीं त्रिविधा जीवास्तेन त्रितयमीर्यते ॥ ५४ ॥

अपेक्षितमिति । प्रकृते त्रिविधान्यापि पुराणानि सन्तीत्याह इदानीमिति । राज-
सादीनां प्रकारान्तरेण पुराणं न हृदयारूढं भवति । अतस्तेषां केवललौकिकत्वे, कल्पा-
न्तरे तेषां तामसत्वाद् राजसीच्छेदः स्यात् । राजसधर्मानुष्ठाने चोत्तरत्र सात्त्विकत्वं
सम्पद्यते । तथा तामसेष्वपि ज्ञातव्यम् । अतितामसत्वनिवृत्त्यर्थमुत्कर्षार्थं च तामसानि
पुराणानीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

ननु तत्तत्पुराणेषु तत्तदाचारान्मुक्तिरेव निरूप्यते, किमुत्कर्षेण । सात्त्विका एव
मुच्यन्ते इति तु सात्त्विककल्पव्यवस्था । यथा राज्ञां तत्तदवसरे तेषामनुग्रहनिग्रहौ ।
अत इदानीं त्रिविधानां मुक्त्यर्थमेव कथं न त्रिविधानि पुराणानीत्याशङ्क्याह—

प्रवृत्त्यर्थं तु सर्वत्र मुक्तिः फलमुदीर्यते ।

तदवस्थापरित्यागाद्ब्रह्मचर्यं सत्यमेव हि ॥ ५५ ॥

प्रवृत्त्यर्थमिति । मुक्तिः सर्वेषामभिलषिता । अतस्तदर्थमेव सर्वोऽपि प्रवर्तते,
न संसारार्थमिति, सर्वेषां प्रवृत्तिसिद्ध्यर्थं बालानुशासनन्यायेन मुक्तिः फलमुदीर्यते,

टिप्पणी ।

प्रकृते त्रिविधान्यापि पुराणानीति । तद्यथा तथा प्रदर्श्यते । “मात्स्यं कौर्म तथा लैङ्गं शैवं स्कान्दं
तथैव च । आग्नेयं च पडेतानि तामसानि निबोध मे ॥१॥ वैष्णव नारदीयं च तथा भागवतं शुभम् ।
गारुडं च तथा पाद्मे वाराहं शुभदर्शनम् ॥ २ ॥ सात्त्विकानि पुराणानि विशेषेण शुभानि वै ।
ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेय तथैव च ॥ ३ ॥ भविष्यद्भाग्नं ब्राह्म्यं राजसानि निबोध मे” ॥५४॥

आवरणभङ्गः ।

परिग्राह्याः । यथा तीर्थे नानादेशकल्पेषु तीर्थं आगता अपि तीर्थस्नानादिकं कुर्वन्तोऽपि स्वस्वदेश-
बुलवर्णाश्रमसम्प्रदायमनुसृत्यैव कुर्वन्ति, न तु तदतिक्रमेण, तथा सर्द्धीर्णासर्द्धीर्णेषु कल्पेष्वपि
चादृशा जीवास्तथैव प्रयत्सन्ति इति तत्सत्त्वे ते प्राह्या इत्यर्थः । मूले, अपेक्षितम् । अधिकांश-
शेषोर्णभूत श्रद्धादिकं सर्वपुराणेषु सर्वपुराणोक्तं क्वचिद्ब्रह्मादौ गृह्यत इत्यर्थः । प्रकृत इत्यादि । योऽयं
श्वेतनाराहाख्यः कल्पमन्मथिहृत्य शिवादिभ्यः सृष्ट्यकथनादयः सर्द्धीर्ण इति भाति । तत्र त्रिविधा
अपि जीवाः सन्तीति तद्वर्जकथनपूर्वकं त्रिविधपुराणेषु तामसपुराणाऽमत्त्वे तामसाना स्वेच्छाचारि-
त्वेऽतितामसत्वं ततो नरकं स्यात् । सत्त्वे तु तदुक्तधर्माचरणेऽपि राजमत्वं, तनन्तद्वर्गकरणे भवान्
सात्त्विकत्वं, ततो मोक्ष इत्यर्थः । इदं प्रमेयं प्रथमस्कन्धाज्जातत्रयम् । “पार्थिवसाधारणो धूमन्मना-
दग्निस्वर्गमयः । तमसस्तु रजस्तग्मात् सत्त्वं यद् ब्रह्मदर्शनमिति वाक्येऽस्त्यर्थस्य स्फुटत्वान् ॥५४॥

एवं सति पुराणान्तरप्ररोधमाशङ्कते ननु तत्तदिति । उत्कर्षेणैति । तत्तद्गुणन्याजनरूप-
णेत्यर्थः । नन्वेवं न्यन्यस्नानहीनारे पाधिपेत्यादि वाक्यं विरुद्ध्यतेति चेन्नन्याह सात्त्विका
इत्यादि । अनिलार्थे दृष्टान्तमाहुः यथेत्यादि । अत्र समाधिनाहुः प्रवृत्तीत्यादि । बालानु-
शासनन्यायेनेति । “त्वं दुग्धं निष तत्र केशा दीर्घा भविष्यन्ती”ति बालोऽनुशास्यते ।

न तु राजसकर्मणा मुक्तिर्भवति । “मध्ये तिष्ठन्ति राजसा” इति भगवद्वाक्यात् । परमानन्दलक्षणस्य मोक्षस्य वैजात्याभावात् । साच्चिकानां नैर्गुण्यम्, तेन च मोक्षः । तत्र साधनता सर्वथा भगवत्सम्बन्धेनैवावच्छिद्यते, न तु ज्ञानित्वेन भक्तत्वेन वा । “मामेव ये प्रपद्यन्त” इति वाक्यात् । “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेती”त्यादिपरम्परयेति ज्ञातव्यम् ।

टिप्पणी ।

तत्र साधनतेति । ज्ञानस्य स्नेहभजनस्यापि वा भगवत्सम्बन्धिन एव मोक्षसाधनता नान्यत्वेत्यर्थः । तमेवेति । “तमेवं विद्वानिति” “ज्ञानयोगश्चे”ति वाक्याद्भक्तिज्ञानयोः कारणत्वश्रवणात्तयोः प्रयोजकत्वेन परम्पराकारणत्वमनुगतस्य भगवत्सम्बन्धस्यैव साक्षात्कारणत्वमित्यर्थः ।

आचरणभङ्गः ।

तत्र न हि तस्य केशदैर्घ्ये तात्पर्यमपि तु पयःपानप्रवृत्तौ । तथात्र तत्तत्साधने प्रवृत्तावेव तात्पर्यं, न मुक्ताविति तथेत्यर्थः । नन्वत्र बालानुशासनन्याय एवेति कथमवगन्तुं शक्यते इत्याकाङ्क्षायामर्थापत्तिं प्रदर्शयन्ति नन्वित्यादि । राजसेनैव तामसा अपि व्याख्याताः । नच, “यत्तु कामेप्सुना कर्म”त्यादिना यादृगुच्यते तादृशत्वाभावे कर्मणः कथं राजसत्त्वादिकमिति शङ्क्यम् । ईदृशत्वाभावेऽपि तादृक्पुराणोक्तत्वमात्रेणापि राजसत्त्वादिसिद्धेः । जैनसिद्धान्तसिद्धसर्वभूताऽर्हिसावत् तथात्वापत्तौ बाधकाभावात् । नन्वेवं द्विविधवचनानुरोधात् कारणवैजात्ये फलवैजात्यदर्शनाच्च मोक्ष एव वैजात्यमङ्गीकार्यमित्यत आहुः परमेत्यादि । नन्वेवं सति साच्चिकादपि कर्मणः कथं मुक्तिर्गुणजन्यत्वस्य तत्रापि तौल्यादित्यत आहुः साच्चिकेत्यादि । तथाच, न हि तस्मादपि साक्षान्मुक्तिरस्माभिरुच्यते येनेदं दूषणमापद्येत, किन्तु तस्य कर्मणो नान्तरीयकाधिकारसम्पादकत्वम्, “ऊर्ध्वं गच्छन्ती”ति वाक्यादङ्गीक्रियते । अधिकारश्च सत्त्वेनैव, “सत्त्वं यद् ब्रह्मदर्शनमि”ति नैर्गुण्यसम्पादकत्वादतो न दोष इत्यर्थः । मनु गीतावाक्यस्य कर्तृविशेषफलविशेषबोधकत्वेन, कर्मविशेषफलविशेषनियमबोधकत्वादविरुद्धत्वेन, पुराणेषु च सर्वेष्वेव निष्कामकर्मविशेषान्मोक्षस्य कण्ठोक्तत्वेन श्रौतकर्मवदेभ्योऽपि ज्ञाने भक्तौ वा जातायां व्यापारे सम्पन्ने सर्वेभ्य एव मोक्षो भविष्यति । यद्वा । तानि ज्ञानं भक्तिं वा जनयित्वोपक्षीयन्तां, तदुक्तज्ञानभक्तिभ्यामेव मुक्तिर्भविष्यतीत्यङ्गीकार्यम् । अन्यथा मुक्तिवाक्यस्य बाधितार्थत्वेनाप्रामाण्यं स्यादित्याशङ्कायां वचनस्य सत्यत्वमुपपादयितुमाहुः तत्रेत्यादि । तत्रेति । नैर्गुण्ये । तथाच निर्गुणत्वेन सम्बन्धत्वेन कार्यकारणभावस्य सावधारणेन गीतावाक्येन निश्चयाद् राजसतामसपुराणीयज्ञानभक्तयो रूपान्तरविषयकत्वेन सर्वथा भगवत्सम्बन्धाजनकत्वनिश्चयाज्जाते अपि अकिञ्चित्करे इत्यर्थः । नन्विदमप्रयोजकम्, श्वेताश्वतरश्रुतौ शिवरूपं प्रकृत्य, “तमेव विदित्वे”ति श्रावणाद् रूपान्तरविषयकज्ञानस्यापि मोक्षसाधनत्वादित्यत आहुः तमेवेत्यादि । इत्यादीति । इत्यादिवाक्यं परम्परया नैर्गुण्यजनकव्यापारान्तरद्वारा मोक्षसाधनताबोधकं ज्ञातव्यम् । तथाच श्रौतस्यैवकारस्य कर्मवाचकपदसमभिव्याहृतत्वाद् व्यापारेण व्यापारिणोऽन्यथासिद्धरभावाच्च न श्रुतिविरोधः । परम्परानङ्गीकारे तु गीतावाक्यविरोध इति

सर्वथा सम्बन्धे पुनर्वह्नि कारणानि । तत्रावान्तरजातिभेदेऽपि न कदाचित् क्षतिः, दण्डवत् । अतः स एव परमपुरुषार्थः । तत्साधनेष्वपि मोक्षपदप्रयोगो, यथा लोके । न हि तादृशीमवस्थामापन्नो मुच्यते । अतस्तदवस्थापरित्यागो वक्तव्य एव । अतो मुक्तिप्रतिपादकं वाक्यं सत्यमेवेत्याह तदवस्थेति ॥ ५५ ॥

टिप्पणी ।

तत्रेति । अवान्तरजातिभेदेऽपि दण्डस्य घटकारणत्ववत्सम्बन्धस्यापि । मोक्षहेतुत्वसम्भवात् । स एवेति । सर्वथा भगवत्सम्बन्ध एवेत्यर्थः । तदिति । यथा लोके आरोग्यादौ सुखपदप्रयोग आरोग्यं प्रथमं सुखमिति । तथा राजसावस्थापादकतामसावस्थान्यागे, सात्त्विकावस्थापादकराजसावस्थान्यागे, नैर्गुण्यावस्थापादकसात्त्विकावस्थान्यागे च परम्परयापि मोक्षसाधने मोक्षपदप्रयोग इत्यर्थः । अत एवाग्ने न हीति । राजसीं तामसीं वाऽवस्थामापन्नो न मुच्यत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥

आवरणभङ्गः ।

तथेत्यर्थः । नन्वस्तु रूपान्तरज्ञानस्य परम्पराकारणत्वं, तथापि सर्वथा भगवत्सम्बन्धे तु तस्य साक्षात्कारणता वाच्या । तथैव भक्तेरपि । एवं सति रूपान्तामनन्तत्वात् तद्विषयकज्ञानभक्तयोः सम्बन्धकारणतायामननुगमतादवस्थमित्यत आहुः सर्वथेत्यादि । “कामं क्रोधं भयं खेहमैक्यं सौहृदमेव वा । नित्यं हरौ विदधतो यान्ति तन्मयतां हि ते” । “सम्बन्धाद् वृष्णयः”, “भक्त्या वयं”, “सत्सङ्गान्मामुपागताः”, “केवलेन हि भावेन गोप्यो गावः खगा मृगा” इत्यादिवाक्यैस्तत्तन्नासाधकतायाः शास्त्रसिद्धत्वात् । तत्र सम्बन्धेऽवान्तरजातिभेदे शैवत्वादिजातिभेदेऽपि न काचित् क्षतिः । “वृषपर्वा बलिर्बाणो मयश्चाथ विभीषणः” इति तत्तद्रूपभक्तानुपक्रम्य, “यहवो मत्पदं प्राप्तास्त्वाहू-कायाधवादयः” इत्युपसहारे स्वपदप्राप्तिकथनान्न फलवैजात्यम् । यथा नानाजातीयदण्डैर्घटरूपे फले तद्वत् । सिद्धमाहुः अत इत्यादि । स इति । उक्तरूपसम्बन्धः । अयञ्च तन्मयत्वरूपः सर्वात्मभाववाच्यः । “यान्ति तन्मयतामि”ति वाक्यात् । प्रपत्तिशब्दवाच्योऽप्ययमेव । न च ज्ञानविशेष एव प्रपत्तिरिति वाच्यम् । धात्वर्थविरोधात् । न चोपसर्गेण तदवगमः । प्राप्त्यर्थस्यापि शक्यवचनत्वात् । ननु भवत्वैवम्, तथापि, कर्मणा मुक्तिबोधकानां वाक्यानां कथं सङ्गतिरित्यत आहुः तत्साधनेष्वित्यादि । कर्मफलानां तत्तद्रूपविषयकज्ञानादीनां मुक्तिसाधनत्वाद्वाङ्मणिऋतेषु मोक्षपदप्रयोगः । यथा लोके आरोग्यं प्रथमं सुखं स्वानुकूल्येनेन्द्रियप्रवृत्तिः काम इत्यादानित्यर्थः । एवं प्रयोगमुपपाद्य पूर्वोक्तयुक्तिं सारयन्त सङ्गतिं वदन्ति न हीत्यादि । तादृशीमिति । राजमतामसकर्मरुच्यानुमितां राजसीं तामसीं च । अत्रेदं सिद्धयति । मुक्त्यर्थं पापपडादिरहितेनाधिकारिणो क्रियमाणैस्तामसधर्मैस्तामसावस्थान्यागेन राजसत्वम्, ततस्तेन तथा क्रियमाणै राजमधर्मैः सात्त्विकत्वम्, ततन्नादृशेन क्रियमाणैस्तैः सर्वथा भगवत्सम्बन्धे नैर्गुण्यम्, ज्ञानार्थं क्रियमाणैस्तु राजसनामसैरहुजन्मविपाके तत्तद्रूपविषयकज्ञानपरिपाकः, एवं भक्त्यर्थं क्रियमाणैस्तादृशभक्तिपरिपाकः,

नन्वेककल्पप्रतिपादकत्वं पुराणानामसङ्गतम् । यत्तत्तुर्गुणवार्तामेव पुराणानि कथयन्ति । कलौ सर्वेषां पर्यवसानात् । अतोऽष्टादशयुगवार्तव्यं पुराणानामर्थः कुतो न भवेदित्याशङ्क्याह—

चतुर्युगे तु व्यासानां नानात्वात् स्वस्वकालजम् ।

वृत्तान्तमाहुर्नान्यस्य कल्पान्तास्तेन कीर्तिताः ॥ ५६ ॥

चतुर्युगेति । एकस्मिन् कल्पे सहस्रं व्यासा भवन्ति । तेषां द्वापरान्तेऽधिकारः ।

आवरणमहः ।

ततः सर्वथा तद्रूपमगवत्सम्बन्धे नेर्गुण्यम्, तेन मोक्ष इति तामसानां विलम्बबाहुल्यम्, राजसानां ततो न्यूनम्, सात्त्विकानां तद्भाव इति पौराणिकमुक्तिव्यवस्थेति । एवमत्र क्रममुक्तिरूपं फलं निरूपितम् । अयमेवार्थो ब्रह्मपुराणे समाप्तिदशायां विष्णुमायानुकीर्तनाध्यायेऽपि प्रतिपादितो व्यासवाक्येषु “शृणुष्व मुनिशार्दूलाः प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः । यथा कृष्णे भवेद्भक्तिः पुरुषस्य महाफला । संसारेऽस्मिन् महाधोरे सर्वभूतभयावहे । महाभयङ्करे नृणां नानादुःखसमाकुले । निन्द्यो निसहस्रेषु जायमानः पुनः पुनः । कथञ्चिन्नमते जन्म देही मानुष्यकं द्विजाः । मनुष्यत्वेऽपि विप्रत्वं विप्रत्वेऽपि विवेकिता । विवेकाद्धर्मबुद्धिस्तु बुद्ध्या तु श्रेयसां ग्रहः । यावत्पक्षद्वयं पुंसां न भवेज्जन्मसञ्चितम् । तावन्न जायते बुद्धिर्वासुदेवे जगन्मये । तस्माद्ब्रक्ष्यामि भो विमाः कृष्णभक्तिर्यथा भवेत् । अन्यदेवेषु या भक्तिः पुरुषस्येह जायते । कर्मणा मनसा वाचा तद्गतेनान्तरात्मना । तेन तस्य भवेद्भक्तिर्यजने मुनिसत्तमाः । स करोति ततो विप्रा भक्तिं चाग्नेः समाहितः । तुष्टे हुताशने तस्य भक्तिर्भवति भास्करे । पूजां करोति सततमादित्यस्य ततो द्विजाः । प्रसन्ने भास्करे तस्य भक्तिर्भवति तत्त्वतः । सेवां करोति विधिवत् स तु शम्भोः प्रयत्नतः । तुष्टे त्रिलोचने तस्य भक्तिर्भवति केशवे । सम्पूज्य तं जगन्नाथं वासुदेवाख्यमव्ययम् । ततो भुक्तिं च मुक्तिं च सम्प्राप्नोति द्विजोत्तमाः” इति । गीतायां च “थेऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः । तेऽपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् । अन्तवतु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् । देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपी”ति । अतो राजसादिपुराणस्थानां मुक्तिवचनानां तदवस्थापरित्याग एव मुक्तिपदार्थ इति निष्कर्षः । अत्रेदं सिद्धयति । पुराणं वेदवदेव भगवत्त्रिधासरूपं तत्तत्कल्पीयभुवनद्रुमात्मकस्य भगवतो लीलं प्रतिपादयच्छिवादिरूपस्य माहात्म्यं परब्रह्मण एव वदति, श्रौतधर्मकालादिब्रह्मस्थां, सर्वपदार्थस्वरूपं च निर्द्धारयति, तदुक्तरीत्या तद्धर्माचरणे तु तत्तदवस्थानिवृत्तिरूपैव मुक्तिः, क्रमेण परमाऽपि मुक्तिर्भवति । तथैव तदुक्तभवत्याऽपि । तेन तत्कल्पात्मककालाधीनमेव तद्बलं, न तु तन्निरपेक्षमिति ॥ ५५ ॥

अत्र कल्पात्मककालाधीनत्वं न युज्यत इत्याशयेन शङ्कते नन्वित्यादि । समाधिग्रन्थस्तु प्रकटार्थः । एकैककल्पप्रतिपादकत्वं द्वापरान्ते व्यासनिवेशनं चास्माभिः पूर्वं मात्स्ववचनोपन्यासेन

ततः पुनः कृतौ सर्वविद्यानां पूर्णता । पुनरन्यस्य व्यासार्थं द्वापरान्ते निवेशनमिति । अतस्ते स्वचतुर्युगवार्तामेव कथयन्तीति न दोषः ॥ ५६ ॥

भारते भिन्नः प्रकार इति तत्रापि कल्पभेदमाह—

सर्वनिर्द्धारणार्थाय व्यासो भारतमुक्तवान् ।

एकं कल्पमुपाश्रित्य स्त्रीशूद्राणां हिते रतः ॥ ५७ ॥

सर्वनिर्द्धारणार्थायेति । एकं यं कञ्चन, यत्र कल्पे तथापदार्थाः । ततः स्त्रीशूद्राणां महत्त्वं सिद्ध्यति । यतस्तत्र सर्वेषामाचारो निरूपितः “न शूद्राय मतिं

द्विप्पणी ।

ततः पुनरिति । व्यासात्पुनर्भागवतकृतौ सत्यां फलस्य जातत्वात्सर्वविद्यानां पूर्णता जातेत्यर्थः । पुनरन्यस्येत्याभ्य न दोष इत्यन्ते । अन्यस्य भगवदंशस्य पुनर्व्यासार्थं निवेशनमिति हेतोस्तस्य सर्वज्ञत्वात्तेनैककल्पप्रकारकथनं पुराणे युज्यतेऽतस्ते च चतुर्युगवार्तामेव कथयन्तीत्येककल्पप्रतिपादकत्वं पुराणानामसङ्गतमिति दोषो न भवतीत्यर्थः । यद्वा, भारते कल्पवृत्तान्तकथनं प्रकार इति हेतोः कल्पज्ञानस्य सत्त्वात्पूर्वोक्तदूषणं न भवतीत्यर्थः । प्रथमपक्षे व्याख्यातार्थे प्रमाणं भारत इति । मूलार्थस्तु, चतुर्युगेषु व्यासा स्वस्वकालजं वृत्तान्तमाहुर्नान्यस्य, तेन, भगवदंशेन व्यासेन कल्पान्ताः कल्पपर्यन्तस्थिताः पदार्थाः कीर्तिता इत्यर्थः । वक्ष्यन्ति च मूले साम्प्रतमेव हि “स्वयं भूत्वा हरिः कृष्णः स्वांशं व्यासं चकार हे”ति ॥ ५६ ॥

तत्रेति । भारतोक्ते अर्थ इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

आवरणभङ्गः ।

प्रदर्शितमेव । न दोष इति । चतुर्युगवार्ताप्रतिपादकत्वं कल्पप्रतिपादकतावापकं न भवतीत्यर्थः । मूले कल्पान्ता इति । पुराणार्था इत्यर्थः ॥ ५६ ॥

एवं पुराणप्रमेयं निश्चित्येतिहासस्यापि पुराणतुल्यत्वात्प्रमेयं निश्चेतुमाहुः । भारत इत्यादि । भिन्न इति । पुराणोक्तप्रकाराद्भिन्नः । सर्वनिर्द्धारणार्थायेतीति । इदानीं त्रिविधपुराणसत्त्वेन सङ्कीर्णजीवानां किं पुराणोक्तं कार्यमिति पुराणार्थविषयकं पुराणानामुपबृंहणत्वेन वेदार्थविषयकं च सन्देहं दृष्ट्वा “धर्मं चार्थं च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ । यदिहान्ति तदन्यत्र यत्तेहास्ति न तत् क्वचिदि”ति वाक्यात् पुराणोक्तार्थस्वरूपबोधकत्वेन, “भारतव्यपदेशेन आम्नायार्थश्च दर्शितः” इति वाक्याद्विशेषार्थज्ञापकत्वेन च सर्वेषां श्रुत्युक्तेऽर्थे सन्देहनिरासायेत्यर्थः । एवं प्रयोजनकथनसत्त्वेन सर्वनिर्द्धारकं तस्य प्रमाणस्य स्वरूपमित्युक्तम् । निर्द्धारणे प्रकारमाहुः एकमित्यादि । तथा पदार्था इति । यादृशा भारत उक्ताः । तादृशकल्पाश्रयणप्रयोजनमाहुः स्त्रीशूद्राणां हिते रत इति मूले । तथात्वं च “स्त्रीशूद्रद्विजपन्थूनां त्रयी न धुतिगोचरा । कर्मधेयसिं गृदानां श्रेय एवं भवेदिह । इति भारतमास्यानं कृपया मुनिना कृतमि”ति प्रथमस्कन्धे, “नियो धन्याः शूद्रो धन्य” इत्युपाख्याने विष्णुपुराणे च प्रसिद्धम् । सर्वनिर्द्धारणेन किं हितं शृण्वानित्यपेक्षायां, सर्वनिर्द्धारणमिति मूलं विवृष्यन्तस्तदाहुः तत्रेत्यादि । यतस्तत्रेति । यतो हेतोर्भारत इत्यर्थः । एतेन साप-

‘दद्यादि’त्यादिनिषेधस्तत्र न भवति । कृतयुगे वा मानवा धर्माः पराशरवा-
क्यात् ॥ ५७ ॥

कल्पस्वरूपमाह—

धर्मनिर्द्धारणं तत्र सर्वेषां संसुदाहृतम् ।

प्रत्यब्दं वृक्षवत् कल्पा भुवनद्रुमरूपिणः ॥ ५८ ॥

प्रत्यब्दमिति ॥ ५८ ॥

ननु कृष्णः सर्वमुक्त्यर्थमवतीर्णः । तस्य स्वरूपकथनार्थं भागवतं प्रवृत्तम् । तत्र
सारस्वतकल्पानुसारि । मत्स्यपुराणे तथा प्रदर्शनात् । अयं च श्वेतवाराहकल्पः ।
अतोऽत्रत्यानां कथं मुक्तिरित्याशङ्क्याह—

टिप्पणी ।

प्रत्यब्दमिति । मूलं यथा काण्डपत्रादिभेदेन प्रत्यब्दं वृक्षो विलक्षणो भवति, तथा कल्पा
अपि विलक्षणभुवनद्रुमवन्तो भवन्तीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

आचरणमङ्गः ।

नमप्युक्तम् । इत्यादीति । मन्वाद्युक्तः “भारतव्यपदेशेन आत्मायार्थंश्च दर्शितः । दृश्यते यत्र
धर्मादिः स्त्रीशूद्रादिभिरप्युते”ति वाक्यादित्यर्थः । ननु “यद्दे किञ्चे”ति श्रुतेर्नवमुचितमित्यतः
पश्चान्तरमाहुः कृतयुगेत्यादि । “कृते तु मानवा धर्मोऽस्तेत्यायां दक्षगौतमाः । ह्यपरे शाङ्गुलिखिताः
कलौ पाराशराः स्मृता” इति पराशरस्मृतेश्चैत्यर्थः ॥ ५७ ॥

कल्पेत्यादि । कल्पो नाम पूर्वोक्तरीतिकं ब्रह्मणो दिनादिकम् । तदुपाश्रयणेन धर्मोदीनां वृ-
क्षण्यं कथं भवति येन स्यादिहितसिद्धिरित्याकाङ्क्षायां कल्पस्वरूपमाहेत्यर्थः । प्रत्यब्देति । तथाच
तेषां स्वरूपवैलक्षण्येन यथा लोकसंस्थानां नानात्वं तथा लौकिकधर्मोदीनामपि नानात्वमिति सुलेन
स्यादिहितसिद्धिरित्यर्थः । एतेन काम्यं फलमप्युक्तम् ॥ ५८ ॥

अतः परं मुख्यं प्रमेयादिकं यक्तव्यम् । तत्र गीतायां स्फुटमिति तां विचारयितुं तस्याः
धीभागवतेन सदैककोटित्वाच्च तत्प्रयोजनकथनपूर्वकं मुख्यफलं विचारयन्त आराहन्ते । ननु कृष्ण
इत्यादि । अत्रायमर्थः । स्त्रीशूद्रादीनां महत्त्वसाफल्यं धेयः प्राप्त्वा भवति, न तु धेयः प्राप्त्वा ।
धेयम्, “मोक्षमिच्छेऽन्नार्दनादि”ति वाक्याद्भगवदर्थानमिति निर्णीतम् । भगवोऽस्वस्मिन् कल्पे
अवतीर्णः कालादिना सर्वथा स्वतन्त्रदान् स्वरूपेण मोचितवान् । तदुक्तं श्रीभागवते, “गोप्यः
कामादि”ति । बलमार्मपार्थव्याजाह्वयेन “हरिणा नित्यं तदीकम्” इति । गारुडे च, “अज्ञानिनः
सुरवेरेशमधिपन्तो यं पापिनोऽपि शिशुफलस्युषोधनाद्याः । मुक्तिं यताः स्वरणमात्रविषृतपापाः
कः संशयः परमभक्तिमतां जनानामि”ति । तेन तदानीं तु न भारतोपयोगः । साम्प्रतं तु नाव-
तार इतीदानीं स्वरूपज्ञाने सति भक्त्यादिमाधने भारतमुपयुज्येन । ज्ञानं तु धीभागवतापीनम् ।
तपोक्तरीत्या मीतत्त्वज्ञानुसारीत्येन कल्पीयानां तदुक्तज्ञानानुपयोगात्तद्भावे च भक्त्याद्यभावादि-
दानेनपि तेन मुख्यमात्र इतीदानीमपि नोपयोग इत्याशङ्क्य भारतीकचन्द्रारेण मुक्तिरित्युपायार्थं

अन्यकल्पोत्तरीत्याऽपि कथितो भगवान् स्वयम् ।

कल्पेऽस्मिन् सर्वमुक्त्यर्थमवतीर्णस्तु सर्वतः ।

सर्वतत्त्वं सर्वगूढं प्रसङ्गादाह पाण्डवे ॥ ५९ ॥

अन्यकल्पेति । अन्यकल्पस्य रीतिरेव गृहीता । सर्वत्र पुराणे तथैव निर्णयात् । न तु राजसानामेव मोक्षदः । ननु स्वरूपेणैव सर्वमुक्तिं करिष्य इति किं भागवतेनैवेत्याशङ्क्य भगवतोऽपि अभिप्रायकथनार्थमाह सर्वतत्त्वं सर्वगूढमिति । अर्जुनाऽर्थप्रसङ्गाद् गीतामाह । अतो ज्ञायते शास्त्रद्वारैव मोक्षक इति । प्रवृत्तिं वा सम्पादयिष्यतीति ॥ ५९ ॥

टिप्पणी ।

अन्यकल्पस्येति । सारस्वतकल्पस्य प्रकार एवोक्तो न तु तस्मिन्नेव कल्पे भगवांस्तीलां कृतवांस्तत्कल्पस्थितानामेव मोक्षद इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

आवरणभङ्गः ।

साद्धेन समाधिमाहेति अन्येत्यादि । सारस्वतकल्पे उक्ता या रीतिः सैव भारते गीतायां गृहीता । तत्र गमकं सर्वत्रेत्यादि । श्रीभागवते, “अयं तु ब्रह्मणः कल्पः सविकल्प उदाहृतः”, “पादं कल्पमथो शृणु”, “अयं तु कथितः कल्पो द्वितीयस्यापि भारत । बराह इति विख्यातो यत्रासीच्छूकरो हरिरिति कल्यान्तराणामपि कथनान्मात्स्ये सप्तकल्पकथनादन्येष्वपि तथा दर्शनात्, सर्वेषु पुराणेषु नराऽमराणां वृत्तान्तस्य रीतिरेव गृह्यत इति निर्णयात् । तद्रीत्याऽत्र भगवानुच्यते, न तु तत्तत्कल्पीया एव जीवाः । तेषां मुक्तत्वादतो न राजसानामेव मोक्षदः, किन्तु, सर्वेषामतोऽस्मिन्नपि सर्वतः कामक्रोधादितो मोक्षयिष्यतीत्यर्थः । भारतश्रीभागवतयोरैकाधिकरण्यं च, “मुनिर्विबुधुर्भगवद्गुणानां”, “सखाऽपि ते भारतमाह कृष्णः”, “यस्मिन्नृणां ब्राह्मण्युत्पानुवादैर्मतिगृहीता नु हरेः कथायामि”ति तृतीयस्कन्धे विदुरवाक्ये स्फुटम् । ननु स्वरूपेणैवेत्यादि । यदि तत्कल्परीतिरेवात्र गृहीता तदा तत्र, “नृणां निःश्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृप” इति वाक्यात् स्वरूपेणैव मोक्षं दास्यति । श्रीभागवतं तु तत्कल्पानुसारीत्यस्मिन् किं तेन तदीयस्य साधनांशस्यात्र प्रहीतुमशक्यत्वाद्, ग्रहणे व्यवस्थाभङ्गप्रसङ्गादित्याशङ्क्य तेन साधनेनास्मिन्नपि कल्पे भगवतो मुक्तिर्दिसितेति भगवदभिप्रायकथनार्थं तद्रमकमाहेत्यर्थः । मूले सर्वतत्त्वमित्यादि । शोकमोहनिवारणाय साद्धनयोगनिरूपणप्रस्तावे स्वभक्तोपरि कृपया स्मृतस्य बुद्धिस्वल्पोपेशानर्हत्वाद्वाजविद्यादिकथने, “मया तत्तमिदं सर्वमि”त्यादिना सर्वतत्त्वं वेदादीनां निष्कृष्टं प्रमेयं, “मन्मना भव”, “सर्वधर्मानि”त्यादिना सर्वगूढम् इतराज्ञातं साधनं फलं चाऽर्जुनार्थं भगवानाहेत्यर्थः । प्रवृत्तिमिति । अत्रापि शास्त्रद्वारैति सम्बद्ध्यते । तथाचास्मिन्नपि कल्पे शास्त्रद्वारा मोक्षयिष्यति, भक्तौ शरणे च प्रवृत्तिं वा सम्पादयिष्यतीति गीतोपदेशाज्ज्ञायते । अतो मुख्ये साधने फले च न सन्देह इति भावः । एतेन वेदपुराणार्थं निर्द्धारकनेतस्य स्वरूपं वेदादिप्रमेयमेव । निष्कृष्टरूपेण प्रमेयं तथैव साधनं फलं चेति विचारितम् । तेनैतस्य प्रमेयस्य फलं सर्वाधिकमिति निर्णयितम् ॥ ५९ ॥

नन्वेवं सति कथं व्यासस्यानिर्वृतिस्तत्राह—

शुकवत्तद् व्यासगीतं सत्त्वेनास्यावतारतः ।

ईशावाक्यं तु तस्यापि दुर्वोधं भजनाद्वते ॥ ६० ॥

शुकवत्तद् व्यासगीतमिति । अभिप्रायाज्ञाने हेतुः । सत्त्वेनास्येति । सत्त्वांश-
व्यवधानेनावतारो यतः । ननु वाक्यस्य विद्यमानत्वाद् वाक्यार्थविचारकस्य कथं
भ्रमस्तत्राह ईशावाक्यमिति । अनेन भजनव्यतिरेकेण भागवतार्थो नावगम्यत
इति सूचितम् ॥ ६० ॥

नन्वेतादृशोऽग्रे कथं तत्त्वं वक्ष्यतीत्याशङ्क्याह—

जीवा एव हि सर्वत्र व्यासाः साम्प्रतमेव हि ।

स्वयं भूत्वा हरिः कृष्णः स्वांशं व्यासं चकार सं ।

स्वज्ञापनाय भक्तानां पदप्राप्त्यै ततः परम् ॥ ६१ ॥

जीवा एव हीति । भगवदिच्छया तदर्थमंशावतरणात् । प्रयोजनमाह स्वज्ञा-
पनायेति । ततः परं रूपलीलातिरोभावात्तन्तरं नामलीलया क्रीडां कर्तुं व्यासावतार
इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

नन्वस्यार्थस्य बुद्धिपरिकल्पितत्वे काव्यवदसत्यत्वं स्यात् । वेदपुराणयोर्विद्यमानत्वे
जीवैरपि कर्तुं शक्यत इति किं व्यासावतारेणेत्याशङ्क्याह—

सत्त्वस्य व्यवधानत्वादात्मज्ञानान्तु योगतः ।

व्यासकार्यं समस्तं च कृतवानधिकं तथा ।

अनिर्वृतिस्ततो जाता तेन भागवतं कृतम् ॥ ६२ ॥

सत्त्वस्येति साद्वैस्त्रिभिः ।—

भावरणभङ्गः ।

तदेतत् सर्वमेव सप्रपञ्चं व्युत्पादयन्ति नन्वित्यादिना । एवं सतीति । व्यासेन भारते गीतो-
पनिबन्धनादिना सर्वनिर्द्धारे कृते सति । शुकवत्तद् व्यासगीतमिति । तद् गीतोपनिबन्धनरूपं
व्यासवाक्यं शुकवत्, शुकस्य पक्षिण इव अर्थानवबोधेन युद्धारम्भे गीताया उक्तत्वेन युद्धप्रति-
बन्धनिवर्तकतया युद्धशेषत्वेनैवोच्चारितम् । एवमानुशासनिकेऽपि कालादिशेषत्वेन धर्मत्वेन
चोच्चारितं, तेनानिर्वृतिरित्यर्थः । अभिप्रायाज्ञान इति । अनिर्वृतिहेतुभूते तस्मिन्नित्यर्थः ।
भागवतार्थ इति । भगवत्प्रोक्तवाक्यार्थः ॥ ६० ॥

अग्र इति । सूत्रे श्रीभागवते चेत्यर्थः । तदर्थमिति । तत्त्वकथनार्थं तथाचांशावतारत्वाद्-
क्ष्यतीत्यर्थः । प्रयोजनमिति । तत्त्वकथनप्रयोजनम् । पदप्राप्त्या इत्यत्र हेतुः नामलीलया
क्रीडां कर्तुमिति ॥ ६१ ॥

इत्याशङ्क्याह्वेति । एवं जीवशक्यत्वं तत्त्वकथनस्याशङ्क्य तदशक्यत्वमाहेत्यर्थः । सत्त्वस्येति ।
मूले, तुः पूर्वपक्षनिरासे । “ततः सप्तदशे जात” इति वाक्येन पुरुषावतारतया सत्त्वस्य व्यवधानेन

यत्र व्यासस्याप्यज्ञानं तत्र जीवानां का वार्तेति निरूपयितुमनिर्वृतिर्भारतनिर्माणं चोक्तम् । ततो भगवदिच्छया व्यवधायके अपगते भागवतं कृतमित्यर्थः ॥ ६२ ॥

ननुक्तं पूर्वसिद्धोऽर्थो न-वेति तत्राह—

सर्वगोप्यो हि धर्मस्तु वेदे मुख्यतयोदितः ।

ब्रह्ममात्रप्रकाशस्तु कृपया सनकादिगः ॥ ६३ ॥

सर्वगोप्यो हीति । भगवति वेदार्थ एव परं गुप्तः । भगवदिच्छया यदा पुनः सर्वोद्धारार्थं प्रयत्नं कृतवाँस्तदा परम्पराया अभावान्नाऽन्यैर्व्यासैर्वक्तुं शक्यत इति व्यासावतारः ॥ ६३ ॥

अभिप्रायज्ञापनार्थं गीतायां स एव प्रकटीकृतः । तर्हि तावन्मात्र एव वक्तव्यः स्यादित्यत आह—

स इदानीं तु गीतायां प्रकटो भगवत्कृतः ।

तद्व्यासत्वाद्भागवतं पूर्वं भगवतोदितम् ॥ ६४ ॥

तद्व्यासत्वादिति । यथा भागवतं गीताविस्तारस्तथा नामलीलारूपभगवद्विस्तारो व्यासः । परम्परान्तरमप्याह पूर्वं भगवतोदितमिति ॥ ६४ ॥

आवरणभङ्गः ।

स्वस्वरूपाज्ञानात् केवलयोगतो व्यासकार्यं वेदानां व्यासं समस्तं पुराणसमसनं च कृतवान् । तथा तेनैव प्रकारेण स्वस्वरूपाज्ञानसहभूतेन शोणेन अधिकं भारतं च कृतवान् । मत्स्यपुराणादिषु पुराण-समसनमेव व्यासकार्यत्वेनोक्त्याऽग्रे पुराणसङ्ख्यादानफलतल्लक्षणाद्युक्त्वा सत्यवतीसुतो भारतख्यानं चक्र इत्यनेन सत्यवतीसुतस्यैव भारतकर्तृत्वमुच्यते । तेन व्यासान्तरापेक्षया कार्याधिक्यमुच्यते । तथा सति यत्सिद्धयति तदाहुर्विबृतौ यत्रेत्यादि । व्यासस्येति । उक्तस्वरूपात्मकस्येत्यर्थः । उक्त-मिति । श्रीभागवते व्यासेनैवोक्तमित्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः तत इत्यादि । अतो जीवानां सर्वधै-वेदमशंक्यमिति भावः । एवमनिर्वृतिहेतुकथनमुखेन तस्याः सर्वतत्त्वकथने अवाधकत्वमुक्तम् ॥ ६२ ॥

उक्तार्थं दृढीकर्तुं पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति नञ्चित्यादि । अत्र साद्धेन श्रीभागवतस्य प्रमेयमुक्तं, गीतासामानाधिकरण्यं च बोधितम् । सर्वगोप्यत्वं च । “सर्ववेदेतिहासानां सारं सारं समुद्भूतम्” इति वाक्यात् “धर्मः श्रोत्रिणैकैतदोऽग्रे”ति वाक्याच्च ज्ञायते । वेदे मुख्यतया कथितत्वं च, “भगवान् ब्रह्म काल्पयन्ने”ति, “धर्मः स्वनुष्ठितः पुंसामि”त्यादिवाक्यैः, “तमु स्रोतारः पूर्वमि”त्यादिश्रुतिभिश्च ज्ञायते । ब्रह्ममात्रप्रकाशत्वं च द्वितीयस्कन्धीयपुरुषसूक्ताध्यायात् । कृपया सनकादिगत्वं च हंसगीताया ज्ञेयम् । नन्वेवमन्यत्राप्युच्यते इति नास्य विनिगमनेत्यत आहुः यदा पुनरित्यादि । “यदा यदा हि धर्मस्ये”ति वाक्याद्, “यत एतद्विमुच्यत”इति वाक्याच्च सर्वोद्धारार्थमेव भगवदवतारः । तथा यदा पुनरिच्छा तदेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

अभिप्रायज्ञानार्थमित्यादि । स्वस्य भगवदभिप्रायज्ञातृत्वमस्तीति स्वार्थिप्रायज्ञापनाय प्रकटी-कृत इत्यर्थः । तर्हीति । यदि व्यवधायकेऽपगते गीतार्थ एव श्रीभागवते उक्तस्तर्हीत्यर्थः । तद्व्यासत्वादिति । तद् गीतापेक्षया आधिक्येन कथनं व्यासत्वात् स्वस्य नामलीलारूपभगवद्विन्मा-ररूपत्वात् । एतदेव विवृण्यन्ति यथेत्यादि । तथाच व्यासत्वाद्यथा वेदस्य व्यासः कृतत्रया गीताया अपीत्यनज्ञावन्मात्रं नोक्तमित्यर्थः । परम्परान्तरमप्याहेति । आधमेधिके गीतार्थो यथा

तर्हि पञ्चरात्रवत् स्वतन्त्रता भवत्वित्याशङ्क्याह—

विश्वासार्यं पुराणेषु पठितं भक्तिहेतुकम् ।

प्रतिपाद्येशलीलायाः पुराणार्थं त्वतः पुनः ॥ ६५ ॥

विश्वासार्यमिति । आगमापेक्षयापि लोकानां पुराणे विश्वासः । हेत्वन्तरमाह भक्तिहेतुकमिति । तद्भ्युपासनाविधायकम् । अन्यमपि हेतुमाह प्रतिपाद्येति । ईशलीला सर्गादिरूपा । अन्यथा श्रोतुस्तत्तद्भावापर्यभावे तत्तत्कर्मक्षयाभावान्न मोक्षः स्यात् । अतो दशलीलाः पुराणलक्षणरूपा इति पुराणेषु प्रवेशः ॥ ६५ ॥

ननु पूर्वसिद्धं वेदत्वमेव कुतो नोक्तव्यं—

सर्वमुक्तिनिवृत्त्यर्थं वेदत्वं तस्य नोक्तवान् ।

वेदकर्तृवचस्त्वाद्धि सतां सर्वं भविष्यति ॥ ६६

सर्वमुक्तिनिवृत्त्यर्थमिति । व्यासस्यैतावान् सङ्कोचोऽग्निमावतारकार्यसिद्ध्यर्थं

टिप्पणी ।

तदिति । पञ्चरात्रादिकमित्यर्थः । अन्यथेति । श्रीभागवते यदि दशलीला न निरूपिताः स्युः, तदा श्रोतुस्तत्र तत्र सर्गादौ भगवद्भावापर्यभावे भगवद्भक्त्याज्ञाने इति यावत् । अथवा, ते ते निरूपितेन सर्गादिना महालयद्वारा भगवति स्नेहापर्यभावे विविधकर्म-क्षयाभावान्मोक्षो न स्यादित्यर्थः । अतो दशलीला इति । सर्गश्चाथेति द्वादशस्कन्धे मुख्यपुराण-लक्षणत्वेन दशानां निरूपणात् ॥ ६५ ॥

सङ्कोच इति । सर्वोद्धार इति शेषः । अग्निमावतारेति । बुद्धावतारेत्यर्थः ॥ ६६ ॥

भावरणभङ्गः ।

प्रकारान्तरेणानुदितमन्तैवात्र कुतो नोक्तमित्याकाङ्क्षायामेतद्वाहेत्यर्थः । तथाच, यथा चतुःश्लोक्यां यद्भगवतोक्तं तदेव ब्रह्मणा नारदाय त्रिमिरभ्यायैरुक्तं, तत्रैव, “त्वमेतद्विपुलीकुर्वि”त्याशङ्कं च । विपुलीकरणं चैकस्यैवार्थस्य तत्तदधिकारिणां हृदि प्रवेशाय नाना प्रकारेण कथनात् । यथा च नृसिंहोत्तरतापनीये ओङ्कारव्याख्यानस्य । अतो नारदवदेव व्यासेनापि विपुलीकरणात् परम्परान्तरेऽपीदं भागवतं गीताविस्तार इत्यर्थः । यद्वा. “पञ्चरात्रस्य हृत्कस्य वक्ता नारायणः स्वयमिति मोक्षयर्मे नारायणीयाद्भगवद्भक्तुत्वेऽपि “तृतीयमृपिसर्गं वै देवर्षित्यमुपेत्य सः । तन्नं सात्त्वतमाचष्ट नैष्कर्म्यं कर्मणां यत्” इति चाक्रयान्नारदववक्तृत्वात्, परम्परान्तरेऽपि स एवार्थ एवमत्रापीत्यर्थः । एवमस्य प्रमाणस्य स्वरूपमुक्तम् ॥ ६४ ॥

तर्हीति । यदि परम्परान्तरेण कथनं तर्हीत्यर्थः । विश्वासार्यमिति । अतः स्वतन्त्रत्वं नोक्तमित्यर्थः । भक्तिहेतुकमिति । भक्तिहेतुं कायतीति भक्तिहेतुकं भक्तिसाधनाभिधायकमित्यर्थः । दशलीलाकथनप्रयोजनमाहुः अन्यथेत्यादि । एतेन प्रमेयं विशेषत उक्तम् ॥ ६५ ॥

पूर्वसिद्धमिति । वेदसारोद्धारवान् पूर्वसिद्धम् । सङ्कोचस्वरूपं समयोजनमाहुः । अग्निमेत्यादि ।

विश्वासाभावाय वेदत्वाकथनम्, पाक्षिकप्रयोजनसिद्ध्यर्थं वा, बुद्धावतारे वेदानां निराकरणात् । अतः पुराणार्थत्वेन वा तिष्ठत्विति युक्तमुत्पश्यामः । विश्वासस्तु भविष्यतीत्याह—वेदेति । सतां दैत्यावेशरहितानाम् ॥ ६६ ॥

मर्यादाशास्त्रापेक्षया भागवतस्योत्कर्षं वक्तुमाह—

● स्वस्यान्पस्य च निर्वाहं वेदः कर्तुं न हि क्षमः ।

अत्यन्तमलिना लोकास्ततो भागवतं कृतम् ।

एतदभ्यसनाल्लोको मुच्यतेऽनुपजीवनात् ॥ ६७ ॥

स्वस्येति । वेदार्थानुष्ठाने सिद्धे वेदः सफलो भवति, न तु स्वार्थानुष्ठानं सम्पादयितुं शक्तः । अतः स्वनिर्वाहे कुण्ठितः । तत्र हेतुः अत्यन्तमलिना इति । तर्हि भागवते कथं न स दोषस्तत्राह एतदभ्यसनादिति । अभ्यासमात्रेणैव तदर्थानुष्ठानाभावेऽपि लोको मुच्यते । परमत्रैको दोषः । तदुपजीवनमिति । अतस्तदभावमाह अनुपजीवनादिति । घृत्त्यर्थमुपायो न कर्त्तव्यः ॥ ६७ ॥

उभयोर्वैलक्षण्ये युक्तिमाह—

कालादिधर्महेतूनामभावात् साम्प्रतं कलौ ।

वेदस्मृतिपुराणानामर्थाः सर्वे हि बाधिताः ॥ ६८ ॥

कालादीति । कालादयः पद् शुद्धाः फलं साधयन्ति । ते कलौ कथमपि न शुद्धा भवन्ति । वेदाद्यर्थाश्च कालादिसाधनसापेक्षाः ॥ ६८ ॥

आवरणभङ्गः ।

अभिप्रायान्तरमाहुः पाक्षिकेत्यादि । तच्च प्रयोजनं पुराणोक्तरीत्या सर्वमुक्तिः । तथा सति मूलस्य सर्वमुक्तिनिवृत्त्यर्थपदं वेदत्वमित्यस्य विशेषणम् । सर्वमुक्तिनिवृत्तिरर्थः प्रयोजनं यस्य तादृशं वेदत्वमिति । एतदेव स्पष्टयन्ति बुद्धेत्यादिना । दैत्यावेशरहितानामिति । यथा बुद्धावतारेण कृतेऽपि वेदनिन्दने सर्वेषां न बाधत्वमपि तु दैत्यादीनामेव तथात्रापीति भावः ॥ ६६ ॥

आहेति । धीभागवतकरणमित्याहेत्यर्थः । अभ्यासमात्रेणेत्यादि । ईश्वरः “सचोद्दयवरुद्धपतेऽत्रे कृतिभिः शुभ्रपुभिस्तत्सणादि”ति वाक्यात्, “अस्यां वै श्रूयमाणायां कृष्णे परमपूरुषे । भक्तिरूपयते पुंसः शोक्रमोहभयापहे”ति वाक्यात्, “तस्माद्धारत सर्वात्मे”त्यत्र त्रयविधानमुखे-नावृत्तिबोधनाच्च तथेत्यर्थः । एतेन साधनं फलं चोक्तम् । तर्हि सर्वमुक्तिरेव स्मादिति उद्धारणाय कालादिकृतं प्रतिबन्धकमुद्घाटयन्ति । परमत्रार्पात्त्यादि ॥ ६७ ॥

उभयोरित्यादि । वेदार्थपेक्षया धीभागवतार्थस्य बलवत्त्वं बोधयितुमुभयोरैकोक्तधीभागवते-क्तसाधनयोर्वैलक्षण्येन युक्तिमाहेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

भागवतार्थस्तु न तानपेक्षते नित्यत्वात् सर्वाधिकारत्वात् सुलभत्वाच्चेत्याह—

कालादिसाधनापेक्षारहितः सर्वतोऽधिकः ।

फलतः सुगमश्चैव सर्वथा फलसाधकः ॥ ६९ ॥

कालादिसाधनापेक्षारहित इति ॥ ६९ ॥

नन्वन्योऽपि मार्गो योगः साह्यं च कालाद्यपेक्षारहितः । योगेनैव सर्वानर्थनिश्चि-
ज्ञानेन चेत्याशङ्क्य तद् द्वयं दूषयति—

योगसाह्ये तु ये मुख्ये तयोः सत्त्वे प्रयोजनम् ।

ज्ञानदुर्बलवादानां न मनोरथवार्तया ।

सिद्धिं यान्ति नरा दुष्टा व्यामोहस्तु ततः फलम् ॥ ७० ॥

योगसाह्ये इति । किं मुख्ये योगसाह्ये तथाभूते, आहोस्विद्यादशे तादृशे । तत्राद्ये
नांस्मिन् युगे भवतः । तत्साधनानां कालाद्यपेक्षणात् साधनरहितयोस्त्वप्रयोजकत्वम् । सत्त्वे
सत्यरूपत्वे ससाधने उत्कृष्टरूपे योगसाह्ये सफले इत्यर्थः । अन्ये पुनर्ज्ञानदुर्बलवादसिद्धे ।
अतस्तेषां मनोरथकल्पितत्वान्न ताभ्यां फलं, किन्तु व्यामोह एव ताभ्यां जन्यते ॥७०॥

टिप्पणी ।

नित्यत्वादिति । भागवतार्थस्वाविनाशित्वात्सर्वदाकर्तव्यत्वात्सर्ववर्णाश्रमविहितत्वात्सुंकरत्वा-
च्चेत्यर्थः ॥ ६९ ॥

सत्यरूपत्व इति । सति सप्तमीयम् । सत्येग कारणेन निरूप्यत इति । अस्यार्थमाहुः ससा-
धन इत्यनेन । कल्पितानाममूलकत्वादकारणकत्वादिति भावः ॥ ७० ॥

आवरणभङ्गः ।

नित्यत्वादित्यादि । नित्यत्वं, “तस्मात् सर्वात्मना राजन् हरिः सर्वत्र सर्वदा । श्रोतव्यः
कीर्तितव्यश्च स्मर्तव्यो भगवान् नृणामि”त्यादिशुक्रवाक्येन सर्वदेशेषु सर्वकाले च कर्तव्यत्वेनोक्त-
त्वाज्ज्ञेयम् । सर्वाधिकारत्वं च, “देवो सुरो मनुष्यो वे”ति सप्तमस्कन्धाज्ज्ञेयम् । सुलभत्वं च,
“त्वं तु सर्वं परित्यज्ये”ति, “तस्मान्मद्भक्तियुक्तियुक्तस्ये”त्यादिवाक्येभ्यो ज्ञेयम् । एतेन ब्राह्मपाद्म-
वैष्णवादिषु यद्यपि जगत्कर्तृत्वादिलक्षणकत्रहत्वेन भगवतः प्रतिपादनेऽपि स्वातन्त्र्येण भगवदशःप्र-
तिपादनेऽपि शतकोटिविस्तीर्णपुराणसात्त्विकभागसमसनरूपत्वमेव तस्य, न सत्तदर्थानुभवपूर्वकत्वम्,
समाध्यभावात् । अत एव वैष्णवादीनामेतच्छेपत्वम् । अत एव चैतन्माहात्म्यं पुराणान्तरे दृश्यते ।
गीतामाहात्म्यवत् न त्वन्येषाम् । नाप्यस्मिन्नन्येषाम् । अत एव चैतस्य परिपक्ववेदफलरूपत्वम् ।
“निगमकल्पतरोरि”ति वाक्याद्, न त्वन्येषाम् । तथा वाक्याभावादित्यपि श्रेष्ठं सूचितं
ज्ञेयम् । एवं श्रीभागवतस्य सर्वापेक्षया उत्कृष्टत्वं प्रमाणप्रमेयसाधनफलैरुपादितम् तेन वेदादिस-
न्देहवारकत्वं साधितम् ॥ ६९ ॥

अतः परं गीतायां श्रीभागवते च योगसाह्ययोरेष्युक्तत्वात्तयोरेतत्साम्यमाशङ्क्य परिहरन्ति नन्वि-
त्यादि । मुख्ययोगसाह्ये इति । पौराणिके पतञ्जलिकपिलप्रणीते चेत्यर्थः । मूले, प्रयोजनमिति ।
सिद्धयतीति शेषः । एतदेव विवृण्वन्ति साधनेत्यादि । अन्य इति । वामाद्यागमेषूप्यमाने इत्यर्थः ७०

कथमेवमवगम्यत इत्याकाङ्क्षायामाह—

अन्धान् पुराणवाक्यानि वेदरूपेण च क्वचित् ।

कृत्वा वृथा वेपधराः कृष्णं नोपासते परे ॥ ७१ ॥

अन्धानिति । स्थूलान् मिथ्यार्थप्रतिपादकान् । यथा बुद्धिस्तत्रैव लप्ता भवति । पुराणवाक्यानि च कल्पयन्ति । क्वचिद्वेदरूपेणापि यथा परमहंसोपनिषत् । एवं कृते यजातं तदाह वृथा वेपधरा इति । मुण्डादिपारलौकिकवेपं धृत्वा मोहः सिद्ध इति । स्वयमपि कृष्णं नोपासते । तथा सति भजनं प्रवर्तेतेति । एवं भागवतेनैव सर्वनिस्तार इति पुराणप्रकरणे निरूपितम् ॥ ७१ ॥

एवं श्रुतिस्मृतिपुराणानि निरूप्य षडङ्गानि निरूपयति—

षडङ्गानि तथा वेदे वेदरक्षाफलानि हि ।

स्वरूपतोऽर्थतश्चैव ह्यनुष्ठानात् त्रिधा हि तत् ॥ ७२ ॥

षडङ्गानीति । शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । एतेषां सामान्यफलं वेदरक्षा, सा च त्रिविधा । वैदिकशब्दा, विसदृशा इति, “भद्रं कूर्णेभिरि”त्यादौ षण्डितैरन्यथाकरणं सम्भवति । तन्निराकृत्य स्वरूपतो रक्षणीयः । अर्थतोऽपि रक्षणीयः । अन्यथा यागमेव न जानीयुः । अत एव साम्प्रतं दानमेव यागं मन्यन्ते । अनुष्ठानादपि रक्षा । अन्यथा, अन्यथानुष्ठानं स्यात् कल्पाद्यभावे ॥ ७२ ॥

तत्र द्वयोरुपयोगमाह—

शिक्षा छन्दः स्वरूपे तु निरुक्तं व्याकृतिस्तथा ।

अर्थे ज्योतिस्तथा कल्पो ह्यनुष्ठाने प्रयोजकः ।

विशेषतो हीदमुक्तं सर्वं सर्वत्र चैव हि ॥ ७३ ॥

आवरणभङ्गः ।

फलपयन्तीति । यथा आत्मपुराणं केनचिन्मायावादिना कल्पितं तथेत्यर्थः । परमहंसोपनिषदिति । उपलक्षणमेतत् । वैतथ्याद्वैतालातशान्त्याख्यं प्रकरणत्रयं माण्डूक्यस्याः श्लोकाश्च गौडपादीयान्येतानीदानीन्तनैरुपनिषत्सु पठ्यन्ते, एवमन्यान्यपि सर्वोपनिषदादीनि प्राचीनमायावादिग्रन्थेष्वपि तत्सम्बन्धदर्शनादाकरालाभाच्च ज्ञेयानि । तथा सन्तीति । उपासने कृते सतीत्यर्थः । यद्यपि तत्र भजनम्, तथापि द्वारं तद्भवतीति तदपि निरूयन्तीति भावः । प्रस्तुतप्रासङ्गिकसर्वनिरूपणेन सिद्धमाहुः । एवं भागवतेत्यादि । निरूपितमिति । बलवत्त्वाय निरूपितम् ॥ ७१ ॥

अतः प्रकीर्णकानां निर्णयमाहुः षडङ्गानीति । तथाच वेदाङ्गत्वेन रूपेणैषां प्रामाण्यमित्यर्थः । फलमाहुः एतेषामित्यादि । त्रिविधेति । स्वरूपरक्षार्थरक्षानुष्ठानरक्षा चेत्यर्थः । तद् विशदीकुर्वन्ति वैदिकेत्यादि । अत एवेति । यागपदस्यार्थाज्ञानादेवेत्यर्थः ॥ ७२ ॥

सामान्यफलमुक्त्वा विशेषफलं वक्तुं यत्र यत्सोपयोगस्तद् वदन्ति तत्रेत्यादि । शिक्षा छन्द इति । तत्र शिक्षा, “अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामी”त्यादिपद्यस्य षण्डात्मिका पाणिनिप्रकाशिता सर्वनेदसाधा-

शिक्षेति । स्वरादिविधौ । शब्देऽपि व्याकरणोपयोग इति व्यभिचारमाशङ्क्याह ।
विशेषत इति ॥ ७३ ॥

कथं व्याकरणसार्थोपयोग इत्याशङ्क्याह—

ये धातुशब्दा यत्रार्थे उपदेशे प्रकीर्तिताः ।

तथैवार्थो वेदराशेः कर्तव्यो नान्यथा क्वचित् ॥ ७४ ॥

ये धातुशब्दा इति । धातुपारायणे नामपारायणे च वैदिकनिघण्टौ । यत्रार्थे
यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु, “गौः ग्मा ज्मा श्मे”त्यादिप्रकरणेन, पृथिव्या इति
प्रकीर्तिताः, तथैव वेदार्थो निर्णेतव्यः । यथा कैथिदुक्तम् “विष्णोः पदे परमे मध्य
उत्सः” उत्सशब्देन कूपचाचकेन उत्सुको व्याख्यातः । तथा व्याख्याने स्वार्थात्
प्रच्यवेत् । अतस्तभिपेधार्थमाह । कर्तव्यो नान्यथा क्वचिदिति ॥ ७४ ॥

ननु कल्पसूत्रे साङ्ख्यम्, अङ्गत्वं स्मृतित्वं चेत्याशङ्क्याह—

साक्षाद्धर्मप्रतीतेस्तु कल्पः स्मृतिषु चिन्तितः ।

दर्शादिकालनिर्द्धारो ज्योतिःशास्त्रफलं स्मृतम् ॥ ७५ ॥

साक्षादिति । तत्र धर्मः प्रतीयत इति वेदत्वं चोक्तम् । वस्तुतस्त्वङ्गत्वमेव ।
ज्योतिष उपयोगमाह दर्शादीति ॥ ७५ ॥

वाचरणभङ्गः ।

रणा । तस्याः प्रयोजनं चोदात्तानुदात्तस्वरितह्रस्वदीर्घश्रुतविशिष्टस्वरव्यञ्जनाऽऽत्मकवर्णविशेषज्ञानम् ।
उच्चारणप्रकारविशेषस्य ज्ञानं चेति स्वरूप उपयोगः । तदभावे मन्त्राणामनर्थजनकत्वं स्यात् । “मन्त्रो
हीनः स्वरो वर्णतो वे”ति वाक्यात् । छन्दस्तु, “मयरसतजभने”त्याद्यष्टाध्यायात्मकं पिङ्गलेन प्रका-
शितम् । तत्र, अथालौकिकमित्यादिनाऽध्यायत्रयेण गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहती पङ्क्तिषुऽजगतीति
सप्तच्छन्दांसि साऽजान्तरमेदानि निरूपितानि । अथ लौकिकमित्याद्यध्यायपञ्चके तु पुराणेतिहासादि-
श्रुत्युक्तानि काव्याश्रुत्युक्तानि च प्रसङ्गतो निरूपितानि । व्याकरणे लौकिकपदवत् । छन्दांसि च
मन्त्रेषुऽश्रुतानि । अन्यथा गायत्र्यादौ, वरेणियमिति व्यवायेन पाठो न स्यात् । तदभावे च मन्त्रो
वर्णतो हीयेत । अतच्छन्दसोऽपि स्वरूपोपयोगः । निरुक्तव्याकरणज्योतिःकल्पयोश्च यथायथ-
मर्थेऽनुष्ठाने चोपयोगः स्पष्ट एव । विश्विदाशङ्क्य परिहरन्ति स्वरादीत्यादि । विशेषत इति । तथाच
व्याकरणस्य यः स्वराद्युपयोगः सोऽर्थह्यारकः । यथेन्द्रशानुपदे स्वरमेदेन बहुव्रीहिणाऽर्थस्य वैपरीत्य-
मभूत् तथा मा मूढिति । अनः परम्परया त्रिष्वपि पण्णामुपयोगोऽतो न दोष इत्यर्थः ॥ ७३ ॥

कथमित्यादि । व्याकरणस्य पदसाधुताज्ञानरूपमेव प्रयोजनं स्फुटं प्रतीयते इति कथमित्यर्थः ।
नामपारायणे इति । निघण्टुरूपे फोरो इत्यर्थः । एवञ्चाष्टाध्याय्यामर्थोपयोगस्याऽस्पष्टत्वेऽपि
धातुपाठादौ तदुपयोगः स्फुट इति न दोष इति भावः प्रकटीकृतः ॥ ७४ ॥

स्मृतित्वं चेति । चकारो घेदत्वस्यापि समुच्चारकः । ज्योतिस्तु पद्यसम्प्रत्सरमयमित्यारम्भकं
साधारणं स्पष्टमेव ॥ ७५ ॥

निरुक्तस्य विवरणरूपस्य कथमङ्गत्वमित्याशङ्क्याह—

पदनिर्वचनाद्वेदे निघण्टुविवृतावपि ।

निरुक्तस्याङ्गता प्रोक्ता तथाऽल्पस्तस्य सञ्चरः ॥ ७६ ॥

पदनिर्वचनादिति । निघण्टौ यद्यपि कौशवच्छब्दा उक्तास्तथापि निर्वचनाभावा-
न्नाङ्गत्वम् । विवृतित्वेऽपि निर्वचनादेव निरुक्तस्याङ्गत्वम् । व्याकरणापेक्षया तस्याल्पो
विषयः ॥ ७६ ॥

व्याकृतिः पाणिनीयं हि प्रातिशाख्यं तु शब्दगम् ।

आदिमत्त्वाल्लक्षणाणां नाङ्गत्वं पूर्वचोदितम् ॥ ७७ ॥

यद्यपि बहूनि व्याकरणानि सन्ति तथापि पाणिनीयमेवाङ्गम् । प्रातिशाख्यं तु
प्रतिशाखं भिन्नमिति न साधारणमङ्गम् । यद्यपि कल्पेऽप्ययं दोषः सम्भवति, तथापि
कल्पत्वेनाङ्गता । प्रातिशाख्ये तु कापि नार्थज्ञानं भवति । अतः शब्दोपयोगित्वात्
पाणिनीयान्तर्भावैषैवाङ्गता । तथा लक्षणानाम् ॥ ७७ ॥

तेषामङ्गे प्रवेशप्रकारमाह—

अनिङ्ग्यादि प्रातिशाख्ये विशेष् व्याकरणे तु तत् ।

छन्दसः पाठहेतुत्वं शब्दज्ञानोपयोगतः ॥ ७८ ॥

अनिङ्ग्यादीति । सर्वाणि लक्षणानि प्रातिशाख्यं प्रविशन्ति, प्रातिशाख्यं व्याकरणे ।

टिप्पणी ।

विवृतित्वेऽपीति । निघण्टुविवृतित्वेऽपि वैदिकपदनिर्वचनानिरुक्तस्याङ्गता प्रोक्तेत्यर्थः ।
शूले, विवृताविति भावप्रधानो निर्देशः ॥ ७६ ॥

तेषामिति । लक्षणानामित्यर्थः ॥ ७८ ॥

आवरणभङ्गः ।

इत्याशङ्क्याहेति । इति हेतोरङ्गत्वप्रयोजकं निरुक्तस्य रूपमाहेत्यर्थः । निरुक्तं च वाक्कृतं,
“समाप्तायः समाप्ताय” इत्यादित्रयोदशाध्यायात्मकम् । तत्र च नामाख्यातनिपातोपसर्गरूपं चतु-
र्विधं पदजातं निरूप्य मन्त्राणामर्थो दर्शितः । अन्यथा “सुण्येव-जर्फरी-तुर्फरी-पर्फरी-भूरी”-
त्याद्यतिदुरूहपदानामर्थो न ज्ञायेतेति तदावश्यकत्वम् । निघण्टुस्तु निरुक्तोपत्वेनोपयुक्त इत्याश-
येनाहुः निघण्टावित्यादि ॥ ७६ ॥

व्याकरणानामनेकत्वात् किञ्चिदाहुः यद्यपि बहूनीति । ब्राह्मरौद्रचान्द्रादीनि, कौमारकात्यप-
सारस्वतादीनि च । तथाऽपीति । ब्राह्मादीनामप्रसिद्धत्वात्, कौमारादीनां च लोकमात्रोपयोगित्वा-
दित्यर्थः । लक्षणानामिति । ग्रन्थविशेषाणाम् ॥ ७७ ॥

अनिङ्ग्यादीति । इह्यं सावग्रहपदं, न इह्यमनिह्यं निरवग्रहमित्यादीनीत्यर्थः । अग्रहश्च

स्थापत्यस्य तु मुग्धादिष्वप्युपयोगः । एवमष्टादशविद्यानां धर्मोपयोग उक्तः । अर्थ-
शास्त्रस्यार्थद्वारैव तदुपयोगः । तच्च न्याये प्रविशति । तथा वात्स्यायनादीनां कामो-
पयोगः । स च दृष्टान्तो मोक्षसुखे । अतो नाष्टादशविद्यासु निरूपितः । तच्छेषत्वमेव
काव्यालङ्कारनाटकादीनाम् । यथाग्निमथनं योगे दृष्टान्तस्तथा मोक्षे काम इति सर्व-
मनवद्यम् ॥ ७९ ॥

काव्यादीनां न धर्मोपयोग इत्याह—

काव्यादीनामसत्यत्वान्नोपयोगः कथञ्चन ।

धर्मं कर्तुः क्वचित् कीर्तिर्नैपुण्यं पाठतः क्वचित् ॥ ८० ॥

काव्यादीनामिति । असत्यत्वमुत्प्रेक्षाजन्यत्वात् । कीर्तिर्धर्मवत्फलसाधिकेति
फलांशे काव्यादीनामुपयोगमाह कर्तुः क्वचित्कीर्तिरिति । नैपुण्यं नीतिशास्त्रेषु
युज्यते । तच्च पाठात् ॥ ८० ॥

टिप्पणी ।

पदम् । रुद्रस्यानुचरो भूत्वा रुद्रेण सह मोदते” इति । स्थापत्यस्येति । स्थापतिः शिल्पी तस्य
कर्म स्थापत्यम् । लुक्लुबादिगृहादिनिर्माण उपयुज्यत इत्यर्थः । एवमिति । “पुराणन्यायमीमांसा-
धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशे”ति चतुर्दशविद्या उपवेद-
सहिता अष्टादश भवन्ति । अर्थशास्त्रस्येति । नीतिशास्त्रस्येत्यर्थः ॥ ७९ ॥

कीर्तिरिति । “यावत्कीर्तिर्मनुष्याणां मर्त्यलोके महीयते । तावद्दर्पसहस्राणि स्वर्गलोके मही-
यते” इति धर्मवत्फलसाधकत्वम् ॥ ८० ॥

आवरणभङ्गः ।

स च भरतेन प्रणीतः । स्थापत्यं च विश्वकर्मप्रणीतम् । अत्र स्थापत्यस्योपवेदत्वं श्रीभागवता-
नुसारेणोक्तम् । अष्टादशविद्यानामिति । “पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः । वेदाः स्थानानि
विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दशे”ति याज्ञवल्क्योक्तानामुपवेदसाहित्येऽष्टादशत्वम् । अत्र फलकथने-
नाङ्गोपवेदप्रमेयबलमुक्तप्रायम् । ननु “गान्धर्वं चार्थशास्त्रकर्म”ति भविष्यवाक्येऽर्थशास्त्रस्योप-
वेदत्वमुक्तं, “तस्य का गति”रित्यत आहुः अर्थशास्त्रस्येत्यादि । तथाच स्थापत्यं साक्षा-
दुपयुक्तमिदं तु सद्धारकमतस्तदेव साध्विति भावः । अर्थशास्त्रं च गजतुरगमण्यादिपरीक्षणशास्त्रं
पालकाप्ययशालिहोत्राऽगस्त्यादि ज्ञेयम् । तस्य कुत्र निवेश इत्यत आहुः तच्च न्याये इति ।
न्यायस्वरूपमग्ने वाच्यम् । नन्वन्यान्यपि कामशास्त्रादीनि सन्तीति, कथमष्टादशैव विद्या इत्यत
आहुः तथा वात्स्यायनादीनामिति । आदिपदेन पाकादिशास्त्राणि कामसूत्राङ्गविद्यारूपाणि
ज्ञेयानि । निरूपित इति । कामशास्त्रादिरिति शेषः । तथाच, धर्मोपयोगादष्टादशविद्यासु तानि
न निरूपितानीति दृष्टान्तशेषत्वेन फ्याचित् प्रणाड्या मुख्यफले आरादुपयोग इति भावः ॥७९॥

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति काव्येत्यादि । तर्हि तेषां किं प्रयोजनमत आहुः कीर्तीत्यादि ।
तथा च जपन्यफले तदुपयोग इति भावः ॥ ८० ॥

रामायणं च काव्यमिति सर्गबन्धनात् तस्य धर्मोपयोगो न भविष्यतीत्याशङ्क्याह—

रामायणमनन्तं हि पुराणमिव सन्मतम् ।

व्यासः पूर्वमनेकोक्तो वाल्मीकिः साम्प्रतं किल ।

समाधिभाषया प्राह प्रमाणं सर्वथैव तत् ॥ ८१ ॥

रामायणमिति । “चरितं रघुनाथस्य शतकोटिप्रविस्तरम् एकैकमक्षरं प्रोक्तं महापातकनाशनमिति वाक्याद् धर्मजनकमेव । अनन्तरमपरिमितम् । प्रतिकल्पं प्रतिपुंगं रामावतारा भवन्ति । तत्रान्यपदार्थेष्विव रामचरित्रस्य स्वरूपं न भवति, उत्तरेण पूर्वोपचरितार्थरूपम् । अतः पूर्वरामकथाया उत्तरया सह कथनादनन्तत्वम् । क्वचित् पुनरुक्तेऽपि धर्मो भवतीति हिशब्देनाह । आख्यायिकायाः प्रामाण्यार्थं पुराणमिव सतां मतम् । अस्य व्यासो विस्तारः पूर्वमनेकैरुक्तः । साम्प्रतं वाल्मीकिः समाधावुपलभ्य सर्वमुक्तवान् । अतः सुतरामिदानीन्तनं प्रमाणम् ॥ ८१ ॥

वाशिष्ठरामायणादेर्न तथात्वमित्याह—

वाशिष्ठादेस्तु सम्वादात् प्रामाण्यं नान्यथा क्वचित् ।

न्यायस्तु नीतिशास्त्रं हि तर्को मीमांसया युतः ॥ ८२ ॥

वाशिष्ठादेरिति । सम्वादात्प्रामाण्यम् । सम्वादः प्रमाणेन । पुराणन्यायेत्यत्र साम्प्रतमक्षपादविरचितं धर्मोपयोगि भविष्यतीत्याशङ्क्य समानशब्देत्वमेव तत्रेत्याह । न्यायस्त्विति । पुराणन्यायेत्यत्र नीतिशास्त्रमेव न्यायशब्देनोच्यते, न तु

आचरणमङ्गः ।

किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति रामायणमित्यादि । प्रतिपुगमिति । वैवस्वतमन्वन्तरीयाष्टाविंशतितमत्रेतायामित्यर्थः । एवं प्रमेयं प्रमाणस्वरूपं चोक्तम्, साधनं फलं च, “चरितं रघुनाथस्ये”ति श्लोक एव स्फुटम् । अनेकैरिति । आपस्तम्बप्रभृतिभिः । आपस्तम्बोक्तस्य रामायणस्य दक्षिणे प्रसिद्धत्वात् ॥ ८१ ॥

सम्वादः प्रमाणेनेति । वाल्मीकिना स्वयं समाधावनुभूयोक्तत्वाद्यन्तेस्तु श्रुत्वोक्तत्वेन मध्ये परम्परापाते दोषस्यापि सम्भवात् प्रमाणेन वाल्मीकीयेन सम्वाद एव वाशिष्ठादेः प्रामाण्यप्रयोजक इत्यर्थः अर्थशास्त्रस्य न्याये प्रवेश उक्तः । न्यायश्च चतुर्दशविद्यासु निरूपित इति तं निश्चेतुमाहुः पुराणेत्यादि । नीतिशास्त्रमिति । ब्राह्मबार्हस्पत्यादिरूपं भारते राजधर्मे प्रसिद्धम् । न तु लोके प्रसिद्धमिति । आग्नेये, “न्यायसारं प्रवक्ष्यामी”ति प्रतिज्ञाय नीतिशास्त्रसारस्यैव कथनाद्, मात्स्यचृतीयाध्याये “मीमांसा न्यायविद्या च प्रमाणाष्टकसंयुते”ति वाक्येऽप्यष्टप्रमाणयोगलिङ्गाच्च, नाक्षपादप्रणीतं, पुराणन्यायेत्यत्र विवक्षितमित्यर्थः । एवमेव पुराणानुक्रमणाध्यायेऽपि, “पुराणं न्यायविस्तारं” इत्यत्रापि ज्ञेयम् । प्रमाणाष्टकं तु प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दार्थापत्त्यनुपलब्धि-

लोके प्रसिद्धम् । “यस्तर्केणानुसन्धत्” इत्यत्र तर्केशब्दो वेदानुकूलतर्कवाचक-
मीमांसापरः ॥ ८२ ॥

मोहार्थान्यन्यशास्त्राणि बुद्धे कृष्णे तदिच्छया ।

देवांशैः कल्पितान्येव तदुक्तं सर्वथा मृषा ॥ ८३ ॥

अन्यान्नि काणादादिशास्त्राणि मोहार्थान्येष अतस्तन्नादरणीयमित्यर्थः ॥ ८३ ॥

टिप्पणी ।

य इति । “यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्म वेद नेतरः” इति ॥ ८२ ॥

आवरणभङ्गः ।

सम्भवेतिहासमेदेन ज्ञेयम् । मीमांसापर इति । निवन्धेषु सर्वत्रमीमांसयैव धर्मनिर्णयदर्शनात्,
तर्कविद्यावाचकस्यान्वीक्षिकीपदस्य “विद्यामान्वीक्षिकी हित्वे”त्यादौ तथा दर्शनाच्चेत्यर्थः ।
केचित्तु, आन्वीक्षिकीमलर्काय प्रहादादिभ्य ऊचिवानिति प्रथमस्कन्धवाक्याद् दत्तात्रेयोक्तयोग-
परमान्वीक्षिकीपदम् । मार्कण्डेयेऽलर्कस्य योगोपदेशदर्शनादित्याहुः । किञ्च, मनौ, “आन्वी-
क्षिकीं चात्मविद्मय” इतिवाक्यान्मिताक्षरायां, “स्वरन्ध्रगोप्तान्वीक्षिक्यामि”त्यत्रात्मविद्यापरत्वेन
व्याख्यानाचोत्तरमीमांसापि तद्वाच्या । कश्चित्तु प्रतिपदमनुपदं छन्दो भाषा धर्मो मीमांसा
न्यायस्तर्क इत्युपाज्ञानीति चरणव्यूहे वेदोपाङ्गनिरूपणे यौ न्यायतर्कावुक्ती तावक्षपादकणाद-
प्रणीतशास्त्रपरैः । तयोरप्यास्तिकशास्त्रत्वात् । नैषा तर्केणेत्यादौ निन्दा तु अधर्मस्यैव निकृष्ट-
त्वादिति वदति । तदापि श्रुतिविरुद्धांशत्यागस्य तत्रावश्यकत्वाद्यस्तर्केणानुसन्धत् इत्यत्र तर्कपदं
मीमांसापरमेव सेत्सति । किञ्च, निन्दाप्रयोजको निष्कर्षोऽपि क इति विचार्यम् । स यदि
पुराणोक्तमोहकंत्वरूपस्तदा तु धर्मस्नानत्वाभावात्त विद्यासु निवेष्टुमर्हति । यदि लोभतत्त्वविचार-
पररूपस्तदापि तथा । धर्मस्य चोदनालक्षणस्यालौकिकत्वादिति । वस्तुवस्तुपाङ्गोक्तौ सत्याया अमा-
वान्वीमांसान्यायरूपाधिकरणात्मकस्तर्क इत्येवार्थः । एवञ्चोपाज्ञानामपि पदत्वादङ्गैः समानैव सशुभा
भवतीत्येतदभिसन्धायोक्तं मीमांसापर इति ॥ ८२ ॥

नन्वक्षपादीयं न्यायत्वेन कुतो न गृह्यत इत्यत आहुः अन्यानीत्यादि । तदुक्तं पाप्मोत्तर-
खण्डायगुणत्रयविवरणाध्याये पार्वतीं प्रति शङ्करेण । तथाहि “शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसाग्नि
यथाक्रमम् । येषां श्रवणमात्रेण पातित्वं ज्ञानिनामपि । प्रथमं हि मयैवोक्तं दैवं पाशुपतादिकम् ।
मच्छत्तयावेदितैर्विभैः सम्प्रोक्तानि ततः परम् । कणादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैश्वेपिकं महत् ।
गौतमेन तथा न्यायं साध्वं तु कपिलेन वै । धिपणेन तु सम्प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम् । दैत्यानां
नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा । बौद्धशास्त्रमसत्प्रोक्तं नमनीलपटादिकम् । मायावादमसच्छास्त्रं
प्रच्छसं बौद्धमुच्यते । मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणे”त्याद्युक्त्वा, “मयैव वक्ष्यते देवि
जगतां नागकारणात् । द्विजन्तानां जैमिनिना पूर्ववेदमपार्थतः । निरीधरेण वादेन कृतं शास्त्रं
महत्तरमिति । पराशरोपपुराणे च “अक्षपादप्रणीति च कणादे साध्वनयोग्योः । त्वान्यः
श्रुतिविरुद्धोऽशुः श्रुत्येकारणैर्नभिः । जैमिनीये च वैवासे न विरोधोऽस्ति कश्चन”ति । जैमिनी-

एवं प्रमाणं निरूप्य तत्सन्देहं निराकृत्य प्रमेयं निरूपयति—

प्रमेयं हरिरेवैकः सगुणो निर्गुणश्च सः ।

गुणाः कार्यं तथा धर्मः क्रियोत्पत्त्यादयश्च सः ॥ ८४ ॥

प्रमेयमिति । यथा शब्द एव प्रमाणं, तथापि वेदादिभावापन्नं, तथा हरिरेव प्रमेयं सर्वभावापन्नमिति । सर्वमेव गणयति सगुण इत्यादिना । क्रिया, उत्पत्त्यादयश्च, स हरिरेव ॥ ८४ ॥

एवमुक्ते सम्यग्ज्ञानं न भवतीति विशेषं वक्तुमाह—

बुद्धिसौकर्यसिद्ध्यर्थं त्रिरूपेणोपवर्णयते ।

कारणेन च कार्येण स्वरूपेण विशेषतः ॥ ८५ ॥

बुद्धीति । यथा बुद्धिः सर्वं प्रमेयजातं क्रोडीकरोति तदर्थं त्रिरूपेणोपवर्णयते । तदैव तरतमभावो भवति ॥ ८५ ॥

टिप्पणी ।

तदैवेति । यदैव भेदेन वर्णनमिति शेषः ॥ ८५ ॥

आचरणभङ्गः ।

यपदं पूर्वोद्धेऽन्वेति । पाञ्चस्वारस्यात् । हयशीर्षपञ्चरात्रे च । “कपिलश्चाक्षपादश्च नास्तिको नम एव च । ऋषयस्त्वामसा ह्येते शास्त्रमेषां विमोहनमिति । एतेम, “एतद्विरुद्धं यत् सर्वं न तन्मानं कथञ्चने”ति । पूर्वप्रकरणोक्तं निर्णीतं ज्ञेयम् ॥ ८३ ॥

इति प्रमाणप्रकरणम् ।

एवं प्रमाणप्रकरणे प्रासङ्गिकसहितं प्रमाणानुरोधि प्रमेयं निर्णीतम् । तेन पूर्वप्रकरणे, “यज्ञरूपो हरिरिति विचारितम् । अतः परं, “ब्रह्मतनुः पर” इत्यादिपादोनश्लोकद्वयोक्तं विचारयितुं प्रमेयप्रकरणमारभन्ते । तत्र पुराणस्योपबृंहणत्वात् तदुक्तप्रमेयपूर्वकमेव विचारयन्ति एवमित्यादि । उक्तप्रकारेण प्रमेयबलनिरूपणार्थं द्विविधप्रमेयमध्ये प्रमाणानुरोधि प्रमेयं निरूपयितुं मङ्गलकारिकात्रयतिरिक्ताभिर्नवतिभिः कारिकाभिर्वेदादिरूपं प्रमाणतत्स्वरूपतत्प्रमेय-तदुक्तसाधतत्फलैर्निर्णय तेन तत्स्वरूपादिविषयान् सन्देहान्निराकृत्य स्वतःप्रमेयस्यापि बल-निरूपणार्थं तत्प्राधान्येन प्रमेयं निरूपयतीत्यर्थः । ननु कथं हरिरेव प्रमेयं, जगतोऽपि विद्यमान-त्वादित्यत आहुः यथेत्यादि । वेदादिभावापन्नमिति । सामान्ये नपुंसकम् । उत्पत्त्यादय इति उत्पत्तिस्थितिबृद्धिविपरिणामापक्षयनाशाख्याः पङ्गावविकाराः । अत्र मूले सगुणनिर्गुणपदाभ्या-मपरं, परं च ब्रह्म, गुणपदेन सत्त्वरजस्तमांसि भावाप्रकृत्यादयः, कार्यपदेन महदादि परमाष्वन्तं द्रव्यं, धर्मपदेन जातिगुणविशेषसमवायाद्याः, क्रियापदेन लौकिकवैदिककर्मणी, उत्पत्त्यादय इत्यादिपदेनाभावाश्च सम्बृहीताः । तेन शास्त्रान्तरोक्तानपि पदार्थान् सर्वान् भगवत्येवान्तर्भाव्यं शुद्धाऽद्वैतं बोधितम् । तथा च, यद्यपि जगद्रचते तथापि तत्र जगत्त्वेन रूपेण प्रमेयं, किन्तु हरित्वेन रूपेण । जगत्त्वेन तु लौकिकज्ञानविषयत्वान्मेयमेवेत्यर्थः ॥ ८४ ॥

मूले, विशेषत इति । व्यावर्तकधर्मादित्यर्थः । अनेनैव प्रकारेण क्रोडीकरणस्यावश्यकत्वायाहुः तदैवेत्यादि । यदैवं त्रिरूपेण ज्ञायते तदैव पुराणोपबृंहितः “प्रजायेये”तीच्छया कृतस्तरतमभावो

अष्टाविंशतिभेदास्तु कारणे तत्त्वभेदतः ।

भगवत्त्वं यतस्तेषां तस्मात्तत्त्वानि तानि तु ॥ ८६ ॥

प्रथमेऽष्टाविंशतिभेदाः । तेषां च कारणत्वं तत्त्वपदवाच्यत्वं च समर्थयति भगवत्त्वमिति ॥ ८६ ॥

अण्डसृष्टेः पूर्वभावात् कारणत्वं न चान्यथा ।

कारणत्वं न चैवास्ति चिदानन्दांशयोः स्वतः ॥ ८७ ॥

सच्चिदानन्दभेदेषु सद्भेदा एवैते । चिदानन्दयोः कारणत्वाभावात् । एकस्य

टिप्पणी ।

प्रथम इति । कारण इत्यर्थः ॥ ८६ ॥

चिदानन्दयोरिति । ब्रह्माण्डसृष्टिं प्रति तत्त्वानामिव तयोः कारणत्वाभावादित्यर्थः । एकस्येति । एकस्थानन्दस्य ।—

आवरणभङ्गः ।

भवति, स्फुटो बुद्धौ भवतीत्यर्थः । एतेन ब्रह्मवादे सर्वस्य भगवद्रूपत्वेऽपि भजनं मूलरूप एव कर्तव्यमिति सेत्स्यतीति सूचितम् ॥ ८५ ॥

प्रथमे इत्यादि । प्रथमे कारणे अष्टाविंशतिभेदाः । “नवैकादश पञ्च त्रीण्यात्थ त्वमिति शुश्रुम” इत्येकादशवाक्येनाष्टाविंशतितत्त्वपक्षस्य भगवत्सम्मतत्वात् । पञ्चविंशत्यादिपक्षाणामत्रैवान्तर्भावात् । अतस्तेषां तथात्वं समर्थयति साङ्ख्योक्ताद्भिन्नरीत्या एकेन श्लोकेनोपपादयतीत्यर्थः । भगवत्त्वमित्यादि । भगवतो भावो भगवत्त्वं, भगवत सर्वान् प्रति या सामान्यकारणता सेति यावत् । तृतीयस्कन्धे तथाङ्गीकारात् । यतस्तेषां तथात्वं तस्माच्चानि तत्त्वानि, न तु साहचर्यान्तरवत् पृथक्पदार्थत्वेन तत्त्वानि । एकादशस्य चतुर्विंशोऽध्याये कपिलादिविनिश्चितं साङ्ख्यं वदता भगवता, “आसीज्जान्मथो अर्थ एकमेवाविकल्पितम्” इत्युपक्रम्य, “तन्मायाफलरूपेण केवलं निर्विकल्पितम् । वाङ्मनोगोचरं सत्यं द्विधा समभवद् बृहद्” इति ब्रह्मण एव द्विधा भवनमुक्त्वा, “तयोरेकतरो ह्यर्थः प्रकृतिः सोमयात्मिका । ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुष सोऽभिधीयत” इत्यादि, “प्रकृतिर्ब्रह्मोपादानमाधारः पुरुषः परः । सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म तद्विषयं त्वहमि” इति च वाक्यात् । तथा, “सर्गः कारणसम्भूतिरिति निबन्धलिखितसर्गलक्षणवाक्यादेतेषु कारणत्वव्यवहार इत्यण्डसृष्टेः पूर्वभावात् पूर्वोत्पन्नत्वात् कारणत्वम् । न चान्यथा । न ब्रह्मप्रतिरुद्धं, नापि मृदादिवद्रूपद्रादिकारणत्वेन । “मया सद्योदिता भावाः सर्वे सहस्य कारणः । अण्डमुत्पादयामासुर्ममायतनसुचनमि” इति भगवद्वाक्यात् । तथा च भगवता तथाङ्गीकारात् कारणेऽष्टाविंशतिभेदा युक्ता एवेत्यर्थः ॥ ८६ ॥

सच्चिदानन्देत्यादि । प्रपञ्चमध्यपातिषु सच्चिदानन्देषु सजातीयत्वस्वगतत्वान्यां चिदानन्दाशत्वेन प्रसिद्धयोर्योर्जिवान्तर्यामिणोः समवायित्वस्य श्रुतिपुराणेष्वकथनात्, “सदेव सोम्येदमत्र आसीदि” इत्युपक्रम्य, “तदेजोऽसृजते” इत्यादिना क्रमसृष्टिकथनाच्चेहापि क्रमसृष्टेस्तथैव बोद्धव्यमित्यर्थः । एकस्येत्यादि । ननु केवलानां जडानां तत्त्वानां चेतनं विनाऽन्तर्यामिप्रेरणं च विना कार्यजनन-

फलत्वम्, अपरस्य स्वरूपत्वमित्याह । कारणत्वं न चैवास्तीति ॥ ८७ ॥

आनन्त्यमेव भेदानां तयोः कार्ये तथैव च ।

अतस्तेषां तु ये भेदा नोक्तास्ते हि विशेषतः ॥ ८८ ॥

तयोर्भेदाः अनन्तास्तेन विशेषतो न वक्तव्या इति भावः । कार्येऽपि भेदानामानन्त्यम् । घटादौ तथा दर्शनात् । ननु स्वस्यासामर्थ्यादेतदुच्यते, नेत्याह । अतस्तेषामिति । अत एव भागवतादौ तेषां सङ्ख्या नोक्ता ॥ ८८ ॥

तत्त्वसहभावाच्चिदानन्दयोः स्वरूपभूतयोरपि प्रथमपक्ष एव निवेशनमुक्त्वा तृतीय-
भेदानाह—

टिप्पणी ।

अपरस्य चिदंशस्य । जीवस्वरूपात्मकमित्यर्थः ॥ ८७ ॥

तयोरिति । चिदानन्दयोरित्यर्थः । तेषामिति । सदंशचिदंशकार्याणामित्यर्थः ॥ ८८ ॥

तत्त्वेति । भगवत्स्वरूपात्मकयोरपि चिदानन्दयोस्तत्त्वमध्ये पुरुषप्रवेशेन तत्त्वसहभावात्कारणेषु तत्त्वेष्वेव निवेशनमुक्त्वा स्वरूपभेदानाहेत्यर्थः । यद्वा, तत्त्वसहभावात्स्वरूपभूतयोः स्वरूपे स्थितयोर्विशेषणीभूतयोरिति यावत् ॥ ८९ ॥

आवरणभङ्गः ।

सामर्थ्यकथनात्तयोरपि निमित्तत्वमस्तीति कथमकारणत्वमित्याकाङ्क्षायां तयोर्मध्ये एकस्य चिदंशस्य फलत्वमपरस्यानन्दांशस्य स्वरूपत्वमतौ न स्वरूपेण निमित्तत्वमिति हेतोः कारणतानिषेधमाहेत्यर्थः । कारणत्वं न चैवास्तीति । प्रपञ्चान्तःपातिनोश्चिदानन्दांशयोः कारणत्वं समवायित्वं, चकाराल्लि-
मित्तत्वं च स्वतस्तत्त्वासम्बलितेन रूपेण नास्ति । “तत् सद्वा तदेवानुप्राविशत् । तदनुप्राविश्य । सच्च त्यच्चाभवत्”, “अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्राविश्य नामरूपे व्याकरवाणि”, “गुहां प्रविष्टौ परमे परार्द्धे” इति श्रुतौ कोशानुप्रवेशोत्तरमेव नामव्याकरणादिरूपकार्यस्योक्तत्वादित्यर्थः । अत्र चिदंशस्य फलत्वं भागवर्णिकसूत्रभाष्ये विज्ञानमयस्य विविधयागादिसाधनफलत्वेन विवृतत्वात् स्वरूपावस्थानस्य मुक्तित्वाच्च आनन्दांशस्य स्वरूपत्वं त्वन्तर्यामिणि ब्रह्मधर्माणामतिरोहित्वाज्ज्ञातव्यम् । मय “ज्ञानं त्वन्यतमो भाव” इति वाक्यात् पुरुषस्य चिदंशत्वं शङ्क्यम् । “मया सन्नोदिता भावाः सर्वे संहत्य कारिण” इत्यभिमतवाक्ये सर्वपदेन पुरुषमन्तर्भाव्य संहत्य कारित्वोक्तेरत्रापि सदेहस्यैव तस्य विवक्षितत्वात् । अत एव तृतीये, “कालवृत्त्या तु मयायां गुणमभ्यामयोऽक्षजः । पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाघत्त वीर्यवानि”ति मैत्रेयेण वीर्याधाने करणत्वमेवोक्तं, न तु कर्तृत्वं कैवल्यत्मभूतस्य स्वतो निर्वायत्वादिति ॥ ८७ ॥

तयोरित्यादि । “द्वा सुपर्णे”त्यादिश्रुत्या प्रतिशरीरं जीवान्तर्यामिप्रवेशश्रावणेन ज्ञानात्वात्त-
थेत्यर्थः । कार्येऽपीत्यादि । एतेनानियतपदार्थवादोऽत्राऽप्यनुमत इति बोधितम् । श्रुतिपुराणादिषु
तथाङ्गीकारादिति । मूले, नोक्तास्ते हि विशेषत इत्यनेन, सामान्यत उक्ता इति ज्ञापितम् । ते
एवाप्रे गणभेदेन वक्तव्या इति बोध्यम् । तत्त्वगणनावैयर्थ्यशङ्काऽप्येतेनैव परिहृता बोध्या ॥ ८८ ॥

तत्त्वसहभावादिति । तत्त्वशरीरे प्रवेशेन तथात्वात् । एतेन कार्यकोट्यनिवेशे नीजमुक्तम् ।

स्वरूपे तु त्रयो भेदाः क्रियाज्ञानविभेदतः ।

विशिष्टेन स्वरूपेण क्रियाज्ञानवतो हरेः ॥ ८९ ॥

स्वरूपे त्विति । क्रियारूपे धर्मे प्रविष्टो धर्मी यज्ञ एकः । तथा ज्ञानरूपे धर्मे प्रविष्टो धर्मी ब्रह्म द्वितीयः । ज्ञानक्रियोभययुतः कृष्णस्तृतीय इति त्रयो भेदाः । यतः क्रियाज्ञानवान् हरिः ॥ ८९ ॥

अस्य प्रमेयत्वसिद्धयर्थं प्रमेयबलविचारेण प्रमाणमाह—

विशिष्टे वाचकं गीता श्रीभागवतमेव च ।

केवले काण्डद्वितयं वेदो धर्मः प्रवेशतः ॥ ९० ॥

विशिष्टे वाचकमिति । ननु काण्डद्वयेऽपि क्रियाज्ञानं प्रतिपाद्यते, न तु क्रियावान् ज्ञानवान् वा । तत् कथमुच्यते, एकैकसिद्ध्यंश एकैकं काण्डमिति तत्राह । धर्मः प्रवेशत इति । क्रियाज्ञानं क्रियायां प्रविष्टः । अतः क्रियैव प्रतीयते । वस्तुतस्तु क्रियावान् । 'यज्ञो वै विष्णुरिति श्रुतेः ॥ ९० ॥

टिप्पणी ।

अस्येति । श्रीकृष्णस्वरूपस्य वेदादिवेद्यत्वसिद्धयर्थं मन्यस्य भगवत्स्वरूपानभिज्ञत्वाद्भगवद्बलविचारेण भगवद्वचनमेव प्रमाणमाहुरित्यर्थः । क्रियायामिव ज्ञानेऽपि ज्ञातव्यम् ॥ ९० ॥

आवरणभङ्गः ।

शूले, क्रियाज्ञानविभेदत इति । ह्यव्योपे पञ्चमी । तथाच क्रियां ज्ञानञ्च विभिन्न ताभ्यामेकैकं विशिष्टेन चैकमेवं त्रय इत्यर्थः । ननु क्रियाज्ञानयोर्धर्मत्वात् कथं स्वरूपमेदत्वमित्यत आहुः क्रियारूप इत्यादि । एवं पङ्क्तिः प्रमेयस्वरूपेण प्रमेयनिर्णय उक्तस्तत्त्वरूपेण कार्यरूपेण स्वरूपेण च भगवान् प्रमातुं शक्य इति ॥ ८९ ॥

अस्येत्यादि । स्वरूपस्य लौकिकप्रमाविषयत्वाऽभावेऽपि प्रमेयत्वसिद्धयर्थं प्रमेयस्वरूपस्य बलविचारेण प्रमाणमनुरुद्धयैव प्राकृत्यफलद्रायकत्वरूपबलस्य विचारेण तदाहेत्यर्थः । विशिष्ट इत्यादि । अत्र गीतादेर्वाचकत्वं वाक्ये वैयाकरणवच्छक्त्यङ्गीकाराद् बोध्यम् । तदग्रे स्फुटिष्यति । गीताश्री-भागवतयोर्विशिष्टवाचकत्वं गुरुत्वेन ज्ञेयत्वेनोपास्यत्वेन भजनीयत्वेन कर्तृत्वेनोपादानत्वेन पुरुषोच-मत्वेन फलत्वेन विभूतिमत्त्वादिना च क्रियाज्ञानविशिष्टस्य भगवत एव मुख्यतया प्रतिपादनात् "सर्वधर्मान् परित्यज्ये"त्यादौ स्वस्य साधनशोपतानिराकरणाच्च ज्ञेयम् । प्रतिपाद्यत इति । मुख्य-तया प्रतिपाद्यते । यज्ञ इति । तथाच यजेतेत्यादौ क्रियायाः स्फुटत्वेऽपि तत्र धर्मिणः क्रियावतो वाच्यत्वं तत्क्रियास्वरूपनिर्णायकाद् वाक्यशोपादेवावगम्यत इत्यर्थः ॥ ९० ॥

तत्र हेतुः—

नस्यैवोद्भूतरूपत्वात् क्रियाज्ञाने अपि स्वतः ।

अविकार्यं विकार्यं तु ह्यधुवे कार्यवन्मते ॥ ९१ ॥

तस्यैवोद्भूतरूपत्वादिति । धर्म एवोद्भूतो, न तु धर्मा । ननु जन्यत्वान्न तद्भवत्स्वरूपमित्याशङ्क्याह—क्रियाज्ञाने अपि स्वत इति । लौकिकक्रियया वृत्त्या च अभिव्यज्येते एव, न तु जन्येते इत्यर्थः । तत्र हेतुः—अविकार्यं इति । तर्हि लोकैऽपि क्रियाज्ञानयोर्नित्यता स्यादत आह विकार्यं त्विति । किञ्च कार्यमर्प्यसन्मते अभिव्यक्तमेव । अतो नेदं दूषणमित्यर्थः ॥ ९१ ॥

तर्हि लोकतुल्यत्वात् क्रियाज्ञानप्रतिपादनार्थं किं महता वेदेनेत्याशङ्क्याह—

वेदवाच्ये तु ये रूपे तदभिव्यक्तितः फलम् ।

अनुष्ठानाद् गुरोर्वापि लौकिके लौकिकं फलम् ।

प्रेमसेवात एव स्याद्विशिष्टव्यक्तिरुत्तमा ॥ ९२ ॥

वेदवाच्ये तु ये रूपे इति । तयोरभिव्यक्तिमात्रेणैव उक्तं फलं भवति । अतः फलार्थं कीर्तनमित्यर्थः । अभिव्यक्तिहेतुमाह—अनुष्ठानाद् गुरोर्वापीति । गुरो-रुत्तरकाण्डे लौकिकैऽपि क्रियाज्ञानयोः सफलत्वात् को विशेष इत्याशङ्क्याह । लौकिकं

द्विष्यती ।

तादृशयोश्चिदानन्दयोरपि कारणत्वं, सतो न कारणत्वमित्युक्त्वा स्वरूपभेदानाहात एव मूले स्वतःपदमिति भावः ॥ ९१ ॥

आवरणभङ्गः ।

नन्वेवं सति क्रियावानेकार्थोऽस्तु धर्मिणोन्तःप्रविष्टत्वे किं मानमत आहुः तत्रेत्यादि । तत्रेति । धर्मिणोऽन्तःप्रवेशे । उद्भूत इति । यजत्याद्यर्थत्वेन प्रतीयमानः । तथाच यथा चक्षुरादिभिरालोक-दिप्रतीतावप्यालोकादेर्धर्मविनामूलत्वेन धर्मिसत्ता, तथा यजत्यादौ शक्त्या क्रियाप्रतीतावपि वाक्यशेषेण विष्णुत्वबोधनात्तत्रानुद्भूतरूपधर्मिसत्तेति लक्षणां विनैवोभयसामञ्जस्यमिति भावः । उत्तरकाण्डे तु विषयत्वेन ज्ञानशेषत्वेनैव ब्रह्मोच्यते इति ज्ञाने ज्ञानवतः प्रविष्टत्वं स्फुटमिति सद्द्र नोक्तम् । वृत्त्येति । वृत्तिरूपेण ज्ञानेन । तथाच, यथा वृत्त्या आवरणभङ्गे विषयचैतन्यामि-व्यक्तिस्तथा क्रियया आवरणभङ्गे क्रियारूपस्याप्यभिव्यक्तिरिति भावः । अत आहृति । उक्ताशङ्कानिबृत्त्यर्थं व्यवहारे तयोरनित्यत्वमाहेत्यर्थः । मूले, विकार्यं तु ह्यधुवे इति । कारणान्द बहिर्भावः कारणेऽन्तर्भावश्च तयोरिति ते विक्रियां प्रामुतस्तेनोत्पत्तिनाशवती इत्यर्थः । अत्र ज्ञानक्रिययोस्ति-क्षणावस्थायित्वपक्षे उत्पत्तिस्थितिनाशाख्यविकारत्रयवत्त्वात् । चिरस्थायित्वपक्षे वृद्धयपक्षयवत्त्वेन पञ्चविकारवत्त्वाद्विकार्यत्वं बोध्यम् । एवं प्रमाणेन प्रमेयनिर्णय उक्तः ॥ ९१ ॥

तर्हीति । यदि स्वरूपतः सर्वस्य नित्यत्वं तर्हीत्यर्थः । अभिव्यक्तिहेतुमाहेति । साधनतो निर्णेतुं तमाहेत्यर्थः । गुरोरिति । उपसत्त्वादिना प्रसन्नात् तस्मादित्यर्थः ।

फलमिति । अन्यतः फलसिद्धिरित्यर्थः । विशिष्टाभिष्यक्तौ हेतुमाह । प्रेमसेवात् इति । भक्तिशब्दस्य प्रत्ययार्थः प्रेम, धात्वर्थः सेवा । “भक्त्यैव तुष्टिमभ्येती”ति वाक्यात्, “पश्यन्ति ते म” इति च । विशिष्टस्य कृष्णस्य कृतार्थत्वज्ञापनायाऽभि-
व्यक्तिरुच्यते । न तु दैत्यवधार्थमिव ॥ ९२ ॥

टिप्पणी ।

अन्यत इति । भगवतोऽन्यस्मात्क्षयिष्यु फलं भवतीति भावः । भक्तिशब्दस्येति । पङ्कजा-
दिवधोऽङ्गुलिद्विरित्यर्थः । पश्यन्तीति । “नैकात्मनां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरता मदीहाः ।
येऽन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य समाजयन्ते मम पौरुषाणि । पश्यन्ति ते मे रुचिरावतंसप्रसन्न-
वक्रारुणलोचनानि । रूपाणि दिव्यानि वरप्रदानि साकं वाचं स्पृहणीयां वदन्ति” इति कपिल-
देवैर्निरूपितम् ॥ ९२ ॥

भावरणभङ्गः ।

अन्यत इति । तथात्र पराधीनत्वात् तज्जघन्यमिति विशेष इत्यर्थः । एवं वैदिके प्रमेये फलतो
विशेषः उक्तः । एतेनैव वैदिकशेषभूतस्मार्तपौराणभारतरामायणप्रमेयमपि व्याख्यातं ज्ञेयम् ।
तत्रापि धर्मप्रकरणे क्रियाया ब्रह्मप्रकरणे च ज्ञानस्यैव प्रमेयत्वात् । तयोः श्रोतशेषतयैव मुख्ये फले
उपयोगः । गौणं तु श्रौत इव कर्मसचिवदेवतोपात् । गौणतरं स्वपूर्वद्वारेत्याधूषम् । साङ्ख्ययोगयोस्तु
प्रमेयं कारणकोटौ निविशति । तथा फलमिति । तदत्र उद्देशतो वक्तव्यम् । अहोपवेदादेस्तु
प्राग्वोक्तेन चरितार्थमिति पृथग्रत्न विचारितम् । अतः परं गीताश्रीभागवतयोः प्रमेयमवशिष्यते ।
तत्साधनवो निर्णयन्ति विशिष्टेत्यादि । ननु, “भक्त्या त्वनन्ये”ति वाक्याद्भक्तिरेवाभिष्यक्ति-
हेतुत्वेन धाच्या, न तु सेवापीत्यत आहुः भक्तिशब्दस्येत्यादि । अयमर्थः । प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं
भूतस्योस्तु प्रत्ययः प्राधान्येनेति नियमादत्र धातुसामान्यार्थे शक्तोऽपि किन्प्रत्ययो भजिसमभि-
व्याहारात् प्राधान्येन भजनक्रियां वक्ति । सा च सेवात्मिका । सेवापदं च सातत्याऽऽस्मीक्ष्यन्त्य-
तरपूर्वकक्रियापारविशेषे रूढम् । स्त्रीसेवा, औपधसेवेत्यादिप्रयोगदर्शनात् । तादृशान्यापार-
विशेषपरिचर्यारूप एव, स्वतन्त्रसेवाबोधकैः “मत्सेवया प्रतीतं च” इत्यादिवाक्यैरवगम्यते । तेषु
सेवया पूर्णत्वादिकथनात् प्रेमपूर्वकत्वमपि लभ्यते । अन्यथा तस्याः कायकेशजनकत्वेन स्वतः पुरुषार्थ-
त्वोक्तिमङ्गप्रसङ्गात् । एवं सति प्रेम्ण एव प्रयोजकत्वेन तस्य प्राधान्यं गम्यते । भक्तिरक्षणवाक्यैः,
“भक्त्यैवे”ति वाक्याच्च । अतः स एव प्रत्ययार्थः । कायिक्यादिरूपा त्वमधानत्वात् प्रकृत्यर्थः ।
साऽपि “मत्पादसेवाभिरता मदीहा” इति सेवनमुपक्रम्योक्तेन “पश्यन्ति त” इति वाच्येनावग-
म्यते । अतो, “भक्त्या माममी”त्यादावुभयं सद्ब्रह्म इत्यतः प्रेमसेवात्र तयोच्यत इत्यर्थः ।
एतेनैव पुराणान्तरप्रमेयव्यवस्थापि बोधिता ज्ञेया । एवं स्वरूपविचारेण शास्त्रानुरोधि प्रमेयं सार्द्ध-
धनुर्भिः स्वरूपप्रमाणसाधनफलैर्निर्णीतम् ॥ ९२ ॥

ननु क्वचित् षोडश पदार्थाः, क्वचित् सप्त, तथा त्वयापि कार्येषु कथं न भेदाः
-कल्पन्त इत्याह—

कार्यभेदविभेदान् हि कल्पयित्वा विभागशः ।

वृथा शास्त्रप्रवृत्तिर्हि यस्मात् कार्यमतिवृथा ॥ ९३ ॥

कार्यभेदेति । “मुख्यमेकं पृथक्कृत्य साधनानां निरूपणम् । युक्तं न तुल्यसङ्घा
दि फलकारणयोः क्वचित्” । अतोऽत्र हर्षं पृथक्कृत्य तत्त्वान्येव कारणत्वेन कथि-
तानि, न त्वेकीकृत्य शास्त्रान्तरवन्निरूपितानि ॥ ९३ ॥

सत्त्वं रजस्तमश्चैव पुरुषः प्रकृतिर्महान् ।

अहङ्कारः पञ्चमात्रा शब्दस्पर्शाकृती रसः ॥ ९४ ॥

गन्धो भूतानि पञ्चैव खं वायुज्योतिरपृक्षितिः ।

क्रियामयानीन्द्रियाणि वाग्दोर्मण्ड्राङ्घ्रिपायवः ।

श्रोत्रं त्वग्घ्राणहृग्जिह्वा मनः पडिति भेदतः ॥ ९५ ॥

तत्त्वानि गणयति सत्त्वमिति मनः पडित्यन्तेन । मनसः क्रियामयत्वं ज्ञान-
मयत्वं चाह । भेदत इति । मनसा सह क्रियायां पडिति ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

अवरणभङ्गः ।

अतः परं स्वतन्त्रप्रमेयमध्ये कार्यरूपं विचारयन्ति नन्दित्यादि । कार्यभेदेति । ब्रह्मातिरिक्तस्य
सर्वस्य कार्यत्वात्तद्भेदान् द्रव्यादीन् तद्विभेदान् पृथिवीशब्दादीन् हि निश्चयेन एतावन्त एव
नियताः पदार्था नाधिका इत्याकारकेण विभागशः । पृथिवी नित्या, कार्या इन्द्रियानिन्द्रियरूपे-
स्याद्यवान्तरविभागेन, कल्पयित्वा, तज्ज्ञानेन, तस्माधर्म्यैवधर्म्यज्ञानेन, मुक्तिं प्रदर्श्य, शास्त्रप्रवृत्तिवृथा
न फलसाधिका यस्माद्धेतोः कार्यमतिवृथा, वाचारम्भणश्रुत्या कार्यबुद्धिरेव न फलजनिकेत्युक्तम्,
तस्मादित्यर्थः । तस्मात्तत्कार्यतया हेयतयैव क्रोडीकार्यं, न तु फलायेति भावः । ननु यद्येवं तदा
तत्त्वगणनाऽप्यपार्था, तेषामपि कार्यत्वादित्यत आहुः मुख्यमेकमित्यादि । तथाच, कार्यत्वेऽपि
बोधसाधनत्वेन पुराणेषूक्तत्वाद् भगवदुक्तं पञ्चमाश्रित्य कारणत्वेन गणयन्तेऽतो न पूर्वोक्तदोष
इत्यर्थः ॥ ९३ ॥

गणयतीति । पूर्वं सङ्ख्याया उक्तत्वात् तत्पूरणाय गणयतीत्यर्थः । अत्र, सत्त्वमित्यादिसाङ्ग-
द्वयेनाष्टाविंशतीनामुद्देशमात्रं कृतम् । लक्षणं तु सत्त्वादिगुणानां, “तत्र सत्त्वं निर्मलत्वाद्” इत्या-
दिभ्यो गीतावाक्येभ्यो ज्ञेयम् । पुरुषादीनां पञ्चविंशतीनां तु तृतीयस्कन्धस्थकृपिलेयवाक्येभ्यः ।
तत्सर्वं तु सुबोधिभ्या विवृतम् । तत्र चैकैकस्य लक्षणत्रितयमुक्तम् । तेभ्यो व्यवहारोपयोगाय
मया प्रस्नानरक्षाकरे उद्भूत्यानुदितानि परीक्षितानि, चेति तत्रपञ्चस्ततोऽवधेयः । उद्ग्रन्थविस्तार-
मियाऽत्र न लिख्यते ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

देवतावर्गेणाधिकसङ्ख्यामाशङ्क्य परिहरति—

आध्यात्मिकस्तु यः प्रोक्तः सोऽसावेवाधिदैविकः ।

अतो हि देवतावर्ग इन्द्रियेभ्यो न भिद्यते ॥ ९६ ॥

आध्यात्मिकस्तित्वति ॥ ९६ ॥

माया भिन्नेत्याशङ्क्याह—

माया तु गुणरूपा हि कालस्तु भगवान् परः ।

सूत्रं महान्स्तथा प्राणो बुद्धिश्चाहमभेदतः ॥ ९७ ॥

माया त्विति ।—

आवरणभङ्गः ।

देवतावर्गेणेति । “तैजसादिन्द्रियाणि” त्विति तैजसशब्दवाच्याद्राजसाहङ्कारादिन्द्रियोत्पत्तिः, “वैकारिकान्मनो जज्ञे देवा वैकारिका दश । दिग्वातार्कभ्रचेतोऽश्विबहीन्द्रोपेन्द्रमित्रका” इति वैकारिकशब्दवाच्यात् सात्त्विकाहङ्काराद्देवतोत्पत्तिरित्युत्पत्तिभेदादुक्तरूपेण तेनेत्यर्थः । आध्यात्मिक इति द्वितीयस्कन्धस्य दशमे “आध्यात्मिकोऽयं पुरुषः सोऽसावेवाधिदैविक” इत्यत्र जीवान्तर्यामिणोः कार्यभेदेऽपि वाचकपाठकवदभेद एव प्रतिपादितः । प्रकृतेऽपि तृतीयस्कन्धस्य षष्ठे, “त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदांविशति”ति प्राधानिकस्य गणस्य सङ्ख्यामुक्त्वाऽप्रे, “तस्यागिरासं निर्भिन्नं लोकपालोऽविशत् पदम् । वाचा स्वांशेन वक्तव्यं ययाऽसौ प्रतिपद्यते” इत्यादिविन्द्रियाणां देवांशत्वं कण्ठत एवोक्तम् । श्रुतौ च “अग्निर्वाग्भूत्वा मुलं प्राविशति”त्युक्तम् । तेनेन्द्रियाणां देवांशत्वाद्देवाभिन्नत्वम् । आध्यात्मिकादिपदार्थस्तु, आत्मन्यधीत्यव्यात्मं तत्र भव आध्यात्मिकः । एवमाधिदैविकोऽपि । एवं सति दैव्येषु भोगादिषु देवतावर्गस्य स्वातन्त्र्येऽपि देहमधिष्ठाय कार्यकरण इन्द्रियाणामेव प्राधान्यस्य पूर्ववाक्येऽप्युक्तत्वात् तदाधिदैविकानामपि तेजैव निवेश इत्यत आध्यात्मिकेभ्य इन्द्रियेभ्यः स न भिद्यत इत्यर्थः ॥ ९६ ॥

माया भिन्नेत्याशङ्क्येति । “रजः सत्त्वं तम इति निर्गुणस्य गुणाख्यः । सर्गस्थितिनिरोधेषु गृहीता मायया विभोरि”ति वाक्ये मायागुणयोर्ब्रह्मग्राहकभावोक्तोभिन्नेत्याशङ्क्येत्यर्थः । गुणरूपत्वं तु, “दैवी शेषा गुणमयी”ति वाक्यात् । ननु तथा सति कथमनयोर्वाक्ययोरविरोध इति चेत्, इत्यम्; सामर्थ्यरूपा हि सा । यथा पुरुषस्य कर्मकरणादौ शक्तिः । अत एव कार्यकोशेया । “किमावरीव” इति श्रुतेश्च । एवं सति सिद्धक्षया गुणानुत्थाय तेषु तां निक्षिपतीति तदात्मैव सोच्यते, कीर्तिन्यायाच्च न भगवच्छक्तित्वहानिरतो नानुपपत्तिः कापि । फालो वैशेषिकादिमते द्रव्यान्तरम् । अनीश्वरकापिले तु, “दिवालावाकाशादिभ्यः” इति सूत्रादाकाशोऽन्तर्भावितः । एकदेशिमते त्वतिरिक्तं प्राकृतिकं तत्त्वम् । अपरैकदेशिमते त्वदङ्कारमूढस्य कर्तुर्भयजनकः पुरुषस्य धर्मः सामर्थ्यविशेषो वा काल इति । तदेकमपि स्वाभिप्रेतं न भवति, किन्तु श्रुतौ कार्यकोशयगणनादुद्भवेऽस्वाप्यश्रवणात्, “सतोऽभिन्न्यञ्जकः फालो ब्रह्म तन्निवृत्यं त्वहमि”ति । “प्रकृतेः गुणसाम्यस्य निर्दिशेत्पस्य माननि । चेष्टा यतः स भगवान् फाल इत्युपलक्ष्यते” इति याजुष्येण स

कालस्तु भगवन्त्यन्तर्भूतः । सूत्रं तु महत्तत्त्वमेव । तथा प्राणो बुद्धिश्च अहङ्कार

आवरणभङ्ग ।

भगवदात्मक एवेत्याशयेनाहु कालस्त्वित्यादि । ननु 'तैम्य समभवत्सूत्रमि'ति वाक्यात् सूत्र नाम तत्त्व भिन्नमेवेत्यत आहु सूत्रं तु महत्तत्त्वमेवेति । 'तैम्य समभवत् सूत्र महान् सूत्रेण सयुत' इति वाक्यादेव तथेत्यर्थः । एतद्वाक्यार्थस्तु, सूत्र सूचनात् क्रियाशक्तिमान् प्रथमो विकारः । ततो महान् ज्ञानशक्तिमान् । स च सूत्रेण सयुत सम्यङ् मिश्रित, तत पृथङ् न, किन्त्वेकमेव तत्त्व ज्ञानक्रियाशक्तिभ्या द्वेषोच्यत इति । द्वितीयस्कन्धे तु, 'सत प्राणो महानसुरि'ति प्राणात्मकत्वमप्यस्योक्तम् । वेदे य आसन्न्यत्वेन प्रसिद्धो भगवद्रूपस्य सूत्रेऽवतारात् । एतद्रूपता च नामस्रष्टानुपयोक्ष्यते । प्राणबुद्धिभ्या तत्त्वाधिक्यमाशङ्क्य परिहरन्ति तथा प्राणो बुद्धिश्चेति । 'बुद्धि प्राणस्तु तैजस' इति वाक्यात् । तेनसो राजसाहङ्काराभिन्न इत्यर्थः । अस्मिन् पक्षे तैजसाहङ्कार एवाऽऽसन्न्यावतारो ज्ञेयः । अतो नानुपपत्तिः । भगवदीयसाह्वये तयोस्त्यचिर्नोक्त्यत्रापि तत्त्वान्तरता नोक्ता । अतो न तत्त्वाधिक्यमित्यर्थः । एतेन तृतीयस्कन्धे, 'तैजसात्तु विदुर्वाणाद् बुद्धितत्त्वमभूत् सती' ति यदुक्तं तत् कल्यान्तरानुसारि मतान्तरमिति ज्ञापितम् । प्राणस्य वायुसमानाकारत्वमात्रमादायेव वायुलक्षणे सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वमुक्तं, न तु सामसत्त्व वायुरूपत्वं वाऽऽदायेत्यप्यवधेयम् । अन्यथा तामसां सृष्टिं वदन् शास्त्रकारस्तेजसानामिन्द्रियाणामात्मत्व कथं वदेत् । ननु कचिदाकाशादिपञ्चकसत्त्वाशेषेभ्यो बुद्ध्युत्पत्तिकथनात् सात्त्विकत्व प्रतीयते । धासोच्छ्वासाभ्या वायुत्वेन प्राणस्य तामसत्वमत कथमुभयो राजसत्वमिति चेन्न, जननक्रियायामुभयोर्व्यापृतत्वाज्जननस्य च रजोधर्मत्वात्तदुपपत्तेरिति । प्राणलक्षणं तु सर्वेन्द्रियबलदातृत्वम् । अत एव ओज सहोवलाणि प्राणधर्मा । ओज इन्द्रियशक्तिः, सहो मन शक्तिर्न च देहशक्तिरिति । अयं चाऽणु सामर्थ्येन शरीरे सकले प्राणापानभ्यानोऽनसमानभेदात् पञ्चधा तिष्ठति । इक्षितु, नागकूर्मवृकलदेवदत्त धनञ्जयभेदेन दशधाऽप्युक्तः । एतेषां स्वान्तर्यादिक विन्मरभयात्रोच्यते, सर्वजनीनत्वात्प्रमाणमपि । बुद्धिस्तु, 'बुद्धिश्च बोद्धव्यं चे'ति श्रुतौ करणानुक्रमणे सिद्धा, हृदयस्था, विशिष्टज्ञान लक्षणकार्यानुमेया च । तत्साधितमाचार्यैः । यो बुद्धिर्मात्स्य पदार्थज्ञान भवतीति, सुबुद्धिरयं पदार्थान् जानातीति च ज्ञानकारणत्वेन बुद्धिर्नपदिदस्यते । कार्यकारणयोरभेदोपचाराच्च बुद्धिज्ञानयोः पर्यायत्वव्यवहारः । अन्यथा, बालस्य बुद्धयभावेन पदार्थज्ञान सम्यङ् न भवति तत् स्यादिति । बुद्धेरलक्षणाणि तु त्रीणि । तत्र, द्रव्यस्फुरणविज्ञानत्व स्वरूपलक्षणम् । इन्द्रियाणुमाहकत्व, सहायविपर्योसनिश्चयस्मृतिस्वप्नवृत्तिकत्व चेति द्वयं कार्यलक्षणम् । तदुक्तम्, 'द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रहः । संशयोऽथ विपर्योसो निश्चयः स्मृतिरेव च । स्वप्न इत्युच्यते बुद्धेरलक्षणं वृत्तित्थमि'ति । प्रथमलक्षणे द्रव्यपद विषयमात्रोपलक्षकम् । तेन निषयनिर्विन्मरकोत्तरं शब्दादिना यद् विशिष्टज्ञान तादृगाकारा बुद्धिरित्याध्यात्मिकं तलक्षणम् । निर्विन्मरकारारा तु न बुद्धिः । तारत्त्वाऽनापनेनेन्द्रियाननुग्रहकत्वात्, विशिष्टज्ञानाकारत्वाच्च । योगधर्मनन्यविज्ञानस्यापि विशिष्टज्ञानरूपत्वात्प्राणायाम समुदितमुपासम् । तेनेदं कल्पति । योगजधर्माऽजन्तो विशिष्टज्ञानसमानाकारो

एव । तस्मादष्टाविंशतिसहस्रकान्येव ॥ ९७ ॥

अक्षरकर्मस्वभावान्निरूपयन् प्रथममक्षरमाह—

प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ परमात्माऽभवत् पुरा ।

यद्रूपं समधिष्ठाय तदक्षरमुदीर्यते ॥ ९८ ॥

प्रकृतिः पुरुषश्चेति । भगवान् यदा येन रूपेण कार्यं कर्तुमिच्छति तद्रूपमेव व्यापारयति । तत्र ज्ञानेन मोक्षो देय इति यदा विचारयति तदाऽक्षरमेव ब्रह्मस्वरूपं पुरुषोत्तमस्याधारभागक्षरणस्थानीयः, तमादौ चतुर्मूर्तीकरोति । अक्षररूपं, ब्रह्मरूपं, कालरूपं, स्वभावरूपं च । तत्र यस्य रूपस्य द्वैरूप्यं भवति प्रकृतिपुरुषभेदेन तदक्षरम् ॥ ९८ ॥

टिप्पणी ।

ब्रह्मरूपमिति । वेदरूपमित्यर्थः । अत एवाग्रे यथा कालो रूपमक्षरस्य तथा कर्मापीति व्याख्यावेदबोध्यविधिनिषेधात्मककर्मनिरूपणं च सङ्गच्छत इत्यर्थः ॥ ९८ ॥

आवरणभङ्गः ।

ज्ञानेन्द्रियानुग्राहकः पदार्थो बुद्धिरिति । तृतीयलक्षणोक्ता वृत्तयस्तु कार्यज्ञाननिरूपणे संशयादीनां स्वरूपकथने तत्तत्समानाकारत्वेनैव ज्ञाता भविष्यन्तीति प्रस्थानरत्नाकर एव ता विवृता इत्यतो नात्र लक्ष्यन्ते । प्रकृतमनुसरामः । एवं तत्त्वाधिक्यं परिहृत्य निगमयन्ति तस्मादित्यादि ॥ ९७ ॥

“ब्रह्मतनु पर” इत्यत्रोक्तं यत् तद् विचारयन्ति अक्षरेत्यादि । “तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारण-कारणमि”ति तृतीयस्कन्धवाक्यादक्षरस्य “कालं कर्म स्वभावं च मायेशो मायया स्वया । आत्मन्य-हृच्छया प्राप्तं विबुभुरुपाददे । कालाद् गुणव्यतिकर. परिणामः स्वभावतः । कर्मणो जन्म महतः पुरुषाधिष्ठिताद्भूदि”ति द्वितीयस्कन्धवाक्यात् कालकर्मस्वभावानामपि ब्रह्माण्डसृष्टिपूर्वभावित्वाच्चत्वंता भविष्यतीति कथमष्टाविंशतिरेव तत्त्वानीत्याशङ्क्यामेतेषा तत्त्वतानिराकरणार्थमेतच्चतु-ष्टयस्वरूपं निरूपयिष्यन् प्रथममक्षरं लक्षयतीत्यर्थः । अत्राक्षरकर्मस्वभावानित्यत्र मध्ये कालश-ब्दसृष्टित इति प्रतिभाति, तथाग्रे, ब्रह्मरूपमित्यत्र कर्मरूपमिति पाठश्च व्याख्यानप्रन्थस्वारस्या-दिति बोध्यम् । नन्वेवमधिष्ठानस्य किं प्रयोजनमत आहुः भगवानित्यादि । तथाचाक्षरज्ञाने श्रुतौ मोक्षस्योक्तत्वात् तस्याव्यक्तत्वेन दुर्ज्ञेयत्वात्तस्य ज्ञानार्थमेवं तदधिष्ठित्यतीत्यर्थः । एवं प्रयोजनमुक्त्वा लक्षण व्याख्येयं तत्र यस्य रूपस्येत्यादि । इदमेव च श्रीभागवते सर्वकारणकारणपदेनोक्तम् । सर्व-कारणयोः प्रकृतिपुरुषयोः कारणमिति व्याख्यानात् “द्विधा समभवद् बृहदि”ति वाक्याच्च । अत्र मूले समधिष्ठायेति कथनात् सृष्टिकरणे आधारात्तद्भासापि पूरिता । तेन शास्त्रे उर्गनामष्टष्टान्ते याज्नुपपत्तिः, सापि परिहृता बोध्या । भवतीति । तथा च पुरुषोत्तमस्तु लीन्या इच्छां करोति, न तु तथा व्याप्तिमत इत्यतिरोहितानन्दः । अक्षरं तु तथा व्याप्तं सन्मूलगूतेन सत्त्वेन तिरोहितान-न्दं मुस्यजीवपदवाच्यतां धत् इत्येव विशेष इत्यर्थः ॥ ९८ ॥

ननु पुरुषोत्तमस्वरूपात्त्र को विशेष इति चेत्त्राह—

आनन्दांशतिरोभावः सत्त्वमात्रेण तत्र हि ।

मुख्यजीवस्ततः प्रोक्तः सृष्टीच्छावशीगो हरिः ॥ ९९ ॥

आनन्दांशतिरोभाव इति । अप्रेऽहमेवं भविष्यामीतीच्छामात्रेणान्तःसमुत्थित-
सत्त्वेनानन्दांशतिरोहित इव भवति । तेन सृष्टीच्छया व्यापृतो भगवान् मुख्यजीव-
शब्दवाच्योऽपि भवति । अत एव औडुलोमिमते जीवानां चिद्रूपाणां चिद्रूपे स्वयोग्ये
ब्रह्मणि प्रवेशः ॥ ९९ ॥

नन्वानन्दांशतिरोभावे जीवत्वमेव स्याद् यथा महदादीनामित्याशङ्क्याह—

इच्छामात्रात्तिरोभावस्तस्यापमुपचर्यते ।

ब्रह्मकूटस्थाऽच्यक्तादिशब्दैर्वाच्यो निरन्तरम् ॥ १०० ॥

इच्छामात्रादिति । इच्छायां प्रविष्टायां कार्यव्यापृत्या तिरोभाव इवोच्यते । वस्तुत-
स्त्वानन्दमय एव । अत एव पुरुषोऽवतारो भविष्यति । इच्छारूपायाः प्रकृतेर्भिन्नत्वे
वाचकैरपि तस्य न जीवत्वमित्यभिप्रायेणाह । ब्रह्मेति । आदिशब्देनाऽसत्तमःशब्दादयो
गृह्यन्ते । तथापि न पुरुषोत्तमाद्भिन्नतयाऽवस्थितः, किन्तु निरन्तर एव ॥ १०० ॥

टिप्पणी ।

अत एवेति । यतो भगवान्मुख्यजीवशब्दवाच्योऽस्यानन्दांशोऽपि तिरोहित इव न तु तिरो-
हितस्तत एव औडुलोमिमतवादिनस्तस्मिन्नेव भगवति जीवानां प्रवेशं वदन्तीत्यर्थः ॥ ९९ ॥

यथेति । ब्रह्मात्मकत्वेऽपि चिदंशानन्दांशतिरोभावे यथा महदादीनां जडत्वं तथा भगवति
पुरुषेऽप्यानन्दांशतिरोभावे जीवः स्यादित्यर्थः । प्रकृतेर्भिन्नत्व इति । पुरुषस्य केवलत्वे जात
इत्यर्थः । आदिशब्देनेति । “असद्वा इदमग्र आसीत्”, “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्”, “तम
आसीत्तमसा गूढमग्रे प्रकेतमि”त्यादि श्रुतिषु विद्यमाना इत्यर्थः ॥ १०० ॥

आवरणमङ्गः ।

आनन्दांशतिरोभावे गमकमाहुः अत एवौडुलोमीत्यादि । अक्षरस्यानन्दमयत्वे गमकमाहुः
अत एवेत्यादि । अप्रेदं हृदयम् । प्रकृतिर्भर्तुः “पुरुषस्य निर्गुणात्मनः” इत्यनेनानन्दमयत्वमुक्तम् ।
ब्रह्माण्डदेहप्रविष्टपुरुषस्य च प्रथमरूढे चाराहादयोऽवतारा उक्ताः । त एव च द्वितीयस्कन्धे
लीलावतारत्वेनानन्दाकारा उक्ताः । तत्र तत्र तेषां तथात्वं च साधितम् । एवं सति यदवताराणा-
मानन्दमयत्वं तदवतारिणः पुरुषस्याप्यानन्दमयत्वमर्थसिद्धम् । तथा सति तदवतारिणोऽक्षरस्यानन्द-
मयत्वे कः सन्देह इति । एषा च ब्रह्माण्डस्य ब्रह्मशरीरत्वं यत्र कल्पे तत्रत्या इयवस्या ॥ ९९ ॥

गमकान्तरमप्याहुः इच्छारूपाया इत्यादि । भिन्नत्वे इति । या पूर्वं प्रजायेयेतीच्छारूपा तस्या
एव पिण्डतया घनीभावेन प्रकृतिरूपतया पृथक्स्थितावित्यर्थः । अत्र वाचकनिर्देशेन प्रमाणातु-
रोधित्वमक्षरस्य स्फुटीकृतम् । ब्रह्मशब्दवाच्यत्वं तु “तदाहुरक्षरं ब्रह्मे”त्यत्रोक्तम् । एवं ध्रुतावपि ।
तथा, “कूटस्थोऽक्षर” उच्यते । “अग्रकोऽक्षर इत्युक्त” इति । कूटवर्तिर्विकारतया स्थितं कूटस्थ-

तस्यैव कारणत्वं ज्ञापयितुं तत्रैव कार्यस्थितिमाह—

सर्वावरणयुक्तानि तस्मिन्नण्डानि कोटिशः ।

मूलाविच्छेदरूपेण तदाधारतया स्थितः ॥ १०१ ॥

सर्वावरणयुक्तानीति । “तदाहुरक्षरं ब्रह्मे”ति वाक्यात् । एतस्याक्षरस्य पुरुषो-
त्तमे अभेदेन यथा निवेशस्तथा प्रकारा उच्यन्ते । तदाह मूलाविच्छेदेति । मूलेन
पुरुषोत्तमेन सह, अविच्छिन्नतया तिष्ठति, न तु कार्यत्वेनेत्याह तदाधारतयेति ।
एषा स्थितिः सर्वदा ॥ १०१ ॥

कदाचित् पुनः पुरुषोत्तमश्चेदाविर्भवति तदाऽक्षरमपि बहुधा भवतीत्याह—

प्रभुत्वेन हरेः स्फूर्तौ लोकात्वेन तद्बुद्धवः ।

अन्तर्याम्यवतारादिरूपे पादत्वमस्य हि ॥ १०२ ॥

प्रभुत्वेनेति । प्रभुवैकुण्ठवासी लोको वैकुण्ठः, जीवजडाकारेण प्रादुर्भवतीत्यर्थः ।
अत एव वैकुण्ठवासिनो मुक्ताः । ततोऽपि पुरुषोत्तमो महान् । अत एवाभेदश्चासदा-

टिप्पणी ।

तदाहुरिति । “तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणम् । विष्णोर्धाम परं साक्षात्पुरुषस्य महा-
त्मन्ः” इति तृतीयस्कन्ध एकादशाध्याये निरूपणादित्यर्थः ॥ १०१ ॥

अत एवेति । यतोऽक्षरमेव जीवजडाकारेण प्रादुर्भवत्यतो वैकुण्ठस्थिताः पक्षिवृक्षादयोऽपि
मुक्ता एवेत्यर्थः ॥ १०२ ॥

आवरणभङ्गः ।

शब्दस्याक्षरपर्यायत्वकथनेन स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयावच्छिन्नं चैतन्यं कृत्स्नपदवाच्यमित्यङ्गीकुर्वन्तो
विचारण्याद्या निरस्ताः । शक्तिग्राहकस्यालाभादिति शेषं स्पष्टम् ॥ १०० ॥

तदाहुरिति । “विकारैः सहितो युक्तैर्विशेषादिभिरावृतः । अण्डकोशो वहिरयं पञ्चाशत्कोटि-
विवृतः । दशोत्तराधिकैर्यत्र प्रविष्टः परमाणुवत् । लक्ष्यन्तेऽन्तर्गताश्चान्ये कोटिशोऽप्यण्डराशयः ।
तदाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणमि”ति । एवमस्य प्रमाणान्निर्णय उक्तः । प्रमेयाद्वक्तुमाहुः एतस्ये-
त्यादि । उच्यन्त इति । श्रीभागवतादाखुच्यन्त इत्यर्थः । एषा स्थितिरिति । मूलं पुरुषोत्तमसमा-
धारं कृत्वा या स्थितिः सेति । “तदक्षरं”, “तत्सवितुर्वरेण्यं”, “एतद्वै तदक्षरं गार्गी”त्यादिश्रुतौ
ब्रह्माऽभेदश्रावणात् तदवच्छिन्नतया, “तदक्षरे परमे व्योमनि”त्यत्राधारतया श्रावणाद्“दक्षरात्परतः
पर” इत्यत्र पुरुषादपरत्वश्रावणाच्च तथेत्यर्थः । नच पुरुषोत्तमस्याक्षरस्य वाऽऽधारान्तरमपेक्षणीयम् ।
मूले मूलाभावादमूलं मूलमिति न्यायात् । एवं सति, “तद्धाम परमं ममे”त्यादिभिर्धर्मभेदे स्मृते
तद्विजज्ञत्वसाक्ष्येदेति । सा च, “अक्षरमन्वरांतरघृतेरि”त्यत्राऽक्षरशब्दवाच्यत्वस्य ब्रह्मणि व्यव-
स्थापनात् परिहृता । स्वस्यैवाऽऽधारत्वमाधेयत्वं चेति तु विरुद्धधर्माश्रयत्यादेव सिद्धमिति न
साक्षात्काराः ॥ १०१ ॥

जीवजडाकारेणाविर्भवतीति । इदं च द्वितीयस्कन्धनवमाध्याये प्रसिद्धम् । ततोऽपीति ।
प्रमुत्वादर्पीत्यर्थः । एवं स्वरूपकोटिस्त्वैऽपि न्यूनत्वं समर्थितम् । शेषं स्पष्टम् । अत एवेति ।
अक्षरात्मत्वादेवेत्यर्थः । एतेन एकात्मवादस्यापि मूलमुक्तम् । अत एवेति । मुक्तित्र आधिक्यादेव ।

दीनामिति वाक्यं मङ्गच्छते । अन्तरूपासनायामन्तर्यामिरूपेण प्रकटो भवति । तदा सद्योमुक्तौ ज्ञानिनस्त्वरणारविन्दमेव प्रविशन्तीत्यक्षरस्य पादत्वम् । तथाऽवतारेऽपि । “चैद्ये च सात्त्वतपतेश्वरणं प्रविष्टे” इति । आदिशब्देनाधिदेवादिरूपेष्वपि ॥ १०२ ॥

हंसाकृतित्वकथने पुच्छत्वं परमात्मनः ।

तदुपासनया ज्ञानात् परमात्मत्वमस्य हि ॥ १०३ ॥

आन्दमयनिरूपणे हंसाकृतित्वकथनम्, तत्र, “ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठे”ति ब्रह्माक्षरमानन्दमयस्य पुच्छमिति निःसन्देहाय परमात्मपदम् । एवमनेकभावापन्नमपि ज्ञानमार्गेऽक्षरत्वेनैव सेव्यमित्याह तदुपासनयेति । प्रथमतस्तस्यैव निदिध्यासनेन यज्ज्ञानं मुत्पद्यते तेनास्याधिकारिणः परमात्मत्वमेव, “न त्वक्षरमात्रते”ति भगवद्वचनादवगम्यते । “तें प्राप्नुवन्ति मामेवे”ति हिशब्दार्थः । भक्तिमार्गे त्वारम्भत एव परमानन्दः । ज्ञानमार्गे त्वन्तत इति विशेषः ॥ १०३ ॥

तथापि ज्ञानमार्गे अक्षरमेव सेव्यम् । एवमभेदेऽपि वैलक्षण्यं निरूप्य यदर्थमेतन्निरूपितं तदाह—

ज्ञानमार्गे त्वेतदेव सेव्यं कृष्णस्ततोऽधिकः ।

रूपान्तरं तु तस्यैव सर्वसामर्थ्यसंयुतम् ॥ १०४ ॥

कृष्णस्ततोऽधिक इति । “अक्षरादपि चोत्तम” इत्यादिवाक्यं समर्थितं भवति । तस्यैव रूपान्तरं काल इत्याह रूपान्तरमिति । तस्य रूपान्तरत्वे हेतुमाह सर्वसामर्थ्यसंयुतमिति । सर्वाकारेण भवनातिरिक्तं यावत् किञ्चित्सामर्थ्यं मायाया विशेषस्तत्संयुतम् । तेनास्य सर्वाधिकारित्वं निरूपितम् ॥ १०४ ॥

टिप्पणी ।

आनन्दमयेति । तैत्तिरीयोपनिषदि अन्नमवादिनिरूप्यमाणेषु पुरुषोत्तमस्य हंसाकृतित्वकथनमस्तीति, तत्राक्षरस्य पुरुषत्वमित्यर्थः । प्रथमत इत्यारभ्य हिशब्दार्थमाहुः ॥ १०३ ॥

इत्यादिवाक्यमिति । “कृषिर्भूवाचकः”, “कृष्णन्तु भगवान्” इत्यादि । तस्यैवेति । अक्षरस्यैवेत्यर्थः । मायाया इति । माया तु सर्वरूपेण भवतीति ततो वैलक्षण्यम् ॥ १०४ ॥

आचरणभङ्गः ।

“अभेदे” इति वाक्यं तु स्कान्दं भारततात्पर्ये मध्वाचार्यरूपन्यस्ताम् । “अभेदश्चासदादीनां मुक्तानां हरिणा तथा । इत्यादि सर्वे मोहाय कथ्यते पुत्र गान्धर्वे”ति । एवं प्रमेयान्निर्णय उक्तः ॥ १०२ ॥

साधनकलाभ्यां निर्णेतुमाहुः एवमनेकेत्यादि । शेषं स्पष्टम् ॥ १०३ ॥

अथ कालस्य तद्रूपत्वेऽपि स्वतन्त्रत्वाय लक्षणादिकं चकुमाहुः तस्यैव रूपान्तरमित्यादि । “प्रकृतेर्ब्रह्मोपादानमाधारः पुरुषः परः । सतोऽभिव्यञ्जकः कालो ब्रह्म सत् त्रितयं त्वहमि”ति वाक्ये कालस्य ब्रह्मदेनाक्षरब्रह्मरूपतोक्ता । “द्विधा समभवद् बृहदि”त्युपक्रमात् । न तु तदुत्पत्तिः । तेन रूपान्तरं हेतुमिति गमकमित्यर्थः । प्रकृतेरुपादानत्वमुक्त्वा सदभिव्यञ्जकत्वमात्रमुक्तं, तेन निमित्तरूपतया कारणत्वमित्यभिप्रेत्याहुः सर्वाकारेत्यादि । एवं प्रमाणतो निर्णय उक्तः ॥ १०४ ॥

तस्य रूपमाह—

चिदानन्दतिरोभावस्तदनुद्गम एव च ।

ईपत्सत्त्वांशप्राकट्यं बहिरन्तस्तु सर्वतः ॥ १०५ ॥

चिदानन्दाद्यपि तथा स कालः सकलोद्भवः ।

क्रियाशक्तिप्रधानत्वान्नित्यगः सकलाश्रयः ॥ १०६ ॥

चिदानन्दतिरोभाव इति । सच्चिदानन्दरूपेषु द्वयोस्तु स्वेच्छया तिरोभावः । उपासनायामन्यथाकारणाभावायानन्दांशस्य सर्वथाऽनुद्गमः । सजातीयत्वेन जीवसङ्कोचाभावाय चिदंशस्याप्यनुद्गमः । जडादपि वैलक्षण्यमाह ईपत्सत्त्वांशप्राकट्यमिति । व्यवहारे सर्वानुभवसम्भवेऽपि सर्वाऽप्रत्यक्षत्वात् । तर्हि आकाशतुल्यता स्यादित्याशङ्क्याह अन्तस्तु सर्वत इति स बहिर्मुखानां बहिर्व्यवहारे पूर्वोक्तप्रकार एव । ज्ञानिनां तु सच्चिदानन्दरूपो भगवानपि कदाचित्चद्रूपो भवतीति । अतः सच्चिदानन्दरूपोऽन्तःप्रकटः ।

टिप्पणी ।

उपासनायामिति । उपासनायां कृतायां क्रियमाणयां वा कालः स्वोपासकस्य ज्ञानिनः स्वानन्दानुभवार्थं स्वानन्दं प्रकटयतीति सम्भावना स्यात्तदभावायेत्यर्थः । सजातीयत्वेनेति । चिदंशप्राकट्ये कालस्यात्मतुल्यत्वाज्जीवसजातीयत्वेन जीवेषु सङ्कोचः प्रवेशः स्याद्विज्ञानत्वेन गणना न स्यात्तदभावायेत्यर्थः । ज्ञानिनामित्यारभ्य प्रकट इत्यन्ते । सच्चिदानन्दरूपो भगवान् कदाचित्कालरूपः प्रकटो भवतीति तदुपासकैर्ज्ञानिभिस्तथाकालो निरूप्यत इति भावः ॥ १०५ ॥ १०६ ॥

आवरणभङ्गः ।

प्रमेयतो निर्णेतुं तस्य स्वरूपलक्षणमाहुः तस्येत्यादि । द्वयोस्तु स्वेच्छयेति । चिदानन्दयोः “प्रजायेये”तीच्छया । कालः पुरुषोत्तमस्य क्रियाशक्तिरूपः । चेष्टारूपत्वात् । “योऽयं कालस्तस्य ते व्यक्तबन्धोश्चेष्टामाहुश्चेष्टते येन विश्वमि”ति वाक्यात् । क्रिया च सदंशशक्तिरिति तत्र युक्तश्चिदानन्दतिरोभाव इत्यर्थः । ननु तिरोभावेऽपि यथा मात्राभ्यो भूतोद्गमो भूतेभ्यस्तत्तद्विशेषगुणोद्गमस्तथा चिदानन्दांशोद्गम इत्यत आहुः उपासनायामित्यादि । अन्यथाकारणाभावायेति । आनन्दांशदानाभावायेत्यर्थः । सजातीयेत्यादि । प्रकृतितो जडवत् कालाच्चिदंशान्तरोद्गमे कालस्यापि सजातीयतायां तथा स्यादिति तदभावाय तथेत्यर्थः । अन्तस्तु सर्वतश्चिदानन्दादावपि तथेति मूलं तु अन्तश्चिदानन्दावपिशब्दात् सदंशश्च सर्वतस्तथा प्रकट इत्येवं युज्यते । एवञ्च, स काल इत्यन्तेन सपादपथेन स्वरूपलक्षणं कालस्योक्तं भवति । अन्तःप्रकटसच्चिदानन्दो व्यवहारे ईपत्सत्त्वांशेन प्रकटः काल इति । आकाशवारणायान्तरित्यादि । अक्षरवारणाय व्यवहारेत्यादि । “कालोऽस्मीति”, “कालेनाव्यक्तमूर्तिने”त्यादिवाक्यानुरोधीदं लक्षणम् । जय “गुणव्यतिकराकारो

तस्य प्रयोजनमाह सकलोद्भव इति । सकलस्योद्भवो यस्मात् । तस्य परमार्थदर्शने कार्प्यसिद्धिर्न भविष्यतीति भगवांस्तं क्रियाशक्तिप्रधानमेव कृतवान् । अतः सकलोद्भवहेतुः । नित्यगश्च चलनैकस्वभावः । तथा सति सर्वनियामकत्वं न भविष्यतीति विशेषमाह सकलाश्रय इति । सर्वं जगत् स्वस्मिन् स्थापयित्वा निरन्तरं गच्छति । अत एव नित्यप्रलयसिद्धिः ॥ १०५ ॥ १०६ ॥

कृष्णस्य इदं सामर्थ्यम् । तच्च पुरुषोत्तमोऽक्षरातिरिक्त एवेत्याह—

विकृतावेव तच्छक्तिः सर्वोत्पत्त्यन्तभावनः ।

ऐश्वर्यं भगवद्दत्तं तत्रैव प्रतितिष्ठति ॥ १०७ ॥

अत एवेश्वरः प्रोक्तः सर्वान्तर उदीरितः ।

आसुरादिमते तस्मान्नान्यः सेव्यः कथञ्चन ॥ १०८ ॥

विकृतावेवेति । विकृतौ किं करोतीत्याकाङ्क्षायामाह । सर्वोत्पत्त्यन्तभावन इति । केचिदस्यैश्वरत्वमाहुः । केचिदन्तर्यामिणः । तत्रास्येश्वरत्वे हेतुमाह ऐश्वर्यं भगवद्दत्तमिति । मुख्योऽयमधिकारी तेन सर्वापेक्षया भगवत्सेवकेष्वयमन्तरङ्गः । अस्य महत्त्वाय सेवकानुपासनाप्रकारं चाह । आसुरादिमते तस्मादिति ॥ १०७ ॥ १०८ ॥

आवरणमङ्गः ।

निर्विशेषोऽप्रतिष्ठितः" इति कार्यानुसारिलक्षणस्यार्थमाहुः तस्य प्रयोजनमित्यारभ्य, प्रलयसिद्धिरित्यन्तेन । तेन सकलोद्भवो नित्यगः कालः । नित्यगः सकलाश्रयो वा काल इति लक्षणद्वयं सिद्धयति । ईश्वरेच्छापुरुषादिव्यावृत्त्यर्थं, नित्यग इति । इदमेवाप्रतिष्ठितपदेनोक्तम् । नित्यगत्वोपादानार्थं, सकलेत्यादि । यस्मादिति । निमित्तमृतात् । तेन सकलोद्भवत्वाच्चिराक्षिप्रादिव्यवहारहेतुत्वं सकलाश्रयत्वादतीतानागतादिव्यवहारहेतुत्वं च दर्शितम् । इदमेव शुण्ण्यतिकराकारनिर्विशेषपदाभ्यामुक्तम् । कार्यसिद्धिर्नेति । "भयेन च प्रव्यथितं मनो म" इत्यादौ तस्य भयजनकत्वोक्तैस्तथेत्यर्थः । उपादानत्वं तु नाहत्म् । अत्र प्रकृतेरेव तथात्वेन विवक्षणात् । "ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनाऽव्यक्तिमूर्तिना" इत्यत्र विश्वपरिच्छेदकत्वमीश्वरत्वञ्चोक्तम् ॥ १०५ ॥ १०६ ॥

तद्विवेचयितुमाहुः कृष्णस्येत्यारभ्यान्तरङ्ग इत्यन्तम् । इदमिति । प्रलयकृत्वरूपम् । सामर्थ्यमिति । "प्रभावं यौरयं प्राहुः कालमेके यतो मयमि"तिवाक्ये प्रभावत्वेन कथनात्तथेत्यर्थः । अन्तर्यामिण ईश्वरत्वम्, "ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठती"त्यत्रोक्तम् । अन्तरङ्ग इत्यनेन मूलस्य सर्वान्तरपदं विवृतम् । सर्वापेक्षयाऽऽन्तर इति समासात् । फलतः साधनतो निर्णेतुमाहुः अस्य महत्त्वापेत्यादि ॥ १०७ ॥ १०८ ॥

मुख्याधिकारी कृष्णस्य प्रभुवत् फलसाधकः ।

सूर्यगत्या तु तद्भेदाः सूर्यस्तस्याधिभौतिकम् ।

आध्यात्मिकं तु तद्भेदाः कचिदिच्छाऽपि भेदिका ॥ १०९ ॥

तस्यान्यथाकरणं व्यावर्तयति प्रभुवत् फलसाधक इति । तस्य परिज्ञानार्थं तद्भेदानाह सूर्यगत्येति । तस्याप्याध्यात्मिकादिरूपमस्तीत्याह सूर्य इति । आधिभौतिकं रूपं तस्य सूर्यः । आध्यात्मिकं युगादिः । रात्रौ युगाद्यभावाद्भेदसिद्ध्यर्थमाह कचिदिच्छापीति ॥ १०९ ॥

एवं कालं निरूप्य कर्म निरूपयति—

विधिपेधप्रकारेण यः क्रियाशक्तिरुद्भूतः ।

तत्कर्म प्रकटं तावद् यावत् फलसमापनम् ॥ ११० ॥

विधिपेधप्रकारेणेति । रूपान्तरं तु तस्यैवेत्यनुवर्तते । यथा कालो रूपमक्षरस्य तथा कर्मापि । परमेतावान् विशेषः । कालः स्वत एव प्रकटः, अयं तु पुरुषैर्विधिनिपेधप्रकारेण प्रकटीक्रियते । अतः कालापेक्षया लोकानां हिताहितप्रदाने विशिष्यते । अयं च क्रियारूपः । धर्मिणो धर्मे प्रवेशात् । कालवन्न स नित्यप्रकटः, किन्तु फलदानपर्यन्तमेवेत्याह यावत्फलसमापनमिति ॥ ११० ॥

टिप्पणी ।

रात्राविति । ब्रह्मणो रात्रौ सूर्याद्यभावाद्भगवदिच्छयैव तावत्कालं प्रलयो भवतीत्यर्थः ॥ १०९ ॥

आवरणभङ्गः ।

अन्यथाकरणमिति । उपासकपक्षपातेन भगवद्विसम्मतकरणमित्यर्थः । आध्यात्मिकाधिभौतिकयोः कालयोर्लोकशास्त्रप्रमाणकत्वायाहुः तस्य परिज्ञानार्थमित्यादि । युगादीति । आदिपदं परमाप्यादिद्विपराद्धान्तकालोपलक्षकम् । परमाप्यादिलक्षणं तु “चरमः सद्विशेषाग्रामि”त्यादिना तृतीयस्कन्धे निरूपितम् । तत्सुबोधिनीतोऽवगन्तव्यम् । मयाऽपि प्रश्नानरत्नाकरे तद्विमृष्टमिति नेह प्रपश्यते । एवमत्र प्रमाणादिचतुष्टयेन कालस्वरूपं निर्णीतम् ॥ १०९ ॥

कर्म निरूपयतीति । अंशतः प्रमाणानुरोधित्वमंशतस्तदभावं च बोधयितुं तन्निरूपयतीत्यर्थः । अयं त्विति । क्रिया शक्तिर्यस्य तादृशो भगवान् । अत इति । प्रतिपुरुषं तेन तेन प्रकटीभावात् । विशिष्यत इति । असाधारणो भवतीत्यर्थः । एवं साधनान्निर्णय उक्तः । पूर्वं प्रमाणप्रकरणत्वात् प्रमाणानुरोधि कर्मण एव स्वरूपं विवृतम्, न सर्वस्येति, प्रकृते प्रकरणे प्रमाणाऽनुरोध्यपि निवेद्य तत्स्वरूपमाहुः अयं चेत्यादि । एवं प्रमेयान्निर्णय उक्तः । कालवदित्यादि । फलभोगानन्तरं कर्मनाशसंशयस्येत्यर्थः । एतेन फलान्निर्णय उक्तः । कर्मणः सकृदशास्त्रधरमेव फलमिति । नच नित्यकर्मफले व्यभिचारः शङ्क्यः । “न च मत्समनन्तरमि”त्यस्य त्रिदंशाऽमरन्यायेन योज्यत्वात् । अन्यथा तादृशकर्माभ्यासोत्तरं विशेषशुद्धभावेऽमे ज्ञानोदयविरहप्रसङ्गादिति ॥ ११० ॥

तदेकं भगवद्रूपं साधारण्येन सर्वगम् ।

अग्रपश्चाद्भावभेदा द्विधा प्रकटमुच्यते ॥ १११ ॥

तस्य प्रतिपुरुषं भेदो भविष्यतीत्याशङ्क्याह तदेकं भगवद्रूपमिति । व्यापकं तद्रूपं तथापि येन यावद्रूपं विधिप्रकारेण निषेधप्रकारेण वा प्रकटीक्रियते तस्य तावत्फलं दत्त्वा' तदंशेन तिरोभवतीति साधारण्येनापि सर्वसम्भवात् प्रतिकर्मव्यवस्थेत्यर्थः । तर्हि एकः कथं युगपत्सुखदुःखे प्रयच्छतीत्याशङ्क्याह अग्रपश्चाद्भावभेदादिति ॥ १११ ॥

तस्यैकत्वे प्रमाणमाह—

सृष्टौ साधारणं तद्धि स्वांशेन प्रकटं यथा ।

कालवत् सकलं रूपमङ्गं तद्वशात् तथा ॥ ११२ ॥

सृष्टौ साधारणमिति । “कालं कर्म स्वभावं चै”ति वाक्यात् । सृष्टिकाले यादृशं रूपं तेन परिच्छेद्यं स एवांशः प्रकटः । अस्यापि चिदानन्दतिरोभावादिः कालवदे-

टिप्पणी ।

अग्रपश्चाद्भावभेदादिति । परार्थ्याग्रप्राग्रहरेति काव्यादग्रशब्दस्य श्रेष्ठवाचकत्वेन विधिवाचकत्वात्पश्चाच्छब्दस्य हीनवाचकत्वात्, विधिभावनिषेधाभ्यां विहितत्वनिषिद्धत्वविशिष्टं कर्मापि भिन्नमुच्यते इत्यर्थः ॥ १११ ॥

सृष्टिकाल इति । आद्यसृष्टिकाले । तेन भगवताऽक्षरात्कर्माणो यादृशं रूपं भिन्नं कर्तव्यं स एवाक्षरांशः कर्मरूपेण प्रकटो भवतीत्यर्थः ॥ ११२ ॥

आवरणभङ्गः ।

तस्येति । उच्यतीत्या असाधारणस्य । न प्रतिकर्मव्यवस्थेति । न प्रतिपुरुषमदृष्टरूपकर्मभेद इत्यर्थः । तथाचाऽदृष्टाऽपूर्वादिशब्देनैतदंश एवोच्यते । प्रारब्धसञ्चितक्रियमाणत्वमेतस्यैवावस्थाभेदेन भवतीति कर्मनानात्वकरूपनमतिगौरवप्रसक्तमेवेति भावः । युगपदिति । प्रतिपुरुषभेदेऽप्येककाले । अग्रपश्चाद्भावभेदादिति । येन पुंसा यस्मिन् काले विधिप्रकारेण प्रकटितस्तस्मिन्नेव काले तदितरेण पुंसा निषेधप्रकारेण प्रकटीक्रियते इति प्रकारस्याग्रपश्चाद्भावभेदादेकस्मिन्नेव काले द्विधा प्रकटं सत्, तस्य तस्य युगपदेव तत्त्वप्रयच्छतीत्यर्थः ॥ १११ ॥

तस्येति । साधनस्वरूपफलैरेवमुपपाद्यमानस्य । नचैकत्वं अङ्गैकत्ववदविवक्षितमिति वाच्यम्, कालेऽपि तथात्वापत्तेः । एतेषामुपादेयत्वेनोद्देश्यत्वाद् ग्रहण्यायस्य अत्रापवृत्तेश्च । अन्यथा प्रायपाठस्यापत्तेश्चेति । ननु सृष्टिप्रारम्भे विधिनियेधप्रकारस्याभावात्तदानीं तत्राकट्याभावे महदादिजन्मानुपपत्तिरित्यत आहुः सृष्टीत्यादि । तथाच, कालो यथा भगवदिच्छया गुणसाम्यमपाकृत्य रज उद्वेचयति, तथा कर्मापि भगवदिच्छया महदादिरूपं परैच्छेतुं तावतैवांशेन प्रकटीभवतीत्यर्थः । इयमेवोपपत्तिरुत्तराङ्गेऽप्यवगन्तव्येत्याहुः । अस्यापीत्यादि । एवञ्च, सर्वकर्माणि मनसेत्यादौ महद्वचनं लौकिकक्रियापरम् । दानहिंसादिपु धर्माधर्मादिप्रयोगोऽभिव्यञ्जकोपाधिना भाक्त इति ज्ञेयम् । नच कर्मण एकत्वेऽपि यदंशो येनोद्भूतितस्तस्य तस्मान्बन्धित्वेनैव फलदायकत्वादमूर्त्तस्य च दानायो-

वेत्याह कालवदिति । विशेषमाह तद्वशागमिति । यत्र यः कालवशे भवति तमेव व्याप्नोति, न त्वन्यमित्यर्थः ॥ ११२ ॥

एवं कर्म निरूप्य स्वभावं निरूपयति—

इच्छामात्रप्रकटनं सर्वथा तत् तिरोहितम् ।

सर्ववस्त्वाश्रितं पश्चात् स्वभावोऽयं हरेस्तनुः ॥ ११३ ॥

इच्छामात्रेति । भगवदिच्छारूपेण प्रकटो भवति, न सच्चिदानन्दरूपेण । तस्य स्वरूपं व्यवहारोपयोग्याह सर्ववस्त्वाश्रितमिति । तद्रूपं जगदाधारं स्वांशभेदेन तत्र तिष्ठतीति तत्रापि न लीनः । नापि वस्तुनः पश्चाद्भागे तिष्ठति । किन्तु, पश्चाद्भागे सर्वं स्थापयित्वा स्वयमेव प्रकटो भवति । यथा स्वभावदुष्टानां ज्ञानादिकं तिरस्कृत्य स्वरूपेण प्रकटः । तदाह । पश्चादिति । एतस्य कार्यवत्स्वरूपं मा भवत्वित्याह हरेस्तनुरिति ॥ ११३ ॥

आवरणभङ्गः ।

म्यत्वात्, “पुण्यदः पुण्यमाप्नोति पापदः पापभागमेव”दित्यादिवाक्यानुपपत्तिः । दानस्य स्वसत्तापरित्यागपूर्वकपरसत्तापादनात्मकत्वेन पूर्वक्रियया अभिव्यक्तस्य पुण्यादेस्तदंशस्योत्तरकालीनया दानक्रियया परसम्बन्धापादने वचनबलेन पुत्रेष्टादिवद्व्यधिकरणफलोत्पादकत्वस्य सुखेनोपपत्तेः । अमूर्तत्वस्य आत्मगुणभूतादृष्टात्मककर्मनानात्ववादिमतेऽपि तुल्यत्वाच्च । अत्र एव विश्वामित्रादेस्त्रि-शङ्कादीनां स्वर्गादिरप्युपपद्यते । एवं सति विहितनिषिद्धप्रकारक्रियामिन्त्यङ्गया क्रिया कर्मेति तद्व्यञ्जनं सिद्ध्यति । अत्र क्रियाफलस्य स्वर्गादेर्वारणाय क्रियेति । लौकिकादिक्रियावारणाय विहितेत्यादि ॥ ११२ ॥

कर्मकृत्यनिरूपण एव स्वभावैक्ये प्रमाणस्योक्तत्वात् प्रमेयेण तं निरूपयन्ति भगवदिच्छेत्यादि । एतेन मूले व्यधिकरणपदो बहुव्रीहिवोधितः । इच्छामात्रेण रूपेण प्रकटनं प्राकट्यं यस्येति । सर्वथा तेषां सच्चिदानन्दानां तिरोहितं तिरोधानं यस्मिन्निति । दुग्धमृत्सूत्रादिकं दधिघटपटादिरूपेणैव परिणमति नेतरेण रूपेण । तत्र तादृशी भगवदिच्छैवं हेतुः । “मयूराश्रितिला येन”ति वाक्यात् । तथाच सैव परिणामहेतुभूता इच्छा स्वभाव इति वक्तुं शक्यं यद्यपि, तथापि, “कालं कर्म स्वभावं च मायेशो मायया त्वया । आत्मन् यदृच्छया प्राप्तं विबुधुपुरादद” इति वाक्ये उपादानगोचरतया फालवद्विन्नतया च निर्देशान्नेच्छा स्वभावः, किन्तु इच्छाकारेण प्रकटो भवति बुद्धिरिव विज्ञानरूपेण । तथा, सच्चिदानन्दरूपेणापि न प्रत्यक्षीभवति । तेन तथेत्यर्थः । तस्येत्यादि । यथा फालोऽतीतानागतचिरादिव्यवहारसाधकतया निसाधार एव व्यवहारोपयोगी, यथा च कर्म प्रतिनियतभोगसाधकतया चेतनाधारमेव व्यवहारोपयोगि, तथा स्वभावः कथमुपयुज्यत इत्याकाङ्क्षामामहेत्यर्थः । जगदाधारमिति । चेतनाचेतनवस्त्वाधारमित्यर्थः । स्वरूपेण प्रकट इति । तादृशानां स्वरूपं दृष्टमात्र एव दुष्टोऽयमित्यादिप्रतीतिरुदयाद्येत्यर्थः । पश्चादिति । क्रियाविशेषणमेतत् । तथाच सर्ववस्तु पश्चाद्यथा स्यात्तथा सर्ववस्तुप्याश्रितमित्यर्थः । एवं प्रमेयादेतन्निरणय उक्तः । एतस्येति । सकलजगदाश्रितत्वेन प्रतिपाद्यमानस्य ॥ ११३ ॥

अस्वाविर्भावतिरोभावयोरुपपत्तिमाह—

वस्तुद्रुमेतिरोभावैस्तथा सत्त्वादिभिः पुनः ।

परिणामस्तु तत्कार्यं सर्वानुभवसाक्षिकम् ॥ ११४ ॥

वस्तुद्रुमेति । अस्योद्गमतिरोभावयोर्वस्तु नियामकम्, तथा सत्त्वादिगुणाः, ज्ञानं कर्म च । अतो बहुधोद्गमः । तस्य द्रव्याविर्भावेणाप्याविर्भावः । विरोधिगुणप्रादुर्भावे पूर्वस्वभावो निवर्तते अन्यथोदेति । तथा मन्त्रशास्त्रादिभिरपि । अतो बहुधोद्गमतिरोभावौ । तस्य सद्भावेऽर्थापत्तिं प्रमाणयति । परिणामस्त्विति । स्वभावस्य परिणाम एव कार्यम् ॥ ११४ ॥

सामान्यतो विशेषेण न प्रकाशः कदाचन ।

एवं कालस्तथा कर्म स्वभावो हरिरेव सः ॥ ११५ ॥

अंतः स्वभावः सर्वदा अनुमानगम्यो, न कदाचिदपि प्रत्यक्ष इत्याह । सामान्यत इति । उपसंहरति एवमिति । तत्त्वाधिभ्यपरिहारायाह हरिरेव स इति । स कालादिहरिरेव ॥ ११५ ॥

तत्रोपपत्तिमाह—

अतस्तदुद्गमः शास्त्रे न कदाचिदुदाहृतः ।

सर्वसाधारणत्वेन न तत्तत्त्वं तदेव तत् ॥ ११६ ॥

अतस्तदुद्गम इति । शास्त्रे भागवते । तथापि कारणत्वात् तत्त्वता भविष्यतीत्याशङ्क्याह । सर्वसाधारणत्वेनेति । यथा भगवान् सर्वसाधारणत्वाच्च तत्त्वकोटौ प्रविशति, तथा कालादिरपि । भगवन्त्वेनैवोपपत्तौ न पृथक्त्वम् ॥ ११६ ॥

टिप्पणी ।

अस्योद्गमेति । वस्तुद्रुमे स्वभावोद्गमो वस्तुतिरोभावे स्वभावतिरोभाव इत्यर्थः । उक्तवस्तुसत्त्वादिगुणज्ञानकर्मणां नियामकत्वं विवृण्वन्ति—तस्येत्यारभ्याप्यन्तेन । द्रव्य आविर्भूते तत्त्वभावोऽप्याविर्भवति । तथा विरोधिनि तमोगुणे प्रादुर्भूते सात्त्विकत्वभावो निवर्तते । सत्कर्मणाऽपि ॥ ११४ ॥

शास्त्रे भागवत इति । भागवते तत्त्वेषु कालादिर्नोक्त इत्यर्थः । समष्टिरूपं समूहरूपं व्यष्टिरूपं पृथग्रूपम्, यथा वृक्षसमूहो वनं समष्टिः, प्रत्येकं वृक्षाव्यष्टिरिति ॥ ११६ ॥

धावरणमङ्गः ।

अतो बहुधोद्गम इत्यादि । एतेन साधनादुक्तः—अर्थापत्तिं प्रमाणयतीति । फलान्निर्णयं वक्तुं तां प्रमाणयतीत्यर्थः । एवञ्च परिणामहेतुः पदार्थः स्वभाव इति तदङ्गत्वं कार्यमुखेन फलति ॥ ११४ ॥

उपसंहरतीति । एवमक्षरादयश्चत्वारोऽर्था उक्तास्तेषां तत्त्वत्वं वारयितुमुपसंहरतीत्यर्थः ॥ ११५ ॥

तत्रेति । हरित्वे । उद्गम इति । व्युत्तरणादिरूपा उत्पत्तिः । कालादिरिति । अक्षरस्य भगवदभिन्नत्वेन सन्देहाभावात् कालादीनामेवात्र ग्रहणम् ॥ ११६ ॥

प्रागभावस्य कारणत्वात् तच्चता भविष्यतीत्याशङ्क्याह—

अभावः कारणं चात्र ध्वंसश्चापि तदुच्यते ।

कार्यादिशब्दवत् तस्मिन् सापेक्षा वृत्तिरेतयोः ।

अपृथग्विद्यमानत्वान्न धर्मैरधिको गणः ॥ ११७ ॥

अभावः कारणं चात्रेति । प्रागभावः कारणाऽवस्थातो नातिरिच्यते । तस्य भिन्न-

आवरणभङ्गः ।

एवं भावान्तरस्य तच्चताया निवारणेऽप्यभावस्य भविष्यतीत्याशङ्कां चारयितुमाहुः प्रागभावस्येत्यादि । कारणत्वादिति । असाधारणकारणत्वात् । मूलस्थमभावपदं व्याकुर्वन्ति प्रागभाव इति । ननु घटत्वेन कपालत्वेन सामान्यकार्यकारणभावे सत्यप्येतेभ्यः कपालेभ्य एतद्घटोत्पत्तौ कपालत्वेन नियमासम्भवादेतत्कपालत्वेन नियमाङ्गीकारे च विनिगमनाविरहाद् बहुकपालेन घटे गौरवप्राप्ताच्च तद्देशनियामकतया प्रागभावसिद्धिः साम्प्रदायिकाक्षपादीयैः क्रियते । तथाच, येषु कपालेषु यद्घटप्रागभावः स एव घटस्तत्रोत्पद्यते इति तस्य कारणेऽन्तर्भावो न वक्तुं शक्यत इत्यत आहुः प्रागभाव इत्यादि । यत्र कपालानि सिद्धानि घटश्च श्वो भावीं तत्र सत्यामपि कारणतायां, सति च प्रागभावे, कारणान्तरेषु च सत्सु स कालो नांस्तीत्यऽवश्यं वाच्यम् । स च कालः साधारणोऽपि स्वयं भवंस्तत्फलजननाय फलानुकूलस्वरूपमेकं सकलतत्समवायिकारणगतमवस्थाविशेषं सम्पादयतीत्यवश्यमभ्युपेयम् । अन्यथा, श्वो भावी पदार्थोऽद्य स्यात् । श्वो भावीति व्यवहारश्च घाघ्येत । एवं सति सकलकारणवृत्त्येकयाऽवश्यया निर्वाहे सकलकपालवृत्त्येकातिरिक्तप्रागभावरूपना प्रमाणरहितैवेति । अवस्था च स्वरूपातिरेकेण नानुभूयत इति तादृशावस्थाविशिष्टं कारणमेव स इत्यर्थः । नच प्रागभावानङ्गीकारे उत्पत्त्यनन्तरं पुनस्त्यतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, तदवस्थातिरोभावेनैव निर्वाहात् । नचेह कपाले घटो नास्तीति प्रतीतिस्तत्र मानम्, तस्या घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयतया सामान्यत्वे प्रागभावाख्यविशेषानवगाहित्वात् । नच प्रागभावः सामान्य एवेति वाच्यम्, तस्य विनाशित्वेन यत्किञ्चित्प्रतियोग्युत्पत्तावपि तन्नाशसम्भवे इदानीमत्र कपाले घटो नास्तीति प्रतीतिबाधापत्तेः । नच सकलप्रतियोग्युत्पत्तिनाश्यः स इति वाच्यम्, तथा सत्येकस्मिन् घटे उत्पन्नेऽपि तत्प्रागभावान्नाशाज्जातेऽवयवविनि कार्ये तदवयवत्वेन प्रतीयमानेषु कपालेष्वपि घटो नास्तीतिः प्रतीतिः स्यात् । प्रागभावाप्रतियोगिनोरेकदैकत्र स्थितौ च तस्य नित्यत्वापातः स्यादिति न किञ्चिदेतत् । नच यत्र पके घटे स्पर्शरूपरसगन्धानां पाकजानामुत्पत्तिस्तत्र प्रागभावं विना कथं निर्वाह इति वाच्यम् । एकयाऽप्यवस्थया फलचतुष्टयोत्पत्तौ बाधकाभावात् । परिणामस्य स्वभावकार्यत्वात् । तस्य च कार्यकोत्पत्त्यत्वात् । सत्कार्यवादे कारण एव सतामविर्भावानङ्गीकारात् । अतो नैवमपि प्रागभावासिद्धिः । ननु प्रागभावानङ्गीकारे कारणशरीरे प्राग्घटस्य पूर्ववर्तित्वांशस्य कथं ग्रहः ? तस्य प्रागभावावच्छिन्नसमयवर्तित्वरूपत्वात् । तस्य च प्रागभावप्रहाषीनत्वादिति चेत्, न; कार्यविषयकार्मिजननज्ञानेनैव तद्ग्रहसम्भवात् । अन्यथा, प्रागभावस्यापि कारणत्वेन तन्निष्ठपूर्ववर्तित्वस्यापि प्रागभावघटित्तनया तद्ग्रहण आलाभयेण प्रागभावीपकारणत्वया

कारणत्वकल्पनायां प्रमाणाभावात् । अग्रिमजननज्ञानेनैव तस्यानुभवः । अन्यथात्यन्ताभाव एव स्यात् । तस्मात् पूर्वमभावस्य न कारणम् । न हि तेन कोऽपि व्यापारः क्रियते । कार्येण परं निवर्त्यते ।—

आवरणभङ्गः ।

एवातिदुर्भहत्वापातात् । प्रागभावस्य कारणावस्थान्यङ्गत्वत्वेन तदनङ्गीकारे तदग्रहेण प्रागभावस्याप्य-
महापाताच्च । न हि घटजननानुकूलं कारणावस्थामपश्यतः कस्यापि, इह घटो भविष्यति, इदानी-
मत्र घटप्रागभाव इति बुद्धिरुदेति । अभ्यासपाटवाद्बुदेतीति चेत्, न; तथा सति कारणादर्शनेऽपि
तदुदयापत्तेः । अभ्यासपाटवादेव प्रागभावोदासीनात्, पूर्ववर्तित्वीयग्रहणस्याप्यापत्तेश्च, कार्यपरत्वा-
वच्छिन्नसमयवर्तित्वस्यैव पूर्ववर्तित्वात् । अग्रिमजननज्ञानगम्यस्य कालधर्मस्यैव च प्रथमपदार्थत्वात् ।
किञ्च, कारणताघटकपूर्ववर्तित्वशरीरप्रविष्टत्वात् कारणत्वे उच्यमाने, तत्राप्यस्य प्रवेशाङ्गकफापत्तिः ।
एतत् सर्वमभिसन्धानाहुः अग्रिमेत्यादि । अन्यथेति । प्रागंशानवगाह इत्यर्थः । फलितमाहुः
तस्मादित्यादि । प्रागंशोदासीनाभावमात्रज्ञानत्यात्यन्ताभावविषयत्वात् कारणावस्थामपश्यतस्तु पूर्णा
प्रतीयमानो योऽभावः स कारणरूपो नेत्यर्थः । ननु प्रागभावोऽत्यन्ताभावाद्भित्तः कारणावस्थान्य-
ङ्गत्वात्, ध्वंसाद्य भिन्नः प्रतियोग्युत्पत्तिनाशयत्वात्, भेदादपि भिन्नः संसर्गाभावरूपत्वादित्येवम-
भावान्तराद्भेदे साधिते अभावत्वेन प्रत्ययाद्भावेभ्योऽतिरिक्तः प्रागभाव एव सेत्स्यति । एवञ्च,
सिद्धे प्रागभावे कारणलक्षणममन्वयात्, युक्तो न तस्य कारणत्वमिति चेत्, न; केवलप्रत्ययात्तद-
सिद्धेरितरभेदपूर्वकसिद्धौ च कारणावस्थामनियतस्य तदतिरेकासिद्धेः, सिद्धौ वा सामयिकत्वेन
सिद्ध्याऽनादित्वाभावेन भवद्विचारितरूपस्य तस्यासिद्धेः, तथाभूतस्य कारणताग्रहणे चक्रकफपत्तेश्च ।
ननु गन्धासनभिरणकालवृत्त्यभावत्वेत्यादृष्टत्वावच्छिन्नानधिकरणकालवृत्त्यभावत्वस्य च प्रागभाव-
ध्वंसरूपन्यायेन दूषणमिति चेत्, न; तयोस्तथात्वे मानाभावान् । प्रलयदशायां द्रष्टुः कस्याप्यभा-
वान् । ईश्वरः पश्यतीति चेत्, तर्हि, तमेव पृच्छ, तद्गार्थव संस्रामो न भवद्वाचेति दिक् । एव-
ञ्चाभ्यास्यवृत्तिसंयोगादेन तदवच्छेदेनोत्पत्तिरपि दृष्टदृष्टकारणकलापादेव । आत्माद्रावपि ज्ञानानु-
त्पत्तेः प्राग् प्रागभावो नास्त्येव । अन्यथा, प्रतीयतेव । प्रतीयमानस्त्वत्यन्ताभाव एव, प्रागंशान-
वगाहादियुक्तत्वान् । ध्वंसप्रागभावाधिकरणे नात्यन्ताभाव इति तु प्रवादमात्रमिति । औदासीन्येन
प्रतीयमानस्त्वाकारणत्वे गमकमाहुः न हीत्यादि । तथाचासाधारणकारणत्वेनाभ्युपगम्यमानस्य तस्य
व्यपाराभावात् कारणता नाऽङ्गीकर्तुं शक्या । व्यापारातिरिक्तस्य व्यापारवत् एवाऽसाधारण-
कारणत्वदर्शनाद्, व्यापाराभावे च तत्तत्तया एव दुरधिगमत्वाद् दूरापेता कारणतेत्यर्थः । कार्य-
नाशयत्वादपि न कारणतेत्याहुः कार्येणेत्यादि । कार्येण भावकारणध्वंस एव लोके क्वचिद् दृष्टोऽध-
तर्पदिगर्भनिष्कन्पादौ, न त्वभावरूपस्यापि कारणस्य । अन्यथा, प्रतिबन्धकध्वंसात्यन्ताभावा-
भ्यामपि दाहो जायते इति दाहेनामि क्वचित्तयोर्नाशो दृश्येन । अभ्युपगमसिद्धस्य युक्तिमूल-
एव निर्वाहात् । नच प्रत्यक्षमेव तत्र मानम्, न युक्तिरिति वाच्यम् । तस्य विप्रतिपन्नत्वेन
तद्विषयकप्रत्यक्षसिद्ध्यामुपगमनाशकत्वादिति न किञ्चिदेतदित्यर्थः । ननु मानु प्रागभावोऽतिरि-

प्रसङ्गाद् ध्वंसादीनामपि कारणत्वं निराकर्तुमाह ध्वंसश्चापीति । ध्वंसोऽपि दण्डादि-
स्वरूपमेव । तिरोभावशक्त्यतिरिक्तस्य ध्वंसस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् । तेन रूपान्तरं
पश्यन् पूर्वरूपस्य तिरोभावं मन्यते ध्वस्त इति । ननु- कारणाऽतिरिक्तरूपाभावे प्राग-
भावादिशब्दप्रयोगः कथमिति चेत्त्राह कार्यादिशब्दवदिति । न हि घटरूपादति-
रिक्ता कार्यता । तथा दण्डरूपादपि नातिरिक्ता कारणता । तथापि तयोर्यथा कार्य-
कारणप्रयोगस्तथा प्रागभावादिप्रयोगोऽपि । ननु सङ्ख्यादयो गुणाः सामान्यादयश्च
सन्ति, ततः कथमष्टाविंशतितत्त्वानि तत्राह अपृथग्विद्यमानत्वादिति ॥ ११७ ॥

आवरणभङ्गः ।

क्तस्तथापि पूर्वकल्पप्रलयकाले उचरत्सृष्टभावाच्चध्वंसे च तदुत्पत्तेरुचरत्सृष्टिं प्रति पूर्वप्रलय-
ध्वंसस्य पूर्वसृष्टिध्वंसस्यैव वा प्रतिबन्धकध्वंसत्वेन रूपेण कारणतास्तीति तस्य तत्त्वान्तरत्वं
दुर्वारमिति चेत्त्राहुः प्रसङ्गादित्यादि । आहिति । ध्वंसस्वरूपमाहैत्यर्थः । दण्डादि-
स्वरूपभिन्नो ध्वंस इत्यत्र हेतुमाहुः तिर इत्यादि । तिरः=अप्रकटं भावयतीति तिरोभाव-
स्तिरोभवनं वा तिरोभावः । उभयथाऽपि निमित्तोपादानान्यतरस्वरूपातिरिक्तो ध्वंसो न निरूप-
यितुं शक्यः । तदतिरिक्तस्यादर्शनात् । तथाच कार्यप्रतिकूला कारणावस्थैव ध्वंस इत्यर्थः ।
नन्वाकारान्तरमतिरिक्तं दृश्यत इति चेत्त्राहुः । तेनेत्यादि । तथाचाकारान्तरमपि तदर्थ-
एव, न तु धर्मातिरिक्तः । अन्यथा ध्वस्त इति प्रत्यये ध्वंसस्य घटविशेषणता न प्रतीयेत । तादृ-
शप्रत्ययबलाच्च पके रक्तिमेव ध्वस्ते ध्वंसाख्यमाकारान्तरमेव निश्चीयत इत्यर्थः । नचाभावमुख्यम-
त्ययोऽत्र इति वाच्यम्; त्वन्मते तमःप्रत्ययवदस्याप्यत्रात्राधकृत्वात् । नच घटोन्मज्जनापत्तिः । अ-
स्यायाः सत्त्वात्, तयैव कारणरूपापविघटनाच्च । प्रागभावादिपदप्रयोगं साधयितुमुपपत्तिरुभया-
याहुः नन्वित्यादि । तयोर्यथेति । घटस्यानन्यथासिद्धनियतध्वंसाद्भावित्वं दण्डस्य तादृशपूर्वभा-
वित्वं चापेक्ष्य यथा घटदण्डयोः कार्यकारणप्रयोगस्तथा, घटादेरिमिजननमाकारान्तरं चापेक्ष्य
कारणे एव प्रागभावध्वंसपदप्रयोग इत्यर्थः । एवं ध्वंसप्रागभावमण्डनेन तान्यां तत्त्वाधिक्यं निरा-
रितम् । सन्तीति । तत्तत्त्वोत्पत्तिकथनेन कारणाद्विभागस्य पृथग्स्थित्या च पृथक्त्वमद्वानापरि-
माणपरत्वानां, स्तुत्या च सृष्ट्यादिविषयकबुद्धीच्छाप्रयत्नसंस्काराणां सृष्टरसाभ्यर्षजदुःखस्य माथे-
नादिनां सुखस्य चानुमातुं शक्यतया तान्यां चादृष्टस्यापि स्तुनुमेयतया तदा संहत्येत्यनेन संयो-
गस्य कण्ठोक्ततया, गुरुत्वद्रवत्वक्षेदानां चेदानीन्तनपृथिव्योत्तेजोदृष्टान्तसनाधेन पृथिवीत्यादिरूपेण
हेतुनाऽनुमातुं शक्यतया, द्वेषस्यापि बुद्ध्यादिसाहचर्येण सिद्धमायतया, विशिष्टज्ञानान्यथाऽनुपपत्त्या
च सामान्यस्यापि सिद्धतया, वक्तुं शक्याः सन्तीत्यर्थः । अपृथग्विद्यमानत्वादिति । पृथग्
इतरन्यावृत्ताधिदैविकरूपेण विद्यमानत्वं पृथग्विद्यमानत्वम्, तदभावोऽपृथग्विद्यमानत्वम्, तन्मात् ।
पृथग्विद्यमानत्वाद्दौ सृष्टिप्रक्रियायां, यथेते देहवचना स्तुतिकर्तृवया चोक्तान्धान्ये मानान्वाद्यः
सद्वान्वाद्यश्च नोक्ता इति धर्मः=धर्मगूतैः सद्धानासान्वाद्यादिभिः पृथ्वा, गणः, अष्टाविंशकः क्षति-
कसद्धानाको नेत्यर्थः । अनेदं दृश्यम्—सद्धानापरिमाणपृथक्त्वविभागपरत्वानरत्वबुद्धीरुत्पत्त-
न-

कार्ये त्रैविध्यं निरूपयितुमाह—

सर्वेषां त्रिगुणत्वाद्धि त्रयो भेदाः पृथङ्मताः ।

आधिदैविकमध्यात्ममधिभूतमिति स्मृताः ॥ ११९ ॥

सर्वेषामिति । गुणानामपि त्रिविध्ये हेतुरग्रे वक्तव्यः । भेदानाह आधिदैविक-
मिति । अधिष्ठाता स्वतन्त्रो देव इत्युच्यते । अभिमन्ता आत्मा । अनयोर्मध्ये अभि-
सम्भवति सोऽधिभूतः ॥ ११९ ॥

त्रयाणामभेदायाह—

सच्चिदानन्दरूपेण देहजीवेशरूपिणः ।

व्यष्टिः समष्टिः पुरुषो जीवभेदास्त्रयो मताः ॥ १२० ॥

सच्चिदानन्दरूपेणेति । सदधिभूतम्, चिदध्यात्मम्, आनन्दोऽधिदैवमिति ।

टिप्पणी ।

त्रिगुणत्वादिति मूले । सच्चिदानन्दरूपत्रिधर्मत्वादित्यर्थः ॥ ११९ ॥

आवरणभङ्गः ।

कार्येत्यादि । एवं प्रमेयज्ञानार्थं कार्यद्वैराद्यं निरूप्य, तद्वल्लज्ञानार्थं कार्यत्रैविध्यं निरूपयितुं
स्वरूपत्रैविध्यमन्तरेण कारणत्रैविध्याभावात्तदभावे च कार्यस्यापि त्रैविध्याभावात्त्रिरूपयितुमाह,
कारणे स्वरूपे च त्रैविध्यमाहेत्यर्थः । सर्वेषामिति । हीति निश्चये । सर्वेषां कार्याणां त्रिगुणत्वा-
ज्ज्ञापकाद्देतोः, श्रुताः, अथाधिदैवमथाध्यात्ममथाधिभूतमित्यादिश्रुत्युक्ता आधिदैविकाद्यस्तयो
भेदाः पृथक्प्रत्येकं कारणे स्वरूपे च मता इति योजना । श्रुता इत्यनेन त्रैविध्योक्तौ प्रमाणं दर्शि-
तम् । ननु गुणत्रैविध्येन सर्वत्रैविध्यानुमानम्, तद्गुणत्रैविध्यमेव कुत इत्यत आहुः गुणानामि-
त्यादि । अग्र इति । सच्चिदानन्दरूपेणेत्यनेनेत्यर्थः । इदं च, “सत्त्वं रजस्तम इति निर्गुणस्य
गुणा” इत्यस्य सुबोधिन्यां स्फुटम् । सदंशान्निर्गतं सत्त्वमुच्यते, चिदंशाद्रजः, आनन्दांशाच्च तम
इति विवरणात् । भेदानिति । त्रैविध्यप्रयोजकान् । भेदानां स्वरूपं व्याकर्तुं तदभिधायकपदप्रवृ-
त्तिपदानि व्याकुर्वन्ति अधीत्यादि । तेन देवपदस्यार्थद्वयं निवक्षितम् । अनयोरित्यादि । स्वतन्त्रा-
भिमन्त्रोरधिष्ठात्रभिमन्त्रोर्वा मध्येऽभिसम्भवन्ति । स्वतन्त्राभिमन्तृत्वादिव्यवच्छेदको यो भवति सोऽधि-
भूत इत्यर्थः । तदुक्तं द्वितीयस्कन्धे “आध्यात्मिकस्तु यः प्रोक्तः सोऽसावेवाधिदैविकः । यन्-
त्रोभयविच्छेदः स स्मृतो ह्याधिभौतिकः” इति । उभयोर्विच्छेदो यस्मादित्युभयविच्छेद इत्यर्थः ।
“तदनुभवइत्य सच्च त्वाऽभवदि”ति पुरप्रवेशोत्तरमेकस्यैव जीवान्तरऽर्थाभिभावपक्षे सदंशेन शरी-
रेणैव तथात्वव्यवच्छेदः क्रियत इति तदुभयविच्छेदकोऽंशो देहादिरूपोऽधिभूत इति । एतेषां
चाधिदैविकान्धिदैवादिशब्दानां व्युत्पत्तिपक्षमादाय कचिदर्थभेदेऽपि तत्र तत्र पर्यायताया एव प्रसिद्धेः
प्रवृत्ते ऐकार्थ्यभेदेत्यभिप्रेत्य मूल आधिदैविकमध्यात्ममधिभूतमित्युक्तम् ॥ ११९ ॥

त्रयाणामित्यादि । जडजीवयोरिव त्रयाणां स्वातन्त्र्याभिमानोभयविच्छेदः कार्यः सिद्धे भेदे
स्वरूपमपि भिद्येतेत्याह्यायानभेदायाहेत्यर्थः । सच्चिदानन्देत्यादि । तथाचैकस्यैव पुंसः पापञ्चपा-

उदाहरणमाह देहजीवैदारूपिण इति । देहोऽधिभूतं, जीवोऽध्यात्मा, ईशोऽन्तर्यामी अधिदैवः, एवं स्वरूपभेदमुपपाद्य समुदायेन प्रवृत्तौ कुत्र कस्य प्राधान्यमित्याकाङ्क्षाया-
माह । व्यष्टिरिति । यद्यप्येते त्रयोऽपि पुरुषावताराः । तथापि देहाभिमानिन इति जीवभेदा उच्यन्ते ॥ १२० ॥

तत्रैव विद्यमानोऽप्यनभिमानित्वात् ब्रह्मेति एकत्रैव विप्रकारेण वर्तत इति, प्रका-
रान् गणयति—

टिप्पणी ।

तत्रैवेति । शरीरे विद्यमानोऽप्यन्तर्यामी शरीराभिमानरहितत्वाद्ब्रह्मोच्यत इत्यर्थः ।

आवरणभङ्गः ।

ठक्पालकत्ववदेकस्यैव सच्चिदानन्दरूपस्य ब्रह्मणो धर्मरूपसदादिपुरस्कारेण कार्यभेदे आधिभौति-
कादिशब्दाव्याच्यत्वान्न स्वरूपतो भेद इत्यर्थः । उदाहरणमाहेति । एतत्परिचायनायोदाहरणमाहे-
त्यर्थः । देहेत्यादि । इदं च द्वितीयस्कन्धे, “एको नानात्वमन्विच्छन्नि”त्यत्र सिद्धम् । तथाच
ब्रह्मत्वेनैक्येऽपि भिन्नकार्यार्थं यथाऽत्र भेदस्तथा सर्वत्रैवाभेदो भेदश्चावगन्तव्य इत्यर्थः ।
ननु साह्ये त्रैविध्यनिरूपणकार्यकारणयोस्त्रिगुणात्मकत्वेन आत्मवैलक्षण्यद्वारा विविक्तात्मज्ञानफल-
कत्वादावश्यकम् । ब्रह्मवादे तु सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वात्तस्यानावश्यकत्वेन व्यर्थं त्रैविध्यनिरूपणमि-
त्याकाङ्क्षायां तत्प्रयोजनं निरूपयन्ति एवमित्यादि । एवं सच्चिदानन्दानामाधिदैविकादिव्यवहार-
प्रयोजकत्वज्ञानेनैकस्मिन्नपि ब्रह्मस्वरूपेऽशभेदेन तत्तमभाद्यमुपपाद्य, समुदायेन राशिरूपेण कार्य-
ज्ञानार्थं प्रवृत्तौ कस्मिन् स्वरूपे कस्यांशस्य प्राधान्यमित्याकाङ्क्षायां यस्मिन् स्वरूपे यत्प्राधान्यं तदा-
हेत्यर्थः । तथान त्रैविध्यज्ञानस्य स्वरूपतारतम्यनिश्चयद्वारा, मूलरूपे त्वार्पज्ञानं फलमित्यर्थः ।
तदुदाहरन्ति व्यष्टिरिति मूले । तथाच जीवशरीरेषु व्यष्टेरसदादिशरीरस्य सत्प्राधान्यं, समष्टेर्ब-
्रह्माण्डशरीरस्य चित्प्राधान्यं पुरुषशरीरस्य आनन्दप्राधान्यमिति जीवव्यवस्येत्यर्थः । अत्राधिभौति-
कादिप्रमो ज्ञेयः । ननु प्रथमस्कन्धे पुरुषस्यावावतारत्वकथनान् कथं जीवभेदत्वमत आहुः
यद्यपीत्यादि । एत इति । व्यष्टिसमष्ट्यावरणपुरुषात्मकाः । पुरुषावतारा इति । “यस्यांशांशेन
सृज्यन्ते देवतिर्यङ्मनरादयः” इति, “आद्योऽवतारो यत्रासौ भूतब्रह्मो विभग्व्यते” इति, “आन-
न्दमयोऽवसाने” इति वाक्यात् । तत्त्वात्मकस्य क्षरपुरुषस्यावताराः । अभिमानिन इति पृष्ठी । अभि-
मानिसम्बन्धिन इत्यर्थः ॥ १२० ॥

ननु यथाभिमानित्वं जीवत्वगमकं तथानन्दप्रधानत्वं ब्रह्मत्वगमकमतः पुरुषस्य जीवभेदत्वं न
युक्तमित्याशङ्कायां ब्रह्मत्वसांधकस्य हेतोरुपहितत्वं बोधयन्त आहुः तत्रैवेत्यादि । देहे विद्यमा-
नोऽप्यन्तर्यामी अनभिमानित्वाद् ब्रह्म । तथाचानभिमानित्वस्योपाधेर्विद्यमानत्वान्नानन्दप्रधानत्वमा-
त्रेण स्वरूपात्मकब्रह्मत्वं पुरुषेऽनुमातुं शक्यमिति पुरुषो जीवभेद एवेति निश्चयः । एवं प्रासङ्गिकं
परिहृत्य प्रस्तुतं त्रैविध्यं वदन्तः किञ्चित्कार्यार्थं देहेषु त्रिविरूपेण स्थितिं ब्रह्मणो बोधयन्ति एकत्रे-

अन्तर्याम्यक्षरं कृष्णो ब्रह्मभेदास्तथा परे ।

स्वभावकर्मकालाश्च रुद्रो ब्रह्मा हरिस्तथा ॥ १२१ ॥

अन्तर्याम्यक्षरं कृष्ण इति । यथा सारथी रथी तदन्तःस्थितश्च तथान्तर्याम्य-
क्षरं कृष्णः । एवं सति पुरुषोत्तमत्वेन सर्वत्र दर्शनं भवति । परं ब्रह्मैव त्रिप्रकारेण
वर्तते इति त्रयो भेदाः । त्रयाणां प्रत्येकं बहून् भेदानाह स्वभावेति । अक्षरस्य
स्वभावकर्मकाला भेदा रुद्रादयः । कृष्णस्य अन्तर्यामिणः सर्वत्र भिन्नतयैव स्थितत्वान्न
भेदानाह ॥ १२१ ॥

टिप्पणी ।

यथेति । प्रेरकत्वादन्तर्यामी सारथिः पुरुषोत्तमाधारतया स्थितत्वादक्षरं रथि । पुरुषोत्तमाधिक-
परिमाणभावाज्ञापनार्थं ह्रस्वरथ इवाक्षरं वर्तते इति रथशब्दः स्त्रीलिङ्गं प्रयुक्तः । “स्त्री स्यात्काचि-
न्मृणाल्यादिविवक्षापचये यदी”ति नामलिङ्गानुशासनेनाल्पत्वविवक्षायां मृणालादिशब्दानां स्त्रीलि-
ङ्गानिधानात् । तथा च माघकाल्ये “रथी युयोजाविधुरां वधूमिवे”ति १ रथमध्य इवाक्षरे स्तितः
श्रीकृष्ण इत्यर्थः ॥ १२१ ॥

आवरणभङ्गः ।

त्यादि । स्थितिप्रकारं दृष्टान्तेनाहुः यथा सारथीत्यादि । सारथिवद् व्यष्ट्यादिदेहजीवानां
नियामकोऽन्तर्यामी अन्तर्यामिणो नियामकत्वं च “ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे” इति गीतावाक्यात्,
“अभिचाकशीती”ति श्रुतेश्च ज्ञेयम् । तस्यापि रथिवन्नियामकमक्षरम् । अक्षरस्य नियामकत्वं
प्रशासनश्रुत्याऽवगन्तव्यम् । तस्याऽप्यन्तर्यामिवन्नियामकः कृष्ण इत्यर्थः । भगवतो नियामकत्वं
त्वन्तर्यामिब्राह्मणादेव सिद्धमिति, तस्याक्षरनियामकत्वं च “अक्षरादपि चोत्तम” इति, “अक्षरात्
परतः परः” इति गीतावाक्यात्, श्रुतेश्च ज्ञेयम् । ब्रह्मवैवर्ते अक्षराहकारमर्दकत्वकथनाच्च ।
एतेन निरङ्कुशं स्वातन्त्र्यं कृष्ण एव सिद्धमिति प्रमेयबलं निर्णोतम् । एवमन्यत्र तच्चदपेक्षया तच्च-
दाधिदैविकस्य स्वातन्त्र्यं ज्ञेयम् । अत्रापि क्रमस्तु पूर्ववदेव । एवं ज्ञानस्य फलमाहुः एवं सतीत्यादि ।
तन्नियामकत्वेन सर्वान्तरत्वेन ज्ञाने सति तथा भवतीत्यर्थः । नन्वन्तर्यामिणोऽक्षरस्य चान्तर्याम्यऽक्ष-
राधिकरणयोः स्वरूपात्मकत्वेन व्यवस्थापनात् कथं भेदत्वमेतयोरित्यत आहुः परब्रह्मेत्यादि ।
एतेन, यदेकमव्यक्तमनन्तरूपमिति श्रुत्युक्तमनन्तरूपत्वं दिङ्मात्रेण बोधितम् । तत्रापि गणनापरि-
च्छेदाभावायाहुः त्रयाणामित्यादि । अत्रापि स एव क्रमः । नन्वन्तर्यामिणो भेदा नोक्त इति
कथं त्रयाणामित्युच्यते इत्यत आहुः अन्तर्यामिण इति । तथाच तत्र स्वरूपभेदादेव भेद इति
न प्रतिज्ञाहानिरित्यर्थः । अत्र, स्वभावकर्मकालाश्चेति चकारेणाक्षरे चरणासनलोकरूपत्वेन भक्त-
प्राप्त्याक्षरोपासकमाप्यविसुक्तमानिभाप्यत्वेनापि भेदः सङ्गृहीतः । एवं स्वभावादीनामपि शाक्त्यः ।
कालस्य तु, सूर्यतत्त्वाधिभौतिकमित्यादिनोक्तोऽपि । एवमन्यदपि ज्ञेयम् ॥ १२१ ॥

त्रयाणां शक्तिभेदानाह—

अविद्या प्रकृतिर्माया निद्रा चिन्तेन्द्रजालता ।

महत्तत्त्वं ब्रह्मरूपमस्मच्चित्तं तथैव ॥ १२२ ॥

अहङ्कारो रुद्ररूपमहङ्कारोऽस्मदादिषु ।

मनश्चन्द्रशरीरं च मनोऽस्माकं तथैव च ॥ १२३ ॥

चक्षुः सूर्यशरीरं च चक्षुरस्माकमेव च ।

मूलेन्द्रियाणि ब्रह्माण्डं देवदेहास्तथैव च ॥ १२४ ॥

अविद्येति । अविद्या जीवस्य, प्रकृतिरक्षरस्य, माया कृष्णस्य । उपलक्षणविधया अविद्याया भेदानाह निद्रेति । एवं प्रकृतिपुरुषपर्यन्तमुपरिस्थितानां भेदानुक्त्वा महदादीनामाह महत्तत्त्वमित्यादिना । महत्तत्त्वमाधिदैविकस्थानीयम् । द्वितीयं ब्रह्मशरीरम् । तृतीयमस्मदादीनां चित्तम् । अनेन 'अन्वेपां चानुपलब्धेरि'ति भगवत्सिद्धान्ते दोषः परिहृतः । अहङ्कारे भेदानाह अहङ्कार इत्यादिना । चक्षुरित्यादीन्द्रियाणां भेदाः सामान्येनाह । मूलेन्द्रियाणीति ॥ १२२-१२४ ॥

टिप्पणी ।

उपरिस्थितानामिति । श्रेष्ठानामित्यर्थः । महत्तत्त्वमिति । आधिदैविकस्थानीयमिति पदान्महत्तत्त्वादिषु तारतम्यमेवोक्तं न तु तद्वर्षमेवेत्यर्थः । अनेनेति । साक्षात्परम्परामेदेन प्रकृतिपुरुषमहत्तत्त्वादीनां ब्रह्मात्मकत्वनिरूपणेन व्याप्तैरन्येषां चानुपलब्धेरिति सूत्रेण प्रकृत्यादीनामभाव उक्तः, स दोषो, भगवत्सिद्धान्ते, ब्रह्मवादे, कपिलदेवोक्तसिद्धान्ते वा, परिहृतो ज्ञेय इत्यर्थः ॥ १२२ ॥

मन इति मूले । अहङ्कारादुत्पन्नं मन एकम्, चन्द्रशरीरं द्वितीयं रूपमस्माकं मनस्तृतीयमिति ॥ १२३ ॥

आवरणभङ्गः ।

अविद्या जीवस्येति । व्यष्ट्यादित्रयस्यस्य जीवस्येत्यर्थः । एवञ्चान्तर्यामिणः शक्तिरहितत्वं ज्ञापितम् । उपलक्षणविधयेति । एवञ्च द्वादशशक्तिमध्यागणित्वाऽऽधिदैविकी । ब्रह्मणः सकाशात् पञ्चपर्यरूपेणोत्पन्ना द्वितीया । अस्मदादिषु रजतम्रमज्जिका तूलाविद्या तृतीयेत्यादिरूपेणापि ज्ञेयम् । तथा प्रकृतिमाययोरपि ते ज्ञेयोः । एतावत्पर्यन्तं ये भेदा उक्तास्तेषु पूर्वोद्दिष्टमाधिभौतिकम् । अग्रे तु व्युत्क्रमेणेति ज्ञापयितुमाहुः महत्तत्त्वमाधिदैविकेत्यादि । एतन्निरूपणप्रयोजनमाहुः अनेनेत्यादि । ब्रह्मादिरूपेणोपलभ्यमानत्वात् परिहृत इत्यर्थः । तदेतद्भाष्यप्रकाशे उपपादयिष्यते । एवं महत्तत्त्वेत्यारभ्य, मूलेन्द्रियाणीत्यन्तम् । आनन्दचित्सत्त्वाधान्येनाधिदैविकाध्यात्मिकाधिभौतिकभावो निरूपितः । तेन मूलज्ञानन्तरकारणयोरधिदैविकाध्यात्मिकत्वं कार्यस्यसाधिभौतिकत्वं बोधितम् । मूलेन्द्रियाणीति । विराट्पुरुषेन्द्रियाणि ॥ १२२-१२४ ॥

अस्मदिन्द्रियवर्गश्च रूपत्रयमुदीरितम् ।

चन्द्रश्चन्द्राभिमानी च मनःप्रेरक एव नः ॥ १२५ ॥

सूर्यो मण्डलमानी च चक्षुःप्रेरक एव नः

एवं सर्वत्र तद्भेदाः स्वयम्भूत्या विभागशः ॥ १२६ ॥

तन्मात्राणि च भूतानां गुणाः कार्यगतास्तथा ।

महाभूतान्यावरणं मध्यभूतानि च क्रमात् ॥ १२७ ॥

त्रयाणामवान्तरभेदाः सन्तीति ज्ञापनार्थमाह चन्द्रश्चन्द्राभिमानी चेति । अतिदिशति एवमिति । एवमिन्द्रियाणां कृत्वा तन्मात्राणामाह तन्मात्राणि चेति ॥ १२५-१२७ ॥

ब्रह्माण्डस्य च देहत्वात् परिच्छेदं निवारयति, अहङ्कारमहत्तत्त्वप्रकृतीनामपि भूतादिन्यायेनाह—

अहङ्कारमहत्तत्त्वप्रकृतीनां पुनस्तथा ।

मूलमावरणं चैव ब्रह्मान्तःकरणं तथा ॥ १२८ ॥

पुनस्तथेति । पुनःशब्देन सिंहावलोकनमुक्तम् । सामान्यतो घदलुपसंहरति । मूलमिति । मूलं तत्त्वानि । आवरणस्थानीयानि द्वितीयानि । ब्रह्माण्डान्तःस्थितानि, तृतीयानि । ब्रह्मणा अन्तःकरणं येषामिति ॥ १२८ ॥

टिप्पणी ।

चन्द्र इति । एकश्चन्द्रो देवतारूपो यो यागपूजादौ सन्निहितो भवति, द्वितीयश्चन्द्रमण्डले स्थितस्तदभिमानी, तृतीयोऽस्मदादिमनःप्रेरकः । एवं सूर्यादावपि ज्ञातव्यम् ॥ १२५ ॥

आवरणभङ्गः ।

त्रयाणामित्यादि । त्रयाणामाधिदैविकादीनाम् । अवान्तरभेदाः आधिदैविकान्तरभेदा एवमाध्यात्मिकाधिभौतिकयोरपि त्रय इत्येवं सन्तीति ज्ञापनार्थमित्यर्थः । चन्द्र इत्यादि । एतेनाधिदैविके त्रिरूपतोदाहृतम् । तथान्ययोरपि ज्ञातव्या । एवञ्च कालस्वरूपे विचार्यमाणे सूर्य आधिभौतिकः, सूर्यस्वरूपविचारे त्वाधिदैविक इत्येवं तत्त्वरूपविचारे क्रियमाणे यत्र महामाहात्म्यादिकं सूर्यस्य, यथा साम्बपुराणे, तत्राधिदैविको मूलेन्द्रियात्मा ज्ञेयः । एवं यत्र विन्दोरस-करणस्य स भौतिकोऽस्मद्यनु प्रेरको ज्ञेय इत्येवं विचारतः प्रमाणात् परमत्रविशेषः परिदृष्टो भविष्यति । तदेतद्भूदि कृत्वाहुः अतिदिशतीत्यादि । अत्र तन्मात्रादीनां त्रिरूपत्वमर्थं चेतना-धिष्ठानरहितानामपि त्रिरूपत्वमर्थं । तेन वैदिकसृष्टिस्वर्गां षट्पदादीनामप्याधिदैविकत्वं, सत्यसृष्टिस्मितानामप्याधिभौतिकत्वं, गुणैश्च सृष्टिस्वर्गां भौतिकत्वं च बोध्यम् ॥ १२५ ॥ १२६ ॥

परिच्छेदं वारयति—

अन्येऽप्यवान्तरा भेदाः शतशः सन्ति सर्वशः ।

लोकपालास्तु ते त्वत्रं स्वर्गस्थस्तु पुरन्दरः ॥ १२९ ॥

अन्येऽपीति । अस्मदाद्यधिष्ठिता पृथिवी । भाराक्रान्ता गोरूपा द्वितीया । भगवतः पार्थे वर्तमाना तृतीयेति । एवं जलादावपि ज्ञातव्यम् । ये दशेन्द्रियाणां देवा उक्ताः, अहङ्कारादुत्पन्नास्त एव लोकपाला इन्द्रादयो नामसाम्यात् । ब्रह्माण्डस्य च देहत्वात् । अतः पिण्डपाला इव लोकपाला इत्यभिप्रायेणाह लोकपालास्त्विति । मित्रो निर्ऋतिः । अधिनावुत्तरतः । दिशो यमस्थानीया इति ।—

टिप्पणी ।

अतः पिण्डपाला इवेति । पिण्डः शरीरं तत्पालकाः । यथा, इन्द्रियाधिष्ठातृत्वेन तथा; अत एव लोकपालकत्वेन ब्रह्माण्डदेहपालका इत्यर्थः । “वैकारिकात्मनो जज्ञे देवा वैकारिकाश्च-ये । दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः” इति द्वितीयस्कन्ध इन्द्रियाधिष्ठातृषु मित्रशब्दस्य सूर्य-वाचकत्वभ्रमनिरासायाहुः मित्रो निर्ऋतिरिति ॥ १२९ ॥

आचरणभङ्गः ।

मूले । शतशः सन्ति सर्वश इति । सर्वेषु शतं शतं सन्तीत्यर्थः । बहुरूपार्थोच्छस्कारकादन्य-तरस्यामिति सूत्रेऽर्थग्रहणात् पर्यायेभ्यो विशेषेभ्योऽङ्गीकृत इति, शतश इति विशेषात् कर्त्रर्थे शस् । सङ्ख्यैक्यवचनाच्च धीप्सायामिति सूत्रे वामनेन, कुण्डशो ददाति, वनशः प्रविशतीत्युदाहरता एकार्थतानियतेभ्यो जातिशब्देभ्योऽप्यङ्गीकृत इति सर्वशब्दाद्वैपयिकाधिकरणकारकाच्छस् बोध्यः । देवेष्वतिदेशेन प्राप्ते त्रिरूपत्वे प्रकारं विशदीकर्तुं तेषु लोकादिपालकत्वमुपपादयन्ति । ये दशे-त्यादि । नामसाम्यस्याप्रयोजकत्वमाशङ्क्य हेत्वन्तरमाहुः ब्रह्माण्डेत्यादि । निर्ऋतौ नामसाम्याभा-वाद्दशानन्तर्गतत्वमाशङ्क्य समादधते मित्रो निर्ऋतिरिति । “शुद्धं पुंसो विनिर्भिन्नं मित्रो लोकेश आविशदि”ति, “निर्ऋतिः पाथवपाथयः” इति च तृतीयस्कन्धवाक्यासाहचल्यलोकपतित्वं रक्षत एवोचितमिति मित्रशब्दवाच्यो निर्ऋतिरेव ज्ञेय इत्यर्थः । अधिनोलोकपालत्वं न स्फुटमिति पूर्वो-क्तमसङ्गतमित्याशङ्क्यां तयोस्तथात्वमुपपादयन्ति । अधिनावुत्तरत इति । “विनिर्भिन्नेऽश्विनौ नासे विष्णोराविशतां पदम्” इत्यत्र यद्यपि लोकेशपदं नास्ति तथापि, “थावद् बलिं त” इति पद्योक्तसामुदायिकप्रार्थनयाऽत्रापि लोकेशत्वमावश्यकम् । एवं सति तयोर्भियकत्वेन सौम्यत्वादुत्तरस्या दिशश्च शान्तत्वात्लोकपालकौ तावेवौचित्यान्निश्चेयावित्यर्थः । दिशां देहाभावेन देवत्व-स्यास्फुटत्वाल्लोकपालत्वदौर्ध्व्यमाशङ्क्य समादधते दिशो यमस्थानीया इति । “दिशः श्रोत्रा-दि”ति श्रुतेः कर्णोत्पन्नत्वेन दिशां कर्णस्थानकत्वम् । तौ च द्वौ । पुरुषश्च द्वितीयस्कन्धे ब्राह्मण उक्तः । तत्रोत्तरेशत्वं यदाऽश्विनोस्तदा पारिशेष्यादक्षिणेशत्वं दिशाम् । युक्तिस्तु धर्मनियामकत्व-रूपा ज्ञेया । यमस्य तदाधिभौतिकरूपत्वात् । अन्यथा दिक्पालताऽपि तस्य न स्यात् । लोकेशां-शानामेवान्यत्र दिक्पालतानिश्चयात् । अतो यमाधिदैविकरूपास्ता इति लोकपालत्वं न तासां दुर्धट-

तत्र पुरन्दरस्य मध्यस्वर्गे स्थितिः । उपरिभागद्योतकः ॥ १२९ ॥

तेषां यथेच्छं स्थितिं वारयितुमाह—

दशदिक्षु तु ते त्वत्र मध्यस्थस्तु पुरन्दरः ।

तादृशैरपरैर्देवैः प्रतिमन्वन्तरं पृथक् ॥ १३० ॥

दक्षदिक्षु त्विति । चन्द्रमसो मध्यपाते पुरन्दरो मध्यस्थः । एवं सति तच्चाधिक्यं न भवति । एते सर्वे सहोत्पन्नाः सहैव तिरोहिता भवन्तीति प्रतिमन्वन्तरं तदंशास्त-
न्नामानो भिन्ना इत्याह तादृशैरपरैरिति ॥ १३० ॥

तेषामवान्तरभेदानाह—

लोकपालास्तथा भिन्नाः स्थानैः सह विभागशः ।

लोकालोके मानसे च मेरोर्मूर्ध्नि तथैव च ॥ १३१ ॥

ब्रह्मणोऽपि तथा सत्ये विराङ्जीवस्तु भोगभुक् ।

गुणावतारस्त्वन्यः स्यादेवमन्यत्र सर्वशः ॥ १३२ ॥

लोकपाला इति । सर्वेषां देवानां लोकालोकस्थानमेकं, तथा मानसोत्तरे, तथा

टिप्पणी ।

अश्विनावित्यारभ्य पुरन्दरो मध्यस्थ इत्यन्तो ग्रन्थश्चिन्त्यः ॥ १३० ॥

आवरणभङ्गः ।

मित्यर्थः । नन्वेवं सति इन्द्रस्य हस्तयोरेव स्थितिर्भवेद्वोलकेष्वेवेन्द्रियस्य सदेवस्य स्थितेरौचित्यादत आहुः । तत्रेति । तेषु देवेषु । मध्यस्वर्ग इति । “इन्द्रः स्वर्पतिराविशति”ति वाक्यादित्यर्थः । उपरीत्यादि । इन्द्रस्य देवतात्वेन बहुस्यले प्रचरणाह्लोकत्रयोपरिभागस्य द्योतको, न तु वरुणवद्र-
सातलादिस्य इत्यर्थः ॥ १२९ ॥

ननु यथा द्वितीयस्कन्धे, “देवा वैकारिका दशे”ति दशदेवपक्ष उक्तस्तथा तृतीयस्कन्धे, “देवता आसन्नैकादश च वैकृता” इत्येकादशदेवपक्षोऽप्युक्त इति तस्मिन् पक्षे कथं पुरन्दरस्य मध्यस्थत्व-
मित्यत आहुः चन्द्रमस इत्यादि । हृदये वागीशचन्द्रमहदभिमानानां चतुर्णां स्थितिरुक्तेति चन्द्रस्यैव मध्यमत्वे विनिगमकाभावात् । तस्यैव मध्ये स्थितिरुक्ता राजाधिराजत्वादित्यर्थः । जन एवाभिमानाऽधिष्ठातुरीशानसाध्यैशान्यां स्थितिः । यद्वा, लोकपालत्वेन पूर्वोक्तरीत्या सितावपि दिक्षपालत्वे इन्द्रस्य प्राचीदिक्षपतित्वेन चन्द्रमसो मध्यस्थत्वे पुरन्दरो न मध्यस्थ इत्यर्थः । मूलं त्वेवं योज्यं—तुरितरज्यावृत्तौ । अत्र ब्रह्माण्डे । ते तु दशेन्द्रियदेवा एव लोकपाला, नान्येऽति-
रिक्ताः । तुः पूजायाम् । पुरन्दरस्तु पूज्यत्वात्तेषु स्वर्गस्यः । ममौ ते दशदिक्षु सिता न तु यथेच्छं यत्र कापि तिष्ठन्ति । तुर्विशेषावधारणे । पुरन्दरस्तु चन्द्रमसोऽन्यत्रपाते पुरन्दर एव तथे-
त्यर्थ इति । एवञ्च कुबेरस्याप्याधिनाधिभौतिकत्वं ज्ञेयम् । अत एवातिपुरन्दरयोर्नलकूबरमणिमीर-
योस्ततो जन्म । एतत्कथनस्यावान्तरफलमाहुः एवं सतीत्यादि ॥ १३० ॥

एवं निरूपणस्य मानाजिकत्वमाहुः तेषामित्यादि । तथाच स्थानभेदोक्तिरेवात्र मानमित्यर्थः ।

मेरोर्मूर्ध्नि । ब्रह्मणोऽप्याह ब्रह्मण इति । मेरोर्मूर्ध्नि स्पष्ट एव । पुष्करद्वीपेऽपि स्पष्टम् । अतो लोकालोकेऽपि ज्ञातव्यम् । सत्यलोके आधिदैविकः । विराड्देहाभिमानी द्वितीयः । मेरोर्मूर्ध्नि तृतीयः । मध्यम एव भोगभोक्ता । गुणावतारस्तु तेभ्यो भिन्न इत्याह गुण-
वतारस्त्विति । यो नाभिकमले जातः ॥ १३१ ॥ १३२ ॥

कैलासादिविभेदश्च तथा वैकुण्ठवासिनः ।

कृत्रिमं च ध्रुवस्थानं श्वेतद्वीपं तथैव च ।

एवमेकप्रकारेण गुणतस्त्रिविधं मतम् ॥ १३३ ॥

एवं रुद्रादीनामपि कैलासादिविभेदा वक्तव्या वैकुण्ठस्यापि भेदाः । तान् गणयति कृत्रिममिति । “वैकुण्ठः कल्पितो येने”ति वाक्यात् । तदाधिदैविकस्थानीयम् । चकाराचदकृत्रिममपि भगवदिच्छोमात्रेण प्राकट्यात् । ध्रुवस्थानं ज्योतिश्चक्रस्यम् । अथवा ध्रुवं निश्चलं स्थानम् । लोकत्रयोपरि महर्लोकदर्वाक् । प्रकारान्तरं बद्धं पूर्वोक्तमुपसंहरति एवमिति ॥ १३३ ॥

द्वितीयं प्रकारमाह—

सूर्यश्चक्षुस्तथा रूपं गोलकं चेति वा भिदा ।

बुद्धिः खानि तथा मात्राः कचिदेवं भिदात्रयम् ॥ १३४ ॥

सूर्य इति । यत्रैवाधिदैविकव्यवहारः स प्रथमः । आध्यात्मिके द्वितीयः । तृतीये प्रकारद्वयम् । रूपं, गोलकं चेति । पुनरन्यं प्रकारमाह बुद्धिः खानीति । इन्द्रियजन्या बुद्धिराधिदैविकी ॥ १३४ ॥

टिप्पणी ।

रुद्रादीनामपि स्यातैः सह रूपभेदा वक्तव्या इत्याह एवमिति ॥ १३३ ॥

आवरणभङ्गः ।

मूले विभागश इति । जातिशब्दात् करणकारके शस् । विभागेनेत्यर्थः । भोगभोक्तेति । ब्रह्माण्डदेहस्थं यत्सुखं तद्भोक्तेत्यर्थः ॥ १३१ ॥ १३२ ॥

वक्तव्या इति । कैलासे एकः शिवलोकः । सत्योपरि द्वितीयः एवं पुराणान्तराऽनुरोधात् । तृतीयोऽपि ज्ञेय इत्यर्थः । पूर्वोक्तमिति । धर्मतन्त्रैविध्यप्रकारमित्यर्थः ॥ १३३ ॥

द्वितीयं प्रकारमिति । आनन्दादिधर्मप्राधान्यम्, आधिदैविकादिशब्दानां यौगिकमर्थं च पुर-
स्कृत्य यः सिद्धयति तमित्यर्थः । यौगिकार्थमात्रं पुरस्कृत्य तृतीयं प्रकारं वक्तुमाहुः पुनरन्य-
मित्यादि । खानां शरीरनिष्ठत्वेनाध्यात्मिकत्वस्य, मात्राणां भूतनिष्ठत्वेनाधिभौतिकत्वस्य स्फुटत्वात्
पारिरोन्वेणाहुः इन्द्रियजन्येत्यादि । आधिदैविकीति । अस्मदादीन्द्रियप्रेरकमनोरूपदेवनिष्ठे-
त्यर्थः । मनसो देवत्वमत्र व्यवहाराज्ज्ञेयम् । दीव्यति व्यवहरतीति देवं इति । “मनसो वशे
सर्वमिदं बभूव नान्यस्य मनो वशमन्विषाय”, “भीष्मो हि देवः सहसः सहीयानि”ति श्रुत्या च ।
ऋषे च त्रैविध्यप्रकारो द्वादशस्कन्धचतुर्थाध्याये, “दीपश्चक्षुस्तथा रूपं ज्योतिषो न पृथग्भवेत् ।

एवं प्रकारत्रयं निरूप्य सर्वेषां निरूपयितुं भगवत्त्वे जन्मादिभावा न युक्ता इति ज्ञानेन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च वैयर्थ्यमाशङ्क्य त्रैविध्यसमर्थनार्थं ज्ञानक्रिययोरुत्पत्तिं समर्थयते—

भगवद्व्यतिरिक्तानां घटादीनां यथोद्भवः ।

व्यवहारे तथा ज्ञानक्रिययोरपि निश्चयः ॥ १३५ ॥

भगवद्व्यतिरिक्तानामिति । भगवतोऽप्याविर्भावतिरोभावौ प्रायेण वैदिकानां सम्मतौ । तदतिरिक्ते सन्देहः । अतस्तत्र विचारः कर्तव्य इति घटादिनिर्णय एव ज्ञानक्रिययोरपि निर्णयो भविष्यतीति नेन्द्रियाणां वैयर्थ्यमित्यर्थः ॥ १३५ ॥

टिप्पणी ।

त्रैविध्यसमर्थनार्थमिति । ज्ञानक्रिययोरुत्पत्त्यभावे गुणाधीनतारतम्याभावेन ज्ञानक्रियोत्कर्षाधीनान्यपदार्थोत्कर्षाभावात्निरूपितं प्रकारत्रयमसङ्गतं स्यादिति त्रैविध्यसाधनार्थं ज्ञानक्रिययोरुत्पत्तिं साधयतीत्यर्थः ॥ १३५ ॥

आवरणभङ्गः ।

एवं धीः खानि मात्राश्च न स्युरन्यतमाहतादि"ति वाक्ये अन्योन्यसापेक्षत्वकथनात्तन्मूलको व्यवहारोपयोगाय ज्ञेयः । अत्रानन्त्येऽपि हि कार्याणामित्यारभ्योपपादितस्य समष्टिव्यष्टिभावस्याध्यात्मिकादिभावस्य च मूलमविरोधचतुर्थपादे ज्योतिराद्यधिष्ठानाधिकरणे विचारित ज्ञेयम् । एवमेतावति ग्रन्थे, प्रमेयबलमाश्रित्य सर्वनिर्णय उच्यते इत्यत्रोक्तं प्रमेय, पञ्चात्मकेत्यारभ्य जडजीवतेत्यन्तेन विवेचितम् । तत्र सर्वेषां त्रिगुणत्वाद्धीत्यारभ्य, भिदात्रयमित्यन्तेन तस्य सर्वस्य प्रमेयस्य तत्त्वार्थसमत्वरूप बलं दिङ्मात्रेणोपलक्षणाविधया निरूपितम् ॥ १३४ ॥

ननु ज्ञाने प्रतिबिम्ब एव भवतु, स्वरूपस्य नित्यत्वादित्याशङ्क्य तथापक्षपातस्त्रि-
ध्वपि कर्तव्य इति वक्तुं ज्ञाने प्रतिबिम्बपक्षं दूषयति—

न प्रतिस्फुरणं रूपरहितस्य कदाचन ।

अविद्यायास्तथा बुद्धेर्न शुद्धत्वं कदाचन ॥ १३६ ॥

न प्रतिस्फुरणमिति । तत्र हेतुः रूपरहितस्येति । कालान्तरे देशान्तरेऽपि

टिप्पणी ।

पक्षपात इति । यथा त्वयोच्यते चिद्रूपस्य ब्रह्मणो नित्यत्वाद्बुद्धितत्त्वे तत्प्रतिबिम्ब एव ज्ञानं
तथा स्नातृज्ञानज्ञेयेष्वपि प्रतिबिम्बरूपत्वं वक्तव्यमित्यर्थः ।—

आचरणभङ्गः ।

एवं ज्ञानक्रिययोरुत्पत्तिरूपणं प्रतिज्ञाय लौकिकक्रियेत्युक्तेः सर्वेवादिसम्मतत्वात्तद्विचारमकृत्वा
ज्ञानोत्पत्तिं प्रतिपादयिष्यन्तो मायावादिभ्यो ज्ञानोत्पत्त्यनङ्गीकारात्तन्मतं दूषयितुमुत्थापयन्ति नान्नि-
त्यादि । ज्ञाने=कार्यत्वेनाङ्गीक्रियमाणे ज्ञाने प्रतिबिम्ब एव भवतु, बुद्धिवृत्तौ ज्ञानस्य प्रतिबिम्ब
एवास्तु, स्वरूपस्य=ज्ञानस्वरूपस्य नित्यत्वादित्याशङ्क्य तथापक्षपातः—स्वरूपनित्यत्वपक्षपातस्त्रिध्वपि
सच्चिदानन्देषु कर्तव्यः—कर्तुमुचित इति वक्तुं ज्ञाने प्रतिबिम्बं दूषयतीति योजना । अत्रायमर्थः ।
सिद्धान्तिनां हि द्विविधं ज्ञानमङ्गीक्रियते । नित्यं कार्यं च । तत्र नित्यं चतुर्विधं, कार्यं पट्टिध-
मिति तृतीयस्कन्धमुबोधिन्यां तथा विभ्रंशितज्ञाना इत्यत्र । तत्र नित्यं वृत्त्याऽभिव्यज्यते, वेदा-
दिशरीरं च गृह्णाति । भगवद्भर्मरूपं परं भगवद्भक्तं जीवेऽपि समायाति । कार्यं तु तत्तदिन्द्रियाणां
विषयसन्निकर्षद्वारा जाग्रदादिवृत्तौ मनसि जन्यते । तथा सत्यर्द्धजरतीयोपत्तिनेकव्यक्तितदुत्पत्ति-
नांशोदिकल्पनागौरवापत्तिश्चेति । तदनाहत्य एकमेवात्मरूपं ज्ञानं नित्यमङ्गीकार्यं लाघवात् । सर्वस्य
ब्रह्मात्मकत्वं वदता सिद्धान्तिनाऽपि जन्यज्ञानस्य भगवद्भक्त्याङ्गीकरणाच्च । सिद्धे चैवं स्वरूपनिः-
स्यत्वे वृत्तौ यद्भिव्यज्जनं समागमनं जननं वाऽङ्गीकृतं तदपि प्रतिबिम्बद्वारकमेव भवति । सात्त्विक-
वृत्तेः शुद्धत्वादतो ज्ञानप्रतिबिम्ब एव युक्तः । तदेतदुक्तम्, ज्ञाने प्रतिबिम्ब एव भवतु स्वरूपस्य
नित्यत्वादित्याशङ्क्येति । एवं ज्ञानस्यात्मस्वरूपत्वेन नित्यत्वस्वीकारे ब्रह्मणः सच्चिदानन्दरूपस्यात्म-
त्वेन स्वरूपालोकज्ञानवत्तादृशसदानन्दयोरपि नित्यत्वात्तन्मध्ये व्यावहारिकज्ञानस्यैव वृत्तौ प्रतिबि-
म्बोऽन्ययोस्तु न प्रतिबिम्ब इति तत्राप्यर्द्धजरतीयं स्वरूपं समानमिति तन्निरासार्थं तयोरपि ज्ञानस्यैव
वृत्तौ प्रतिबिम्ब एव भवताऽपि स्वीकार्यः । तथा सति सविषयमानावसरे सदानन्दावपि स्वरूपभूतौ
भासेताम् । तदेतदुक्तम्, तथापक्षपातस्त्रिध्वपि कर्तव्य इति । अथ तथा न स्वीक्रियते
तदाऽप्रामाणिकादृद्धजरतीयद्वयमाणदोषाच्च ज्ञानप्रतिबिम्बपक्षोऽप्यपयोजकः । तदेतदुक्तम्, ज्ञाने
प्रतिबिम्बं दूषयतीति । दूषणमाहुः नेत्यादि । रूपरहितस्येति । चक्षुरयोग्यस्य । ननु सर्वदा चक्षुर-
योग्यस्य शब्दस्य कृपादौ प्रतिध्वनिदर्शनात्तस्य च शब्दप्रतिरूपत्वान्न सार्वत्रिकश्चक्षुरयोग्यस्य प्रति-
बिम्बाभावनियमोऽतो न दोष इति चेत्, अथ केचित्—प्रतिध्वनिर्न पूर्वशब्दप्रतिबिम्बः । पञ्चीकरण-
प्रक्रियया पदहादिशब्दानां क्षितिसलिलादिशब्दत्वेन प्रतिध्वनेरेवाकाशीयशब्दतया तस्यान्यशब्द-

तथाच्च वारयति कदाचनेति । दोषान्तरमाह अविद्याया इति । अविद्यायां प्रतिबिम्बे जीवत्वं, बुद्धौ प्रतिबिम्बे व्यावहारिकज्ञानत्वमिति स्वादेवं यद्यविद्या बुद्धिर्वा शुद्धा स्यात् । तथा सति सदंशानामिति भावात् सर्वेषां सर्वज्ञता स्यात् ।

टिप्पणी ।

अविद्यायामिति । ब्रह्मणोऽविद्यायां प्रतिबिम्बे जीवव्यवहारो, बुद्धितत्त्वे प्रतिबिम्बे ज्ञानव्यवहार इत्यर्थः । तथासतीति । अविद्या बुद्धिर्वा यदि शुद्धा स्यात्तदा घटादीनां प्रतिबिम्बभावात्सर्वेषां सर्वज्ञता स्यादित्यर्थः ।—

आवरणभङ्गः ।

प्रतिबिम्बत्वायोगात् । नापि वर्णरूपप्रतिशब्दस्ताथा । वर्णाभिव्यञ्जकध्वनिनिमित्तकप्रतिध्वनेः प्रथमध्वनिवदेव वर्णाभिव्यञ्जकत्वोपपत्तेः पूर्ववर्णप्रतिबिम्बत्वकल्पनायोगादित्याहुः । वस्तुतस्तु, प्रतिध्वनेः शब्दप्रतिबिम्बत्वं भानाभावग्रस्तमेव । नच साजात्यानुभव एवं मानमिति वाच्यम्, तस्य शब्दान्तरेऽपि तुल्यत्वात् । बिम्बस्थित्यधीनस्थितिकत्वस्य प्रतिबिम्बताविनिगमकस्यात्राऽसत्त्वात् । नच बिम्बरूपपूर्वशब्दस्थितिः शक्यवचना । शब्दस्य त्रिक्षणावस्थायित्वेन तदानीं नाद्यात् । आभासताया अप्यत एथाशक्यवचनत्वात् । चिरकालस्यायित्वपक्षाभ्युपगमनेनेष्टसाधने कूपस्थवायुना प्रतिध्वनिवद् ध्वन्यानयनस्यापि सम्भवदुक्तिकत्वाद् ध्वनिद्वयश्रवणापत्तेः । ध्वन्यानयने नियामकामावात् । अनानीते च ध्वनौ प्रतिबिम्बतानिश्चयस्याशक्यत्वात् । नच, “लाया प्रत्याहयाभासा असन्तोऽप्यर्थकारिण” इति भगवद्वाक्ये प्रतिध्वनेरसत्त्वस्योक्तत्वात् सादृश्यस्य चोपलभ्यमानत्वात् प्रतिबिम्बत्वं कल्प्यत इति वाच्यम् । नटकल्पितपारावतादिरुतयदुक्तेहेतुभ्यां मायाजन्यशब्दान्तरत्वस्यापि शक्यवचनत्वात् । नापि वर्णरूपप्रतिशब्दस्य पूर्ववर्णप्रतिबिम्बत्वम् । व्यञ्जनाक्षराश्रवणात् । नच स्वराक्षरस्यैव प्रतिबिम्ब इति वाच्यम् । नियामकस्याशक्यवचनत्वात् । युगपदुभयस्वरग्रहणाभावात् । पूर्वध्वनिवद् द्वितीयस्य प्रतिध्वनेरपि पूर्ववर्णव्यञ्जकतायाः शक्यवचनत्वेन सन्देहानपायाच्च । नापि ध्वनेर्वर्णप्रतिबिम्बत्वम् । मानाभावात् । व्यञ्जकतया सन्निधिमात्रेण स्वधर्माणामुदात्तादीनां वर्णोपारोपस्य शक्यत्वादेकवदेव ग्रहणाच्च । यत्तु आकाशस्य शब्दसमवायिनः कूपादौ सत्त्वेनासदादिशब्दजन्यशब्दपरम्पराजनितस्तथ्यः शब्दविशेष एव प्रतिध्वनिरिति केचिदाहुः; तन्न, अश्रवणापत्तेः । चीचीतरङ्गादिन्यायेन तत्रोत्पन्नस्य ध्वनेः पुनर्वैपरीत्येन तत् उत्पादकस्याशक्यवचनत्वात् । कूपादिप्रतिबद्धस्य वायोस्तथात्वकल्पनेऽपि तत्तथ्यतागमकस्याभावात् । समाचारोपलम्भयोर्व्यभिचारित्वात् । अतो मायिकमेव प्रतिबिम्बातिरिक्तं शब्दान्तरं तदिति निश्चयः । नाप्याकाशादृष्टान्तेन सिद्धिः । शास्त्रार्थप्रकरणे तस्य निराकृतत्वात् । स्वरूपभूतसदानन्दयोरपि रूपाभावेन तदभावाच्च । अतः सुष्ठुक्त्वं, न प्रतिस्फुरणमित्यादि । एवं निमित्तरूपविचारेण ज्ञानप्रतिबिम्बपक्षं निराकृत्याधिकरणरूपविचारेणापि निराकर्तुमाहुः दोषान्तरमित्यादि । अत्राविद्यायामित्यादिनोक्तः पक्षो यद्यपि पूर्वमकरणे निराकृतसथाप्यधिकरणस्वरूपविचारेण निराकृत इति पुनरुच्य निराकृतं स्यादेवमित्यादि । ननु प्रतिबिम्बार्थं ते शुद्धे एवाप्रीकार्ये, को दोष इति चेत्त्राहुः तथा सतीत्यादि । इति भावात् ।

सर्वेषां प्रतिबिम्बाभावे हेत्वभावात् ।—

आवरणभङ्गः ।

प्रतिबिम्बभवनत् सर्वेषां सर्वज्ञता स्यात् । अयमर्थः । अरूपस्य ज्ञानस्य प्रतिबिम्बोऽविद्याबुद्धयोः शुद्धत्वाङ्गीकारेणाभ्युपगतश्चेत् सरूपाणां सर्वज्ञानां बाह्यादीनां घट्यदीनामान्तराणां शिराघ्रादीनां च तत्र तत्र प्रतिबिम्बो निर्वाधः । निर्वाधे च प्रतिबिम्बे तत्तमानाधिकरणानामविद्यायां प्रतीतानां व्यापकानां जीवानां सर्वसंसर्गे द्विगुणीकृत्य जाते सर्वतादात्म्यापन्नस्य ब्रह्मण इवैतेषामपि सर्वसंसृष्टत्वात् साक्षित्वाच्च । धृतिं विनैव स्वरूपचैतन्येन सर्वावभासकतायाः शक्यवचनत्वेन ब्रह्मवत् सर्वेषां सर्वज्ञता स्यात् । नचाऽन्तःकरणभेदेन प्रमातृभेदात्तदनापत्तिः । व्यापकत्वेन सर्वेषां सर्वान्तःकरणसंसृष्टतया प्रमातृभेदस्याऽशक्यवचनत्वात् । संसर्गतौल्ये एकस्यैवैकान्तःकरणवैशिष्ट्यं नापरस्येत्यत्र हेत्वभावात् । अष्टादीनां हेतुताकल्पनस्य पूर्वप्रकरण एव निरस्तत्वात् । ननु दूषण-
 मासाद् भास्तु व्यापकानेकजीववादः । किन्तु व्यापकैकजीववादे तस्य सर्वज्ञतायामिष्टापत्तिरिति चेत्, सत्यमिष्टापत्तिः स्याद्, यद्येकस्यैव सर्वज्ञतां स्यात् । अविशेषेणैकस्यैव सर्वशरीराधिष्ठाने सर्व-
 श्राविद्योपहितस्य साक्षिण एकत्वात् सर्वत्रोपाधौ सर्वप्रतिबिम्बेषु संसृष्टत्वात्, ब्रह्मण इव जीवस्यापि सर्वत्र सर्वज्ञतायां बाधकभावात् । नच ब्रह्माप्येकत्रैव सर्वज्ञं न सर्वत्रेति वाच्यम् । ब्रह्मविष्णुशिवा-
 दिशरीरावच्छेदेन सर्वज्ञताप्रतिपादकशङ्खविरोधपातात् । नचोपाधौ सर्वप्रतिबिम्बेषुऽप्यन्तःकरणभे-
 देन प्रमातृभेदात्तन्निकटस्थस्यैव ज्ञानं प्रमातृभविष्यतीति न सर्वत्र सर्वज्ञापत्तिरिति वाच्यम्, प्रमा-
 त्रभेदेऽकरणभेदस्यैव साक्ष्यभेदे प्रमाणभेदस्याप्यप्रयोजकत्वात्, सर्वत्र साक्षिण एव भासकत्वात् ।
 नच तस्याविद्योपहितरूपेण न साक्षित्वं, किन्तु अन्तःकरणोपहितरूपेण; तथाच रूपभेदेन साक्षि-
 भेदान्न सार्वज्ञ्यापत्तिरिति वाच्यम्, अप्रयोजकत्वात् । तथा सत्यपि हृदयनाडीप्रभृतीनामान्तराणा-
 मन्तःकरणे प्रतिबिम्बितानां ज्ञानं त्वस्य निर्वाधमित्यान्तरसर्वज्ञतायां दुर्वारत्वात् । तदेतदुक्तम्,
 तथा सतीत्यादि । ननु सर्वेषां प्रतिबिम्बो नास्माभिरङ्गीक्रियत इति चेत्तत्राहुः सर्वेषामित्यादि ।
 अयमर्थः । यद्यं न स्वीक्रियते, कस्तत्र हेतुः । न तावदसन्धिभिः, अविद्याया व्यापकत्वात्,
 अन्तःकरणस्य चान्तरसन्निहितत्वात् । नापि बिम्बालोकसंयोगाभावः, सूर्यादेर्विद्यमानत्वात् ।
 अन्तर्गृहातदर्पणप्रतिबिम्बतसूर्यप्रकाशेनान्तरवस्तुना प्रतिबिम्बदर्शनाद्, इहापि जीवचैतन्यप्रकाशि-
 तान्तःकरणसंसृष्ट आन्तरबिम्बे आलोकान्तरानपेक्षणात् । तेनाऽऽन्तरप्रकाशानङ्गीकारे साक्षात्संसृष्टान्तःकरणतद्ब्रह्मादीनामप्यनवभासप्रसङ्गात् । मते च तदवभासे तद्भेदेव तत्संसृष्टानामप्यवभासादह-
 ङ्कारादिवद् हृदयनाडीप्रभृतीत्यप्यनुसन्धीयेरन् संस्काराधायकस्य लुप्त्यत्वात् । अथैकप्रतिबिम्बावरुद्धे
 दर्पणादावन्त्यस्य प्रतिबिम्बादर्शनाद् व्यापकजीवावरुद्धेऽविद्याद्वाधितरेषां प्रतिबिम्बो न भविष्यती-
 त्यवरोध एव प्रतिबिम्बाभावहेतुरिति विभाव्यते तद्राप्यसङ्गतम् । एकप्रतिबिम्बाऽवरुद्धेऽप्यप्रतिबि-
 म्बस्तदा न भवति यदा बिम्बान्तरं पूर्वबिम्बव्यवधेयं भवति । इह तु ब्रह्मणो व्यापकत्वेन परि-
 च्छिन्नानां सर्वेषां ब्रह्मान्तर्वर्तित्वेन तदव्यवधेयत्वाभावात् जीवेन तत्प्रतिबिम्बावरोध इति दुर्वार एव
 सर्वेषां प्रतिबिम्ब इति तदेतदुक्तं, सर्वेषां प्रतिबिम्बाभावे हेत्वभावादिति । ननु भवतु सर्वेषां

इन्द्रियाणां च वैयर्थ्यमत इदं ज्ञानं कार्यरूपं भिन्नमेव, चिदादिभिः सह बुद्धेः कौशादिष्वैकार्थ्यात् ॥ १३६ ॥

टिप्पणी ।

अत इदमिति । “बुद्धिर्मनीषा” इत्यारभ्य “चित्तम्विप्रतिपञ्जसिचेतनाः” इत्यन्ते कोशे बुद्धेश्चिदादिपर्यायत्वं नामशब्दपर्यायत्वमिति चिद्रूपात्मनः कार्यरूपं ज्ञानं भिन्नमेवेत्यर्थः ॥१३६॥

आवरणमङ्गः ।

प्रतिबिम्बः । तथापि न जीवस्य सर्वज्ञतापत्तिर्भवित्री । जीवसाक्षिवादस्याऽनङ्गीकारात् । तथा सति कृत्स्नचैतन्यं वा, जीवाभिन्नं सद्रूपत्याग्भूतं शुद्धं ब्रह्मैव वा, परमेश्वरस्यैव रूपान्तरं वा साक्षी भविष्यति । तस्य तु सर्वज्ञत्वेऽप्यदोषः । जीवस्तु, यथा सर्वगतं गोत्वसामान्यं स्वभावादधत्वादिसङ्गित्वाभावेऽपि साक्षादिवद् व्यक्तौ संसृज्यते, तथा विषयादौ सन्नपि जीवः स्वभावाद्दन्तःकरण एव संसृज्यते । यदा चान्तःकरणपरिणामो वृत्तिरूपो नयनद्वारेण निर्गत्य चक्षुरशिवज्जदिति दीर्घप्रभाकारेण परिणम्य विषयं प्राप्नोति, तदा तमुपाख्य जीवस्तं विषयं गोचरयति । केवलाम्यदाहस्य तृणादेरयःपिण्डसमारूढासिदाहत्ववत् केवलजीवचैतन्याप्रकाशस्यापि घटादेरन्तःकरणवृत्त्युपाख्यत्तत्प्रकाशयत्वं युक्तमिति चिदुपरागार्थत्वेन वृत्तिनिर्गमनमपेक्ष्य वृत्तिसंसृष्टविषयमात्रावभासकत्वात् तस्य किञ्चिज्ज्ञत्वमुपपत्स्यत इति चेत्त्राहुः इन्द्रियाणाञ्च वैयर्थ्यमिति । एवं स्वभाववादेन समाधानेऽपि जीवस्य प्रकाशकप्रतिबिम्बत्वात् स्वमे स्वयं ज्योतिष्प्रतिपादनाच्च प्रकाशरूपत्वेन स्वप्न इव परोक्षवृत्ताविव च पूर्वपूर्वानादिसंस्कारवशादेवेन्द्रियं विनापि प्रत्यक्षोपपत्तेर्नान्द्रियाणि वृथैव स्युः । किञ्चायःपिण्डसमारोहेण दाहकस्याग्नेस्साक्षात्संसृष्टदाहकतादर्शनाद्बृत्त्युपाख्येण प्रकाशकस्य जीवस्य साक्षाद्दन्तःकरणसंसृष्टप्रकाशकत्वं सुतरां सुवचमित्यन्तःकरणे प्रतिबिम्बितानां प्रकाशोऽस्य स्यादेवेत्यधिकं तत्रानुपविष्टमित्यर्थः । वस्तुतस्त्वेवमपि गोत्वस्य सकलगोत्र्यक्तिष्विवैकस्यैव जीवस्य सर्वान्तःकरणेषु सर्गस्य वक्तव्यत्वात्, तथा सति तत्तदन्तःकरणवृत्तिनिर्गमिण तत्तद्विषयमाप्तौ तत्तद्बृत्त्युपाख्यस्य जीवस्यापि तत्तद्विषयोपरागसम्भवात्सर्ववृत्तिसंसृष्टविषयाणां गोचरीकरणे वापकाभावेन किञ्चिज्ज्ञत्वमनुपपन्नमेव । अतो विषयविषयिभावो वा, विषयसन्निहितजीवचैतन्यतादात्म्यापन्नवृत्तिविषयसंयोगद्वारको जीवविषययोः परम्परासम्बन्धो वा, अन्तःकरणोपादानस्य जीवस्य वृत्तिविषयसंयोगजनितः साक्षात्संयोगो वा, अन्तःकरणोपहितस्य विषयाऽवभासरूपचैतन्यस्य विषयतादात्म्यापन्नब्रह्मचैतन्याऽभेदाभिन्न्यक्तिद्वारा विषयतादात्म्यसम्पादनं वा, अन्यद्वा यत्किञ्चन चिदुपरागत्वेनाभिहितं, सर्वस्य वृत्तिसंसर्गजनितत्वेन, वृत्तिजनकानां चान्तःकरणानां सर्वशरीरव्यापकजीवसंसृष्टत्वेन तत्तद्बृत्तिद्वारा सर्वेषां सर्वज्ञतापत्तिरनिवार्यैव । तत्राप्यनुपदोक्ते विषयतादात्म्यसम्पादनपक्षे, मैत्रस्य चैत्रदर्शने, अहं चैत्र इत्याद्याकाररूपाज्ञानापत्तिरपिक्वाऽऽयातीति फल्गुन्यैवैतानि फल्पनानि । अथ जीवः स्वर्गगतोऽप्यविद्याऽऽवृत्तत्वात्स्वयमप्रकारान्मनतया विषयाननवभासयन् विषयविशेषे वृत्त्युपरागादावरणतिरोधानेन तत्रैवाभिन्न्यक्तमेव विषयं प्रकाशयतीत्यावरणमङ्गप्रकाशः किञ्चिज्ज्ञत्वार्थमालम्ब्यते । तदाऽप्यावरणस्य वृत्त्युपरागतिरोभाज्यत्वाज्जाते वृत्त्युपरागे तेन चारणेभ्यो सर्गान्तःकरणसंसृष्टो जीवस्तत्तद्विषयेष्वभिन्न्यक्तस्तं विषयं प्रकाशयेदेवेति न किञ्चिज्ज्ञत्वो-

आवरणभङ्गः ।

पत्तिः । एवञ्च चैतन्यमात्रावरकाज्ञानस्य स्वधोतप्रकाशेन महान्धकारस्यैव ज्ञानेनैकदेशाऽज्ञाननाशो वा, पटवत् सम्वेष्टनं वा, भीतभटवदपसरणं वा, चैतन्यमात्रावरकस्याप्यज्ञानस्य तत्तदाकारवृत्तिसंस्पृष्टावस्थविपर्ययचैतन्यानावरकत्वस्वाभाव्यं वा, मूलाज्ञानाऽवस्थाभेदरूपाऽज्ञानान्तरनाशो वा, अन्यो वा यः कश्चनाऽऽवरणभङ्गो निरुच्यते, स सर्वोऽपि वृत्त्युपरागजन्य एवेति जाते वृत्त्युपरागे पूर्वोक्तरीत्या सकलान्तःकरणसंस्पृष्टस्य जीवस्य सर्वज्ञतैवायातीति नैतेऽपि रोचिष्णवः पक्षाः । नन्वेकसिद्धपि जीवे जन्मान्तरमापन्ने पूर्वजन्मानुसन्धानाऽदर्शनाच्छरीरभेदस्य सुखाद्यननुसन्धानप्रयोजकत्वं ह्युसंमिति स एव किञ्चिज्ज्ञताया अपि प्रयोजको भवतु । तथाच व्यापकस्यापि जीवस्य शरीरान्तरे शरीरान्तरीयान्तःकरणवृत्त्यादिभिर्ज्ञानं न भविष्यतीति, न सर्वेषां सार्वश्यापत्तिरिति चेत्, न; शरीरभेदस्य पूर्वजन्माद्यननुसन्धानप्रयोजकताया योगिकायव्यूहे जातिसरे भूतादौ च व्यभिचारेण तस्य किञ्चिज्ज्ञतायामप्यतन्नत्वात् । एतेनैव भोगायतनभेदस्य विश्लिष्टोपाधिभेदस्य चाननुसन्धानप्रयोजकत्वं परास्तं बोध्यम् । “उद्यदायुधदोर्दण्डाः पतितस्वशिरोऽक्षिमिः । पश्यन्तः पातयन्ति स क्वबन्धानप्यरीन् युधी”ति भारते भूतार्थवादाच्च । नच योगिप्रभृतिषु प्रभावविशेषणानुसन्धानेऽपि पूर्वोक्तोपाधीनामुत्सर्गतस्तथात्वाच्चाननुसन्धानप्रयोजकत्वहानिरिति वाच्यम् । बहुषु व्यभिचारदर्शनात् । एकत्र तथा दर्शने ह्यौत्सर्गिकाननुसन्धानतन्नत्वाऽविधातः प्रभावविशेषसम्बन्धानवशात् कल्पयितुं शक्यते, न तु बहुषु तथादर्शने । अतो मनुष्यविशेषेषु भूतेषु मनुष्यादुत्कृष्टयोनिषु सर्वेषु च पूर्वजन्मानुसन्धानस्य तत्र तत्रोक्तैः शास्त्रस्य प्रामाण्याच्च न पूर्वोक्तोपाधीनामनुसन्धानतन्नत्वं साधीयः । नाप्यन्तःकरणभेदस्य तथात्वम् । दृष्टिसृष्टिवादे पूर्वपूर्वस्यान्तःकरणस्य नष्टत्वेनाग्निमाग्निमस्य तस्य भिन्नत्वात् । पूर्वदृष्टानुसन्धानाभावप्रसङ्गात् । साक्ष्यैक्येन तत्समर्थने त्वन्तःकरणभेदस्याऽप्रयोजकत्वात् । अन्तःकरणान्तरेणाऽस्य सर्वज्ञताया एवापत्तिः । अन्तःकरणवैजात्यादिकल्पनं तु फेनालम्बनकल्पत्वात् कदर्यमेव । सृष्टदृष्टिवादमालम्ब्यान्तःकरणैक्याङ्गीकारेण समर्थने तु, यथा पादेन स्पृशामि, कर्णाभ्यां शृणोमि, चक्षुषा पश्यामीति करणभेदेऽप्येकस्य ज्ञानम्, तथा तेन तेनान्तःकरणादिना तत्तज्ज्ञानामि, स्पृशामि, शृणोमि, पश्यामीत्यादिज्ञानमपि बहिःकरणभेदस्येवान्तःकरणभेदस्याप्यप्रयोजकत्वात्निर्वाधमेव । नच फलबलाच्चान्तःकरणभेदस्याप्रयोजकत्वमिति वाच्यम् । फलबलेन जीवभेदकल्पनेऽपि दोषाभावात् । अतो व्यापक एकः प्रतिबिम्बो जीव इति पक्षे कथमपि न सर्वज्ञतापत्तिपरिहारः । ननु तर्हस्तु नागजीववादः । तथा सत्यन्तःकरणे प्रतिबिम्बितचैतन्यरूपस्य जीवस्य परिच्छिन्नत्वेन सर्वसंसर्गाभावात् सर्वज्ञतापत्तिर्भवित्री । विषयप्रकाशास्तु विषयसंस्पृष्टवृत्तिद्वारा तडागसलिलस्य कुल्याद्वारा केदारसलिलैक्यवद् विषयावच्छिन्नवक्ष्यचैतन्याऽभेदाभिव्यक्तौ भविष्यतीति किञ्चिज्ज्ञत्वमुपपत्स्यत इति चेत्, नेदं युक्तं भाति; सलिल एको द्रष्टा भवतीति श्रुत्या सुषुप्तावेव जीवब्रह्मणोरेकीभावावश्रवणात्तदितरत्र जगद्रादौ व्यावर्तकोपाधेर्विद्यमानत्वाच्च दर्पणरूपत्वे बिम्बप्रतिबिम्बयोरिव जीवब्रह्मणोरभेदस्य शक्यवचनत्वात् । किञ्च; जीवब्रह्मणोरिदानीमभेदेऽन्योन्यधर्मविनिमयाद्ब्रह्मणोऽस्त्वज्ञताऽन्यस्य सर्वज्ञता चापत्स्येतेति नोक्तदूषणोद्धारसम्भवः । यदि च बिम्बगतं

बुद्धेर्बुद्धिः स्थितिर्नाम गुणतः सा त्रिधा मता ।

अतो जागरणादीनि जीवस्तद्वशागो यतः ॥ १३७ ॥

बुद्धिबुद्धिर्जन्यत इत्यत्र बुद्धिर्बुद्धेः पदार्थान्तरं न भवति, किन्तु, स्थितिरेव सत्त्वा-

आवरणभङ्गः ।

विषयाधिष्ठानचैतन्यमेव साक्षादाध्यासिकसम्बन्धलाभाद्विषयप्रकाशकमित्याध्यासिकसम्बन्धोपलक्षित-
चैतन्यात्मना जीव एकीभावो, न तु विम्बत्वविशिष्टरूपेणेति भेदस्यापि सद्भावात्त्रोक्तदूषणापत्ति-
रिति विभाव्यते, तदापि विषयतादात्म्यापन्नब्रह्मणा त्वेकीभावोऽस्य जात एवेति—अहं घट इत्याका-
रकज्ञानापत्तिः । अध्यासेनान्तःकरणतादात्म्यापत्त्याऽहमिति ज्ञानवदन्तःकरणधर्माणां सुखादीनां स्वस्ति-
न्नभिमानवद् विषयधर्माणामप्यभिमानप्रसङ्गश्च । अयं घट इत्यादिज्ञानाभावश्च स्यात् । यदि च
विषयाऽवच्छिन्नं ब्रह्मचैतन्यं विषयसंसृष्टाया वृत्तेरग्रभागे विषयप्रकाशकं प्रतिविम्बमर्पयति, तस्य
प्रतिविम्बस्य जीवेनैकीभावे विषयप्रमितिरिति विभाव्यते; तदा तु सुतरामसङ्गतम् । वस्त्वन्तर-
रुद्धे दर्पणादौ प्रतिविम्बादर्शनाद्विषयसंसृष्टेऽग्रभागे ब्रह्मप्रतिविम्बायोगाद्विषयप्रकाशस्यैवाऽभाव-
प्रसक्तेः । किञ्च; प्रतिविम्बार्पकं चैतन्यं यदि विषयाद्बहिस्तदा तस्य वृत्तिसंसृष्टत्वात् प्रतिविम्बा-
योगः । यदि च विषयान्तस्तदापि विषयेण व्यवधानात्तथा । यदि विषयाऽदूर्वतिं तदा विषया-
वच्छिन्नत्वस्यैवायोगः । किञ्च; अन्तःकरणोपाधिपरिच्छिन्नप्रतिविम्बस्याणुत्वादूर्ध्वदर्शने वृत्तिद्वारा
तस्य निर्गमात् प्राणानामपि निर्गमापत्तिः । “तमुक्तामन्तं प्राणोऽनूक्तामती”ति श्रुतेः । किञ्चैवं कल्पने-
कशरणत्वे गोलकद्वारा तैजसस्य वेगवतो वृत्तिरूपपरिणामस्य निर्गमादेव प्रमातृवृत्तिविषयचैतन्या-
भेदसिद्ध्या विषयप्रकाशसम्भवे गोलकातिरिक्तेन्द्रियकल्पनाऽपि वृथा स्यात् । तस्मादनादरणीया एवैते
पक्षा इति दिक् । तदिदं हृदि कृत्वाहुः अत इत्यादि । अतो विम्बधर्मप्रतिविम्बाधारस्वरूपयोर्विचारेण
ज्ञानेन्द्रियवैयर्थ्यापत्तिरूपदूषणान्तरप्रासेन च प्रतिविम्बपक्षस्यासङ्गतत्वात् । इदम्—अर्थप्रकाशरूपं
ज्ञानं, कार्यरूपत्वाच्चित्तज्ञानातिरिक्तमेवेत्यर्थः । अत्रोपष्टम्भाय तर्कगतं हेत्वन्तरमप्याहुः चिदादी-
त्यादि । तथाच कार्यरूपं ज्ञानं यथात्मभिन्नं न स्यात् कोशादिषु चिदादिभिर्बुद्धेरैकार्थ्यं न स्यात् । आदि-
पदं व्याकरणसद्भाहकम् । बुध अवगमने । बोधो ज्ञानमिति । चित्ती संज्ञान इति । नच वृत्तौ ज्ञान-
त्वोपचाराच्चिदादिप्रयोग इति शक्यवचनम् । कोशादीनां शक्तिग्राहकत्वेन तत्रोपचारस्याशक्यवच-
नत्वात् । तस्माज्जन्यं ज्ञानमतिरिक्तमेवेति निश्चयः ॥ १३६ ॥

ननु नेन्द्रियाणां वैयर्थ्यम् । बुद्धिबुद्धिजननार्थं तेषामुपयोगात् । स्वप्ने स्वयङ्भ्योतिष्ठप्रति-
पादवेनान्यदा जीवस्याप्रकाशकतयाऽवश्यं वृत्त्यपेक्षणात् । अत एव चान्तराणामपि ज्ञाना-
भावसिद्धेर्न कोऽपि दोष इत्याशङ्कायां वृत्तिस्वरूपं निश्चेतुमाहुः बुद्धिबुद्धिरित्यादि । नेत्र-
निमीलने कृते बहिर्दृष्टपदार्थस्येव कश्चिदाकारो नेत्रान्तरे भासते, स आकारो न बाह्यवस्तुनं,
आश्रयमतिहाय तस्य तत्राऽशक्यवचनत्वात्, अतस्त आन्तरस्यैव कस्यचन भवितुमर्हतीति
तत्त्वाश्रयत्वेन साङ्ख्यैराहङ्कारिकं, तत्त्वान्तरं वृत्तिनामकं कल्प्यते । यथा हि प्रवचनसूत्रद्वयं
“प्रमार्थप्रकाशलिङ्गाद्बुद्धिसिद्धिः”, “भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिरिति । अर्थस्तु प्रमा
पूर्वोक्तीतिक्रमाकारज्ञानं तत्सहितो योऽर्थप्रकाशो विषयज्ञानम् । एवमुभयविधाहिङ्गाद्बुद्धिसत्ता-

दिभिः । अत एव भ्रमादीनामपि सङ्ग्रहः । यदीन्द्रियैर्जन्या न स्याद् घटे कापि तदा

दिप्पणी ।

अत एवेति । यतो बुद्धिर्जन्याऽतो दोषसहकृतेन्द्रियजन्यत्वाद्भ्रमो विशेषादर्शनविरुद्धानांकोटि-
स्मरणसहकृतेन्द्रियजन्यत्वात्संशयश्चोपपद्यत इत्यर्थः ।

आवरणभङ्गः ।

निश्चयः । यदि वृत्तिर्न स्यादुक्त आकारो न प्रतीयेत । अतैजसत्वाद्चलं चक्षुर्विप्रकृष्टं विषय-
मधामुवत्तत्प्रकाशनं न कुर्यात् । जायते च तदुभयमतस्साऽस्तीति निश्चयः । एवं भागो विभागः=
अहङ्काराद्विभज्य विषयदेशाऽवधि गमनम् । गुण उक्ताकारस्त्वाभ्याङ्कत्वा आहङ्कारिकं तत्त्वान्तरं
वृत्तिरिति, अभियुक्तोक्तिश्च, “वृत्तयः प्रसरद्रूपाः स्फारिताक्षस्य यत्र च । अष्टाऽनुग्रहाश्चतस्रम्ब-
द्धार्थावबोधिका” इति । अमूर्तायास्तस्या कथं क्रियेत्यतस्तृतीयं सूत्रम् “न द्रव्यनियमस्तद्योगादि”ति ।
अनियतत्वात् पदार्थानां न द्रव्य एव क्रियानियमः, किन्तु यत्र यत्रमाणतः सिद्ध्यति, तत्र तद-
नुमन्यामहे । अतो दूरस्थवस्तुन आकारग्रहणाऽदर्शनात्साऽपि क्रियावतीत्यर्थ इति । एवं मायावा-
दिनोऽप्यन्तःकरणविशिष्टस्य प्रमावृत्त्वमङ्गीकृत्य तस्मिन् ज्ञानसूक्ष्माऽवस्वरूपं विषयसंस्कारमाऽऽधातुं
विषयेन्द्रियसन्निकर्षसामर्थ्यजन्यामन्तःकरणपरिणामरूपान् वृत्तिमङ्गीकुर्वन्ति । नैयायिकादयस्तु,
नयनकिरणानां निर्गमिण विषयसन्निकर्षाज्ज्ञानं, तेन च भावनासंस्काराख्यं गुणान्तरं चरमसृतिना-
श्यमात्मन्यङ्गीकुर्वन्तो वृत्तिपदार्थमेव नेच्छन्ति । तत्र नैयान्तराऽनुभवस्य सार्वजनीनत्वात्प्रयोजकं
नैयायिकादिमतमिति । वृत्तिः सर्वथाऽभ्युपेयैव । परन्तु, या वृत्तिसंस्काराऽऽधानार्थं जन्यत इत्यु-
च्यते, सा वृत्तिर्बुद्धेर्बुद्धितत्त्वादतिरिक्तं पदार्थान्तरं न भवति, किन्तु स्थितिरेवाऽवस्थाविशेष एव
सत्त्वादिभिः कालादिक्षुब्धैः सत्त्वादिगुणैः कृतः । तथाच यदा चक्षुषा ज्ञानं जायति जन्यते
तदा तदाकारिका बुद्धिवृत्तिरपि तेन जन्यते, “बुद्धिर्विज्ञानरूपिणी” “द्रव्यस्फुरणविज्ञान”-
मित्यादिभिस्तद्वृत्तेश्चैवैस्तथा विशिष्टज्ञानसमानाकारतयैव सिद्धत्वात् । सैव वृत्तिर्नैवनिमीलने
गोलकान्तरादनुभूयते । एवमेवेन्द्रियान्तरजन्यापि ज्ञेया । अत एतावतैव निर्वाहे साह्याद्यभिमतं
तस्याः पदार्थान्तरत्वमप्रामाणिकं गुरुभूतं च । तथैव मायावादिप्रतिपन्नं तस्या ज्ञानप्रतिबिम्बाधार-
त्वमपि । व्यावहारिकज्ञानस्याऽतिरिक्तत्वानङ्गीकारे, श्रद्धाऽश्रद्धेति ध्रुवौ कामादिपदानां शक्तत्वं धीप-
दस्य लाक्षणिकत्वमिति कल्पनावैरूप्यादिदोषप्राप्तात् । अत उक्तरीत्येन्द्रियसार्थक्यादिसाधनेऽपि
जन्यज्ञानमतिरिक्तमवश्यमभ्युपेयमित्यर्थः । नन्वस्त्वेवं, तथापीन्द्रियसम्प्रयोगोत्तरं सम्प्रक्षुब्धार्थस-
मानो वृक्षावाकारो जायत इति प्रमा भविष्यति, न तु भ्रमादिकम् । शुक्त्याद्यौ तद्विरुद्धस्य रजतार्था-
कारस्याभावेन वृत्तौ तत्समर्पणयोगात्, अत इदमपि मतमनुपपन्नमित्यागङ्गायामाहुः अत एवेत्यादि ।
वृत्तेर्गुणजन्यत्वाङ्गीकारादेव, “संशयोऽथ विपर्यास” इत्यत्रोक्तानां भ्रमादिवृत्तीनामन्यख्यात्याद्यङ्गीका-
रेणोपपत्तिरिति न दोष इत्यर्थः । इदं यथा, तथा तृतीयस्कन्धे बुद्धिलक्षणे व्युत्पादितम् । नन्दिन्द्रि-
याणामनुग्रह इति बुद्धेः कार्यलक्षणात् तस्या इन्द्रियानुग्राहकतयेन्द्रियसमानकालिकत्वाद्बुद्धेस्तद-
भेदे तास्मान्द्रियजन्यत्वं दुर्धटमित्याकाङ्क्षायां तत्र साधयितुमिन्द्रियाजन्यत्वे बाधकं तर्कमाहुः यदी-
त्यादि । काऽपीति । कसिल्लप्यंशे । अयमर्थः । यत्र भ्रमद्वयो, गृह्यते तत्र वृत्त्युपरजकस्य भ्रमणस्य

अमो न स्यात् । जीवस्य च गुणतोऽवस्थात्रयं भिन्नहेतुकं स्यात् । अतो गुणवशाद् यथा
टिप्पणी ।

जीवस्येति । तत्तद्गुणजन्यबुद्धिमत्त्वेन जीवे सात्त्विकत्वादिकमुच्यते तन्न स्यादिति भावः ॥१३७॥

आवरणभङ्गः ।

विषयनिष्ठत्वाभावेन ततश्चिदुपरागायोगाद्घटाकारिकया वृत्त्या विषयावरणाऽभिभवेन क्रियांशे
विक्षेपस्याप्यशक्यवचनत्वात् । वृत्त्या विषयचैतन्याभेदाभिन्न्यक्तावपि विषयप्रकाशके ब्रह्मचै-
तन्ये तदभावात्प्रयत्नप्रदेशे तदननुभवेनेन्द्रियेऽपि तदभावाद् वृत्तिमात्रजनकस्येन्द्रियसम्प्रयोगस्य
विषयकारणत्वाद्भ्रष्टः सम्प्रयोगेणापि विषये तदाधानायोगादन्तःकरणावच्छिन्ने प्रमातर्य्यप्यहं
अमामीत्यननुभवात् सम्प्रमः सर्वत्रालम्ब्यसत्ताको घटेऽपि न स्यात् । यस्मात् काप्यसन् घट-
देशेऽनुभूयते । तस्मात्तद्देशावच्छेदेनानुभूयमानायां वृत्तावस्ति । यस्मादेवं तस्माद्बृत्तिरिन्द्रियजन्यैव-
त्यर्थः । एवं सिद्ध एकत्र जन्यत्वेऽन्यत्रापि तथैवाङ्गीकार्यमिति भावः । नच शुक्तिरजतादिस्यले
इदमाकारवृत्तौ सत्यामपि रजताध्यासदर्शनादंशत एवावरणनाशे अंशान्तरेणेहापि अमविक्षेपोऽपि
भविष्यतीति न तदननुभवानुपपत्तिरिति वाच्यम्, विषये तत्सत्त्वेऽन्येषामपि तदननुभवापत्तेः ।
अन्येषां घटद्रष्टृणां प्रमाणवृत्त्या तदंशावरणनाशादस्यापि तदननुभवापत्तेश्च विषयाश्रितावरण-
पक्षस्यैव दुष्टत्वात् । पुरुषाश्रितत्वपक्षे तूकरीत्या प्रमातरि प्रमाणे च वक्तुमशक्यत्वेन घट्टकुटी-
प्रभातवदननुभवस्यैवापातात् । शुक्तिरजतस्याप्येतत्तुल्यत्वात् । एवं, मूलाज्ञानावस्थारूपऽज्ञानानां
नानात्वमङ्गीकृत्य घटावरकज्ञानस्य घटाकारकवृत्त्या, निवृत्तावपि नैश्वल्यावरकस्यानिवृत्तौ, अमकक्षे-
पेऽत्यादरणेऽपि पूर्वात्करीत्या पुरुषनिष्ठैव तस्य वाच्येति तस्य तद्देवासिद्धेः । वृत्तेर्ज्ञानात्मकत्वमात्र-
कल्पनया तस्योत्पत्तिनाशशालित्वमात्रेण निर्वाहे विषयावरणतन्नातात्वकल्पनयोर्गुरुत्वादप्रामाणिक-
त्वाच्च । एतेनैव घटवरकाज्ञानगतावरणशक्तिमात्रनिवृत्तिर्न तु विक्षेपशक्तिनिवृत्तिरपीति पक्षो निरस्तो
बोध्यः । नैश्वल्यावरणमन्तरेण अमणविक्षेपासम्भवादावरणशक्तिनिवर्तकताया अप्रयोजकत्वाच्च ।
जलप्रतिबिम्बवृक्षाधोऽप्रचभ्रमे तु प्रतिबिम्बपदार्थस्यातिरिक्तत्वेन मूलसमीपवर्तिनि जले मूलस्य, ततो
विप्रकृष्टेऽप्रस्य प्रतिबिम्बात्, प्रतिबिम्बत्वेनैवावगाहाद्, अमत्वस्यैव दुर्बलत्वेन, तत्रावरणादिकल्पनाया
एवायोगाचेति दिक् । तर्कान्तरमाहुः जीवस्येत्यादि । इन्द्रियाणां जागरणे जागृतिस्तेषां लये स्वप्नः,
अन्तरिन्द्रियस्यापि लये सुषुप्तिरतीन्द्रियहेतुकमवस्थात्रयं गुणतस्तत्तथा न स्यादित्यर्थः । यद्वा,
वृत्तीनां गुणाजन्यत्वे बाधकं तर्कमाहुः । जीवस्येत्यादि । बुद्धिवृत्तयो यदि गुणजन्या न स्युस्तदा
जीवस्यावस्थात्रयं भिन्नहेतुकं स्याद्, यदि तथा स्यात्तर्हि, “सत्त्वाजागरणं विद्याद्रजसा स्वप्नादि-
शेत् । प्रत्यापं तमसा जन्तोस्तुरीयं त्रिषु सन्तमि”ति । “जाग्रत्स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिवृ-
त्तयः । तासां विरुक्षणो जीवः साक्षित्वेन विनिश्चित” इत्येकादशस्यभगवद्वाक्यं हंसवाक्यं च विरु-
द्ध्येत । यतो नेदं विरोद्धव्यमतस्तत्तदवस्थासु बुद्धिवृत्तयो गुणव्यत्ययजा एवेति निश्चयः । एवञ्च
सत्त्ववाहुल्ये प्रमाणवृत्तिः सत्वरजःसाम्ये संशयस्तमोवाहुल्ये अज्ञानं, रजोऽनुभवे अम इन्द्रियैर्ज-
न्यत इत्याद्युद्धम् । यतु, जाग्रद्भोगप्रदकर्माद्भोगे जागरणं, तदुपरमे निद्रया स्वप्नसुषुप्ती इति मतम् ।

एवं ज्ञानस्योत्पत्तिं निरूप्य सुखदुःखयोरपि ज्ञानफलयोरुत्पत्तिं निरूपयति—

सुखदुःखसमुत्पत्तिर्नित्या ब्रह्मसुखात् पृथक् ।

अन्धन्तमःप्रवेशाच्च हीच्छादीनां च सर्वेशः ॥ १३८ ॥

सुखदुःखसमुत्पत्तिरिति । नित्या, न विवादास्पदमित्यर्थः । ब्रह्मसुखमपि तथा भविष्यतीत्याशङ्क्याह ब्रह्मसुखादिति । दुःखार्थमाह अन्धन्तमःप्रवेशादिति ।

टिप्पणी ।

ज्ञानफलयोरिति । सुखदुःखयोर्ज्ञानफलत्वं विहितनिषिद्धकृतिद्वारा ॥ १३८ ॥

आचरणभङ्गः ।

ज्ञानफलयोरिति । सुखदुःखयोरनुकूलप्रतिकूलबुद्धिवेद्यत्वेन पूर्वमज्ञस्य पश्चादर्थज्ञाने तस्यार्थस्य स्वरूपेऽपि, एतर्बेवेदं सिद्धं भूतमिति भानाज्ज्ञेयत्वस्यापि फलान्तःपातित्वमभिप्रेत्यैवमुक्तम् । न विवादास्पदमिति । ननु यथाऽत्युत्कृष्टस्य धवलरूपस्य मालिन्यतारतम्ययुक्तेष्वनेकेषु दर्पणेषु प्रतिबिम्बे सत्युपाधिमालिन्यतारतम्यात्तत्र तत्र प्रतिबिम्बे धावल्यापकर्षस्तारतम्येनाध्यस्यते । एवं वस्तुतो निरतिशयस्यैकस्यैव स्वरूपानन्दस्य अन्तःकरणप्रतिबिम्बिततया साक्ष्यानन्दभावे प्राक्तनसुकृतसम्पत्त्यधीनविषयविशेषसम्पर्कप्रयुक्तसत्त्वोत्कर्षापकर्षरूपशुद्धितारतम्ययुक्तसुखरूपान्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बिततया विषयानन्दभावे च सति तस्मिंस्तमोगुणरूपोपाधिमालिन्यतारतम्यदोषात्तारतम्येनापकर्षोऽप्यध्यस्यत इति तस्य सातिशयता तेनावृत्तिश्च । विद्योदये तु निखिलोपाधिनिवृत्त्यापकर्षाध्यासस्याऽपि निवृत्तेः कृतकृत्यतेति सांसारिकानन्दब्रह्मानन्दयोर्विशेष इत्येतावतैव निर्वाहे उत्पत्त्यादिविचारस्य व्यर्थत्वात्, कथं न विवादास्पदत्वमिति चेत्, नेदं युक्तम्; दृष्टान्तविरोधात्, आनन्दैरूपानुपधानात्, अन्तःकरणस्य चाशुद्धत्वात्; अन्यथा हृदयनाड्यादिप्रतिबिम्बापातेन तदनुसन्धानापातादित्यादिपूर्वोक्तयुक्तिभिः साक्ष्यात्मकप्रतिबिम्बनिरासेन तदानन्दप्रतिबिम्बस्यापि निरस्तचरत्वात् । वैपयिकानन्दस्यापि वृत्तिविषयसंसर्गोत्तरभावित्वेन विषयसंसर्गरुद्धायां वृत्तौ प्रतिबिम्बस्य च पूर्वं दूषितत्वेन प्रतिबिम्बरूपताया वक्तुमशक्यत्वात्सुखरूपवृत्तिमन्तरेण च तदनमिष्यकेस्तस्या आवश्यकत्वाद्वाचावाच त्वदुत्तरीतिकसत्त्वोत्कर्षापकर्षतारतम्यवती अन्तःकरणवृत्तिरेव वैपयिकं सुखम् । सा चोत्पत्तिमती भवताऽप्यङ्गीक्रियत एवेत्यतो न सा विवादास्पदमिति जानीहि । एवमेव वृत्तिरूपदुःखस्याप्युत्पत्तिर्ज्ञेया । नैयायिकादयो ब्रह्मणि सुखं नाङ्गीकुर्वन्तीति ब्रह्मसुखस्याप्युत्पत्तिः सम्भाव्यत इति तन्निरासायाहुः ब्रह्मसुखेत्यादि । “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म”, “यो वै मूमा तत्सुखं, नाल्पे सुखमस्ती”त्यादिश्रुत्याऽऽनन्दमयाधिकरणभूमाधिकरणाभ्यां च तस्य नित्यत्वमेव सिद्धमिति तद्विज्ञमेव सुखसमुत्पत्तिमिति निश्चयः । नन्वन्धन्तमसः कथमुत्पत्तिरहितत्वमित्यत आहुः अन्धन्तम इत्यादि । “मामऽप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिमि”ति वाक्यात् । “अन्धन्तमः प्रविशन्ती”तिश्रुतेश्चासुराणामविद्योपासकानां तत्फलम् । तस्य च नित्यानन्दतिरोभावरूपत्वाद्दुत्पत्तिरहितत्वम् । तदमे दुःखस्वरूपनिरूपणे व्याकरिष्यते । एवं मनोधर्माणां ज्ञानसुखा-

अन्धन्तमो नित्यमसुराणां फलम् । तथा हीच्छादीनामपि भगवद्धर्मव्यतिरिक्तानामुद्भव
एव ॥ १३८ ॥

अनुक्तसमुच्चयार्थमाह—

मनोधर्माश्च ये चान्ये भगवत्सङ्गवर्जिताः ।

उत्पद्यन्ते विलीयन्ते घटादिरिव नान्यथा ॥ १३९ ॥

मनोधर्मा इति । भगवद्धर्मा मनोधर्माश्च तुल्या भवन्ति, न त्वेकविधाः । नित्या
भगवद्गुणा भगवद्धर्माः । अनित्याः कार्यरूपा मनोधर्मा इति । अनेन, सोऽकामयते-
त्यत्र दोषः परिहृतः ॥ १३९ ॥

एवं सर्वेषां तुल्यातामुपपाद्य घटादीनामपि ब्रह्मत्वान्नित्यतेति वक्तुं युक्तिमाह—

आविर्भावतिरोभावौ शक्ती वै मुरवैरिणः ।

भक्त्या त्वाद्यो द्वितीयस्तु तदभावाद्वरौ सदा ॥ १४० ॥

अविर्भावतिरोभावाविति । आविः प्रकटं भावयतीत्याविर्भावः । आविर्भवन्
वा धर्मः । तथा तिरोभवनम् । एते भगवतः शक्ती अनन्तशक्तित्वाद्भगवतः ।

टिप्पणी ।

अनेनेति । भगवद्धर्माणां नित्यत्वनिरूपणेन नित्याया एवेच्छायाः प्राकट्याज्जयमानेच्छावत्त्वेन
तद्ब्रह्म सगुणं स्यादिति दोषः परिहृत इत्यर्थः ॥ १३९ ॥

आवरणभङ्गः ।

दीनामुत्पत्तिं निरूप्य मनोधर्मान्तरेऽपि तामतिदिशन्ति तथेत्यादि । हीस्तु अकर्मणि जुगुप्सा ।
“जुगुप्सा हीरकर्मलि”ति भगवता लक्षितत्वात् । इच्छा अभिलाषरूपा प्रसिद्धैव । आदिपदेन द्वेप-
यत्नमीतिप्रभृतयो नानाऽनुव्यवसायगम्या ज्ञेयाः । “दीर्घीर्गिरित्येतत्सर्वं मन एव”ति श्रुतौ प्रकार-
वाचिना इतिशब्देन समुचितत्वात् ॥ १३८ ॥

तुल्या इति । समानाकाराः । दोष इति । भगवति विकारित्वरूपः, कामे अनित्यत्वविकार-
त्वरूपश्चेत्यर्थः ॥ १३९ ॥

एवमिति । उत्पद्यन्ते विलीयन्ते इति मूलोक्तेनोत्पादविनाशशालित्वेनेत्यर्थः । युक्तिमिति ।
उत्पत्त्यादिस्वरूपविवेचकतर्करूपां नित्यत्वसाधिकामित्यर्थः । आविरित्यादि । आविः प्रकटभाव-
मति कारणान्तःस्वं कार्यं बहिः प्रकटीकरोति या शक्तिर्निमित्तगतोपादानगता च सा आविर्भावश-
ब्दवाच्येत्यर्थः । सत्कार्यवादे शक्तस्य शक्यकरणाङ्गीकारात् सा कारणगता । आविर्भावनं वा
धर्म इति । प्राकट्यरूपो धर्मः कार्यगतः स आविर्भाव इत्यर्थः । तथा तिरोभवनम् । मुद्गरादिगता
तिरोभवाविका शक्तिर्घटादिगतं तिरोभवनं वा तिरोभावः । एते शक्तित्वेन धर्मत्वेन च व्यवस्थाप्य-
माना उक्ताश्चत्वारोऽपि भगवच्छक्तिद्वयाऽन्तरमेदरूपत्वाद्भगवतः शक्ती इत्यर्थः । एतेषां भगव-
च्छक्तित्वे प्रमाणं सूचयन्त आहुः अनन्तेत्यादि । “पराऽस्य शक्तिर्विधिधैव ध्रुयत” इति श्रुतेरित्यर्थः ।

१. कचन, एवेति नास्ति ।

अन्यथा बीजादिपरिणामानां देहादिभावे को हेतुः स्यात् । तस्माद्भगवच्छक्तिरेव कारण-

टिप्पणी ।

अन्यथेति । कारणे लीनस्य पूर्वं सतो यदि नाविर्भावस्तदा वीर्यधान्यमृदादीनां देहवृक्षघटा-
दिरूपत्वे हेतोरभावादिति भावः ।

आवरणभङ्गः ।

त्वर्थः । कारणगतशक्तीनां भगवच्छक्तिवसाधनाय विपक्षबाधनाय च कारणे शक्तिसाधकं तर्क-
माहुः । अन्यथेत्यादि । यदि कारणसामान्ये कार्यजननानुकूला तत्तत्कारणविशेषे तत्तदाकारक-
कार्यादिजननानुकूला च शक्तिर्न स्यात्तदा तथेत्यर्थः । अत्रैतद्बोध्यम् । कार्यस्य नियतावधिक-
त्वदर्शनात्, प्रागभावस्य च पूर्वं दूषितत्वात् सत्कार्यवादस्य शिष्टाहतत्वम् । तत्र प्रथमपक्षे तन्तुतुरी-
वेमादिभ्यः घटोत्पत्त्या मृद्दण्डचक्रादिभ्यश्च घटोत्पत्त्या तस्य तस्य तत्तज्जनने शक्तिर्निश्चीयते । सा
च न स्वभावो, नापि स्वरूपम् । तथा सति तस्य सार्वदिकत्वाच्छीर्णेभ्योऽपि तन्त्वादिभ्यः पटाद्यु-
त्पत्तिः स्यात् । भर्जिताद् बीजादप्यङ्गुरोत्पत्तिः स्यात् । मणिसमवधानेऽपि बह्वेस्तृणादिकं दृष्टेत् ।
स्वभावस्यानपायित्वात् । स्वरूपस्य च सत्त्वात् । अतः सा कालेन भर्जनेन च नाश्या मणिसमव-
धानप्रतिबध्या च काचित् स्वभावात् स्वरूपाच्चातिरिक्तैवाङ्गीकार्या । ननु तन्त्वादीनामविशीर्णत्वेन
बीजानामप्यभर्जितत्वेन रूपेणैव कार्यजननदर्शनाद्भूपभेदमात्राङ्गीकारेण निर्वाहेऽतिरिक्तशक्तिकल्पनं
गुरुभूतम् । एवं बह्विस्थलेऽपि मणेः प्रतिबन्धकत्वेन तदभावस्य प्रतिबन्धकभावरूपत्वात् तस्य
सहकारित्वेन निर्वाहाच्च ज्ञेयम् । यदि च प्रतिबन्धकत्वं नाम कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं, तदं-
भावस्य च कारणत्वमिति कल्पनाद्द्वयाद्गौरवं विभाव्यते, तदा शक्तिकारणतावादेऽपि शक्तमन्त-
रेण स्वरूपतः केवलायास्तस्याः कारणत्वाददर्शनात् प्रतिबन्धकत्वस्य च केनचिद्रूपेण भवताऽपि
कल्पनीयत्वात् कल्पनाद्द्वयं भवतोऽप्यापततीति तौल्यमेव । वस्तुतस्तु न मण्यादीनां प्रतिबन्धकत्वं,
न वा तदभावस्य कारणत्वं किन्तुतेजकाभावविशिष्टमप्यभावविशिष्टस्य बह्वेरेव कारणत्वमित्येकेनैव
कार्यकारणभावेन निर्वाहेऽतिरिक्तशक्तिकल्पनाऽजागलस्तनप्रायैवेति चेत्, नेदं युक्तं वक्तुम्, गुरु-
शरीरतादृक्कारणस्वरूपप्रवेशेन गुरुभूतस्य तादृक्कार्यकारणस्य कल्पनापेक्षया श्रुत्यनुगृहीतस्यातिरिक्त-
शक्तिकल्पनस्यैव धरीयत्त्वात् । किमत्र गुरुत्वमिति चेत्, उच्यते, मण्यभावस्य प्रतिबन्धकभाव-
त्वेन प्रवेशे प्रतिबन्धकस्य च पूर्वोक्तलक्षणकत्वेऽत्रापि कार्यकारणभावद्वयकल्पना प्रतिबन्धककल्प-
ना चेति कल्पनात्रयापत्तिः । विरुद्धसामग्रीहेतुत्वं प्रतिबन्धकत्वमिति लक्षणकत्वे कल्पनाद्द्वयाच्चौ-
क्ष्यम् । वस्तुतस्त्वभावप्रवेशादत्रापि गौरवं प्रतिपत्तेः । तथा सति शरीरगौरवस्याजागलस्तनप्राय-
सैव । मण्यभावत्वेन प्रवेशे तु नानाकार्यकारणभावकल्पनाऽत्यन्तमेव गुर्वी । मन्त्रोपधादिनापि
दाहाभावदर्शनात् । एवमुत्तेजकानामपि नानात्वात्तत्त्वरूपेण प्रवेशे ततोऽप्यत्यन्तगौरवम् ।
यत्किञ्चित्त्वेन प्रवेशे यावत्तदभावविशिष्टमप्यभावविशिष्टस्य बह्वेर्दाहं प्रत्यकारणत्वात्ततो दाहाभावा-
पत्तिः । तथैव यावत्त्वेन प्रवेशेऽपि यत्किञ्चिद्वैशिष्ट्ये तथा । यथा कथञ्चित्त्वेन प्रवेशेऽपि तादृश-
कार्यकारणभावज्ञानस्योत्तेजकतदभावमणितदभावतत्तद्वैशिष्ट्यज्ञानार्थानतया तादृशगुरुशरीरकारणता-

अन्धन्तमो नित्यमसुराणां फलम् । तथा हीच्छादीनामपि भगवद्धर्मव्यतिरिक्तानामुद्भव
एव ॥ १३८ ॥

अनुक्तसमुच्चयार्थमाह—

मनोधर्माश्च ये चान्ये भगवत्सङ्गवर्जिताः ।

उत्पद्यन्ते विलीयन्ते घटादिरिव नान्यथा ॥ १३९ ॥

मनोधर्मा इति । भगवद्धर्मा मनोधर्माश्च तुल्या भवन्ति, न त्वेकविधाः । नित्या
भगवद्रूपा भगवद्धर्माः । अनित्याः कार्यरूपा मनोधर्मा इति । अनेन, सोऽकामपते-
त्यत्र दोषः परिहृतः ॥ १३९ ॥

एवं सर्वेषां तुल्यतामुपपाद्य घटादीनामपि ब्रह्मत्वान्नित्यतेति वक्तुं युक्तिमाह—

आविर्भावतिरोभावौ शक्ती वै मुरवैरिणः ।

भक्त्या त्वाद्यो द्वितीयस्तु तदभावाद्धरौ सदा ॥ १४० ॥

अविर्भावतिरोभावाविति । आविः प्रकटं भावयतीत्याविर्भावः । आविर्भवं
वा धर्मः । तथा तिरोभवनम् । एते भगवतः शक्ती अनन्तशक्तित्वाद्भगवतः ।

टिप्पणी ।

अनेनेति । भगवद्धर्माणां नित्यत्वनिरूपणेन नित्याया एवेच्छायाः प्राकट्याज्जायमानेच्छावत्त्वेन
तद्गुणं सगुणं स्यादिति दोषः परिहृत इत्यर्थः ॥ १३९ ॥

आवरणभङ्गः ।

दीनामुत्पत्तिं निरूप्य मनोधर्मान्तरेऽपि तामतिदिशन्ति तथेत्यादि । हीस्तु अकर्मणि जुगुप्सा ।
“जुगुप्सां हीरकर्मस्त्रि”ति भगवता लक्षितत्वात् । इच्छा अभिलाषरूपा प्रसिद्धैव । आदिपदेन द्वेष-
यत्नप्रीतिप्रभृतयो नानाऽनुव्यवसायगम्या ज्ञेयाः । “हीर्षाभीरित्येतत्सर्वं मन एव”ति श्रुतौ प्रकार-
वाचिना इतिशब्देन समुचितत्वात् ॥ १३८ ॥

तुल्या इति । समानाकाराः । दोष इति । भगवति विकारित्वरूपः, कामे अनित्यत्वविकार-
त्वरूपश्चेत्यर्थः ॥ १३९ ॥

एवमिति । उत्पद्यन्ते विलीयन्ते इति मूलोक्तेनोत्पादविनाशशालित्वेनेत्यर्थः । युक्तिमिति ।
उत्पत्त्यादित्यरूपविवेकचक्रतर्करूपां नित्यत्वसाधिकामित्यर्थः । आविरित्यादि । आविः प्रकटभाव-
यति कारणान्तःसं कार्यं बहिः प्रकटीकरोति या शक्तिर्निमित्तगतोपादानगता च सा आविर्भावश-
ब्दाच्चेत्यर्थः । सत्कार्यवादे शक्तस्य शक्यकरणाङ्गीकारात् सा कारणगता । आविर्भवं वा
धर्म इति । प्राकट्यरूपो धर्मः कार्यगतः स आविर्भाव इत्यर्थः । तथा तिरोभवनम् । मुद्रारादिगता
तिरोभाविका शक्तिर्ध्यादिगतं तिरोभवनं वा तिरोभावः । एते शक्तित्वेन धर्मत्वेन च व्यवस्थाप्य-
माना उक्ताश्चत्वारोऽपि भगवच्छक्तिद्वयाऽन्तरभेदरूपत्वाद्भगवतः शक्ती इत्यर्थः । एतेषां भगव-
च्छक्तित्वे प्रमाणं सूचयन्त आहुः अनन्तेत्यादि । “पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते” इति श्रुतेरित्यर्थः ।

अन्यथा बीजादिपरिणामानां देहादिभावे को हेतुः स्यात् । तस्माद्भगवच्छक्तिरेव कारण-

टिप्पणी ।

अन्यथेति । कारणे लीनस्य पूर्वं सतो यदि नाविर्भावस्तदा धीर्यधान्यमृदादीनां देहवृक्षघटादिरूपत्वे हेतोरभावादिति भावः ।

आवरणभङ्गः ।

त्यर्थः । कारणगतशक्तीनां भगवच्छक्तिस्वाधनाय विपक्षबाधनाय च कारणे शक्तिसाधकं तर्क-
माहुः । अन्यथेत्यादि । यदि कारणसामान्ये कार्यजननानुकूला तत्तत्कारणविशेषे तत्तदाकारक-
कार्यादिजननानुकूला च शक्तिर्न स्यात्तदा तथेत्यर्थः । अत्रैतद्वैधेयम् । कार्यस्य नियतावधिक-
त्वदर्शनात्, प्रागभावस्य च पूर्वं दूषितत्वात् सत्कार्यवादस्य शिष्टाद्वैतत्वम् । तत्र प्रथमपक्षे तन्तुतुरी-
चेमादिभ्यः षटोत्पत्त्या मृद्दण्डचक्रादिभ्यश्च षटोत्पत्त्या तस्य तस्य तत्तज्जनने शक्तिर्निश्चीयते । सा
च न स्वभावो, नापि स्वरूपम् । तथा सति तस्य सार्वदिकत्वाच्छीर्णेभ्योऽपि तन्त्वादिभ्यः षटाद्यु-
त्पत्तिः स्यात् । भर्जिताद् बीजादप्यङ्कुरोत्पत्तिः स्यात् । मणिसमवधानेऽपि वह्नेस्तृणादिकं दह्यते ।
स्वभावस्यानपायित्वात् । स्वरूपस्य च सत्त्वात् । अतः सा कालेन भर्जनेन च नाश्या मणिसमव-
धानप्रतिबध्या च काचित् स्वभावात् स्वरूपाच्चातिरिक्तैवाङ्गीकार्या । ननु तन्त्वादीनामविशीर्णत्वेन
बीजानामप्यभर्जितत्वेन रूपेणैव कार्यजननदर्शनाद्भेदमात्राङ्गीकारेण निर्वाहेऽतिरिक्तशक्तिकल्पनं
गुरुभूतम् । एवं वह्निस्थलेऽपि मणोः प्रतिबन्धकत्वेन तदभावस्य प्रतिबन्धकाभावरूपत्वात् तस्य
सहकारित्वेन निर्वाहाच्च ज्ञेयम् । यदि च प्रतिबन्धकत्वं नाम कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं, तदं-
भावस्य च कारणत्वमिति कल्पनाद्वयाद्वैरवं विभाव्यते, तदा शक्तिकारणतावादेऽपि शक्तमन्त-
रेण स्वरूपतः केवलायास्तस्याः कारणत्वाददर्शनात् प्रतिबन्धकत्वस्य च केनचिद्रूपेण भवताऽपि
कल्पनीयत्वात् कल्पनाद्वयं भवतोऽप्यापततीति तौल्यमेव । वस्तुतस्तु न मण्यादीनां प्रतिबन्धकत्वं,
न चा तदभावस्य कारणत्वं किन्तूत्तेजकाभावविशिष्टमण्यभावविशिष्टस्य वह्नेरेव कारणत्वमित्येकैव
कार्यकारणभावेन निर्वाहेऽतिरिक्तशक्तिकल्पनाऽजागलस्तनप्रायैवेति चेत्, नेदं युक्तं वक्तुम्, गुरु-
शरीरतादृकारणस्वरूपप्रवेशेन गुरुभूतस्य तादृकार्यकारणस्य कल्पनापेक्षया श्रुत्यनुगृहीतस्यातिरिक्त-
शक्तिकल्पनस्यैव वरीयस्त्वात् । किमत्र गुरुत्वमिति चेत्, उच्यते, मण्यभावस्य प्रतिबन्धकाभाव-
त्वेन प्रवेशे प्रतिबन्धकस्य च पूर्वोक्तलक्षणकत्वेऽत्रापि कार्यकारणभावद्वयकल्पना प्रतिबन्धककल्प-
ना चेति कल्पनात्रयापत्तिः । विरुद्धसामग्रीहेतुत्वं प्रतिबन्धकत्वमिति लक्षणकत्वे कल्पनाद्वयाचौ-
ह्यम् । वस्तुतस्त्वभावप्रवेशादत्रापि गौरवं प्रतिपत्तेः । तथा सति शरीरगौरवस्याजागलस्तनप्राय-
तैव । मण्यभावत्वेन प्रवेशे तु नानाकार्यकारणभावकल्पनाऽत्यन्तमेव गुर्वा । मञ्जौपधादिनापि
दाहाभावदर्शनात् । एवमुत्तेजकानामपि नानात्वात्तत्स्वरूपेण प्रवेशे ततोऽप्यत्यन्तगौरवम् ।
यत्किञ्चित्त्वेन प्रवेशे यावत्तदभावविशिष्टमण्यभावविशिष्टस्य वह्नेर्दाहं प्रत्यकारणत्वात्ततो दाहाभावा-
पत्तिः । तथैव यावत्त्वेन प्रवेशेऽपि यत्किञ्चिद्वैशिष्ट्ये तथा । यथा कथञ्चित्त्वेन प्रवेशेऽपि तादृश-
कार्यकारणभावज्ञानस्योत्तेजकतदभावमणितदभावतत्तद्वैशिष्ट्यज्ञानार्थानतया तादृशगुरुशरीरकारणता-

त्वेन वक्तव्या धर्माद् धर्मिसिद्धौ कारणं भवति । (अत्रेदं प्रतिभाति द्वितीयपक्षे आविर्भवनरूपाद्धर्मादेव घटादेराविर्भवरूपधर्मसिद्धौ सत्यामाविर्भवरूपधर्म एव कारणम् । नन्वस्य धर्मरूपत्वाद्धर्म्याश्रयो वाच्यः । तथा सति घटादेरपि पूर्वसत्त्वादाविर्भावतिरोभावयोरपि भगवच्छक्तित्वेन नित्यत्वात् सदैवाविर्भावतिरोभावापत्तेर्नैवं पक्षः साधीयांस्तत्राह अन्यथेति । इच्छाशक्तिसहकारेणानुपपत्तिपरिहारः । स्वमते उक्तन्यायेन सर्वेषां हरिरूपत्वादद्वैतश्रुतिरत्र साधिका ।) अन्यथोत्पत्तिपक्षेऽपि दोषस्तुल्यः । उत्पत्ति-

टिप्पणी ।

धर्माद्धर्मिसिद्धाविति । अत्रेदं भाति, द्वितीयपक्ष आविर्भवनरूपाद्धर्मादेव घटादेराविर्भवरूपधर्मसिद्धौ सत्यामाविर्भवरूपधर्म एव कारणम् । नन्वस्य धर्मरूपत्वाद्धर्म्याश्रयो वाच्यः । तथा सति घटादेरपि पूर्व सत्त्वादाविर्भावतिरोभावयोरपि भगवच्छक्तित्वेन नित्यत्वात्सदैवाविर्भावतिरोभावापत्तेर्नैवं पक्षः साधीयांस्तत्राह अन्यथेति । इच्छाशक्तिसहकारेणानुपपत्ति-
आवरणभङ्गः ।

स्वरूपज्ञानत्वेव दौर्ध्रमिमिति तदपेक्षया शक्तिरूपनमेव सौकर्याज्यायः । वीजानामप्यभर्जितत्वेनैव रूपेण न कारणता । दावदग्धवेत्रबाजेभ्यः कदलीकाण्डजननस्य भामतीनिबन्धे प्रदर्शितत्वात् । अतस्तत्रापि क्वचिच्छक्तिर्भर्जनेन नाश्यते, अपरा आधीयत इति मन्तव्यम् । किञ्च, कार्यकारणभावपक्षेऽपि प्रसिद्धरूपातिरिक्तरूपान्तरं तूत्पादविनाशशालिं कल्पनीयमेवेति नान्येव कल्हः पर्यवस्यति, न तु स्वरूपे इति मुधैवायमाग्रह इति दिक् । एवं सिद्धायां शक्तौ वीजादिपरिणामस्थलेऽपि सैव मन्तव्या । ताश्च सर्वत्र भगवत एव । “मयूराश्चित्रिता येने”त्यादिवाक्यात् । “पराऽस्य शक्तिरिति श्रुत्यनुगृहीतत्वाच्च । भगवतैव परं तत्र तत्र कार्यार्थं प्रजायेयेतीच्छया विभज्य स्यापिताः । “विश्लिष्टशक्तिर्वहुधैव भाती”त्यादिवाक्यात् । तदाहुः तस्मादित्यादि । एवं प्रथमपक्षे कारणत्वं व्यवस्थापितम् । अथ द्वितीयपक्षे कथं मृदण्डादिषु घटादिकारणताव्यवहार इत्याकाङ्क्षायामाहुः धर्मादित्यादि । तदिदं व्याकुर्वन्ति प्रभवः अत्रेदमित्यादि । धर्मादिति । भगवद्धर्मात् । कारणमिति । आविर्भवनजनकत्वाद्धटादिकारणम्, तथाच दण्डमृदादिषु घटादिकारणत्वव्यवहारो भ्रान्त एव, न तु तात्त्विकः । पदार्थमात्रस्य नित्यत्वादित्यर्थः । एवमनेन पक्षेण सादृश्योक्ताविर्भावतिरोभाववादस्याप्यैकदेशिकत्वं बोधितम् । उक्तं दृढीकर्तुं प्रतिबन्दीमवतारयन्ति नन्वित्यादि । मूले । अन्यथेत्यादि । अन्यथा धर्माद्धर्मिसिद्धिमनुपगम्य उत्पत्तिपक्षे धर्मिणोऽप्युत्पत्त्यङ्गीकारे दोषः । उत्पत्तेरुत्पत्त्यन्तरानङ्गीकारात् । तस्याः प्राप्तेर्नित्यत्वे घटादिपदार्थान्निर्वाच्यत्वरूपो दोषस्तुल्यः=वादिप्रतिवादिनोः समः । तथाच साम्यादेव न वयं पर्यनुयोगार्हा इत्यर्थः । प्रतिबन्दी च्युत्पादयन्ति । उत्पत्तिरित्यादि । अयमर्थः । उत्पत्तिर्नाम किं प्रागभाव उत कश्चिद्धर्मः ? । तत्र नाथः । तस्य घटपूर्वकालवर्तित्वेन इदानीं घटोत्पत्तिरस्तीति प्रत्ययोऽमिलापश्च

१ अर्थं ग्रन्थः प्रकाशो नास्ति । धीमत्प्रमुचरणैः प्रक्षिप्तः । शत एव ( ) इति विद्वांसोऽस्माभिरपि पार्थवयेन प्रदर्शितः ।

नाम कश्चन धर्मः । स कस्मिन् धर्मिणि भवेदिति । अनवस्था च स्यात् । काल-
सम्बन्धोऽपि धर्मः । अतो यः कश्चिन्निरुच्यतां, सोऽवश्यं धर्म एव भवतीति
धर्मा पूर्वसिद्धो वक्तव्यः । घटो भवतीति कर्तरि प्रयोगश्चानुपपन्नः स्यात् ।

टिप्पणी ।

परिहारः स्वमते । उक्तन्यायेन सर्वेषां हरिरूपत्वादद्वैतश्रुतिरत्र साधिका । स कस्मिन्नित्यारभ्य
वक्तव्य इत्यन्ते । उत्पत्तिधर्मस्य नित्यत्वेऽनित्यत्वे वा घटादेरभावात्कस्मिन् धर्मिणि स भवेत् ?
उत्पत्तिस्वीकारे । तत्रानुत्पत्तावुत्पत्तिस्वीकारेऽनवस्था स्यात् ; आद्यक्षणसम्बन्धस्योत्पत्तित्वेऽपि
तस्य धर्मत्वादाधारकत्वेन धर्मा पूर्व सिद्धो वक्तव्य इत्यर्थः । घट इति । भवनक्रियां प्रति घटस्य
आवरणभङ्गः ।

स्यात् । कोशादौ तयोः पर्यायता चोच्येत । द्वितीयश्चेत्तस्य साधारत्वनियमादुत्पत्तिदशायामपि
धर्मा वाच्य एव । अन्यथा स कस्मिन् धर्मिणि भवेत् ? । नच यथा दश दिनानि व्यतीयुः, पङ्-
भिरहोभिर्गिन्तासीत्यादौ भूतभाविषु दिवसेष्वसत्त्वपि दशत्वपदत्वसङ्ख्यारूपो धर्म उपेयते, तथोत्पत्ति-
रप्यनुत्पन्नघटाद्याघाराऽभ्युपेयेति वाच्यम् । तेषामपि कालचक्रे सूर्यपरिस्पन्दवशेन तच्चद्वत्तरतुमासप-
क्षगततया पुनः पुनः परिवर्तमानानां सतामेव संस्कारादिनोपनये तत्रापेक्षाबुद्ध्या सङ्ख्याकल्पनस्य
शक्यत्वेऽप्युत्पत्तेरकालपनिकत्वेनात्र तथा वक्तुमशक्यत्वात् । अथ तत्रापेक्षाबुद्ध्या सङ्ख्या जन्यत एव,
न कल्प्यत इति चेत्, न; समवायिनं विना केवलनिमित्तेन कार्यजननस्य काप्यसिद्धत्वेनात्र तथा वक्तु-
मशक्यत्वात् । चिन्तामण्यादौ निरुपादानकदधिवसनसुवर्णादिजननं सिद्धमिति चेत्, न; अविक्रि-
यमाणानां तेषामेवोपादानत्वात् । योगिवत् सामर्थ्यविशेषेण दध्यादिजनकभूतभेदाकर्षणस्य तत्र वक्तुं
शक्यत्वाच्च । अनुपादानकसृष्ट्यङ्गीकारे, समवाय्यसमवायिनिमित्तजन्यत्वं सर्वस्येति नैयायिकादि-
सिद्धान्तहानेश्च । किञ्च, जन्यत इति पक्षेऽपि सङ्ख्यादिवदुत्पत्तेरपि उत्पत्तिः स्वीकार्या । एवं सति
निष्पमाणकानवस्थापचित्तत्कारणादिकल्पनागौरवमासश्च । उत्पत्तिर्जातेत्यादिप्रत्ययानवरोधादुत्पत्ते-
रुत्पत्तिमङ्गीकृत्य विशेषाणां स्वतो व्यावर्तकत्ववत् परिसमाप्तौ तु तावतैव निर्वाहाद्धर्मिण उत्पत्त्यङ्गी-
कारेऽजागलस्तनप्राय एव । अनेकतत्प्रागभावध्वंसादिकल्पनाग्रस्तं चेत्यनादरणीय एव । एवमेव
वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमुत्पत्तिरित्यप्यसङ्गतम् । प्रागभावस्य पूर्वं दूषितत्वेन तस्यैवाभात् । प्रति-
योगित्वस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषत्वेन स्वरूपद्वयात्मकत्वात् । घटस्वरूपस्य तदानीमभावेन तस्य वक्तु-
मशक्यत्वाच्च । ननु भाविनां सत्तामादाय तत्र प्रतियोगित्वमुच्यत इति चेत् । न । धर्मिणस्तदानीम-
सत्त्वेन भाविन्याः सत्ताया अनिश्चयात्, तथा वक्तुमशक्यत्वात् । सूक्ष्मरूपेण वर्तमानामेव सत्तामादा-
योच्यत इत्यस्यापि वक्तुमशक्यत्वाच्च । नापि प्रथमसमयवर्ति भावविकारत्वं तत् । तस्य कालनिष्ठत्वे
उत्पद्यते काल इति प्रतीत्यापत्तेः । भावनिष्ठत्वे तस्य भावस्यापि तदानीं सत्त्वापातेन घटकुट्टीभिमा-
तात् । आद्यक्षणसम्बन्धः सेति चेत्तापि सम्बन्धघटकतया घटादिसत्ता आवश्यिकैव । तदेतद्धृदि
कृत्वोक्तम् अतो यः कश्चिन्निरुच्यतामित्यादि । एवमुत्पत्तेः पूर्वं धर्मिसत्तां साधयित्वा प्रतिबन्देर-
नुचरत्याद्धर्मिनित्यत्वसाधनाया नित्यत्वबाधकं तर्कमाहुः घटो भवतीत्यादि । अनापादकमनुक्तमेव
सिद्धयतीति यदि घटः सदा सन्न स्यादिति कण्ठतो नोक्तम् । क्रियाश्रयत्वस्य कर्तृत्वेन भवनक्रियाशगे

भू सत्तायामिति धात्वर्थश्चासङ्गतः स्यात् । अनुत्पन्नो घटो, नष्टो घट इति व्यवहारश्चासङ्गतः स्यात् । अतो धर्मा सदातनो वक्तव्यः । स भगवानेव भवति, नान्य इति । अद्वैतश्रुतेश्च धर्मिणा भगवत्त्वमङ्गीकर्तव्यम् । तदनु धर्मिणामपि तेनैव न्यायेन भगवत्त्वं सेत्स्यति ।

टिप्पणी ।

कर्तृत्वेन विवक्षितत्वात्कारणत्वेन पूर्वसत्त्वं वाच्यमित्यर्थः । भू सत्तायामिति । उत्पत्तावुच्यमानायां धातुपाठोक्तसत्तारूपाधेत्यागप्रसङ्गाद्घटो भवतीत्यत्र धातुपाठानुरोधद्विधमानत्वमेव वाच्यम्, नोत्पत्तिरित्यर्थः । अनुत्पन्न इति । घटाभावेऽनुत्पन्नत्वं किञ्चित्तया ग्राह्यमित्यर्थः । अद्वैतश्रुतेरिति । “एकमेवाद्वयं ब्रह्मे”त्यादेः । सर्वश्रुतेः । “पुरुष एवेदं सर्वं यद्भूतं यच्च भाव्यम्”, “स वै सर्वमिदं जगत् स भूतं स भाव्यम्”, “एतदात्म्यमिदं सर्वं”मित्यादेः । तदन्विति । धर्मिण इव रूपादीनामपि पाकेन रक्तो भविष्यति रसो भावीत्यादिप्रत्यक्षात्पूर्वोक्तश्रुतेश्च नित्यत्वं भगवत्त्वं च आवरणमङ्गः ।

घट एव आख्याताभिहितलब्धकालस्य समानपदोपात्तत्वेनान्वयात् तदानीं घटानङ्गीकारे तदनन्वयापत्त्याऽनुपपन्नः स्यादित्यर्थः । नच कालान्वयस्य समानपदोपात्ते व्यापारेऽपि शक्यवचनत्वानुपपत्तिः प्रयोगस्येति वाच्यम् । एवमप्याश्रयवर्तमानत्वमन्तरेण व्यापारवर्तमानताया अनुपपद्यमानत्वेन घटसत्ताया अनुक्तसिद्धत्वात् । पदान्तरोपात्तफलान्वयपक्षेऽपि सत्तारूपस्य फलस्य धर्मत्वेन धर्मिणं विना तदसिद्ध्या तदा धर्मिसत्ताया अर्थादेव सिद्धेः । नचैवं सत्युत्पन्नेऽपि घटे उत्पद्यते इति प्रयोगापत्तिः कालान्वितस्य कर्तुः सत्त्वादिति वाच्यम् । फलं द्वारीकृत्यैवान्वयाङ्गीकारादुत्पत्तिरूपे फले तिरोहिते द्वाराभायेन कालान्वयाभावात्तद्व्यपयोगाभावस्यानायासेन सिद्धेः । ननु घटो भवतीत्यादौ भवतिरुत्पत्त्यर्थक इति चेत् तत्राहुः भू सत्तायामित्यादि । फलितमाहुः अत इत्यादि । सर्वश्रुतेरिति । “इदं सर्वं यदयमात्मा”, “सर्वं खल्विदं ब्रह्मे”त्यादिश्रुतेः । तथाचैवं श्रुत्यनुकूलमिर्भुक्तिर्धर्मिनित्यत्वे सिद्धे प्रतिबन्धेऽप्यत्रोत्तरत्वमेवेत्यर्थः । ननु भवतु धर्मा सदातनस्तथापि व्यवहारसिद्धयर्थं धर्माद्धर्मिसिद्धिस्त्यङ्गीकृतैवेति धर्मस्योत्पत्त्यादिभिरनित्यत्वेनाभगवत्त्वात् सर्वश्रुतिपीडा तु नापैतीत्यत आहुः तदन्वित्यादि । अयमर्थः । निमित्तकारणत्वेनाभिमतेषु कार्यत्वेनाभिमतसाविर्भाविका या भगवच्छक्तितया समवायित्वेनाभिमते दुर्ज्ञेयरूपेण विद्यमानमेव कार्यमाविर्भाव्यते । स आधिर्भाव उत्पत्तिरित्युच्यते । तत्संसर्गेण कार्यस्योत्पत्तिमत्त्वम् । तत्र निमित्तसामग्रीकोटिप्रविष्टस्य क्षणालयस्य कालावयवस्य सूर्यपरिस्पन्दान्तरेण तिरोभावे तद्विशिष्टा उत्पत्तिरपि विशेषणतिरोभावात्तिरोहितेति उत्पन्ने कार्ये उत्पद्यते इति न व्यवहारः । सूर्यपरिस्पन्दतिरोभावश्चेत्तरेच्छान्यार्थादया । “भीषोदेति सूर्य” इत्यादिश्रुतेः । तस्या अपि यद्यपि नित्यत्वं तथापि तदाकारः श्रुत्यविरोधेन तथा तथा कार्यवलात् कल्प्यः । स एव विद्वन्मण्डने प्रदर्शित इति न व्यवहारानुपपत्तिर्न वा धर्मानित्यता । द्वितीयपक्षे तु, वक्ष्यमाणरीतिकभगवदिच्छयैव तथा । तदेतदुक्तं धर्माणामपि तेनैव न्यायेन भगवत्त्वं सेत्स्यतीति । तथाच न सर्वश्रुतिपीडेत्यर्थः । एतदेव, शक्तिसहकारेणेत्यादिना प्रभुभिर्वोधितम् । इच्छाशक्तिसहकारेणेत्यर्थः । एवञ्च प्रथमसमयमात्र-

अतो भ्रान्तानां बालानां विचारसामर्थ्याभावाच्छब्दार्थाबुल्लङ्घ्योत्पत्त्यादिनिरूपणं न दूषयामः । मुरवैरिण इति । मुरो दैत्यः पापात्मकस्तन्निवर्तनार्थमाविर्भावो भगवतः । तथा सर्वत्र सर्ववस्तुस्वरूपेण तदनुद्गमे प्राप्तदोषपरिहारार्थं तदुद्गम इति सूचितम् । दुःखं तु निर्वृत्यभाव इति तिरोभावफलत्वान्न व्यभिचारः । एवं सति सर्वसाधनवैयर्थ्य-
माशङ्क्य शक्तिद्वयस्य तदधीनत्वं वक्तुमादित आरभ्य निरूपयति । भक्त्या त्वाद्य

टिप्पणी ।

सैत्थ्यतीत्यर्थः । शब्दार्थाविति । शब्दो वेदः अर्थो व्याकरणादिनिरूप्यः । सर्ववस्तुस्वरूपे-
णेति । सर्वत्र भगवदस्फूर्ते प्रतिबन्धपरिहारार्थं भक्त्या भगवान् सर्वत्र स्फुरतीत्यर्थः । दुःखं
त्विति । सच्चिदानन्दरूपब्रह्मात्मके जगति दुःखपदार्थाभावाद्भगवति तिरोभावात्सुखतिरोधाने
भारापगमे दुःखाभावे सुखाभिमानवत्सुखाभाव एव दुःखव्यवहार इति प्रपञ्चत्वस्य न सच्चिदान-
न्दात्मकत्वव्यभिचार इत्यर्थः । एवमिति । आविर्भावतिरोभावपक्षे प्रसक्तसाधनेन दोषपरिहारा-
याविर्भावतिरोभावयोर्भगवदधीनत्वं वक्तुं भगवत आरभ्य सर्वेषामाविर्भावतिरोभावौ निरूप-
यन्तीत्यर्थः ॥ १४० ॥

आवरणभङ्गः ।

संसर्गा भावविकार उत्पत्तिरिति पक्षो निरस्तः । तेन गौडवार्तिकोक्ताः सत्कार्यव्यवहारो अपि
विकारानङ्गीकारादेव परिहृताः । अत एव च श्रुतिविकारस्य वाचारम्भणतां वक्ति, न तु वस्तुनो
मिथ्यात्वम् । तथा प्रतीत्यभावोऽन्यथाप्रतीतिश्चाविद्याबलेपादिति न काचित् तदनुपपत्तिः । तदे-
तद्बुद्धि कृत्वाऽऽहुः अतो भ्रान्तानामित्यादि । भ्रान्ताः श्रुतिसंसर्गरहिता नैयायिकाद्याः ।
बालाः, श्रुतिमनुसरन्तोऽपि तात्पर्यज्ञानरहिता मायावादिप्रभृतयः । आद्याः शब्दोल्लङ्घनकर्तारः ।
द्वितीया अर्थस्य । अतो न दूषयाम इत्युपहासः । आविर्भावे प्रयोजनमाहुः मुरेत्यादि । सर्व-
वस्तुस्वरूपेणेति । विद्यमानस्येति शेषः । तदुद्गम इति । तेन तेन प्रतिनियतस्वरूपेण दर्शनवि-
पयत्वयोग्यतेत्यर्थः । नन्वेवमपि सर्वश्रुतिविरोधो नापैति । भगवत आनन्दरूपत्वेन दुःखे व्यभि-
चारादित्यत आहुः दुःखं त्वित्यादि । तथाच यथा आविर्भावस्य फलं निर्वृत्तिस्तथा तिरोभावस्य
फलं निर्वृत्तिरिति तेन रूपेण तस्यापि भगवदभिन्नत्वान्न भगवत्त्वव्यभिचार इत्यर्थः । एवं
सर्वस्य पदार्थजातस्य धास्तवं स्वरूपं सोपपत्तिकं निरूपितम् । एवं सतीत्यादि । एवं सति यथा
भगवतस्तत्तदभावजदोषनिवृत्त्यर्थं प्रणाड्या अरण्यानीषु नानाऽन्तेकहादिकार्यरूपेणाविर्भाव
एवं दुःखनिवृत्त्यर्थमपि कयाचित् प्रणाड्या मूलरूपेणाप्याविर्भावस्य शक्यवचनत्वे सति
सर्वसाधनवैयर्थ्यमाशङ्क्य दोषाभावार्यं बुद्धिपूर्वकं तत्साधनानां कर्मज्ञानभक्तिप्रभृतीनां
वैयर्थ्यं, जलाहरणाद्यर्थं च बुद्धिपूर्वं घटादिग्रहस्यापि वैयर्थ्यमिति शास्त्रेऽपि तन्नोपदिश्येत;
लोकेऽपि तत्तथा न गृह्येतेति नायं पक्षः साधीयानित्याशङ्क्य शक्तिद्वयस्य आविर्भावकतिरो-
भावकशक्योराविर्भावतिरोभावयोश्च तदधीनत्वं भगवदधीनत्वं वक्तुम्, आदित आरभ्य
भगवदाविर्भावादिकं पूर्वावधीकृत्य अन्त्यावयविपर्यन्तमाविर्भावतिरोभावौ निरूपयति साद्वैद्वयेन
समादधानः कथयतीत्यर्थः । तत्र पूर्वं मूलरूपाविर्भावतिरोभावयोः प्रणाडीमाहुः भक्त्येत्यादि ।

वृद्धिरिति, द्वाभ्याम् । वृद्धावग्रिमरूपं परिमोणतोऽधिकम् । अपक्षये न्यूनम् । विपरिणामे विजातीयमिति विशेषः । एवं कार्यरूपं निरूप्य वेदविरोधपरिहारार्थमाह मनश्चाक्षमयमिति । “अक्षमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणः, तेजोमयी वाग्नि”ति श्रुतेः । अत्र चाहङ्कारकार्यत्वेन मनो निरूपितम् । तत्र सिद्धान्तद्वयं वेदनिरूपणप्रकारादवगम्यते । तदाह तदस्माकमिति । अथवा पञ्चदशोपवासाः कारिता इति । अन्वेन पोषणमेवाभिप्रेतम् ॥ १४३-१४५ ॥

टिप्पणी ।

अथवेति । एकादशेन्द्रियाणि, पञ्च महाभूतानि, तत्राकाशं विहाय चारवन्ताः पञ्चदशैते, उप समीपे वासो येषामित्युपवासाः सन्निहिताः सम्भूय स्वकार्यक्षमा अन्वेन कारिता इत्यर्थः ॥ १४५ ॥

आवरणभङ्गः ।

सजातीयप्रवाहोत्पत्तिवृद्धिः, प्रवाहवैजात्यं विपरिणामः, सजातीयप्रवाहनाशोऽपक्षय इति शेषाणां विद्यमानत्वात् कथं प्रपञ्चस्य प्रापञ्चिकानां च भगवद्रूपता भविष्यतीत्याकाङ्क्षायां वृद्ध्यादीनां स्वरूपमाहेत्यर्थः । वृद्धावित्यादि । तथाच परिमाणधिक्वयप्रयुक्तौ पूर्वस्वरूपतिरोभावद्वितीयाविर्भावौ वृद्धिः । तद्व्यूनत्वप्रयुक्तौ तावपक्षयः । वैजात्यप्रयुक्तौ तौ विपरिणामः । यथा वृक्षसमुदाये वनमिति व्यपदेशो, न तु वृक्षातिरिक्तं वनम् । यथाच सप्तपदार्था इत्यत्र भावाभावसमुदायः पदार्थपदवाच्यस्तथा वृक्षादिपदैस्तावप्युच्येते इति वृद्ध्यादीनामाविर्भावाद्यभिन्नत्वान्न तैः प्रपञ्चस्य भगवद्रूपत्वादिहानिः । सत्त्वायास्त्वाविर्मावात्मकत्वमेवेति, तथापि न तथात्वमिति । प्रपञ्चादेर्भगवत्तुल्यत्वाद् भगवद्रूपत्वं निरावाधमित्यर्थः । एवं पञ्चानां विकारत्वे निराकृते विशिष्टायाः केवलायाः सत्त्वाया अपि न विकारत्वं, भगवदतिरेकाभावादिति निर्विकारतया भगवदभिन्नत्वमधीनतया कार्यत्वं च साधितम् । तेन, “प्रपञ्चो भगवत्कार्यस्तद्रूपः” इत्यादिना पूर्वप्रकरणे उत्पत्त्या निरूपितः शास्त्रार्थोऽस्मिन् प्रकरणे सर्वस्य प्रमेयस्य उपपत्त्या भगवत्स्वकार्यत्वयोः समर्थनेनासम्भावनाविपरीतभावानिरासाद् दृष्टीकृतः । वेदादीनां भगवन्माहात्म्यनिरूपणद्वारा भगवत्परत्वमिति च । वेदविरोधमिति । कस्मिंश्चिदंशे वेदविरोधमित्यर्थः । वेदनिरूपणप्रकारादिति । साक्षात्त्वष्टिप्रकारेषु “एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चे”ति श्रुतौ मनसो भिन्नरीत्योत्पत्तिकथनेन, छान्दोग्ये च, “यथा तु खलु सोम्येमास्तिस्रो देवताः पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तुन्मे विजानीही”ति प्रतिज्ञायाम्ऽक्षमयत्वकथनेन च प्रकारभेदादित्यर्थः । तदस्माकमिति । तथाचाहङ्कारिकत्वतिरिक्तं यदस्मादिमनसदेवान्नाक्षमयमिति सिध्यतीत्यर्थः । अस्मादिमनसोऽक्षमयत्वे मासाद्युपवासिनां निरन्तानाममनस्कतैव स्यादित्यस्या पक्षान्तरमाहुः । अथवा पञ्चदशेत्यादि । “षोडशकलः सोम्य पुंल्यः पञ्चदशाहानि माऽशीः काममयः पिनाऽऽपोमयः प्राणः पितृतो न विच्छेत्त्यत इत्याद्युक्त्वा आरणिना धेतकेतोः कारिता इति तथेत्यर्थः । अत एव षाण्डिकासमाप्तौ “यथा सोम्य

एवं सर्वत्र प्रकारभेदे समाधानमितिदिशति—

एवं सृष्टिप्रभेदेषु कल्पेषु च तथैव च ।

प्रकारभेदा दोषाय न भवन्ति तदिच्छया ॥ १४६ ॥

एवमिति । अनेकधा भगवान् कार्यं करोतीति सृष्टिभेदानामुक्तत्वात् तथा वा समाधानम् ॥ १४६ ॥

एवं प्रमेयं निरूप्य प्रत्यक्षबाधनिराकरणार्थं लौकिकप्रत्यक्षादेरप्रमाणत्वमाह—

इन्द्रियाणां प्रमाणत्वं सत्त्वयोगान्न चान्यथा ।

सत्त्वस्य तारतम्येन याथार्थ्यं वस्तुनः स्फुरेत् ।

अतः प्रमाणगणना लोकेषु न विचार्यते ॥ १४७ ॥

इन्द्रियाणामिति । सत्त्वसहिता बुद्धिः प्रमाणम् । सत्त्वप्रवृद्धावन्तःकरणं प्रमितिं जनयति । “सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानमि”ति । अन्यथा-सत्त्वलये सैव सामग्री भ्रमं जनयति । अतोऽन्यव्यतिरेकाभ्यां सत्त्वमेव प्रमाणम् । तत्कार्यमेव प्रामाणिकम् । रजस्तु व्यावहारिकम् । तमस्त्वप्रमाणमेव । अतोऽन्यमिश्रणे तारतम्येन वस्तुयाथात्म्यस्फुर-

टिप्पणी ।

सत्त्वसहितेत्यारभ्य कृतेत्यन्ते । “सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते । ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत । सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च । प्रमादमोहौ तमसो भवतो लोभ एव च । यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाकार्यमेव च । जयथावत्प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी । अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसावृता । सर्वार्थान्विपरीतांश्च बुद्धिः सा पार्थ तामसी”, “सत्त्वं न चेद्दातरिदं निजं भवेद्विज्ञानमज्ञानमिदापमार्जनम् । गुणप्रकाशैरनुमीयते भवांन्प्रकाशते यस्य च येन वा गुणः” इत्यादिवाक्यैः सत्त्वगुणस्य प्रमाजनकत्वम्, रजोगुणस्य आवरणभङ्गः ।

महतोऽभ्याहितस्यैकमङ्गारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तत् तृणैरुपसमाधाय प्रज्वालयेत्तेन ततोऽपि बहु दहेदेवं सोम्य षोडशानां कलनामेका कलाऽतिशिष्टाऽमृत साऽन्नेनोपसमाहिता प्राज्वालीचयैर्तर्हि वेदानुभवसी”त्युक्तम् । एतेनैव प्राणवाचावपि व्याख्यातौ ज्ञेयौ । तृतीयं समाधानप्रकारमाहुः अनेकधेत्यादि । तथाच नात्र श्रुतिविरोधगन्धोऽपीत्यर्थः ॥ १४३—१४५ ॥

प्रत्यक्षबाधनिराकरणार्थमिति । यथा तन्नान्तरे पञ्चपदचतुस्त्रिद्वयादिसङ्ख्याकानि प्रमाणान्यङ्गीक्रियन्ते । तेषां बलबलं शीघ्रमन्धरगामित्वादिना आद्रियते, प्रत्यक्षस्य सर्वतः प्राबल्यं च, तथाऽत्रापि प्रत्यक्षस्य बलवत्त्वमुपगम्य प्रमाणगणनाऽऽदरणीया । सर्वस्य नित्यत्वादिकं च प्रत्यक्षविरुद्धत्वादानादरणीयमित्याकाङ्क्षायां तस्य दोषत्वनिराकरणार्थमित्यर्थः । प्रमाणत्वे हेतुः सत्त्वप्रवृद्धावित्यादि । व्यावहारिकमिति । व्यवहारोपयोगि । “पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं” “नाना भावानि”ति गीतावाक्यादित्यर्थः । अतोऽन्यमिश्रणेत्वादि । गुणान्तरस्याप्रमाणत्वानुपान्तरमिश्रणे सत्त्वस्यो-चरोचरमपकर्षे सति न वस्तुयाथात्म्यस्फुरणं, शान्तिवन्नैकरूपा प्रमा, किन्तु रजःसत्त्वानुशृहीतैरिन्द्रि-

वेदस्यापि प्रमेयत्वं वक्तुं प्रपञ्चान्तरमाह—

अपञ्चीकृतरूपं हि सूत्रमात्रं हरिः स्वयम् ।

सुषुम्णामार्गतो व्यक्तः शब्दब्रह्म प्रकाशते ॥ १५० ॥

अपञ्चीकृतरूपं हीति । भगवान् पञ्चात्मको रूपप्रपञ्चकर्ता “अधिष्ठानं तथा कर्ते”ति वाक्यात् । कालः, कर्म, स्वभावश्च, माया, भगवांश्चेति । तथा नामप्रपञ्चे नापेक्ष्यते, किन्तु सूत्रमात्रमत्र कारणम् । स एष जीव इति । आसन्यरूपो भगवान् नामप्रपञ्चे

टिप्पणी ।

वेदस्येति । वेदस्य भगवद्रूपत्वं वक्तुं नामप्रपञ्चमाहेत्यर्थः । किन्त्विति । सूत्रं महत्तत्त्वं तत्कार्यपरम्परा प्राणादिरपीश्वरभिन्नत्वाज्जीव एवेत्यर्थः ।

आवरणभङ्गः ।

एवं रूपप्रपञ्चं निरूप्य नामप्रपञ्चनिर्णयार्थं प्रतिजानते वेदस्याऽपीत्यादि । बलनिरूपणार्थं वेदस्य प्रमेयत्वं वक्तुमित्यर्थः । मूले, अपञ्चीकृतरूपमिति । अपञ्च पञ्च सम्पादितं, न पञ्चीकृतं रूपं येन तादृशं, सूत्रमात्रं महत्तत्त्वे यस्यावतारस्तद् आसन्यरूपमपहतपाम्पत्वात् स्वयं हरिः स्वामिन्नं तत्त्वरूपं नामप्रपञ्चे कारणमिति शेषः । तदुपपादयितुमाहुः भगवानित्यादि । नन्वधिष्ठानमिति गीतावाक्ये शरीरजीवेन्द्रियचेष्टादैवानि सङ्ख्याघटकानि प्रतीयन्त इति अवान्तरसृष्टौ तथाऽस्तु, न तु प्रथमसृष्टावर्षाति शङ्कायामाहुः काल इत्यादि । गीतावाक्येऽधिष्ठानं शरीरम् । आदिसृष्टौ माया । कर्ता जीवः, तत्स्थाने भगवान् । करणमिन्द्रियम्, तत्स्थाने कर्म । चेष्टाः कर्माणि, तत्स्थाने स्वभावः । तृतीयस्कन्धे ज्ञानेश्वरे, “दैवं कर्मविचेष्टितमि”त्यत्र विविधचेष्टायुक्तत्वेन स्वभावस्य व्याख्यानात् । दैवं कालः, देवसम्बन्धित्वात्, एषा रूपप्रपञ्चव्यवस्थेत्यर्थः । तद्वैलक्षण्यं नामप्रपञ्च आहुः तथेत्यादि । तत्र प्रमाणमेकादशस्कन्धीयद्वादशाध्यायस्थभगवद्वाक्यमाहुः स एष जीव इति । “स एष जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहा प्रविष्टः । मनोमयं सूक्ष्ममुपेत्य रूपं मात्रा स्वरो वर्ण इति स्वविष्टः । यथाऽनलः खेऽग्निलबिन्दुरूपमा बलेन दारुण्यधिमथ्यमानः । अणुः प्रजातो हविषा समिध्यते तथैव मे व्यक्तिरिय हि वाणी”ति द्वाभ्यां सर्वोऽपि नामप्रपञ्च उत्पत्त्या निरूपितः । तत्र घोषेण हृदयाकाशं प्रविष्टस्य जीवस्य सृष्टीच्छावशगत्य हरेर्मनोमयसूक्ष्मरूपभवनद्वारा मात्रास्वरादिस्थूलवर्णात्मकतायां प्रलयविशेषेण स्थानविशेषाच्च बहिष्टान्तेन वैखरीत्वमुक्तम् । जीवपदं चात्र जीवस्य मुख्योपाधिभूतो य आसन्यः सूत्रात्मा प्राणस्तत्परम् । “वायुर्वै गोतम तत्सूत्रं वायुना वै गोतमसूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सन्दृब्धानि भवन्ती”ति श्रुतौ तथा निर्णयात् । “सूत्रं महान्तमिति प्रवदन्ति जीवमि”ति पिप्पलायनवाक्यसु-बोधिण्यां च तथोक्तेः । एकविंशाध्याये च, “शब्दब्रह्म सुदुर्बोधं प्राणेन्द्रियमनोमयम् । अनन्तपारं ह्यक्षोभ्यं दुर्विगाह्यं समुद्रवत् । मयोपबृंहितं भूम्ना ब्रह्मणाऽनन्तशक्तिना । भूतेषु घोपरूपेण विसे-ष्टुष्वेव लक्ष्यते । यथोर्णनाभिर्हृदयादूर्णासुद्धमते मुखात् । आकाशाद् घोषवान् प्राणो मनसा स्पर्श-

हेतुरित्यर्थः । तस्य सृष्टिप्रकारमाह । सुपुष्पामार्गत इति । तस्य व्यक्तस्यापि ब्रह्म-
त्वमित्याह । शब्दब्रह्म प्रकाशत इति ॥ १५० ॥

तस्यांशानामपि पूर्णतैत्याह—

पञ्चाशद्वर्णरूपश्च सूक्ष्मो नित्यो निरन्तरः ।

सर्वतोऽन्तोऽनन्तरूपो बहुरूपः स्वभेदतः ॥ १५१ ॥

पञ्चाशद्वर्णरूपश्चेति । षोडश स्वराः, स्पर्शाः पञ्चविंशतिः । यादयोऽष्टौ । क्षका-
रोऽन्तिमः । सन्ध्यक्षरत्वेऽपि पृथगुपादानं भिन्नश्रुत्या । ज्ञाक्षरस्याप्युपलक्षकः । अत्रा-
वान्तरभेदा बहवः सन्ति । क्वचिच्चतुःषष्टिर्वर्णाः, क्वचित् त्रिषष्टिः, क्वचिदेकपञ्चाशद्,

टिप्पणी ।

सुपुष्पा । नाडीविशेषः ॥ १५० ॥

अत्रेति । “त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः” इत्यारभ्य शिक्षायामुक्तत्वा-
दित्यर्थः ॥ १५१ ॥

आवरणभङ्गः ।

रूपिणा । छन्दोमयोऽमृतमयः सहस्रपदवीं प्रभुः । अकारव्यञ्जितस्पर्शस्वरोन्मान्तःस्वभूपितम् ।
विचित्रभापाविततां छन्दोभिश्चतुरुचैः । अनन्तरां बृहतीं ‘सृजत्याक्षिपते स्वयमि’ति सन्दर्भे च
घोषवतः प्राणस्य अकारद्वारा स्पर्शादिभूपितवाणीसृष्ट्वकथनाच्च । एवं सति तृतीयसुबोधिन्युक्त-
दिशा प्रकाशरूपस्याविर्भूतस्वाविकृतस्य भगवद्गुणरूपज्ञानस्यैव उक्तरूपेण वेदशरीरग्रहणमानन्त्यं
विराज इव । ततः शब्दशरीरविशिष्टस्य तस्यैव बीजतायां व्यष्टिरूपविकृतनानावाक्योत्पादकत्व-
मित्यतो न शङ्काशः कोऽपि । सुपुष्पामार्गत इति । स एष इति वाक्यस्थविवरपदस्यार्थोऽयम् ।
तस्य व्यक्तस्येत्यादि । “मे व्यक्तिर”स्युपसंहारात् । “शब्दब्रह्म सुदुर्बोधमि”ति कथनाच्च तथैत्यर्थः ।
तथाच सूत्रमात्रो भगवानेव व्यक्तः सन् शब्दब्रह्मात्मा वेदरूप इत्यर्थः । तेन प्रमाणमूर्द्धन्यत्वं
सिद्ध्यति । एतद्व्यक्तिमार्गस्य ब्रह्मपथत्वज्ञापनाय सुपुष्पापदम् ॥ १५० ॥

तस्यांशेत्यादि । ब्रह्मत्वदृढीकरणाय विशेषान्तरम् । एतत्सङ्ख्यापूरणार्थमवान्तरोपाधीनाहुः
षोडशेत्यादि । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ अं अः—इत्येवं स्वराणां
षोडशत्वम् । शेषं स्फुटम् । बहव इति । अनुनासिकादिभेदैर्बहव इत्यर्थः । चकारसूचितं पञ्चा-
न्तरमाहुः क्वचिदित्यादि । आयौ शिक्षायामुक्तौ । “त्रिषष्टिश्चतुःषष्टिर्वा वर्णाः शम्भुमते मताः ।
प्राकृते संस्कृते चापि स्यम्भोक्ताः स्वयम्भुवा । स्वरा विंशतिरेकश्च स्पर्शानां पञ्चविंशतिः । यादयश्च
सृष्टा षष्टौ चत्वारश्च यमाः सृष्टाः । अनुस्वारो विसर्गश्च ऋकंऋपौ चापि भराश्रयौ । दुःस्पर्शश्चापि
विशेषो लकारः श्रुत एव चे”ति । एतद्विवेकश्च अ वा आ ३, इ ३, उ ३, ऋ ३, लृ १, ए २,
ऐ २, ओ २, औ २ । कादयो यादयश्च . स्पष्टाः । यमाः—पलिक्री, चकखनतुः, अग्निः,
घ्नन्तीत्यत्र कलगमाकारास्तत्तदुपरिष्ठा. ज्ञेयाः । अनुस्वारादयः-प्रसिद्धाः । दुःस्पर्शस्तु, नमो उडु

आवरणभङ्गः ।

भ्रम्याय चेत्यादौ वेदे द्विरोष्ठवरूपः प्रसिद्धः । एवं चतुःषष्टिः । लकाराऽगणने त्रिषष्टिः । एक-
पञ्चाशत्पक्षश्च पञ्चाशदुपान्ते लाक्षरस्य निवेशात्, द्विपञ्चाशत्पक्षो ज्ञाक्षरस्य पृथगुपादानात् । एवम-
नेकपक्षेषु पञ्चाशत्पक्षाङ्गीकारे बीजमाहुः तथापीत्यादि । पूर्वप्रतिज्ञातं पूर्णत्वं स्फुटीकर्तुं वैयाकर-
णनैयायिकमताद्वैलक्षण्यं ज्ञापयितुञ्चाहुः वर्णाश्चेत्यादिना । भगवत्त्वेन सर्वस्य नित्यत्वेऽपि व्यव-
हियमाणकादिरूपेण नित्यत्वाय वर्णा इति बहुवचनम् । अत्राव्युत्पादनात्तन्मन्तरस्थं बोधार्थमुच्यते ।
तत्र शब्दो नित्यो न वा, प्रलयवृत्तिर्न वा, स्वाधिकरणक्षणाधिकचतुर्थादिकक्षणवृत्तिर्न वेत्यादिविप्र-
तिपत्तौ तावन्नैयायिका आहुः, शब्दोऽनित्यः उत्पत्तिविनाशप्रतीतेः । नापि वर्णरूपो नित्यः,
उपपन्नो गकारो विनष्टो गकार इति प्रतीतेः । नच सोऽयं गकार इत्यबाधितप्रत्यभिज्ञावचनेन तस्य
नित्यत्वं शङ्क्यम्, तदेवौषधमित्यादौ साञ्जात्यमादाय प्रत्यभिज्ञावदप्रापि क्लृप्तं शक्यत्वात् ।
नचात्र विनिर्गमकाभावः । उत्पत्तिनाशप्रतीत्यौरेव मानत्वात् । तद्वद्व्यप्रतीतिभ्यां विना प्रत्य-
भिज्ञानाऽदर्शनात् । अत एवैतयोः प्रत्यभिज्ञावाच्यत्वं आन्तित्वं निरस्तम् । एतयोः
प्रत्यभिज्ञावाच्यत्वकल्पनापेक्षया प्रत्यभिज्ञाया एवैतद्वाच्यत्वकल्पनायां लाघवाच्च । तस्मा-
दनित्य एव शब्द इति । तदेतन्मीमांसकादयो न क्षमन्ते । तत्र गुरवो, व्योमैकगुणत्वेन भाष्टाश्च
निःस्पर्शद्रव्यत्वेन नित्यत्वं शब्दभात्रस्यानुमाय, सोऽयं गकार इत्यबाधितप्रत्यभिज्ञाऽन्यथानुपपत्त्या
तस्याप्रयोजकत्वं निरस्यन्ति । एवञ्च, तथा पूर्वापरकालीनगकारयोरभेदसिद्धावर्थवलादेव तेषां
नित्यत्वम् । नच गकाराद्युत्पत्तिनाशप्रतीती प्रत्यभिज्ञाया बाधिके, तयोः परम्परया गकारादिव्य-
ञ्जकवाच्याद्युत्पत्तिनाशविषयत्वात् । नच प्रतीत्योः साक्षाद्गकारादिगतत्वेनैवानुव्यवसायान्नैवमिति
वाच्यम्, तस्य भ्रमत्वात् । प्रत्यभिज्ञाया तद्वाधात् । नच गत्वादिजातिगतमेव नित्यत्वं स्वाश्रयस-
मवायरूपेण परम्परासम्बन्धेन गकारे भासत इति प्रत्यभिज्ञाया एव साक्षात्त्वांशो भ्रमत्वमस्तु,
यद्यपि विनिर्गमनाविरहस्तथापि नाशोत्पत्तिविषयस्य प्रतीतिद्वयस्य भ्रमत्वकल्पनापेक्षया प्रत्यभिज्ञा-
मात्रस्य तथात्वकल्पने लाघवादिति वाच्यम्; अभिव्यञ्जकवाच्याद्युत्पत्तिविनाशस्योभयवादिदिसम्भ-
तत्वात्, तावतैव निर्वाहि नानायणोत्पत्तिनाशकल्पनस्यात्यन्तगुरुत्वेन वैपरीत्यात्, व्यक्त्यभेदभ्र-
स्तत्वेन गत्वादौ जातित्वस्याशक्यवचनत्वाच्च । नापि प्रत्यभिज्ञाया आकृतित्विषयत्वं शक्यवचनम्,
व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानाद्दिगोशब्द उच्चारित इति प्रतिषेधः । द्वौ गोशब्दाविति प्रत्ययाभावाच्चेति
शारीरकभाष्येऽपि व्यवस्थापनात् । नच परस्परविरुद्धानां तारत्वमन्दत्वादीनामेकत्र वक्तुमशक्य-
त्वाचार-तारतर-मन्दमन्दतरादिरूपविलक्षणप्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यम्, वर्णव्यञ्जकध्वनीनां गाना-
त्वात् । तच्चतारत्वादेरेव तदा तदा तत्र भानादुपपत्तेः । वायुव्यञ्जकत्वपक्षे तु वायुना यथाऽभि-
व्यज्यते तथा प्रतीयते । घटादिनाऽऽकाशवदिति तेषामेकव्यक्तिगतत्वेनाङ्गीकारेण विरोधस्यैवामा-
घाच्छङ्काया एवानुदशाच्च । नच ध्वनिषु तारत्वादिदर्शनाद्वर्णे च द्रव्यत्वपृथिवीत्वयोरिव तेषां
व्याप्यव्यापकभावाभावेन साङ्ख्यात् तारत्वादीनां जातित्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्, तेषामसङ्ख्योपा-
धित्वोपगमेनेष्टापत्तेः । नचैवं सति ताराचारतरोऽन्य इति प्रतीतिर्न स्यादिति वाच्यम्, तादृशप्र-

आवरणभङ्गः ।

तीतो मानाभावात् । शिखी विनष्ट इतियत् तच्चद्विशेषणपुरस्कारेण प्रतीत्युपपत्तेश्च । नच वर्णानां नित्यत्वे एकसाक्षात्कारकालेऽपरसाक्षात्कारापत्तिः सर्वेषां श्रोत्रसमवायस्य तुल्यत्वादिति वाच्यम्, तत्र तद्यज्ञकविजातीयवायुसंयोगाभावात् तदनापत्तेः भवन्मतेऽप्युत्पादकत्वेन तस्यावश्यकत्वात् । नच विजातीयवायुसंयोगस्य कार्यतावच्छेदके कत्वविषयकप्रत्यक्षत्वयोर्विनिगमनाविरहेण गौरवात् कत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे तदभावेन लघवाच्छब्दानित्यत्वमेव ज्याय इति वाच्यम्, विप्रतिपत्तौ विनिगमनाविरहस्य दुर्वारत्वात् । विषयतासम्बन्धेन कत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकताया वक्तुं शक्यत्वाच्च । नच कत्वादेरखण्डोपाधित्वाङ्गीकाराज्जातीतरधर्मस्य च किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नस्यैवावच्छेदकत्वनियमादत्रापि किञ्चिद्धर्मविशिष्टस्यैव तस्य कार्यतावच्छेदकताया वक्तव्यत्वात् पुनर्गौरवापत्त इति वाच्यम्, तादृशनियमे मानाभावात् । प्रामाणिकत्वेऽप्यवच्छेदकगौरवाऽपेक्षया नानाशब्दतदुत्पत्तिनाशानां शब्दस्य नाशं प्रति विशिष्य हेतुतायाश्च कल्पनासु गौरवभूयस्त्वेन शब्दानित्यत्वस्य कदर्यत्वात् । नच शब्दवृत्तित्वविशिष्टप्रतियोगितया नाशं प्रति विषयतया श्रावणत्वेन नाशकत्वमिति ध्वनिनाशस्थले ह्युत्पत्तिनाशनाशकभावादेव वर्णस्यापि नाशोपपत्तेर्न हेतुताऽन्तरकल्पनगौरवमिति वाच्यम्, अश्रूयमाणशब्दे व्यभिचारेणास्य कदर्यत्वात्, ध्वनिनित्यत्वाभ्युपगमेनोक्तनाशनाशकभावे मानाभावाच्च । यत्तु, शब्दबोधं प्रति पदज्ञानं हेतुः । पदं च षोडशरूपं । तच्च स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वरूपव्यवहितौचरत्वघटितमिति वर्णनित्यत्वपक्षे न सम्भवति । सर्वेषामेव क्षणानां वर्णाधिकरत्वात् । स्वपूर्वक्षणानादाय स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वेनाव्यवहितौचरत्वस्याप्रवेशात् । नच भवन्मतेऽपि सर्वेषां क्षणानां स्वपूर्वक्षणोत्पन्नघत्वावच्छिन्नयत्किञ्चिद्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वादेतदसम्भव इति वाच्यम्, अस्मन्मते तद्वत्त्वादिना निवेशेन दोषाभावादिति, तन्न; वर्णनित्यत्वपक्षेऽपि घञानोचरज्ञानविषयत्वं तत्त्वमित्युक्तदोषाभावात् । नच अधिकज्ञानाभावप्रवेशे गौरवमिति वाच्यम्, यथा भवन्मते तत्त्वयत्कित्वेनैव वर्णनिवेशो, न तु घत्वादिनां । असम्भवात् । तथाऽस्मन्मतेऽपि घञानादीनां तत्त्वयत्कित्वेनैव निवेशतः साम्येन लघवानपायात् । अतः, पुनः पुनरुत्पत्तिनाशादिकल्पनापेक्षया वर्णनित्यत्वमेव ज्याय इति । अन्ये तु वर्णो नित्यो ध्वन्यन्यशब्दत्वात् स्फोटवदिति प्रयुङ्गते । वैय्याकरणास्तु—स्फोटाख्यमतिरिक्तं शब्दमङ्गीकृत्य तस्यैव नित्यत्वमाहुः । तदेतदन्ये न क्षमन्ते । यथोक्तमुपवर्षमतानुसारेण शारीरकभाष्ये वर्णेभ्यश्चार्थप्रतीतेः सम्भवात् स्फोटकल्पनाऽनर्थिकेति । शाबरभाष्येऽपि तथा । उचितं चैतत् । वर्णस्फोटस्थले वर्णेनैवार्थप्रतीतेः पदादिस्फोटस्थले पूर्ववर्णौचरसंस्कारसहितचरमवर्णोपलम्ब्यत्तवस्फोटकल्पनापेक्षया । तादृशवर्णेनैवार्थप्रतीत्यङ्गीकारस्य लघुत्वात् । प्रत्यक्षानुरोधित्वाच्च । अनेकेषां वर्णानामेकबुद्धिविषयत्वं च पङ्क्तिवन्सेनादिदृष्टान्तेन तत्रैव व्युत्पादितम् । एवञ्च क्रमविशेषविशिष्टा वर्णा एव सामस्येनैकबुद्धिविषयाः पदं स्युरिति तत्तत्पदव्यवस्थया वृद्धव्यवहारादिना तत्तत्पदेभ्यस्तत्तदर्थवबोध इति च आचार्यैस्तु स्फोटो न दूषितो, न वा प्रसाधितः । परन्तु

द्विपञ्चाशदिति । तथापि मुख्यो मातृकाविद्यायां सिद्धः पक्षः परिगृहीतः । वर्णाश्च नित्या व्यापकाः । सर्वेष्वपि देशेषु निरन्तराः । अनभिव्यक्तिस्थानेष्वपि विद्यमानाः । भगवानिव सर्वत्रान्तर्युक्ता अनन्तरूपाश्च । ते च स्वभावत एव बहुरूपाः । रूपतो भगवत्त्वमुक्तम् ॥ १५१ ॥

भगवत्त्वप्रतिपादनाय विशेषमाह—

वर्णः पदं तथा वाक्यं तस्य नामत्रयं मतम् ।

द्वयं चाविकृतं लोके वेदे सर्वं स्वयं हरिः ॥ १५२ ॥

वर्ण इति । यथा सच्चिदानन्दभेदास्तथा वर्णवाक्यपदभेदाः । तत्र वर्णा नित्याः,

टिप्पणी ।

• भगवत्त्वेति । रूपविशेषस्येति शेषः । वाक्यमिति । गोहे घट इत्यत्र गोहज्ञानानन्तरज्ञान-
आवरणभङ्गः ।

दशमस्कन्धे गुणप्रकरणे वसुदेवस्तुतौ, “दिशः खं स्फोट आश्रय” इत्यत्रोक्तस्तेनानुमत एव । अयं च वैयाकरणमताद्भिन्नः । वाग्व्यञ्जकत्वेन वर्णाद्यव्यञ्जयत्वात्, अस्य शास्त्रस्य कल्पनाशास्त्रत्वाभावेन शब्दैकशरणत्वात्, सिद्धे वर्णनित्यत्वे इन्द्रियदेवतावत् तस्याप्यादरणौचित्याद्बुद्धिनिरोधे तस्य प्रत्यक्षीभावाच्चेति । सिद्धान्ते त्वेतावान् विशेषः । रूपसृष्टिमध्यपातिनो ध्वनेर्घटादिवच्चिरकालस्थायित्वात् तस्य वायुनाऽन्यत्र नयनमेव । तदस्माभिः प्रस्थानरत्नाकरे उपपादितम् । वर्णस्य तु कण्ठ-
तात्वादिस्थानाभिघातजन्यो वायुः स्वबलानुसारेण व्यञ्जनं करोति । ततो व्यापकं वर्णं व्यञ्जयन्नैव घर्हिर्वायूढो गच्छति । श्रवणं तु ध्वनिवदेव । तत्र वर्णस्य पूर्वोक्तयुक्त्या नित्यत्वे सिद्धे प्रत्यभि-
ज्ञाया उत्पत्तिविनाशप्रतीत्यनन्तरभावित्वं, तेनापि न तस्य विघटनम् । प्रत्यभिज्ञाया वर्णाभिव्य-
ञ्जकानन्तर्यसापेक्षतया तादृशप्रतीत्याऽऽनन्तर्यानपेक्षित्वेऽपि अभिव्यञ्जकप्रतीतिः । सामग्र्यन्तरेण स्थूलरूपतिरोधानादानन्तर्यं तदपेक्षाभिमानात् । तत्क्षणोज्ज्वलितदीपनाशोत्तरं, सोऽयं सर्प इतिप्र-
त्यभिज्ञानवदव्यवहितोत्तरत्वलक्षणे ध्वंसस्थले तिरोभावपदेनामिलापः कार्य इति । शेषं त्वनुगुण-
मेव । प्रकृतमनुसरामः । व्यापकत्वं विवृण्वन्ति सर्वेष्वित्यादि । एवं सिद्धे वर्णनित्यत्वे तेषां व्यापकताप्येककालावच्छेदेनानेकदेशेष्वनेकैरुच्चारणात् सिद्ध्यति । नच तेषां कण्ठादिस्थाननिर्देशात् परिच्छिन्नता, अशरीरिण्या आकाशवाण्याः शब्दे व्यभिचारात् । तदेतदुक्तं—सर्वेष्वि-
त्यादि । स्थाननिर्देशस्त्वभिव्यक्तिनिबन्धनः । व्यापकात्मवादिमते शरीरस्य वृत्तिलाभस्थानत्ववत् । ननु व्यापकत्वे उच्चारणदशायां प्रदेशतोऽभिव्यज्येरन्न तु पूर्णा इति चेत्, तत्राहुः; भगवानिवे-
त्यादि । अनन्तमूर्तित्वम्, “अनन्तमूर्तयो वर्णा” इत्यत्राग्रे गौणमुस्यभेदेन व्युत्पाद्यम् । उदात्ता-
नुदात्तस्वरितानुनासिकाननुनासिकादिसङ्घहार्थमाहुः ते चेत्यादि । एवं पङ्कमप्रतिपादनतात्पर्य-
माहुः रूपत इत्यादि ॥ १५१ ॥

मूले—तस्य नामत्रयमित्यत्र । तस्येति । शब्दब्रह्मण इत्यर्थः । तेन सिद्धान्ते नाद एव शब्द इति बोधितम् । तच्च शब्दब्रह्मवर्णाद्यभिनन्मिति स्फोटवादो नाङ्गीकृतः । ननु सर्वस्यैव वर्णजातस्य भगवद्भ्रमत्वे लौकिकवैदिकयोरविशेषाद्वेदे आधिक्यं न सिद्ध्येदित्याकाङ्क्षायां स्वरूपे विशेषं प्रतिपा-
दयितुमाहुः भगवत्त्वेत्यादि । इति विशेष इति । वाक्यनित्यत्वेन त्रयाणां भगवद्भ्रमत्वाद्दिशेषः ।

पदानि च । वाक्यं लौकिकमनित्यं, वैदिकं तु नित्यमिति विशेषः । तत्र हेतुः स्वयं हरिरिति ॥ १५२ ॥

टिप्पणी ।

विषयत्वं घटस्य गेहोच्चारणानन्तरोच्चारणविषयत्वं वा घटस्यानुपूर्वीति लौकिकज्ञानोच्चारणयोरनित्यत्वेन तद्वदितानुपूर्वीविशिष्टं वाक्यमनित्यम् । वेदे तु, ईश्वरज्ञानघटितानुपूर्वीविशिष्टमिति वैदिकं वाक्यं नित्यमत एव “स्वयम्भूरेप भगवान्वेदो गीतस्त्वया पुरा । शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः सर्तारोऽस्य न कारकाः । अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा महर्षयः । लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा” इत्यादिवाक्यैर्नित्यत्वं वेदस्य श्रूयत इति भावः ॥ १५२ ॥

आवरणभङ्गः ।

“मे व्यक्तिरियं हि वाणी” इत्युक्त्या लोकवेदसाधारण्येन वैतरीमात्रस्य भगवत्त्वे प्राप्तेऽपि, “एव-
ङ्गदि” रित्यतिदेशाद् वैलक्षण्यमवश्यं वाच्यमित्यत एवमुक्तम् । अत एव च पारमर्ष सूत्रम्—“अत एव च नित्यत्वमिति । अखण्डवाक्यरूपत्वेन नित्यभगवद्रूपार्थसम्बन्धस्य सार्वदिकत्वादेव वेदस्य नित्यत्वमित्यर्थः । तेन लौकिकशब्दादुत्कर्षः स्फुटति । नैयायिकास्तु—वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वाद् भारतवदित्यनुमानेन पौरुषेयत्वं वदन्तः शब्दस्याशुतरत्रिनाशित्वेन वाक्यत्वेन चाऽनित्यत्वं वेदस्याहुः । साहच्यप्रवचने तु, “न नित्यत्वं वेदानां कार्यत्वश्रुतेः”, “न पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात्”, “न मुक्तामुक्तयोरयोम्यत्वात्”, “नाऽपौरुषेयत्वान्नित्यत्वमङ्कुरादिवदि”ति चतुःसूत्र्यां, “तस्मात्तपस्ते-
पनात् त्रयो वेदा अजायन्ते”त्यादिश्रुत्या वेदानां कार्यत्वम् । ईश्वरानङ्गीकारान्मुक्तानामसङ्गत्वेन संसारिणां च युगपदुपादानानभिज्ञत्वेन वेदकर्तृत्वायोगाच्चापौरुषेयत्वम्, अङ्कुरादिवदनित्यत्वं चोक्तम् । जैमिनीयदर्शने तु, प्रथमस्य प्रथमपादान्तिमे, “उक्तं तु शब्दपूर्वत्वमिति”त्यधिकरणे चिन्तितम् । वेदाः किं पौरुषेया न वेति सन्देहे, पूर्वोक्तरीतिकेन सामान्यतो दृष्टेन वाक्यत्वलिङ्गकानुमानेन सामान्यतः कर्तारमनुमाय, केचिदीश्वरं, केचिद्धिरण्यगर्भं, केचित् प्रजापतिं कर्तृत्वेनाहुः । तथादि कर्ता कश्चित् स्यात्, तदायं नानाविधो विवादो नावकल्पेत । मन्वादिवत्कर्तुः स्मर्यमाणत्वात् । न हि मानवे, भारते, शाक्यग्रन्थे वा कश्चिद्विवदते । अतः, स्मर्तव्यत्वे सत्यऽस्मर्यमाणत्वाद्योग्यानुप-
लब्धिवाधितं सामान्यतो दृष्टं न कर्तृसाधनायाऽलम्भवति । न चान्निर्गणिकूपारामादिषु विशेषास्-
रणेऽपि यथा सामान्यतो दृष्टेन कर्तृपूर्वकत्वसिद्धिस्तथाऽत्रेति वाच्यम्, विमतं वेदाध्ययनं गुर्व-
ध्ययनपूर्वकं, वेदाध्ययनत्वाद्, आधुनिकाध्ययनवदिति प्रतिसाधनसत्त्वेन तथाऽत्र वक्तुमशक्य-
त्वात् । नच काठकादिसमाख्यातः पौरुषेयत्वमिति बाह्यवचनमपि वाधकम्, समाख्यायाः प्रवचन-
मूलकत्वात् । अत एव तस्याः शाखाविशेषविषयत्वं युज्यते । तस्मादपौरुषेया एव वेदा इत्यु-
क्तम् । एवञ्च, “तस्मात्तपस्तेपानादि”ति श्रुतिरपि न कार्यत्वं बोधयति, किन्तु प्रादुर्भावमात्रम् ।
नाप्यङ्कुरादिवज्जन्यत्वम्, निःश्रुतश्रुतिविरोधात् । तस्मादीश्वराऽऽत्मत्वं वेदस्य सर्वप्रमाणा-
विरुद्धम् ॥ १५२ ॥

अत्र केपाश्चिन्मते पदान्येवार्थवन्ति, न वर्णा, न वाक्यानि । वाक्यान्यपीति केचित् । अस्मन्मते तु वर्णा अप्यर्थवन्तः । “वेदाक्षराणि यावन्ती”ति वाक्यात् । अतः प्रथममक्षरपदयोरर्थमाह —

वर्णाः पदानि सर्वाणि भगवद्वाचकत्वतः ।

सर्वार्थाण्येव सर्वत्र व्यवहृत्यै तथापि तु ।

शक्तिसङ्कोचतो लोके विशेषरूप्यापकानि वै ॥ १५३ ॥

वर्णाः पदानीति । सर्वेषां वर्णानां सर्व एव वाच्यः । तथा पदानाम् । तत्र हेतुः भगवद्वाचकत्वत इति । भगवान् सर्वमिति, भगवान् वाच्य इति, सर्वे वर्णाः,

टिप्पणी ।

तत्रेति । त्रिषु शब्देषु वर्णानां तुल्यसङ्ख्यावत्त्वेऽप्युकारयोर्वा तुल्यत्वेऽपि नैकार्थप्रतिपादकत्वमि-
आवरणभङ्गः ।

एवं वेदस्य स्वरूपतो लौकिकबैलक्षण्यमुक्त्वा लौकिकशब्दाद्भेदे विशेषान्तरमर्थतोऽपि वक्तुं वर्णार्थं वदिष्यन्तो मतान्तरानुवादपूर्वकं स्वमतमाहुः अत्रेत्यादि । अत्रेति । त्रिविधशब्दमध्ये । केपाश्चिदिति । नैयायिकादीनाम् । केचिदिति । एकदेशिनः । वाक्यं तु श्रौतानुष्ठानपद्धतौ प्रसिद्धम् । “वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजोत्तमैः । तावन्ति हरिनामानि कीर्तितानि न शशयः” इति । अत्राक्षराणां भगवन्नामत्वकथनेन भगवद्वाचकत्वसिद्धेर्वर्णा अप्यर्थवन्त इत्यर्थः । नच वर्ण-
पदेन चादयो आह्वानेपामर्थवत्ताया अपि सम्मतत्वादिति वाच्यम्, उच्यते वाक्यगतवाच्यत्वविरोधात् । तेषां प्राधान्येन वाचकत्वे समुच्चयः, शोभनः समुच्चयो द्रष्टव्य इतिवत् चः शोभनः, चो द्रष्टव्य इति प्रयोगापत्तिरूपदोषस्य मीमांसकैरेव दर्शितत्वात्, गुणत्वेन वाचकत्वस्य द्योतकत्वे पर्यवसानाच्च, व्याख्येयग्रन्थविरोधाच्च । ननु वर्णार्थवत्ता तथापि दुर्घटैव, वाक्ये अक्षरपदात्, वर्णाऽक्षरपदयोश्च पर्यायताविरहात्, “घृणिरिति द्वे अक्षरे, सूर्य इति त्रीणि, आदित्य इति त्रीणीति, अष्टाक्षरा गायत्री”त्यादिश्रुतिभिरञ्जन्समुदायस्यैवाक्षरत्वप्रतीतिः, समुदायस्य च पद-
त्वादिति चेत्, न; “आश्रावयेति चतुरक्षरमस्तु श्रौषडिति चतुरक्षरमि”त्यादिश्रुतिव्याहोपप्रसङ्गा-
दत्राकारस्य केवलस्याप्यक्षरत्वोक्तेः, “अक्षराणामकारोऽसी”ति गीतावाक्याच्च । वर्णत्वं च, न केवलव्यञ्जनस्य । वर्णात् कार इत्यस्योदाहरणेन, ककारः पकार इत्यादिरूपेण तथा निश्चयात् । एवञ्चाक्षरत्वं वर्णत्वं च केवलना व्यञ्जनोपष्टम्भकानां च सिद्धतीति पर्यायता निरावाधैवेति । निरर्थकत्वं च केवलव्यञ्जने पर्यवसतीति न वर्णार्थवत्तादौर्ध्वमिति दिक् । अत इति । अनाधि-
तप्रत्यभिज्ञया वर्णपदयोः सर्वत्राभिन्नत्वात् । अर्थं व्याकुर्वन्ति सर्वेषामित्यादि । तत्रेति । सर्वेषां सर्वार्थवाचकत्वे । भगवद्वाचकत्वमेव कथमित्याकाङ्क्षायां शास्त्रस्य श्रौतत्वेन श्रुतेरिति बोधयितुं तात्पर्यमुत्तेनाहुः भगवानित्यादि । अयमर्थः, “सर्वं खल्विदं ब्रह्म”, “आत्मा वा इदं सर्वम्”, “इदं सर्वं यदयमात्मे”त्यादिश्रुतिसमर्थनेन पूर्वोक्तरीतिकविर्भावनिरूपणद्वारा सर्वसं-ब्रह्मत्वं

तत्र स्रूपः कूपो यूप इत्यत्र वर्णानां तुल्यत्वेऽपि नार्थप्रतिपादकत्वम् । व्यवहारसिद्धौ तथाङ्गीकारात् । अन्यथा अचप्रत्ययादेरर्थो न स्याद्, धातोश्च । नच तयोः पद-
सञ्ज्ञा । विशिष्टयोरेव तथात्वात् । अतो व्यवहारस्य नियामकत्वान्नातिप्रसङ्गः ॥१५३॥

तत्रापि व्यवस्थामाह—

तत्र व्याकरणादीनां व्यवस्थापकता मता ।

देशे देशे तथाचारो भाषाभेदैरनेकधा ॥ १५४ ॥

टिप्पणी ।

त्यर्थः । वर्णा अप्यर्थवन्त इत्यत्र विपक्षे बाधकमाहुः अन्यथेति । वर्णस्यावाचकत्वे प्रत्ययस्यैका-
क्षरस्य धातोश्चार्थो न स्यादित्यर्थः) नचेति । प्रत्ययधात्वोः पदसञ्ज्ञास्तीति पदस्यैव वाचकत्वमिति ।
भावः । विशिष्टयोरिति । विभक्तिसहितयोरेव तयोः पदत्वसम्भवादित्यर्थः । अतिप्रसङ्ग इति ।
सर्ववाचकत्वलक्षणोऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ १५३ ॥

व्यवस्थामिति । वाचकत्वे वक्ष्यमाणानां नियामकत्वं न यस्य कस्यचिदिच्छाया एवंपा-
मित्यर्थः ॥ १५४ ॥

आवरणभङ्गः ।

शृद्धाः” इत्यभियुक्तोक्तेर्व्याकरणादिभिर्ज्ञेयम् । प्राथमिकशक्तिग्रहप्रकारादिकं प्रस्थानरत्नाकरे मयोपभा-
दितमिति नेहोच्यते । नन्वेवं शक्तिसङ्कोचेऽपि न व्यवहारसिद्धिः । वर्णानां वाचकत्वाङ्गीकारेण
पदावयवभूतानामपि वाचकत्वाद्गर्णपदाभ्यां युगपत्त्वार्थबोधने शाब्दबोधदौर्घ्यम् । क्रमेण
बोधने च पदादिपदोच्चारणे प्रथमोपस्थितेन प्रकारेण स्वार्थबोधे, द्वितीयेन च स्वार्थबोधे निराका-
ङ्क्षतायां पदाऽबोधान्यार्थमुच्चारितेनान्यार्थबोधनेनातिप्रसङ्गाचेत्याशङ्कायां सङ्कोचान्तरमाहुः तत्रे-
त्यादि । तत्रेति । पदेपु । वर्णानां तुल्यत्वेऽपीति । पदावयवभूतानां केवलवर्णसदृशत्वेऽपि ।
नन्वेवं वर्णानां क्वचिदर्थवत्त्वं क्वचिन्नेत्यर्द्धजरतीयाद्गर्णानामनर्थकत्वमेव वरमित्याशङ्कायां वर्णार्था-
नङ्गीकारे बाधकं तर्कमाहुः अन्यथेत्यादि । तथाच यथोत्पलस्याल्पोऽधिको वा सङ्कोच एव तथा-
ल्पवाचकत्वमिवावाचकत्वमपि सङ्कोच एवेति; सङ्कोचे च व्यवहारस्यैव नियामकत्वमिति तथेति
भावः ॥ १५३ ॥

ननु व्यवहारार्थं सङ्कोचश्चेत्तदर्थं पदलक्षणमेवान्यद्वाच्यम्, वर्णसमुदायः पदमिति; तथा
सत्यर्द्धजरतीयं विनैव प्रत्ययादेरर्थवत्ता सेत्स्यति, व्यवहारोऽपि सेत्स्यतीति चेत्त्राहुः तत्रापीत्यादि ।
तत्रेति । सङ्कोचे । तथाच, “शक्तिग्रहं व्याकरणोपमाने”त्याचभियुक्तोक्तावपि व्याकरणादीनामेव
शक्तिग्राहन्त्वमुक्तमिति तान्येव व्यवस्थापकानि । न तु यस्य कस्यापि कल्पनम् । यद्यपीदं नैया-
यिकलक्षणं विवृतौ प्रविशति तथापि व्याकरणसाङ्गत्वात्तदपेक्षया लौकिकस्यास्य निर्बलत्वात्लोकस्य
व्याकरणानुपजीवकत्वाच्च तद्विरोधेऽनादरणीयत्वम् । अन्यथा, कल्पनैककारणत्वे शास्त्रविस्तृतापत्ति-
रिति तान्येव व्यवस्थापकानीति न लक्षणान्तरादिभिर्निर्वाह इत्यर्थः । संस्कृतव्यवस्थापकान्युक्त्वा

पदानि च सर्ववाचकानीति वस्तुस्थितिः । तथापि व्यवहारार्थं शक्तिसङ्कोचः कृतः । देशकालविभेदेनास्माभिरुच्चार्यमाणोऽयं शब्द इममेवार्थं बोधयतु, न त्वन्यमिति सङ्कोचः । अतो लोके विशेषाख्यापकानि जातानि ।—

आवरणभङ्गः ।

साधितमिति स एव सर्वम् । किञ्च, माण्डूक्यादौ प्रणवार्थविचारे “ॐमित्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानमि”त्यनेन प्रणवस्वरूपं सर्वस्य वाङ्मयस्य तद्वाद्याख्यानत्वमुक्तम् । व्याख्यानव्याख्येययोश्चैकार्थ्यम् । एवं सति व्याख्यानस्य विशेषप्रतिपत्त्यर्थकत्वाद्, योऽर्थः सामान्याकारेण प्रणवेनोच्यते स एव विशेषाकारेण सर्वैरुच्यते इति सिद्ध्यति । तदेव “भूतं भव्यं भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव यच्चान्यत् त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव”त्यादिनोक्तम् । द्वादशस्कन्धे च, “समाहितात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । हृद्याकाशाद्ब्रह्मादौ वृत्तिरोधाद्ब्रिभाष्यते । यदुपासनया ब्रह्मन् योगिनो मलमात्मनः । द्रव्यक्रियाकारकारण्यं धृत्वा यान्त्यपुनर्भवम् । ततोऽभूत् त्रिवृदोङ्कारो योऽन्यक्तप्रभवः स्वराद् । यत्तद्विज्ञं भगवतो ब्रह्मणः परमेष्ठिनः । शृणोति य इमं स्फोटं सुप्तश्रोत्रे च शून्यहृक् । येन द्वाभ्यज्यते यस्य व्यक्तिराकाश आत्मनः । स्वधाप्तो ब्रह्मणः साक्षाद्वाचकः परमात्मनः । स सर्वमन्नोपनिषद्वेदवीजं सनातनमि”ति सूतवाक्ये प्रणवसूक्ष्मरूपस्य नादस्य ब्रह्मवाचकत्वं, वाग्व्यञ्जकत्वं, सर्वमन्नोपनिषद्वेदवीजत्वं, चोक्तम् । बीजशक्तिरेव च, कार्यं, बीजं च ब्रह्मवाचकमित्यतोऽपि वर्णादीनां ब्रह्मवाचकत्वम् । तदेतदुक्तम्—इति वस्तुस्थितिरिति । नन्वेवं वस्तुस्थितौ भाष्यप्रत्याहाराद्विकस्यो वर्णानां स्वभावतः सार्थकानर्थकत्वविभागो विरुद्ध्यते । तथा पदानामपि सर्वार्थकत्वे व्यवहारस्यापि न सिद्धिरिति तदर्थमुपायमाहुः तथापीत्यादि । “सर्वाणि रूपाणि त्रिचिन्त्यधीरो नामानि कृत्वाऽभिवदन् यदास्ते” इत्यादिश्रुतेः । “वेदेन नामरूपाणि विषमाणि समेष्वपि । धातुप्लव्व कल्पन्ते एतेषां स्वार्थसिद्धये” इति वाक्यात् । “यदक्षयत्तदश्वत्थाश्वत्वम्”, “एतद्वा अपां नामयेयं गुह्यं यदाधावा” इत्यादिषु तथा नियमनदर्शनाच्च ज्ञायते शक्तिसङ्कोचः कृत इति । तस्य स्वरूपमाहुः आदेशेत्यादि । आ—सर्वतः । तथाच नैयायिकप्रतिपन्नो यः सङ्केतः, अस्माच्छब्दादयमर्थो बोध्यव्य इत्याकारकेश्वरेच्छारूपः स शक्तिसङ्कोचरूप एव, न शक्तिः । शक्तिस्तु पदपदार्थयोर्नित्यसम्बन्धरूपा पदार्थान्तरमेव, न त्विच्छा । युक्तं चेत्तत् । अन्यथा शक्तेवृत्तिविशेषत्वं न स्यात् । शाब्दबोधानुकूलस्य पदपदार्थसम्बन्धस्य वृत्तित्वेनेच्छायाश्च तद्व्याप्यत्वाभावेन तद्विशेषत्वस्थाशक्यवचनत्वात् । किञ्च, परेच्छायाः परेण ज्ञातुमशक्यत्वेनेश्वरेच्छायाः सुतरां तथास्वात्तज्ज्ञापको व्यवहारप्रवर्तकोऽभिलाषः सर्वार्थोऽङ्गीकार्यः । तथा सति स एव सङ्केतोऽस्तु, नेच्छा । स च पूर्वोक्तश्रुत्यादिरूप एवेति सङ्कोचिकैव सा, श्रुत्यन्तरानुरोधेत् । अतोऽपि शक्तिरतिरिक्ता फलति । एवञ्च, सङ्कोचेन तस्याः शाब्दबोधानुकूल्ये व्याप्यतायां वृत्तिविशेषरूपत्वं सुघटमिति पदार्थान्तरत्वपक्ष एव मीमांसकाभिमतः साधीयान् । एतदभिसन्ध्यायाहुः अतो विशेषाख्यापकानि जातानीति । इयं च ज्ञातोपयुज्यते । तदग्रहे पदैः पदार्थबोधादर्शनात् । तद्ग्रहणं च, “शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशासवाक्याद्यवहारतश्च । वाक्यस्य शोषाद्ब्रह्मतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य

तत्र सूपः कूपो यूष इत्यत्र वर्णानां तुल्यत्वेऽपि नार्थप्रतिपादकत्वम् । व्यवहारसिद्धयै तथाङ्गीकारात् । अन्यथा अच्प्रत्ययादेरर्थो न स्याद्, धातोश्च । नच तयोः पद-
सञ्ज्ञा । विशिष्टयोरेव तथात्वात् । अतो व्यवहारस्य नियामकत्वान्नातिप्रसङ्गः ॥१५२॥

तत्रापि व्यवस्थामाह—

तत्र व्याकरणादीनां व्यवस्थापकता मता ।

देशे देशे तथाचारो भाषाभेदैरनेकधा ॥ १५४ ॥

टिप्पणी ।

त्यर्थः । वर्णा अप्यर्थवन्त इत्यत्र विपक्षे बाधकमाहुः अन्यथेति । वर्णस्यावाचकत्वे प्रत्ययस्यैका-
क्षरस्य धातोश्चार्थो न स्यादित्यर्थः । नचेति । प्रत्ययधात्वोः पदसञ्ज्ञास्तीति पदस्यैव वाचकत्वमिति ।
भावः । विशिष्टयोरिति । विभक्तिसहितयोरेव तयोः पदत्वसम्भवादित्यर्थः । अतिप्रसङ्ग इति ।
सर्ववाचकत्वलक्षणोऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ १५३ ॥

व्यवस्थामिति । वाचकत्वे वक्ष्यमाणानां नियामकत्वं न यस्य कस्यचिदिच्छाया एवंप्रामा-
मित्यर्थः ॥ १५४ ॥

आवरणभङ्गः ।

पृष्ठाः॥ इत्यभियुक्तोक्तेर्व्याकरणादिभिर्ज्ञेयम् । प्राथमिकशक्तिग्रहप्रकारादिकं प्रस्थानरत्नाकरे मयोपपा-
दितमिति नेहोच्यते । नन्वेवं शक्तिसङ्कोचेऽपि न व्यवहारसिद्धिः । वर्णानां वाचकत्वाङ्गीकारेण
पदावयवभूतानामपि वाचकत्वाद्गर्णपदाभ्यां युगपत्स्वार्थबोधने शाब्दबोधदौर्घट्यम् । क्रमेण
बोधने च पटादिपदोच्चारणे प्रथमोपस्थितेन प्रकारेण स्वार्थबोधे, द्वितीयेन च स्वार्थबोधे निराका-
ङ्क्षतायां पटाऽबोधान्यार्थमुच्चारितेनान्यार्थबोधनेनातिप्रसङ्गाचेत्याशङ्कायां सङ्कोचान्तरमाहुः तत्रे-
त्यादि । तत्रेति । पदेषु । वर्णानां तुल्यत्वेऽपीति । पदावयवभूतानां केवलवर्णसदृशत्वेऽपि ।
नन्वेवं वर्णानां क्वचिदर्थवत्त्वं क्वचिन्नेत्यर्द्धजरतीयाद्गर्णानामनर्थकत्वमेव वरमित्याकाङ्क्षायां वर्णार्था-
नङ्गीकारे बाधकं तर्कमाहुः अन्यथेत्यादि । तथाच यथोत्पलस्याल्पोऽधिको वा सङ्कोच एव तथा-
ल्पवाचकत्वमिवावाचकत्वमपि सङ्कोच एवेति; सङ्कोचे च व्यवहारस्यैव नियामकत्वमिति तथेति
भावः ॥ १५३ ॥

ननु व्यवहारार्थं सङ्कोचश्चेत्तदर्थं पदलक्षणमेवान्वद्वाच्यम्, वर्णसमुदायः पदमिति; तथा
सत्यर्द्धजरतीयं विनैव प्रत्ययादेरर्थवत्त्वा सेत्स्यति, व्यवहारोऽपि सेत्स्यतीति चेत्त्राहुः तत्रापीत्यादि ।
तत्रेति । सङ्कोचे । तथाच, “शक्तिग्रहं व्याकरणोपमाने”त्याद्यभियुक्तोक्तावपि व्याकरणादीनामेव
शक्तिग्राहकत्वमुक्तमिति तान्येव व्यवस्थापकानि । न तु यस्य कस्यापि कल्पनम् । यद्यपीदं नैया-
यिकलक्षणं विवृतौ प्रविशति तथापि व्याकरणस्याज्ञत्वात्तदपेक्षया लौकिकस्यास्य निर्बलत्वात्लोकस्य
व्याकरणाद्युपजीवकत्वाच्च तद्विरोधेऽनादरणीयत्वम् । अन्यथा, कल्पनैरुद्धारणत्वे शास्त्रविप्लवापत्ति-
रिति तान्येव व्यवस्थापकानीति न लक्षणान्तरादिभिर्निर्वाह इत्यर्थः । संस्कृतव्यवस्थापकान्युक्त्वा

तत्र व्याकरणादीनामिति । न केवलं कोशादिरेव नियामकः, किन्तु चारो भाषाभेदश्च । अतः सर्वमुपपद्यते ॥ १५४ ॥

इदानीमुत्तरोत्तरवलिष्टत्वं वक्तुं पदे वर्णानामवाचकत्वम्, वाक्ये पदानामित्याह—
अनन्तमूर्तयो वर्णाः पदे तेनार्थवाचकाः ।

केवलाः कोशातो ज्ञेया वाचकाः पदनोऽथवा ॥ १५५ ॥

अनन्तमूर्तयो वर्णा इति । वर्णानां गौणमुख्यभेदेन नानामूर्तित्वम् । तेन पदावयवभूता गौणा इति नार्थवाचकाः, केवलाश्च वर्णा एकाक्षरनिषण्डादिभिर्व्यवहारेऽप्यर्थवाचकाः । तेषां पदत्वं वा प्रत्ययरहितानामर्थज्ञापकत्वात् ॥ १५५ ॥

तथा वाक्येऽपि प्रदं न वाचकम्, तर्हि सङ्केताग्रहेऽपि वाक्यार्थज्ञानं स्यात्, गौरवं च स्यादित्याशङ्काह—

टिप्पणी ।

गौरवं चेति । पदस्य वाचकत्वे सङ्केताग्रहस्वीकारे गौरवं स्यादित्यर्थः ।—

आवरणभङ्गः ।

भाषाव्यवस्थापकानि वक्तुमाहु न केवलमित्यादि । तेन भाषायामपीश्वरकृतादेव सङ्कोचात्तेऽपि शक्त्येव बोधका, न तु शक्तिभ्रमेण तत्र बोध इति ज्ञापितम् । वक्ष्यन्ति चाग्रे “अस्मदादिमुखे-
नापि क्रीडार्थं सर्वतो हरि । शब्दभेद वित्तनुते रूपेष्विव विनिश्चयः” इति । मूलयोजना तु—देशे देशे भाषाभेदैरनेकधोचारास्तथा सस्कृते व्याकरणादिवत् तत्तद्वैशिकव्यवहारव्यवस्थापक इत्यर्थः । एव सति शक्तिसङ्कोचलक्षणे अयं भाषाशब्दोऽसिन् देशे इत्यधिक निवेश्य भाषाया अपि स लक्षणीय इति तात्पर्यम् । तदेतदभिसन्धायाहु अतः सर्वमुपपद्यत इति । अत एव शक्तपदादिव तेभ्योऽपि तत्तद्देश्यानां तेषु गृहीतशक्तिकानामन्यदेश्यानां च पदार्थोपस्थितिदर्शनं युज्यते । नच तत्र शक्तिभ्रमात् पदार्थोपस्थित्यादिकमिति युक्तम्, भ्रमत्वविनिगमकस्याभावात् । पर्यायशब्देष्विव तेष्वपि पूर्वोत्तरीत्या सङ्कोचेन शक्तिसिद्धो तद्ग्रहस्य प्रमात्वसम्भवे भ्रमत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । अग्रे बाधाभावाच्च । नच तत्र लक्षणा । कुत्रापि शक्त्यभावे शक्यसम्बन्ध-
रूपाया लक्षणाया अप्यसम्भवेनाशक्यवचनत्वात् ॥ १५४ ॥

एव व्यवहारसिद्धिमुपपाद्य तदर्थमन्यदप्याहु इदानीमित्यादि । इत्याहेति । इदं प्रमेय साङ्के-
नाहेत्यर्थः । ननु केवलानां वर्णानां वस्तुगत्या वाचकत्वमस्तु । परं व्यवहारानुपयोगात्तन्नादरणी-
यमित्यत आहु केवलाश्चेत्यादि । तथाच न वर्णार्थस्यानादरणीयतेत्यर्थः । ननु ते विभक्तिभाज एव लोके प्रयुज्यन्त इति न तेषां वर्णत्वेन रूपेणार्थवत्त्वमपि तु पदत्वेनेत्यतस्तदुपगम्याहु तेषामित्यादि । तेषामिति । निषण्डायुक्तानाम् । एतेन वेदे वर्णानामक्षरत्वेन रूपेण भगवद्वाचकत्वम् । अन्यत्र तु पदत्वेनेत्यपि बोधितम् । न च सिद्धान्तभङ्गः, तेषामिति कथनेन तद्विज्ञाना-
भेकाक्षरप्रत्ययव्यतिरूपेणार्थवत्त्वानुपायसूचनात् । केवलानां पदावयवमात्राभावाच्च ॥ १५५ ॥

वाक्यार्थवत्ता साधयितुं वाक्ये पदानां गौणानामेव सत्त्वमिति बोधयन्तोऽवयवभावे पदेऽप्यवाचकत्वमितिदिरान्ति तर्हेत्यादि । तर्हेत्यादि । वाक्यस्यावाचकपदघटितत्वे वाक्यावयवगृहणानाम-

पूर्वपदानां निवृत्तत्वात् पुनरुपस्थानं केन वा स्यात् । अविद्यमानानां वा कथं बोधरू-
त्वम् । वाक्यार्थसमाख्याविरोधश्च । अतो वाक्यमेव वाचकमित्याह विशिष्टमिति ।
स्वावयवैः, स्वावयवार्थमिति चकारार्थः ॥ १५६ ॥

टिप्पणी ।

वाक्यार्थबोधः फलमिति मुख्यः पक्षः । पदकरणत्वपक्षेऽन्त्यपदार्थानुभवकाले पूर्वपदानामभावा-
त्तदर्थोपस्थित्यभावे विशिष्टार्थान्वयबोधो न स्यात्; अर्थकरणत्वपक्षेऽविद्यमानानामकारणत्वादती-
तानागतस्थलेऽन्वयबोधो न स्यादयं वाक्यार्थ इति व्यवहारोऽपि न स्यादतः पदानां सारकत्वं
वाक्यमेवानुभावकमित्यर्थः ॥ १५६ ॥

आचरणभङ्गः ।

त्याशङ्कायां दूषणान्तरमाहुः वाक्यार्थेत्यादि । समाख्याया यौगिकशब्दत्वाद्वाक्यस्यार्थाऽभावे
योगत्वाप्रवृत्तेस्तथेति नायमपि पक्षः साधुरित्यर्थः । चकारेण वाक्यार्थस्थाशाब्दत्वं स्यादित्यपि समु-
चीयते । तथा सति चाक्षुपादिशब्दवत् करणोपाधिनिबन्धनः शाब्द इति व्यवहारोऽपि बाध्यतेति
च । एवं सति वाक्यावयवानामर्थोद्गीकारे दोषमाहुल्यात्सारकत्वपक्ष एव सार्थयान् । एवञ्च, यथा
रूपभेदाभावेऽपि ह्रस्वावर्णस्य प्रक्रियादशायां विवृतत्वं, प्रयोगे सम्वृतत्वमनुशासनानुरोधादङ्गीक्रि-
यते शाब्दिकैस्तथा वक्रा वाक्यघटनार्थमर्थवत्सारणोऽप्युच्चारणदशायां तत्सदृशानि सारकान्ये-
वाम्युच्यन्तीति लघवाद्दोषाभावाच्चाङ्गीकार्यमिति निष्कर्षः । तदेतद्वृद्धि कृत्वाहुः अत इत्यादि ।
विशिष्टमिति । अवान्तरान्वयविशिष्टम् । अन्वयश्च विवक्षितार्थावबोधकः पदादिसम्बन्धः ।
स्वावयवार्थमिति । अवान्तरान्वयम् । एवञ्च, स्वावयवैरवान्तरवाक्यैः स्वावयवार्थमवान्तरान्वयं
बद्धवाक्यमेव तत्तत्कारकनिष्ठक्रियान्वयरूपस्य मुख्यवाक्यार्थस्य वाचकमित्यर्थः फलति । वाक्यप्र-
योगं विना केवलपदेनान्वयबोधान्वयस्य पदलभ्यत्वाभावात् । विशिष्टे शक्तिग्रहः प्रथमं भव-
तीति पक्षस्तु प्राथमिकशक्तिग्रहस्य नियमतो व्यवहारजन्यत्वनिराकरणादेव निराकृतः । नाप्यन्व-
यस्यार्थसंसर्गमर्यादालभ्यत्वम् । सन्निहितेऽप्ये गामानयेति वाक्ये तदतिहायाश्चोषापचेः । नापि
पदसमभिव्याहारलभ्यत्वम् । तस्य सन्निधिरूपत्वेन दूरान्वये श्लोकादौ तत्सत्त्वेऽप्यन्वयावो-
धमसंज्ञात् । नापि सृष्ट्या, तत्रापि पदसमभिव्याहारसम्भवात्त दोष इति वाच्यम्, तथा सति
बोधविलम्बादिप्रसङ्गात्, अन्वयबोधस्याशाब्दत्वादिप्रसङ्गाच्च । नचोष्ठापत्तिः, पूर्वोक्तदोषाणानापत्तेः ।
तस्मादानुष्ठादिप्रदक्षन्मरूपवाक्यस्य योजनया परिपृष्टस्यैवान्वयोऽभिधेय इति वाक्यस्यैवार्थ इति
सिद्धम् । एवञ्च, शाब्दानुभवत्वावच्छिन्नं प्रति ज्ञायमानवाक्यत्वेनैव कारणत्वमनुगतं बोध्यम् ।
वृत्तिमत्पदस्मारितपदार्थोपस्थितिः, साकाङ्क्षावान्तरवाक्योक्तान्वयोपस्थितिश्च यथायथमवान्तरवाक्य-
महावाक्ययोर्व्यापारभूते ज्ञेये इति दिक् । अत्रैवं भ्रमो निष्पद्यते । पूर्वं पदार्थिकं गृहीत-
वतो वाक्यधरणोत्तरं तदवयवभूते पदैः शक्तिग्रहजन्यसंस्कारोद्बोधे पदाधिसंरणम् । ततोऽवा-
न्तरवाक्यैस्तं व्यापृत्याऽवान्तरवाक्यार्थोपधत्तममपि व्यापृत्य महावाक्येन वाक्यार्थबोधो
जन्यत इति ॥ १५६ ॥

वाक्यानामानन्त्यात्सङ्केतग्रहो दुर्लभ इत्याशङ्क्याह—

पदान्तरप्रवेशेन विशिष्टे वाच्यवाचके ।

पटवद्वाक्यभेदश्च वाक्यार्थश्चापि भिद्यते ॥ १५७ ॥

पदान्तरप्रवेशेनेति । घटमानयेति वाक्याद् घटं शीघ्रमानयेति भिन्नम् । एव-
मानन्त्येऽपि न दोषः । तत्र दृष्टान्तः पटवदिति । द्वितन्तुकपटात् त्रितन्तुकोऽन्यः ।

टिप्पणी ।

एवमिति । वाक्ये सङ्केतग्रहप्रयोजनाभावात्पदशक्तिग्रहेणैवोपपत्तेरिति भावः । आरम्भक-
वादस्येति । पञ्चतन्तवः स्वसमवेतं पञ्चतन्तुकं पटं जनयित्वाऽन्यान्तन्तूनासाद्यात्तन्तुकं पटं
स्वसमवेतं जनयन्तीत्यारम्भकवादः, स नार्हतीक्रियते, पूर्वपटनाशे सति पटान्तरोत्पत्तिरर्हतीक्रियते,
मूर्तानां समानदेशताविरोधात्प्रथमतन्त्वपकरणे समवायिकारणनाशेन सर्वपटनाशात्यटपतीतिर्न
स्यादिति भावः ॥ १५७ ॥

आवरणभङ्गः ।

वाक्यानामित्यादि । शाब्दज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति शक्तिग्रहस्य सहकारितानियमाद्वाक्यार्थज्ञानं
प्रत्यपि वाक्यशक्तिग्रहस्य सहकारिता वाच्या । तत्र सङ्केतग्रहस्तु दुर्लभः । वाक्यानामानन्त्येन
तच्छक्तिग्राहकानुशासनकोशावाक्यशेषाणामभावात्, अर्थस्य काल्पनिकत्वेन पूर्वमदर्शनाद् द्रष्टुरा-
प्तस्याभावेन तद्वाक्यस्याप्यशक्यवचनत्वात्, नानाविधक्रियाकारकविशेषणयोगेन वाक्यानामनन्तं-
तया व्यवहारस्यापि तदग्राहकत्वात्, अत एव विवृतेरप्यभावात्, नाप्युपमानात्, यथा गोसदृ-
शपिण्डदर्शनोत्तरमुद्बुद्धसंस्कारस्यातिदेशवाक्यार्थस्मरणेनाऽयं गवयपदवाच्य इति सञ्ज्ञासञ्ज्ञाप-
रिच्छित्तितथात्र प्राथमिकशक्तिग्रहेऽतिदेशस्याशक्यवचनत्वात्, तस्मान्न वाक्यवाचकत्वं युक्तमि-
त्याशङ्क्य सङ्केतग्रहसुलभत्वप्रकारमाहेत्यर्थः । पदान्तरेत्यादि । पदान्तरप्रवेशेन कृत्वा वाच्यवाचके
वाक्यार्थसहिते वाक्ये विशिष्टे यथायथमर्थान्तरपदान्तराभ्यां सप्रकारके सति पटवदित्यादि ।
घटमानयेत्यादि । अयमर्थः । यद्, वाक्यानामानन्त्यं भवतोक्तं, तदर्थान्तरप्रवेशेन पदान्तरप्रवे-
शेन वा ? तत्राऽऽद्यं तु न शक्यवचनम् । वाक्यावयवभूतैः पदैः पदार्थेषु स्मरितेषु तेषां चारि-
तार्थ्यात् । पदास्मारितस्यार्थस्य तत्र प्रवेशे, गौरानीयतामित्यादावप्यक्षसान्निध्यादिवशेनाध्यादिप्रवे-
शापत्तेः । नच द्वारं द्वारमित्यादौ पदास्मारिताया एव क्रियायाः प्रवेश इति वाच्यम्, तत्रापि
समयादिविशेषवशेन सम्यरणाधयगमदशायामपि शब्दस्मरणपूर्वकमेवार्थस्मरणस्यानुभवसाक्षिक-
त्वात् । अतः क्रियादिवाचकपदान्तरप्रवेशेनैवानन्त्यं वक्तव्यम् । एवमानन्त्येऽपि तु न सङ्केतग्र-
हदौर्लभ्यमित्यर्थः । कुत इत्याकाङ्क्षायां व्यवहारोपमानाभ्यामिति वक्तुमाहुः तत्र दृष्टान्त इत्यादि ।
तद्विषुष्यन्ति द्वितन्तुकेत्यादि । श्रुतौ सत्कार्यवाद इति तदनुयायिभिरारम्भकवादानङ्गीकाराद्
द्वितन्तुकपटात् त्रितन्तुकः पटोऽन्यः—कारणमृतावयवसमुदायभेदाद्भिन्न एव भवति । तथा त्रित-
न्तुकाद्यतुस्तन्तुकादिरपि । तथा तद्वद्वाक्यार्थत्वान्वयरूपस्य पदार्थान्तरसंसर्गेण पूर्ववाक्यार्थपेक्षया
नूतनत्वादुत्तरस्य संसर्गस्य पूर्वसंसर्गात्स्वरूपतो भिन्नत्वम्, न तु विजातीयत्वेन भिन्नत्वम् । तथा

तथोत्तरत्राजपि । आरभ्यारम्भकवादस्यानङ्गीकारात् । तथा अपूर्वत्वाद्वाक्यार्थस्य पूर्व-
संसर्गादुत्तरस्य भिन्नत्वम् ॥ १५७ ॥

तथा महावाक्ये अवान्तरवाक्यानामवाचकत्वं, किन्तु, पूर्ववत्सारकत्वमेव । एव-
मवान्तरभेदेन सर्वं निरूप्य सम्पूर्णवेद एकं वाक्यम्, तदर्थोऽप्येक एवेत्याह—

अवान्तराणां वाक्यानां सारकत्वं तथा परे ।

वाक्यमेकं हरिश्चैको वेदवाक्यार्थरूपधृक् ॥ १५८ ॥

वाक्यमेकमिति । तात्पर्यवृत्त्या तथात्वं वारयति वाक्यार्थरूपधृमिति ॥ १५८ ॥

अवान्तरेषु च तथा पदे वर्णं तथैव च ।

त्रयोऽपि वैदिका भिन्ना नानाधर्मयुतास्तथा ॥ १५९ ॥

साहस्येऽपि न वेदत्वं तादृग्वाक्ये ततोऽन्यतः ।

अधिकारिविभेदेन धर्माधर्मौ तथा मतेः ॥ १६० ॥

तथाऽवान्तरवाक्येषु अवान्तरवाक्यार्थरूपधृक् । एवमुत्तरत्रापि । इदानीं लौकिक-

टिप्पणी ।

इदानीमिति । लौकिकवैदिकशब्दयोर्वर्णपदवाक्यानां वैजात्यमाहेत्यर्थः ॥ १५९ ॥

आवरणभङ्गः ।

सति यथैकत्र पदे गृहीतशक्तिकं पदपदमवयवभेदभिन्नान् पदान्तरानपि तथैव शक्त्या पदत्वेन
रूपेण बोधयति, तथैकं गोपदयुक्तं वाक्यमेकत्र गवान्विते वाक्यार्थे वृद्धव्यवहारेण तद्वाक्येन
वा गृहीतशक्तिकं जातं चेत्, तदा, तद्गृह्यन्तेषु पदान्तरप्रवेशकृतवाक्यान्तरमपि नानासंसर्गान्
वाक्यार्थान् बोधयिष्यतीत्युपलक्षणविधया यत्पदयुक्तं यद्वाक्यं तत्तदर्थान्वितं वाक्यार्थं बोधय-
तीति व्याख्या ततोऽभ्यासदाब्धेन बोधयिष्यतीति न सङ्केतग्रहदौर्लभ्यमित्यर्थः । एवञ्च, पूर्वं
शब्दब्रह्मणो घोषस्यैव वर्णपदवाक्यसञ्ज्ञावत्त्वं, न तु परस्परं भेद इति यत्प्रतिज्ञातमासीत्तदपि
दृढीकृतं ज्ञेयम् ॥ १५७ ॥

ननु महावाक्येषु केषाञ्चित् पदानां विस्तरणेऽपि तदर्थविगतिर्दृश्यते । अतः पदार्थकरणपक्ष
एव साधुर्न तु वाक्यकरणपक्षः, महावाक्यार्थबोधनापत्तेरिति चेत् तत्राहुः तथा महावाक्येत्यादि ।
तथाच तादृशस्थले महावाक्यार्थस्य तावतो नावगतिः । विवक्षितशब्दबोधस्य तदानीमदर्शनात् ।
घटं शीघ्रमानयेत्यादिषु स्वरूपवाक्येष्वपि शीघ्रपदासरणे शीघ्रानयनाभावस्य सर्वानुभवसाक्षिकत्वेन
महावाक्येष्वपि तादृशबोधभावसेष्टत्वात्; तस्मान्नायमपि दोष इति भावः । एवं वेदस्य प्रमे-
यत्वकथनायोपोद्धातेन प्रसङ्गेन चावान्तरं यत्सर्वं निरूपितं तदुपसंहरन्त एव पूर्वप्रतिज्ञाते प्रमे-
यैकत्वे युक्तिमाहुः एवमित्यादि । वाक्यमेकमिति । तथाचार्थैकत्वादेकं वाक्यं वेदः । एक-
वाक्यताप्रकारः पूर्वमुपपादितः । लीलार्थत्वेन कर्मज्ञानबोधकराण्डयोः परस्परकाहत्वेन च । भग-
वत एकत्व च सर्वात्मकत्वेन । वाक्यार्थरूपत्वं च “सर्वे वेदाः” इत्यादिश्रुत्या । एवं लौकिक-
वाक्यार्थतोऽपि विशेष उक्तः ॥ १५८ ॥

उत्तरत्रापीति । पदे पदार्थरूपो, वर्णे वर्णार्थरूप इत्यर्थः । इदानीमित्यादि । ननु सर्वेषां

वैदिकयोर्वर्णादीनां वैजात्यमाह त्रयोऽपि वैदिका भिन्ना इति । उदात्तादिधर्मयोगा-
 छोकव्यवहारवर्णादिभ्यो वैदिका भिन्नाः । क्वचित्काव्यादौ वैदिकतुल्यता भासते,
 तथापि न वेदत्वमित्याह । सादृश्येऽपि न वेदत्वमिति । लोकवेदाधिकरणं तु कल्पि-
 तमेव । जैमिनिना अनुक्तत्वात् । लौकिकानां वैदिकानां चेति भाष्यात् । मयैवैतयो-
 र्भाषायाम्, द्वयचच्छन्दसि, सर्वत्र विभाषा गोरित्यादिसूत्रकरणाच्च । छन्दसि च लोक-
 वेदयोः पृथक्स्वरूपात् । अतः सादृश्येऽपि न वेदत्वम् । शूद्रादीनां वेदबुद्ध्या तथा
 पाठ एव दोषः ॥ १५९ ॥ १६० ॥

टिप्पणी ।

लोकेति । य एव लौकिकास्त एव वैदिकास्त एवामीपामर्था इत्यादीत्यर्थः । लौकिकाना-
 मिति । “अथ शब्दानुशासनमि”त्यत्रेत्यर्थः । छन्दसि चेति । “साधुभिर्भाषितव्यं नापभ्रंशितवै
 न म्लेच्छितवै” इति श्रुतौ वेदवेदाङ्गसिद्धाः शब्दाः कर्मसु वाच्या न भाषामाकृतसिद्धा इति
 निरूपणादित्यर्थः ॥ १६० ॥

आवरणभङ्गः ।

शब्दानां भगवद्रूपत्वाद्भेदे को विशेष इत्याकाङ्क्षायामवसरसङ्गत्या पूर्वं वेदे विशेषं वक्तुमाहेत्यर्थः ।
 कुतो भिन्ना इत्याकाङ्क्षायां मूले, नानेत्यादिनोक्तामुपपत्तिं व्याकुर्वन्ति उदात्तेत्यादिना । एतेनो-
 दात्तादीनां ध्वनिधर्माणां वर्णैः सङ्गमो लोक एव, न तु वेदेऽपीति ज्ञापितम् । स्वपादिर्हिंसामच्य-
 निटीत्यादावाद्यादिवर्णानामेवोदात्तत्वादिधर्मयोगकथनात् । नचेदं सङ्गमेऽपि तुल्यमिति वाच्यम् ।
 धर्मयोगस्येच्छाविशेषप्रयुक्तोच्चारणाधीनत्वेन विधानवैयर्थ्यस्य दुष्परिहरत्वात् । नचैवमपि कृत्रिम-
 त्वानुप्रायान्न पूर्वोक्तदोषहानिरिति वाच्यम्, विधानस्य व्युत्पत्तिमात्रार्थत्वेनाव्युत्पत्तिपक्षस्यैव मुख्य-
 तथा तस्य साहायिकत्वेन दोषाप्रसक्तेः । अत एव, “मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वै”त्यादिरपि
 सङ्गच्छते इति नेह विवादलेशः । क्वचिदित्यादि । तथाच धर्मयोगमात्रेण लोकवेदशब्दयोर्भेदो न
 शक्यवचनः, तादृशानुपूर्वीधर्मादियोगेनोच्चारितस्य लौकिककाव्यादिवाक्यस्यापि वेदत्वापातादित्या-
 काङ्क्षायां, तत्र तुल्यताया वक्तुरिच्छाधीनत्वेन साहायिकत्वाभावात् वेदत्वमित्याहेत्यर्थः । ननु,
 “लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेऽपि बोधतः” इत्यादिना लौकिकवैदिकशब्दयोरभिन्नत्वं लोक-
 वेदाधिकरणे भट्टवार्तिके प्रपञ्चितमिति तयोर्भेदो न प्रमाणपदधीमधिरोक्ष्यतीत्यत आहुः लोकै-
 त्यादि । तत्कल्पितत्वे गमकान्वाहुः जैमिनीत्यादि । भाष्यादिति । महाभाष्यात् । छन्दसीति ।
 अत्र लौकिकमिति सूत्रेण छन्दःशास्त्रे इत्यर्थः । तथाच सूत्रकारमहाभाष्यपाणिनिछन्दःशास्त्र-
 विरोधाद्वाार्तिककारोक्तप्रौढिवादमात्रमेवातो भेदो नाप्रामाणिक इत्यर्थः । ननु यदि वेदसादृश्येऽपि
 न वेदत्वं तदा तादृगानुपूर्वीस्वरादियोगेन तादृग्व्यवपाठे शूद्रादेः पापं न स्यात् । तथा सत्यपद्र-
 द्वाधिकरणं विरुद्ध्येत । अतो जैमिनिनैव तन्नुत्वेन लोकवेदशब्दयोरैक्यं सूचितम् । अतः शास्त्रा-
 न्तरविरोधोऽप्यकिञ्चित्कर इति चेत् तत्राहुः शूद्रादीनामिति । तथाचापद्रवाधिकरणस्यैतदभि-
 प्रायकत्वाद्याकरणस्मृतेश्च, “तमिन्द्रो मध्यतोऽपरोच्य व्याकरोदि”ति श्रुत्या श्रुतिसामानाधि-

एवं भेदं निरूप्य, वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति यथाश्रुतसिद्ध्यर्थं सर्वत्र वेदे भगवाने-
वार्थं इत्याह—

प्रत्येकं पूर्णता वाक्ये शाखाभेदेषु सर्वतः ।

दर्शादिषु तदङ्गेषु मन्त्रमात्रे तथैव च ।

हरिस्तत्तत्स्वरूपेण तस्मात्सर्वत्र वाचकः ॥ १६१ ॥

प्रत्येकं पूर्णता वाक्य इति । महावाक्यार्थरूप एव हरिः, नाऽवान्तरवाक्यार्थरूप
इति निराकरणार्थं पूर्णता निरूप्यते । शाखाभेदेष्विति । शाखाभेदेष्वपि पूर्णता ।
एवमुत्तरत्रापि । तदङ्गेषु प्रयाजादिषु । इषे त्वेति मन्त्रमात्रे सिद्ध्यर्थेऽपि । तत्र हेतुः
तत्तत्स्वरूपेणेति ॥ १६१ ॥

टिप्पणी ।

मूले प्रत्येकमिति सार्धश्लोके । यस्माद्वाक्यार्थरूपो हरिरेव तत्तत्स्वरूपेणास्ति, तस्माद्वाक्या-
र्थानां पूर्णता । सर्वत्र एवावेव च वेदो वाचक इत्यर्थः ॥ १६१ ॥

आवरणभङ्गः ।

फरण्यबोधनाच्छन्दसोऽपि तथात्वाच्चद्विरुद्धं वार्तिककारोक्तमेव दुष्टमिति भावः । मूलयोजना
सु—ततस्तस्माद्धेतोः, अन्यतः वैदिकमिन्नात् सदशवाक्यात् तथा मतेः तत्र वेदबुद्धेः पुंसोऽधि-
कारभेदेन धर्माधर्मौ शूद्रादेरधर्मो रथकारस्य पत्न्यादेर्धर्मश्च स्यातामिति ज्ञेया ॥ १५९ ॥ १६० ॥

एवमित्यादि । शब्दमानस्य भगवद्रूपत्वेऽपि वेदे यो विशेषस्तद्बोधनाय लौकिकवैदिकशब्द-
योर्वैजात्यमुपपादितम् । तदेतत्, स एव जीव इति श्लोके वेदस्य गदेश्च भेदकथनात्सिद्धम् ।
तन्निरूप्य अर्थेऽपि लौकिकाद्भेदं दर्शयितुं प्रणवविकारस्य वेदस्यावयवानामपि वाचकत्वं च सम-
र्थयितुं गीतावाक्यतात्पर्यं प्रकटयितुं चाहेत्यर्थः । ननु गीतावाक्यस्य यथाश्रुतार्थसिद्धिरतिदुर्घटा
यज्ञो वै विष्णुरिति वदवान्तरवाक्यार्थस्वरूपस्य भगवच्चाश्रवणादित्याशङ्क्या निवृत्त्यर्थं युक्ति-
माहुः महावाक्येत्यादि । पूर्णता निरूप्यते इति । “विजज्ञौ विजज्ञौ इति ह साह शाण्डिल्यः
शाण्डिल्य” इत्यादिषु तावद्वाक्यार्थज्ञानमात्रेण ब्रह्मविच्यस्य विद्यासमाप्तेश्च बोधनात्तथैत्यर्थः ।
तथाच वाक्यपूर्णतैवाऽवान्तरवाक्याऽर्थस्य भगवद्रूपताबोधिकेति भावः । पूर्णतायां गमकान्याहुः
शाखेत्यादि । अन्यथा तच्चच्छास्त्रोक्तस्य ज्योतिष्टोमादेः फलजनकत्वापत्तेरित्यर्थः । उच्यते ।
तदवान्तरकाण्डद्वये । तस्याप्यवान्तरे तच्चयज्ञतच्चद्विधातचतुपासनादिवाक्येषु तदवयवेषु चेत्यर्थः ।
एवञ्चावयवानां तच्चद्रूपभगवद्वाचकत्वेऽपि खण्डशः प्रतिपादकत्वात्तेषां महावाक्यवाच्ये पूर्णे ब्रह्म-
ण्येय तात्पर्यम्, अन्नप्रतिपादकानां याग इव बोध्यम् । तेन, न ह्यतिगीतासुबोधिण्या अपि विरोधः ।
एवं पूर्वप्रतिज्ञाताया वाक्यवाचकताया आकारः प्रदर्शितः ॥ १६१ ॥

पुराणानामपि वेदतुल्यत्वमभिप्रेत्याह—

पुराणे च ततोऽन्यत्र वाक्यार्थो बुद्धिकल्पितः ।

पदानामानुपूर्वी तु तत्र कल्प्या ह्यनेकधा ॥ १६२ ॥

पुराणे चेति । वेदपुराणव्यतिरिक्तस्थले वाक्यार्थो बुद्धिकल्पितो, न भगवद्रूप इत्यर्थः । अतस्तत्र विश्वासेन पुरुषार्थसिद्धिः । संसर्गस्यापूर्वत्वात् । पदानुपूर्वीनानात्वादिति हेतुः ॥ १६२ ॥

कालिदांसवाक्यानामपि बहुकालं स्थितिसिद्ध्यर्थमाह—

सर्वप्रतीतिनाशे तु तन्नाश उपचर्यते ।

तथा वाक्यत्वनिष्पत्तेर्न दूषणमिहाण्वपि ॥ १६३ ॥

सर्वप्रतीतिनाशे त्विति । रूपसृष्टौ क्रियातः स्थितिः । नामसृष्टौ ज्ञानेनेति । तत्र हेतुः । तथा वाक्यत्वनिष्पत्तेरिति । बुद्ध्या रचनां कृत्वोच्चारयतीति । यथा न्यायमते तदुच्चारितः शब्दस्तदैव नष्टः, सादृश्यभ्रमादेव तदीयव्यवहार इति । तथा सति

टिप्पणी ।

तथा सतीति । यदि तृतीयक्षणे शब्दस्य नाशो वेदेऽपि, तदा तदीयशब्दाग्रहणाद्गुरूपदेश-
स्त्व वचनान्ममज्ञानं जातमिति व्यवहारः स्वजन्यशब्दपाठाद्वेदपाठश्च न सम्भवेदित्यर्थः ॥ १६३ ॥

आवरणभङ्गः ।

एवं पुराणेष्वतिदेष्टुमाहुः पुराणानामित्यादि । तदर्थस्य भगवद्रूपत्वमाहेत्यर्थः । तथाच शत-
कोटिप्रविस्तरे अष्टादशसु तत्स्कन्धखण्डसहिताध्यायवाक्येष्वपि पूर्णतादर्शनात्तत्रापि तत्तद्रूपो
भगवानेवार्थ इति तान्यपि सर्वत्र वाचकानीति भावः । ननु वाक्यार्थः संसर्गरूपो जन्यत्वान्न
भगवत्त्वमर्हतीति कथमेवमुच्यत इत्यत आहुः वेदेत्यादि । तथाच पदानुपूर्व्याः सदैकरूप्यात्
संसर्गस्यापि सिद्धत्वेनानुपूर्वीत्वाभावेनाजन्यत्वान्न तत्र भगवत्त्वभङ्गः, किन्तु लौकिक एव जन्य
इति स एव तथेति भावः । ननु जन्यत्वेऽपि घटादिवद्भगवत्त्वसिद्धेरभगवत्त्वकथनं नातीवोपयुज्यते
इत्यत आहुः अत इत्यादि । पदानामिति । मूलं व्याकुर्वन्ति संसर्गेत्यादि । हेतुरिति ।
उभयोः कल्पितत्वे हेतुरित्यर्थः ॥ १६२ ॥

कालिदासेत्यादि । एवमर्थसहितयोर्वैदिकलौकिकवाक्ययोर्वैजात्यमुपपाद्य मतान्तरवैलक्षण्यार्थं
प्रसङ्गलौकिकवाक्यानां स्थितिप्रकारमाहेत्यर्थः । सर्वप्रतीतीत्यादि । तथाच यावज्ज्ञानं तस्य
स्थितिरित्यर्थः । कथमेवमित्यत आहुः रूपेत्यादि । रूपसृष्टौ सत्यपि ज्ञाने पदार्थ-
नाशदर्शनात्नामसृष्टौ च तद्वैलक्षण्यार्थेत्यर्थः । किमत्र वीजमित्याकाङ्क्षायामाहुः तत्र हेतुरित्यादि ।
तथा वाक्यत्वनिष्पत्तेरिति । तथाच बुद्ध्या रचनां कृत्वोच्चारयतीति बुद्धिकृतरचनाप्रकारेण
पदानां वाक्यत्वनिष्पत्तेः पदानि बुद्धैव लौकिकवाक्यरूपाणि जायन्त इति तन्नाशे वाक्यनाशोऽप्यु-

तदीयत्वाद्यभावाह्योके वेदे च महद् दूषणम् । न तथाऽऽस्मन्मते, नित्यत्वात् ।
उत्पन्नानां च बहुकालं स्थितत्वाच्चेत्याह, न दूषणमिहाप्यपीति ॥ १६३ ॥

तदेव स्पष्टयति—

अद्यापि तानि जायन्ते घटवज्ज्ञानतः स्थितिः ।

विप्रलिप्सादिमूलत्वादप्रामाण्यं च लौकिके ॥ १६४

अप्रामाण्येऽपि प्रामाण्यं कर्तृविश्वासतः क्वचित् ।

अतो वेदाद्यसम्वादी नार्थो ग्राह्यः कथञ्चन ॥ १६५ ॥

अद्यापीति । परं प्रामाण्ये विवाद इति वक्तुं तद्वेतूनाह विप्रलिप्सादीति । यत्र
पुरुषदोषाः सम्भवन्ति तदप्रमाणम् । व्यवहारस्ततोऽपि भ्रान्त इत्याह अप्रामा-
ण्येऽपीति । प्रमाणे वेदे अप्रामाण्यम् । अप्रमाणे प्रतारकवाक्ये प्रामाण्यमिति ।
एतद्वचनस्य प्रयोजनमाह अतो वेदाद्यसम्वादीति ॥ १६४ ॥ १६५ ॥

टिप्पणी ।

यत्रेति । विप्रलिप्साकरणापाटवभ्रमप्रमादाः पुरुषदोषा यत्र मूलं भवन्ति तद्वाक्यमप्रमाणम् ।
न च भ्रान्तप्रतारकवाक्ये व्यभिचारः, तत्र तदभाववति तद्बोधनरूपायाः प्रतारणाया एवाभावा-
ज्ज्ञातस्याबोधनाच्चेति भावः ॥ १६४ ॥

आवरणभङ्गः ।

पर्यत इति बुध्वा, स्थितिरिति युक्तमेवेति भावः । ननु वाक्यरूपशब्दानां त्रिक्षणावस्थायित्वा-
ङ्गीकारे को दोषो येन तन्नाद्रियत इत्यत आहुः यथेत्यादि । लोके वेदे च महद्दूषणमिति ।
लोके राजकीयवाक्योक्तौ तद्वाक्यमनुकरोतीति व्यवहारापत्तिस्तेनानुकरणेन राजदण्डापत्तिर्वृत्तानां
भण्डत्वापत्तिश्चेत्यादि, वेदे च यज्ञाङ्गमन्त्रैः प्रैषादौ च तत्तत्फलानामितिप्रसङ्गश्चेत्याद्युद्धम् । नच
वेदे तादृशानुपूर्व्यैव फलसिद्धिरिति वाच्यम्; मानाभावात् । अनेकशब्दकल्पनागौरवप्र-
सङ्गाच्चेति ॥ १६३ ॥

तदेवेति । उत्पत्तिस्थितिप्रकारं चेत्यर्थः । विवाद इति । लौकिकवैदिकवाक्ययोस्तुल्यं प्रामा-
ण्यम्, प्रबलनिर्बलभावो वेति विप्रतिपत्तिजन्यः स इत्यर्थः । तद्वेतूनििति । अप्रामाण्यहेतून् पुरुष-
दोषानित्यर्थः । विप्रलिप्सादयस्तु, विप्रलिप्साभ्रमप्रमादकरणापाटववाद्याः । तत्रान्यथाज्ञात्वा पर-
प्रतारणायाऽन्यथाकथनेच्छा विप्रलिप्सा । अतोऽतद्वृत्ति तदवगाहि ज्ञानम् । प्रमादोऽन्वभन्तक-
त्वम् । सक्षिप्तवाक्यत्वं करणापाटवम् । एवमन्येऽप्युद्धाः । तेषां सङ्गहायाहुः यत्रेत्यादि । ननु
लोकेऽपि विप्रलिप्सादिमूलस्यैव वाक्यस्याप्रामाण्यं सर्वसम्मतं, न तु निर्दुष्टवचकस्यापीति कथं
सर्वस्याप्रामाण्यमित्यत आहुः व्यवहार इत्यादि । ततोऽपि भ्रान्त इति । सन्निपातकार्यत्वेन
भ्रान्तोऽपि विप्रलिप्सादिमूलकत्वादत्यन्तं भ्रान्त इत्यर्थः । तद्विशदीकुर्वन्ति प्रमाण इत्यादि । चौद्धा-
दिवाक्ये भ्रान्तप्रतारकवाक्ये च लौकिकानां प्रामाण्याभिमानात् तथेत्यर्थः ॥ १६४ ॥

प्रयोजनमाहेति । अस्य प्रासङ्गिकत्वपरिहारायाहेत्यर्थः । एतेन पूर्वोक्तं वेदस्य प्रामाण्यं प्रमेय-
विचारेण साधितम् ॥ १६५ ॥

ननु वेदेऽपि दोषसम्भवाद्धिचारेण तथा क्रियत इत्याशङ्क्याह—

वेदे सर्वत्र नाधिक्यं वाक्ये न न्यूनताऽपि वा ।

अतो न वाक्यभेदः स्याल्लोके तत्रैव दूषणम् ॥ १६६ ॥

वेदे सर्वत्र नाधिक्यमिति । अन्येषामपि वादिनां वेदे नान्ये दोषाः, किन्त्व्याधिक्यन्यूनते । सृष्ट्याद्यर्थवादा अधिकाः । मायानिरूपणाभावश्च न्यूनः । तदुभयं वेदे नास्ति । अतः पदपरित्यागेनाधिकमेलनेन वा न वेदार्थो वक्तव्यः । अतो वेदवाक्यभेदा अप्रामाणिकाः । लोके तु तत्र दूषणम् । लौकिकानां बहुदोषप्रस्तत्वात् ॥ १६६ ॥

ननु वर्णनित्यैस्तत्त्वाधिक्यं कुतो न भवतीत्याशङ्क्याह—

भूतसूक्ष्मो ध्वनिर्वर्णो नामसृष्टौ निरूप्यते ।

प्रकृतिप्रत्ययो लोके व्युत्पत्त्यर्थं निरूपितौ ॥ १६७ ॥

नैतावता कृत्रिमत्वं शब्दे वक्तुं हि शक्यते ।

प्रपञ्चभेदात् तत्त्वानामाधिक्यं वर्णतो न हि ॥ १६८ ॥

भूतसूक्ष्म इति । शब्दतन्मात्रारूपो ध्वनिः । वर्णस्तु नामसृष्टौ । उभयत्रापि शब्दपदप्रयोगः परम् । अतः सृष्टिभेदान्नाधिक्यम् । ननु पदानां कथं नित्यता । प्रकृतिप्रत्ययविभागस्य निरूपितत्वादित्याशङ्क्याह प्रकृतीति । ज्ञानार्थमेव विभागं कल्पयित्वा निरूपिता, न तु तयोर्विभागो वस्तुतः ॥ १६७ ॥ १६८ ॥

आवरणभङ्गः ।

नन्वित्यादि । ब्रह्मवादे वेदस्येश्वरकर्तृकत्वात् पुरुषदोषस्तत्रापि सम्भवदुक्तिक इति तथा क्रियते । यद्यदंशे निर्दोषता तत्तदेवाद्रियते । अतः पूर्वोक्तमनुपपन्नमित्याशङ्क्याहेत्यर्थः । वेदेत्यादि । तथाच वाक्यभेदस्य वैदिकैर्दूषणत्वाभ्युपगमात् तथा निश्चीयते । तत्र पौरुषेयत्वस्यैव दूषकतावीजत्वात् तेषां दोषवत्त्वस्य सम्भावितत्वात् । ननु वाक्यभेदस्य लोकेऽपि दूषणत्वाङ्गीकारात्तदं निश्चायकमित्यत आहुः लोके त्वित्यादि ॥ १६६ ॥

सिंहखलोकनेन कारणसदृशमतिशहानिं परिहर्तुंमाशङ्कन्ते ननु वर्णनित्यादि । ननु कारणे शब्दतत्त्वस्याङ्गीकृतत्वात् तेनैव निबन्धि मुधैवेमौ शङ्कापरिहारावित्याशङ्क्यामाहुः शब्देत्यादि । तथाच धृतौ नामसृष्टेर्भेदेन कथनात् शब्दतत्त्वेऽस्तान्तर्भावोऽतो न तौ मुधेति भावः । एवं प्रासङ्गीकं परिहृत्य, वर्णनित्यत्वस्य जैमिन्युपवर्णादिसम्मतत्वात् पदनित्यतामाक्षिपन्ति नन्वित्यादि । समादधते प्रकृतीत्यादि । अन्युत्पत्तिपक्षस्य सूत्रकाराभिमतत्वात्तथा निश्चीयत इति भावः ॥ १६७ ॥ १६८ ॥

लौकिकवाक्यानां लयप्रकारमाह—

संस्कारमात्रविलयादथ यां तद्विलीनता ।

तदभावाद्वासुदेवे तच्छब्देषु न लीनता ॥ १६९ ॥

अस्मदादिमुखेनापि क्रीडार्थं सर्वतो हरिः ।

शब्दभेदं वितनुते रूपेष्विव विनिश्चयः ॥ १७० ॥

संस्कारमात्रविलयादिति । वस्तुतस्तु न विलयः । अयत्र विलयाङ्गीकारश्चेत्संस्कारमात्रविलयात्तद्विलीनतेत्यर्थः । अयमपि पक्षो भगवद्वाक्येषु नास्तीत्याह तदभावादिति । ऋषीणां संस्कारस्य महाप्रलयपर्यन्तमवस्थानात् । एवं व्यवहारमाश्रित्यावान्तरभेदः शब्देषु निरूपितः । वस्तुतस्तु सर्वं वेदतुल्यमित्याह—अस्मदादिमुखेनापीति । सर्वं वाक्यं भगवत्कर्तृकमेव ॥ १६९ ॥ १७० ॥

नन्वेवं सति किञ्चिद्वाक्यं युक्तम्, किञ्चिदयुक्तम्, तत्र चाकाङ्क्षादयो धर्मा इति कल्पना कथमुपपद्यत इत्याशङ्क्याह—

वाक्यार्थयोग्यावयवैर्वाक्यं सर्वत्र सस्मतम् ।

आकाङ्क्षा योग्यताऽऽसत्तिः पदे तस्माद्बुदीरिता ॥ १७१ ॥

वाक्यार्थयोग्यावयवैरिति । रूपसृष्टाविर नामसृष्टावपि योग्याऽन्यवैरेण पदार्थनिर्माणम् । तावतैव ते धर्मा अङ्गभावात् प्राप्नुवन्ति । एषाऽपि कल्पनैवेत्यर्थः ॥ १७१ ॥

टिप्पणी ।

तावतैवेति न योग्यावयवैर्वाक्यनिर्माणेनैवाकाङ्क्षायोग्यतासत्तयो धर्मा सहकारिणो भवन्तीत्यर्थः ॥ १७१ ॥

आवरणभङ्गः ।

लौकिकेत्यादि । एव पदानां नित्यत्व साधयित्वा लौकिकवाक्यस्यानित्यत्वपक्षे तत्राश आवश्यक इत्यतस्तेषां लयप्रकारमाहेत्यर्थः । तत्र तत्राशब्द व्यवहार चाश्रित्य पक्षद्वयमाहुः वस्तुत इत्यादि । संस्कारस्तु ज्ञानस्य वृत्तेर्वा सूक्ष्मावस्थेति वाक्यविषयसंस्कारनाशे वाक्यबुद्धावस्तुना-त्तत्राश उपचर्यत इत्यर्थः । तर्हि व्यवहारे लौकिकस्य वेदात् को विशेष इत्यत आहुः अयमपीत्यादि । ननु तथापि न विशेषे भगवज्ज्ञानस्य नित्यत्वेन लौकिकवाक्यविषयस्यापि तस्यानाशादिति शङ्कयामाहुः ऋषीणामित्यादि । तथाचान्यविषयक संस्कार ऋषीणां न तिष्ठतीति तथैत्यर्थः । ब्रह्मवादसिद्धान्तं वक्तुमाहुः एवमित्यादि । अतो विद्वत्ताया सर्वं नित्यमेव प्रमाणमेवेत्यर्थः । एतेन, अथवा सर्वरूपत्वादिति पूर्वोक्तं समर्थितं ज्ञेयम् ॥ १६९ ॥ १७० ॥

एवं सतीति । तुल्यत्वे प्रामाण्ये च सतीत्यर्थः । तत्रेति । वाक्यावयवेषु । आहेति । कल्पनाया बीजमाहेत्यर्थः । पदार्थनिर्माणमिति । लौकिकवाक्यस्य तदर्थस्य च बुद्धिकल्पितत्वात् तदङ्गभूतपदार्थस्यापि नानानुपूर्वीरूपदोषारणेन कल्पितत्वाऽवधारणात् तथैव वस्तुनिर्माणमित्यर्थः । तावतैवेति योग्यावयवरूपतामात्रेणैवेत्यर्थः । ते धर्मा इति । आकाङ्क्षादय इत्यर्थः । एषाऽपि कल्पनैवेति । वस्तुमात्रस्य भगवद्रूपत्वेन नित्यतया जन्यत्वाभावेन धर्माणामङ्गभावप्राप्तिरपि कल्प-

तदेव साधयति—

मृदा घोटकनिर्माणे न शृङ्गकरणं मतम् ।

नथा युक्तार्थबोधाय नाऽऽकाङ्क्षारहितं पदम् ॥ १७२ ॥

मृदा घोटकनिर्माण इति । यथा यथर्षीणां पुरातनानि वाक्यानि तथाऽऽधुनिकानामपि । अन्यथा वाक्यार्थप्रतीतिर्न स्यात्, न त्वऽपूर्वपदार्थः कश्चित्कल्प्यते ॥ १७२ ॥

उपसंहरति—

अर्थद्वारां पदे धर्मा लोकदृष्ट्यैव कल्पिताः ।

तस्माद्वाक्यं सर्वमेव सा यतो विश्वतोमुखी ॥ १७३ ॥

आवरणभङ्गः ।

नैवेत्यर्थः । प्रसङ्गादाकाङ्क्षादीनां स्वरूपमुच्यते । तत्र व्याकरणपरिष्कृतप्रकृतिप्रत्ययसमभिव्याहारः पदे आकाङ्क्षा । नच विभक्तिविशेषसमभिव्याहारमात्रं सेति वाच्यम् । जल अम्, आनीञ् सिप्—इति वाक्यादपि जलमानयेति बोधापत्तेः । नापि यत्पदं यत्पदेन सह यादृशान्वयबोधजनकं तत्पदस्य तत्पदसमभिव्याहारस्तादृशान्वयबोधे सा । केवलयोः प्रकृतिप्रत्यययोः पदसञ्ज्ञायामनुशासनविरहात् । अर्थवच्छब्दत्वमिति स्वीकृत्य दोषपरिहारेऽपि, घट टा, वारि अम्, आनीञ् सिप्—इतिवाक्यादपि बोधापत्तेर्दुर्वारत्वात् । अनुशासनविरहेऽप्यर्थवत्तया पदतासद्भावात् । पदपरिष्कारायानुशासनापेक्षयां तु तदीयपदसञ्ज्ञानुशासनत्यागस्यानुचितत्वात् । नापीच्छा । तस्याश्चेतनधर्मत्वेन शब्दे तस्या वक्तुमशक्यत्वात् । नापि श्रोतरि पदोच्चारणजसंसर्गावगमप्रागभावः सा । तस्यात्मनिष्ठत्वेन व्यधिकरणत्वात् । प्रागभावस्यैव विप्रतिपन्नत्वेन तद्रूपताया वक्तुमशक्यत्वाच्च । तस्माद् व्युत्पत्तिपक्षे पूर्वोक्तरूपैवाकाङ्क्षेति दिक् । इयं च पदधर्मः । योग्यता तु विवक्षितकार्याऽन्वयानुद्भूतत्वं बाधकाभावो वा । सा चार्थधर्मः । आसक्तिः, सन्निधिः, अन्यवधानेन स्वप्रतियोगिज्ञानं वा पदस्यैव धर्मः । यत्रापि निपुणतमराजभृत्यादीनां पदसन्निधिविरहेऽपि बोधो दृश्यते तत्र बोद्धा पदसन्निधिरस्त्येवेति न दोषः ॥ १७१ ॥

एतदेव स्पष्टयितुं दृष्टान्तं वदन्त आहुः तदेवेत्यादि । वाक्यस्य युक्तत्वमित्यर्थः । मृदेत्यादि । मूलं त्वेवं योग्यम् । मृदा घोटकनिर्माणे शृङ्गकरणं युक्तार्थबोधाय यथा न मतं तथा आकाङ्क्षारहितं पदमपि तादृशार्थबोधाय न मतमिति । तथाच बोधानुरोधेन आकाङ्क्षादीनामज्ञानां यत्र सद्भावसमुक्तमिति कल्प्यते । यत्र च तदभानस्तदयुक्तमित्युच्यते इत्येषा बोधानुरोधिनी कल्पनेति सिद्धमित्यर्थः । एतस्याः कल्पनायाः परम्परामातृत्वात् आहुः यथायथेत्यादि । तस्यादृष्टानुरोधित्वमाहुः अन्यथेति । घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादिरूपेण वाक्यघटने । अप्रतीतौ हेतुमाहुः न त्वित्यादि ॥ १७२ ॥

एवं वाक्यानां युक्तयुक्तत्वे समर्थयित्वा आकाङ्क्षादीनामज्ञानायाः कल्पितत्वं समर्थयन्त आहुः उपसंहरतीत्यादि । तथाच वाक्यादर्थोपस्थितौ पदजन्यपदार्थसृतेर्द्वारत्वात् पदैश्चाकाङ्क्षितयोग्या-

अर्थद्वारेति । लोकदृष्ट्यैव, न तु परमार्थतः । अनेनाकाङ्क्षाद्यभावेऽपि वाक्यत्वं न विरुद्धत इत्युक्तं भवति । दश दाडिमानीत्यपि पदार्थनिरूपकत्वाद्वाक्यं प्रमाणम् । वहिना सिञ्चतीत्यपि उष्णजलेन सिञ्चतीत्यर्थो भवति । यथा गङ्गायां घोषः । प्रतारकवाक्यमेवासत्यादियुक्तमपि चाधितार्थत्वाद्वाक्यम् । तस्मात् सर्वमेव वाक्यं प्रमाणम् । यतः सा सरस्वती सर्वतोमुखी ॥ १७३ ॥

टिप्पणी ।

लोकदृष्ट्येति । अभिधानपर्यवसानमाकाङ्क्षा, बाधकप्रमाविरहो योग्यता, अविलम्बेनोच्चारण-
मासत्तिरित्यादीनां शास्त्रकारैः स्वज्ञानेन लोकज्ञानसापेक्षत्वेन वा कृतत्वादित्यर्थः । अनेनेति । पुरु-
षान्तरे तात्पर्यान्तरेण लक्षणया बाधारविशेषानिर्देशे च तस्यैव वाक्यस्य प्रमाजनकत्वादिति भावः
एतदेवं स्फुटीकृतं दशदाडिमानीत्यारभ्य सर्वतोमुखीत्यन्तेन ॥ १७३ ॥

आवरणभङ्गः ।

सन्नानामेव स्मारणादाकाङ्क्षादयोऽर्थधर्माः श्रोतृवक्तृभ्यां पदेषु कल्पन्त इति पदधर्मत्वव्यवहार
इत्यर्थः । तदाहुः लोकैत्यादि । परमार्थतस्तु ब्रह्मरूपतया सर्वस्य सर्वरूपत्वेन सर्वकारकनिर्वाहः ।
सर्वैरिति । तथेत्यर्थः । एवं परमार्थसूचने यत् सिद्ध्यति तदाहुः अनेनेत्यादि । कथमित्यत आहुः
दशेत्यादि । तथाच पदात् पदार्थप्रमावत् पदसमूहादर्थसमूहप्रमा अपि बाधकाभावाद्दुत्पद्यत इति
तथेत्यर्थः । नन्वस्त्वनाकाङ्क्षितपदसमूहस्य प्रामाण्यं, तथाप्ययोग्यवाक्यस्य व्यवहारबाधकत्वात्
प्रामाण्यं कथं सङ्गच्छत इत्यत आहुः वहिनेत्यादि । तथाचायोग्यवाक्यमपि सेचकमूर्खत्वप्रतीति-
फलकलक्षणया बोधकं सम्भवतीति न तस्यापि व्यवहारबाधकत्वमिति तदपि प्रमाणमित्यर्थः । आ-
सत्तिरहितस्य बोधकत्वं तु चादिव्यवधानेन कालव्यवधानेन च गूढार्थवक्तृषु तादृशसमयबोद्धृषु
च प्रमितिजनकत्वेन प्रसिद्धमेवेति प्रामाण्यविचारे तादृशवाक्यमत्र नोदाहृतमिति ज्ञेयम् । नन्वेवम-
योग्यस्यापि प्रामाण्ये सति प्रतारकवाक्येऽपि प्रामाण्यापत्तिरित्याशङ्क्यामाहुः प्रतारकेत्यादि । लोके
वाक्यार्थस्य बुद्धिकल्पितत्वेन भ्रान्तस्य च यथादृष्टार्थवादित्वेन तद्वाक्यं नाममात्रं, किन्तु तस्य
ज्ञानमेवाप्रमाणम् । अत एव लोके तादृशोऽनृतवादी नोच्यते, किन्त्वज्ञ एवोच्यते । अत एव
ब्रह्मणा, “नानृतं तव तच्चापि यथा मां प्रव्रवीषि भोः । अविज्ञाय परं मत् एतावत्त्वं यतो हि मे”
इत्यनेन प्रतारकवाक्यस्य प्रमाणत्वम्, “प्रतारकस्य चाज्ञत्वमुक्तम् । एतेन प्रमत्तवाक्यमपि व्याख्यातम् ।
एतावानन्योऽपि विशेषः । यथादृशवाक्याद्वाक्यसत्यत्ववक्तृभ्रान्तत्वयोरेव प्रमा, न तु वाक्यार्थ-
सेति । प्रतारकस्तु लोके शास्त्रेऽपि मिथ्यावादित्वेन गर्हित इति तद्वाक्यं वाक्याभास एवेत्यर्थः ।
एवञ्चाधितार्थबोधकपदसमूहत्वं प्रमाणवाक्यत्वमिति लक्षणं ज्ञेयम् ॥ १७३ ॥

उपासनार्थमाह—

पदद्वयं सुप्तिङन्तं ताभ्यां चलति वाक्पतिः ।

पदानि बहुशः सन्ति सुप्तिङ्घ्यद्विभेदतः ॥ १७४ ॥

तत्राऽऽकारवालादि ते भिन्ना अंशतः परे ।

तद्गुदाहरणे श्लेषस्तत्र योगादिकल्पना ॥ १७५ ॥

पदद्वयमिति । वायूपः पतिर्भगवान् । अधुनां विकारवत्पदानामर्थद्वयं निरूपयितुं भगवति भेदानाह पदानीति । सुवन्तावयवे तिङन्तत्वं विपरीतत्वं च कथितम् । तदेवाह तत्राऽऽकारवालादीति । तत्रेति पृथगपि सम्भवति । करवालशब्दात् करशब्दुः पृथगपि । करवामेति तिङन्ते सुवन्तपदद्वयम् । एवं सर्वत्रोद्गमम् । तत्र पदभेदः शास्त्रार्थः । तादृशप्रयोगे फलमाह तद्गुदाहरण इति ॥ १७४ ॥ १७५ ॥

टिप्पणी ।

भगवतीति । वामूप इति शेषः । पदानीति । मूले । मध्यमत्वमवयवभूतत्वम् ॥ १७४ ॥

तत्रासेति मूले । परे तिङन्तेऽवयवमूलाः सुवन्तशब्दाभिन्ना इत्यर्थः । तत्रेति । पदभेदो व्याकरणसाध्यः, प्रयोजनं वेत्यर्थः । तत्र योगादिति मूले । अर्थविशेषोपे पदे योऽऽ-योगरूढिरुच्य उपयुज्यन्त इत्यर्थः ॥ १७५ ॥

आपरणभङ्गः ।

उपासनार्थमिति । एवं विचारितस्य नामप्रपञ्चस्य भगवद्रूपत्वेनोपासनार्थमित्यर्थः । उपासनायां सुप्तिङन्तयोः पदत्वकथनादन्येषां व्याकरणसिद्धानामङ्गत्वमुपासकैरुद्गमिति बोधितम्, वाचं धेनुमिति वत् । अधुनेत्यादि । एवं शुद्धपदानां स्वरूपे निरूपितेऽपि न नामलीलापूर्तिरिति विकारवत्पदानां यथा मृदादीनां नाना आकृतयो रूपसृष्टौ विकारान्नाथा नामसृष्टौ पदानां पदान्तसर्गभत्वमिति तद्गतां पदानाम् अर्थद्वयं वक्तुं भगवति नामप्रपञ्चात्मके विकारानाहेत्यर्थः । मूले बहुश इति । बहूनीत्यर्थः । सुप्तिङ्घ्यद्विभेदतः इति । सुप् सुवन्तं मध्ये यस्येति सुव्मध्यं च तिङ्मध्यं च सुप्तिङ्मध्यं, तत्कृतविभेदादित्यर्थः । एवञ्च सुवन्तेऽपि तिङन्तपदद्वयं कुरु भवेत्यादावूद्गमित्याशयेनाहुः एयमित्यादि । एतत्कथनप्रयोजनमाहुः तत्र पदभेदः शास्त्रार्थ इति । तथाच शास्त्रार्थत्वात् कथनमित्यर्थः । मूले ते भिन्ना अंशतः परे इति । अंशतो भिन्नास्ते शब्दाः परे, विकृतत्वादखण्डपदेभ्योऽतिरिक्ता इत्यर्थः । अग्निने मूले तत्र योगादिकल्पनेति । स्तेपस्य नानाऽर्थाशयत्वादेकपदे केवलरूढ्या नानार्थता सर्वत्र न निर्नेहतीति तदर्थं स्तेपे योगस्य योगरूढेर्दृश्यन्तरस्य च कल्पनेत्यर्थः । अत्रादिपदेन तात्पर्यवृत्तेरपि सहस्रः । “मा मा वैदम्यंऽसु-येया” इत्यस्य सुबोधिन्यां शब्दस्य मुल्या गौणी तात्पर्यवृत्तिश्चेति भेदेन प्रेषा वृष्यप्रीकारात् । नच लक्षणया चतुर्धा शङ्का । लक्षणागौष्मोस्त्वभेद इति तत्रोक्तेः । मुल्यार्थवार्थस्त्वोभयत्रापि तौल्यात् । तेन शक्यत्तन्भव्यो गौष्वा एव लक्षणम् ॥ १७४ ॥ १७५ ॥

वृत्तीनां भेदकमाह—

फलार्थ लक्षणा प्रोक्ता गौणी चाप्युपचारतः ।

प्राकट्येपत्तिश्लेषानतिरोधानैर्हरिर्व्यभि ॥ १७६ ॥

फलार्थमिति । रूढिलक्षणा नास्तत्सम्भता । गौणी च वृत्तिर्न गुणयोगात् । किन्तु-
पंचारत एव । तादृशधर्मिरूपेण धर्मिण एवोपचारात् । धर्मस्फुरणं तु धर्मिज्ञानादेव ।
एवं त्रैविध्ये हेतुमाह प्राकट्येति ॥ १७६ ॥

टिप्पणी ।

फलार्थमिति । शक्यसम्बन्धेन शैत्यादिलाभादित्यर्थः । रूढिलक्षणेति । घटं करोतीत्यत्र
घटपदं शक्तितुल्यया निरूढलक्षणया कपालं वदति कृतेर्घटविषयत्वाभावादिति नास्तत्सम्भतम् ;
कृतेर्घटानुकूलत्वात्साङ्ख्यमते कारणे घटसत्त्वे न घटविषयत्वाच्चेति भावः । गौणी चेति । अग्निमा-
णवकयोरैकधर्मवत्त्वसम्बन्धेन लक्षणयैवोपपत्तौ न भिन्ना वृत्तिरङ्गीकार्येत्यर्थः । एवं त्रैविध्य इति ।
शब्दार्थरूपो हरिः शक्या शीघ्रमुपतिष्ठते तात्पर्यज्ञानसहकारालक्षण्या विलम्बेन गौण्या तद्धर्म-
तात्पर्यज्ञानाभ्यां ततोऽपि विलम्बेनेति शक्यादयस्त्रिसो वृत्तय इत्यर्थः ॥ १७६ ॥

आवरणभङ्गः ।

फलार्थेत्यादि । तथाच गौणी फलार्थमाद्रियमाणा लक्षणा प्रोक्ता । चोऽवधारणे । उपचारतः
सैव गौणी प्रोक्तेति गौण्या एव फलमुपचारश्चेति भेदकद्वयमित्यर्थः । तात्पर्यं च शक्त्यतिरिक्तत्वे
सति धुमुत्सितार्थप्रतीतिजनकत्वमेव, न तु तत्प्रतीतीच्छया उच्चरितत्वम् । तेन व्यञ्जनाया
अपि सङ्गहः । वस्तुतस्तु, मुख्या तात्पर्यं चेति द्वे एव वृत्ती इति सिद्धयति । तात्पर्यं वा अन्तर्भाव
इति लक्षणागौण्योरभेदपक्षोत्तरं तत्रैवोक्तेः । विशेषः प्रस्थानरत्नाकरादवगन्तव्यः । ननु रूढि-
लक्षणाया अपि सद्भावाद्गौणीनां भेदः साहजिक एवाङ्गीकार्यो, न तु भेदककृत इत्याशङ्क्यामाहुः
रूढीत्यादि । कुशलादिपदे कोशेन शक्तेरेव ग्रहणात् पदानां चाकृतौ प्रवाहे वा शक्तत्वेन चित्र-
तुरगादौ च तदाकृतेः सत्त्वेन सारूप्यनिबन्धनया गौण्या ध्वस्तघटादावपि सूक्ष्मरूपेण धर्मिसद्भा-
वाच्छक्त्यैव निर्वाहात् तथेत्यर्थः । गौण्यामपि कश्चिद्विशेषमाहुः गौणीत्यादि । “तत्सिद्धिजाति-
सारूप्यप्रशंसालिङ्गभूमिभिः । पद्भिः सर्वत्र शब्दानां गौणी वृत्तिः प्रकल्पिते”ति पूर्वतन्त्रोक्ता गौणी
“वृत्तिर्न गुणयोगान्न तत्सिद्ध्यादिगुणयोगात्, किन्तु विधेयस्तुत्यर्थोपचारत एव । तत्र हेतुः तादृ-
शैत्यादि । तादृशो, यजमानः प्रस्तर इत्यादौ यजमानादिरूपो यो धर्मिणः प्रस्तरादेरेवोपचारात्
तेन रूपेण धर्म्येवोपचर्यते, न तु धर्म इति तथेत्यर्थः । ननु जैमिनीये तत्सिद्ध्यादि सूत्रितमिति
सद्वनङ्गीकारे तस्य का गतिरित्यत आहुः धर्मेत्यादि । वाक्यश्रवणोत्तरं प्रथमतो धर्म्येव ज्ञायत
इति पश्चाद्धर्मस्फुरणार्थं तथा सूत्रितमतो न तद्विरोध इत्यर्थः । एवमत्र शक्तिस्तात्पर्यं गौणी चेति
तिस्रो वृत्तयः स्वीकृताः । तद्वेदास्तु, शास्त्रान्तरे प्रसिद्धा इति मात्र प्रपञ्चिताः, प्रस्थानरत्नाकरे
केचनोक्ताश्चेति ततो ज्ञेयाः । हेतुमिति प्रयोजकम् । प्राकट्येत्यादि । तथाच लीलाार्थमेवभेद
इति लीलैव प्रयोजिकेत्यर्थः ॥ १७६ ॥

एवं शब्दगतान् धर्मान् विचार्य तस्य प्रवर्तकत्वमस्ति, न वेति विचार्यते—

प्रवर्तकत्वं कृष्णस्य, न विध्यर्थस्य कश्चिच्चित् ।

कार्यतादिपरिज्ञानमुत्पाद्यैव प्रवर्तयेत् ॥ १७७ ॥

प्रवर्तकत्वमित्यादिना । ब्रह्मवादेव्यतिरिक्तेषु शब्दश्रवणानन्तरभाविन्यां प्रवृत्तौ कारणता शब्दस्यावसीयते । तत्र पद पक्षाः सम्भवन्ति—स्वरूपम्, अभिप्रायज्ञानम्, भावना, अभिधा, आज्ञा, इष्टसाधनताज्ञानमिति । तान् सर्वानेकहेलया स्वमतेन दूषयति कृष्णस्यैव प्रवर्तकत्वं, न विध्यर्थस्येति । काकतालीयतया पूर्वभावो न हेतुत्वसाधकः । अव्यभिचारस्तु विध्यादीनां नास्ति । ननु दृश्यते—ममेष्टं ममैतत्कार्यमित्यादिज्ञानं कृत्वा प्रवर्तनात् कारणत्वमित्याशङ्क्याह कार्यतादीति ॥ १७७ ॥

कुत एतदत आह—

अनिष्टमिष्टं साध्यं वा नासाध्यं किञ्चिदस्ति हि ।

तथापि यतते कश्चित् कचिदेव हरीच्छया ॥ १७८ ॥

अनिष्टमिति । इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकत्वं तदा स्याद् यद्यनिष्टसाधनतां ज्ञात्वा निवर्तते । विपभक्षणे युद्धे द्रुपतने प्रवृत्तिदर्शनात् । तथा पापण्डमतेऽसाध्येऽपि मोक्षे प्रवृत्तिदर्शनात् । अतो भगवानेव यथेष्टं यथैव प्रवर्तयते तथा ज्ञानमुत्पाद्यं प्रवर्तते । वस्तुतस्तु न किञ्चिदिष्टं, न किञ्चित्साध्यमित्यर्थः ॥ १७८ ॥

टिप्पणी ।

तत्र पद पक्षा इत्यत्र स्वरूपमिति । प्रवृत्तिपरवाक्यस्वरूपमित्यर्थः । अभिप्रायज्ञानमिति । वृत्तिभिप्रायज्ञानमित्यर्थः । भावनेति । कृतिरित्यर्थः । अभिधेति । मीमांसकाभिमतलिङ्गादिवाच्या शब्दशक्तिरित्यर्थः । आज्ञेति । वेदाधीनकार्यताज्ञानमित्यर्थः ॥ १७७ ॥

इष्टसाधनताज्ञानस्येत्यारभ्य न किञ्चित्साध्यमित्यन्ते । अनिष्टसाधनताज्ञानेऽपि विपभक्षणौ निवृत्त्यभावात् । तथा पापण्डमतेनासाध्येऽपि मोक्षे च निवृत्त्यभावात्, अनिष्टसाधनता-
आवरणभङ्गः ।

विचार्यत इति । वेदाख्यस्य प्रमेयस्य बलज्ञानार्थं विचार्यत इत्यर्थः । प्रवर्तकत्वमित्यत्र पद-
पक्षेषु, स्वरूपमिति—प्रवृत्तिपरवाक्यस्वरूपम् । अभिप्रायज्ञानमिति लौकिकवाक्ये बहु-
ज्ञानम् वेदे पुरुषानङ्गीकाराच्छब्दनिष्ठाऽभिप्रायज्ञानम् । भावनेति । आख्यातनिष्ठा आर्था भावना ।
अभिधेति । लिङ्गनिष्ठा शाब्दी भावना भाट्टमते । आज्ञेति । नियोगः प्रामाकरमते । इष्टसाधनता
नेयायिकमते । अत्र बलबदनिष्ठाननुबन्धित्वमपि विशेषयन्ति । एवं कार्यतापि वैयाकरणमतसिद्धा
ज्ञेया । ननु दृश्यते इत्यादि । तथाच पदस्य पक्षेषु पद्यानामर्थानां पराहतिस्मग्नेऽपि सर्वजनीनानु-
भवसाहाय्येन पक्षस्य प्रवर्तकत्वमस्त्वित्यर्थः । एतदुत्तरं तु मूल एवोक्तम् । साध्यमसाध्यं वा नेति
मूलयोजना ॥ १७७ ॥

सिद्धान्तितमर्थं द्रष्टवितुं विपक्षे बाधकं तर्कमाहुः इष्टसाधनतेत्यादि । ननु तत्रेष्टसाधनत्व-

ननु भगवत्प्रवर्तनापक्षेऽपि अयं दोषः स्यात्, परमकृपालुत्वाद्भगवत्तत्राऽऽह—
लोकेऽपि राजदण्डादेरन्यथाविषयो न हि ।

प्रेरको भगवानात्मा स्वात्मना दोषवर्जितः ॥ १८१ ॥

प्रेरको भगवानात्मेति । सर्वेषामात्मत्वाद्यथासुखं प्रेरयतु, न कोऽपि दोषः,
अधिकं तु भेदनिर्देशादित्यत्र विस्तृतमस्माभिः ॥ १८१ ॥

तर्हि भगवान् स्वात्मानमपि कथमेवं प्रेरयति, समतयाऽपि प्रेरणसमर्थस्तत्राह—
न विशेषोऽस्ति लोकेऽस्मिंस्तारतम्यं न चैव हि ।

अखण्डं कृष्णवत्सर्वं यथा तत्तु निरूपितम् ॥ १८२ ॥

न विशेषोऽस्ति लोकेऽस्मिन्निति । सर्वासु योनिषु सर्वेषु जीवेषु सुखदुःखयोस्तु-
ल्यता । पुरुषः स्वभ्रमादेव तारतम्यं पश्यति । अन्यथा तत्सुखेच्छा कदाचिज्जायमाना
न स्यात् । “राज्यान्ते नरकं ध्रुवमि”ति वाक्यानि सङ्गतानि भवन्ति । तस्मात्, फलं सर्वत्र
समम् । स्वरूपं च सममिति पूर्वमेवोक्तमित्याह अखण्डं कृष्णवत्सर्वमिति ॥ १८२ ॥

आत्मैव तदिदं सर्वं सृज्यते सृजति प्रभुः ।

त्रायते त्राति विश्वात्मा हियते हरतीश्वरः ॥ १८३ ॥

आविर्भावतिरोभावावित्यत्र प्रमाणमाह आत्मैव तदिदमिति ॥ १८३ ॥

टिप्पणी ।

सर्वास्वित्यारभ्य भवन्तीत्यन्ते । सर्वत्र सुखस्य निरुपधीच्छाविषयत्वेन तुल्यत्वादुक्तदरागिणोत्
एव भाविनरकादिज्ञानमपि न बाधकं भवतीति भावः । तस्मादिति । फलं सर्वत्र त्वानुरूपमि-
त्यर्थः । यद्वा, सर्वत्र ब्रह्मैव फलमित्यर्थः ॥ १८२ ॥

यदि प्रपञ्चो ब्रह्माभिन्न उत्पत्तिविनाशशीलश्च स्यात्तदाविर्भावतिरोभावयोः प्रयोजनाभावात्तयोः
स्वीकार एव न स्यात् । प्रपञ्चस्य ब्रह्मात्मकत्वे सिद्धे ताभ्यां विना उत्पत्तिनाशप्रतीती न स्याता-
मिति तयोः प्रमाणत्वेन विश्वस्य ब्रह्मात्मकत्वमुच्यत इत्याशयेनाहुः आविर्भावेति ॥ १८३ ॥

आवरणभङ्गः ।

त्वादिति । तथाचायमर्थः । विधिवाक्यादिश्रवणोत्तरं यत्र प्रवृत्तिस्तत्र विध्याद्यर्थबोधनद्वारेण भग-
वानेव प्रवर्तको, न तु विध्यर्थः प्रवर्तकः । अर्थवादोक्तस्तुत्यादिकं च कर्म तत्सम्बन्धितद्विरुद्धान्य-
तमस्वरूपं प्रतिपादयत् तद्बोधकतयाऽङ्गभावं भजते, न तु प्ररोचनयेति ॥ १७९-८० ॥

एवं वेदस्य प्रमेयबलं विचार्य निर्णयं वक्तुं किञ्चिदाशङ्कन्ते नन्वित्यादि । अयमिति । नरका-
दिभन्नरूपः । मूले, स्वात्मना प्रेरक इति सम्बन्धः ॥ १८१ ॥

पूर्वमेवोक्तमिति । शास्त्रार्थप्रकरणे, “यत्र येन यतो यस्ये”ति वाक्योपन्यासेन तद्व्याख्यानानेन
च प्रागेवोक्तमित्यर्थः । एवमत्र, “न विशेषोऽस्ति लोकेऽस्मिन्नि”त्यादिकारिकाद्वयेन यथायथं प्रमे-
यप्रमाणाभ्यां सर्वं भगवानिति निर्णयितम् । “आत्मैव तदि”ति वाक्यं त्वेकादशस्कन्धेऽष्टाविंशाध्याये
भगवतोक्तं ज्ञेयम् ॥ १८२ ॥

आत्मैव तदिदं सर्वं ब्रह्मैव तदिदं तथा ।
इति श्रुत्यर्थमादाय साध्यं सर्वैर्यथामति ।

अयमेव ब्रह्मवादः शिष्टं मोहाय कल्पितम् ॥ १८४ ॥

एवं पुराणवाक्यानि श्रुतिवाक्यान्वेष्युदाहृत्य सञ्जीवान् प्रत्याह इति श्रुत्यर्थ-
मादाप्येति । एकं शास्त्रं देवकीपुत्रगीतमिति पूर्वं प्रतिज्ञातत्वात् तच्छास्त्रं ब्रह्मवादः ।
शिष्टानि मतानि मोहार्थमुत्पन्नानीत्यवोचाम ॥ १८४ ॥

एवं प्रमेयप्रकरणं समाप्य फलं निरूपयितुं न विहितसाधनमात्रेणैव फलं, किन्तु
सर्वाङ्गसहितेनेति वक्तुं बहिरङ्गाणि निरूपयति—

टिप्पणी ।

एवमिति । “पुरुष एवेदं सर्वम्”, “स वै सर्वमिदं जगद्”, “स भूतश्च स भव्यम्”,
चेतदात्म्यमिदं सर्वम्” इत्यादीनि श्रुतिवाक्यानि, “मत्तः परतरं नान्यत्” इति गीतायाम्, विष्णु-
पुराणे च “ज्योतीषि विष्णुर्भुवनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरयो दिग्भ्यश्च । नद्यः समुद्राश्च स
एव सर्वो यदस्ति यत्रास्ति च विप्रवर्यम्” “अहमेवासमि”त्यादीनि पुराणवाक्यानि । तच्छास्त्र-
मिति । गीताशास्त्रस्यार्थो ब्रह्मवादो विभूतिविश्वरूपनिरूपणेन भगवता जगतो ब्रह्मात्मकत्वनि-
रूपणादिति भावः ॥ १८४ ॥

आवरणभङ्गः ।

अतः परं वादिनां बहुवादाविभक्तैः किञ्चिदन्यथा आशङ्क्यैता युक्तयश्चेत् पराभूयन्ते, तदा
एतन्मार्गैः स्वमतस्त्थापनं कथं कार्यमित्यपेक्षयां स्थापनप्रकारमुपदिशन्त आज्ञापयन्ति एवं पुरा-
णेत्यादि । ननु पूर्वप्रकरणे, वेदाः श्रीकृष्णवाक्यानीत्युक्त्वा, उच्यते पूर्वसन्देहवारकमिति प्रतिज्ञा-
तम्, प्रकृते तु, श्रीभगवत्वाक्येन निर्णीतं, न गीतयेति, प्रतिज्ञाविरोध इत्याकाङ्क्षायाम्, अयमेव
ब्रह्मवाद इति मूलं विवृण्वन्ति एकं शास्त्रमित्यादि । ब्रह्मवादस्तु तत्र विभूतिविश्वरूपाध्याययोः
स्फुटति । तथाचायमपि गीतोक्तनिर्णय इति न प्रतिज्ञाविरोध इत्यर्थः ॥ १८४ ॥

इति प्रमेयप्रकरणम् ।

एवमत्र प्रमेयप्रकरणे स्वतन्त्रप्रमेयनिरूपणेन, ब्रह्मतनुः पर इत्यादिपादोनश्लोकद्वयोक्तं विचारि-
तम् । अतः परं “भजनं सर्वरूपेषु फलसिद्धिः” इत्यादिनोक्तं पुराणावान्तरप्रमेयभूतसाधनफलतार-
तम्यं विचारणीयम् । किञ्चोपोद्धारप्रकरणे कर्ममार्गविचारो जघन्यप्रधिकारकत्वात्पूर्वं न कृत इति
भोक्षसाधनीभूतसृष्टिविचारोऽपि फलतो न कृत इति सोऽपि करणीय इति तद्वक्तुं फलप्रकरणमा-
रभन्ते एवं प्रमेयेत्यादि । एवं प्रमेयविचारे सर्वस्य भगवदभिन्नत्वेऽपि, “बहु स्यां प्रजायेये”ती-
च्छया आधिदैविकादिभावात्तेन प्रकारेण तारतम्यबोधनपूर्वकं प्रमेयप्रकरणं समाप्य फलं निरूप-
यितुं प्रमाणप्रकरणोक्तप्रमाणाऽनुरोधप्रमेयमध्ये पूर्वकाण्डोक्तप्रमेयस्य धर्मस्य पूर्वतमे निर्णीतत्वेऽपि
अन्यथाव्याख्यातृभिलक्षिणैर्यस्य नष्टत्वेन तद्द्वारस्य प्रतिज्ञातत्वाद्, न विहितसाधनेत्यादिनोक्त-
रीत्या निर्णयोद्धारं च वक्तुं बहिरङ्गानि सृष्टिपुराणोक्तानि तत्साधनानि निरूपयतीत्यर्थः । मूले,

वर्णाश्रमवतां धर्मः श्रुत्यादिषु यथोदितः ।

तथैव विधिवत् कार्यः स्ववृत्त्यन्नेन जीवता ।

आचारो वृत्तिहीनश्चेदर्द्धं फलति नाखिलम् ॥ १८५ ॥

वर्णाश्रमवर्ततामिति । उक्तेनैव प्रकारेण कर्तव्यम् । न स्वऽनुकल्पैः । तथा सति प्रत्यवायपरिहार एव भवति, न तु फलमित्यर्थः । तथा स्ववृत्त्यन्नेनैव जीवता सर्वं साध्यम् । ननु तावन्मात्र एव वैगुण्यमस्तु, किं सर्वनाशेनेत्यत आह आचार इति ॥ १८५ ॥

टिप्पणी ।

वृत्त्यंशे वैगुण्यमेवास्तु किं विहितसर्वकरणेनेत्याहुः ननु तावन्मात्र इति । यथोक्तसर्वकरणेनेति वक्तव्येऽत्र सर्वनाशपदोक्तिः शिलोच्छादेर्ब्राह्मणधर्मस्य सर्वनाशतुल्यत्वज्ञापनार्था ॥ १८५ ॥

आवरणभङ्गः ।

वर्णाश्रमवतामिति । तत्र वर्णा नाम, “मुखतोऽवर्तत ब्रह्म पुरुषस्य कुरुद्वह” इत्यादिषु भगवतो मुखबाहूरुपादेभ्यो जातत्वेन उक्ता ब्रह्मक्षत्रविदृशद्वाः । ते च देवताविशेषा उपनयनादिना देहे समायान्ति, निषिद्धाचरणादिना चापयान्तीति. द्वितीयसुधोधिन्त्याम्, “ब्रह्माननः क्षत्रभुजो महात्मा” इत्यत्र स्थितम् । तन्मया ब्राह्मणत्वादिजातिवादे प्रपञ्चितम् । आश्रमा अपि, “गृहाश्रमो जघनतः”

इत्यादिषु जघनहृद्वक्षःस्वल्शीर्यभ्य उत्पन्ना गार्हस्थ्यब्रह्मचर्यवनवाससंन्यासाख्या देवताविशेषा एवेति समानन्यायादवसीयते । तत्र वर्णज्ञानमाचारेण । एकादशे वर्णान् प्रकृत्य, “य आत्माचारलक्षणाः” इति भगवद्वाक्यात् । भारत आजगरेऽपि तथा प्रतिपादनाच्च । आचारस्तु स्वभावजं कर्म । “शमो दमस्तपः शौचमि”त्यादिभिरेकादशे गीतायां चोक्तम् । एवमाश्रमज्ञानमप्याचारादेव । “गृहस्थस्य क्रियात्यगो व्रतत्यागो बटोरपि । तपस्विनो आमवासो भिक्षोरिन्द्रियलौल्यता ।

आश्रमापसदा ह्येते खल्वाश्रमविडम्बकाः” इति सप्तमस्कन्धवाक्ये विडम्बकत्वकथनेनाऽऽचारादेव तज्ज्ञानसिद्धेः । तद्वतां धर्मस्तु—इज्याध्ययनदानप्रतिग्रहाध्यापनयाजनानीति षड् ब्राह्मणस्य । इज्यादित्रयं क्षत्रियविशोः । शूद्रस्य द्विजादिशुश्रूषेति । सोऽयं श्रुतिस्मृतिपुराणेषु यथोदितो मुख्ये कल्पे येन प्रकारेणोक्तस्तथैव कार्य इत्यर्थः । तदेतद्व्याकुर्वन्ति उक्तेनेत्यादि । कर्तव्यमिति पाठे, धर्माख्यं कर्मेति शेषो बोध्यः । नन्वनुकल्पानामपि तत्रतत्रोक्तत्वान्मुख्यरूपे किमित्याग्रहः क्रियत इत्यत आहुः तथा सतीत्यादि । अन्यथा मुख्यफलनिरूपणं वृथैव स्यादिति भावः । नच

देशकालव्यलाघपेक्षयाऽनुकल्पानां विधानात्तदनुसारेण करणेऽपि मुख्यफलभवनं शङ्क्यम्, तथापि कालादीनामज्ञानामयथात्वेऽनुकल्पैर्मुख्यफलसिद्धेर्दूरत्वात् । एतेनानुकल्पैरपीदानीं मुख्यफलमङ्गीकुर्वन्तो निरस्ताः । स्मृतिपादे वेदाविरुद्धस्मृतेः प्रामाण्यस्य निर्णयित्वात्तदुक्ता जीविकाऽपि धर्म उपकरोतीत्यज्ञान्तरभूतां तीमाहुः तथा स्ववृत्त्येत्यादि । तत्र वर्णवृत्त्यस्तृतीयस्कन्धस्य षष्ठे, “यस्तुन्मुखत्वाद्दर्शनानां मुख्योऽभूद् ब्राह्मणो गुरुरि”त्यादिभिर्गुरुवशतत्राणवार्तांशुश्रूषारूपा उक्ताः ।

“यज्जाताः सह वृचिभिरि”त्युपसंहारात् । एवमन्या अपि शास्त्रान्तरादवगन्तव्याः । आश्रमवृत्तीस्त्वेकादशानुसारेणापे स्वयमेव वक्ष्यन्ति । वृत्त्यन्नावश्यकत्वे किञ्चिदाशङ्कते नन्वित्यादि । सर्वनाशेनेति । सर्वधर्मवैगुण्यकृतसर्वफलनाशेन । आचार इति । आचारो वर्णाश्रमयोः स्वाभाविको

वस्तुतस्तु न फलतीत्याह—

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च लङ्घनात् ।

आलस्यादन्नदोषाच्च मृत्युर्विप्राज्ञिघांसति ॥ १८६ ॥

शिलोञ्छवृत्त्या सन्तुष्टः श्रौतं कर्माखिलं चरेत् ।

तपःस्वाध्यायनिरतो ह्यग्निहोत्रादिपञ्चकम् ॥ १८७ ॥

अनभ्यासेनेति । तर्हि कथं फलतीत्याकाङ्क्षायामाह शिलोञ्छवृत्त्येति । असन्तोषे तदपि व्यर्थम् ॥ १८६ ॥ १८७ ॥

तस्य बहु कर्तव्यं चेत् तदा अशक्यं भविष्यतीति स्मार्तं कृताकृतमित्याह—

टिप्पणी ।

आचारः स्ववृत्त्यभावेऽर्धं फलतीत्युक्तम् । दूरविकारे स्ववृत्तित्यागे राजसेवादिना वेदाचारयोरपि त्यागप्रसक्तौ तदपि न फलतीत्याहुः वस्तुत इति ॥ १८६ ॥

आवरणभङ्गः ।

धर्मः - । वृत्तिश्च तेषां स्वाभाविकी तत्तद्धर्मोपकृत्वेन तदङ्गभूता च । अन्यथा तस्य तस्य सा नोक्ता स्यात् । एवञ्च वृत्त्यभावे स्वाभाविकधर्मव्यङ्ग्यतायां तस्य कौष्ठ्ये वर्णाश्रमलक्षणहान्या वर्णादिव्यपायेनाधिकारस्य कौष्ठ्यादर्थं फलतीति तदभावार्थं सा आवश्यकीत्यर्थः ॥ १८५ ॥

वस्तुत इत्यादि । तथाच स्ववृत्त्यन्नाभावेऽनभ्यासादिदोषचतुष्टयान्मृत्युरूपैति । स चात्यन्त-विस्मरणरूप इति शरीरं पातयन् स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिं नाशयति । बुद्धिं नाशयन्नाचारं फलितुं ददाति । यदि दोषचतुष्टयं कथङ्कारं त्यजति तदा तावन्मात्रवैशुण्येऽर्द्धं फलति । तथापि कालस्य दुष्टत्वेनाऽऽपत्यभावेऽप्यनभ्यासादिसम्भवात् फलभाव एवेत्यर्थः ॥ १८६ ॥

तर्हीत्यादि । यद्यपि कालवशाद्दोषसम्भवस्तथापि “यावद्दूर्णविभागोऽस्ति यावद्देदः प्रवर्तते । संन्यासं चामिहोत्रं च तावत् कुर्यात् कलौ युगे” इत्यादिवाक्यबलात् फलस्यावाच्यत्वे कथं फलतीत्याकाङ्क्षायां चतुर्भिरुत्तरमाहेत्यर्थः । तदपि व्यर्थमिति । “शिलोञ्छवृत्त्या परितुष्टचित्तः” इति । “पण्डिता बहवो राजन् बहुज्ञाः सशयच्छिदः । सदसस्पतयोऽप्येक असन्तोषात् पतन्त्यधः” इत्यादिवाक्यात्तथेत्यर्थः । अत्र शिलोञ्छवृत्तिपदं स्वस्ववर्णादिमुख्यवृत्त्युपलक्षकम् । मर्यादायां ब्राह्मणदेहं विना मुक्त्यभावस्य मुचुकुन्दप्रसङ्गे साधितत्वाद्, ब्राह्मणवृत्तिमात्रपरं वा । मूले, तपःस्वाध्यायनिरतपदं, “धर्मं महान्तं विरजं जुषाण” इत्यादिविशेषणार्थसङ्गाहकम् । अग्निहोत्रादिपञ्चकपदं च कारिकास्याखिलपदार्थसङ्कोचकं ज्ञेयम् । तेन नित्यकर्मैव चरेदिति सिद्धयति । तथाच, यावद्दूर्णैति वाक्यमपि न वृत्तिनिरपेक्षं तन्मात्रकरणं वक्ति । अनापत्तौ फलावपि वृत्तित्यागर्सानभिधानात् । अतस्तदभावेऽपि ये फलमङ्गीकुर्वन्ति त एतेन निरस्ताः ॥ १८७ ॥

अत्र किञ्चिदाशङ्कते तस्येति- यथोदितकर्तुः । कृताकृतमिति । सर्वधानपक्षस्यापि शास्त्रे सत्त्वात्तथेति वृत्त्यपेक्षया तदनावश्यकमित्यर्थः । एतेन तस्यावश्यकतां चदन्तो निरस्ताः । एवमत्र साधनानां धृत्यादिपदबोधितप्रमाणप्रमेयाभ्यां, स्ववृत्त्यन्नेनेत्यादिना साधनतश्च निर्णय उक्तः । अतः परं, “कर्मणैव हि ससिद्धिमास्थिता जनकादयः” “अथापरे मनीषिणः कर्मभ्योऽमृतत्वमानशुरि”-

स्मार्तं कृताकृतं तस्य सर्वं जानन् हरिं यथा ।

क्रमेण मुक्तिर्भाभोति ब्रह्मलोकं परं गतः ॥ १८८ ॥

स्मार्तमिति । एतादृशस्य फलं ब्रह्मलोकं गत्वा ब्रह्मणा सह मुक्तिः । श्रौतस्योत्तम-
निष्ठायामेतत्फलम् ॥ १८८ ॥

तारतम्ये फलाभावमाशङ्क्याह—

एतस्य तारतम्येन मानुषानन्दतो द्विजः ।

अक्षरानन्दपर्यन्तमानन्दान् विन्दते क्रमात् ॥ १८९ ॥

एतस्येति । श्रोत्रियत्वमकामहतत्वं च तारतम्येन जायमानं तत्फलसाधकम् ।
ब्रह्मानन्दोऽक्षरानन्दः । चतुर्मुखपक्षे ततोऽग्रे गणनाभावात् । एकस्यैव वेषं वेषं यदाधिक्यं
चेत् क्रमेणैव सर्वमाभोति ॥ १८९ ॥

टिप्पणी ।

ब्रह्मानन्द इति । श्रुताविति शेषः । चतुर्मुखपक्ष इति । अग्रे गणनाभावाद्ब्रह्मानन्दोऽनुक्त-
एव स्यादिति भावः । एकस्येति । एकस्य पुंसः पदाधिक्यं तदद्देशलोकहेत्वाधिक्यं व्यवसायाधिक्यं
आचरणभङ्गः ।

त्याद्यर्थसङ्ग्राहकेन सर्वं जानन् हरिमित्यनेन निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानवदधिकारिसूचनात् तादृशानाम-
कृतानां साधनानां फलतो निर्णयं वदिव्यन्तो यथाक्रमेणेत्यादिनोक्तं फलं व्याकुर्वन्ति एतादृशस्ये-
त्यादि । तदिदं यत्किञ्चिन्न्यूनतायां नेत्याशयेनाहुः श्रौतस्येत्यादि ॥ १८८ ॥

तारतम्येत्यादि । व्यङ्ग्यत्वे फलाभावस्य पूर्वमुक्तत्वात्किञ्चिन्न्यूनतया तारतम्ये तदाशङ्कनेत्यर्थः ।
मूले, एतस्येति । सर्वं हरिरिति ज्ञानस्य । अत्र गमकमाहुः श्रोत्रियत्वेत्यादि । श्रुतौ विशेषणद्वयस्य
सर्वश्रोक्तत्वात् । फलवैजात्ये विशेषणद्वय एव तारतम्यमवश्यमभ्युपेयम् । तथाच यथा यथा श्रोत्रि-
यत्वाधिक्यं तथा तथाऽऽधिक्यं ज्ञानस्य, यथायथा ज्ञानाधिम्यं तथा तथा निष्कामत्वाधिक्यमिति
तथेत्यर्थः । एवञ्चाऽकामहतत्वस्य मोक्षलिङ्गत्वमङ्गीकृत्य मुक्तौ तारतम्यं वदन्तो माध्वा अप्येवं
व्यवस्थापिता बोध्याः । तदवस्थापरित्यागरूपमोक्षस्य पुराणप्रकरणे व्यवस्थापितत्वेनात्रापि तथा-
वक्तुं शक्यत्वात्, न तु विश्वमायानिवृत्तिरूपायां परममुक्तौ । लीलास्येषु तु भगवत्कृतमेव तार-
तम्यं, न तु साधनकृतमिति पुष्टिप्रयाहमर्थादायां स्थापितमतो न कोऽपि शङ्कालेशः । ननु श्रुतौ
प्रजापतिपदेन विराट् त्रैलोक्यशरीरो ब्रह्मा समष्टिः सारूपः संसारमण्डलस्यायुच्यते । ब्रह्मपदेन
तु, यत्रैते प्रजापत्यानन्दा एकतां गच्छन्ति धर्मश्च तन्निमित्तो ज्ञानं चैतद्विषयम् । अकामहतत्वं
च निरतिशयं यत्र स एष हिरण्यगर्भ उच्यत इत्यङ्गीकारे अक्षरानन्दपर्यन्ततायां किं गमकमित्या-
शङ्क्यामाहुः चतुर्मुखेत्यादि । तथाचम्रे गणनाभावात्तद्विज्ञानान्तिमत्वाङ्गीकारे ब्रह्मस्युक्तिबोधिके,
वेदान्तविज्ञानेति, ब्रह्मणा सह ते सन् इति श्रुतिस्मृती विरुद्धयेताम् । अतो ब्रह्मानन्दपदेनाक्षरानन्द
एव ब्रह्म इत्यर्थः । एवमत्र साधनतारतम्येन फलतारतम्यमुक्तम् । तत्र साधनतारतम्यं द्वेषा-प्रतिज-
न्मनि कर्मावृत्त्या, एकजन्मनि प्रतिवर्षं तदावृत्त्या च, तयोर्मध्ये पूर्वत्र क्रमस्य सुगमः पन्थाः । द्वितीये
तु कथमित्याकाङ्क्षायामाहुः एकस्येत्यादि । तत्रात्रालिङ्गपक्षे क्रमस्य न विरोध इत्यर्थः ॥ १८९ ॥

प्रत्येकपक्षे फलगतं दोषमप्याह—

उपान्त्यानन्दपर्यन्तं पुनर्जन्म भवेद्भुवम् ।

तत्तद्रूपेण लोकेषु भोगान् भुक्त्वा तथाविधान् ॥ १९० ॥

उपान्त्यानन्दपर्यन्तमिति । प्रकारमाह तत्तद्रूपेणेति ॥ १९० ॥

वृत्त्यन्वस्य कारणत्वादाश्रमव्यवस्थामाह—

एकाश्रमेण वा तिष्ठेद्विशेद्धा समनन्तरम् ।

आयुर्भागक्रमेणैव चतुष्टयमथापि वा ॥ १९१ ॥

एकाश्रमेण वा तिष्ठेदिति । सर्वत्र फलं तुल्यम् । समनन्तरं ब्रह्मचर्यस्य गार्ह-

टिप्पणी ।

वा चेत्तदा तत्तद्द्वेलोके गत्वा तदीयं सर्वमानन्दं क्रमेण प्राप्नोतीत्यर्थः । यदाधिक्यमिति पाठे यदा पुष्यस्याधिक्यं चेत्तदा क्रमेण सर्वानन्दानाप्नोति, न चेत्तत्तल्लोके तिष्ठतीत्यर्थः ॥ १८९ ॥

प्रत्येकपक्ष इति । तत्तल्लोकसितावित्यर्थः ॥ १९० ॥

आवरणभङ्गः ।

एवं फलतो निर्णयि विवक्षितफलसाधनयोस्तुर्कर्मबोधनायोपोद्धातेनास्मिन्नपकर्षं बोधयितुम्, उक्तयोर्द्वयोरेतदधिकारिणोर्मध्ये द्वितीयस्योत्कृष्टत्वं च बोधयितुमाहुः प्रत्येकेत्यादि । तत्तद्रूपेणेति । तत्तल्लोकवासिमनुष्यगन्धर्वादिरूपेण । तेष्वपि तत्तद्ब्राह्मणादिरूपेण वा लोकेषु तथाविधान् भोगान् भुक्त्वोपान्त्यानन्दपर्यन्तं तत्तद्रूपेण भुवं जन्म भवेदिति मूलान्वयः ॥ १९० ॥

तत्र हेतुः वृत्तीत्यादि । तथाच तेन कृत्वाऽदृष्टाकृष्टभूतभेदैस्तादृशमेव शरीरं जन्यते । जातं वा स्वर्गारोहणसामयिकयुधिष्ठिरादिदेहवत् सस्क्रियत इति तथेत्यर्थः । अत एव, “मरुतो वै देवानां विश” इति श्रुतिः । “ब्राह्मणो भगवान् रुद्रः क्षत्रियो विष्णुरुच्यते । ब्रह्मा वैश्वस्तथा प्रोक्तो वासवः शूद्र उच्यते” इति स्कान्दवाक्यं च दृश्यत इति समानन्यायाद्गन्धर्वादिष्वपि तादृश्रूपत्वं न दुर्घटम् । आश्रमेत्यादि । एवं वैदिकं साधनं निर्णयि तत्साधनभूताश्रमव्यवस्थामाहेत्यर्थः । सर्वत्र तुल्यं फलमिति । “यद्यत्तौ छन्दसां लोकमारोक्ष्यन् ब्रह्मविष्टपम्, गुरवे विन्यसेद्देहं स्वाध्यायार्थं बृहद्भत” इत्युपक्रम्य, “एवं बृहद्भतधरो ब्राह्मणोऽमिरिव ज्वलन् । मद्भक्तस्तीव्रतपसा दग्धकर्मशयोऽमलः” इति कर्माशयस्यान्त करणस्य दाहोक्त्या मुक्तिफलसूचनात् । गृहिणोपसंहार-छुतावपि “न स पुनरावर्तते” इति श्रावणाद्, “ऋषिलोकाद्गुपैति मामि”ति वानप्रस्थविषयकवाक्याद्, “वेदान्तविज्ञाने”ति श्रुतौ—“परामृतात् परिसुच्यन्ति सर्वे” इति मुक्तिश्रावणाच्च तथे-

स्थयम् । एवमुत्तरत्र । आयुर्मागक्रमेणेति तृतीयः पक्षः । अव्यवस्थया प्रवाजो वैराग्य-
स्तावकः सर्वथा वैराग्यमङ्गमिति ज्ञापनार्थः - "गृहाद्भजेद्भनाद्भजेद्दि"ति । अन्यथाऽयं
पक्षो मन्वादिभिरुक्तः स्यात् । तस्मात् त्रय एव पक्षाः ॥ १९१ ॥

संन्यासे साम्प्रतं नानाभावा वर्तन्त इति तन्निषेधार्थमाह—

त्रिदण्डं परिगृहीत सर्वशास्त्राविरोधि तत् ।

शास्त्रेऽपि भगवानाह दण्डस्यैकस्य धारणम् ।

प्रतिपत्तिरियं सर्वा देहस्य ज्ञानिनो भवेत् ॥ १९२ ॥

त्रिदण्डं परिगृहीतेति । पाक्षिकोऽपि दोषः परिहरणीय इति, सर्वशास्त्रसारोद्धार-
त्वाद्भागवतस्य यद्यन्यः पक्षो भवेत् तत्र भगवान् वदेत् । आश्रमाणां साचा-
राणां ज्ञानशेषत्वमिति सिद्धज्ञानस्य तत्परित्यागमाशङ्क्याह प्रतिपत्तिरियं सर्वेति ।
ज्ञानिनो देहस्य तत्तदाश्रमस्थितिः प्रतिपत्तिरवश्यं कार्या । तदभावे पुनर्जन्म भवेत् ।
दाहाभाववत् ॥ १९२ ॥

एवमाश्रमाभिरूप्यं सवृत्त्यन्नं ज्ञापयितुमाह—

आद्यन्तयोस्तु भिक्षाऽन्नं द्वितीये तु शिलोञ्छनम् ।

तृतीये वन्यभेदाः स्युर्भिक्षायामपि संयमः ॥ १९३ ॥

आद्यन्तयोरिति । ब्रह्मचारिसंन्यासिनोः । द्वितीयो गृहस्थः । चतुर्थे भिक्षायां
नियमः । "सप्तगारानसंस्कृतानि"ति ॥ १९३ ॥

आवरणभङ्गः ।

त्यर्थः । एवमुत्तरत्रेति । यद्यपि वनवासानन्तर्यं संन्यास्तस्य, तथापि कलौ वनवासवर्जनात् साम्प्रतं
गार्हस्थ्यानन्तर्यं बोध्यम् । नन्वव्यवस्थापक्षोऽपि चतुर्थः श्रूयत इति कथं त्रय एव पक्षा इत्यत
आहुः अव्यवस्थयेत्यादि, पक्षा इत्यन्तम् ॥ १९१ ॥

नानाभावा इति । मनःकल्पिता नानाप्रकाराः । त्रिदण्डाऽऽवश्यकत्वे युक्तिमाहुः पाक्षिक
इत्यादि । वादेहदण्डयोर्मौनाऽनीहयोरभावे विविदिपादशयां तत्त्वतदोपस्य सम्भावितत्वाद्ये-
त्यर्थः । ननु शास्त्रान्तरे एकदण्डपक्षोऽप्युक्त इति कथं स निषेधाऽहं इत्यत आहुः सर्वेत्यादि ।
एवञ्च मूले तत्पदेन श्रीभागवतं परामृष्टं ज्ञेयम् । "सर्वेदेदेतिहासानां सारं सारं समुद्धृतमि"ति
वाक्यात् । एतदेव पुष्यन्ति यदीत्यादि । तत्परित्यागमिति । आश्रमपरित्यागमित्यर्थः ।
प्रतिपत्तिरित्यादि । तथाच प्रतिपत्तित्वादाश्रमावश्यकत्वं तस्य च त्रिदण्डेऽपि तुल्यत्वात्तैरुदण्डे
कोऽपि विदोष इति भगवदुक्तपक्षत्यागोऽनुचित इति भावः ॥ १९२ ॥

सवृत्त्यन्नं ज्ञापयितुमिति । वृत्तीनां वर्णाश्रमप्रयुक्तानामनेकविधत्वात् तत्सम्पादितालस्यापि
तथात्वाद्यादशमन्नं शीघ्रं फलीपिकं तदज्ञापयितुमित्यर्थः । आद्यन्तयोरित्यादि । इदमेकदशायस-
सदशाष्टदशाध्याययोः स्पष्टम् ॥ १९३ ॥

न केवलमन्ननियम एव, किन्त्वन्येऽपि नियमाः सन्तीत्याह—

गुरुसेवा कर्मकृतिस्तपः पर्यटनं क्रमात् ।

स्वाध्यायेन तथा कृत्या तपसा मानसा मत्वाः ।

अत्यावश्यकमेतद्धि चतुर्णां तत्पृथक् पृथक् ॥ १९४ ॥

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥ १९५ ॥

गुरुसेवेति । क्रमेणैव चत्वारश्चतुर्णां मुख्याः । यज्ञाऽतिरिक्तान्येव कर्माणि द्वितीयस्य विपक्षितानि आतिथ्यपरिपालनादीनि । यज्ञास्तु चतुर्णामपि कर्तव्याः, परं प्रकारभेदेनेति । तान् प्रकारानाह स्वाध्यायेनेति । “यं यं क्रतुमधीते तेन तेनास्येष्टं भवती”ति ब्रह्मचारिणः स्वाध्याययज्ञाः । क्रियामया द्वितीयस्य । तपोयज्ञास्त्वृतीयस्य । मानसाश्चतुर्थस्येति । ज्ञानिनस्तदकरणमाशङ्क्याह अत्यावश्यकमिति । एतेषां हीनतामाशङ्क्याह श्रेयानिति ॥ १९४ ॥ १९५ ॥

आयुर्भागक्रमेणेत्युक्तपक्षस्य वैशिष्ट्यमाह—

उत्तरोत्तरधर्मेषु निष्ठायामधिकं फलम् ।

तस्य चेत् परमा भक्तिस्तिरोधानं भविष्यति ।

भक्तिः स्वतन्त्रा शुद्धा च दुर्लभेति न सोच्यते ॥ १९६ ॥

उत्तरोत्तरधर्मेष्विति । एवमुत्कर्षप्रकरणे स्वाश्रमधर्मसहितज्ञानानां मध्ये चतुर्थस्योत्कर्ष उक्तो भवति । ततोऽप्युत्कर्षमाह तस्य चेत् परमा भक्तिरिति । तिरो-

भावरणभङ्गः ।

एकादशे, “गृहिणो भूतरक्षेज्ये”त्यत्रोक्तेज्या यागरूपा भविष्यतीति शङ्कानिरासायाहुः यज्ञातिरिक्तेत्यादि । विवक्षितानीति । कर्मकृतिपदेऽभिप्रेतानि । अत्र धीजमाहुः यज्ञा इत्यादि । ज्ञानिनस्तदकरणमिति । “सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते” इति वाक्यादित्यर्थः । अन्यथा जरामर्यामिहोत्रादिकं श्रुतौ विदुषो नोक्तं स्यादिति भावः । अत्यावश्यकत्वे हेतुर्भूले उक्तः । योजनानु-यतस्तद् यज्ञकरणं चतुर्णामाश्रमाणां पृथग्यत एतदत्यावश्यकमिति ज्ञेया । हीनतामिति । ज्ञानापेक्षया हीनताम् ॥ १९४ ॥ १९५ ॥

आयुर्भागत्यादि । पूर्वं साधनतारम्येन फलतारतम्यमित्युक्तम् । तत्र व्यङ्गत्वमन्तरेण कथं साधनतारतम्यमित्यपेक्षया सर्वेष्वशाश्रमेषु फलतौल्ये पक्षान्तराणां किं प्रयोजनमित्यपेक्षायां वा तदुपपादयितुमायुर्भागत्यादिक्रमाहेत्यर्थः । उत्तरोत्तरेत्यादि । वैराग्यज्ञानयोराधिक्येनेति शेषः । चतुर्थस्येति । सन्यासाश्रमिणज्ञानस्य । अयं चोत्कर्षोऽक्रमेण ब्रह्मणा सह वा, क्रमेण ततः पूर्वं वा शुक्तिसम्पादकत्वरूपो बोध्यः । एवं वैदिकसाधनानां क्रमशुक्तिरूपं फलमुपसंहृतम् । ततोऽपीत्यादि । एकादशस्तन्वयाद्युक्तीत्या स्वाश्रमधर्मस्य भक्त्युत्पादकत्वेन भागवद्भर्तृत्वे केवलज्ञानसहितात्समा-

धाननाशो ब्रह्मभावः । भक्तेरपि स्वाश्रमधर्मसहितज्ञानसहिताया एव तिरोधाननाश-
कत्वमुक्तं भवति । एषा भक्तिर्माहात्म्यज्ञानपूर्वकपरमस्नेहरूपा । तथाभूता सती भगव-
त्परिचर्या युक्ता भवेत्, स्वतःपुरुषार्थरूपा सेवा चेत् सा भक्तिः स्वतन्त्रेत्युच्यते । अय-
मर्थः । स्वाऽऽश्रमाचारसहितब्रह्माऽनुभवसहितमाहात्म्यज्ञानपूर्वकस्नेहो ब्रह्मभावं
करोति । तादृशश्चेत् परिचर्यासहितो भवेत् तदा सा परिचर्या आनन्दरूपा सती त्रयो-
दशगुणा भवेत् । तदा फलरूपायां तस्यां स्वाश्रमाचारादिकरणं फलानुभवप्रतिबन्धक-
मिति फलत्वेनानुभवे स्वाश्रमाचारास्त्यक्तव्याः । यथा ब्रह्मभावं गतस्य । अन्यथा
कर्तव्या इति निष्कर्षः । एवं फलप्रकरणे तां सामान्यतो निरूप्य विशेषतो निरू-
पणाभावे हेतुमाह दुर्लभेति न सोच्यत इति । सन्ति ब्रह्मभावं प्राप्ता न त्वेतादृशा
भक्ता इति ॥ १९६ ॥

परं भगवच्छास्त्रे सर्वोत्तमत्वेन निरूपितमित्याह—

अयं हि सर्वकल्पानामुत्तमः परिकीर्तितः ।

त्रिपु स्वाश्रमधर्मेषु प्रथमे वा प्रतिष्ठितः ॥ १९७ ॥

अयं हि सर्वकल्पानामिति । यद्ययं भाव उत्पद्येत तदा कस्मिन्नाश्रम इति
जिज्ञासायामाह त्रिपु स्वाश्रमधर्मेष्विति । चतुर्थे इन्द्रियाणां दाढ्याभावात् । द्विती-
यदृतीययोरपि दाढ्याभावमाशङ्क्याह प्रथमे वेति ॥ १९७ ॥

आवरणमङ्गः ।

त्कर्षमाहेत्यर्थः । तस्मेति मूलस्थपदसूचितमर्थमाहुः भक्तेरपीत्यादि । एवंमाश्रमधर्माणां भगवद्व-
र्मत्वे फलमुक्तम् । अतः परमितोऽप्युत्तमां कक्षां वक्तुं भगवदुक्तमलिङ्गाश्रमपक्षं सङ्गृहीतुं प्रथमं
विहितंभक्तेः स्वरूपं तच्छुद्धत्वस्वातन्त्र्ययोः स्वरूपं चाहुः एषेत्यादि । एषेति विद्यापूर्वरूपा ।
तथाभूतेत्यादि । आद्यन्तयोरित्यादिकारिकाद्वयौक्तश्चित्तुष्टयधर्मचतुष्टयमखचतुष्टययुक्ता । एवं
द्वादशगुणा सा भगवत्परिचर्या युक्ता भवेत्तदा सती शुद्धा । साऽपि स्वतःपुरुषार्थरूपा सेवा चेत्,
सा भक्तिः स्वतन्त्रेत्यर्थः । अत्राधिकारिणं वक्तुमुक्तार्थं सङ्गृह्यते अयमर्थ इत्यादि । त्रयोदश-
गुणेति । उक्तद्वादशगुणब्रह्मानुभववच्चोत्तरमानन्दरूपतया परिचर्या स्वतन्त्रा सती तथेत्यर्थः ।
फलत्वेनानुभव इति । तादृशपरिचर्याया एव फलत्वेनाऽनुभव इत्यर्थः । निष्कर्ष इति । आयुर्मा-
गक्रमेणेति पक्षेऽयं निष्कर्ष इत्यर्थः ॥ १९६ ॥

परमित्यादि । यद्येवं दौर्लभ्यं तदोल्लेखेऽपि किं प्रयोजनमित्याशङ्क्यायां तत्कथने हेतुमाहेत्यर्थः ।
निरूपितमिति पाठे, भजनमिति शेषः । उत्पद्येतेति । वरणस्य भगवदिच्छाधीनत्वादाश्रमान्तरं
उत्पद्येतेत्यर्थः । आश्रम इति । स्यातव्यमिति शेषः । चतुर्थ इत्यादि । शिक्षासयमात्तथेत्यर्थः ।
द्वितीयेत्यादि । क्रियावैयग्र्यवन्पसङ्गहणादिना तथेत्यर्थः । प्रथमे वेति । “अनङ्गान् ब्रह्मचारी च
दीक्षितश्चेति ते त्रयः । अश्रन्त एव सिद्ध्यन्ति नैषां सिद्धिरनश्रतामि”ति वाक्याद् ब्रह्मचारिणो
यथेष्टाशनेनेन्द्रियसामर्थ्यात् तथेत्यर्थः । एवमत्र वैदिकमार्गस्य साधनपुरःसरं फलपर्यन्तनिरूपणे

एवं वैदिकमार्गं निरूप्य साङ्ख्ययोगावेकीकृत्य सद्योमुक्तिं क्रममुक्तिश्चाह—

न्यासे सर्वपरित्यागी नष्टाहम्ममताभिदः ।

योगमुत्तममास्थाय लोकातीतो वहिर्दृशिः ॥ १९८ ॥

असम्प्रज्ञातयोगेक्षो देहत्यागे विमुच्यते ।

तादृशस्य बलाद्वापि देहत्यागो विमुक्तिदः ॥ १९९ ॥

न्यास इत्यादिना । प्रथमं सद्योमुक्तिः । अयं चतुर्थाश्रम एव भवति । साङ्ख्य-
मार्गः । अतो न्यासं कृत्वा मनसाऽपि सर्वं परित्यज्याहङ्कारं ममतां च त्यक्त्वा भग-
वदाविर्भावार्थमुत्तमं योगमास्थाय अलौकिको भूत्वा अन्तर्निष्ठ एव सन् वहिर्दर्शनस-
म्भावनायामसम्प्रज्ञातयोगेक्षो भूत्वा तस्यामेव निष्ठायां यावद्देहपातं तिष्ठेत् । तदा
देहान्ते विमुच्यते सद्य एव । अत्रैव भगवदाविर्भावात्, कदाचिदाविर्भावस्य बहुकाल-
स्थितिसन्देहे बलाद्वा देहत्यागः कर्तव्य इत्याह तादृशस्येति ॥ १९८-१९९ ॥

टिप्पणी ।

असम्प्रज्ञातयोगेक्ष इति । न विद्यते सम्प्रज्ञातं बहिः सम्बन्धं यस्यां योगेक्षयां तादृशयो-
गेक्षायोगज्ञानं भगवद्विषयकं यस्य स इत्यर्थः ॥ १९९ ॥

आचरणभङ्गः ।

वैदिकस्य धर्मस्य भक्तिजनकत्वमेव परमोत्कर्षः । वैदिक्या भक्तेश्च धर्मसाहित्य एव तिरोधाननाश-
कत्वम् । तेन उभयोरङ्गज्जिभावः सापेक्षत्वं चेति सिद्धम् । निरपेक्षा तु वैदिकीदानीं दुर्लभेति
च । एवं प्रमाणानुरोधितो वैदिकप्रमेयस्य बलं विचारितम् ॥ १९७ ॥

अतः परं पूर्वप्रकरणे, साङ्ख्यो बहुविध इत्यादिना यौ साङ्ख्ययोगावुक्तौ तयोरेव गीतादावुक्त-
त्वेन प्रमाणानुरोधप्रमेयत्वात्तद्वलं विचारयितुं तयोः सापेक्षतायाः “योगसाङ्ख्ये तु ये मुस्ये”
इत्यत्र पूर्वमुक्तत्वेऽपि फलपर्यन्तज्ञानं विना बलेयत्तानिश्चयाऽभावात् तयोरेपि मिलितयोः केवल-
योश्च फलतो निर्णयं वदन्ति एवमित्यादिना । एवमिति । ज्ञानमिश्रभक्तरूपपरमकाष्ठाकथनप-
र्यन्तम् । प्रथमं सद्योमुक्तिप्रकारनिरूपणे वीजमाहुः प्रथमं सद्योमुक्तिरिति । द्वितीयस्कन्धे,
“केचित् स्वदेहान्तर्हृदयावकाशे” इत्यादिना सज्ञातभक्तेरुत्तमयोगप्रकारं वदता शुकेन प्रथमं सैवो-
क्तैत्यतस्तथेत्यर्थः । ननु योगेन सिद्धिराश्रमान्तरेऽपि तुल्याऽस्तु किं संन्यासकथनेनेत्याकाङ्क्षाया-
माहुः अयमित्यादि । अलौकिको भूत्वेति । त्यक्तलोकव्यवहारत्वादात्मानं लोकभित्तं भाव-
यित्वा । अन्तर्निष्ठायामुपायस्तु, “न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते” इत्युक्तीत्या अत्रहिर्दर्शनम् ।
तत्राप्युपायो, “वा हरि”त्यादिनोक्तः । यावद्देहपातं तिष्ठेदिति कथनं, “लब्धोपशान्तिर्विरमेत
इत्यात्” इत्यस्यार्थः । एवमेतः सद्योमुक्तिप्रकार उक्तः । उक्ताधिकारान्न्यूनेऽधिकारे, “मुनिस्तु-
परमेद्वयवसित” इत्यादिना बलाद्देहत्यागः सद्योमुक्त्यर्थमुक्तस्तत्र वीजमुद्घाटयन्ति कदाचिदि-
त्यादि । तादृशस्येति कना सादृश्यार्थकथनान्मूले पूर्वोक्तसजातीयोऽधिकारः परानुष्टो ज्ञेयः । एवं
सद्योमुक्तेः प्रकारद्वयमुक्तम् ॥ १९८ ॥ १९९ ॥

क्रममुक्तिप्रकारमाह—

सम्प्रज्ञातसमाधिस्थः साङ्ख्येनात्मविभिन्नदृक् ।

विकृतं प्रकृतेः कार्यं भायेति त्यक्तविग्रहः ॥ २०० ॥

एवं योगं च साङ्ख्यं च समास्थापयति कृती ।

योगेन त्यक्तदेहश्चेत्क्रमान्मुक्तिं स विन्दति ॥ २०१ ॥

सम्प्रज्ञातेति । बहिःसम्बेदनयुक्त एव योगेन भगवन्तं पश्यन् ज्ञाननिष्ठोऽपि भूत्वा परमविरक्तः संन्यासी योगज्ञाने आमरणमभ्यस्यन् योगेनैव त्यक्तदेहश्चेत्क्रम-
मुक्तिं प्राप्नोति ॥ २००-२०१ ॥

तत्र ब्रह्मलोकपर्यन्तं गत्वा बहुकालं स्थित्वा स्वाधिकारानुसारेण नानामार्गेण गच्छ-
तीति वक्तुमाह—

ब्रह्मलोकप्रवृत्तानां या गतिस्तस्य सा भवेत् ।

भक्ताधिकारिणां मुक्तिरन्यथा प्रकृतौ लयः ॥ २०२ ॥

ब्रह्मलोकप्रवृत्तानामिति । तत्र स्थितानां पञ्चगतयस्ता आह भक्ताऽधि-
कारिणामिति । ये भक्ताः सन्तोऽधिकारिणो ब्रह्मादयः, तेऽधिकारसमाप्तौ तत्रैव
मुक्ता भवन्ति, तथाऽयमपि । पूर्वं तादृश एव केनचिन्निमित्तेन जन्म प्राप्तमर्थेत्, तदा
दोषस्य विनिवृत्तत्वादयमपि विद्युच्यते । अन्यथा, भक्त्यभावे ब्रह्मादीनां प्रकृतौ लयः ।
तृतीयस्कन्धेऽस्य तथानिरूपणात् । अस्यापि पूर्वोक्तस्य तथा ॥ २०२ ॥

आवरणभङ्गः ।

क्रमेत्यादि । “यदि प्रयास्यन्नृप पारमेष्ठ्यमि”त्यादिना द्वितीयस्कन्धे क्रममुक्तिरेवोक्ता । तत्र
साधनादिकं तु न स्फुटमतस्तत्प्रकारमाहेत्यर्थः । सम्प्रज्ञातसमाधिस्थ इत्यस्य व्याख्यानं—बहिरि-
त्यादि पश्यन्नित्यन्तम् । साङ्ख्येनात्मविभिन्नदृगित्यादेर्व्याख्यानं—ज्ञाननिष्ठ इत्यादि, चिरक्त
इत्यन्तम् । विकृतमित्यादेर्व्याख्यानं, योगज्ञाने आमरणमभ्यसन्निति । एतादृशाधिकारे विग्र-
हत्यागाय वैराग्योपायत्वेन जगतो मायिकत्वज्ञानं न त्वन्यस्येत्येतदत्र ज्ञापितम् । तेन पुराणेषु
मायामात्रत्वकथनमेतादृशाधिकारिणोऽर्थे इति ज्ञेयम् । क्रममुक्तिं प्राप्नोतीति । “अर्चिरादिना
तत्प्रथिते”रित्यत्र विचारितेन देवयानमार्गेण प्रजापतिलोकं प्राप्य, ततोऽग्रे परब्रह्मं प्राप्नो-
तीत्यर्थः ॥ २०० ॥ २०१ ॥

अस्य मार्गस्य पूर्वोक्ताऽन्यूनत्वज्ञापनायाऽसिन्मार्गे सर्वेषां न मुक्तिरिति बोधयन्ति तत्र ब्रह्म-
लोकेत्यादि । ये भक्ता इत्यादि । अयं प्रकारस्तृतीये द्वात्रिंशो, “ये स्वधर्माच्च द्रुहन्ती”त्यारभ्य,
“परस्य परिचिन्तका” इत्यन्तैश्चतुर्भिर्भुक्त । स एव, “थावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणामि”ति
निर्णीति ज्ञेयः । एव पञ्चसु गतिष्वेका उक्ता । द्वितीयानाहुः । अन्यथेत्यादिना । तृतीयस्कन्ध
इति । द्वात्रिंशो पूर्वोक्तानुक्त्वा, “क्षमाऽम्भोऽनिले”ति द्वाभ्याम्, आद्य, स्थिरचराणां य इत्यादिचतु-
र्भिश्च तथा निरूपणादित्यर्थः ॥ २०२ ॥

• पुनः सृष्टौ तथैश्वर्यं कर्मिणां पुनरागतिः ।

आसन्न्योपासकानां तु ब्रह्मणा सह मुक्तता ॥ २०३ ॥

पुनः सृष्टौ तथैश्वर्यं सर्वेषां यथा योग्यम् । अश्वमेधेनाऽपि ब्रह्मलोकप्राप्तिः, परं पुनरागतिः तथा साह्ययोगनिष्ठोऽपि कर्मत्वेन योगकर्ता चेत्, तथैव पुनरावर्तते । एवमुक्तौ निरूपितौ । तृतीयमाह आसन्न्योपासकानामिति । आब्रह्मकल्पं तत्र स्थित्वा ब्रह्मणा सह विमुच्यन्ते ॥ २०३ ॥

अभक्ते पुनरावृत्तिर्योगनिष्ठां गतस्य तु ।

ऐश्वर्यादि हरेर्भक्तो भिच्चाण्डं प्रविशेद्धरिम् ॥ २०४ ॥

ब्रह्मणः स्वस्य वा अभक्तत्वे पुनरावृत्तिः पूर्ववदनुवादः । चतुर्थमाह योगनिष्ठां गतस्य त्विति । सिद्धश्रेयोगमार्गः, तदैश्वर्यादिकं तत्रैवामोति । पञ्चममाह हरेर्भक्त इति । द्वितीयस्कन्धोक्तप्रकारेण । अण्डं भिच्चा हरिं विशेत् ॥ २०४ ॥

एवं साह्ययोगभक्तीनां मेलने फलमुक्त्वा केवलानां फलमाह—

केचलेन हि साह्येन विचिन्ताध्यात्मसंस्थितिः ।

नैव किञ्चित् करोमीति दृढबुद्धिरसक्तधीः ।

अन्तेऽप्येवं सदा ध्यायन्नविद्यातो विमुच्यते ॥ २०५ ॥

केचलेति । केचले साह्ये द्वयमङ्गम् । सद्वाताद्भिन्नतया आत्मज्ञानम्, अहङ्काराभावश्च । एतयोर्निर्वाहः, “नैव किञ्चित् करोमी”ति बुद्धिः, वैराग्यं च । एवं यावज्जीवमेकधारणया स्थितौ अविद्यातो विमुच्यते । जन्मान्तरे ज्ञानी सञ्जुत्पद्यत इत्यर्थः ॥ २०५ ॥

टिप्पणी ।

भक्ताधिकारिणामित्यर्थेन (२०२) सामान्यतो गतिर्निरूप्यामे विशेषतो निरूपयति पुनरित्यादिना । एवमुभाविति । एकत्वां गतौ कर्मिसदृशः साह्ययोगनिष्ठः कर्मां चेत्युभावित्यर्थः ॥ २०३ ॥

आवरणभङ्गः ।

इयं गतिः सहसाश्वमेधयाऽपि भवतीत्याहुः अश्वमेधेनेत्यादि । आवृत्तितौल्याद् द्वितीय एव निवेद्य इत्यर्थः । तृतीयमाहेति । “कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानादि”तिसूत्र-बोधितं पक्षमाहेत्यर्थः ॥ २०३ ॥

पूर्ववदिति । स्वलक्ष्ये भक्तस्यैव मुक्तिरुक्तेति तदभावेऽत्रापि पुनरावृत्तिरिति बोधनावेत्यर्थः । चतुर्थमिति । एकादशे सिद्धीर्वदता भगवता, “प्राकाशं पारमेष्ठं वै”त्यादिनोक्तमित्यर्थः । पञ्चमः प्रसिद्ध एव । अत्राण्डभेदनम्, आद्यात् पक्षाद्विशेषः । आद्यस्याण्डमध्य एव प्राप्तेः ॥ २०४ ॥

केवलानामित्यादि । पूर्वोक्तेभ्यो जघन्याधिकारे केवलयोः साह्ययोगयोरुपयोग इति फलद्वारा तयोर्निर्णयं चेत्तु केवलानां फलमाहेत्यर्थः । सद्वाताद्भिन्नतया आत्मज्ञानमिति । एतेन विविक्ते अप्यात्मनि संस्थितिर्यस्येति मूले समाप्तो ज्ञापितः शेषमतिरोहितार्थम् ॥ २०५ ॥

केवलयोगमाह—

केचलेनापि योगेन दग्धकर्ममलाशयः ।

योगवीर्येण जितदृग् लिङ्गं भित्त्वा तथा भवेत् ॥ २०६ ॥

केचलेनापि योगेनेति । यावज्जीवं योगाभ्यासे ज्ञानोदये योगवलेनैव देहं त्यक्त्वा अविघातो विमुच्यते । भक्तिसहितश्चेत्, पूर्वमेवोक्तः ॥ २०६ ॥

एवं साहज्ययोगयोः सहितयोः केवलयोश्च फलमुक्त्वा निपिद्वयोः फलमाह—

योगसाहज्ये धर्महीने विमार्गपरिपोषिते ।

नरकायैव भवतः पश्चात्किञ्चित्सुखं भवेत् ॥ २०७ ॥

योगसाहज्य इति । धर्ममार्गाद्भ्रष्टे । तत्सिद्ध्यर्थं कदाचिन्निपिद्वमपि कुरुतः । अपेयपानेन नाडी शुद्धा भवतीति विमार्गे परिपोषिते । पश्चाज्जन्मान्तरे ॥ २०७ ॥

ननु, “यत्साहज्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते” इति “अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृचमः । सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसी”त्यादिवाक्यैः साहज्ययोगयोः स्तुतत्वात् कथं विकर्ममात्रेण नरकः ? । ‘योगेनैव दहेदं’ इति वाक्याद्येत्या-
शङ्क्याह—

ज्ञानाङ्गे चित्तरोधे च तौ प्रमाणं न सर्वथा ।

पदार्थतत्त्वनिर्द्धारं न प्रमाणं कथञ्चन ॥ २०८ ॥

ज्ञानाङ्ग इति । साहज्ययोगशास्त्रद्वयं पुराणमूलकमङ्गत्वेन निरूपितम् । तदपि परम्परया नित्यानित्यवस्तुविवेकस्य ज्ञानाऽङ्गत्वम् । तथा चित्तनिरोधस्य ज्ञानस्थाप-
कत्वम् । अन्यथा, ज्ञानं स्तुतं भवतीति तयोरङ्गं साहज्ययोगौ, न तु सर्वथा तत्प्रमाणम् । अप्रमाणांशं स्पष्टयति पदार्थतत्त्वनिर्द्धार इति ॥ २०८ ॥

आवरणभङ्गः ।

भक्तिसहित इति । योग इति शेषः । एवमेव साहज्यमपि ज्ञेयम् । एवं साहज्ययोग-
योर्विद्यापरंरूपभक्तिसाहित्ये पूर्वोक्तरीत्या मुक्तिजनकत्वं, तदभावे त्वविद्याधिमोचकत्वमिति बलं
निर्णीतम् ॥ २०६ ॥

निपिद्वयोरित्यादि । “एतद्विरुद्धं यत् सर्वं न तन्मानं कथञ्चने”ति पूर्वमुक्तत्वेन प्रसङ्गात्-
दृशयोः फलमाहेत्यर्थः । एते धामागमोके ज्ञेये । “ह्ययोगस्य साहज्यं शाक्तो मार्ग” इत्येव वक्ष्य-
माणत्वात् । कापिलसाहज्यप्रवचने पातञ्जले योगे च निपिद्व्याचरणोक्त्यभावात् । एवं तद्वलं
निर्णीतम् ॥ २०७ ॥

अतः परं पुराणादिषु साहज्ययोगयोर्विन्दादेः प्रशंसायाश्च दर्शनात्पूर्वोक्तं बलं निश्चेतुं न शक्यत
इति तल्लिख्यार्थं निन्द्यादेर्व्यवस्थां वदन्ति नन्दित्यादिना । अङ्गत्वेनेति । भौतसाधनाऽङ्गत्वेन ।
तयोरिति । नित्यानित्यविवेकचित्तनिरोधयोः । तदिति । योगादिशास्त्रम् ॥ २०८ ॥

फलांशे तु प्रमत्तस्य शास्त्रमात्रपरस्य हि ।

नरकस्त्वन्यथाभावात्तेन मूले विनिन्दितौ ॥ २०९ ॥

फलितमाह फलांशे त्विति । “योज्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चौरिणात्मापहारिणे”ति भगवतोऽन्यथाचिन्तनान्नरकः । तत्र विकर्म सहायभूतम् । अत एव सूत्रकारेण “शिष्टापरिग्रह” उक्तः । भगवद्वाक्यस्य गतिमाह फलांशे तु स्तुताविति । नित्यानित्यवस्तुविवेके चित्तनिरोधे च स्तुतौ तदन्येषां मायावादादीनां साङ्ख्योपजीवकानां सर्वथा व्यर्थता, सत्फलं न किञ्चित् । विकर्मणा अन्यथाभावनाच्च नरकः ॥ २०९ ॥

फलांशे तु स्तुतौ कृष्णवाक्ये भागवतेऽपि च ।

तदन्येषां मतानां तु सर्वथा व्यर्थता मता ।

न तैरिष्टेन युज्येत मिध्यार्थाऽभिनिवेशतः ।

तस्माद्देवोक्तमार्गेषु न स्वल्पोऽपि पतेद्बुधः ।

अतः स एव सद्धर्मैः सेव्यो वर्णिभिरादरात् ॥ २१० ॥

तस्माद्देवातिरिक्तमार्गाः स्वतंत्रं न फलसाधकाः । किन्त्वङ्गभावमेव प्राप्य यादृशं

आवरणमङ्गः ।

मूले, फलांशे तु प्रमत्तस्येत्यादि । पूर्वोक्तं फलांशमननुसन्धानस्य मुक्तिशास्त्रत्वप्रसिद्ध्या तन्मात्रनिष्ठस्येत्यर्थः । अन्यथाभावोऽन्यथाभावनम् । गिजन्ताद् घञ् । एतद्विष्टुष्वन्ति योऽन्यथेत्यादि । मूल इति । श्रीभागवते “यैऽन्यैऽविन्दाक्ष विमुक्तमानितिनस्त्वप्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः । आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतन्त्यथोऽनादृत्युष्मद्वर्षयः”, “विदूरकाष्ठाय मुहुः कुयोऽगिनामि”त्यादौ । नारसिंहे च “विपधरकणभक्षशङ्करोक्तेर्दशमलपञ्चशिखाक्षपादवादात् । महदपि सुविचार्य लोकतत्रं भगवदुपास्तिमृते न सिद्धिरस्ती”त्यत्र । इयञ्च निन्दा, न, न हि निन्दान्यायेन त्रिषेयस्तुत्यर्था किन्तु वास्तवीति बोधनायाहुः अत एवेत्यादि । अविरोधे तर्कपादे, “एतेन शिष्टापरिग्रहा व्याख्याता” इति सूत्रेणोक्त इत्यर्थः । भगवद्वाक्यस्येत्यादि । ननु कापिले पातञ्जले च विकर्मोक्त्यभावाद्यासपदैवैर्गोभाष्यकरणाद्भगवद्वाक्येषु पूर्वोक्तेषु स्तुतत्वाच्च नैवं वक्तुं युक्तमित्याकाङ्क्षायां तन्मूलभूतभगवद्वाक्यस्याभिप्रायमाहेत्यर्थः । नित्यानित्येत्यादि । तथाचैतदंशे स्तुतत्वादेव भाष्यकरणं, तत्रापीश्वरवादित्वात् । अत एव न साङ्ख्यस्य । अनीश्वरवादित्वात् । अन्यथा, आनुमानिकादिसूत्रेषु “न साम्बं दूषयेत्, एतेन योगः प्रत्युक्त” इत्यपि न सूत्रयेत् । अतः फलाऽजनकत्वान्निन्दादि । एकांशेनोपयोगाच्च स्तुत्यादीसुभयमप्युपपन्नमिति भावः । एवं सर्वेषां सन्मार्गाणां निर्णय उक्तः । अतः परं तदाभासानामाहुः तदन्येषामित्यादि । सर्वथैति । “प्रमाणाभासमूलत्वात् प्रमेयरहितस्त्वतः । साधनादिविरोधाच्च वैयर्थ्यं तेषु बुध्यतामि”त्यस्यर्थः ॥ २०९ ॥

एवं भासन्निकनिरूपणेन यत्तेषां बलं सिद्धं तदाहुः तस्मादित्यादि । मूले, न स्वल्पोऽपि पतेदिति । सुतराम् अल्पः साधनकरणे अशक्तोऽपि बुधः—उत्तरीतिकज्ञानवाञ्छेत् तदा न पतेत् ।

प्रमेयं वेदोक्तं तादृशमेव साधयन्तः फलाय भवन्तीति निष्कर्षः । तदभावेऽपि वेदोक्त-
मार्गेण केवलेनापि निस्तार इत्याह अतः स एव सद्धर्मैरिति ॥ २१० ॥

वेदविरोधे नरक इत्याह—

धर्ममार्गं परित्यज्य छलेनाधर्मवर्तिनः ।

पतन्ति नरके घोरे पापण्डमतवर्तनात् ॥ २११ ॥

अधुना तु कलौ सर्वे विरुद्धाचारतत्पराः ।

स्वाध्यायादिक्रियाहीनास्तथाऽऽचारपराङ्मुखाः ॥ २१२ ॥

क्रियमाणं तथाचारं विधिहीनं प्रकुर्वते ।

विक्षिप्तमनसो भ्रान्ता जिह्वोपस्थपरायणाः ॥ २१३ ॥

ब्राह्मणप्रायाः स्वतो दुष्टास्तत्र धर्मः कथं भवेत् ।

पद्भिः सम्पद्यते धर्मस्ते दुर्लभतराः कलौ ॥ २१४ ॥

धर्ममार्गं परित्यज्येति । तत्र हेतुः—पापण्डमतवर्तनादिति । पापवेपस्वीकारात्
एवं साहचर्ययोगद्वारा सर्वाणि मतानि दूषयित्वा, वेदविरोधाभावेऽपि भक्तिमार्गे ब्राह्मण-
विरुद्धवेपाभावेऽपि प्रकारभेदोऽस्तीति कस्यचिच्छङ्का स्यात् पापण्डमार्गोऽयमपीति ।
तन्निराकरणार्थं प्रकारान्तरे हेतुं वदन् भक्तिमार्गं प्रपञ्चयति अधुना त्विति, त्रिभिः ।
कालदोषाच्छक्तिहासे वेदाभावात् सर्वधर्माभावः ॥ २११-१२-१३-१४ ॥

आचरणभङ्गः ।

“न हि कल्याणकृत्कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छती”ति भगवदुक्तन्यायस्य तत्रापि समानत्वान्न पते-
दित्यर्थः । तदभाव इत्यादि । ननु योगाद्यभावे चित्तैकाग्र्याद्यभावाद्यद्गतायां वैदिकेनापि मार्गेण
न फलसिद्धिरिति शङ्कायां पूर्वार्धे युक्तेरुक्तत्वात् केवलेन वैदिकेन फलसिद्धिमाहेत्यर्थः ॥ २१० ॥

वेदविरोध इत्यादि । ननु वैदिकाभासमार्गे इष्टप्राप्त्यभावेऽपि, “न हि कल्याणे”ति गीतोक्त-
न्यायेनानिष्टनिवृत्तिस्तु भवित्रीत्याशङ्कायां तन्नित्यर्थं युक्तिपूर्वकं ततो महदनिष्टमाहेत्यर्थः । पाप-
वेपस्वीकारादिति । एतेन ये मूर्खा अनापद्यपि श्लेच्छादिवेषभापादिकं रोचयन्ते स्वीकुर्वन्ति च
तेऽपि तथेति बोधितम्, अतः परमिदानीं वैदिकमार्गस्योत्सन्नकल्पत्वं वक्तुं गीतायुक्तस्य प्रमाणानुरोधि-
प्रमेयस्य, कालादिसाधनापेक्षारहित इत्यत्रोक्तं यद्द्वलं तद्विचारयन्ति एवं साहचर्येत्यादिना । प्रकार-
भेद इति । वैदिकविलक्षणः शङ्खचक्रधारणादिरूपः । प्रपञ्चयतीति । उत्कपञ्चोधनमुखेन विस्तारयति ।
मार्गस्य बुद्धिस्यत्वाद्द्वर्तमानः प्रयोगः । त्रिभिरिति पदं, हेतुं वदन्नित्यनेन सम्बद्धयते । तत्रा“ऽऽचारप्र-
भवो धर्म” इति, “शौचाचारविहीनानां समस्ता निष्फलाः क्रिया” इत्यादिवाक्या“धयाकारी यथा-
चारी तथा भवती”ति श्रुतेश्च श्रौतधर्मस्य स्मार्त्वाचारसापेक्षत्वाद्विरुद्धाचरणेन पापसम्भवाद्येदानीं त्रिय-
माणस्य तस्माभासतैव, न तु धर्मत्वमिति मूले प्रपञ्चयित्वा तत्र सिद्धमर्थं हेतुपूर्वकमाहुः कालदोषे-
त्यादि । तथाच यत् एवमधुनाऽतो वेदोक्तप्रकारस्येदानीं व्यङ्ग्यत्वात्स न सिद्धयतीति नेदानीं स
बलिष्ठ इति भावः । एतेन प्रकारान्तरादरणे हेतुरुक्तः ॥ २११ ॥ २१२ ॥ २१३ ॥ २१४ ॥

तर्हि किं विधेयमित्याकाङ्क्षायामाह—

। अथापि धर्ममार्गेण स्थित्वा कृष्णं भजेत्सदा ।

श्रीभागवतमार्गेण स कथञ्चित्तरिष्यति ॥ २१५ ॥

अथाऽपीति । पापण्डमतस्वीकारमकृत्वा यथाशक्त्यग्निहोत्रादिकं कुर्वन् सदा कृष्णं भजन् भवति भगवदुक्तैर्नैव मार्गेण ततो मुख्यधर्माभावान्न फलं, भगवद्भजनाच्च न पातः, किन्तु कथञ्चित् कलिं तरिष्यति । कलिदोषाभिभूतो न भविष्यतीत्यर्थः ॥ २१५ ॥

अत्र बाधकद्वयं त्यागार्थमाह—

अत्रापि वेदनिन्दायामधर्मकरणात् तथा ।

। नरके न भवेत् पातः किन्तु हीनेषु जायते ॥ २१६ ॥

अत्रापि वेदनिन्दायामिति । भगवन्मार्गे स्थित्वा यदि वेदानामग्रामाण्यं वदेत् कथञ्चिदपि, तदा भगवन्नाम्नो नरकविरोधित्वान्न नरके पातः । किन्तु

टिप्पणी ।

भगवन्नाम्नो नरकविरोधित्वादिति । “कमलनयन वासुदेव विष्णो धरणिधराच्युतशङ्ख-
आवरणभङ्गः ।

तर्हीत्यादि । नन्वेवं सति स त्याज्य इत्यायाति, तथा सति सर्वथैव पापण्डत्वसम्भव इति किं विधेयमित्याकाङ्क्षायाम्, एकादशो यो धर्मेण भगवद्भजनप्रकारो भगवतोक्तस्तस्येदानीमशक्यत्वात्तदनुकल्परूपं यथाशक्तिकरणपक्षमाहृत्य भगवदुक्तं कर्तव्यमित्याहेत्यर्थः । पापण्डेत्यादि । मायावादिमतस्य पापण्डरूपतायाः पूर्वमुपपादितत्वाद्गमे वक्ष्यमाणत्वाच्च तन्मतस्वीकारमकृत्वा यथाशक्ति स्वधर्मकरणपक्षस्याग्रे स्थाप्यत्वात् स्ववर्णाश्रमप्राप्तमग्निहोत्रादिकं भक्तिमार्गाङ्गत्वेन कुर्वन्, “यद्यनीशो धारयितुं मनो ब्रह्मणि निश्चलम् । मयि सर्वाणि कर्माणि निरपेक्षः समाचरे”त्यादिसार्धद्वये भगवतोक्तेन भगवदाश्रितस्य निरपेक्षतया सर्वकर्माचरणश्रद्धापूर्वकभगवत्कथाश्रवण—तद्दान—लीलास्मरण—जन्माभिनय—सुदुर्भागवदर्थधर्मकामार्थाचरणरूपेण मार्गेण यो भगवन्तं सदाऽविच्छेदेन भजति स उक्तरीत्या धर्मफलस्य पातस्य चाभावे ततो भगवदुक्तकरणात्तथा भविष्यतीत्येतत्कर्तव्यमिति भावः । एतेन कालादिसाधनापेक्षारहितत्वं विचारितम् । एवञ्च, कलिदोषानभिभवे कलेः स्वल्पसाधनेन महाफलमद्वत्स्वाभाव्यादानुगुण्ये, एतादृशस्य फलं जीवन्मुक्तिः प्रतिभाति । तृतीयस्कन्धे पञ्चविंशो, इमं लोकं तथैवामिति श्लोकद्वये प्रथमाधिकारिणस्तथाभावप्रतिपादनात् । इतोऽधिकारिकारे तु तत्रैव, “अथो विभूतिं ममे”त्यादिश्लोकद्वयोक्तो वैकुण्ठे भोगो यः सेवाफलविवरणे सेवौपयिकदेहो वा वैकुण्ठादिष्वित्यनेनोक्त इति पर्यवसानं ज्ञेयम् ॥ ११५ ॥

अत्रेत्यादि । ननु यद्येवं तर्हि सर्वथा तरिष्यत्येवेति वक्तव्यं, न तु कथञ्चित्तरिष्यतीत्याशङ्कायां बाधकद्वयस्यात्रापि सत्त्वादेवमुच्यत इत्याशयेन श्रीभगवतोक्तमार्गे बाधकद्वयमाहेत्यर्थः । भगवन्मार्ग इत्यादि । वेदनिन्दाया नरक इति चतुर्थस्कन्धे भृगुशापे सिद्धम् । भगवन्नाम्नो नरकविरोधित्वं च पण्डेऽजामिलोपाख्याने । एवं शास्त्रद्वयविरोधे त्रिशङ्कुन्यायो भवतीत्यर्थः । कथञ्चि-

तृतीयमार्गसाधनत्वाद् हीनेषु जायते । शूद्रादिषु सम्भवति । अतो दृश्यते नीचयोनिषु भगवद्भक्तानां जन्म । तस्मादेतद्व्ययमकृत्वा भगवान् सेव्यः ॥ २१६ ॥

शूद्रादियोनौ जातस्य किं फलमित्याकाङ्क्षायामाह—

पूर्वसंस्कारतस्तत्र भजन्मुच्येत जन्मभिः ।

अत्यन्ताभिनिवेशश्चेत् संसारे न भवेत्तदा ।

एतावन्मात्रताऽप्यस्ति मार्गोऽस्मिन्मुरवैरिणः ॥ २१७ ॥

पूर्वसंस्कारत इति । संस्कारवशाद्भगवद्भजने जायमाने तस्मिन् देहे वेदादीनां स्मरणाभावान्निन्दाभावे तुष्टः सन् भगवान्मोचयेदित्यर्थः । तत्राप्येकं बाधकमाह अत्यन्ताभिनिवेशश्चेदिति । संस्कारस्य दुर्बलत्वे ज्ञानाभावात्संसारेऽभिनिवेशो भवति । ततो दृढभजनाऽभावात् मुच्यत इत्यर्थः । अनेन वेदान्दिन्द्रिया पुनरावृत्तिरुक्ता । पुनः शूद्रसाधनेन जायमानां मुक्तिं न निवारयति । अतो वेदान्दिन्द्रियाभावे भक्तिमार्गः समीचीनः । ननूत्कर्पासहनेन कथं वेदं न निन्देदतः सापाय एवायं मार्ग इत्याशङ्क्याह एतावन्मात्रताऽप्यस्तीति । अनिन्द्रियायां मोक्षः । निन्द्रियायामपि न नरकादिः । वेदातिरिक्त-

टिप्पणी ।

त्रक्रपाणे । भव शरणमितीरयन्ति ये वै त्यज भट दूरतरेण तानपापान् । यमनियमविधूतकल्मषाणामनुदिनमच्युतसकमानसानाम् । अपगतमदमानमत्सराणां ब्रज भट दूरतरेण मानवानाम् । ते मे न दण्डमर्हन्ति" इत्यादिषु, नृसिंहपुराणे नवमाध्याये च भगवन्नाम्नो नरकविरोधित्वं प्रसिद्धम् ॥२१६॥

आवरणभङ्गः ।

दिति । स्वरूपार्थसाधनफलेषु । तृतीयमार्गसाधनत्वादिति । "यमलोकगमनानुकूलो यो जायसे"त्यादिश्रुत्युक्तो मार्गस्तत्साधनत्वादित्यर्थः ॥ २१६ ॥

शूद्रेत्यादि । ननु यदि कदाचिदेवं स्यात्तदा किं मग्नश्चेत् पातालं प्रविशेदुत नेति शङ्कां हृदि कृत्वा तादृशस्य फलमाहेत्यर्थः । मूले जन्मभिरिति बहुवचनेन बहुकालमन्तरायो भवतीत्युक्तम् । जातेऽप्यन्तराये पुनः फलाप्तौ किं चीजमत आहुः संस्कारेत्यादि । तत्रापीत्यादि । तर्हि परिणामसुखदत्त्वे विलम्बोऽप्यदुष्ट एवेति शूद्रादियोनावपि किं बाधकमिति शङ्कायां शूद्रादियोनौ संस्कारेण भजनेऽपि बाधकमाहेत्यर्थः । कारिकाद्वयसिद्धमर्थमाहुः अनेनेत्यादि । न निवारयतीति । पूर्वजन्मीना वेदान्दिन्देति शेषः । यद्यपि मूले वाशिष्ठलिङ्गोक्तशाण्डिल्योपाख्यानं दृढकृत्वाऽधर्मस्याप्यावर्षकत्वमुक्तं, तथापि, "अपि चेत् सुदुराचार" इति वाक्यात्तस्य दौर्बल्यं, "स्वपादमूलं भजतः मियस्य त्यक्तान्यभावस्य हरिः परेशः । विकर्म यचोत्पतितं फयधिदुमोति सर्वं हृदि सन्निविष्ट" इति वाक्याद्यं बुद्धिपूर्वकमेव तत्करणे पुनरनुगुप्सायां च तस्य तथात्वं न त्वन्यथापीति ज्ञापनाय विधृतौ तदनुत्प्रेस इति ज्ञेयम् । एवं समीचीनत्वे किञ्चिदासाह्य परिहरन्ति ननूत्कर्पे-त्यादि । उत्कर्पासहनेनेति । भगवन्मार्गापेक्षया वेदमार्गोत्कर्षधृतौ तदसहनेन । आहृति । मार्गा-

मतेषु भगवन्मार्गे एतावदपि फलमस्ति, न तु साह्यादाविति तेभ्य उत्कर्षः ॥ २१७ ॥

भक्तिमार्गे मुख्यानां फलमाह—

सर्वत्यागेऽनन्यभावे कृष्णमात्रैकमानसे ।

सायुज्यं कृष्णदेवेन शीघ्रमेव ध्रुवं फलम् ॥ २१८ ॥

सर्वत्याग इति । अन्तर्बहिः सर्वत्यागः, स्वामित्वेन कृष्ण एव सर्वदा मनोनिवेशनम् । अभ्यासेन तद्भवति । अन्येषां देवानां तद्विभूतित्वेन तत्सेवकत्वेन वा सन्माननं यदि स्फुरति । एवं देहपातपर्यन्तं कृष्णैकमानसस्य सायुज्यं शीघ्रमेव भवति । काय-वाग्बिनियोगाभावेऽपि स्वस्नेहाभावेऽपि मनोमात्रस्थितौ फलमेतदित्यर्थः ॥ २१८ ॥

ततोऽपि विशेषमाह—

एतादृशस्तु पुरुषः कोटिष्वपि सुदुर्लभः ।

यो दारागारपुत्राप्तान् पाणान् वित्तमिमं परम् ।

हित्वा कृष्णे परं भायं गतः प्रेमद्युतः सदा ॥ २१९ ॥

एतादृशस्त्विति । पूर्वोक्तौ लोके सम्भवत्यपि । एतादृशस्तु दुर्लभः । योऽग्रे वक्ष्यते ।

टिप्पणी ।

तेभ्य उत्कर्ष इति । भक्तिमार्गस्य कर्मज्ञानयोगादिभ्य उत्कर्षः कृष्णाश्रयप्रकाशे प्रपञ्चित इति नात्र लिख्यते । ननु “भवत्या त्वनन्यये”ति गीतायां श्रवणादेर्भगवत्प्रापकत्वमुच्यते कथं विशिष्टरूपे फले भगवति साधनं प्रेमैवेत्यत आहुः ॥ २१७ ॥

आचरणभङ्गः ।

न्तरेभ्य उत्कर्षमाहेत्यर्थः । तेभ्य उत्कर्ष इति । ते तु विमार्गपरिपोषिता नरकायैव भवन्त्ययं तु तथात्वेऽपि न तथेति प्रारम्भदशायामस्य सापायत्वेऽपि तेभ्योऽस्य उत्कर्ष इत्यर्थः । प्रारम्भदशाच्च, “यद्यनीश” इत्यनेनानुकल्पनया कथनेऽपि, “लभते निश्चलां भक्ति”मिति फलोक्त्या ततः पूर्वभावित्वेन तदानीं भक्त्यऽभावाच्च ज्ञेया । गीतायामभ्यासेऽप्यसमर्थोऽस्तीति वाक्यद्वयेऽनुकल्पताबोधनादपि तथा ॥ २१७ ॥

भक्तीत्यादि । एवं जयन्याधिकार उत्कर्षं फलत उक्त्वा, “ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्ये”त्यादिवाक्यचतुष्टयोक्तमध्यमाधिकारे भगवता, न विरादुद्धारस्योक्तत्वेनोपायशङ्काभावात्फलतो वेदमार्गसाम्यरूपमित उत्कर्षं वक्तुं भक्तिमार्गे असुरख्यानां मध्यमाधिकारिणां फलमाहेत्यर्थः । “ये त्वि”त्यादिगीतावाक्यतात्पर्यमाहुः अन्तर्बहिरित्यादिना । गीतायाम् “अनन्येनैव योगेने”त्यस्यार्थो न स्फुट इति तमाहुः स्वामित्वेनेत्यादि । अभ्यासयोगप्रकारमाहुः अन्येषामित्यादि । ननु भगवता तादृशस्य शीघ्रं स्वप्राप्तिकथनात् फलतो विचारे उच्यते प्रतीयते, न तु मध्यमत्वमित्यत आहुः कायेत्यादि । तथाच मार्गोत्कर्षबोधनायैवं फलं भगवता प्रतिज्ञापूर्वकमवधारणार्थमुच्यते । न तावताधिकारस्योत्तमत्वे भक्तिपदस्याभावादिति भावः ॥ २१८ ॥

ततोऽपीत्यादि । एतद्भ्रमं वक्तुमिति शेषः । तथाच यतो वक्ष्यमाणस्य दौर्लभ्यं, नास्त्येत्यतोऽयं

भागवते नारायणपरः प्रशान्तात्मैव लोके दुर्लभ उक्तः । ज्ञानमिश्रो भक्तः प्रेमयुक्तस्तु ततोऽपि दुर्लभः । तत्रापि सदा प्रेमप्लुतः । तस्य भगवत्सायुज्यं भवतीति किं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २१९ ॥

एवं भक्तिमार्गे फलश्रुपपाद्य सर्वमेव मार्गश्रुपपादयति—

विशिष्टरूपं वेदार्थः फलं प्रेम च साधनम् ।

तत्साधनं नवविधा भक्तिस्तत्प्रतिपादिका ॥ २२० ॥

गीता सङ्क्षेपतस्तस्या वक्ता स्वयमभूद्धरिः ।

तद्विस्तारो भागवतं सर्वनिर्णयपूर्वकम् ।

व्यासः समाधिना सर्वमाह कृष्णोक्तमादितः ॥ २२१ ॥

विशिष्टरूपमित्यादिना, एतन्मार्गद्वयं प्रोक्तमित्यन्तेन । अत्र प्रमेयं विशिष्ट-

आवरणभङ्गः ।

मध्यम एवेति भावः । दौर्लभ्यमेव विशदीकुर्वन्ति भागवत इत्यादि । पद्यस्कन्धे चतुर्दशाध्याये । “देवानां शुद्धसत्त्वानामृषीणां चामलात्मनाम् । भक्तिर्मुकुन्दचरणे न प्रायेणोपजायते । रजोभिः सह सद्भवाताः पार्थिवैरिह जन्तवः । तेषां ये केचनेहन्ते श्रेयो वै मनुजादयः । प्रायो मुमुक्षव-स्तेषां केचनैव द्विजोत्तमाः । मुमुक्षूणां सहस्रेषु कश्चिन्मुच्येत सिद्धयति । मुक्तानामपि सिद्धानां नारायणपरायणः । सुदुर्लभः प्रशान्तात्मा कोटिष्वपि महासुते” इति । इतोऽप्यधिकमाहुः प्रेम-युक्तस्तु ततोऽपि दुर्लभ इति । तृतीये पञ्चविंशे “देवानां गुणलिङ्गानामि”ति द्वयेन या भक्तिर्लक्षिता । सङ्कल्पविकल्परहितं देवरूपं मनो यस्य तादृशस्य पुरुषस्य सर्वेन्द्रियाणां गुणातीते भगवति स्यामाविकी वृत्तिसन्निरुद्धता या सा भक्तिरिति तत्र सिद्धान्तितम् । ततस्तद्दानप्यग्रे मुस्यो लक्षितः । “नैकान्तातं मे स्पृहयन्ति केचिदि”त्यादिश्लोकत्रये । तत्र, केचिदिति दुर्लभाधिकारसूचना च तथा-त्वम् । एवं सति यथा स्वयं भगवद्देशो भवति तादृश्या भक्त्यरत्यायाः प्रेमशब्दवाच्यत्वात् पूर्वपेक्षयास्योत्तमत्वेऽपि तथा । इयमेव च निर्गुणा भक्तिरित्युच्यते । तत्रैवोन्नतिशो, “मद्गुणश्रु-ती”ति सार्द्धेन लक्षितत्वात् । एतादृशभक्तिमतः फलं पूर्वमेवोक्तम्, “अनिच्छतो गतिमप्स्वी प्रयुङ्क्ते” इति । एतदेव सेवाफले मध्यमफलत्वेनोक्तं सायुज्यमिति । इतोऽप्युत्तमाधिकारमाहुः तत्रापि-त्यादि । नवमेऽम्बरीपोपाख्याने, “अहं भक्तपरापीन” इत्यादिवाक्यैस्तादृशसालौकिकसामर्थ्यरूप-मुख्यफलस्यैव भगवद्दानेन सिद्धेर्मुख्यनपेक्षत्वात्तद्दाने केमुक्तिकमेवेति मध्यमाधिकारेऽपि यत्र नापा-यशाहा, तत्रोत्तमस्य क तद्गन्धोऽपीति नाद्यं मार्गः सापाय इति भावः । मुख्यभक्तेर्लक्षणं च तृतीये एकोनत्रिंशो, “अहेतुक्यऽवहिते”ति सार्द्धेद्वयेनोक्तम् । तत्र च, “दीयमानं न गृह्णती”ति मुक्तिफलनात्कृष्टत्वाद्भजनानन्दाधिकाररूपमलौकिकसामर्थ्यमेव फलं कुर्यति, तदेव च पुष्टिप्रदाह-मर्यादायां पुष्टिभक्तेषु विवेच्यते इति दिक् । एतेन फलतः संप्रतोऽधिकत्वं विचारितम् ॥ २१९ ॥

अतः परं सुगमत्वं वक्तव्यम्, तत्र प्रमाणप्रमेयसाधनफलैर्मक्तिमार्गोत्कर्षं दर्शयितुं “विशिष्टरूप-मित्यादिसार्द्धत्रयं विवृष्यन्ति अत्र प्रमेयमित्यादि । अत्र प्रमाणापेक्षया प्रमेयस्यैव जीवानुसू-

नन्वेवं पापण्डानामपि वचनानि भवन्तीत्याशङ्क्याह—

विरुद्धकरणं नास्ति प्रक्रिया न विरुद्धते ।
कल्पितैरेवं बाधः स्यादवोचाम प्रमाणताम् ॥ २२५ ॥
सर्वथा चेद्धरिः कृपा न भविष्यति यस्य हि ।
तस्य सर्वमशक्यं स्यान्मार्गोऽस्मिन् सुतरामपि ।
कृपायुक्तस्य तु यथा सिद्ध्येत् कारणमुच्यते ॥ २२६ ॥

विरुद्धकरणं नास्तीति । नात्र श्रुतिस्मृतिविरुद्धाचारो, नापि प्रमेयं वेदविरुद्धम् । अतो नात्र विरुद्धसम्भावनाऽपि । ननु पराश्रया मुक्तिर्मायावादादिभिर्निराकृतेति कथं न प्रमेयविरोधस्तत्राह कल्पितैरेव बाधः स्यादिति । ते हि स्वमात्रं फलत्वेन कल्पयन्ति । तत्त्वप्रामाणिकम् । आत्मशब्दस्य भगवद्वाचकत्वात् । न तु जीवपरत्वं वेदान्तानाम् । नापि जीवस्य फलरूपत्वम् । अतः परमानन्दोऽधिको भवतीति न कदापि मुक्तिः

टिप्पणी ।

पराश्रयेति । भगवदधीना भगवत्प्रवेशरूपा वेत्यर्थः । अतः परमानन्द इति । जीवात्परमानन्दः कृष्णोऽधिक इति तस्मात्स्वरूपत्वान्मुक्तिर्न स्वाधीना केवलरूपत्वात् वेत्यर्थः ।—

आवरणभङ्गः ।

मूले, प्रक्रियापदेन परिपाटी बोध्यते । तां विशदयन्ति नापि प्रमेयमित्यादि । तथाच पापण्डवैलक्षण्यस्यात्र स्फुटत्वाद् बुद्धिमत्सद्भानं सुखेन भविष्यतीति नैप दोष इत्यर्थः । मूले, कल्पितैरित्यादि । वाक्यत्वेन कल्पितैर्वाक्याभासैरेवात्र बाधबुद्धिर्न तु वास्तविको बाधः । “अहं सर्वस्य प्रभवः” इत्यादि । “प्रायेण भक्तियोगेन” इत्यादिप्रमाणानामुक्तत्वादित्यर्थः । ननु भवंत्वस्य प्रामाणिकत्वं, तथापि स्वाश्रयमुक्तिपक्षस्य कथं कल्पितत्वमत आहुः ते हीत्यादि । आत्मशब्दस्येति । “आत्मलामात्र परं विद्यते”, “तरति शोकमात्मविदि”त्यादिफलवाक्यगतस्य तस्येत्यर्थः । ननु मैत्रेयीब्राह्मणे, आत्मशब्दः शारीरपर एव सिद्ध इति जीवपरत्वमेव वेदान्तानामिति कथं तथैत्यत आहुः न त्वित्यादि । यद्येवं स्याद् व्यासः शारीरजिज्ञासामेव प्रतिजानीयात्त ब्रह्मजिज्ञासात् । अनुपपत्तेस्तु न शारीर इति च न वदेत् । अतो मैत्रेयीब्राह्मणेऽप्युपसंहारमाध्वर्यं निश्चित्याऽऽत्मशब्दो ब्रह्मपर एवानुसन्धेय इति भावः । तद्विदं विस्तरतो ब्रह्मसूत्रभाष्यादयान्तव्यम् । ननु विविक्तात्मज्ञानादपि यावद् दुःखनिवृत्तेः “आत्मानं चेद्विज्ञानीयादयमस्मीति पूरुषः । किमिच्छन् कस्य वा हेतोः शरीरभनुसङ्घरोदि”ति श्रुतिसिद्धत्वात् कथं न स्वस्य फलत्वमत आहुः नापीत्यादि । जीवो ह्यंशः प्रदेशो वा । ब्रह्म तु ततोऽधिकम् । अधिकं तु भेदनिर्देशादित्यादिभ्यः । अतः प्राप्तिर्भूयैवेति न यावद्दुःखनिवृत्तिमात्रस्य फलत्वम् । उक्त्यावये जीवलिङ्गस्यादर्शनाच्च न जीवस्य फलत्वमतस्येत्यर्थः । एवं स्वाश्रयमुक्तिपक्षदूषणेन तस्य कल्पितत्वं प्रतिपाद्य पराश्रयमुक्तिपक्षे यत्तापनं पूर्वत्र सिद्धं तत्राहुः अतः इत्यादि । अस्य प्रमेयस्य पुनमुक्तत्वेऽपि पुनः स्मारणस्य

स च दुर्लभ इति । तेनापि वक्तव्यं प्रकारमाह—

तदभावे स्वयं वाऽपि मूर्तिं कृत्वा हरेः क्वचित् ।

परिचर्यां सदा कुर्यात् तद्रूपं तत्र च स्थितम् ॥ २२८ ॥

तदभाव इति । कचिदेशविशेषे सत्परिपन्थिनामभावयुक्ते हरेर्मूर्तिं कृत्वा भजेत् । अयमेवाऽस्य मार्गस्य प्रकार उच्यते । यन्मूर्तौ कृतं सर्वं भगवति कृतं भवति ।

आवरणभङ्गः ।

जिज्ञासायाश्च कथनादेतदुभयं गुरुणापि परीक्ष्यमित्यपि सूचितम् । अन्यथा, “इदं ते नातपस्का-
ये”ति वाक्यादतादृशाय कथने गुरोरप्याज्ञाभङ्गः प्रसज्येत । एवमेकं सपरिकरमाद्यं साधनमुप-
दिष्टम् । तदग्निं साधनमाहुः तदेत्यादि । तादृशभजनतः प्रसन्नस्य गुरोरुपदेशोत्तरम् । इदं
द्वितीयं साधनम् ॥ २२७ ॥

नन्वत्र मूल एव कुठारपात इत्याकाङ्क्षायां कलेर्वलिष्ठत्वेनाग्निमेव गुरुलक्षणाभावमालोच्य स्वसि-
द्धैवेतन्मार्गीयगुरुत्वं नियच्छन्त आहुः स चेत्यादि । तदभाव इत्याद्याज्ञापनादिदं ज्ञात्वा करणे,
“यस्त्विच्छया हृतः पुम्भिराभासो ह्याश्रमात् पृथगि”त्याभासत्वाभावः सेवायास्तृतीयस्कन्धोक्तमौ-
ढ्याभावश्च सेवाकर्तुः साधितः । स्वयमेव सेवाकरणेऽपि प्रकारविशेषसन्देहे तादृशा यदि मिलन्ति
तदा प्रकारादेशे प्रष्टव्या इत्यपि सूचितम् । सत्परिपन्थिनामभावयुक्त इति । एकादशे, “देशान्
पुण्यानाश्रयेत मद्भक्तैः साधुभिः श्रितानि”ति । सप्तमेऽपि “यत्र यत्र हरेरर्चा स देशः श्रेयसां
पदमि”तिकथनात् यथा भ्रमतो धर्मचक्रस्य यत्र नेमिरशीर्यतेति निरुक्त्या फलब्रह्मैमिशस्य उत्त-
मत्वं तथाप्रापीति भावः । तेनापचौ वज्रादयोऽपि सङ्गृहीता ज्ञेयाः । हरेर्मूर्तिं कृत्वा भजेदिति ।
भगवत्स्वरूपं स्वामित्वेन भावयित्वा आत्मानं दासं भावयन् दासकार्म कुर्यादित्यर्थः । ननु पूर्वमस्य
मार्गस्य भगवदुक्तत्वप्रतिपादनादस्मिन् भगवद्भक्तत्वमुक्तं भवति । तल्लक्षणं चैकादशे योगेश्वरवाक्ये,
“ये वै भगवता प्रोक्ता उपाया ह्यात्मलब्धये । अजः पुंसामविदुषां विद्धि भागवतान् हि तानि”-
त्युक्तम् । तत्र ये धर्मा वै निश्चयेन भगवत्कला एव, कायवाङ्मनोभिर्व्यस्तैः समस्तैर्भगवद्विषया
एव, भगवतैव च प्रोक्ताः, यथा, “मन्मथा भवे”त्यादौ ते भागवता इति तत्र स्थितम् । एवं सति
योगेश्वरवाक्येषु आत्यन्तिकक्षेमप्रश्ने, “मन्येऽकुतश्चिदि”त्यनेन प्रपत्तिमार्गं तथात्वेनोक्त्वा “धर्मान्
भागवतान् ब्रूते”ति प्रश्ने, “ये वै” इति लक्षणमुखेन तानेवोक्त्वा द्वितीये तदुत्कर्षं चोक्त्वा
तदमे त्रिभिः प्रथमाधिकारिकार्याज्ञान् पञ्चभिस्तदनुकल्परूपांश्चाह । ततः स्थूलबुद्धीनामपि भगव-
त्प्राप्त्यर्थं तानेवादितः पुनराह । ऐहिकामुष्मिकफलभोगविरागपूर्वकं गुरुशरणगमनं, ततस्तत्सेवनं
सर्वभावेन । ततः कर्मज्ञानमार्गप्रवेशस्ततः सप्तभिर्भक्तिमार्गस्ततस्तस्य फलपर्यवसायित्वमिति क्रमेण ।
ननु भगवानप्येकादशाध्याये, “श्रद्धालुर्मे कथाः शृण्वन्नि”त्यादिना, भगवदाश्रितस्य कथाश्रवण-
गानसरणजन्माऽभिनयभगवदर्थधर्मकार्थवर्णानि भक्तिलभकारणत्वेनाहेति तं क्रमं विहाय
किमिति मूर्तिमजनमेव प्रथमत उच्यते इत्याकाङ्क्षायामाहुः अयमित्यादि । तथाच साक्षादुपयो-
३ २५ मुख्यतयोपदेश इति भावः । सर्वमिति । एवञ्च समान्त्यायेन मूर्तावपराधोऽपि

तत्र मूर्तेर्भगवत्त्वं त्रेधा निरूपयति तद्रूपमिति । वस्तुविचारेण सर्वस्य भगवद्रूपत्वा-
द्विशेषस्त्वयम्—एनमुद्धरिष्यामीति तदा मृदादेः प्रादुर्भूतो भक्तिमार्गानुसारेणाह तत्र
च स्थितमिति । मूर्तौ स्थितम् । परं यत्र हस्तस्तत्र हस्तः । तच्चदवयवेषु तच्चदव-
यवा इति ॥ २२८ ॥

तत्र हेतुः—

साकारव्यापकत्वाच्च मन्त्रस्यापि विधानतः ।

श्रीकृष्णं पूजयेद् भक्त्या यथा लब्धोपचारकैः ॥ २२९ ॥

व्यापकं साकारं ब्रह्मेति । अतः सर्वे कटकधुपचारा भगवदवयवेष्वेव साक्षात्कृता
भवन्ति । उपासनामार्गानुसारेणापि मूर्तविव भगवद्भजनं भवतीत्याह मन्त्रस्यापि
विधानत इति । न्यासादिपूर्वकं सर्वपूजा ।—

आचरणभङ्गः ।

भगवदपराध इति ज्ञापितम् । तत्रेत्यादि । ननु तथापि “सूर्योऽग्निर्ब्राह्मणा गाव” इति भगवता-
ऽन्येषामपि पूजास्थानानां कथनाच्छालग्रामे भगवत्सान्निध्यस्य शास्त्रसिद्धत्वाच्च तानि विहाय
किमिति मूर्तविव भजनमुपदिश्यत इत्याकाङ्क्षायां सात्त्विकानां ज्ञानभक्त्युपासनाप्रधानभेदेन त्रैवि-
ध्यात्तत्तद्रीत्या कथने तस्य तस्य बोधो भवतीति तत्तदर्थं त्रेधा निरूपयतीत्यर्थः । तत्र पूर्वं ज्ञान-
प्रधानं प्रति भगवत्त्वे हेतुमाहुः वास्त्वित्यादि । यद्येवं तर्हि मूर्तौ को विशेष इत्यत आहुः विशे-
पस्त्वित्यादि । तथाच यथा प्रह्लादाद्यर्थं स्तम्भादिभ्यः प्रादुर्भावस्तथात्राप्येतस्यैवोद्धाराय प्रादुर्भावो,
न तु साधारणतयेति सूर्यादिभ्यः शालग्रामाच्चात्रायं विशेष इत्यर्थः । एवञ्चेन्द्रसुप्तोद्धाराय दास-
ब्रह्माविर्भाव इवान्नापि लौकिकी जीवक्रियाऽभिव्यक्तौ व्यापृतापि सती इच्छाशरीर एव प्रविश-
तीति न कश्चिच्छङ्कालेशः । भक्तीत्यादि । द्वितीयं प्रति तथाहेत्यर्थः ॥ २२८ ॥

.. नन्वेवं मूर्तौ भगवत्स्थितिज्ञापनेऽपि भक्तिमार्गीयाणां सर्वतत्त्वनिर्धारानावश्यकत्वस्य द्वितीय-
स्कन्धे सञ्जातभक्तिधारणायां व्यवस्थापितत्वान्मूर्तौ भेदबुद्ध्यनपगमेनारम्भदशायां साक्षात्काराभा-
वेन च तत्र भगवद्बुद्धिदौर्घ्यमित्यर्थः । मूलस्तेन चकारेणात्रापि पूर्वोक्तो विशेषः समुचीयते । तेनासाधार-
ण्यमपि तादृशबुद्धिसहकारीति हेत्वोः साधारणत्वमप्येतेन निवारितं ज्ञेयम् । पृतीयं प्रत्याहुः
उपासनेत्यादि । भवतीति । श्रेष्ठं भवतीत्यर्थः । हेतुं विवृण्वन्ति न्यासादीत्यादि । एकादशी-
यससर्वशाध्याये, “शैली दास्यमी”त्यादिना प्रतिमा उक्त्वा, “कृतन्यासो मदर्चा चे”त्यादिना
न्यासादिपूर्वकं सुदर्शनादिपार्षदादीनां सर्वेषां पूजा महता संरभेण भगवतोक्ता । तथैव शिवादि-
भिधेति तथेत्यर्थः । एवमेवैकादशाध्याये ज्ञानिनमुपक्रम्य स्थानिन् विरंजनोऽर्पणमुक्त्वा तत्रासा-

मूर्तीं विशेषमाह श्रीकृष्णमिति । मूर्त्यन्तरे व्यन्तरितत्वम् । यथावद् मुख्यतया
प्राप्तैर्द्रव्यैरुपचाराः कर्तव्याः ॥ २२९ ॥

टिप्पणी ।

* मूर्त्यन्तर इति । अन्यमूर्तिभजने श्रीकृष्णस्य मूलभूतत्वात्तदवतारस्य मूर्तीं स्थितत्वाद्भजने
श्रीकृष्णस्य द्वाभ्यां व्यवहितत्वमित्यर्थः ॥ २२९ ॥

आधरणभङ्गः ।

* मध्ये, यद्यनीश इत्यादिचतुर्भिस्तदर्थं साधनानि तैर्भक्तिलाभं ततस्तयोपासने फलं स्वपदप्राप्तिरूप-
मुक्त्वा तत्कथनेन तस्य ज्ञानमिश्रभक्तत्वं च बोधयित्वा प्रश्नानुरोधेन साधुलक्षणं चोक्त्वाऽप्ये भक्ति
कथयितुं, “महिम्नमद्भक्तजने”त्यादिना तं प्रत्यपि मूर्तिभजनमेव महता सन्दर्भेण भक्तिलाभायोक्तम् ।
तथैवैकोनविंशो “पुनश्च कथयिष्यामि मद्भक्तेः कारणं परमि”ति प्रतिज्ञाय, “श्रद्धाऽमृतकथायां म”
इत्युपक्रम्य, “एवं धर्मैर्मुन्युपाणाधुद्भवत्मानिवेदिनामि”त्यन्तैर्भक्तिर्मिश्रभक्तं प्रत्यपि पूर्वोक्तान्येव
सूत्रानि, मूर्तिपरिचर्या च प्रत्याहारेण बोध्यत इत्येवं बोधयितुं ज्ञानभक्त्युपासनाक्रमेणाचार्यैर्मूर्ति-
भोगवत्त्वबोधनाय हेतव उक्त्वा इति सर्वेषां मूर्तिपरिचरणमेव भगवदाशयगोचर इति तस्यैवोपदेश
इति दिक् । अत एव “परिचर्या चोभयत्रे”ति योगोद्धरवाक्यम् । “परिचर्या स्तुतिप्रहे”ति, “ममा-
र्चास्वापने श्रद्धे”ति, “आदरः परिचर्यायामि”त्यादिभगवद्वाक्यानि च । एवं मूर्तीं परिचरणमेव
मुख्यमिति स्थापितम् । मूर्तिवित्यादि । एव सर्वासु मूर्तिषु तुल्यतया भजनप्राप्तौ कस्या कार्यमि-
त्यपेक्षायां कस्याच्चिन्मूर्ती, विशेषमाहेत्यर्थः । मूर्ती भगवदस्थितिर्नहेरयसीवावेशरूपा भवति । एवं
सति मूर्त्यन्तरे य आवेशः सोऽवताररूपस्य । तच्च, “एतन्नानावताराणां निधानं बीजमव्ययमि”ति
भागवदंशपुरुषांशभूतमिति व्यन्तरितत्वं बोध्यम् । अत्र च श्रीकृष्णपदेन युगलसेवापि सूचिता
ज्ञेया । समानन्यायाच्च तत्स्वरूपे तथास्थितिरिति च । अत्रत्यो विशेषो मत्कृतमूर्तिपूजनवादादनु-
सन्धेयः । एवं मूर्तिं निश्चित्य, “परिनिष्ठा तु पूजयामि”ति वाक्यात् पूजनमावश्यकमिति तत्प्रका-
रमाहुः यथावदिति । एतस्यैव विवरण, मुख्यतयेति । राजोपचारैरित्यर्थः । लब्धोपचारकैरित्यस्य
विवरणं, प्राप्तैर्द्रव्यैरुपचाराः कर्तव्या इति । पूजनं च समीपे स्थित्वा यथायोग्यं सेवनम् । परिचर्या
तु विप्रकर्षे स्थित्वेति विशेषः । उचितः सत्कार उपचारः । उपचाराश्च शक्त्यनुसारेण सहस्रशतषोड-
शपञ्चान्यतमाः । तत्रोद्घासावाहनेऽत्र न स्त एव । मूर्तीं स्थितेरुपपादितत्वात् । पाद्यं तु स्नानसमय
एव साम्प्रदायिकैः क्रियते । दन्तधावनं तु बालभावादेव नेहं । अभ्यङ्गोन्मर्दनादर्शाभिपेक्षानि तु
यथासम्भवम् उत्सवाद्यौ मत्सहं विच्छिद्य च क्रियन्त एव । एवमन्येऽपि सम्प्रदायाद् बोध्याः ।
आश्रयेतेत्यनुवृत्तौ, “देवासुरैर्मनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि चे”ति वाक्यात् ॥ २२९ ॥

तत्रापि भक्तिमार्गानुसारेणोपचारा मुख्या इत्याह—

यथा सुन्दरतां याति वस्त्रैराभरणैरपि ।

अलङ्कुर्वीत सप्रेम तथा स्थानपुरःसरम् ॥ २३० ॥

भार्यादिरनुकूलश्चेत् कारयेद् भगवत्क्रियाम् ।

उदासीने स्वयं कुर्यात् प्रतिकूले गृहं त्यजेत् ।

तत्त्यागे दूपणं नास्ति यतो विष्णुपराङ्मुखाः ॥ २३१ ॥

यथा सुन्दरतां यातीति । सप्रेमेत्यनुद्वेगार्थम् । स्थानं मन्दिरम् । तदलङ्कारपूर्वकमेव भगवदलङ्करणं कर्तव्यमित्यर्थः । एवं प्रवृत्तस्य भार्यादीनां विनियोगमाह भार्यादिरनुकूलश्चेदिति । भार्यादिकं गृहम् । विष्णुपराङ्मुखा भार्यादयः, अन्यथा परित्यागे दोष एव । अनेन, अवैष्णवैः सहासिन्मार्गे न स्थातव्यमित्युक्तं भवति ॥२३०॥२३१॥

टिप्पणी ।

अनेनेति । न स्थातव्यमित्युपलक्षणमेव, अवैष्णवानां सिद्धान्तमपि न ग्राह्यम् । अत एव पद्मपुराणे, “अवैष्णवानामत्रं च पतितानां तथैव च । अनर्पितं तथा विष्णोः श्वमांससदृशं भवेदि”ति ॥२३१॥

आवरणभङ्गः ।

अनुद्वेगार्थमिति । उद्वेगो द्वेषा, चित्तस्य चाञ्चल्येन खेदेन च । खेदोऽपि देहरोगादिकृती भगवति दुरुपचारकृतश्च । तत्प्रेम्णा क्रियमाणे शीतोष्णवर्षादिषु जलवसनादीनां यथोचितसमर्पणमेव भवति । चाञ्चल्यादिकं च निवर्तत इति तदर्थं, न तु पुष्टिरूपताज्ञापनार्थं, साधनावसांतं इत्यर्थः । स्थानं मन्दिरमित्यादि । “सम्मार्जनोपलेपाभ्यां सेकमण्डलवर्तनैः । गृहशुश्रूषणं मयं दासवचदमायथे”ति भगवद्वाक्यादित्यर्थः । उपलक्षणमेतत् । तेन वितानरायनासनाधलङ्करणमपि तत्तदुपयोगावसरात् पूर्वं बोध्यम् । एवं प्रवृत्तस्येत्यादि । इदं च सहायसप्रेक्षमिति ते यादृशा अपेक्षितास्तान् वक्तुं भार्यादिविनियोगमाहेत्यर्थः । एतेन दारादीनां निवेदनोत्तरं विनियोगः प्रदर्शितः । निवेदनाभावेऽपि प्रातिकूल्यस्य सम्भवादिति । तथा “मदर्थे धर्मकामार्थानाचरन्ति”ति, “मदर्थेऽर्थपरित्यागो भोगस्य च मुखस्य चे”ति वाच्यं च समर्थितं ज्ञेयम् । ते चेदनुकूलस्वदा भगवत्येव विनियोज्याः, न स्वार्थमिति । औदासीन्यं तु निर्भ्रमेण तेषां क्लेशसम्भवात्, क्षिप्तस्य च भगवताऽनङ्गीकारात् स्वयमेव कुर्यात् । प्रातिकूल्ये तु त एव त्याज्या न तु स्वयं गच्छेदिति बोधयितुं गृहपदार्थमाहुः भार्यादिकमिति । तथाच, “न निर्विष्णो नातिसक्तो भक्तियोगोऽस्य सिद्धिदः” इति मध्यमाऽधिकारात् तथेति भावः । ननु, “वृद्धौ च मातापितरौ साध्वी भार्या शिशुः सुतः । अप्यन्यायशतं कृत्वा भर्तव्या मनुरब्रवीदि”ति स्मृतेस्तत्त्यागोऽनुचितो मध्यमाधिकारे दोषस्यापि सम्भावनादिति शङ्कायां, तत्त्यागे दूपणं नास्तीत्यर्थं विवृष्यन्त आहुः विष्णुपराङ्मुखा इत्यादि । ततो “दुःसङ्गमुत्सृज्ये”त्यादौ दुःसङ्गत्यागस्याङ्गत्वेनोपदेशात् स्मृतेरुद्विपरत्वात्साध्यादिपदयोगेनानाहिसुखत्यागपरत्वाद्वा तथेति भावः । एतदेवाहुः अन्यथेत्यादिना । “एवं कृष्णात्मनाथेषु मनुष्येषु च सौहृदमि”ति वाक्यात्तथात्वेऽपि त्यागे तथेति भावः । एवं द्रव्यवतां सदा भजनप्रकार उक्तः ॥२३०॥२३१॥

जीवने प्रकारमाह—

सर्वथा वृत्तिहीनश्चेदेकं यामं हरौ नयेत् ।

पठेच्च नियमं कृत्वा श्रीभागवतमादरात् ॥ २३२ ॥

सर्वथा वृत्तिहीनश्चेदिति । याममात्रं भगवत्सेवां विधाय पश्चादनिपिद्धेनोपायेन जीवनं सम्पादयेत् । पारम्पर्यजीवनमपि निपिद्धं चेत् । तदा त्यक्तव्यम् । “अचौराणामऽप्यापानानामि”ति वचनात् । जीविकायां चित्तं व्यापृतं पुनर्भगवति योजनार्थमुपायमाह पठेच्च नियमं कृत्वेति । अनेनाल्पबहिर्मुखतायामपि श्रीभागवतमनुसन्धेयमित्युपायः कथितः ॥ २३२ ॥

एतद्भजनमान्तरं मुख्यम् । तत्र यथा बहिर्भजने प्रतिकूलपरित्यागस्तथान्तरभजनेऽपि प्रतिकूलपरित्यागमाह—

सर्वं सहेत परुषं सर्वेषां कृष्णभावनात् ।

वैराग्यं परितोषं च सर्वथा न परित्यजेत् ॥ २३३ ॥

सर्वं सहेतेति । यथा गृहमव्याकुलं बहिःपूजायां कर्तव्यं, तथैव हृदयम् अव्याकुलं विधेयम् । “तथाऽरिभिर्न व्यथते शिलीमुखैरि”ति वाक्याद् दुष्टानां वचनेन क्षोभो भवति । तत्र तानि वचनानि हितत्वेन ग्राह्याणि । अत्यन्तं विरुद्धानि चेत् प्रकारभेदेन । तत्रोपपत्तिमाह कृष्णभावनादिति । कृष्ण एवासानुपदिशति, बहिर्मुखतया न स्यात्-

आचरणभङ्गः ।

अन्येषां सर्वदा निर्वाहः कथं स्यादित्याकाङ्क्षायामाहुः जीवन इत्यादि । याममात्रेत्यादि । तथा च योऽर्जकः स एवं कुर्यात् । शोपास्तु पूर्ववदेव कुर्युः । अयमर्थः, “देवोऽसुरो मनुष्यो वै”ति, “सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र विष्णुमक्तो यथा नृपे”ति वाक्याभ्यां, “किरातहूणे”ति वाक्याच्च भगवद्भजनादौ सर्वेषामधिकारेऽपि “आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिरिति श्रुत्याऽऽहारशुद्धये स्ववृत्त्याऽन्नसम्पादनस्यावश्यकतया वृत्तिरपि सङ्कोच्यते । “प्रतिग्रहं मन्यमानस्तपसेजोयशोनुदम् । अन्याभ्यां जीविते”त्यादिषु तथा दर्शनात् । सप्तमस्कन्धे सर्वेषां वृत्तिं बदता नारदेन, “वृत्तिः सङ्करजातीनां तत्तत्कलकृता भवेत् । अचौराणामपापानामन्त्यजान्तेऽवसायिनामि”त्युक्त्वाऽप्ये नैर्गुण्यकथनादिति भावः । इदं यथा तथा वृत्तिवादे व्युत्पादितमस्माभिः । मन्येवं जीवनोपाये क्रियमाणे पुनर्बाहिर्मुख्यत्पत्तिरिति किं कार्यमित्यत आहुः जीविकायामित्यादि । व्यापृतमिति । तस्मैति शेषः । श्रीभागवतपाठस्यैव सहकारी यमुनाष्टकादिपाठो ज्ञेयः ॥ २३२ ॥

एवम् अबहिर्मुखतया भगवद्भजनरूपं साधनमुपदिश्य तस्याधिदेविकत्वाय साधनान्तराण्युपदेष्टुं भजने तारतम्यमुपदिशन्त आहुः एतद्भजनमित्यादि । आन्तरं मुख्यमिति । मनोमात्रस्य सूक्ष्मदेहस्य नान्तरीयकत्वाद्येत्यर्थः । सर्वसहने युक्तिमाहुः यथा गृहमित्यादि । कृष्णभावनादिति “त्यज्जोषे पद्मिनी”ति । भावनाप्रकारमाहुः कृष्ण एवेत्यादि । एतस्यापि सिद्धयर्थं “दयया सर्वभूतेषु संतुष्टा येन केनचित् । सर्वेन्द्रियोपशान्त्या च तुष्यत्याशु जनार्दनः” इति चतुर्थस्कन्धादाशुभगवचोपक उपायो वक्तव्यः । अन्यथा भगवत्समसन्ने किमपि न सिद्धयेत् अतो

व्यमित्यर्थः । उत्तमगुरुद्वयशिक्षानुसन्धेयेत्याह वैराग्यमिति ॥ २३३ ॥

एवं सहने हेतुभूतं विचारमाह—

एतद्देहावसाने तु कृतार्थः स्यान्न संशयः ।

इति निश्चित्य मनसा कृष्णं परिचरेत् सदा ॥ २३४ ॥

एतदिति । भृतकः समयमिव देहावसानमेव विचिन्तयेत् । एकापि परिचर्या सकृ-
कृता परमपुरुषार्थदेति । परं विद्यमानदेहस्य निष्कृत्यर्थं सदा परिचरेत् ॥ २३४ ॥

टिप्पणी ।

निष्कृत्यर्थमिति । साफल्यार्थमित्यर्थः ॥ २३४ ॥

आचरणभङ्गः ।

वदन्ति उत्तमेत्यादि । उत्तमा गुरुद्वयस्य कपोतपिङ्गलारूपस्य या शिक्षा सेत्यर्थः ॥ वैराग्यमि-
त्यादि । यथा कपोतः कुटुम्ब आसज्य मृत्युवशगोऽभूत्तथाऽस्याप्यासक्तौ भविष्यतीति तदभावाय
वैराग्यमावश्यकम् । यथा पिङ्गला सर्वाशा परित्यज्य भगवच्चिता सती धनाशां त्यक्त्वा यथालाभेन
जीवती संतुतोप तथा करणे चिन्ताभ्यामुलतायां स्वस्याप्यग्राहिर्मुक्त्यमिति तदप्यावश्यकम् । एत-
द्वयेन पूर्वोक्तं सर्वं सिद्धयतीत्यत उक्तं मूले, सर्वधेति । यद्यपि “मधुकारमहासर्पो लोकेऽस्मिन्नो
गुरुत्तमौ । वैराग्यं परितोषं च प्राप्ता यच्छिक्षया वयमिति”सप्तमे प्राञ्जलं, तथापि तत्राद्ये धनादेव
वैराग्यमुपपादितम् । द्वितीये च परितोषमात्रं, न तु भगवच्चिन्ताऽर्थात्यतो मयेदमाहृतम् । अत
उभयमध्ये यदुचितं तद्वा, यथाधिकारमुभयं वा ब्राह्मम् ॥ २३३ ॥

एवं सहने इत्यादि । एवं सहने तु स्वभवनादिदमशक्यं मत्वा तन्निर्वाहाय साधनीभूतं विचा-
रमाहेत्यर्थः । मूले, स्यान्न संशय इत्यत्रानुस्वारस्य परसर्जनः । तथा च भृतको यथा कार्यसमाप्तौ
फलावश्यम्भावं निश्चित्य कार्यसमाप्तिं तदर्थं चिन्तयति तथाऽयमपि, “यस्य स्यादद्वा न विचिकि-
त्ताऽस्ती”ति, “अज्ञश्चाश्रद्धानश्च संशयात्मा विनश्यती”ति श्रुतिस्मृतिस्म्यस्तत् त्यक्त्वा देहावसाने
कृतार्थं निश्चित्याऽन्तर्हिश्च यथासमं सदा भगवत्सेवामेव कुर्यात् । अयमुपदेशो हीनमध्यमौ प्रति ।
उत्तमस्य तु सेवाया एव स्वतः पुरुषार्थत्वादिति । ननु संप्रदा सेवाकृतेरशक्यत्वात् कथं कृतार्थतेत्यन
आहुः एकापीत्यादि । यद्येवं तर्हि संप्रदा करणस्य किं प्रयोजनमत आहुः परं विद्यमानेत्यादि ।
नित्यप्रलयपक्षे प्रतिक्षणं तस्मान्यत्वेऽपि स्थूलतया स एवेति प्रत्यभिज्ञानेनैवकाद् बहिर्भवेन च
तस्योपकारित्वेन तत्प्रत्युपकारस्वावश्यकत्वाच्चेत्यर्थः । यद्वा, निष्कृत्यर्थमिति प्रतिपत्त्यर्थम् । तथा च
यथा एकदण्डादिधर्मा ज्ञानिदेयप्रतिपत्तिभूतास्तथेयं भक्तदेहप्रतिपत्तिभूता । अन्यथा तस्मैनात्सापि
लौकिकासक्त्या बन्धः स्यादतः सदा कार्येत्यर्थः । एवञ्च पूर्वोक्तविचारोऽपि परिचरेत्सेवावत्
सेवारूप एवेति न सेवामग्नः कदापीत्यर्थस्तापि घोषनाय मूले, सदेत्युक्तम् । अन्यथा भावनान्तरेण
सेवाकीष्टनादेवं न वदेत्युरिति दिक् ॥ २३४ ॥

ननु. क. देशे कथं वा परिचरेदित्याकाङ्क्षायामाह—

सर्वापेक्षां परित्यज्य दृढं कृत्वा मनः स्थिरम् ।

दृढविश्वासतो युक्त्या यथा सिद्ध्येत्तथाऽऽचरेत् ।

वृथालापक्रियाध्यानं सर्वथैव परित्यजेत् ॥ २३५ ॥

सर्वापेक्षामिति । सापेक्षमसमर्थं भवतीति मूलं भगवदर्थे स्थापयित्वा साधनाभावाद्द्वैकल्यं जातमपि निवार्य चित्तं भगवत्येव स्थिरीकृत्य यथा पुत्रः पितरि मातरि वा विश्वासं करोति तथा दृढविश्वासो लौकिकयुक्त्या यथैव पूजा सिद्ध्यति तथैव कर्तव्यमिति लौकिकयुक्तिरेवोपदिष्टा । तद्युक्तिसिद्ध्यर्थं वृथालापादिकं प्राप्तं निषेधति । वृथालापेति । कायवाङ्मनसां स्वभावतः प्रवृत्तीं क्रियां त्यजेत् ॥ २३५ ॥

टिप्पणी ।

सापेक्षमिति । इतरसापेक्षं भजनं समीचीनार्थसाधकं न भवतीति मूलं मनःप्रवृत्तिकारणमिष्टसाधनत्वं वा भगवत्सम्बन्धिन्वयर्थे स्थापयित्वा योगादिना स्थिरीकरणभावान्मनसो विक्षेपं जातमपि सत्सङ्गादिना निवार्येत्यर्थः । लौकिकयुक्तिरेवेति । लोके शीतोष्णक्षुत्तृपादौ यथा तन्निवारकं सुखदं क्रियते तथा कर्तव्यमित्युपदिष्टमित्यर्थः ॥ २३५ ॥

आवरणमहः ।

ननु क्लेशादि । एवं सेवोपदेशेऽपि तस्या देशगृहसेवकद्रव्यभाण्डादिसापेक्षत्वात्तदलामे धर्मादिवदस्या अप्यऽसामर्थ्यं स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थं तदपेक्षापरित्यागमाहेत्यर्थः । धेति । ग्रामे, गृहे, वने, देवालये वा । कथमिति । गृहसेवकभाण्डादिकं संपाद्यासंपाद्य यथा तथा वा । अत्रोत्तरं विवृण्वन्ति सापेक्षमित्यादि । तथा च सापेक्षस्यासमर्थत्वात् सर्वापेक्षां परित्यज्य । भगवता, मध्यर्षणं च मनसः सर्वकामविवर्जनमित्युक्तत्वात् । मूलं साधनापेक्षाजनकं फलापेक्षायुक्तं मगस्तद्भगवदर्थे भगवत्कामनायां स्थापयित्वा साधनाभावाद्द्वैकल्यं बहिःसेवायां जातमपि निवार्य चित्तस्य सहनशीलतासंपादनेन दृढं यच्चित्तं तेन निरस्य चित्तं भगवत्येव स्थिरीकृत्वा, पिता माता यथा पुत्रस्य नाऽपकरोत्यपि तु हितमेव कुरुते तथा भगवानपि मम करिष्यत्येवेति दृढविश्वासं कृत्वा लौकिकयुक्त्या बाहिर्मुख्या जनकेनोपायचातुर्येण यथैव बाहिर्मुख्याभावस्तथैव कार्येत्यर्थः । शेषं स्फुटम् । उपदिष्टेति । “मदर्थेष्वङ्गोष्ठा चे”ति भगवतोक्तत्वात्तत्र कथम्भावाकाङ्क्षायां सैवोपदिष्टेत्यर्थः । तथा च सेवाया आधिदैविकत्यायैकत्रयाय यथा बाहिर्मुख्यं न भवति तथा विधेयमिति भावः । ननु लौकिकोपायचातुरीकरणे बाहिर्मुख्यं प्राप्ताऽवसरमिति तस्य कथमनुद्भव इत्यत आहुः तद्युक्तीत्यादि । तद्विवृण्वन्ति कार्येत्यादि । तथा च सामिलापायाः परस्त्रियाः कामनायाम् ऋतौ तस्यां प्रवृत्तौ न स्वभावतः कामे प्रवृत्तिः, किन्तु शास्त्रेण । तथा सेवार्थं तावन्मात्रकरणेऽपि न स्वभावतस्तथा कृतिरिति तथाकरणे बाहिर्मुख्यमपि न भविष्यतीत्यर्थः । ननु भवत्वैवं तथापि भगवति यत्समर्पणीयं तदुत्तममेव समर्पणीयमिति तदर्थमधिकमपि लोकानुरञ्जनादर्थं प्रतिबन्धकनिवृत्त्यर्थं च लौकिकचातुर्यप्राप्तौ पुनर्बाहिर्मुख्यप्राप्तिरिति तन्निवृत्त्यर्थमाहुः ॥ २३५ ॥

यद्यदिष्टतमं लोके यच्चातिप्रियमात्मनः ।

येन स्यान्निर्वृतिश्चित्ते तत् कृष्णे साधयेद्बुधम् ॥ २३६ ॥

भगवत्सेवायामपि क्लिष्टं न समर्पयेत् । तत्क्लिष्टं त्रिविधं—लोकक्लिष्टम्, आत्मक्लिष्टं, चित्तक्लिष्टं चेति । अतोऽक्लिष्टं निरूप्यते । लोके यद्यदिष्टतमम् आम्रद्राक्षादि आत्मनः अत्यन्तं प्रियं दुग्धादि सन्मार्गोपाजितं नान्येषां भागरूपं चिरकालमनोरथचिन्तितम् । अन्तःकरणप्रियम् । तेनैव चित्तनिर्वृतिः । इतरनिषेधार्थमेतदुक्तम् ॥ २३६ ॥

सेवा मुख्या, न तु पूजति मन्त्रमात्रपूजापरो न भवेदित्याशयेनाह—

स्वयं परिचरेद्भक्त्या वस्त्रप्रक्षालनादिभिः ।

एककालं द्विकालं वा त्रिकालं चापि पूजयेत् ॥ २३७ ॥

स्वयं परिचरेदिति । धर्मार्थतां व्यावर्तयति भक्त्येति । वस्त्रप्रक्षालनमतिवहि-

आचरणमङ्गः ।

भगवदित्यादि । तथा चैवमक्लिष्टस्य सन्मार्गोपाजने तावदपि तत्र भविष्यतीत्यर्थः । एतदेव बोधयितुमाहुः इतरेत्यादि ॥ २३६ ॥

तनु किमर्थमेतावान् प्रयासः । मन्त्रेण मानसपूजाकरणे सुखेन सिद्धिरिति चेत् तत्राहुः सेवेत्यादि । “आदरः परिचर्यायामि”त्यादि पृथगादरोपदेशा “द्विना मत्सेवनं जना” इति भक्तिलक्षणवाक्येऽप्युपदेशात्, “सेवानुरक्तमनसामभवोऽपि फल्गुरि”ति फलाधिक्योपदेशाच्च सेवैव मुख्येत्यर्थः । एवञ्चात्र सीधनेषूपदिश्यमाना पूजापि समीपे सित्वा यथायाम्यकरणरूपत्वात् प्रधानसेवात्वेनैव विवक्षिता, न तु वेदतन्त्राद्युक्तपूजात्वेन । प्रकारभेदात् फलभेदाच्च पूजाया भक्तित्वाभावादिति भक्तिहंसे निर्णयात् । न च प्रकारभेदादप्रामाणिकत्वं शङ्कम् । एकादशोर्नविंशो द्वादशाध्यायोक्तां भक्तिं हृदिश्रुत्य “श्रद्धाऽमृतकथायां म” इत्यादिना भक्तिपरमकारणकथने, “एवं धर्ममनुप्याणामुद्भवान्निवेदिनामि”ति साधनदशायामपि आत्मनिवेदनपूर्वकत्वरूपात् “यदात्मन्यर्पितं शान्तं चित्तं सत्त्वोपशुद्धितम् । धर्मं ज्ञानं सर्वैराग्यमैश्वर्यं चाभिपद्यते । यदर्पितं तद्विकल्प इन्द्रियैः परिधावति । रजस्यलं चासन्नित्तं चित्तं विद्धि विपर्ययमि”ति द्वाभ्यां मनस आत्मनि भगवत्परणे गुणस्यात्मविकल्पेष्वप्येणे दोषस्य, “धर्मो मद्भक्तिकृष्णोक्त” इति तृतीये धर्मादिचतुष्कस्वरूपस्य च कथनेन प्रकारान्तराणां विधेः प्रकृत्यायाश्चित्तैकाग्र्यस्यैव सेवोपयोग्यवान्तरफलोपघायकतायाश्च सूचनात् । सल्लसणे, “आज्ञायैवं गुणान् दोषान्मयादिष्टानपि स्वकान् । धर्मान् सन्त्यज्य यः सर्वान्मां भजेत् स च सत्तम” इति सर्वधर्मत्यागपूर्वकमजनकर्तुः सत्तमत्वोक्तेश्च वैधर्मकारातिरिक्तप्रकारस्यैव विवक्षितत्वेनाप्रामाणिकत्वाभावात् । आश्रयेतेत्यनुवृत्तौ, “देवानुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि चे”ति भक्तचरणधयणस्याज्ञापनात्तथा कृतेरत्युत्कृष्टत्वात् । “तस्मात्त्वमुद्भवोत्सृज्य नोदनां प्रति नोदनामि”ति, “विज्ञासायां सम्पशुवो नाद्रियेत् कर्मचोदनामि”ति वाक्याच्च तस्यैव प्रत्युत्पन्नादरणीयत्वाच्च । न च, “भक्त्या सजातया भक्त्ये”त्यत्र नवविधाया अपि भक्तिरूपताबोधनाद्यन्मध्यपातिनोऽर्चनस

रङ्गमिति तद्ग्रहणम् । प्रधानावृत्तावङ्गान्यावर्तन्त इति प्रधानावृत्तिमाह एककालमिति ।
अनेन बहुकालमपि पूजनं निरूपितम् ॥ २३७ ॥

अत्र नित्यकर्मादीनामङ्गत्वमाह—

स्वधर्माचरणं शक्त्या विधर्माच्च निवर्तनम् ।

इन्द्रियाश्वविनिग्राहः सर्वथा न त्यजेत् त्रयम् ॥ २३८ ॥

आचरणमङ्गः ।

मग्न्यासादिपूर्वकत्वेऽपि तथात्वानपायात् पञ्चरात्रादिभगवच्छास्त्रसिद्धत्वाद्, जगन्नाथादिषु तदादर-
दर्शनाच्च तत्प्रकारत्यागोऽनुचित इति शङ्कम् । “भक्तियोगः पुरैवोक्त” इत्यत्र ब्रजस्थभक्तेरेव मुख्यत-
याभिसंहितत्वात् तस्याश्ववैधत्वाद्भगवतापि, “तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्ये”ति श्लोकद्वयोक्तविस्तारत्वस्यात्र
बोधनायैव, “पुनश्च कथयिष्यामी”ति प्रतिज्ञायां पुनःपदकथनात् । क्रियायोगान्तर्गतार्चनप्रशंस-
कस्य, “एतद्धि सर्ववर्णानामि”ति वाक्यस्योत्तरतया, “न ह्यन्तोऽनन्तपारस्ये”ति कथनेनानादरसूच-
नाच्च भगवत्वैवोपेक्षितत्वेनाननुचितत्वात् । न च तर्हि वैदिकप्रकार एव ग्राह्य इति शङ्कम् । “नाहं
वैदैरि”ति गीतावाक्ये तपआदीनां प्रथमुक्त्या, वैदैरिति बहुवचने तदितरथावत्साधनसङ्ग्रहात्तेषां
सर्वेषां निवृत्तावर्चनस्यापि तथात्वात्तत्प्रकारत्यागस्यापि प्राप्तेः । तस्मादेतत्प्रकारकभजनातिरिक्त एव
स्थले तस्य वैदिकप्रकारस्य आवश्यकत्वं, नात्र । ये तु षष्ठाशङ्कनादाधिवासनादयस्तेऽपि भक्ताच-
रितत्वादेव, न तु तन्नाशुक्तत्वेनेति न कोऽपि शङ्कालेश इति दिक् । अत्रैतद् बोध्यम् । “शुद्धः कृष्णं
भजेदि”ति सिद्धान्ताच्छुद्धिः स्वस्यान्येषां चापेक्षिता । सा च लोके दुर्धटेति भगवता आत्मनिवेदनं
पूर्वमुक्तम् । तच्च, “इष्टं दत्तं तपो जप्तं विचं यच्चात्मनः प्रियम् । दारान् सुतान् गृहान् प्राणान्
यत् परसौ निवेदनमि”ति विधिपूर्वकमेव सिद्धं योगेश्वरवाक्येषु । एतदेव साक्षाद्भगवतोक्तं
सिद्धान्तरहस्ये, “ब्रह्मसंबन्धकरणादि”त्यादिना । तेन समर्पणोत्तरं सर्वत्र दोषाभावात् प्रतीयमानानां
चाभासमात्रत्वाद् गङ्गाजलन्यायेन न्यग्भावाच्च दुष्टैरेवार्थैः सहायैश्च सेवा कार्येति तादृश्येवात्र
मुख्यतयोपदिश्यत इति । एवञ्च पूर्वोक्तरीतिभिरान्तरशोधनमपि मन्दिरसम्मार्जनरूपमेव । एवमे-
वात्रत्यमन्यदम्प्यवान्तव्यमिति दिक् । एवं सेवामुपदिश्य तदेकदेशभूतायाः पूजाया अपि, “परि-
निष्ठा तु पूजायामि”ति वाक्यादावश्यकत्वमिति तस्याः कानिचित् साधनान्युपदेष्टुमाहुः प्रधाना-
वृत्तावित्यादि । प्रधानं पूजा । अङ्गानीति । वैशेषिक्याणि शङ्खचक्रधारणादीनि । अनेनेत्यादि ।
एवञ्च बहुकालपूजने सकृत्कृतेनाङ्गैरेवोपकार इत्यपि सिद्धवति ॥ २३७ ॥

अत्रेत्यादि । नन्वेवं सर्वदाकरणे वैदिकादिधर्माणां फलवाधः, तथा च प्रत्यवाय इत्याशङ्कायां
संदंभावाय तेषामङ्गत्वमाहेत्यर्थः । तथा च, “इष्टं दत्तं हुतमि”ति, “सन्धोपास्त्यादिकर्माणि विधिना
नोदितानि मे । पूजान्तैः कल्पयेत् सम्यक् सकल्पः कर्मपावन”इति, “धर्मः स्वनुष्ठित” इति, “धर्मो
मद्भक्तिवृत्तौक्त” इत्यादिवाक्यैस्तेषामङ्गत्वात् “न्यत्कर्म कुर्वता”मिति वाक्यात् प्रत्यवायासम्भवः । सम्भ-
वेऽपि “अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामी”ति भगवद्वाक्याच्च भगवानेव रक्षितेति न काचिच्चिन्तेति

स्वधर्माचरणमिति । स्वधर्मा अग्निहोत्रादयः । विधर्मा निषिद्धाः । नात्र शक्त्येति

आवरणभङ्गः ।

भावः । स्वधर्मान् व्याकुर्वन्ति अग्निहोत्रादय इति । आदिपदेन तत्तद्वर्णाश्रमधर्मा विवक्षिताः । एकादशस्कन्धे तत्तद्वर्णाश्रमधर्मानुक्त्वा, “एतत्तेऽभिहितं साधो भवान् पृच्छति यच्च माम् । यथा स्वधर्मसंत्युक्तो भक्तो मां समियात् परमि”ति भगवद्वाक्यात् । अत्र, “शुश्रूषणं द्विजगवां देवानां चाप्यमायये”त्युक्तः शूद्रस्य वर्णधर्मो द्विगुणीभूयोपयुज्यते, यदि गुर्वादिसेवात्मको भवतीति बोध्यम् । विष्णुपुराणे शूद्रस्य धन्यत्वोपदेशात् । एवमनिषिद्धः स्त्रीधर्मोऽपि तथात्वाद् बोध्यः । तत्करणे विशेषो मूल उक्तः, स्वधर्माचरणं शक्त्येति । इदमर्थं तृतीयस्कन्धाष्टविंशाध्यायस्यम्, तत्रैव सुबोधि-
धिन्यां व्याख्यातम् । स्वधर्माणां देहधर्माणां वर्णाश्रमाधिकारसिद्धानामाचरणं यथाशक्त्या कर्तव्यं, न तु शक्तावपि सङ्कोचः । शास्त्रमपि यच्छङ्क्यात् तत् कुर्यादिति । तेन ते तथा कर्तव्या इत्यर्थः । एवमेकमङ्गं निरूप्य विहिताकरण इव निषिद्धकरणेऽपि भगवानेव रक्षक इति तत्करणे को दोष इति शङ्कानिवृत्त्यर्थं, “विधर्माच्च निवर्तनमि”ति द्वितीयं निरूपयन्तो विधर्माणां स्वरूपमाहुः विधर्मा निषिद्धा इति । तेऽपि तत्रैव विवृताः । धर्मबाधो विधर्मः स्यात् । यस्मिन् क्रियमाणे स्वस्य धर्मस्य बाधो भवति, स यथाधिकारमवसेयः । यावद्देहोऽयं तावद्वर्णाश्रमधर्मा एव स्वधर्माः । भगवद्दर्मादयोऽपि विधर्माः परधर्मा वा । यदा पुनरात्मानं जीवं भिन्नं मन्यते सद्वातव्यतिरिक्तं तदा दास्यं स्वधर्मः । अन्ये वर्णाश्रमादयोऽपि परधर्माः । यदा पुनर्भगवद्भावं प्राप्तस्तदा अलौकिकधर्मा ऋषमादिषु गोर्यार्थदयः स्वधर्माः, अन्ये परधर्मा इति । एवञ्च निषिद्धा इत्यनेन धर्मबाधरूपाः श्रुत्यादिनिषिद्धा दास्यविरुद्धाः श्रुत्याद्युक्ताश्च परिगृहीताः । विधर्माच्चेति चकारेण परधर्मादयश्चत्वारः सङ्गृहीताः । ते च सप्तमस्कन्ध उक्ताः । “विधर्मः परधर्मश्च आभास उपमा छलः । अधर्मशाखाः पञ्चैवा धर्मज्ञोऽधर्मवत् त्यजेदिति । एतल्लक्षणमपि तत्रैव, “धर्मबाधो विधर्मः स्यात् परधर्मोऽन्यचोदितः । उपधर्मस्तु पापण्डो दम्भो वा शब्दभिच्छलः । यस्त्विच्छया कृतः पुंभिराभासो ह्याश्रमात् पृथगिति । ते च विवृताः श्रीधरीये-धर्मवृद्ध्यापि यस्मिन् क्रियमाणे स्वधर्मो बाध्येत स विधर्मः । अन्यस्य चोदितोऽन्यस्य परधर्मः । यथा ब्राह्मणस्य धर्मः क्षत्रियादेः परधर्मः । उपमेति व्याचष्टे उपधर्म इति । स च पापण्डः, दम्भो वा । शब्दस्य भिद् भेदोऽन्यथा व्याख्यानं यस्मिन् स छलः । यथा दशावरान् भोजयेदित्युक्ते दशभ्यः अवरानिति । शब्दभृदिति पाठे धर्म-
शब्दमात्रं विभर्तीति तथा । यथा, गां दद्यादित्युक्ते मरिष्यन्त्या गोदानमिति । स्वरूपमेवं निरूप्य तेभ्यो निवर्तनमनुपज्जेन शक्त्या प्राप्तं निषेधन्ति नात्र शक्त्येति । अधर्मकरणे हीनजन्मनः पूर्वसु-
क्तत्वेन तत्करणे तत्सम्भवादिति भावः । नन्व“पि चेत् मुद्राचारो भजते मामनन्यभाक् । साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्यवसितो हि स” इति भगवद्वाक्ये दुराचारस्यापि साधुत्वकथनात् “घथाकारी यथा-
चारी तथा भवती”ति श्रुतौ कर्माचारयोर्भेदकथनेनाचारपदस्य स्वाभाविकेन्द्रियप्रसूतौ पर्यवसानात् तस्य दुष्टत्वेऽप्यनन्यभक्त्यादुष्टत्वात् तस्मात् “नन्दकित्युक्तस्ये”ति वाक्ये वैराम्यसाश्रेयस्त्वकथनेन

सर्वथा निषिद्धं न कर्तव्यम् । इन्द्रियाण्येवाश्वाः । एतन्निग्रह इष्टदेशप्रापकः । एतन्नयं
क्रीडार्थमपि न त्यजेत् ॥ २३८ ॥

धावरणभङ्गः ।

वैरान्यस्यैव प्रत्युत दुष्टत्वाच्चात्रेन्द्रियविनिग्रहः किमित्युपदिश्यत इत्यत आहुः इन्द्रियाणीत्यादि ।
अयमर्थः । पूर्वं स्वशास्त्रानुसारेण महाराजोपचारैर्भगवत्पूजाव्यवस्थापनात् ततो भगवत्प्रसादस्य नाना-
विधस्य भक्तेभ्यो दानं विधाय स्वस्य भोगो यः प्राप्तः सोऽपि नेन्द्रियप्रियत्वेन कर्तव्यः, किन्तु भगवत्प्र-
सादत्वेन । तत्रापि सामग्रीपरीक्षार्थं यथाग्रे भोगसामग्री न दुष्येत् तथा भगवान् रसात्मकः स्त्रीणां
च विशेषत उद्धारकः । किं बहुना, लौकिका अपि गायकास्तदीयामेव कामलीलां विशेषतो गाय-
न्तीति तादृशां गर्तादिसदृशानां सङ्गवेशेन स्वस्य कामौत्कृष्ट्ये तदिन्द्रियं निग्राह्यम् । योऽप्यनिषिद्धो
भोगः सोऽपि सेवाबाधकीभूतकामनिवर्तकत्वेनैव करणीयो, नेन्द्रियप्रियत्वेनेति । अत्र मूले, विनि-
ग्रह इति विशब्देन विवेकधैर्याश्रये, अशूरेणापि कर्तव्यं स्वस्यासामर्थ्यभावनोदिति यदुक्तं तत्
सार्थते । अर्थस्तु यदि स्वयमिन्द्रियकार्याणां त्यागे असमर्थः, “स्वभावविजयः शौर्यमि”त्येकादशे
शौर्यलक्षणात् तादृशतदभावेनाशूरेस्तदा तेन स्वस्यासामर्थ्यभावनं विधायेन्द्रियकार्यत्यजनं कर्तव्य-
मिति । तत्प्रकारस्तु—ये समृद्धा महाभोगवन्तः सुरतादिशौण्डास्तद्वन्नाहं, कियन्मत्सामर्थ्यं, को वा
मे भोगः, किम् उपकरणं नायिका वा, येन तत्रासज्य स्वपुरुषार्थं नाशयामीत्येकः । सोऽप्येकादशे
भगवतोक्तः । “रजस्तमोभ्यां यदपि विद्वान् विक्षिप्तवीः पुनः । अतन्द्रितो मनो युञ्जन् दोषदृष्टिर्न
सज्जत” इति । यश्चैवं कर्तुमप्यशक्तः स तु, “जुपमाणश्च तान् कामान् दुःखोदकांश्च गर्हयन्ति”त्ये-
कादशोक्तरीत्या स्वस्य तत्त्यागासामर्थ्यं भावयेदित्यपरः । न च पूर्वोक्तगीतावाक्यविरोधः शङ्क्यः ।
तत्र दुराचारपदस्य पूर्वावस्थाबोधकत्वेन भजनोत्तरं तथात्वस्याऽलभात् । “क्षिप्रं भवति धर्मात्मा
शश्वच्छान्तिं निगच्छती”त्युत्तरवाक्येन तथा निश्चयात् । “धर्मो मद्भक्तिहृत्प्रोक्त” इति लक्षण-
कस्यैव तस्य तत्र विवक्षितत्वात् । नापि, “तस्मान्मद्भक्तियुक्तस्ये”ति वाक्यविरोधः । ततः पूर्वस्मिन्
सन्दर्भे, “जातश्रद्धो मत्कथासि”त्यादिना असमर्थाधिकारमेव प्रस्तुत्य तादृशस्य भजनमेव कर्तव्य-
त्वेन विधाय ज्ञानवैराग्ययोरभावे कथं फलसिद्धिरिति शक्यनिवृत्त्यर्थं “प्रोक्तेन भक्तियोगेने”ति द्वाभ्यां
तयोः कार्यं भवत्यैव भविष्यतीति बोधनेन उक्तवाक्येऽपि योगिमदात्मपदाभ्यां निरुद्धचित्तवृत्तिक-
त्वभंगवदेकतानत्वयोर्बोधनेन च सेवापरिकरात्मकविषयवैराग्यस्यैवाश्रयस्त्वेन दुष्टत्वसिद्ध्या तदति-
रिक्तवैराग्यस्य दुष्टत्वासिद्धेः । न च फलप्रकरणे भगवता मिथोभजनं विनिन्द्य, “भजन्यभजतो ये
वा” इत्यादिश्लोकद्वये सम्भावितापवादस्याभजद्भजनस्य निरपवादधर्मत्वेन कथनाद् द्वितीये भजद-
भजनकर्तृणां केषाञ्चिदकृतज्ञत्वगुरुभृद्भूतत्वकथनाच्च । यथा छान्दोग्ये चामदेव्यसामोपासकस्य, “न
काश्चन परिहरेदि”ति श्रुत्या सर्वाभिगामित्वमनुज्ञातं तथात्र भक्तविशेषस्य तदनुज्ञैव प्रतीयत इति
नात्र दोषसंभव इति वाच्यम् । तत्रापि पूर्वत्र, “करुणाः पितरौ यथे”त्यनेन करुणारूपस्य वैदिकस्य,
सौहृदरूपस्य लौकिकस्य बोधनेन धर्मार्थं तस्मिन् प्रत्युपकारसम्भावनाराहित्य एव धर्मोत्पत्त्या तथात्वात् ।

आवरणभङ्गः ।

“ब्राह्मणस्य कामपरवशस्य प्राणत्राणार्थं गमनं धर्मो निरनुबन्धः” इति कामसूत्रे वैशिके वात्स्यायनेनापि कथनाच्च । भारत आनुशासनिके सुदर्शनोपाख्यानेऽपि, “प्राणाश्च मम दाराश्च यच्चान्यद्विद्यते वसु । अतिधिभ्यो मया देयमिति मे व्रतमाहितमि”ति कथनात् । तादृशाभिसन्धिनिर्वाह एव सुदर्शनौ-घवत्योर्दम्पत्योः सदेहयोः स्वर्गकथनात् । “कूटमुद्गरहस्तस्तु मृत्युस्तं हेतुमभ्ययात् । हीनप्रतिज्ञ इत्येवं वधिष्यामीति चिन्तयन्नि”ति व्रतभङ्गे भृत्यदण्डस्योक्तत्वाच्च । तथाऽतिधिपूजानिर्वाह एव तस्य धर्मत्वावगमात् । साम्प्रतं मृत्युआसाभिसंध्यनिर्वाहयोर्दर्शनेन तस्य दोषत्वस्य वज्रलेपायितत्वात् । सुबोधिण्यामपि धर्मार्थं तस्मिन् भजदर्थं प्रतियोगिना प्रायश्चित्तं विधेयमित्युक्तत्वात् टिप्पण्यामपि प्रतियोगिकृतप्रायश्चित्तस्य भजतिफलसाधकताया उपपादनाच्च । स्नेहनिमित्तके तस्मिन् पितृदृष्टान्तेन निरुपधित्वपूर्वजन्मीनसंबन्धयोः सूचनात् प्रत्युपकारसम्भावनाराहित्ये क्रियमाणप्रत्युपकारानङ्गीकारे च सौहृदानुपङ्गेन धर्मस्य गौणतया भवनाङ्गीकाराच्च । तत्रापि निर्वाह एव कथञ्चनानुदुष्टत्वमिति तस्य दुरवगमत्वेन श्रोत्रियस्य ब्रह्मचारिणो व्रतिनो लिङ्गिनो वा मां दृष्ट्वा जातरासस्य मुमुर्षोर्भिन्न-वाक्यादानुशंसाच्च गमनं धर्मोऽधर्मो वेति सशय इति वैशिकवात्स्यायनसूत्रोक्तस्वरत् सदिधृतया दुष्टत्वात् । अत्र समाप्तौ, “तेषां स्वच्छन्दचरितं बुद्धिमात्रं तदा चरेत् । नेतत् समाचरेज्जातु मनसार्थि हनीश्वरः । विनश्यत्याचरन् मौढ्याद्यथा रुद्रेऽब्धिजं विपमि”तिवाक्याभ्यां निषेधनाशयोर्बोधनेन सुबोधिण्याम् अनीश्वरकृतस्यास्यानिष्टजनकत्वमिति व्याख्यानेन यथैश्वर्यकामनायामनीश्वरो वध-मर्हेति यथा महाराज्यानधिकारी तदिच्छां कुर्वन्निति मनसापि करणे दण्डव्याख्यानेन ऐश्वर्यज्ञान-वैराग्यैर्यत् करोति तत्स्वच्छन्दचरितमित्युच्यते । बुद्धिमांस्तत्राचरोदिति च व्याख्यानेन तथात्वाव-गमाच्च । न च निषेधादिकं रासरूपविषयकमिति वाच्यम् । राजप्रभोत्तरत्वात् । प्रश्ने परदारभिम-र्शनस्यैवोक्तत्वात् । न च “यत्पादपङ्कजपरागनिषेवतृप्ता” इत्यत्र भक्त्योगिज्ञानिनां स्वैराचरणस्यावन्ध-कत्वेनानुवादाद्भक्तानां न तद् दोषावहमिति शङ्क्यम् । तत्र पूर्णकाष्ठां प्राप्तानामनुवादेनारम्भ-शापत्रेषु तस्योदाहर्तुमशक्यत्वात् । निषेवतृप्ता इति कथनात् । न चैवं सत्यतृप्तकार्यं स्वैराचरणमपि तेषामशक्यवचनमिति वाच्यम् । मार्कण्डेयपुराणोक्तसङ्गनिवृत्तिप्रयोजकदृष्टान्तेसुरापानादिवत् सुवंचत्वात् । अत एव, “कुर्वन्ति ही”त्यत्र नित्यमिषपदव्याख्याने कालापरिच्छेदस्यैव मियस्य सेवा कर्तव्येत्युक्तम्, “अन्यथा जारसेवापि धर्मः स्यादि”ति च । “विमोहितोऽयं जनः” इत्यत्र मुचुकुन्द-स्तुतौ च । “पुत्राप्तो नरकात्रायतः” इति वाक्यात् पुरुषशब्देन नरक उच्यते । योपिच्छब्देन च सुतरां नरकम् । “शालावृकाणां हृदयान्येता” इति, “स सोमो नातिष्ठते”त्यादिश्रुतिभिः स्त्रीणां निन्दाश्रवणादित्युक्तम् । सुस्तानुभवस्तु भ्रान्तानुभवतुल्यः । युक्तिवाधितत्वात् । अत्रे वाधस्य प्रत्यक्षसि-द्धत्वात् । अन्योन्यसापेक्षतया तत्र प्रवृत्तेरन्यतरस्य तदपूर्तौ सुखाभावस्यापि दर्शनाच्च । न च “प्रजा-पतिरमृतमानन्द इत्युपसे” इति श्रुत्या वैषयिकानन्दस्य मोक्षदृष्टान्तत्वेनोक्तेर्नैवं साधीय इति वाच्यम् । “इति मानुषीः समाज्ञा” इति मानुषप्रकरणानन्तरम्, “अथ दैवीरि”त्युपक्रमस्य भेदनात् तत्र मानुष-सुखस्यानभिप्रेतत्वेन तस्य दृष्टान्तताया अशक्यवचनत्वात् । परप्रसिद्ध्या परो बोधनीय इति लौकि-

सङ्गत्तयाणां बाधकः । तत् परित्यजेदित्याह—

एतद्विरोधि यत् किञ्चित्तत्तु शीघ्रं परित्यजेत् ।

धर्मादीनां तथा चास्य तारतम्यं विचारयन् ॥ २३९ ॥

टिप्पणी ।

सङ्ग इति । दुष्टसङ्गः स्वधर्माचरणनिषिद्धत्यागेन्द्रियनिग्रहाणां बाधक इति तं त्यजेदित्यर्थः ।

धावरणमङ्गः ।

कानामर्थे दृष्टान्तत्वेन कीर्तनेऽपि वस्तुतस्तद्भावात् । तस्या उपासनार्थत्वेनाप्युपपत्तेश्च । ननु “तत्प्र-
तिष्ठेत्युपासीते”त्यादिनोपासनाया अग्रे वाच्यत्वान्नेदं युक्तमिति चेत् । ओम् । तथा सत्याविभूते रसे
दैवेषु तदस्तु, रसाविर्भावस्तु न सर्वात्मभावव्यतिरेकेण । तत्र च भगवानानन्दमयोऽगपेक्ष इति
जीवानां ततः सुखलाभः । लोके तु परस्परसापेक्षत्वात् तथा युक्तम् । नन्वयं रसमार्गो भगवान् रसा-
त्मनाऽत्र फलति । ततः स्त्रीभावो न दुष्ट इति स्वस्मिन् स्त्रीत्वानुसन्धानेन भगवन्तं भजतां परस्परं
सापेक्ष्यभावं च बोधयतां परस्परं तथाकृतौ को दोष इति चेत् । भगवद्रससम्बन्धाभाव एवेति
ब्रह्मार्थः । तथाहि । वैष्णवीतारम्भे, “आसक्तिः प्रेमपूर्वैव प्रेमापि हरिणा कृतम् । उद्बोधकं च हरिणा
कृतं नान्येन केनचिदि”ति कारिकयाऽन्यकृतोद्बोधकस्य भगवद्भावानुत्पादकत्वं प्रतिपादितम् । यत्र
लीलास्येष्वपि तथा तत्र दूरापास्ता इदानीन्तनाः । किञ्च, “भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति
कहिञ्चित् स न भक्तियोगमि”ति वाक्याददेवैव परमभक्तिः । सा, “श्रद्धाऽमृतकथायां मे” इति
सन्दर्भोक्तभगवद्भर्मसमाचरणप्रसन्नाद्भवत् एवेति भक्तिहंसादौ निर्णातम् । तेषु धर्मेषु एतस्यानुक्त-
त्वाद्नेन तदभाव एवेति । किञ्च, दोषाभावप्रयोजकं स्त्रीभावानुसन्धानं तेषामुक्तमनुक्तदं वा ? ।
नायः । पेशस्कृद्द्रुकीटस्येवास्यापि तादृग्देहापचिप्रसङ्गात् । नरसिंहमहत्तराणां तथा वचनदर्शनात् ।
ननु तद्रुक्तमप्यग्निजन्मनि तथात्वोत्पादकम् यथाग्निःकुमाराणाम् । “अग्निपुत्रा महात्मानस्तपसा
स्त्रीत्वमापिरे । भर्तारं च जगद्योनिं वासुदेवमजं विभुमि”ति टिप्पण्यां पुराणवाक्यात् । अतो नर-
सिंहमहतामपि भाषिदेहज्ञानादेव तथा वचनमतो न दोष इति चेत् । तर्हि तदौत्कट्ये तदर्थं तप
एव विधेयमग्निःकुमारवत् । न त्विन्द्रियतर्पणम् । दृष्टान्ताभावात् । नरसिंहमहतामपि तथैव बोध्य-
त्वात् । अत एव न द्वितीयः । कैमुतिकन्यायात् । भावान्तरोपमृद्यमानत्वेनातिकदर्यत्वाच्च । अत
एव सेवाफले तद्विवरणे च, “उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् । सविभोऽरूपो धातकः
स्यादि”ति । सविन्नत्वादरूपत्वाद्भोगस्त्याज्य इति चोक्तम् । तच्च स्त्रीणां पुंसां स्त्रीपुंसयोश्च समा-
नम् । अतो भगवल्लीलादृष्टान्तेन लौकिके प्रवर्तकान् प्रवर्तमानांश्च विमुखाग्निश्चित्य तत्सङ्गं परि-
हृत्य सर्वेन्द्रियनिग्रहः कार्यः । तदेतदुक्तम्—इन्द्रियाण्येषवाश्वा इत्यादि ॥ २३८ ॥

सङ्ग इत्यादि । सङ्ग आसक्तिस्तास्मिन् सति निर्वन्धेन नित्यकर्मकरणप्रयासात् सेवानुरोधेन
यथाशक्येति न भवति, तथैवाधर्मान्निवर्तनमिन्द्रियनिग्रहश्च न भवतीत्येषामेव त्रयाणामन्येषां च
ज्ञानभक्त्युपासनासाधनानां बाधक इति तथेत्यर्थः । नन्वेवं सति सङ्गत्याग एवोपदेष्टव्यः, सामान्य-

एतद्विरोधीति । सामान्यवचनं धर्मादीनामुपलक्षणम् । परार्थमपीन्द्रियनिग्रहाभाव-
संभवात् । पूजाविरोधि धर्मादिकं तु त्यक्तव्यमेवेत्यत्र विचारमाह । धर्मादीना-
मिति । भगवद्भजनस्य मोक्षः फलं परोपकारादि सर्वधर्माणामपि क्षयिष्ण्वेव फलम् । अत
उभयोरन्तरं ज्ञात्वा परोपकारादिधर्मान् कर्तव्या यदि पूजाविरोधिना भवन्ति ॥ २३९ ॥

अत्र मार्गं पूजासाधनानामनुवृत्तौ कारणमाह—

यथा यथा हरिः कृष्णो मनस्याविशते निजे ।

तथा तथा साधनेषु परिनिष्ठा विवर्धते ॥ २४० ॥

यथा यथेति । श्रवणकीर्तनादिना हरिश्चेद् हृदये निविशते तदा पूजा सर्वदा निर्व-
हतीत्यर्थः ॥ २४० ॥

अत्र बाधकानां विशेषमाह—

कृष्णे सर्वात्मके नित्यं सर्वथा दीनभावना ।

अहङ्कारं न कुर्वीत मानापेक्षां विवर्जयेत् ॥ २४१ ॥

कृष्णे सर्वात्मके इति । मनसि स्वस्य दीनता भावनीया । सर्वाधिष्ठानेषु सर्वलो-

टिप्पणी ।

सामान्यवचनमिति । एतन्नयविरोधित्वेन धर्मादयोऽपि त्याज्यत्वेनोपलक्षिता इत्यर्थः ॥ २३९ ॥

मनसीति । भगवतः सर्वेष्वधिष्ठानेषु भगवदीयेषु च यत्र भगवान् स्वतः स्फुरति तत्र दीनता
भावनीया, सर्वत्र च भगवद्बुद्धिः कर्तव्येत्यर्थः ॥ २४१ ॥

आवरणभङ्गः ।

वचनस्य किं प्रयोजनमत आहुः सामान्येत्यादि । तत्र हेतुः, परार्थमपीत्यादि । यथा कश्यपस्य ।

“स्त्रीणां वरमनुस्मरन्नि”ति च । पूजाविरोधीत्यादि । ननु भवत्वेवं तथापि, “एतावज्जन्मसाफल्यं
देहिनामिह देहिषु । प्राणैरर्थेधिया वाचा श्रेयआचरणं सदे”त्यादिभगवद्वाक्येषु परोपकारस्य

स्तुतत्वात्तस्य तादृशान्येषां वा पूजाविरोधित्वेऽपि कुतस्त्याग इत्याकाङ्क्षाया फलतो जयन्यत्वात्त्याग
इति वक्तुं तद्वेतुभूतं विचारमाहेत्यर्थः । भगवद्भजनस्येत्यादि । एतदुक्तमेकादशे, “धर्ममेके यश-

श्चान्ये” इत्यारभ्य, “भङ्गक्तियोगेन भजत्यथो मामि”त्यन्तेन सन्दर्भेण ॥ २३९ ॥

अत्र मार्गं इत्यादि । ननु युक्तमिदं सर्वमुपदिष्टं तथापि फलं पूजानिर्वाहे, स च साधनानु-
वृत्तौ । सा तु कालादेर्बाधकत्वाद् दुर्घटेत्याकाङ्क्षायां तत्सिद्धयर्थं दृष्टं साधनमाहेत्यर्थः । हरिश्चेद्
हृदि निविशते । ननु स एव कथं निविशत इत्याकाङ्क्षायां तत्साधनं वदन्तस्तात्पर्यमाहुः श्रवणे-

त्यादि । “श्रद्धाऽमृतकथायां मे शश्वन्मदनुकीर्तनम् । परिनिष्ठा तु पूजायामि”ति भगवता क्रमेण
निर्देशात्तथेत्यर्थः ॥ २४० ॥

अत्रेत्यादि । नन्विदमपि युक्तं, तथापि श्रवणादिकर्तृणामपि हृदीदानीं प्रायो भगवन्निवेशो
नानुभूयत इत्यत्रापि किञ्चित् साधनं वक्तव्यमित्याकाङ्क्षायां तत्र बाधकत्वाग्ररूपं साधनमाहेत्यर्थः ।

सर्वात्मकपदतात्पर्यमाहुः सर्वाधिष्ठानेष्वित्यादि । तथा चाहङ्कारादिः सर्वथैव बाधक इति तन्नि-

केषु च यत्र यत्र भगवदुद्धिर्भवति बुद्धिश्च कर्तव्या । अन्यकर्तृकापमानेऽपि नाहङ्कारं
कुर्यात् । भगवतः सकाशान्मानापेक्षां च वर्जयेत् ॥ २४१ ॥

एतत्सिद्ध्यर्थमुपायमाह—

सर्वथा तद्गुणालापं नामोच्चारणमेव वा ॥

सभायामपि कुर्वीत निर्भयो निःस्पृहस्ततः ॥ २४२ ॥

सर्वथा तद्गुणालापमिति । सर्वथा सर्वत्र भगवदुत्कर्षवर्णने पूर्वोक्तं सिद्ध्यति ।
दैत्यानां सन्निधानेऽपि निर्भयः । फलाभावाय निःस्पृहः । तत इति ॥ २४२ ॥

केवलं नामोच्चारणादेः कदाचिदसाधकत्वमपि भवेदिति मुख्यं साधनमाह—

साधनं परमेतद्धि श्रीभागवतमादरात् ।

पठनीयं प्रयत्नेन निर्हेतुकमदम्भतः ॥ २४३ ॥

साधनं परमेतदिति । सर्वदा श्रीभागवतंकीर्तनेन पूर्वोक्तं सिद्ध्यति ॥ २४३ ॥

टिप्पणी ।

दैत्यानामिति । बहिर्मुखानां सन्निधानेऽपि तेभ्यः फलाभावाय तेभ्यो निःस्पृहो
भूत्वेत्यर्थः ॥ २४२ ॥

सर्वदेति । “यस्यां वै श्रूयमाणायाम्”, “धर्मः प्रोज्झते”त्यादिवाक्यैर्भगवति भक्त्या दीनत्वादिकं
सिध्यतीत्यर्थः ॥ २४३ ॥

आचरणभङ्गः ।

वृत्तयेऽत्र दीनभावनोपदिश्यते, न तु पृथक्साधनत्वेनेति भावः । एतेन, “स्तुतिभिः स्तवनं मम”,
“सर्वाङ्गैरभिवन्दनं”, “मङ्गलपूजाभ्यधिका सर्वभूतेषु मन्मतिरिति साधनचतुष्टयभेदार्थमेव
भगवतोक्तमिति ज्ञापितम् ॥ २४१ ॥

सर्वधेत्यादिना, “वचसा मद्गुणेरणं”, “मदर्थेऽर्धपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य चै”ति द्वयं
संगृहीतं ज्ञेयम् । तत्रापि किञ्चिद्विशेषमाहुः दैत्येत्यादि । तथा च दैत्यानामपि सन्निधाने तथा
कृतौ यदि तेऽन्यथा वदन्ति तत्रा, “कर्णौ पिभाय निरयादि”ति वाक्योक्तेषु ततो निःसरणतज्जिह्वा-
च्छेदस्वहननेष्वन्यतमं कार्यम् । तत्राप्यशक्तौ तदनुकल्पभूतं गालनादि विधेयमित्याशयेनाहुः
फलाभावायेत्यादि ॥ २४२ ॥

एवं करणेऽपि निर्वाहस्य प्रायिकत्वादन्वद् वक्तुमाहुः केवलमित्यादि । इदं च, “श्रद्धां भागवते
शास्ते” इति योगेश्वरवाक्ये सिद्ध्यति । तेन यथासम्भवमेकादशोक्तं सर्वत्राऽनुसन्धेयम् ॥ २४३ ॥

अत्र वैष्णवमार्गे वेदमार्गविरोधो यत्र तन्न कर्तव्यम् । यद्यनित्यो धर्मो भवेत् । नित्येऽपि वेदविरोधः सोढव्य इत्याह—

शङ्खचक्रादिकं धार्यं मृदा पूजाङ्गमेव तत् ।

तुलसीकाष्ठजा माला तिलकं लिङ्गमेव तत् ॥ २४४ ॥

शङ्खचक्रादिकं धार्यमिति । “वह्निनैव तु संयुक्तं चक्रमादाय वैष्णवः । धारयेत् सर्व-
वर्णानां हरिसालोक्यकाम्यये”ति तप्तमुद्राधारणं काम्यम् । “शङ्खचक्रं मृदा यस्तु कुर्यात्त-
प्तायसेन वा । स शूद्रवद् वहिष्कार्यः सर्वस्माद् द्विजकर्मण” इति स्मृतिविरोधश्च । “शङ्खा-
दिचिह्नरहितः पूजां यस्तु समाचरेत् । निष्फलं पूजनं तस्य हरिश्चापि न तुष्यति” । अतो
मृदा शङ्खचक्रादिधारणं पूजाङ्गमवश्यं कर्तव्यम् । निषेधस्तु केवल एव, न पापण्डत्व-

टिप्पणी ।

अत्र वैष्णवमार्ग इत्यारभ्येत्याहेत्यन्ते । अत्रैवं भाति । तावत्कर्माणि देवार्पिभूतात्मनृणां
“यानास्थायै”त्यादिभिर्नित्यकर्मत्वागे प्रतीयमानेऽपि यावज्जीवनमिहोत्रं जुहोति । “अहरहः
सन्ध्यामुपासीते”त्यादिवेदविरोधात्स न कर्तव्यो नित्यत्वाभावात् भगवत्पूजाया नित्यत्वेन तदङ्ग-
त्वान्नित्ये शङ्खचक्रादिधारणरूपे भगवद्धर्मे वक्ष्यमाणस्मृतिविरोधे प्रतीयमानेऽपि शङ्खचक्रादि-
धारणं कर्तव्यम् वस्तुतोऽधिकारभेदाद्वयवस्थया न विरोध इति । अतो मृदा शङ्खचक्रादि-
धारणमिति । सत्यतपाः, “गोमतीतीरसंभूतां गोपीदेहसमुद्भवाम् । मृदं मूर्धा वहैथस्तु
सर्वपापैः प्रमुच्यते” । व्यासः, “जाह्नवीतीरसंभूतां मृदं मूर्धा विभति यः । विभति रूपं सोऽर्कस्य
तमोनाशाय केवलम् । द्वारवत्यां शुभे रम्य” इति च इत्यादिवचनेषु गोपीचन्दनादेः स्तुतत्वात् ।
गोपीचन्दनत्रजगङ्गादिमृदापूजाङ्गत्वेन शङ्खचक्रादिधारणं पूजायामावश्यकमन्यथा पूजा निष्फला
स्यात् । “अङ्कितः शङ्खचक्राभ्यामुभयोर्बाहुमूलयोः । समर्चयेद्धरिं नित्यं नान्यथा पूजनं भवेत्” ।
शङ्खादिचिह्नरहित इत्यादिभिः । अन्यत्रापि, “नारायणायुधैर्नित्यं चिह्नितो यस्य विग्रहः । पापको-
टियुतस्यापि तस्य किं कुरुते यमः । ममावतारचिह्नानि दृश्यन्ते यस्य विग्रहे । मर्त्यो मर्त्यो न
विज्ञेयः स नूनं मामकी तनुः” गरुडपुराणे “क्रियाविहीनं यदि मन्त्रहीनं श्रद्धाविहीनं त्वथ
कालवर्जितम् । कृत्वा ललटे यदि गोपिचन्दनं प्राप्नोति तत्कर्म फलं तथा क्षयम् । ग्रहा न पीडन्ति
न रक्षसां गणा यक्षाः पिशाचोरगभूतदानवाः । ललाटपट्टे खग गोपिचन्दनं सन्तिष्ठते यस्य हरेः

आवरणभङ्गः ।

एवं सेवानिर्वाहोपायमुपदिश्य रामानुजमाध्वादिमार्गादत्र बहिः प्रकारेऽपि वैलक्षण्यं वक्तुमाहुः
अत्र वैष्णवेत्यादि । अनित्य इति । नित्यभिन्नः, काम्य इति यावत् । अपि वेदविरोध इति ।
वेदविरोधोऽपीत्यर्थः । कैमुतिकसूचकमेतत् । एतस्यापि प्रयोजनं कालातिक्रमेऽविहितभक्तौ च
दोषाप्रसङ्गः । धारणे उपपत्तिर्मूले उक्ता पूजाङ्गमेव तदिति । यतस्तत् तथा अतः पूजाया व्यङ्ग-
त्वपरिहाराय तदावश्यकमेव । तदेतदुपपादयितुमाहुः वह्निनैवेत्यादि । अत इति । काम्यत्वनि-
पिद्धत्वाभ्यामपि नित्यत्वानपायात् । ननु ततश्चाङ्गधनङ्गीकारे भवतु काम्यत्वाभावस्तथापि निषेधस्य

सम्पादकः । मृदा निषेधमुपक्रम्य तस्मात्पर्यवसानवचनाच्च । किञ्च । ब्राह्मणस्य धारणं निषिद्धं, वैष्णवस्य च विहितम् । तत्र ब्राह्मणश्चैष्णवो भवेत्, तत्र पूर्वात् परवलीयस्त्वन्यायेन वचनमिति वैष्णवधर्माऽनुसरणं कर्तव्यम् । न च पापण्डत्वसम्भवः । “किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या” इति वाक्यात् प्रमाणप्रमेययोः प्रमेयं बलिष्ठमिति च

टिप्पणी ।

प्रसीदनमिति । कार्शाखण्डे, “दूताः शृणुत यद्दालं गोपीचन्दनलाञ्छितम् । ज्वलदिङ्गलवत् सोऽपि दूरे त्याज्यः प्रयत्नतः” । तत्रैव ध्रुवलोकवर्णने, “शङ्खचक्राङ्किततनुः शिरसा मञ्जरीधरः । गोपीचन्दनलिप्ताङ्गो दृष्टश्चेत्तदं कुतः । हरिनामाक्षरसुखं भाले गोपीमृदङ्कितम् । तुलसीमालिकोरस्कं न स्पृशेयुर्यमो भद्राः” । पद्मपुराणे, “ब्रह्मणो वाऽथ गोप्तो वा हैतुकः सर्वपापकृत् । गोपीचन्दनसम्पर्कात्पूतो भवति तत्क्षणात्” । स्मृतिसारसमुच्चये, “गोपीचन्दनलिप्ताङ्गो यं यं पश्यति चक्षुषा । तं तं शुद्धं विजानीयान्नाऽत्र कार्या विचारणा” इत्यादिवाक्यैः पापमयग्रहादिपीडानिवृत्तिशुद्धिभगवत्प्रीतिसाधकत्वेन वैष्णवचिह्नत्वेन स्वसम्प्रदायप्राप्तत्वेन कर्तव्यमेव । निषेधस्त्विति । केवले वैष्णवत्वरहितेऽयं निषेधस्तेन न वैष्णवे पापण्डत्वसम्पादक इत्यर्थः । तदेवाहुरग्ने, किञ्चेत्यादि । धर्मविरोध इति । आश्रमधर्मेऽन्याश्रमधर्मविरोधवत् स्मार्तधर्मविरोधो न बाधक इत्यर्थः । तथा तुलसीकाष्ठजा मालेत्यादि । प्रह्लादसंहितायां, “निषेध केशवे मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम् । वहते यो नरो भक्त्या तस्य नैवास्ति पातकम् । सदा प्रीतमनास्तस्य कृष्णो देवकिनन्दन” इत्यादिवचनेभ्यः । पापाभाव कृष्णप्रसादहेतुत्वानुलसीकाष्ठजामाला तूपवीतादिवद्धार्येत्यर्थः । वैष्णवजपेऽपि तुलसीकाष्ठघटितैव माला प्रशस्ता । अत एवोक्तं रामार्चनचन्द्रिकायां, “तुलसीकाष्ठघटितैर्मणिभिर्जपमालिका । सर्वकर्मणि सर्वेषामपीप्सितार्थफलप्रदा । पुरश्चरणचन्द्रिकायाञ्च वैष्णवे तुलसीमाला गजदन्तैर्गजाञ्जावरणभङ्गः ।

का गतिरित्यत आहुः निषेधस्त्वित्यादि । तथा च निन्दास्मृतौ पूजानुल्लेसाच्चरहिते सङ्गामनिषेधः, पूजाङ्गत्वेन धारकेषु न पाषण्डत्वाघायक इत्यर्थः । एतद्द्वार्वार्थं श्रुतिसिद्धं युक्त्यन्तरमाहुः मृदेत्यादि । तथा च यथा श्रुतौ, “निर्यासस्य नाशयं ब्रह्महत्यायै होष वर्ण” इत्युपक्रम्याग्ने, “यो लोहितो यो वा ब्रह्मनात्रियेयति तस्य नाशयमि”ति पर्यवसानवचनम् । तेन तस्यैव निषेधस्तथाऽत्रापि तस्मात् एव पर्यवसानवचनाद्, वाशब्द एवकारार्थताया अपि शक्यवचनत्वाच्च तत्रैव निषेधसङ्गमो, न तु मृदा धारणेऽपीत्यर्थः । ननु भवत्येवं यदि पूजावाक्ये ब्राह्मणपदं भवेत् । तत्र तु, य इति सामान्यवचनम् । तच्च शब्दादिपरतयापि नेतुं शक्यमतो नेयं युक्तिः साधीयसीत्याशङ्कायां पूर्वोक्तमर्थं न्यायेनोपोद्बलयन्ति ब्राह्मणस्येत्यादि । तथा च सिद्धयति पूर्वस्मात् कार्ये परविधानवैयर्थ्यापचिरिति पूर्वात् परं बलीय एव । तथा सति स्मृतौ द्विजपदात् संस्कारमात्रशालिनो वैष्णवत्वरहिता ये तान् प्रति स्मृतिः सार्थिकेति न वैष्णवधर्मत्वेन शङ्खचक्रघर्तुनिन्दिकेति तथेति भावः । इममेवार्थं द्रढयन्ति न चेत्यादि । तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन वैष्णवं प्रत्यपि निषेधमस्तीकृत्य पूर्वोक्तं समर्थयन्ति प्रमाणेत्यादि । तथा च यथा, वेदं कृत्वा वेदिं करो-

वेदनिषिद्धदेवतापरत्व एव पापण्डत्वमिति स्थितिः । धर्मविरोधो नात्र बाधकः । तत् उक्तं शङ्खचक्रादिकं मृदा पूजाङ्गत्वेन धार्यमिति । तथा तुलसीकाष्ठजा मालापि धार्या । तस्या यद्यपि न नित्यत्वं तथापि वैष्णवत्वख्यापिका परम्परासिद्धा । तदुल्लङ्घने पारम्पर्यं बाध्येतेति नित्यतुल्या माला । किञ्च, “धारयन्ति न ये मालां हेतुकाः पापबुद्धयः । नरकान्न निवर्तन्ते दग्धाः क्रोधाग्निना हरेरि”ति वचनान्नित्यत्वमपि । तिलकं च, “दण्डाऽऽकारं ललाटे स्यात् पद्माकारं तु वक्षसि । वेषुपत्रनिभं बाहोरन्यहीपाकृतिर्भवेदि”ति तिलकं माला च यज्ञोपवीतवद्वैष्णवत्वबोधकम् ॥ २४४ ॥

टिप्पणी ।

नने । त्रिपुराया ज पेशस्ता इन्द्राक्षै रक्तचन्दनैः । तुलसीमणिना चैव गणितं चाक्षयं भवेदि”ति । अत एवैतादृकलाभावान्नियमादन्यदेवतत्वाच्च न रुद्राक्षादिमाला वैष्णवैर्ग्राह्या । दण्डाकारं ललाटे स्यादिति । ब्राह्मणैर्वैष्णवैः क्षत्रियादिभिरपि ललाटे दण्डाकारं सुशोभनं सल्लिद्रमूर्ध्वेषुपुण्ड्रं

आचरणभङ्गः ।

तीत्यत्र वेदकरणोत्तरं क्षुते आचमनेन श्रौतोऽपि वैदिकक्रमो बाध्यते, शुद्धिरूपस्य प्रमेयस्य बलिष्ठत्वात् । तथा प्रकृतेऽपि वचनापेक्षया पूजाया बलिष्ठत्वात् “सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामी”ति भगवद्वाक्याच्च जातेऽपि दोषे निवृत्तिसंभव इत्यर्थः । नन्वेवं सति पाखण्डत्वस्यापि संभव इत्यत आहुः वेदेत्यादि । वेदविरुद्धदेवताऽर्हद्बुद्धादिरूपा ज्ञेया । अत्रेति । ब्राह्मणत्वे । तथा च यदि धर्मविरोधो बाधकः स्याद्वत्तदुर्वासःप्रभृतीनामपि पाखण्डता स्यात् । यदि तत्र योगजधर्मेण समाधेयं तर्ह्यत्र भगवद्भर्मेणेति तुल्यम् । वचनानामुभयत्र तौल्यादित्यर्थः । एतेन तस्य शङ्खचक्रधारणे श्रुतिसुदाहरन्तो माध्वादयोऽपि प्रत्युक्ता बोध्याः । तदुदाहृतश्रुतिषु नित्यलिङ्गत्वाभावात् । फलकथनेन काम्यताप्रतीतिश्च । पुराणस्थश्रुतिमालम्ब्य यथाकथञ्चिन्नित्यतासमर्थनेऽपि तस्य ताबोधकश्रुतिविरोधस्य कामाधिकारबोधकश्रुतिविरोधवत् सोढ्यत्वत्वात् । एतान्यपि तु कर्माणीतिवत् तस्य निषेधवचनस्यापि दर्शनात् । एतदेवोक्तं, धर्मविरोधो नात्र बाधक इति । माध्वादिलिखितश्रुतिस्थः शङ्खादीनां तस्य स्वरूपो यो धर्मः सोऽत्र मृदाधारणे बाधको नेत्यर्थः । एवं समर्थयित्वा सिद्धमाहुः तत् इत्यादि । एतदखिलं शङ्खचक्रधारणवादे मया सम्यक् प्रपञ्चितमिति विशेषजिज्ञासायां ततोऽवधेयम् । एवं शङ्खचक्रादिधारणस्य नित्यत्वं स्थापयित्वा तुलसीमालायां तदतिदिशन्ति तथेत्यादि । तस्या नित्यत्वं, न बहुवाक्यसिद्धमिति तथात्वाय प्रकारमाहुः । तस्या इत्यादि । तथा च, “साधूनां समयश्चापि प्रमाणं वेदवद्भवेदि”ति ब्रह्माण्डात्तथेति भावः । एवञ्च, “देवासुरमनुष्येषु मद्भक्ताचरितानि च”ति वाक्यमप्यनुगुणामवतीति ज्ञेयम् । अत्रापि विशेषो मालाधारणवादाद् बोध्यः । मार्गान्तरात् तिलके विशेषं वक्तुं प्रकारमाहुः तिलकं चेत्यादि । तिलकमालयोर्बाहिरङ्गत्वबोधनाय तत्स्वरूपमाहुः तिलकमित्यादि । तेनान्तरस्वान्तरज्ञानां चाभावे तदकिञ्चित्करमेवेत्यर्थः । अत्रत्योऽपि विशेष उर्ध्वेषुपुण्ड्रवादादवगन्तव्यः । एवं बहिरङ्गान् भगवता साक्षादनुकानपि सूचितत्वात्किञ्चित्त्व भगवता भक्तिकारणेषु, “मदीयव्रतधारणमि”त्युक्तत्वाद्यानि विवक्षितानि बोधयितुं, यात्राबलिविधानं च “सर्ववार्षिक-

एकादशयुपवासादि कर्तव्यं वैधवर्जितम् ।

तथा कृष्णाष्टमी चापि सप्तमी वैधवर्जिता ।

अन्यान्यपि तथा कुर्यादुत्सवो यत्र वै हरेः ॥ २४५ ॥

एकादशीव्रतं च पद्मश्चाश्वेधरहितं कर्तव्यम् । पूर्वमन्यथा करणेऽपि भगवन्मार्ग-

टिप्पणी ।

कार्यमित्यर्थः । अत एव स्कन्दपुराणे त्रयोविंशाध्याये, “वैष्णवानां ब्राह्मणानामूर्ध्वपुण्ड्रं विधी-
यते । अन्येषां च त्रिपुण्ड्रं स्यादिति ब्रह्मविदो विदुः । ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विजः कुर्याद्दण्डाकारं सुशो-
भनम् । सच्छिद्रन्तु तथा मन्त्रेनमोऽन्तैः केशवादिभिः । ऊर्ध्वपुण्ड्रं मृदा शुभ्रं ललाटे यस्य दृश्यते ।
चाण्डालोऽपि विशुद्धात्मा याति ब्रह्म सनातनम् । पुराणान्तरे च, “ऊर्ध्वपुण्ड्रं तु सर्वेषां न निषिद्धं
कदाचन । धारयेयुः क्षत्रियाद्या विष्णुभक्ता भवन्ति ये” । पद्मपुराणे, “द्वारवत्यां शुभे रम्ये
वासुदेवप्रिये तथा । तयोद्भवां मृदं शुभ्रामादाय द्विजसत्तम । धारयेदूर्ध्वपुण्ड्राणि सर्वकामफल-
सये । आरभ्य नासिकामूलं ललाटान्तं लिखेन्मृदा । समारभ्य भ्रुवोर्मध्यमन्तरालं प्रकीर्तितम् ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रमृजुं सौम्यं सुपार्श्वं सुमनोहरम् । दण्डाकारं सुशोभाढ्यं मध्ये च्छिद्रं प्रकल्पयेत् । ऊर्ध्व-
पुण्ड्रस्य मध्ये तु विशाले सुमनोहरे । लक्ष्म्या सार्धं समासीनो देवदेवो जनार्दनः । तस्माद्येन
शरीरे तु ऊर्ध्वपुण्ड्रं धृतं भवेत् । तस्य देहो भगवतो विमलं हरिमन्दिरम्” । नारदपञ्चरात्रे,
“सान्तरालमृजुं सौम्यं सुपार्श्वं सुमनोहरम् । यः करोत्यूर्ध्वपुण्ड्रं स ममातीव प्रियो भवेत्” ।
ऊर्ध्वपुण्ड्रं च निरन्तरालं न कार्यमूर्ध्वपुण्ड्रोपरि त्रिपुण्ड्रं कदाचिदपि न कार्यम् । अत एव पद्म-
पुराणे, “निरन्तरालं यः कुर्यादूर्ध्वपुण्ड्रं द्विजाधमः । स हि तत्र स्थितं, विष्णुं धियं चैव व्यपो-
हति” स्कन्दपुराणे त्रयोविंशाध्याये “ऊर्ध्वपुण्ड्रे त्रिपुण्ड्रं यः कुरुते स नराधमः । भङ्क्तवा
विष्णुगृहं पुण्यं स याति नरकं भ्रुवम् ॥ त्रिपुण्ड्रं यस्य विप्रस्य ऊर्ध्वपुण्ड्रे प्रदृश्यते । तं दृष्ट्वा
ऽप्यथवा स्पृष्ट्वा सचेलं स्नानमाचरोदि”त्यादिभिर्वचनैर्दोषश्रवणादिति । तिलकं माला चेति ।
अत्र यज्ञोपवीततुल्यत्वबोधनान्मालातिलकधारणयोर्नित्यत्वमङ्गत्वं च बोधितम् । अत एव पद्म-
पुराणे, “यज्ञो दानं तपश्चर्या जपहोमादिकं च यत् । ऊर्ध्वपुण्ड्रधरः कुर्यात्स्य पुण्यमनन्तकम् ।
ऊर्ध्वं हि तिलकं शस्तं हव्यकव्येषु सर्वदा । निराशाः पितरो यान्ति दृष्ट्वा चैव त्रिपुण्ड्रकम्” ।
ब्रह्मपुराणे च, “योगो दानं तपो होमः स्वाध्यायः पितृतर्पणम् । भस्मीभवति तत्सर्वमूर्ध्वपुण्ड्रं
विना कृतम्” । स्कन्दपुराणे त्रयोविंशाध्याये च, “यस्योर्ध्वपुण्ड्रं दृश्येत ललाटे नो नरस्य
हि । तद्दर्शनं न कर्तव्यं दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षयेत्” ॥ तिलकविधौ विशेषान्तराणि मदनपारिजात-
ब्रह्माण्डपुराणब्रह्मपुराणपद्मपुराणेश्वरान्तव्यानि । जन्माष्टमी रामनवमी च प्रभुचरणैर्निर्णी-
ताऽस्तीति नात्र लिख्यते ॥ २४४ ॥

आचरणमङ्गः ।

पर्वसु”, “मम पर्वानुभोदनम् । पृथक्क्षेत्रेण वा मङ्गं पर्वयात्रामहोत्सवान् । कारयेद्वृत्त्यागीताद्यैर्माहाराजवि-
भूतिभि”रित्यादिभगवद्वाक्यैरुत्सवादीनामप्युक्तत्वात्तेषामपि दिव्यान्तरेण निर्णयं बोधयितुमाहुः ॥ २४४ ॥

एकादशीत्यादि । अत्रापि मार्गान्तरेभ्यो विशेषमाहुः पूर्वमित्यादि । इदं यथा तथा मया

प्रवेशानन्तरं पञ्चपञ्चाशद्वटिका दशमी चेत्तदैकादशी त्याज्या । जन्माष्टमी तु सूर्योदया-
नन्तरं सप्तमी चेत्तदा त्याज्या, “उदयाद्दुदयात् प्रोक्ता हरिषासरवर्जिता” इति वाक्यात् ।
अन्यान्यपि रामनवमीप्रभृतिव्रतानि भगवन्मार्गे कर्तव्यानि । नृसिंहजयन्तीव्रतमुत्सव-
श्चेत्कर्तव्यम् । तथा वामनजयन्त्युत्सवकरणे एकादश्यामुपोषणमकृत्वापि द्वादश्यामुपो-
षणं कर्तव्यम् । किं बहुनोत्सवः प्रधानभूतः । भुक्त्वा चोत्सवो निषिद्धः । भगवदावे-
शाभावात् । एवं पूजामार्गे उत्सवयात्रासहिता पूजा कर्तव्येति निरूपितम् ॥ २४५ ॥

दिव्यणी ।

उदयादिति । एकादशीव्यतिरिक्ता जन्माष्टम्यादयः सूर्योदयात्प्रवर्तमानाः शुद्धा न त्वरुणोदय-
वेधस्तासु प्रयोजक इत्यर्थः । द्वितीयदिने मुहूर्तमात्रसत्त्वेऽपि नृसिंहचतुर्दशी त्रयोदशीविद्धा न कार्यी ।
तदुक्तं बृहन्नारसिंहे, “केवलं च प्रकर्तव्यं मद्दिनं फलकाङ्क्षिभिः । वैष्णवैस्तु न कर्तव्या सरविद्धा
चतुर्दशी”ति । गोविन्दार्णवेऽप्युक्तं, “शुक्लपक्षचतुर्दश्यां मासि माधवसङ्गके । प्रादुर्भूतो नृपं चास्य
तस्मात्तां समुपोषयेत् १, अनङ्गेन समायुक्ता न सोपोष्या चतुर्दशी । पूर्णायुक्तां तु तां कुर्यान्नर-
सिंहस्य तुष्टये २, यः करोति नरो मोहात्कामविद्धां चतुर्दशीम् । धनापत्तैर्वियुज्येत तस्मात्तां परि-
वर्जयेत्” ३, प्रतापमार्तण्डे, तत्र शुक्ला परायुता । युग्मवाक्यात् । व्यासः, “शुक्ला चतुर्दशी ग्राह्या
परविद्धा सदा व्रत” इति । नारदीये, “वृतीयैकादशी पथी पौर्णमासी चतुर्दशी । पूर्वविद्धा न
कर्तव्या परं संयुते”ति । कृष्णा तु पूर्वविद्धा ग्राह्या । तथा वामनजयन्तीत्यारभ्यावेशाभावा-
दित्यन्तस्य तात्पर्यं मया श्रवणद्वादशीव्रतनिर्णये विवृतम् ॥ २४५ ॥

आवरणभङ्गः ।

संवत्सरोत्सवनिर्णयप्रदाने सम्यग् उपपादितमिति तत एव विभावनीयम् । अत्र नृसिंहजयन्त्यादौ,
चेत्पदतथापदाभ्यां तयोः प्रायिकत्वं बोधितम् । तत्र बीजमिदं प्रतिभाति । श्रीभागवते एतयोरवतार-
त्वेन निरूपणात्नृसिंहतापनीये, “विष्णोर्नु क्रमि”ति श्रुतौ च पूर्णतानिरूपणादुपासकबाहुल्यात्
पुराणेषु व्रतविधायकानेकवचोदर्शनाच्च यस्य पुरुषोत्तमत्वस्फूर्तिस्तेन कार्यम् । “मदीयव्रतधारणमि”ति
भगवताऽऽज्ञापनात् । यस्य तु न तथा स्फूर्तिस्तेन न कार्यम् । साक्षाद्भगवद्ब्रतत्वस्य तं प्रत्यभावेन
तद्व्रताज्ञाया अप्यऽभावात् । तथा सति तत्तदुपासकान् प्रत्येव नित्यत्वं, न त्वन्यान् प्रत्यपीति ।
अत एव, “सर्वासां तु जयन्तीनां श्रेष्ठा कृष्णाष्टमी मता । यस्मात् सन्निहितात्यन्तं तत्रैवोपवेशनः ॥
सर्वास्वपि जयन्तीषु पूजा कार्या विशेषतः । सान्निध्य एव कर्तव्य उपवासो न दूरग” इति भारद्वा-
जसहितावचनं, स्मृत्यर्थसागराख्ये माध्वग्रन्थे दृश्यते । सान्निध्य इति—मूलरूपसन्निधाने । दूरग
इति—अंशकलागामी । तथा सति तत्तदुपासकान् प्रत्येव नित्यत्वं तयोर्न त्वन्यान् प्रत्यपीति
अधिकारिविशेषमादाय कृताकृतत्वबोधनार्थयमुक्तिरिति दिक् । एवं सर्वं निरूप्येदमुपसंहरति
एवं पूजेत्यादि । पूजाप्रदाने सेवामार्गे । उत्सवा जन्माष्टम्यादयः । यात्रा दोल्यात्रादयः । पर्वाणि
दीपावलीनवरात्रादीनि बोध्यानि । यद्यपि पर्वाण्यत्र नोक्तानि तथापि साहचर्यात् संप्रदायाच्च
बोध्यानि ॥ २४५ ॥

उपसंहरति—

एतत् सर्वं प्रयत्नेन गृहस्थस्य प्रकीर्तितम् ।

अन्येषां संभवेत्तु स्याद्यतेः पर्यटनं वरम् ॥ २४६ ॥

एतत्सर्वमिति । गृहस्थस्यैतन्मुख्यम् । एवं कुर्वन् सकुटुम्बो भगवत्सायुज्यमश्नुते । ब्रह्मचारिप्रभृतीनामपि सेवकसाधनसम्पत्ताद्येतत् कर्तव्यम् । अन्यथाऽन्य एवोपायः कर्तव्यः । तमग्रे वक्ष्यति । संन्यासिनस्तु पूर्वापेक्षयाऽप्यग्रिम एवोत्तम एवमित्याह यतेः पर्यटनं वरमिति ॥ २४६ ॥

गृहस्थानामपि पूजायां पञ्चदोपसम्भवे पर्यटनमेव श्रेष्ठमित्याह—

विक्षेपादथवा शकत्या प्रतिबन्धादपि क्वचित् ।

अत्याग्रहप्रवेशे वा परपीडादिसंभवे ।

तीर्थपर्यटनं श्रेष्ठं सर्वेषां वर्णिनां तथा ॥ २४७ ॥

विक्षेपादिति । स्वतःप्रवृत्तिरहितानीन्द्रियाणि बलाद्भगवति योज्यमानानि विक्षेपं जनयन्ति विग्रहकशितानि । जरया व्याधिभिर्वा यदा शक्त्यभावो, लोका वा प्रतिबन्धं कुर्वन्ति, स्वस्य वा परम आग्रह उत्पद्यते । येन तमसि प्रविष्टो भगवन्तं न स्मरति । लोकानां वा पीडां कुर्यात् । तत्र पूजा त्यक्तव्या । तदा अन्यत्रापि तथात्वे परदेशे शून्यदेवालये पूजा विधेया । तत्रापि दोपसम्भवे तीर्थपर्यटनं कर्तव्यम् । पापानां प्रतिबन्धकरूपानां नाशाय । तदा यत्रैव गत्वा सेवा सम्पत्स्यते तत्रैव सेवा कर्तव्या । स्वतन्त्रतया तीर्थान्नप्रकारमाह सर्वेषामिति । विष्णुभक्तिप्रकारत्वात् सर्वाधिकारः ॥ २४७ ॥

टिप्पणी ।

स्वस्य वेति । गृहादिष्विति शेषः ॥ २४७ ॥

आवरणभङ्गः ।

गृहस्थस्यैतन्मुख्यत्वे बीजमाहुः एवं कुर्वन्नित्यादि । यथा श्रुतौ, “ये देवा यज्ञहनः पृथिव्या-मध्यासते ये अन्तरिक्षे ये दिवीत्याहेमानेव लोकाः स्त्रीर्त्वां सगृहः सपशुः सुवर्गं लोकमेती”ति यज्ञमानेन मन्त्रमात्रकथने सपरिकरस्य स्वर्गलोकं उक्तस्तथा भगवता सपरिकरस्य परिचर्यासूचना-दत्रापि सायुज्यरूपं मध्यमं सेवाफलं परिकरस्य भवतीत्यर्थः । गृहस्थस्योक्त्वाऽन्येषामाहुः ब्रह्मचा-रीत्यादि । अत्र बहुवचनं विधुरविषवावीतरागिप्रभृतिसग्रहार्थम् । अन्यथा गृहस्थस्योक्तत्वेन यतेर्बक्तव्यत्वेन चाश्रमद्वयस्यैव विशिष्टतया तदसगत्यापत्तेः ॥ २४६ ॥

अथ गृहस्थानामपि कच्चिद्विशेषं वक्तुमाहुः गृहस्थानामित्यादि । स्वस्य चेत्यादि । यथाऽस-द्रादीनाम् उत्कटाद्यावेशात्तथेत्यर्थः । एवं दोषनिवृत्त्युपायत्वेन तीर्थान्नमुक्त्वाऽस्य गौणत्वमात्रतापरि-हारायाऽस्य प्रकारं वक्तुमाहुः स्वतन्त्रतयेत्यादि । विष्णुभक्तीत्यादि । “सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र विष्णु-भक्तौ यथा नृपे”ति स्कान्दात्तथेत्यर्थः । तथात्वं च विदुरतीर्थयात्रादिभ्योऽवगन्तव्यम् ॥ २४७ ॥

वर्णाश्रमयुक्तानामपि वर्णाश्रमधर्मैस्तीर्थानि विकल्प्यन्त इत्याह—

यज्ञास्तीर्थानि च पुनः समानि हरिणा कृताः ।

अतस्तेष्वप्रतिग्राही तद्दिनाज्ञाधिकस्य हि ॥ २४८ ॥

हतत्रयः पठन्नित्यं नामानि च कृतानि च ।

एकाकी निस्पृहः शान्तः पर्यटेत्कृष्णतत्परः ॥ २४९ ॥

देहपातनपर्यन्तमव्यग्रात्मा सदागतिः ।

उत्तमोत्तममेतद्धि पूर्वमुत्तममीरितम् ॥ २५० ॥

गृहं सर्वात्मना त्याज्यं तच्चेत्स्यक्तुं न शक्यते ।

कृष्णार्थं तन्नियुञ्जीत कृष्णः संसारमोचकः ॥ २५१ ॥

धनं सर्वात्मना त्याज्यं तच्चेत्स्यक्तुं न शक्यते ।

कृष्णार्थं तत् प्रयुञ्जीत कृष्णोऽनर्थस्य वारकः ॥ २५२ ॥

यज्ञा इति । भारते हि यज्ञानां तीर्थानां च तुल्यता निरूपिता । तत्राटनप्रकार-
माह अतस्तेष्वप्रतिग्राहीति । तीर्थप्रवेशदिवंसे तूपवासः । अग्रिमदिवसे यद्यन्न-
मात्रमपि नास्ति तदा तावन्मात्रं ग्राह्यं, न तु ततोऽधिकम् । अटनस्य नित्यत्वान्न चिर-
कालं स्थितिः । उच्चैर्नामसङ्कीर्तनं तत्राङ्गम् । अन्तर्भगवत्स्मरणं च । एकाकी पर्यटेत् ।
नात्र, “नैकः प्रपद्येताध्वानमि”ति स्मृतिदोषः । पथि भोगाद्यर्थं स्पृहा न कर्तव्या । शान्तश्च
चित्ते भवेत् । एवमाधिकाराभावे भिन्नमुपायं वक्ष्यति । कृष्ण एव तात्पर्यम् । न तु
तीर्थादौ । देहपातनपर्यन्तं च पर्यटनम् । देहान्ते कृतार्थो भविष्यामीति । सदा शुद्धश्च
भवेत् । संध्यावन्दनवत् प्रत्यहं तस्य गमनम् । अस्मिन् पक्षे अन्तः कृष्णः सदा स्फुर-
तीत्युत्तमोत्तमम् । अत्र संमत्यर्थं भगवदुक्तश्लोकद्वयमाह ॥ २४८-२५२ ॥

टिप्पणी ।

यज्ञा इति मूले । हरिणा निमित्तेन कृता यज्ञास्तीर्थानि च समानीत्यर्थः ॥ २४८ ॥

नात्र नैक इति । भिन्नाधिकारत्वादिति भावः ॥ २५० ॥

आवरणभङ्गः ।

अत्र कच्चिद्विशेषमाहुः वर्णेत्यादि । उत्तममेतत्, तुल्यता निरूपितेति । तथाहि, तीर्थचि-
न्तामणौ, “ऋषिभिः क्रतवः प्रोक्ता वेदेष्विह यथाक्रमम् । फलं चैव यथातत्त्वं प्रेत्य चेह च सर्वेशः ॥
न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं महीपते । बहूपकरणा यज्ञा नानासंभारविलसराः ॥ प्राप्यन्ते पार्थि-
वैरेव समृद्धैर्वा नरैः क्वचित् । नार्थन्यनैरवगणैरेकात्मभिरसंहतैः ॥ यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः
प्राप्तुं नरेश्वर । तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तन्निबोध युथां वर ॥ ऋषीणां परमं गुह्यमिदमुक्तं मयाऽनघ ।
तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशिष्यते ॥ अनुषोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च । अदत्त्वा काञ्चनं
गाश्च दरिद्रो जायते नरः ॥ अग्निष्टोमादिभिर्व्यज्ञैरिष्ट्वा विपुलदक्षिणैः । न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभि-
गमनेन यदि”ति । अपरमपि विशेषमाहुर्मूले, हरिणा कृता इत्यनेन । भगवता यज्ञाः कृताः, बल-
देवरूपेण तीर्थानि च यतः कृतानि, अतोऽपि साम्यमिति भावः ॥ २४८-२५२ ॥

उपसंहरति—

एतत् सर्वं प्रयत्नेन गृहस्थस्य प्रकीर्तितम् ।

अन्येषां संभवेत्तु स्याद्यत्तेः पर्यटनं वरम् ॥ २४६ ॥

एतत्सर्वमिति । गृहस्थस्यैतन्मुख्यम् । एवं कुर्वन् सकुटुम्बो भगवत्सायुज्यमश्रुते । ब्रह्मचारिप्रभृतीनामपि सेवकसाधनसम्पत्तावेतत् कर्तव्यम् । अन्यथाऽन्य एवोपायः कर्तव्यः । तमग्रे वक्ष्यति । संन्यासिनस्तु पूर्वापेक्षयाऽप्यग्रिम एवोत्तम एवमित्याह यत्तेः पर्यटनं वरमिति ॥ २४६ ॥

गृहस्थानामपि पूजायां पञ्चदोषसम्भवे पर्यटनमेव श्रेष्ठमित्याह—

विक्षेपादथवा शक्त्या प्रतिबन्धादपि क्वचित् ।

अत्याग्रहप्रवेशे वा परपीडादिसंभवे ।

तीर्थपर्यटनं श्रेष्ठं सर्वेषां वर्णिनां तथा ॥ २४७ ॥

विक्षेपादिति । स्वतःप्रवृत्तिरहितानीन्द्रियाणि बलाद्भवति योज्यमानानि विक्षेपं जनयन्ति विग्रहकर्शितानि । जरया व्याधिभिर्वा यदा शून्यभावो, लोका वा प्रतिबन्धं कुर्वन्ति, स्वस्य वा परम आग्रह उत्पद्यते । येन तमसि प्रविष्टो भगवन्तं न सरति । लोकानां वा पीडां कुर्यात् । तत्र पूजा त्यक्तव्या । तदा अन्यत्रापि तथात्वे परदेशे शून्यदेवालये पूजा विधेया । तत्रापि दोषसम्भवे तीर्थपर्यटनं कर्तव्यम् । पापानां प्रतिबन्धकरूपाणां नाशाय । तदा यत्रैव गत्वा सेवा सम्पत्स्यते तत्रैव सेवा कर्तव्या । स्वतन्त्रतया तीर्थाटनप्रकारमाह सर्वेषामिति । विष्णुभक्तिप्रकारत्वात् सर्वाधिकारः ॥ २४७ ॥

टिप्पणी ।

स्वस्य वेति । गृहादिष्विति शेषः ॥ २४७ ॥

आचरणभङ्गः ।

गृहस्थस्यैतन्मुख्यत्वे बीजमाहुः एवं कुर्वन्नित्यादि । यथा श्रुतौ, “ये देवा यज्ञहनः पृथिव्या-मध्यासते ये अन्तरिक्षे ये दिवीत्याहेमानेव लोकाः स्तीर्त्वा सगृहः सपशुः सुवर्गं लोकमेती”ति यजमानेन मन्त्रमात्रकथने सपरिकरस्य स्वर्गलोकं उक्तस्तथा भगवता सपरिकरस्य परिचर्यासूचना-दत्रापि सायुज्यरूपं मध्यमं सेवाफलं परिकरस्य भवतीत्यर्थः । गृहस्थस्योक्त्वाऽन्येषामाहुः ब्रह्मचा-रीत्यादि । अत्र बहुवचनं विधुरविधवावीतरागिप्रभृतिसमप्रार्थम् । अन्यथा गृहस्थस्योक्तत्वेन यतेर्वक्तव्यत्वेन चाश्रमद्वयस्यैव विशिष्टतया तदसंगत्यापत्तेः ॥ २४६ ॥

अथ गृहस्थानामपि कञ्चिद्विशेषं वक्तुमाहुः गृहस्थानामित्यादि । स्वस्य वेत्यादि । यथाऽसा-द्रादीनाम् उत्कटाद्यावेशात्तथेत्यर्थः । एवं दोषनिवृत्त्युपायत्वेन तीर्थाटनमुक्त्वाऽस्य गौणत्वमात्रतापरि-हारायाऽस्य प्रकारं वक्तुमाहुः स्वतन्त्रतयेत्यादि । विष्णुभक्तीत्यादि । “सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र विष्णु-भक्तौ यथा नृपे”ति स्कान्दात्तथेत्यर्थः । तथात्वं च विदुरतीर्थयात्रादिभ्योऽवगन्तव्यम् ॥ २४७ ॥

वर्णाश्रमयुक्तानामपि वर्णाश्रमधर्मैस्तीर्थानि विकल्पन्त इत्याह—

यज्ञास्तीर्थानि च पुनः समानि हरिणा कृताः ।

अतस्तेष्वप्रतिग्राही तद्दिनात्ताधिकस्य हि ॥ २४८ ॥

हतत्रपः पठन्नित्यं नामानि च कृतानि च ।

एकाकी निस्पृहः शान्तः पर्यटेत्कृष्णतत्परः ॥ २४९ ॥

देहपातेनपर्यन्तमव्यग्रात्मा सदागतिः ।

उत्तमोत्तममेतद्धि पूर्वमुत्तममीरितम् ॥ २५० ॥

गृहं सर्वात्मना त्याज्यं तच्चेत्पक्षुं न शक्यते ।

कृष्णार्थं तन्नियुञ्जीत कृष्णः संसारमोचकः ॥ २५१ ॥

धनं सर्वात्मना त्याज्यं तच्चेत्पक्षुं न शक्यते ।

कृष्णार्थं तत् प्रयुञ्जीत कृष्णोऽनर्थस्य चारकः ॥ २५२ ॥

यज्ञा इति । भारते हि यज्ञानां तीर्थानां च तुल्यता निरूपिता । तत्राटनप्रकार-
माह अतस्तेष्वप्रतिग्राहीति । तीर्थप्रवेशदिवसे तूपवासः । अग्रिमदिवसे यद्यन्न-
मात्रमपि नास्ति तदा तावन्मात्रं ग्राह्यं, न तु ततोऽधिकम् । अटनस्य नित्यत्वान्न चिर-
कालं स्थितिः । उच्चैर्नामसङ्कीर्तनं तत्राङ्गम् । अन्तर्भगवत्स्मरणं च । एकाकी पर्यटेत् ।
नात्र, “नैकः प्रपद्येताध्वानमि”ति स्मृतिदोषः । पथि भोगाद्यर्थं स्पृहा न कर्तव्या । शान्तश्च
चित्ते भवेत् । एवमधिकाराभावे भिन्नमुपायं वक्ष्यति । कृष्ण एव तात्पर्यम् । न तु
तीर्थदौ । देहपातेनपर्यन्तं च पर्यटनम् । देहान्ते कृतार्थो भविष्यामीति । सदा शुद्धश्च
भवेत् । संध्यावन्दनवत् प्रत्यहं तस्य गमनम् । अस्मिन् पक्षे अन्तः कृष्णः सदा स्फुर-
तीत्युत्तमोत्तमम् । अत्र संमत्यर्थं भगवदुक्तश्लोकद्वयमाह ॥ २४८-२५२ ॥

टिप्पणी ।

यज्ञा इति मूले । हरिणा निमित्तेन कृता यज्ञास्तीर्थानि च समानीत्यर्थः ॥ २४८ ॥

नात्र नैक इति । भिन्नाधिकारत्वादिति भावः ॥ २५० ॥

आवरणभङ्गः ।

अत्र कच्चिद्विशेषमाहुः वर्णेत्यादि । उचानमेतत्, तुल्यता निरूपितेति । तथाहि, तीर्थचि-
न्तामणौ, “ऋषिभिः क्रतवः प्रोक्ता वेदेऽपि यथाक्रमम् । फलं चैव यथातत्त्वं प्रेत्य चेह च सर्वशः ॥
न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं महीपते । बहूपकरणा यज्ञा नानासभारविस्तराः ॥ प्राप्यन्ते पार्थि-
वैरेव समृद्धैर्वा नरैः क्वचित् । नार्थन्यूनैरवगणैरेकाल्मभिरसहृदैः ॥ यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः
प्राप्तुं नरेश्वर । तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तन्निबोध युधा वर ॥ ऋषीणा परमं गुह्यमिदमुक्तं मयाऽनघ ।
तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशिष्यते ॥ अनुषोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च । अदत्त्वा काञ्चनं
नाश्व दरिद्रो जायते नरः ॥ अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टा विपुलदक्षिणैः । न तत्फलमवाप्नोति तीर्थभि-
गमनेन यदि”ति । अपरमपि विशेषमाहुर्मूले, हरिणा कृता इत्यनेन । भगवता यज्ञाः कृताः, बल-
देवरूपेण तीर्थानि च यतः कृतानि, अतोऽपि सान्यमिति भावः ॥ २४८-२५२ ॥

उपसंहरति—

एतत् सर्वं प्रयत्नेन गृहस्थस्य प्रकीर्तितम् । *

अन्येषां संभवेत्तु स्याद्यत्तेः पर्यटनं चरम् ॥ २४६ ॥

एतत्सर्वमिति । गृहस्थस्यैतन्मुख्यम् । एवं कुर्वन् सकुटुम्बो भगवत्सायुज्यमश्नुते । ब्रह्मचारिप्रभृतीनामपि सेवकसाधनसम्पत्तावेतत् कर्तव्यम् । अन्यथाऽन्य एवोपायः कर्तव्यः । तमग्रे वक्ष्यति । संन्यासिनस्तु पूर्वापेक्षयाऽप्यग्रिम एवोत्तम एवमित्याह यत्तेः पर्यटनं चरमिति ॥ २४६ ॥

गृहस्थानामपि पूजायां पञ्चदोपसम्भवे पर्यटनमेव श्रेष्ठमित्याह—

विक्षेपादथवा शक्त्या प्रतिबन्धादपि क्वचित् ।

अत्याग्रहप्रवेशे वा परपीडादिसंभवे ।

तीर्थपर्यटनं श्रेष्ठं सर्वेषां वर्णिनां तथा ॥ २४७ ॥

विक्षेपादिति । स्वतःप्रवृत्तिरहितानीन्द्रियाणि बलाद्भगवति योज्यमानानि विक्षेपं जनयन्ति विग्रहकशितानि । जरया व्याधिभिर्वा यदा शक्त्यभावो, लोका वा प्रतिबन्धं कुर्वन्ति, स्वस्य वा परम आग्रह उत्पद्यते । येन तमसि प्राविष्टो भगवन्तं न सरति । लोकानां वा पीडां कुर्यात् । तत्र पूजा त्यक्तव्या । तदा अन्यत्रापि तथात्वे परदेशे शून्यदेवालये पूजा विधेया । तत्रापि दोपसम्भवे तीर्थपर्यटनं कर्तव्यम् । पापानां प्रतिबन्धकरूपाणां नाशाय । तदा यत्रैव गत्वा सेवा सम्पत्स्यते तत्रैव सेवा कर्तव्या । स्वतन्त्रतया तीर्थाटनप्रकारमाह सर्वेषामिति । विष्णुभक्तिप्रकारत्वात् सर्वाधिकारः ॥ २४७ ॥

दिप्पणी ।

स्वस्य वेति । गृहादिष्विति शेषः ॥ २४७ ॥

आवरणभङ्गः ।

गृहस्थस्यैतन्मुख्यत्वे बीजमाहुः एवं कुर्वन्नित्यादि । यथा धृतौ, “थे देवा यज्ञहनः पृथिव्या-मध्यासते ये अन्तरिक्षे ये दिवीन्वाहेमानेन लोकाःस्तीर्त्वा सगृहः सपशुः सुवर्गं लोकमेती”ति यजमानेन मन्त्रमात्रकथने सपरिकरस्य स्वर्गलोकं उक्तस्तथा भगवता सपरिकरस्य परिचर्यासूचना-दत्रापि सायुज्यरूपं मध्यमं सेवाफलं परिकरस्य भवतीत्यर्थः । गृहस्थस्योक्त्वाऽन्येषामाहुः ब्रह्मचारीत्यादि । अत्र बहुवचनं विधुरविधवावीतरागिप्रभृतिसंग्रहार्थम् । अन्यथा गृहस्थस्योक्तत्वेन यतेर्वक्तव्यत्वेन चाश्रमद्वयस्यैव विशिष्टतया तदसंगत्यापत्तेः ॥ २४६ ॥

अथ गृहस्थानामपि कञ्चिद्विशेषं वक्तुमाहुः गृहस्थानामित्यादि । स्वस्य वेत्यादि । यथाऽऽ-द्रादीनाम् उत्कटाद्यावेशात्तथेत्यर्थः । एवं दोषनिवृत्त्युपायत्वेन तीर्थाटनमुक्त्वाऽस्य गौणत्वमात्रतापरि-हारायाऽस्य प्रकारं वक्तुमाहुः स्वतन्त्रतयेत्यादि । विष्णुभक्तीत्यादि । “सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र विष्णु-भक्तौ यथा नृपे”ति स्कान्दात्तथेत्यर्थः । तथात्वं च विदुरतीर्थयात्रादिभ्योऽवगन्तव्यम् ॥ २४७ ॥

वर्णाश्रमयुक्तानामपि वर्णाश्रमधर्मैस्तीर्थानि विकल्पन्त इत्याह—

यज्ञास्तीर्थानि च पुनः समानि हरिणा कृताः ।

अतस्तेष्वप्रतिग्राही तद्दिनाद्वाधिकस्य हि ॥ २४८ ॥

हतत्रयः पठन्नित्यं नामानि च कृतानि च ।

एकाकी निस्पृहः शान्तः पर्यटेत्कृष्णतत्परः ॥ २४९ ॥

देहपातनपर्यन्तमव्यग्रात्मा सदागतिः ।

उत्तमोत्तममेतद्धि पूर्वमुत्तममीरितम् ॥ २५० ॥

गृहं सर्वात्मना त्याज्यं तच्चेत्यक्तुं न शक्यते ।

कृष्णार्थं तन्नियुञ्जीत कृष्णः संसारमोचकः ॥ २५१ ॥

धनं सर्वात्मना त्याज्यं तच्चेत्यक्तुं न शक्यते ।

कृष्णार्थं तत् प्रयुञ्जीत कृष्णोऽनर्थस्य वारकः ॥ २५२ ॥

यज्ञा इति । भारते हि यज्ञानां तीर्थानां च तुल्यता निरूपिता । तत्राटनप्रकार-
माह अतस्तेष्वप्रतिग्राहीति । तीर्थप्रवेशदिवंसे तूपवासः । अग्निमदिवसे यद्यन्न-
मात्रमपि नास्ति तदा तावन्मात्रं श्राद्धं, न तु ततोऽधिकम् । अटनस्य नित्यत्वान्न चिर-
कालं स्थितिः । उच्चैर्नामसङ्कीर्तनं तत्राङ्गम् । अन्तर्भगवत्स्मरणं च । एकाकी पर्यटेत् ।
नात्र, “नैकः प्रपद्येताध्वानमि”ति स्मृतिदोषः । यथि भोगाद्यर्थं स्पृहा न कर्तव्या । शान्तश्च
चित्ते भवेत् । एवमधिकाराभावे भिन्नमुपायं वक्ष्यति । कृष्ण एव तात्पर्यम् । न तु
तीर्थादौ । देहपातनपर्यन्तं च पर्यटनम् । देहान्ते कृतार्थो भविष्यामीति । सदा शुद्धश्च
भवेत् । संध्यावन्दनवत् प्रत्यहं तस्य गमनम् । अस्मिन् पक्षे अन्तः कृष्णः सदा स्फुर-
तीत्युत्तमोत्तमम् । अत्र संमत्यर्थं भगवदुक्तश्लोकद्वयमाह ॥ २४८-२५२ ॥

टिप्पणी ।

यज्ञा इति मूले । हरिणा निमित्तेन कृता यज्ञास्तीर्थानि च समानीत्यर्थः ॥ २४८ ॥

नात्र नैक इति । भिन्नाधिकारत्वादिति भावः ॥ २५० ॥

आवरणभङ्गः ।

अत्र कश्चिद्विशेषमाहुः वर्णेत्यादि । उत्तानमेतत्, तुल्यता निरूपितेति । तथाहि, तीर्थचि-
न्तामणौ, “ऋषिभिः क्रतवः प्रोक्ता वेदेष्विह यथाक्रमम् । फलं चैव यथातत्त्वं प्रेत्य चेह च सर्वशः ॥
न ते शक्या दरिद्रेण यज्ञाः प्राप्तुं महीपते । बहूपकरणा यज्ञा नानासंभारविस्तराः ॥ प्राप्यन्ते पार्थि-
वैरेव समृद्धैर्वा नरैः क्वचित् । नार्थन्यतैस्वगणैरेकात्मभिरसंहतैः ॥ यो दरिद्रैरपि विधिः शक्यः
प्राप्तुं नरेश्वर । तुल्यो यज्ञफलैः पुण्यैस्तन्निबोध युधां वर ॥ ऋषीणां परमं गुह्यमिदमुक्तं मयाऽनघ ।
तीर्थाभिगमनं पुण्यं यज्ञैरपि विशिष्यते ॥ अनुपोष्य त्रिरात्राणि तीर्थान्यनभिगम्य च । अदत्त्वा काञ्चनं
गाश्च दरिद्रो जायते नरः ॥ अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टा विपुलदक्षिणैः । न तत्फलमवाप्नोति तीर्थाभि-
गमनेन यदि”ति । अपरमपि विशेषमाहुर्मूले, हरिणा कृता इत्यनेन । भगवता यज्ञाः कृताः, बल-
देवरूपेण तीर्थानि च यतः कृतानि, अतोऽपि साम्यमिति भावः ॥ २४८-२५२ ॥

आवरणभङ्गः ।

‘मधीयीते’त्यादौ केवलोच्चारणेऽपि तथा प्रयोगात्तत्प्राप्तिरिति वाच्यम् । विनिगमनाविरहात् । न चेतः पूर्व, “य एतां श्रावयेदि”ति सर्वां संहितां, “पठन्ननश्नन् प्रयत” इति पाठं च प्रक्रम्य, “विप्रोऽधीत्ये”ति श्लोककथनादुपक्रम एव विनिगमकोऽस्त्विति वाच्यम् । तत्र श्रावणोत्तरं पठनस्योक्ततया श्रावणानुसारिपाठप्राप्त्या सर्वपाठाप्राप्तेः । न चात्र सर्वस्यैव श्रावणमिति वक्तुं युक्तम् । कपिलदेवैः स्वमातुरप्यौपनिषदभागवतज्ञानयोरनुक्तत्वेन स्त्रीशूद्रयोस्तदंशाश्रावणे तयोस्तच्छ्रवणानधिकारे च सिद्धेः । “शूद्रयोनावह जातो नातोऽन्यद्वक्तुमुत्सहे । कुमारस्य तु या बुद्धिर्वेद तां शाश्वतीमहमि”त्युद्योगे सनस्तुजातीयारम्भे विदुरवाक्याज्ज्ञानोत्तरमपि वदनानधिकारे च सिद्धे श्रवणपठनयोः पठन एव वा तावदंशत्यागस्यैवौचित्यात् । अत एव तृतीयस्कन्धनिबन्धे श्रीमदाचार्यैरपि, “यदौपनिषदं ज्ञानं श्रीभागवतमेव वा । वर्णिनामेव तद्धि स्यात् स्त्रीशूद्राणां ततोऽन्यथे”ति कारिरुया भागवतज्ञानमपि त्रैवर्णिकानामेव । उपासनायाः प्राधान्यात् । यदेव भगवता ब्रह्मणे प्रोच्यते तत् त्रैवर्णिकानामेवेति ज्ञातव्यमिति तत्प्रकाशग्रन्थेन च तथैव निर्णीतत्वात् । न चैकादशस्कन्धेऽपि, “एष तेऽभिहितः कृत्वो ब्रह्मवादस्य संग्रह” इति कथनाच्चतुःश्लोकीतुल्यतयोपदेशस्य तत्रापि सत्त्वात् तत्राप्यनधिकारः शङ्क्यः । तदग्रे, ‘नैतत्त्वया दाम्भिकाय नास्तिकाय शठाय च । अशुश्रूषोरभक्ताय दुर्विनीताय दीयताम् । एतैदोषैर्विहीनाय ब्रह्मण्याय प्रियाय च । साधवे शुचये ब्रूयाद् भक्तिं स्याच्छूद्रयोपितामि”ति कथनात् । कर्मज्ञानादिमिश्रतयोपदेशाच्च तादृशां श्रावणे बाधकाभावेन तत्र तेषां श्रवणाधिकारस्य सिद्धेः । अन्यथा तद्विरोधापत्तेश्च । यत्तु, “ब्राह्मणो ब्रह्मवर्चस्वी राजन्यो जगतीपतिः । वैश्यः पठन् विदपतिः स्वाच्छूद्र सत्तमतामियादि”ति चतुर्थस्कन्धीयम् । तत्तु पृथुचरितमुपक्रम्य पठितत्वात् प्रकरणावरुद्धमिति न तेन सर्वपाठः प्रापयितुं शक्यते । न चाऽभयेच्छाया तदर्थं कीर्तनस्य विरोधः शङ्क्यः । तत्र भगवत एव कथनच्छ्रीभागवतपदाभावाच्चौक्तकदेशातिरिक्तभागवतकीर्तनादपि तत्परिहारसिद्धेः । न च, “देवोऽसुरो मनुष्यो वै”ति वाक्यात् सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र, “विष्णुमत्तौ यथे”ति दृष्टान्तकथनाच्च भगवद्भक्तेः सर्वाधिकारत्वमभिप्रेत्यात्र त्रेधा भक्तिमार्ग उपदिष्टः । तत्र रूपसेवायां बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्वेषा उपदिश्य तत्रानधिकारे, “अथवा सर्वदा शास्त्रमि”त्यादिकारिकाभ्यां नामसेवाप्रकार उपदिश्यत इति तस्य सर्ववर्णसाधारणत्वात् सर्वपठनं शङ्क्यम् । ब्रह्मोपदेशभागव्यतिरिक्तपाठेऽपि तदुपपत्तेः । अन्यथा, “यदौपनिषदं ज्ञानमि”ति कारिकातद्व्याख्यानयोर्विरोधापत्तेः । पुरुषोत्तमसहस्रनामपाठादपि श्रीभागवतपाठासिद्धेस्त्रैरेवोक्तत्वात् । तत एव सर्वपाठसिद्धेश्च । ये पुनरेतन्न्यक्तस्य ब्राह्मणाद्युत्कर्षासहिष्णवः स्वस्य पाठाधिकारमापादयन्ति तेषां तु मात्सर्यदोषेण श्रीभागवतोक्तधर्मेष्वनधिकारात् तदुक्ते पाठेऽप्यनधिकार एवेति दिक् । नन्वत्र प्रकाराणां बहूनामुक्तत्वात् कथमेको मार्ग इत्यत आहुः बाह्येत्यादि ॥ २५३-२५४ ॥

प्रपत्तिमार्गमाह—

जगन्नाथे विवृले च श्रीरङ्गे वेङ्कटे तथा ।

यत्र पूजाप्रवाहः स्यात्तत्र तिष्ठेत तत्परः ॥ २५५ ॥

एतन्मार्गद्वयं प्रोक्तं गतिसाधनसंयुतम् ।

कर्ममार्गं प्रवक्ष्यामि भ्रान्तानां बहुशः फलम् ॥ २५६ ॥

जगन्नाथे विवृले चेति । विकल्प एवैषां स्थानानाम् । प्रपत्तौ ब्रह्मास्त्रन्यायस्य बाधकत्वात् । पूजाप्रवाहो भगवत्साध्निष्यप्रबोधकः । एवं वैदिको भक्तिमार्गश्च निरूपित

टिप्पणी ।

प्रपत्तिमार्गमिति । भगवानेव ममैहिके परलोके च गतिरहं भगवद्वास इति निश्चयेन भगवत्परतया भगवन्महास्थाने स्थितिः प्रपत्तिमार्ग इत्यर्थः । तत्र तिष्ठेतेति मूले । त्वद्वासोऽहं सर्वार्थं त्वामेवाश्रित इत्याद्यभिप्रायं प्रकटयन् तिष्ठेदित्यर्थः । प्रकाशनस्योपाख्यायोश्चेत्यात्मनेपदम् ॥ २५५ ॥

प्रपत्ताविति । एकत्रावस्थाने चैकं भगवद्रूपमाश्रित्य रूपान्तरे वचनेनापि नावज्ञा कार्येति भावः । ब्रह्मास्त्रन्याय “एकं ब्रह्मास्त्रमादाय नान्यं गणयतः कचिदि”त्येवंरूपः । एवं वैदिक इति । वैदिकमार्गस्य ज्ञानान्तत्वाद्योगसाङ्ख्ययोर्ज्ञानाद्ब्रह्मत्वात्प्रपत्तिमार्गस्य भक्तिमार्गान्तर्गतत्वात्फलसाधनसहितं मार्गद्वयमेवोक्तमित्यर्थः ॥ २५६ ॥

आचरणभङ्गः ।

प्रपत्तीत्यादि । अत्राप्यनधिकारे उपायान्तरं तदनुकल्पभूतमाहेत्यर्थः । सर्वधर्मानित्यत्रैकपदा-
दन्याश्रयः सर्वथा बाधक इति बोधयितुं तत्परपदस्य तात्पर्यमाहुः प्रपत्तावित्यादि । तत्परस्तिष्ठे-
दित्यर्थः । स्थानान्तरस्यापि संग्रहार्थमाहुः पूजेत्यादि । एतस्यैव शेषो विवेकधैर्यश्रयकृष्णाश्रयौ ज्ञेयौ ।
प्रपत्तिश्च शरणागतिः, आश्रय इति यावत् । तत्प्रथमतो मानसं, पश्चात् कायिकं वाचनिकमित्यकू-
स्तुतावुक्तं सुयोधिन्यां तदुपपादितं शरणागतिप्रकरण इति च । तदेव विवेकधैर्यश्रये विवेकधैर्योर्निरू-
पणेन कायिकम्, आश्रयनिरूपणेन मानसं, वाचनिकं चोक्तम् । अत्रापि कारणं भगवदनुग्रह एवेति,
“सोऽहं तवाङ्गी”त्यत्राकूरस्तुतौ प्रतिपादितमनुभवेन शरणागतिसिद्धिलक्षणं च तत्रैवोक्तम्, “यदि
सद्वातमनुगुणं कुर्यात् त्याजयेद्वा तदा शरणागतिः सिद्धेति ज्ञातव्यमि”त्यारभ्य, “सत्सेवारुचिः, भगव-
त्स्वरूपज्ञानेच्छा, भगवच्छास्त्रपरत्वं चान्तिमजन्मज्ञापकमि”त्यन्तेन । एतत्सिद्धवर्धमेव कृष्णाश्रयस्तोत्रं
चेति ज्ञेयम् । अनुगुणपक्षे सद्वाताऽऽनुगुण्यं प्रसन्नचेतसा सेवाकरणानुकूल्यमेव प्रपत्तेः सामर्थ्यमऽलौ-
किकद्रष्टृत्वमिति सुदाम्नो माल्यकारस्य स्तुतौ, “पुंसोऽत्यनुग्रह” इत्यत्र स्पष्टम् । तच्च भगवद्विच्छाज्ञान-
रूपमेव, इदमेव पञ्चाध्याध्यामपि, “तव पादरजः प्रपन्ना” इत्यादिषु ज्ञापितम् । एवञ्च भक्तिवर्धिनीग्रन्थ
एतस्यैव सेवाकरणस्य प्रपन्नो ज्ञेयः । नवरत्नमप्यस्यैव प्रकरणस्य शेषः । नवरत्नशेषोऽन्तःकरणप्रबोधः,
सिद्धान्तरहस्यसेवाफलनिरोधलक्षणान्यपि तथा । एवमन्येऽपि ज्ञेयाः । अथवेत्यादिनोक्तप्रकारे यदा-
ऽनधिकारस्तदा सहस्रनामस्तोत्रं नामावली च । सिद्धान्तमुक्तावली तु शास्त्रस्य संग्रहरूपा । पुष्टिप्रवा-
हमर्यादाग्रन्थो भक्तिहंसश्च मार्गस्वरूपादिविवेचकतयाऽस्यैव प्रकरणस्य शेषो । बालबोधोऽपि तथा ।

इत्याह एतन्मार्गद्वयं प्रोक्तमिति । सर्वत्रैव जगति फलं वर्तते इति सर्वत्र फलं साधनं चाह कर्ममार्ग इति ॥ २५५-२५६ ॥

आचरणभङ्गः ।

संन्यासनिर्णयस्तु त्यागशेषः स्फुट एवेति सर्वाप्येव प्रकरणान्येवं बोध्यानि । अत्रायं क्रमः प्रतिभाति । पूर्वं भगवत्कृपाङ्कुरस्य स्वतः संस्कारेण भगवन्मार्गीयसङ्गादिना वा उद्बोधे मार्गेऽस्मिन् रुचिस्ततोऽस्मिन् प्रवेशोच्छ्र । तत्राप्यङ्कुरस्य दृढत्वेऽस्मिन् मार्गे पूर्वोक्तरीत्या दृढं सर्वोत्तमत्वमानं प्रवेशश्च । द्वारभूतगुरुद्वारा शरणागतिः । ततः सतां द्वारभूतगुरोर्वा सङ्गेन शिक्षया वा श्रीमदाचार्यचरणेषु भगवदभेदबुद्धिः । सर्वोत्तमादिभिस्तद्भजनम् । तत एतन्मार्गीयसङ्गे पूर्वोक्तरीत्या भगवद्भजनं, ग्रन्थावलोकनश्रवणादिना च तत्तत्प्रतिबन्धनिवृत्तौ दोषनिवृत्तिः । सेवोपयोगिगुणोपचयश्च । तत एतद्वावर्तने सकुटुम्बस्य भगवत्प्रासिस्तत्राप्युदासीनप्रतिकूलयोर्न । चर्षणीशब्दवाच्यानां तु यत्किञ्चित् फलं परं परिभ्रमणमेव । पञ्चदोषसंभवे तु तीर्थाटनं, दोषनिवृत्तौ पुनः सेवया पूर्वोक्तरीतिकं फलम् । सेवाधिकारे तु श्रीभागवताश्रय उक्तीत्या । तत्राप्यनधिकारे सहस्रनामनामावल्योर्यथोक्तरीतिक आश्रयः । उत्तमाधिकारे तु पर्यटनम् । अत्राप्यनधिकारे भगवत्प्रपन्नतया अदूरे विप्रकर्षे वा स्थितिः सहस्रनामाद्यावर्तनसहायस्य । एवं करणे एतन्मार्गीयफलोन्मुखत्वं फलं च । आरम्भदशायां पापादिना पुनरावृत्तिः । पाकदशायां यथाकथञ्चित् पापे तु पापस्यैव नाश इति सिद्धयति । वेदस्तु कालेन निर्बल इति तन्मार्गे इदानीमसिद्धयत्र फलायाऽलमिति भगवन्मार्गाङ्गतयाऽत्रैव प्रविशतीति । गुरुणावेशादिना मार्गरुचिं परीक्ष्य जिज्ञासां चावगत्य प्रश्नानन्तरं सेवादिकमुपदेष्टव्यमिति । यस्तु नामाद्युपदेशोऽधिकाराभावेऽपीदानीन्तनैः क्रियते, सोऽपि जानता हृतः स्वगृह्णमाणद्रव्यशुद्धौ तेन बन्धाभावे च पर्यवस्यति । अजानता कृतस्तु स्वस्मिन् दोषादोषयोः सन्देहे पर्यवस्यतीति । इदं यथा तथा उपदेशवादे वृत्तिवादे च विवेचितमिति ततोऽवधेयमिति दिक् । प्रकृतमनुसरामः । मूले, एतन्मार्गद्वयमित्यत्र द्वित्वं मुख्यापेक्षया बोध्यम् । प्रपत्तिमार्गस्य भक्तिमार्गानुकरूपत्वादिति । गतिसाधनसंयुतमित्यत्र गतिशब्दः फलवाची । “सा काष्ठा सा परा गति” इति श्रुतौ तथासिद्धेः । एवं फलप्रकरणे प्रमाणानुरोधेना मुख्यप्रमेयस्य बलं विचारितम् । अतः परं गुरुभूतस्य तस्य बलं वैराम्यार्थं विचारयन्ति । धूमादिमार्गस्य तृतीयमार्गस्य च, “को हि तद्देहं यदमुष्मिँल्लोकेऽस्ति न वे”ति, “यामिमां पुष्पितां वाचमि”ति, “कर्मण्यनाश्वास” इति यथायथं श्रुतिगीताश्रीभागवतेषु निन्दितत्वेऽपि प्रमाणानुरोधितायां सत्त्वेन तद्बलविचारस्यावश्यकत्वात् सर्वत्रैवेत्यादि । “एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ती”ति श्रुतेः । सदंशसंभ्र-स्तद्धर्मभूत आनन्दः फलं, तत् सर्वत्र जगति वर्तते इति सर्वेषु सदंशभूतेषु लोकेषु सुखरूपं फलं तत्साधनभूतं वैदिकं कर्म च तद्वाञ्छानिवृत्त्यर्थं पूर्वोक्ताज्जघन्यरूपतया स्फुटीकरोतीत्यर्थः । ननु ज्ञानं विना कर्मासंभवाज्ज्ञाने सति कर्मणां कथं भ्रान्तत्वमित्याशङ्कयामयथाज्ञानत इत्यादि व्याकुर्वन्त आहुः ॥ २५५ ॥ २५६ ॥

अथधाज्ञानतः कर्म कुर्याणाग्निविधा मताः ।
 सात्त्विकादिविभेदेन कर्म चाऽपि त्रिधा भवेत् ॥ २५७ ॥
 सात्त्विकः सात्त्विकं कर्म यथाश्रुतिपरः कृती ।
 व्यर्गलोकस्तस्य सिद्धयेद्विमानस्त्रीभिरावृतः ॥ २५८ ॥
 पुण्यस्य तु तिरोभाने पतत्यर्वाकाशिरास्तनः ।
 पुण्यशेषं समादाय समीचीनेषु जायते ॥ २५९ ॥
 राजसं कर्म कुर्याणो मेर्षादिसुग्वभाग् भवेत् ।
 तामसं कर्म कुर्याणः पाताले सुग्वभाग् यथा ॥ २६० ॥
 राजसः सात्त्विकं कुर्यन् दैत्यस्वर्गेषु जायते ।
 राजसं कर्म कुर्याणधन्द्रलोके सुखी भवेत् ॥ २६१ ॥
 वृष्टिद्वाराज्जरूपः सन् रेतोयोनिषु जायते ।
 तामसं कर्म कुर्याणो यक्षलोके सुखी भवेत् ॥ २६२ ॥
 तामसः सात्त्विकं कुर्यन् पितृलोके महीयते ।
 राजसं कर्म कुर्याणो भूतादिसुग्वमामुयात् ।
 तामसं कर्म कुर्याणः सर्पादिसुग्वमुग् भवेत् ॥ २६३ ॥
 सर्वेषां पुनरावृत्तिस्तथा कर्म पुनर्भवः ।
 एवं त्रयीधर्मपरा गतागतमचामुयुः ॥ २६४ ॥

कर्मणो नानामार्गत्वं स्वभावगुणभेदात् । तामसः कदापि न सात्त्विकं कर्म करोति ।
 कुर्यन् वा तामसप्रकारेण करोति । अतो नव भेदा गीतायां निरूपिताः । “कर्ता सात्त्विक
 आवरणभङ्गः ।

कर्मणो नानामार्गत्वमित्यादि । गीतायां, “ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाते”त्यत्र ज्ञानपदेन करणमु-
 च्यते । तद्विमर्षं, येनेति चेत्तीत्यादिनिर्देशात् । ज्ञेयपदेन तादृशकरणैर्ज्ञायमानं लौकिकं धस्तूच्यते ।
 तच्चैकविधमेव । “यस्तु यस्यादिरन्तश्च स वै मध्यं च तस्य तदि”त्याद्येकादशावाक्ये तस्यैकरूपताभि-
 धानात् सात्त्विकानां तथातुभवाद्दत्र त्रैविध्यानुक्तेश्च । परिज्ञाता त्वन्तःकरणमेव वृत्त्यधिकरणत्वात् ।
 करणकर्मपदान्यां च कर्मेन्द्रियचष्टे उच्येते । कर्तृपदेन चोपाधितो भिन्नमन्तःकरणमेवोच्यते ।
 गुणा अपि नौदासीना धर्मकाः, किन्तु तत्तच्चिज्जा एव तथा । “सत्त्वं रजस्तम इति गुणा जीवस्य
 नैव मे । चिज्जा येस्तु भूतानां सज्जमानो निवृद्धयते” इत्येकादशे भगवद्वाक्यात् । सात्त्विककर-
 णैश्च जायमानमपि ज्ञानं प्रकृतिकैवल्यमेवावगाहते, न तु ब्रह्मकैवल्यम् । “यस्तु यस्यादिरि”ति पूर्वो-
 क्त्वाक्यात् अतस्तदप्यज्यथाज्ञानमेव । एवं सति तादृशज्ञानेन तादृशैर्विधैःकरणैस्तादृशान्तःकर-
 णाभिमन्तारो यत् कुर्यन्ति तस्य कर्मणो यज्ञदानजपादेर्यज्ञानात्वं तत्, चित्तस्वभावभूतानां जीव-
 नानाविधत्वापादकानां गुणानां भेदादित्यर्थः । तद्वैयथाज्ञानादेव कर्मनानात्वसिद्धेः कर्तृकर्मणोः
 किमिति त्रैविध्यमुक्तमित्याकाङ्क्षायां तत्तात्पर्यमेव विशदयन्ति । तामस इत्यादि । एवं सिद्धे तेषां

उच्यते", "यत्तत् सात्त्विकमुच्यते" इत्यादिना । "ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था" इति वाक्यात् कर्मणश्चैविध्ये सात्त्विक एवोर्ध्वादिषु गच्छति । तथा राजसोऽपि दक्षिणमार्गं गच्छन् दैत्यसर्गेषु चन्द्रलोके यक्षलोके च सुखमनुभवति । सर्वेषां सद्ब्रह्मार्थं सत्त्वादितारतम्येन फलकल्पना । पितृलोको भूतलोकः सर्पलोकश्चेति । तामसानां फलं नवविधं निरूप्य भगवद्वाक्येनोपसंहरति एवं त्रयीधर्मपरा इति ॥ २५७-२६४ ॥

प्रकीर्णकानां फलं वक्तुं नानादेवोपासकानां फलमाह—

तत्तद्देवोपासकानामाजन्मोपासने फलम् ।

तत्तत्सायुज्यरूपादि वेदोक्तानामनेकधा ।

पौराणिकानां च तथा निपिद्धेतरभावतः ॥ २६५ ॥

तत्तद्देवोपासकानामिति । वेदोक्तानामध्यादीनां देवोपासनावुद्ध्या अग्नि-

टिप्पणी ।

सर्वेषामिति मूले । 'आब्रह्मभुवनादि'ति वाक्यात्ते सर्वे पुनरावर्तन्ते पूर्ववासनया पुनस्तादृशमेव कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ २६४ ॥

आचरणभङ्गः ।

भ्रान्तत्वे यदर्थमेवं नवधा निरूपणं तदाहुः ऊर्ध्वमित्यादि । गच्छतीति । उत्तरमार्गेण गच्छतीत्यर्थः । तावतापि न तस्योत्तमत्वमिति ज्ञापयन्ति मूले, सात्त्विक इत्यादिना । इदं चैकादशस्कन्धीयदशमाध्याये, "अन्तरायैरविहतो यदि धर्म" इत्यादिपञ्चश्लोकेषु स्फुटम् । शेषं च न्यायादेव सिद्धयति । एवं सात्त्विकस्योक्त्या राजसस्येतो हीवत्वं बोधयितुं लोकाष्टत्यादिकर्मतिदिशन्ति तथेत्यादि । एवं कल्पनायां बीजमाहुः सर्वेषामित्यादि । सर्वेषामिति । लोकानामित्यर्थः । यमलोरुमार्गसग्रहार्थं तामसानां फलमाहुः । पितृलोक इत्यादि । उपसंहरतीति । मूले "तथा कर्मपुनर्भव" इत्यनेन पूर्वकर्मशेषभूतेन कर्मणा बीजेन स्वसजातीयकर्मान्तरोत्पत्तिः पुनः पुनः फलतारतम्यायोच्यते । अतः श्रुत्युक्तोऽपि मार्ग एवम्भूतश्चेत् फलतो जघन्य एवेति निगमयतीत्यर्थः ॥ २५७—२६४ ॥

प्रकीर्णकानामिति । ज्ञानकाण्डैकदेशादिप्रतिपादितानामुपासनानाम् । यद्यप्युपासनानां मानसकर्मत्वेन कर्मण्येवान्तर्भावस्तथापि तस्यां देवताप्राधान्येन फलेऽपि प्रकारभेदाद्भिन्नतया कथनम् उपासनानां स्वतन्त्रप्रमेयात्मकत्वेन तद्वलनिरूपणार्थं ज्ञेयम् । तत्तद्देवेत्यादि । अध्यायचतुष्टयात्मकं जैमिनिप्रणीतं संकर्षणकाण्डं देवताकाण्डमित्युच्यते । तदप्युपासनान्त्वकर्मप्रतिपादकत्वात् कर्ममीमांसान्तर्गतमेव । तद्वीत्या देवोपासने तदुपासकानां तथेत्यर्थः । एते च देवास्तत्त्वपर्यन्ताः कालपर्यन्ता वा ज्ञेयाः । एतदेव विशदयन्ति वेदोक्तानामित्यादि । मूलेऽतिदिष्टोपासनाविषयाणां

होत्रादिकरणे भेदबुद्धेर्विद्यमानत्वात् तत्तद्देवतासायुज्यम् । पौराणिका दुर्गागणपति-
प्रभृतयः ॥ २६५ ॥

विष्णुं परित्यज्य तद्भजनं न कोऽपि करिष्यतीत्याशङ्क्य भगवद्वाक्यमाह—

यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ २६६ ॥

विहितानैककर्तृणां देहान्ते यदुपासनम् ।

तत्सायुज्यादिसिद्धिः स्यात्तत्पोषोऽन्यस्य वै फलम् ॥ २६७ ॥

यजन्ते सात्त्विका देवानिति । एकदा बहुदेवोपासनायां कर्मप्राधान्यात् कर्म-
मार्गीयमेव फलं नोपासनाफलम् । क्रमेण भक्त्या तत्तद्देवतोपासनायां फलमाह विहि-
तानेकेति । अन्तिमस्य शीघ्रप्रसादे पूर्वोपामभ्यनुज्ञाहेतुः ॥ २६६-२६७ ॥

“एवमुपासनायां नियतं फलमुपपाद्य कर्ममार्गे फलस्थानियतत्वमाह—

कर्मणां गहना रीतिर्ब्रह्मणापि न बुद्ध्यते ।

ईश्वरत्वात्तदिच्छायाः प्रधानत्वादनैकधा ।

तदुद्रेकोऽवसाने स्यात् कृपाक्रोधविभेदतः ॥ २६८ ॥

कर्मणामिति । कर्माणि विध्यंशे निषिद्धानि सहस्रं पतन्ति, तथा निषिद्धे विहि-
तानि । तेन कस्य फलं भवेदिति सर्वेषामेव शङ्का । तत्र हेतुमाह ईश्वरत्वादिति । कर्म-
स्वरूपी भगवानीश्वरः स्वेच्छया किंरूपोऽभिव्यक्तो भवेदिति न ज्ञायते । अतो विधि-
र्व्यर्थ इति न फलं नियतम् । यतोऽनेकधा तदुद्रेकः । तत्रापि देहावसाने यत् कर्म तदेव

टिप्पणी ।

भेदबुद्धेरिति । ब्रह्मत्वेन सर्वज्ञानाभावादित्यर्थः ॥ २६५ ॥

आचरणभङ्गः ।

स्वरूपमाहुः पौराणिका इत्यादि । पञ्चायतनरूपा विशिष्टशोपा इत्यर्थः । तदपि फलं दक्षिणरी-
स्यैवेति बोधयितुं मूले, निषिद्धेतरभावत इत्युक्तम् ॥ २६५ ॥

विष्णुमित्यादि । बहुषु पुराणेषु विष्णोरुत्कर्षप्रतिपादनादुक्तरीत्या आशङ्क्य अधिकारिभेदेन
तत्तद्भजनोपपादकं भगवद्वाक्यमाहेत्यर्थः । प्रासङ्गिकमाहुः एकदेवत्यादि । “तत्पोषोऽन्यस्य वै फलमि”ति
मूलोक्तेऽर्थे बीजमाहुः अन्तिमेत्यादि । एवमुपासनाफलनिरूपणमुखेन स्वतन्त्रप्रमेयभूतानां देवानां
बलं विचारितम् ॥ २६६ ॥ २६७ ॥

अतः परं कर्मणो बलं विचारणीयम् । तस्य स्वाविर्भावे प्रमाणानुरोधित्वेऽपि अक्षरात्मत्वेन

स्वतन्त्रप्रमेयरूपत्वात् । तद्विचारयन्ति एवमुपासनायामित्यादिना । ननु कथमेव

गहनतेत्याकाङ्क्षायां तामुपपादयन्ति कर्माणीत्यादि । स्वातन्त्र्यं प्रकटयन्ति कर्मस्वरूपीत्यादि ।

फलदायकम् । तत्रेश्वरेच्छया किंरूपोऽभिव्यक्तो भवेदिति न ज्ञायते । यदि जीवे कृपा तदा शुभरूपेण, क्रोधे त्वशुभरूपेणेति निर्णयः ॥ २६८ ॥

तदेवोपपादयति—

कृपयाऽधमतां प्राप्य भक्तं वै मोचयेत् क्वचित् ।

अनियुक्ततपस्यानां पीडया क्रोधतः क्वचित् ।

हीनभावं नयत्येष दुष्टं वा मोचयेत् क्वचित् ॥ २६९ ॥

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।

अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ २७० ॥

अतश्च सुतरामेव कर्ममार्गो दुरत्ययः ।

अतोऽपि भजनं कार्यं भजनेन हि तादृशम् ॥ २७१ ॥

कृपयेति । अधमतां प्राप्य स्थितं भक्तं कृपया क्वचिन्मोचयेत् । इति निपिद्धस्यान्ते सद्-
रूपेणाविर्भावः । विहितस्यान्ते निपिद्धरूपेणाविर्भावमाह अनियुक्ततपस्यानामिति ।
आज्ञाव्यतिरेकेण ये तपः कुर्वन्ति तेषामन्ते भगवतः पीडया क्रोधो भवति । “मां चैवान्तः-
शरीरस्थमि”ति वाक्यात् । तदा हीनभावं नयति, नरकं, श्वादिपौर्णि वा । भगवदि-
च्छया तुष्टश्चेत् तमपि क्वचिन्मोचयेत् । अत ईश्वरचर्या दुर्विभाव्या । अत एव भगवान्
स्वाभिप्रायं कर्ममार्गं निरूपयतीत्याह कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यमिति । विहितेऽपि विचारः
कर्तव्यः । किं भगवदिच्छाऽस्ति । तथा सति कर्तव्यं, नो चेन्न कर्तव्यमिति । तथा विकर्म-
णस्तूष्णीम्भावादपि । कलावग्निहोत्रादिकं न कर्तव्यमिति । अत्रापि विचारः कर्तव्यः ।
किमीश्वरेच्छा करणेऽकरणे वेति । तथा निपिद्धेऽपि विचारः कर्तव्यः । किं ब्राह्मणः
हन्तव्यो न वेति । भगवदिच्छायां हननमेव हितकारि । यथा द्रोणादीनाम् । अत एव
कर्मणो गतिर्गहना । फलं दुर्निरूपमित्यर्थः । उपसंहरति अतश्च सुतरामेवेति । तर्हि किं
कर्तव्यमित्याकाङ्क्षायामाह अतोऽपि भजनं कार्यमिति । ननु भजनेऽप्येवं चेत् को

टिप्पणी ।

आज्ञाव्यतिरेकेणेति । शास्त्राद्याज्ञां विनेत्यर्थः ॥ २६९ ॥

तथा विकर्मण इत्यारभ्य द्रोणादीनामित्यन्ते । भगवदिच्छां वेदात्ततो वा क्षात्वा यत्कृतं
तदिष्टसाधनमेवात एव श्रुत्या यावज्जीवमग्निहोत्रविधानात्कलौ स्मृत्या निपिद्धमप्यग्निहोत्रादि कर्त-
व्यमेव । तथा “आततायिनमायान्तमि”ति वाक्याद्ब्राह्मणवधे प्राप्तेऽपीश्वरेच्छायां हननमेव वरं, तदेभावे
हमनाभाव एवात एवार्जुनेन द्रोणादीनां हननमश्नत्प्राप्तोऽहननं च । यथा स्मृत्यापेक्षया वेदाज्ञा

आचरणमङ्गः ।

अक्षरस्यैव रूपान्तरं कर्मेति पूर्वं साधितम् । अक्षरं चेदितृ । एतस्यैवाक्षरस्य प्रशासने मार्गि धावा-
पृथिवी विष्टे तिष्ठत” इत्यादिश्रुतेः । अतस्तदभिज्ञत्वात् कर्मरूपी भगवानीश इत्यर्थः । तदेव
फलदायकमिति । अन्ते या मतिः सा गतिरिति तादृशमतिजनकतया तदेव तथेत्यर्थः ॥ २६८ ॥

होत्रादिकरणे भेदयुद्धैर्विद्यमानत्वात् तत्तद्देवतासायुज्यम् । पौराणिका दुर्गागणपति-
प्रभृतयः ॥ २६५ ॥

विष्णुं परित्यज्य तद्भजनं न कोऽपि करिष्यतीत्याशङ्क्य भगवद्वाक्यमाह—

यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ २६६ ॥

विहितानेककर्तृणां देहान्ते यद्गुपासनम् ।

तत्सायुज्यादिसिद्धिः स्यात्तत्पोपोऽन्यस्य वै फलम् ॥ २६७ ॥

यजन्ते सात्त्विका देवानिति । एकदा बहुदेवोपासनायां कर्मप्राधान्यात् कर्म-
मार्गीयमेव फलं नोपासनाफलम् । क्रमेण भक्त्या तत्तद्देवतोपासनायां फलमाह विहि-
तानेकेति । अन्तिमस्य शीघ्रप्रसादे पूर्वेषामभ्यनुज्ञाहेतुः ॥ २६६—२६७ ॥

“एवमुपासनायां नियतं फलमुपपाद्य कर्ममार्गं फलस्यानियतत्वमाह—

कर्मणां गहना रीतिर्ब्रह्मणापि न युद्ध्यते ।

ईश्वरत्वात्तदिच्छायाः प्रधानत्वादनैकधा ।

तदुद्रेकोऽवसाने स्यात् कृपाक्रोधविभेदतः ॥ २६८ ॥

कर्मणामिति । कर्माणि विध्यंशे निषिद्धानि सहस्रं पतन्ति, तथा निषिद्धे विहि-
तानि । तेन कस्य फलं भवेदिति सर्वेषामेव शङ्का । तत्र हेतुमाह ईश्वरत्वादिति । कर्म-
स्वरूपी भगवानीश्वरः स्वेच्छया किंरूपोऽभिव्यक्तो भवेदिति न ज्ञायते । अतो विधि-
चर्यर्थ इति न फलं नियतम् । यतोऽनेकधा तदुद्रेकः । तथापि देहावसाने यत् कर्म तदेव

टिप्पणी ।

भेदयुद्धैरिति । ब्रह्मत्वेन सर्वज्ञानामावादित्यर्थः ॥ २६५ ॥

वावरणमङ्गः ।

स्वरूपमाहुः पौराणिका इत्यादि । पञ्चायतनरूपा विशिष्टशेषा इत्यर्थः । तदपि फलं दक्षिणरी-
त्यैवेति बोधयितुं मूले, निषिद्धेतरभावत इत्युक्तम् ॥ २६५ ॥

विष्णुमित्यादि । बहुषु पुराणेषु विष्णोस्तर्कप्रतिपादनाद्भुक्करीत्या आशङ्क्य अधिकारिभेदेन
तत्तद्भजनोपपादकं भगवद्वाक्यमाहित्यर्थः । प्रासङ्गिकमाहुः एकदेत्यादि । “तत्पोपोऽन्यस्य वै फलमि”ति
मूलेकेऽर्थे बीजमाहुः अन्तिमेत्यादि । एवमुपासनाफलनिरूपणमुखेन स्वतन्त्रप्रमेयभूतानां देवानां
बलं विचारितम् ॥ २६६ ॥ २६७ ॥

अतः परं कर्मणो बलं विचारणीयम् । तस्य स्वाधिर्भावे प्रमाणानुरोधित्वेऽपि अक्षरात्मत्वेन
स्वतन्त्रप्रमेयरूपत्वात् । तद्विचारयन्ति एवमुपासनायामित्यादिना । ननु कथमेव
कर्मणां गहनतेत्याकाङ्क्षायां तासुपपादयन्ति कर्माणीत्यादि । स्वातन्त्र्यं प्रकटयन्ति कर्मस्वरूपीत्यादि ।

प्रसङ्गाद्योगसांख्ययोः फलमाह—

ईश्वरालम्बनं योगो जनयित्वा तु तादृशम् ।

बहुजन्मविपाकेन भक्तिं जनयति ध्रुवम् ॥ २७४ ॥

सांख्येऽपि भगवच्चित्ते फलमेतन्न चान्यथा ।

समर्पणात् कर्मणां च भक्तिर्भवति नैष्ठिकी ॥ २७५ ॥

ईश्वरालम्बनमिति । योगसांख्यकर्माणि भगवदिच्छया कृतानि भक्तिं जनयन्ती-
त्यर्थः । एतन्नियतफलम् ॥ २७४-२७५ ॥

इदानीं निपिद्धयोगमार्गादिः स्वरूपं फलं चाह—

योगेन तु निपिद्धेन यदि देहः प्रसिद्ध्यति ।

तदा कल्पान्तपर्यन्तं भावनातस्तु सत्फलम् ।

अन्यथा नरके पातो दृढभ्रूमौ तु संस्थितिः ॥ २७६ ॥

योगेन तिथति । निपिद्धो योगः कापालिको महादेवेनोर्ध्वमुखेनोक्तः ।

टिप्पणी ।

भगवदिच्छयेति । भगवद्विषयिण्येत्यर्थः ॥ २७४ ॥

धावरणभङ्गः ।

प्रसङ्गादित्यादि । प्रसङ्गादिति । स्वभावप्रसङ्गात् । तथा च भगवता गीतायां योगसांख्यकर्मापणा-
नामप्युपदिष्टत्वात् तेषां भक्तिमार्गसाध्यं फलतो भविष्यतीत्याकाङ्क्षायां तेषामपि जपन्यत्वं बोधयितुमा-
हेत्यर्थः । “मदर्पणं निष्कलं वा सात्त्विकं निजकर्म तदि”ति भगवद्वाक्यात् कर्मापणस्यापि सात्त्विकत्वं
ज्ञेयम् । मूले, तादृशमिति । योग्यदेहम् । योगसांख्येत्यादि । तथा च, “नैवं पापमवाप्स्यसि”,
“कर्मबन्धं प्रहास्यसि”, “शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैरि”त्येव सांख्ययोगकर्मापणानां
फलमुक्तं भगवता, न तु स्वप्नारूपम् । पापाभावे च, “जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः ।
नराणां क्षीणपापानां कृप्ये भक्तिं प्रजायते”इति भक्तिरेव फलत्वेनोक्तेति तथेति भावः । एवं
फलमुक्त्वा पूर्वोक्तकर्मोपासनाद्यपेक्षयाऽस्योत्तमत्वं बोधयितुमाहुः एतन्नियतफलमिति । अतोऽपि
पूर्वोक्तादुल्लेखमित्यर्थः । एवं सात्त्विकस्वभाववलमुक्तम् ॥ २७४—२७५ ॥

इदानीमित्यादि । एवं प्रमाणादित्रयेणोक्तप्रमाणानामपि भक्तिमार्गादपहृष्टत्वं प्रसारविशेषे त्वद्-
त्वमिति स्थापयित्वाऽन्येषां प्रमाणादिभिरपहृष्टत्वेऽपि प्रलोभकत्वादपहृष्टत्वाया तत्र प्रवृत्तिर्मा-
भूदिति तेषां त्याज्यत्वं वक्तुमाहेत्यर्थः । निपिद्धो योगः कापालिक इत्यादि । स प्रायः पाशुपता-
ख्यतन्त्रोक्त इति प्रतिभाति । तत्र हि पशुपतिना पशुपाशविमोक्षणाया“ऽद्यतः पाशुपतं योगविधिं
व्यास्यास्वाम” इत्यादिनाऽध्यायपद्यकेन उक्तः । तत्र कार्यरूपो जीवः पशुः, कारणं पशुपतिरीश्व-
रः । योगः पशुपतौ चित्तसमाधानम् । विधिर्भस्मना त्रिपत्रणादिर्निरूपितः, दुःशान्तमजो मोक्षश्च
प्रयोजनम् । तत एव कार्यकारणयोगविधिदुःशान्ता इति तदध्याया आख्यायन्त इति तन्मन्त्र-
बोधनायोक्तम् । “शैवान् पाशुपतान् दृष्ट्वा लोभयतिक्रान्तिकान् । विकर्मस्वान् द्विजान् शूद्रान् सनामा

विशेषः स्यादत आह भजनेन हि तादृशमिति । भगवदिच्छाभावेऽपि भजने भजन-
मेव परं न निर्बहेत्, न त्वनिष्टं किञ्चित् ॥ २६९-२७१ ॥

न केवलमीश्वरेच्छैव कर्मफले प्रतिबन्धिका, किन्त्वन्यदप्यस्तीत्याह—

अन्योन्यनाशकत्वं च कर्मणां भवति क्वचित् ।

कर्ममार्गे फलं तस्मान्न निरूप्यं हि सर्वथा ॥ २७२ ॥

जायस्वेति त्रियस्वेति तृतीयो यदुदाहृतः ।

प्रकीर्णकानां सर्वेषां तत्फलं परिकीर्तितम् ॥ २७३ ॥

अन्योन्यनाशकत्वमिति । अनवसरे नमस्कारादर्धं पुण्यं विनश्यति । “अजा-
रजः खररजो हन्ति पुण्यं पुरा कृतमि”ति । बहुनाशकं कर्मफलं स्यात् । तथा वेधोपवासे
गान्धार्याः पुत्रशतं नष्टम् । “अतिथिर्विमुखो यातः पुण्यमादाय गच्छति” । उपसंहरति
कर्ममार्गे फलं तस्मादिति । इदानीमुपासनामार्गस्य फलमाह जायस्वेति । वेद एव
तृतीयो मार्गो निरूपितः । कर्ममार्गेऽपि देवताप्राधान्ये इदमेव फलम् ॥ २७२-२७३ ॥

टिप्पणी ।

बलिष्ठा तथा भद्राज्ञा सर्वापेक्षया बलिष्ठेति भावः ॥ २७०-२७१ ॥

ननु जायस्वेति त्रियस्वेति प्रवाहमार्गे किं फलं किं वा प्रमाणमित्यत आहुः वेद एवेति । वेदे
यस्तृतीय उपासनामार्गो ज्ञानकाण्डान्तर्गत उदाहृतः स एव प्रवाहमार्गो त एव त्रिविधानां
जीवानां भगवता देवाद्युपासनं प्रतिपादितमत एव प्रकीर्णकानां यज्ज्ञानिभक्तातिरिक्तानामु
पासनामार्गायं फलं प्रकीर्तितमित्यर्थः ॥ २७३ ॥

आचरणभङ्गः ।

शेषमित आरभ्य कर्ममार्गो दुरत्यय इत्यन्तं स्फुटम् । एवं स्वातन्त्र्यमुपपादितम् । आहेति ।
भक्तिमार्गस्येतो वैलक्षण्यमाहेत्यर्थः । अग्रे स्फुटम् ॥ २६९-२७१ ॥

अतः परं स्वभावबलविचारं हृदि कृत्वा आहुः इदानीमुपासनेत्यादि । लोके बहूनां कर्म-
ठानां पर्यनुयोक्तृत्वात् कर्ममार्गस्य सदिग्धफलत्वे निर्बलत्वे च प्रतिपादितेऽपि नियतफलायामुपास-
नायां तु नाऽयं दोष इति स्वभावतः कृतस्य, “यजन्ते सान्त्विका देवानि”त्यादिनोक्तस्य तस्य कर्म-
मार्गादुत्तमत्वं भविष्यतीत्याकाङ्क्षायां तस्यापि मार्गस्य फलतो जघन्यत्वं वक्तुमाहेत्यर्थः । वेद एवे-
त्यादि । तथा च छान्दोग्ये पञ्चाम्युपासनोत्तरं कर्मिज्ञानिनोर्धूमाद्यर्चिणादिमार्गावुक्त्वा, “अथैतयोः
पथोर्नैकतरेण च तानीमानि क्षुद्राप्यसकृदावर्तीनि भवन्ति जायस्य त्रियस्वेत्येतत्तृतीयं स्थानमि”त्यनेन
ज्ञानिकमिन्व्यतिरिक्तानां तृतीय एव मार्गो निरूपित इति नास्य तत उत्तमत्वमित्ययमपि तथेत्यर्थः ।
ननु पूर्वं तत्तद्देवतोपासने तत्तत्सायुज्यस्योक्तत्वादग्निहोत्रादीनामुपासनात्वेन करणे स्थित उत्तमत्वं
भविष्यतीति शङ्कामपि प्रसङ्गादपाकुर्वन्ति कर्ममार्ग इत्यादि । वेदे “इष्टापूर्तं दत्तमित्युपासत”इति
कर्मप्राधान्य एव धूममार्गस्योक्तत्वात् तदभावे स नेति तथेत्यर्थः ॥ २७२-२७३ ॥

प्रसङ्गाद्योगसांख्ययोः फलमाह—

ईश्वरालम्बनं योगो जनयित्वा तु तादृशम् ।

बहुजन्मविपाकेन भक्तिं जनयति ध्रुवम् ॥ २७४ ॥

सांख्येऽपि भगवच्चित्ते फलमेतन्न चान्यथा ।

समर्पणात् कर्मणां च भक्तिर्भवति नैष्ठिकी ॥ २७५ ॥

ईश्वरालम्बनमिति । योगसांख्यकर्माणि भगवदिच्छया कृतानि भक्तिं जनयन्ती-
त्यर्थः । एतन्नियतफलम् ॥ २७४-२७५ ॥

इदानीं निपिद्धयोगमार्गादिः स्वरूपं फलं चाह—

योगेन तु निपिद्धेन यदि देहः प्रसिद्ध्यति ।

तदा कल्पान्तपर्यन्तं भावनातस्तु सत्फलम् ।

अन्यथा नरके पातो दृढभूमौ तु संस्थितिः ॥ २७६ ॥

योगेन त्विति । निपिद्धो योगः कापालिको महादेवेनोर्ध्वमुखेनोक्तः ।

टिप्पणी ।

भगवदिच्छयेति । भगवद्विषयिण्येत्यर्थः ॥ २७४ ॥

आवरणमङ्कः ।

प्रसङ्गादित्यादि । प्रसङ्गादिति । स्वभावप्रसङ्गात् । तथा च भगवता गीतायां योगसांख्यकर्मापणा-
नामप्युपदिष्टत्वात् तेषां भक्तिमार्गसाम्यं फलतो भविष्यतीत्याकाङ्क्षायां तेषामपि जघन्यत्वं बोधयितुमा-
हेत्यर्थः । “मदर्पणं निष्फलं वा सात्त्विकं निजकर्म तदि”ति भगवद्वाक्यात् कर्मापणस्यापि सात्त्विकत्वं
ज्ञेयम् । मूले, तादृशमिति । योग्यदेहम् । योगसांख्येत्यादि । तथा च, “नैवं पापमवाप्स्यसि”,
“कर्मबन्धं प्रहास्यसि”, “शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैरि”त्येव सांख्ययोगकर्मापणानां
फलमुक्तं भगवता, न तु स्वप्राप्तिरूपम् । पापाभावे च, “जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः ।
नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते”इति भक्तिरेव फलत्वेनोक्तेति तथेति भावः । एवं
फलमुक्त्वा पूर्वोक्तकर्मोपासनाद्यपेक्षयाऽस्योत्तमत्वं बोधयितुमाहुः एतन्नियतफलमिति । अतोऽपि
पूर्वोक्तादुत्कृष्टमित्यर्थः । एवं सात्त्विकस्वभाववलमुक्तम् ॥ २७४—२७५ ॥

इदानीमित्यादि । एवं प्रमाणादित्रयेणोत्कृष्टानामपि भक्तिमार्गादपरुष्टत्वं प्रकारविशेषे त्वद्र-
त्वमिति स्थापयित्वाऽन्येषां प्रमाणादिभिरपरुष्टत्वेऽपि प्रलोभकत्वादपकदशाया तत्र प्रवृत्तिर्मा-
भूदिति तेषां त्याज्यत्वं बक्षुमाहेत्यर्थः । निपिद्धो योगः कापालिक इत्यादि । स प्रायः पाशुपता-
ख्यतन्त्रोक्त इति प्रतिभाति । तत्र हि पशुपतिना पशुपाशविमोक्षणाया “ऽथातः पाशुपतं योगनिधिं
व्याख्यास्याम” इत्यादिनाऽध्यायपञ्चकेन उक्तः । तत्र कार्यरूपो जीवः पशुः, कारणं पशुपतिरीश्व-
रः । योगः पशुपतौ चित्तसमाधानम् । विधिर्भस्मना त्रिपयणादिर्निरूपितः, दुःस्वान्तर्संज्ञो मोक्षश्च
प्रयोजनम् । तत एव कार्यकारणयोगविधिदुःखान्ता इति तदध्याया आख्यायन्त इति तत्त्वरूप-
बोधनायोक्तम् । “शैवान् पाशुपतान् दृष्ट्वा रोमायतिकनान्तिकान् । विकर्मस्वान् द्विजान् शत्रान् समासा

भवति । सप्तानां मूलमाह बोधकः शिव इति । प्रयोजनमाह कलाविति । असुराणा-
मेवाञ्च रुचिः । तेन तेषामेव क्षय इति न काप्यनुपपत्तिः । चतुर्थपञ्चमावाह वामाः
शाक्ता इति । तयोरपि पूर्ववत् प्रकटाप्रकटे भिदा । तत्र त्रिपुरसुन्दर्यादिशक्तयः
सेव्याः । योगश्च साध्य इति बुद्धिः ॥ २७७-२८० ॥

शैवश्च वैष्णवश्चैव उपास्ये भेदकद्वयम् ।

कर्मासक्तास्तु ये तत्र वैदिकाः समुदाहृताः ॥ २८१ ॥

सप्तापि सर्वथा त्याज्या भगवन्मार्गवर्तिभिः ।

बौद्धाश्चतुर्विधाः पूर्वमन्तरानन्तमार्गिणः ॥ २८२ ॥

तत्रानधिकारे शैववैष्णवौ । तस्याः शक्तेः पादत्वेन पञ्चप्रेतमध्ये निरूपितौ । न
शब्दमात्रेण किञ्चिद् दुष्यति, पदार्थस्त्वन्य एव । अतो भूतादेरेव विष्णुशिवादिनाम

आवरणभङ्गः ।

इत्यर्थः । अग्रे स्पष्टम् । प्रकृतिपदस्यात्र विवक्षितमर्थं स्फुटीकुर्वन्ति त्रिपुरसुन्दरीत्यादि । मूले,
तुष्टय इत्येवं पदच्छेदः । तासां शक्तीनां तोषार्थमित्यर्थः । एतेन फलमुक्तम् ॥ २७७-२८० ॥

पञ्चप्रेतमध्ये निरूपिताविति । “ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः । एते पञ्च महा-
प्रेताः पादमूले व्यवस्थिताः” इति तत्तन्निर्वाचये तथात्वेनोक्तावित्यर्थः । तत्र समाधिमाहुः नैत्यादि ।
त्यागप्रसङ्गादेतदवान्तराणि चतुःषष्टितन्त्राणि प्रतिपाचार्यसहितानि लिख्यन्ते । तत्र, महाभायाश-
म्बरतन्त्रम् । अन्यसिन् पदार्थे अन्यथा प्रतिभानरूपमायाप्रपञ्चरचनोपायप्रतिपादकमैन्द्रजालिकवि-
घारूपम् । १ । योगिनीजालशम्बरतन्त्रम् । योगिनीजालदर्शनोपायप्रतिपादकम् । २ । तत्त्वश-
म्बरम्, इन्द्रजालविद्याविशेषः पृथिन्यादितत्त्वानामन्यत्रान्यत्रोपायप्रतिपादकम् । ३ । सिद्धि-
भैरवतन्त्रम् । ४ । मायिकभैरवतन्त्रम् । ५ । कङ्कालभैरवतन्त्रम् । ६ । कालभ्रिमैरवतन्त्रम् । ७ ।
शक्तिभैरवतन्त्रम् । ८ । योगिभैरवतन्त्रम् । ९ । महाभैरवतन्त्रम् । १० । भैरवनाथतन्त्रम् । भैरवा-
ष्टकमिदं कापालिकमतप्रतिपादकम् । ११ । बहुरूपा शक्तिस्तत्प्रतिपादकतन्त्राणां गणो बहुरूपाष्ट-
कम् । यथा, ग्राहीतन्त्रम् । १२ । माहेश्वरीतन्त्रम् । १३ । कौमारीतन्त्रम् । १४ । वैष्णवीतन्त्रम् ।
१५ । वाराहीतन्त्रम् । १६ । इन्द्राणीतन्त्रम् । १७ । चामुण्डातन्त्रम् । १८ । शिवद्वीतितन्त्रं चेति ।
१९ । यामल नाम सिद्धाऽम्ना तत्प्रतिपादकानि तन्त्राणि रुद्रयामलादीन्यष्टौ । शाक्ततन्त्रतया चतुः-
षष्टितन्त्राणामपि यामलतया व्यवहारः । २०-२७ । चन्द्रज्ञानतन्त्रम् । कामेश्वर्यादिपोडशानित्याप्रति-
पादकम् । तिथिनामधेयं नित्येति कापालिकमतदर्शकं च । २८ । मालिनीतन्त्रम् । समुद्रयानोपाय-
प्रतिपादकम् । २९ । महासंमोहनम् । जाग्रतामपि निद्रितोपायप्रतिपादकम् । ३० । वामजुष्टं
वामकेश्वरतन्त्रम् । चतुःशतीत्यापि कथ्यते । ३१ । महादेवतन्त्रम् । गण्डुकादिसिद्धिकुलाचारप्रद-

धृत्वा तथोपासत इति निर्णयः । तत्र वैदिकानां लक्षणमाह कर्मासक्ता इति । लोक-
संग्रहाथं पूर्वोक्तानां सन्माननार्थं च तत्सेवकास्तथा भवन्ति । एतन्निरूपणस्य प्रयोजन-
माह सन्नापि सर्वथा त्याज्या इति । महापातकिसंसर्गोऽपि महापातकित्वश्रवणात् ।
एवं निषिद्धान् शाक्तान्निरूप्य बौद्धान्निरूपयति बौद्धाश्चतुर्विधा इति । माध्य-
मिकाः, सौत्रान्तिकाः, विज्ञानवादिनः, चार्वाकाश्चेति । तेषामध्वान्तरभेदाः कोटिशः
सन्ति ॥ २८१ ॥ २८२ ॥

टिप्पणी ।

महापातकिसंसर्गोऽपीति । अत एव ब्रह्माण्डपुराणे, “शैवान्पाशुपतान्स्पृष्ट्वा लोकायतिकृता-
स्तिकान् । विकर्मस्थान् द्विजान् शूद्रान् सवासा जलमाविशेत् ।” अनेन तेषां स्पृशे सचैलं स्नान-
शुक्तम् ॥ २८२ ॥

आवरणभङ्गः ।

शुक्रम् । ३२ । वातुलम् । ३३ । वातुलोत्तरम् । ३४ । कामिकं चेति । त्रीण्येतानि तत्राणि
क्षेत्रकर्षणादिविधिप्रतिपादकानि । ३५ । हृद्भेदतन्त्रम् । कापालिकाचारप्रदर्शकम् । ३६ । तत्रभे-
दगुह्यतन्त्रयोः प्रकाशं रहस्यं वा परकृतमन्त्रतन्त्रप्रयोगाणां पराधृत्युपायाः प्रदर्शिताः । ३७ । ३८ ।
कलावादं कामशास्त्रं वात्स्यायनादिमतम् । ३९ । कलासारं रूपादिबृहद्युपायप्रतिपादकम् । ४० ।
कुण्डिकामतम् । गुटिकासिद्धिप्रदर्शकम् । गुटिका पानपात्रम् । ४१ । मत्तोत्तरतन्त्रम् । रससिद्धि-
प्रकाशकम् । ४२ । वीणातन्त्रम् । वीणा नाम योगिनी । संभोगयक्षिणीत्यस्या नामान्तरम् । तस्याः
साधनोपायप्रदर्शकम् । ४३ । त्रोटलतन्त्रं, गुटिकाऽञ्जनपादुकासिद्धिः । ४४ । त्रोटलोत्तरतन्त्रं,
चतुःषष्टिसहस्रयोगिनीनां दर्शनोपायः । ४५ । पञ्चामृततन्त्रं, पृथिव्यादिपञ्चभूतानां साधनेन मर-
णाभावप्रतिपादकं कापालिकतन्त्रम् । ४६ । रूपभेदादिपञ्चतन्त्राण्युच्चाटनादिप्रतिपादकानि । ४७—५१ ।
सर्वज्ञानादितन्त्रपञ्चकं कापालिकसिद्धान्तैकदेशिदिगम्बरमताचारप्रदर्शकम् । ५६ । पूर्वतन्त्रादिदेवी-
मतपर्यन्तं तन्त्राष्टकं दिगम्बरैकदेशिक्षपणकमताचारप्रदर्शकम् । ६४ । एवमेतानि त्यागार्थं ज्ञेयानि ।
प्रस्तुतमुच्यते । बौद्धान्निरूपयतीति । त्याज्यत्वायेति शेषः । माध्यमिका इति । शून्यवादप्र-
स्थानाः । सौत्रान्तिका इति ज्ञानान्तरानुमेयक्षणिकबाह्यार्थवादप्रस्थानाः । विज्ञानवादिन इति ।
क्षणिकविज्ञानवादप्रस्थानाः । त एव गोचरा इत्युच्यन्ते । प्रत्यक्षस्वलक्षणक्षणिकबाह्यार्थवादप्र-
स्थाना वैभाषिकास्ते एवाहताः स्वाह्वादिनश्चोच्यन्ते । तेऽप्येवैवान्तरभवन्ति । चार्वाका इति ।
देहात्मवादप्रस्थानाः । त एव लोकायतिकाः । देहातिरिक्तदेहपरिमाण्वात्मवादप्रस्थाना दिगम्बरास्ते
चार्वाकस्यैकदेशिनः । एवं पञ्चमहाप्रस्थानानि प्रसिद्धत्वाच्छिखितानि ॥ २८१ ॥ २८२ ॥

तेषां मूलभूतानाह—

तेषां बृहस्पतिमुखाः कर्तारो हरिरथ तु ।

कृष्णसङ्क्षोपनार्थाय स्वयमेव जगाद ह ॥ २८३ ॥

वेदमार्गविरोधेन येषां करणमण्वपि ।

ते हि पाषण्डिनो ज्ञेयाः शास्त्रार्थत्वेन वेपिणः ॥ २८४ ॥

सर्वेषां नरके वासस्तमोऽर्वाकप्रतिपादके ।

नरकात् पुनरावृत्तौ नानायोनिषु सम्भवः ॥ २८५ ॥

तेषां बृहस्पतिमुखाः कर्तार इति । लोकायतं शास्त्रं बृहस्पतिना प्रणीतम् । तथान्येऽपि शुक्रमायाविमोहिताः । सांप्रतं हरिरेव बुद्धरूपेणावतीर्णो वेदनिन्दालक्षणं शास्त्रं कृतवान् । अतः सामान्येन पाषण्डमतमाह वेदमार्गविरोधेनेति । अलौकिक-वेद्यान् संपाद्य लोकव्यामोहनार्थं तिष्ठन्तीत्यर्थः । तेषां फलमाह सर्वेषां नरके वास इति । तत्रापि शास्त्रार्थत्वेन निरूप्य मार्गप्रवृत्तिकर्तृणां तम एव । नरके गतानां पुनरा-वृत्तिः । तमसि प्रविष्टानां न । पुनरावृत्तौ च शूकरादियोनिषु सम्भवः ॥ २८३-२८५ ॥

एवं निषिद्धानां दुःखं फलत्वेन निरूप्य, किं दुःखमित्याकाङ्क्षायामाह—

आनन्दस्य तिरोभावः सर्वथा दुःखमुच्यते ।

तस्य स्थानं तु सर्वत्र यमलोको विशेषतः ॥ २८६ ॥

शुद्धं तमो दुःखरूपं सहजासुरसंश्रयम् ।

सर्वत्र नरकश्चैव तमश्चेति त्रिधा तु तत् ॥ २८७ ॥

आनन्दस्य तिरोभाव इति । ईषचिरोभावे पदार्थान्तरत्वम् । तदग्रे वक्ष्यते । सर्वथा तिरोभावो दुःखम्, अनिर्घृतिरूपत्वात् । अन्यथा सच्चिदानन्दरूपातिरिक्तपदार्था-

आवरणभङ्गः ।

एतेषां नामान्युक्त्वा तदप्रामाणिकत्वस्य तत्र लोकप्रवृत्तेश्चोपपादनायाहुः तेषामित्यादि कृतवानि-त्यन्तम् । तथा च मायामोहितकर्तृकत्वादप्रमाणाभासत्वम् । ऋषिप्रणीतत्वाङ्क्षोपप्रवृत्तिश्चेत्यर्थः । अत इत्यादि । अतो मोहार्थं मोहितैश्च प्रणीतत्वात् सामान्येन प्रसिद्धानामप्रसिद्धानाञ्च लक्षणतौल्येन पाषण्डमतमाह, एवं प्रसिद्धास्त्याज्यत्वाय निरूप्याप्रसिद्धानपि त्याजयितुं पाषण्डिनां लक्षणबोधनाय तन्मतमाहेत्यर्थः वेदेत्यादि । तथा च विहिततया वेदविरुद्धकृतिमत्त्वं तदभिमतमिति तेन लक्षणेन ते बोध्याः । तत्र दुर्वेषास्तु त्यज्यन्त एव, परं ये ईदृशास्त्रेषां वेषं दृष्ट्वापि न अमितज्यम् । तत्संसर्गेण विष्णुपुराणप्रसिद्धकृतिरातशतपन्वनोरिव स्वस्यापि तादृक्फलसंभवादिति भावः ॥ २८३-२८५ ॥

किं दुःखमिति । स्वतन्त्रमेयनिरूपणप्रस्तावे दुःखपदार्थस्यानिरूपितत्वात् किं दुःखमित्यर्थः । मूले, सर्वथापदस्य प्रयोजनं न स्फुटमिति तद्विषेकुमाहुः ईपदित्यादि । स्वरूपात्मकस्थानन्दस्येप-चिरोभावे पदार्थान्तरत्वमित्यर्थः । ननु तर्हि सर्वथा तिरोभावोऽपि पदार्थान्तरमस्त्वित्यत आहुः अन्यथेत्यादि । ननु प्रतिकूलबुद्धिवैधत्वस्य तद्व्यंशत्वात्तदतिरिक्तमेवास्त्वित्यत आहुः

धर्मयुक्तः सुखदुःखयोः किञ्चिदुद्भेदरूपः । मदमात्सर्ययोः स्पष्टम् । अधर्माभासे धर्माभासे च तानि फलानीत्येतदर्थं निरूपितानि ॥ २९० ॥ २९१ ॥

कदा भवन्तीत्याकाङ्क्षायामाह—

विपाकः कर्मणां तेषां प्राग्देहविनिपाततः ।

प्राप्तस्तानीह भुज्यन्ते ततोऽन्यानि भवान्तरे ॥ २९२ ॥

विपाकः कर्मणामिति । अल्पफलानि बहुकाले पक्वानि भवन्ति । उपचितावयवत्वमेव पाकः । ऊष्माधिक्यात् । एवं कर्मणामपि विपाको ज्ञेयः ।

आचरणभङ्गः ।

पुत्रकेशादौ । स त्वनाशास्यतया प्रतिकूलबुद्धिवेद्यः । अन्ययोराहुः मदमात्सर्ययोः स्पष्टमिति । चेतःप्रसादो हर्षः । हपोत्कर्षो मदः । परोत्कर्षासहनं मात्सर्यम् । एतयोर्थथायथमनुकूलप्रतिकूलबुद्धिवेद्यत्वात् सुखदुःखरूपत्वं स्फुटमित्यर्थः । एवं केपाञ्चित् स्वरूपं निरूप्यानुक्तानां संग्रहार्थं मूल आहुः अन्येषामित्यादि । अन्येषां रागभयद्वीप्रभृतीनां सर्वमनोधर्माणां यथासंभवं सुखदुःखोद्गम एव स्वरूपं ज्ञेयमित्यर्थः । तथा च सूक्ष्मा सुखपूर्वावस्था रागः । तादृशी दुःखावस्था भयम् । तथा अकर्मजुगुप्ता दुःखधर्मस्यातिसूक्ष्मोद्भेदरूपा हीरित्येवं ज्ञेयम् । उत्साहस्तु निश्चयविशेषः । धृतिस्तु जिह्वोपस्थजयः । विषयामिलाषोपमर्दिका मानसी क्रिया विपरीता अधृतिः । यत्तोऽपि यदाकदाचिच्चेष्टानुकूलमानसक्रियैवेति तु प्रसङ्गादुक्तम् । एवमन्यदप्यूहम् । एवमेतेषां स्वरूपमुक्त्वा एतदुद्गमे हेतू आहुः अधर्माभासेत्यादि । तथा च सुखदुःखयोः प्रतिनियतन्यूनाधिकभावो धर्माधर्मतत्तदाभासैः कृत इत्यर्थः । यद्यपि ज्योतिःशाले, “परिणमति फलोक्तिः स्वप्नचिन्तात्ववीर्यैरिति निर्बलसंग्रहग्रहैः सुखादिकमुक्तं, तथापि तेषां सूचकत्वादिव्यवस्थापनाद्भिक्षुगीतायां ग्रहनिमित्ततादूषणाच्च पूर्वोक्त एव निश्चय इति ज्ञेयम् ॥ २९० ॥ २९१ ॥

ननु यदि धर्माधर्माभ्यामेव सुखदुःखादयस्ताहिं तदव्यवहितोत्तरमेव ते स्यातां, न तु विलम्ब्य । कर्मणस्त्रिषण्णवस्यायित्वेन विरम्य व्यापारस्याशक्यवचनत्वात् । अथाऽपूर्वेणान्यदा तद् भवतीत्युच्यते, कस्तर्हि तदुद्बोधसमयो यदैते भवन्तीति हृदि कृत्वाऽऽहुः कदेत्यादि । ननु कर्मणां तौल्यात् कथं केपाञ्चिदत्र विपाकोऽन्येषां जन्मान्तर इत्याकाङ्क्षायां तेषां तारतम्यं स्फुटीकुर्वन्ति अल्पफलेत्यादि । तथा च महाफलान्यत्र पच्यन्त इत्यस्मिन्नेव तत्फलं भुज्यते, शेषाणि परत्रेत्येवं ज्ञेयम् । “अत्युग्रपुण्यपापानामिहैव फलमश्नुत” इत्यादिवाक्येभ्य इत्यर्थः । एवं कर्मणां स्वभावो घोषितः, कोऽत्र पाक इत्यतो विवक्षितपाकपदार्थं विवृण्वन्ति उपचितेत्यादि । ऊष्माधिक्येन सजातीयसंबलन उपचितावयवत्वमेव पाकः । रूपरसादिविपर्यासरूपं कार्यं च फलादौ तद्गमकम् । एवं पाकपदार्थं निश्चित्यातिदिशन्ति एवमित्यादि । त्रिषण्णवस्यायित्वपक्षेऽप्यपूर्वसमुदायस्तादृशस्वले वाच्य एव । अन्यथा परमापूर्वस्यैवासिद्धेः । किञ्चैवं जातेऽपि परमापूर्वं तदानीं फलाभावात् कालादेर्दृष्टतामग्न्याश्च सहकारिताऽपि वाच्या । तदैव फलसिद्धे स एव पाकपदार्थः । अस्माकं तु कर्मस्वरूपस्य भगवतः सार्धदिकत्वाद्येन पुंसां विहितेन स्वकर्मणाऽन्यदीयेन वा कर्मणा यादृशोऽभिव्यक्तयितुमारब्धस्तं

इदानीमविपकानि कालान्तरे पकानि भवन्ति । स्वरूपनाशस्तु प्रायश्चित्तादिनापि भवति । कर्मक्षयस्तु भोगेनैव ॥ २९२ ॥

अत्र भोक्तारं निरूपयति—

एते सर्वे विशेषेण जीवसंनिधिमात्रतः ।

स्फुरन्त्यन्यस्याभिमानाज्जीवो दुःखी निगद्यते ॥ २९३ ॥

अग्रपञ्चाद्भावतश्च कर्मणा स्फुरितो हरिः ।

अग्रोद्गमानुद्गमनैः सुखदुःखे तनोति हि ॥ २९४ ॥

एते सर्व इति । अन्तःकरणधर्मा एवैते जीवसान्निध्यात् स्फुरिताः । स्वाश्रयाविवेकिनम् । अन्तःकरणाविवेकेन प्रवर्तमानं मिलिताः । स्वव्यपदेशं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । तदा जीवः सुखी दुःखीति वा लोके व्यवहारो भवति । नन्वेते आत्मधर्माः कुतो न

टिप्पणी ।

कर्मक्षय इति । क्रमेण क्षय इत्यर्थः ॥ २९२ ॥

स्वाश्रयाविवेकिनमिति । सुखाद्याश्रयविवेकरहितं तेनैव सुखार्थं दुःखाभावार्थं वा प्रवर्तमानं जीवं संयुक्तं समवायेनान्तःकरणाध्यासेन वा मिलिताः सुखादयः स्वव्यपदेशं स्वसम्बन्धि-
शब्दप्रयोगं प्राप्नुवन्ति । न तु तं विहाय स्वविशिष्टबुद्धिं तस्मिन् जनयन्तीत्यर्थः ॥

आवरणभङ्गः ।

प्रति तादृशैः कर्मान्तरैः स पूर्णो यदाभिव्यक्तो भवति तदा पूर्णतया भोगयोग्यो भवति । तथा सति तदवयवभूतानां कर्मणां यदुपचितावयवत्वं कराङ्गुल्यादीनां स्थूलतेवाऽधिकाभिव्यक्त्या पोषः । स एव विपाकपदार्थो ज्ञेय इत्यर्थः । तेन सिद्धमाहुः इदानीमित्यादि । तथा च यानि सूक्ष्माप्यभिव्यक्तानि तानि पोषापेक्षीणि तदानीमविपकानि कालान्तर उक्तरीत्या पुष्टानि फल-
न्तीति तारतम्यादस्त्ययं कालमेद इत्यर्थः । ननु यद्येवं कर्मणामवश्यफलत्वं तदा प्रायश्चित्तादि-
शाल्ववैयर्थ्यापात इत्यत आहुः स्वरूपनाश इत्यादि । आदिपदेन कीर्तनादेः संग्रहः । “धर्मः
क्षरति कीर्तनादि”ति । स्वरूपनाशः फलाऽनुकूलकारनाशः । कर्मक्षयस्तु तत्स्वरूपतिरोभावः ।
भोगेनेत्युपलक्षणम् । तथा च, “कर्मणां कर्मनिर्हारी न ह्यात्यन्तिक इष्यते । अविद्वदधिकारित्वात्
प्रायश्चित्तं विमर्शनम् । केचित् केवलया भक्त्या वासुदेवपरायणाः । अथं धुन्वन्ति कात्स्न्येन
नीहारमिव भास्करः” । “ज्ञानामिः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथे”त्यादिपद्यस्त्वन्यगीतादि-
वाक्यैरेतदन्यतमेन कर्मक्षय इत्यर्थः ॥ २९२ ॥

अत्र भोक्तारमित्यादि । एवं कर्मणां फलं तद्भोगावसरादिकं चोक्त्वा भोगः कस्येत्याकाङ्क्षां
पूरयितुं सुखादिधर्मिणं च निर्धारयितुं तत्फलभोक्तारं निरूपयतीत्यर्थः । मिलिताः स्वव्यपदेशं
प्राप्नुवन्तीत्यर्थ इति । स्वपदमात्मीयार्थकम् । तथा च उक्तविधं संसारिणं जीवं प्राप्ताः सन्तः स्वयं
जीवधर्मत्वव्यपदेशं दधतीति यावत् । अत्र वैशेषिकमतेन द्विधा शङ्कन्ते नन्वित्यादि । समा-

भवन्ति । अन्तःकरणधर्मत्वे वा किं प्रमाणम् । तत्राह—अग्रपश्चाद्भावत इति । कर्म-
स्वरूपो भगवानन्तःकरण एव प्रकटो भवति, नात्मनि । अतः सुखदुःखादयोऽन्तःकरणस्यैव
धर्मा इत्युच्यते । स च कर्मात्मा विधिनिषेधप्रकारेण स्फुरितः पूर्वोक्तन्यायेन सुखदुःखे
तनोति ॥ २९३ ॥ २९४ ॥

एवं फलं निरूप्य साधनं निरूपयितुं भगवत्प्राप्तौ किं साधनमित्याकाङ्क्षायां ज्ञानं

टिप्पणी ।

अग्रपश्चाद्भावत इत्यारभ्य तनोतीत्यन्ते । “पराध्याग्रप्रामहरे”ति कौशादग्रशब्दस्य श्रेष्ठवाच-
कत्वादग्रभावतो धर्मरूपेण पश्चाद्भावतः पापरूपेण विधिनिषेधप्रकारान्भ्यामन्तःकरण एव स्फुरितः
कर्मस्वरूपो भगवान्मनस्यैव सुखदुःखे तनोति, यतो मनसि मे हर्षो मनो मे दुःखितमित्याद्यनु-
भवात्पुराणप्रामाण्याच्च । सुखादीनां मनोधर्मत्वे सिद्धे जातेऽपिन्यायेन धर्माधर्मयोरपि फलसमानाधि-
करणत्वं कल्प्यत इति भावः । मूले बहुवचनं धर्माधर्मयोरीपदादिभेदेन प्राकट्येऽनेकविधत्वज्ञाप-
नार्थम् ॥ २९४ ॥

आवरणमङ्गः ।

दधते अग्रेत्यादि । उभयत्रोपपत्तिमाहुः कर्मेत्यादि । अयमर्थः । कर्मणः कार्यं जन्मेति स्वभा-
वस्य कार्यं परिणाम इति द्वितीयस्कन्धे स्थितम् । तथा च कर्म यत्रैव प्रकटीभवति तत्रैव जनयति
तत्रान्तःकरणे प्रकटः सुखादिकं जनयति, तदा स्वभावेनान्तःकरणं परिणमते तस्मात्तथोच्यते ।
अत एककर्मफलभोगे लिङ्गापेक्षा । आत्मधर्मत्वे अशरीरस्यापि मियाप्रिये स्पृशेताम् । ततश्च,
“अशरीरं वा च सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत” इति श्रुतिर्विरुध्यते । अतो मनोमात्रात्मकलिङ्गशरी-
रान्वयव्यतिरेकानुविधानादन्तःकरणस्यैवेते धर्मा इत्यर्थः । नन्वन्तःकरणे प्रकटश्चेत् स्यात्तर्ह्यनुभूये-
तेति चेत् तत्राहुः स चेत्यादि । तथा चैवंस्फुरणरूप एव तस्य प्रकटीभावो, न तु विशेषाकारेण
वृत्तिगोचरः स इत्यर्थः । न च, “कर्मणां परिणामित्वादाविरञ्चादमङ्गलमिति” भगवतापि दुःख-
स्वरूपः कर्मणां परिणाम उक्त इति तद्विरोधः शङ्क्यः । कर्मणां पूर्वोक्तरीतिकविपाकात्मपरिणाम-
शालित्वाद्विरश्चिपर्यन्तममङ्गलं दुःखमन्तःकरणे भवतीत्यर्थात् । अत एव द्वितीये, “यच्चित्तोदः
कृपयाऽनिदंविदामि”ति चित्ततो दुःखमुक्तम् ॥ २९३-२९४ ॥

इति फलप्रकरणम् ।

एवं फलप्रकरणे ज्ञानसमुच्चितात् कर्मणो मोक्षः फलं, योगसांख्यभक्तीनां मेलनेऽपि मोक्षः ।
केवलयोगसांख्ययोरविधानिवृत्तिधर्महीनयोस्तयोरन्येषां च नरकः फलम् । आन्तप्रतिपत्ते धूमादि-
मार्गं धर्मरूपं भौतिकं सुखं तत्तिरोभावरूपं दुःखं च द्विविधकर्मणां फलम् । तथैवोपासनायां
सुखं प्रकीर्णकानां प्रवाहमवेगो भगवदीययोगसांख्यकर्मर्षणानां कालविलम्बेन भक्तिः, फापालिक-
योगविपाके मोक्षोऽन्यथा नरकादि, नानाविधशास्त्रादीनां नरक इत्येवं सर्वेषां फलनिरूपणेन
वैदिकसुसुप्त्यमार्गभगवदुक्तभक्तिमार्गातिरिक्तानां जपन्यता फलतः प्रतिपादिता । अतःपरं ज्ञानभ-
क्तयोर्मध्य एकतरस्याधिक्यं वा द्वयोः साम्यं वेति विचारणीयम् । तथा, “पश्चाद्भक्ष्ये तयोर्गतिमिति”ति

साधनमिति लोकप्रसिद्ध्या प्राप्तं ज्ञानं वेदविचारेण, “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेती”ति दुःखाऽतिक्रममेव फलत्वेन मन्यते । परमानन्दानुभवस्तु भक्त्यैवेत्यग्रे वक्ष्यते । एतदेव साधनद्वयं तारतम्येन यथा फलं निरूपयति तथोच्यते । तत्र ज्ञानं दुःखं दूरीकरोति निश्चितम् । तदाऽऽपातत एव दूरीकरोति, मूलतस्तु भक्तिरेवैतदपि करोति । “अनर्थोपशमं साक्षादि”ति वाक्यात् । अतो ज्ञाने परम्परया दुःखदूरीकरणं वक्तव्यम् ।

भावरणभङ्गः ।

प्रतिज्ञातत्वात् पूर्वमीमांसा निर्णयो, “वर्णाश्रमवतां धर्म” इत्यादिना कृत इत्युत्तरमीमांसानिर्णयः शिष्टत्वात् करणीयः । तथा, “ज्ञानेऽपि सात्त्विकी मुक्तिरिति, “तत्त्वमस्यादिवाक्यस्येत्यारभ्य, “भजनं सर्वथा मतमि”त्यन्तं पूर्वप्रकरणात् च विमर्षणीयमिति पूर्वोक्ते प्रमाणादिप्रकरणत्रये सर्वेषां प्रमेयाणां बलमपि विचारितमतः परं सर्वनिर्णयोऽवसरतः प्राप्त इति तदर्थं साधनप्रकरणमारभन्ते एवं फलं निरूप्येत्यादि । फलान्तरस्य जपन्यताप्रतिपादनद्वारा भगवत्प्राप्तिरूपं फलं मुख्यत्वेन प्रतिपाद्य तत्र साधनं भक्तिरूपं निश्चाययितुं भगवत्प्राप्तौ किं साधनं, “शेगारुयो मये”ति भगवद्वाक्योक्तेषु समेदेषु त्रिषु लोकरास्तेष्वन्येषु च साधनेषु किं मुख्यसाधनमित्याकाङ्क्षायां, “ज्ञानादेव हि कैवल्यमिति”ति श्रुत्या ज्ञानं साधनमिति हेतुर्लोकप्रसिद्ध्या प्राप्तं ज्ञानं, षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानान्मोक्षः, द्रव्यादिपदार्थसाधर्म्यवैधर्म्यज्ञानान्मोक्षः, प्रकृतिप्राकृतविवेकाऽऽत्मज्ञानान्मोक्षः, ब्रह्मत्वेनात्मज्ञानान्मोक्षः, ब्रह्मज्ञानान्मोक्ष इत्यादिरूपेण तेषु तेषु तत्रेषु प्रस्थानेषु च प्राप्तं ज्ञानं वेदविचारेण वेदे आत्मज्ञानाद् ब्रह्मज्ञानाच्च मोक्षस्योक्तत्वान्मतान्तरनिरासपूर्वकतद्विचारेण, “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेती”ति श्रुतावतिक्रान्तो मृत्युम् अतिमृत्युरिति यौगिकातिमृत्युपदेन दुःखातिक्रमस्यैरोक्तत्वादिर्द्विवाक्योक्तं ज्ञानं दुःखातिक्रममेव फलत्वेन मन्यते । पद्भ्युद्भयः पडिन्द्रियाणि पडिपयाः सुखं दुःखं शरीरं चेत्येकविंशतिदुःखध्वंसस्य, अशेषविशेषगुणोच्छ्रितः, आधिदैविकादित्रिविधदुःखात्कल्पन्तनिवृत्तेः शोकरणस्य च तेषु तेषु तत्रेषु प्रस्थानेषु च प्रतिपादनाद् दुःखात्कल्पन्ताभारमेव विपर्ययकरोति । न च नित्यनिरतिशयसुखाभिष्यक्तिर्मोक्षः । अविद्यानिवृत्तौ स्वप्नाशास्त्रण्डानन्दस्वरूपस्वात्मनः स्वरूपेणावस्थानं मोक्षः । अखण्डानन्दरूपे परमात्मनि जीवात्मनां स्थो मोक्ष इत्यपि बहुभिराद्रियते । स ज्ञानन्दानुभवो ज्ञानेनैव भवतीति फलं दुःखाभाव एव फलमिति वाच्यम् । यतः परमानन्दानुभवो भक्त्यैवेत्यग्रे वक्ष्यते, एवं चैकं दुःखाभावसाधनमेकं परमानन्दानुभवसाधनमुत्तोभयमुभयसाधकमित्यादिविचारे यथा एतस्यैव साधनद्वयस्य यथा फलनिरूपणं तथोच्यते इत्यर्थः । निश्चितमिति । ज्ञाने सति दुःखाभावानुभवस्यानुभवसाक्षिन्वास्तित्वित् । तत्रापि विशेषः, तदापातत इत्यादि । दूरीकरणं आपाततोऽनुभवः विषयत्वनिवृत्तिः । इति वाक्यात्=साक्षात्पदपरितादसाक्षात्वात् । अत इति । ज्ञानवाक्यं साक्षात्पदाभावेन ततो दुःखात्कल्पन्ताभारस्य

तथा जायमानं चक्षुषा मनसा वा जायते इत्यङ्गीकर्तव्यमित्याह न शब्दात् सुवि-
चारितादिति ॥ २९६ ॥

दूषणान्तराण्याह—

मर्यादाभङ्ग एव स्यात् प्रमाणानां तथा सति ।

गजानुमानं नैवं स्यात् साङ्कर्यं वा तथा भवेत् ॥ २९७ ॥

मर्यादाभङ्ग एव स्यादिति । ज्ञानं तु प्रमाणाधीनं, न प्रमेयाधीनम् । मानाधीना
मेयसिद्धिरिति । अन्यथा लोके मर्यादाभङ्गः स्यात् । तं घटमानयेत्यत्र चाक्यार्थज्ञानं
प्रत्यक्षं स्यात् । चीत्कारेण गजानुमानं च न स्यात् । प्रत्यक्षत्वं जातिः, परोक्षत्वं च
ज्ञानम् । तयोरप्यनुभवात् । अतः साङ्कर्यं च भवेत् ॥ २९७ ॥

टिप्पणी ।

न प्रकारान्तरोपस्थितार्थान्वितम्, अतो दशमस्त्वमसीति वाक्यं युष्मच्छब्देनास्मच्छब्दार्थज्ञानं
जनयिष्यति किं, न जनयिष्यत्येव । तर्हि कथं जायते तत्राहुः तथेति । शाब्दज्ञानसहकृतेन
चक्षुषा मनसा वा जायत इत्यर्थः । ननु दृष्टानुसारिणी कल्पनेत्युक्तस्थले शब्दलिङ्गयोः प्रत्यक्ष-
जनकत्वमेवास्तु प्रत्यक्षसहकारेण वा को दोषस्तत्राहुः ॥ २९६ ॥

प्रत्यक्षत्वमित्यारभ्य भवेदित्यन्तम् । प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वयोर्धोयव्यक्तिवृत्तिजातित्वेन योग्यत्वा-
च्छब्दलिङ्गयोः प्रत्यक्षजनकत्वे तत्र साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षसहकारेणेति
चेत्कार्यतावच्छेदजात्योः सत्त्वात्साक्षात्करोम्यनुमिनोमीत्याद्यनुव्यवसायप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ २९७ ॥

आधरणभङ्गः ।

च्छब्दसारितार्थज्ञानम् । ननु तथा ज्ञानदर्शनेन प्रत्यक्षबाधितमिदं दूषणमकिञ्चित्करमित्याकाङ्क्षायां
तथात्वपरिहाराय कार्यस्यान्यथासिद्धत्वमाहुः तथेत्यादि । एवमेतेन संदर्भेण—केवलस्य शब्द-
स्वाकरणत्वं, “शान्तो दान्तो मन्तव्य” इत्यादिश्रुतिविरोधः, सहकारित्वादप्यकरणत्वम्, असा-
मर्थ्यं, दृष्टान्तवैषम्यं, पदसारितपदार्थोल्लङ्घनं चेति पङ्क्तिदूषणान्युक्तानि ॥ २९६ ॥

मर्यादाभङ्ग इति । अत्र शब्दादपरोक्षे सत्यन्यत्र प्रत्यक्षाच्छब्दमेवमन्यस्मादप्यन्यत् स्यादि-
त्यर्थः । अथेदं ज्ञानं शब्दसहकृताद्विषयादेव जायते इत्यङ्गीक्रियेत तदाप्यसंगतमित्याहुः ज्ञानं
त्वित्यादि । प्रमेयाधीनत्वे चाक्षुषं शाब्दमनुमितिरिति करणनिबन्धना या ज्ञाने व्यवहारमर्यादा
सा भज्येतेत्यर्थः । भङ्गमप्यङ्गीकृत्य तथाङ्गीकारे शब्दान्तरात् प्रत्यक्षं स्यादनुमितिक्ष्व न स्यादि-
त्याहुः तमिति । चीत्कारेणेति च । दूषणान्तरमाहुः प्रत्यक्षत्वमित्यादि । इन्द्रियकार्यतावच्छेद-
कतयाऽनुमानादिकार्यतावच्छेदकतया च सिद्धे प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वे जाती इदं ज्ञानं प्रत्यक्षत्वेनेदं
परोक्षत्वेन जानामीत्यनुव्यवसायादनुभवगोचरे नापहोतुं शक्ये । एवं सत्यपि यदा दशमवाक्यात्
प्रत्यक्षमङ्गीक्रियते तदा सांकर्याचयोर्जातित्वापहवप्रसङ्गः । यत्र प्रत्यक्षत्वाभावोऽनुमित्यादौ
तत्र परोक्षत्वम् । यत्र परोक्षत्वाभावो घटादिसाक्षात्कारे तत्र प्रत्यक्षत्वम् । उभयसमावेशो
दशमस्त्वमिति वाक्यजन्ये शाब्दापरोक्षे इति सांकर्यमतस्तदप्रयोजकमित्यर्थः । एतावता ग्रन्थेन,

दशमवाक्यमन्यथासिद्धमिति । भ्रान्तानां मतेन दृष्टान्त इत्याह—

दशमस्त्वमसीत्यादौ देहादिविषयत्वतः ।

शब्दस्य साहचर्येण चक्षुषैव भवेन्मतिः ।

स्मारकत्वमतौ वाक्ये संख्याज्ञानं पुरा यतः ॥ २९८ ॥

दशमस्त्वमसीति । दशमोऽहमिति देहाभिन्नज्ञानम् ॥ २९८ ॥

प्रकृते तदभावमाह—

अध्यासस्यानिवृत्तत्वात् विविक्तात्मदर्शनम् ।

मनसा शक्यते कर्तुं नान्यथा सर्वदा भवेत् ॥ २९९ ॥

अध्यासस्येति । प्रतिबन्धनिवृत्त्यनन्तरमेव हि कार्योदयः । अतोऽध्यासस्य प्रतिबन्धकत्वात् शब्दाज्ज्ञानमप्युदेतीति भावः ।—

टिप्पणी ।

दशमोऽहमित्यारभ्य भाव इत्यन्ते । दशमोऽहमित्यत्र देहाभिन्नात्मज्ञानं जायते, तत्त्वमसीत्यत्र केवलात्मनो ब्रह्माभेदज्ञानमपेक्षितं तद्देहाध्यासादेर्विद्यमानत्वात्केवलात्मनोऽनुपस्थितत्वाच्छब्देन तत्सहकृतेन मनसा वा न जनयितुं शक्यमित्यर्थः ॥ २९८ ॥

अध्यासस्येति मूले । अन्यथेत्यस्यावृत्तिर्ज्ञेया, तेनाऽन्यथापदस्याग्नेऽप्यन्वयः । अन्यथा शब्देन विविक्तात्मदर्शनं कर्तुं न शक्यं, मनसा च कर्तुं न शक्यमित्यर्थः । श्रीमद्विठ्ठलमित्यत्रेव चकाराप्रयोगः ॥ २९९ ॥

आवरणभङ्गः ।

“तत्त्वमस्यादि”वाक्यस्य शोधितस्यापि युक्तितः, “न विद्याजनने शक्तिरिति पूर्वोक्तं विचारितम् । तेन, “अन्यार्थं तच्च कार्तिर्तमि”त्यन्यार्थत्वं यदुक्तं तद् दृढीकृतम् । अतः परम्, “अलौकिकं तत्प्रमेयमि”त्यादिकं विमृषन्ति ॥ २९७ ॥

दशमवाक्यमित्यादि । तथाच मास्तु तयोर्जातित्वं, धर्मत्वेनैव तयोरनुभवेन जातित्वानवगाहात् । तथा सति नवतु सांकर्यं, को दोष इत्याकाङ्क्षायां दृष्टान्तस्मारणतत्त्वमाहेत्यर्थः । मूलस्य मतिपदस्य व्याख्यानं, दशमोऽहमित्यादि । तथा च सांकर्यं तदाऽङ्गीकार्यं साधदा केवलादशमवाक्यादुक्तविधप्रत्यक्षं निश्चीयेत । तदैव तु दुर्घटम् । दशसंख्याज्ञानस्य पूर्वं सत्त्वाद्विस्मृते संख्याघटके शब्देन तत्स्मरणद्वाराक्यस्य स्मारकत्वमेव तत्सहकृतस्य चक्षुष एव कारणत्वमतौ दशमवाक्यं स्मरणे गृहीतकारणताकत्वादन्यथासिद्धमिति व्यर्थं सांकर्याघट्टीकारप्रयासेन भ्रान्तानां दृष्टान्तसमर्थनमित्यर्थः ॥ २९८ ॥

प्रकृत इत्यादि । ननु मास्तु शब्दात् प्रत्यक्षं, तथापि दशमवाक्यसहकृतचक्षुषेव तत्त्वमस्यादिकाक्यसहकृतमनसैव विविक्तात्मदर्शनमस्तु, को दोष इत्याकाङ्क्षायां प्रतिबन्धकामावात्रैवमसीत्याहेत्यर्थः । अथ न्यूनैयाधिकवत् प्रतिबन्धकामावस्य कारणत्वं नोपेयते, तदापि तदभावविशिष्टत्वं कारणे वाच्यमेवेत्वध्यासाभावविशिष्टमनसो विविक्तात्मदर्शनं प्रति कारणत्वं, न त्वविशिष्ट-

अत एव महता साधनेन तज्जन्यते । अतः शब्दसाहचर्येण मनसापि तज्जनयितुं शक्यं-
नेत्यर्थः । विपरीते बाधकमाह अन्यथेति । शब्दश्रवणमात्रेणैव तज्ज्ञाने जाते सर्वे
साधनवैयर्थ्यमिति ॥ २९९ ॥

मुख्यज्ञानेनाऽप्यध्यासनिवृत्तिर्नास्तीत्याह—

प्रत्यक्षेणापि विज्ञानं मायया ज्ञानकाशया ।

स्वप्नप्रबोधरीत्या हि किमु शाब्दं निवारयेत् ।

सर्वज्ञत्वं सर्वभावज्ञानं चापाततः फलम् ॥ ३०० ॥

प्रत्यक्षेणापीति । स्वप्नप्रबोधो यथा न निद्राव्यावर्तकस्तथा जीवप्रलयसाध्यो न
कदाप्यविद्यानिवर्तकः । मायाधीनत्वात्तेषाम् । यथा सा नानाऽवस्थाः संपादयति तथा
ज्ञानावस्थामपि सम्पादयतीति यैव मायानिवर्तिका सैवाध्यासं निवर्तयति, नान्ये-
त्यर्थः । “ज्ञानिनामपि चेतांसी”त्यादिवाक्यानि च बाधकानि । किञ्च, जीवस्यात्मनो
ब्रह्मत्वेन ज्ञानं ब्रह्मस्वरूपज्ञानानन्तरमेव । अन्यथा रजतज्ञानरहितस्यापि शुक्तिकायां
रजतभ्रमो भवेत् । अतः पूर्वं ब्रह्मज्ञानमपेक्षितं, तेनैव कार्यसिद्धावात्मज्ञानं व्यर्थम् ।

टिप्पणी ।

अध्यासनिवृत्तिरिति । सवासनाध्यासनिवृत्तिरित्यर्थः । स्वप्नप्रबोध इत्यारभ्य बाधकानी-
स्यन्ते । जीवानां मायाधीनत्वान्माया स्वत एव ज्ञानप्रकाशिकया मायया नाभावस्यावज्ञानमपि
जायत इत्यविद्यामूलसत्त्वाद्यथा निद्रायां एवं स्वप्नानन्तरं जातः प्रबोधो न निद्रानिवर्तकस्तथा
जीवप्रयत्नसाध्योऽनुभवो नात्यन्तमविद्यानिवर्तकः पुनरुद्भवादतो मायानिवर्तिकेधरप्रपत्तिरेव सर्वथा
निवर्तिका “ज्ञानिनामपी”त्यादिवाक्यानां विषक्षाबाधकत्वादिति भावः । जीवस्येत्यारभ्य व्यर्थ-
मित्यन्ते । “अहं ब्रह्मासी”ति विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानत्वेन ब्रह्मज्ञानस्य कारणत्वाज्जाते तस्मिन्
जीवात्मज्ञानं व्यर्थं स्यात् । ब्रह्मज्ञानैव सर्वाज्ञाननिवृत्तेस्तदभावविशिष्टज्ञानमपि दुर्लभमिति
आवरणभङ्गः ।

स्यापीति नेदानीन्तनमनसोऽपि कारणत्वमित्याहुः अत एवेत्यादि । महतेति । “शान्त”इत्यादिश्रुति-
बोधितेन ॥ २९९ ॥

मुख्येत्यादि । ननु भवत्येवं, तथापि ससाधनमनसा ज्ञातं मुख्यज्ञानं त्यध्यासं निवारयिष्यति ।
तदा यावहुःस्वनिवृत्तिर्भविष्येवेति शङ्कायां तदानीमपि सात्त्विकमेव ज्ञानमिति तन्निवृत्तिर्नास्तीत्याहे-
त्यर्थः । साध्य इति । मनोव्यापारो विचाररूपः । एतेन, “ज्ञानेऽपि सात्त्विकी मुक्तिरि”त्युक्ताया
मुक्तेः स्वरूपमुक्तम् । यैव मायानिवर्तिकेति । मायाया निवर्तिका या सामग्री सैत्यर्थः ।
तथा च भगवत्प्रपत्तिरेवाध्यासनिवर्तिका, नेतरादिति भावः । प्रपत्त्यभावे ज्ञानस्याप्रयोजकत्वं यदुक्तं
तदुपोद्बलयन्ति ज्ञानिनामित्यादि । तथाच साक्षात्कारस्यापि चेत्त्राध्यासनिवर्तकत्वं तदा कुतस्तरां
शाब्दस्येति भावः । अथ तुष्यतु दुर्जनन्यायेन प्रपत्त्यभावेऽपि चेज्ज्ञानस्य तथात्वमस्तीक्रियते तदापि
सद्वैयर्थ्यरूपं दूषणमाहुः किञ्चेत्यादि । अत इति । तत्त्वेन ज्ञाने तज्ज्ञानस्य प्रयोजकत्वात् । कार्य-

हाहं मनुरभवं सूर्यश्चेति सर्वशब्दार्थरूपान्मन्वादीननुवदति । अतस्तथावक्तारो ज्ञान-
दुर्बलवादिन इति मन्तव्याः । ज्ञानस्य दुर्लभत्वमाह सत्ये युग इति ॥३०१॥३०२॥

भवत्युत्कर्षार्थमाह—

स्वप्ने जागरणं चैव यथा ह्यन्योन्यवैरिणौ ।

विद्याविद्ये तथा स्यातां न तु सर्वात्मना लयः ॥ ३०३ ॥

स्वप्न इति ॥ ३०३ ॥

टिप्पणी ।

विदं-जगत्-शब्दयोः सर्वपदसामानाधिकरण्यात्सर्वमेव जगत् सर्वशब्देनोच्यते नात्ममात्रमित्यर्थः ।
मन्दमतयः घृतः कथं च वदन्तीत्याकाङ्क्षायां सप्रकारं प्रसिद्धं हेतुं निर्दिशन्ति यत् इत्यारभ्य
मन्तव्या इत्यन्तेन । कश्चिद्ब्रह्मदेवः स्वस्य ब्रह्मभेदज्ञानेन सर्वरूपोऽहमित्यहमपर्मस्यित एव
मनुरभवं सूर्यश्चेत्येवं पृथक्कृत्य स्वस्य सर्वरूपत्वानुवादं कृतवान् । भ्रान्तास्तु तादृशं ज्ञानेनैव तथा
व्यवहार इति निरूपितवन्त इति तथा वक्तारो वादिनो ज्ञानदुर्बला भ्रान्ता इत्यर्थः । सत्य इति ।
सत्ययुगसाधनसदृशे साधने सतीत्यर्थः ॥ ३०१ ॥ ३०२ ॥

आचरणभङ्गः ।

तत्र हेतुः, यत् इत्यादि ; अनुवदतीति । अवसुत्यानुवदति । तथा चाहमभवमित्यात्मविध्यंशं
पृथक्कृत्य सर्वशब्दार्थभूतमन्वाद्यनुवादादात्मज्ञानं न सर्वज्ञानं, किन्तु प्रापञ्चिकसर्वज्ञानमेव सर्वज्ञान-
मित्यर्थः । ज्ञानदुर्बलैत्यर्थं व्याकुर्वन्ति अतस्तथेत्यादि । तथा च सर्वज्ञत्वं ज्ञानवतो लक्षणमिति
तदभावेऽपि ये आत्मानं ख्यापयन्ति ते पाखण्डा एवेत्यर्थः । ज्ञानस्येत्यादि । ननु भवत्विदं लक्षणं
तथापीदानीन्तनेषु कुतो नेदमित्यकाङ्क्षायां, “विद्यां प्राप्नोत्युत्कृष्टश” इति पूर्वोक्तं समर्थयन् विद्याया
दुर्लभत्वमाहेत्यर्थः । सत्य इत्यादि । तथा च ज्ञानेन या दुःखनिवृत्तिः सा मनसि ब्रह्माऽहमस्मीति
साक्षाद्भ्रुत्युत्पत्तौ । सा च शमदमादिसहितमनननिदिध्यासनयुक्ताभ्यासबलिष्ठश्रुत्या भवति । सत्य-
युगे शान्तदान्तप्रजासंभवाचत्रातिमहतां मुख्याऽधिकारिणां संभवात् क्वचित् केवलश्रुत्या भवति
नान्यथेति सर्वदुःखहरं ज्ञानमिदानीं दुर्लभमित्यर्थः । भवत्युत्कर्षार्थमाहेति । ननु भवत्वेवं ज्ञानस्य
दुर्लभत्वं, तथापि जाते तादृशे विद्याचरमवृत्तिरूपे ज्ञाने दुःखं सर्वथा निवर्त्यत इति तदानीम-
प्यापाततो निवृत्त्यङ्गीकारो न युज्यत इत्याशङ्कायां तत्रात्तावपि नो मुक्तिरित्यादि पूर्वोक्तं समर्थ-
यन् भक्तिं विना वृत्तेश्वरमत्वमेव दुर्घटमिति तदर्थमपि भक्तिरपेक्षितेत्युत्कर्षबोधनार्थं विद्याया
अप्रयोजकत्वमाहेत्यर्थः ॥ ३०१ ॥ ३०२ ॥

स्वप्नेत्यादि । तथा च गौडवार्तिके, “अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुद्धयते” इति कथना-
द्विद्याविद्ये स्वप्नप्रबोधवत्त्व गते सिद्धे । तथा च ताविवैते अपि भविष्यत इति वृत्तिचारम्यमेव
दुर्लभमतो भक्तिं विनाऽऽपाततो निवृत्तिर्भवेत्यर्थः । एतेन, “जीवन्मुक्तिरथापि वे”त्यनादरः
समर्थितः ॥ ३०३ ॥

प्रमाणमाह—

इदमेव विनिश्चित्य कृष्णो ह्यर्जुनमब्रवीत् ।

मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥ ३०४ ॥

एवकारेण सर्वेषामनुपायत्वमाह हि ।

ज्ञानादीनां हि सर्वेषां तदधीनत्वतः सदा ।

विश्वासं सर्वतस्त्यक्त्वा कृष्णमेव भजेद् बुधः ॥ ३०५ ॥

इदमेवेति । ज्ञानी त्वात्मैव मे मत इति ज्ञानप्रशंसावाक्यं भक्तेरुत्कर्षार्थ-
मेव । तपस्विभ्योऽधिको योगीत्यत्र तथा निरूपणात् । न तथा मे प्रियतम
इत्यत्र स्पष्टमेवात्मनोऽपि माहात्म्यं भक्तस्य । अन्यथा गुह्यत्वेन ज्ञाना-

टिप्पणी ।

ज्ञानीत्यारभ्य निरूपणादित्यन्ते । अत्र ज्ञानिन आत्मतुल्यत्वनिरूपणेऽपि “तपस्विभ्यो”,
“योगिनामपि”ति श्लोकाभ्यां भगवताऽर्जुनं प्रति तपस्विज्ञानिकर्मिभ्योऽधिकत्वेन निरूपितयोगिनो-
ऽपेक्षया भजतोऽधिकत्वेन निरूपणादित्यर्थः न तथेति । न तथा मे प्रियतम आत्मयोनिर्न शङ्करः ।
न च सङ्कर्षणो न श्रीर्नैवात्मा च यथा भवानिऽत्येकादशे श्रीकृष्णेनोद्धवं प्रति सर्वोपेक्षयाऽऽत्मा-
पेक्षयापिप्रियतमत्वोक्तेर्भक्तस्य माहात्म्यं स्पष्टमेवेत्यर्थः । अन्यथेति । “समासेनैव”त्यारभ्य, “इति
ते ज्ञानमाख्यातमि”ति श्लोकान्तेन ज्ञानं निरूप्य “सर्वगुह्यतमं भूय” इति प्रतिज्ञाय “मन्मना
भव”, “सर्वधर्मान्परित्यज्ये”ति श्लोकाभ्यां निरूपितज्ञानाद्गुह्यत्वेन भगवानर्जुनं प्रति भक्तिं न
वदेदित्यर्थः ।—

आवरणभङ्गः ।

प्रमाणमाहेति । ननु भक्तेश्वारम्यसंपादकत्वे किं मानमित्याकाङ्क्षायां, “ज्ञानी चेद्भजते कृष्णं
तस्मान्नास्त्यधिकः पर” इति, भजनं सर्वथा मतमिति च पूर्वोक्तं दृढीकर्तुं प्रमाणमाहेत्यर्थः । नन्व-
स्मिन् वाक्ये कथं वृत्तिचारम्यसंपादकभक्त्युत्कर्षस्य लाभ इत्याकाङ्क्षायासुपपादयन्ति ज्ञानीत्यादि ।
तथा निरूपणादिति । तपस्विभ्य इति पद्याध्यायस्यसंदर्भे ज्ञानिनोऽप्यपेक्षया योगिन उत्कर्षमुक्त्वा,
योगिनामपि सर्वेषामित्यनेन भक्तस्य ततोऽप्युत्कर्षकथनेन ज्ञान्यपेक्षया भक्त्युत्कर्षस्य नितरां बोध-
नादित्यर्थः श्रीभागवतस्य गीताविस्तारत्वाद्दुक्तोपष्टम्भाय तत्संमतिमाहुः न तथेत्यादि । तथा च
तत्र ज्ञानी त्वात्मा उक्तः । भक्तस्तु ततोऽप्यधिकोऽत्रोक्त इति माहात्म्यं स्पष्टमतः पूर्वोक्तं निर्विवाद-
मित्यर्थः । नन्विदं न युक्तम् । तथाहि, “मामेव”ति वाक्यं सप्तमाध्याये । तत्रारम्भे, “ज्ञानं तेऽहं
सविज्ञानमिदं वक्ष्यामी”त्युपक्रमात् “ते विदुर्युक्तचेतस” इत्युपसंहाराच्च मध्येऽपि ज्ञानमेवोच्यते ।
अत एव, “बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यत” इति प्रपत्तिमुक्त्वा तस्याकारमाह, “वासुदेवः सर्व-
मि”ति एवं सति, “मामेव ये प्रपद्यन्त” इत्यत्रापि प्रपत्तिशब्दो ज्ञानमेव वक्ति, “न तु भक्तिमि”ति
पूर्वोक्तमयुक्तमिति चेत्त्राहुः अन्यथा गुह्यत्वेनेत्यादि । ज्ञानानन्तरं गुह्यत्वेनेति संन्यः । तथा च
यद्येवं स्यात्तदा सप्तमाष्टमाभ्यां सपरिकरं ज्ञानमुक्त्वा ततो नवमाध्याये, “इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्यां-

नन्तरं भक्तिं न वदेत् । तदाह । एवकारेण सर्वेषामिति । फलितमाह ज्ञानादी-
नामिति ॥ ३०४ ॥ ३०५ ॥

ननु भक्तस्याप्यन्ते ज्ञानं पश्चान्मोक्ष इति कुतो न कल्प्यते । न ह्यात्मनोऽप्य आत्मीयः
प्रियो भवितुमर्हतीत्याशङ्क्याह—

न दृष्टः श्रुतपूर्वो वा भजन् कृष्णमनामयम् ।

न मुक्तः सर्वथा यस्माद् गोप्यो गावस्तथाऽभवन् ॥ ३०६ ॥

न दृष्ट इति । श्रुतपूर्वोऽपि नास्ति । दृष्टोऽपि नास्ति । अनामयं तमसः परं, भूय-
श्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति तादृशी मुक्तिः सर्वथापदेनोच्यते । तत्र दृष्टान्तमाह

टिप्पणी ।

एवकारेणेति । “मामेव ये प्रपद्यन्त” इत्येवकारेणेत्यर्थः ॥ ३०४ ॥ ३०५ ॥

न ह्यात्मन इति । “यो मद्भक्तः स मे प्रिय” इति वाक्याद्भक्तस्य प्रियत्वेऽप्यात्मीयाद्भक्ता-
“ज्ज्ञानी त्वामैव मे मत” इति वाक्याज्ज्ञान्येवोक्तदृष्ट इति ज्ञानमेवान्ते कल्प्यमिति भावः ॥ ३०६ ॥

आचरणभङ्गः ।

गी”ति प्रतिज्ञाय गुह्यतमे ज्ञानविज्ञाने पापमोक्षाय वदता, “मया ततमि”त्यारभ्य, “शुभाशुभैरेवं
मोक्ष्यस” इत्यन्तेनोक्त्वा राजविद्यातोऽपि यद्राजगुह्यं बुद्धिस्थं प्रवक्ष्यामीत्यनुपपन्नेन द्वाभ्यां प्रतिज्ञातं
तदाह, “समोऽहं सर्वभूतेष्वि”त्यारभ्य, “मन्मना भवे”त्यन्तेन । अत एव, “मामेवैष्यती”ति पृथक्
फलसम्बन्धः । राजविद्याराजगुह्ययोग इत्यध्यायनाम च युज्यते । अष्टादशे च, “सर्वगुह्यतमं शृण्वि”ति
प्रतिज्ञाय, “मन्मना भव”, “सर्वधर्मान् परित्यज्ये”ति कथितम् । अतो मामेवेत्यत्र प्रपत्तिपदेन
सर्वथा भगवत्सम्बन्ध एवोच्यते । स त्वन्यथानुपपद्यमानोऽत्र प्रकरणसहकारेण विद्योपरिरूपां
भक्तिमाक्षिपति । सत्या च तस्यां वृत्तेश्चरमत्वं सिद्धयतीति सा सर्वत उक्तैव । यदीदं नाभिप्रे-
यात्तदैवं न वदेदित्यर्थः । फलितमाहेति । पूर्वोक्तमनाज्या ज्ञाने विद्यारूपे जाते यदा तदभेदेन
प्रियत्वस्य स्फूर्तिस्तदा भक्तिरूपचरमवृत्त्या साक्षात्कारस्तदा भगवता मुक्तिर्दीयते इति प्रनाडी-
घटकमारभ्य फलपर्यन्तानां सर्वेषां भगवदधीनत्वात् साधनान्तर त्यक्त्वा तमेव भजेदित्याहृत्यर्थः ।
मूले, तदधीनत्वत इति । भगवदधीनत्वादित्यर्थः ॥ ३०३-३०५ ॥

अतः परम्, “आदिमूर्तिः कृष्ण एव”त्यादिनोक्तं दृढीकर्तुं किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति
ननु भक्त्येत्यादि । भक्त्यारभ्यसिद्धयर्थं भक्त्यपेक्षणे भक्त्यनन्तरं ज्ञानमायातीति तथाऽऽश-
ङ्केत्यर्थः । न दृष्ट इत्यादि । तथा च प्रनाड्यन्तरं दृष्टश्रुतविरोधे कल्प्यम् । तदत्रैकमपि नास्ति,
तेन कल्प्यत इत्यर्थः । ननु केपाञ्चिद् गोपालोपासकानां सम्भाव्यत इत्यत आहुः अनामयमित्यादि ।
तथा च सगुणोपासकानां भवतु तथा, न तु गुणातीतभक्तानामित्यर्थः । तत्र भगवन्माहुः भूय-
श्चान्त इत्यादि । तथा चैतादृशी मुक्तिर्भगवत्सम्बन्धाज्जायत इति श्रूयतेऽस्तत्तथेत्यर्थः । इयं
श्रेताधतरोपनिषत्प्रथमाध्याये दशमी ऋक् । “क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते देव
एकः । तस्याभिध्यानाद्याजनात्तत्त्वभावाद् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति । तदर्थस्तु क्षरशब्द-

गोप्यो गावस्तथाऽभवन्निति । “मत्स्वरूपाविदोऽब्रह्माः, ब्रह्म मां परमं प्रापुरि”ति वाक्यात् ॥ ३०६ ॥

“ नन्वेवं सति, तमेव विदित्वेति विदित्वैवेत्यर्थस्य विवक्षितत्वाजीवपक्षनिराकरणस्यानङ्गीकाराच्च कथमेवमुच्यत इत्याशङ्क्याह—

आपाततस्तु सर्वेषामुपायत्वं मयोदितम् ।

विष्णोः कृपाविशिष्टानां तत्फलं नान्यथा भवेत् ॥ ३०७ ॥

आपातत इति । येऽस्माभिर्ज्ञानादय उपायत्वेनोक्तास्ते लोकानां प्ररोचनार्थं निरूपिताः, तथापि न बाधितार्थत्वम् । भगवत्कृपायुक्तत्वे तेपामपि फलसाधकत्वात् । वचनं तु प्ररोचनार्थम् । वस्तुतस्तु कृपैव साधनम् । तमेव विदित्वेत्येवकारो नान्यथा

टिप्पणी ।

नान्यथेति । विदित्वैवेति न व्याख्येय इत्यर्थः । ननु तमेव विदित्वेति व्याख्याने जीवपक्षनिराकरणादात्मलाभा “न्न परं विद्यत” इत्यादिषु जीवज्ञानस्य पुरुषार्थसाधकत्वं विरुध्येतेत्याशङ्क्य न आचरणभङ्गः ।

धाच्यं यत्प्रधानं प्रकृतिः, अमृतशब्दवाच्यं यदक्षरं पुरुषः, तदुभयं हरः सर्वाविधानिवर्तको भगवान् । अथवा क्षरं सर्वे जीवाः, प्रधानं प्रकृतिः, अक्षरं चेति त्रयमनूय तेषां हरैक्यमाह । न च हरादिपदानामुपनिषदि दर्शनाच्छिष्यपरत्वमुपनिषदः शङ्क्यम् । एवमद्वैतं निरूप्य अन्यं विशेषमाह । क्षरात्मनो पूर्वोक्तौ तत्प्रत्याहारेण प्रधानमपि देवः क्रीडापरः सन् ईशते ईष्टे नियमयति । एको मुख्यः सन् तेनाभेदेऽपि नियम्यनियामकभावः क्रीडया उपपादितः । एवं कथनस्य प्रयोजनमाह । तस्य पूर्वोक्तस्याभिधानात् पूर्वोक्तरीतिकचिन्तनात्, योजनात् संबन्धविशेषात्, तत्त्वभावात् स्वस्य तद्भावभावनात्, भूयश्च पुनरपि, अन्ते प्रारब्धसमाप्तौ साधनपूर्णतायां वा, विश्रमयानिवृत्तिः प्रपञ्चोत्पादकमायायाः स्वसंबद्धाया निवृत्तिः संबन्धहानिः । तथा च पूर्वमध्यासनिवृत्त्या ब्रह्मभावस्ततः पुनः सायुज्यमित्यर्थः । तत्रेत्यादि । नन्वत्र श्रुतौ संनन्धेन मुक्तिकथनं भाक्तमस्त्विति चेन्नैवम् । दृष्टान्तस्य सत्त्वादित्याशयेन तत्र दृष्टान्तमाहेत्यर्थः । गोप्य इत्यादि । तथा चात्र वाक्ये स्वरूपाज्ञानस्य मुक्तेश्च कथनेन दृष्टान्तस्य सत्त्वान्मुक्तिसिद्धौ भाक्तत्वकल्पनं नोचितमित्यर्थः ॥ ३०६ ॥

पुनः किञ्चिदाशङ्क्य परिहरन्ति नन्वेवं सतीत्यादि । एवं सति, “माभेवे”त्येवकारेण प्रपञ्चतिरिक्तानामनुपायत्वेऽङ्गीकृते, सति तमेवेति श्रुतावपि तुल्यत्वान्मूलज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वसिद्धिः । “तं विदित्वे”त्यत्र ब्रह्माभिन्नं शारीरमिति व्याख्याने जीवेत्यादिनोक्तहेतोरात्मज्ञानस्य तथात्वसिद्धिश्चकारेण ज्ञानिनस्तदभिन्न्यक्तावित्यादिकं पूर्वोक्तं समुचीयते । अतः कथमनुपायत्वमुच्यत इत्याशङ्क्याह इत्यर्थः । येऽस्माभिरित्यादि । तथाच नास्माभिरनुपायत्वमुच्यतेऽपि तु तेषां सापेक्षत्वात् तथा फलवचनं स्वर्गकामादिवत् प्ररोचनार्थमित्युच्यते । अतो नास्माकं श्रुतिविरोध इत्यर्थः । तथा च कामादिवज्ज्ञानमर्षाति भावः । तर्हि जीवपक्षव्याख्यानमप्यादियतामित्याकाङ्क्षायां नान्यथा भवेदिति मूलस्य व्याकुर्वन्ति तमेवेत्यादि । अन्यथेति । जीवपरत्वेन । तर्हात्मलाभादि-

व्याख्येयः । अतो नात्मज्ञानं मुख्यफलसाधकम् । आत्मलाभाच्च परं विद्यते । “तरति शोकमात्मवित्” । “अथ योऽन्यां देवतामुपास्त” इत्यादिवाक्येषु आत्मशब्दो भगवद्वाचको, न जीववाचकः । अभेदोपासना च श्रूयते । न हि निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्तत इति न्यायात् । “नाऽसोमयाजी संनयेदि”ति वाक्यात्, “एकत्वेन पृथक्त्वेने”ति भगवद्वाक्यात् । अतो मूलज्ञानं साधनं भवदपि, तावता न भवतीति प्रादुर्भावकरणात् प्रेमैव साधनमिति निश्चीयते ॥ ३०७ ॥

टिप्पणी ।

तेष्व्वात्मपदं जीववाचकं किन्तु भगवद्वाचकमित्याहाऽऽत्मलाभादित्यारभ्य न जीववाचक इत्यन्तेन । अभेदोपासनेत्यारभ्य निश्चीयत इत्यन्ते । “अथ योऽन्यां देवतां” इत्यत्राभेदोपासना स्तूयते न तु भेदोपासना सर्वथा निन्द्यते । न हि निन्द्यमर्थं निन्दितुं वाक्यं प्रवर्ततेऽपि तु विधेयमर्थं स्तोतुम् । यथा “नाऽसोमयाजी संनयेदि”त्यत्र सोमयाजित्वं स्तोतुं वाक्यप्रवृत्तिः, नत्वसोमयाजित्वं सर्वथा निन्दितुं, सर्वथा निन्द्या निषेधपरत्वे “नाऽसोमयाजी संनयेत्संनयेद्वे”ति सूत्रं विरुध्येत । “एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखमि”ति गीतायां भेदाऽभेदाभ्यामुपासनानिरूपणात् भगवज्ज्ञानमेव साधनं भजनार्थं, परन्तु साक्षात्कारोऽपेक्षणीय इति तदर्थं प्रेमापेक्षणीयमित्यर्थः ॥ ३०७ ॥

आधरणमङ्कः ।

श्रुतीनां विरोध इत्यत आहु आत्मेत्यादि । तथा च तस्य प्रकरणविरुद्धत्वाच्चयेति न विरोध इत्यर्थः । नन्वस्त्वात्मशब्दस्य भगवद्वाचकत्वं, तथापि भेदोपासननिन्दाश्रुतिगत्वाद् अभेदज्ञानाभावे भक्तेरपि निर्बलत्वमायातीति न शङ्कानिरास इत्यत आहुः अभेदेत्यादि । तथा च तस्याः श्रुतेर्भेदोपासनानिन्दायां तात्पर्याभावात् भक्तनैर्बल्यमित्यर्थः । एतद्विनिगमनाय दृष्टान्तमाहुः नेत्यादि । तथा च यथायं न नित्यानुवादः, “नाऽसोमयाजी संनयेत् संनयेद्वे”ति सूत्रात् । किन्तु विकल्पपर्यवसायी । तथा निन्दापि विकल्पपर्यवसायिनीत्यर्थः । ननु तत्र फल्पो यथा विकल्पगमकस्तथा नात्र गमकमिति अमप्राप्तस्येयं निन्दा सती प्रसज्यप्रतिषेध एव पर्यवस्यत्विति चेजेत्याहुः एकत्वेत्यादि । तथा चैतद्वाक्यं ज्ञात्वा प्रवृत्तं प्रतीतिविकल्प एव पर्यवस्यतीति न तथेत्यर्थः । फलितमाहुः अत इत्यादि । तथा च ज्ञानस्य या साधनता सा नाभेदज्ञानत्वेन रूपेणापि तु साक्षात्कारत्वेन रूपेण । साक्षात्कारस्त्वाविर्भावाधीन, आविर्भावश्च, “यमेवैष” इति श्रुत्या धरणाधीनो, परणं च भगवदधीनं, भगवांश्च प्रेमाधीन इति प्रेमैव साधनम् । “केवलेन हि भावेने”ति वाक्यादिति भावः ॥ ३०७ ॥

अन्येषामसाधनत्वे प्रमाणमाह—

यन्न योगेन सांख्येन दानव्रततपोऽध्वरैः ।

ध्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः प्राप्नुयाद्यत्नवानपि ॥ ३०८ ॥

तस्मात्त्वमुद्धवोत्सृज्य चोदनां प्रतिचोदनाम् ।

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च श्रोतव्यं श्रुतमेव च ॥ ३०९ ॥

मामेकमेव शरणमात्मानं सर्वदेहिनाम् ।

याहि सर्वात्मभावेन घास्यसे ह्यकुतोभयम् ॥ ३१० ॥

इत्येकादशसर्वस्वं भगवान् स्वयमुक्तवान् ।

आत्मानं हि स्वयं वेद तस्मादन्यवचो मृपा ॥ ३११ ॥

यन्न योगेनेति । वाक्यत्रयम् । सख्यं ज्ञानशास्त्रम् । ननु विहितविनिषिद्धत्वाद्धि-
कल्पो भवतु, न त्वसाधकतेत्याशङ्क्याह इत्येकादशसर्वस्वमिति । भगवानेव फल-
मिति । स चेत् श्लोपायं, तन्न भवतीति निषेधति तदाऽन्यवाक्यं मुधा । तुल्यफलत्वे
हि विकल्पः । भगवतश्च फलत्वं भगवद्वाक्यादेवावसीयते । “मत्तः परतरं नान्यदि”-
त्यादिभिः । तस्माज्ज्ञानादीनां न साधकत्वम् ॥ ३०८-३११ ॥

ननु वेदा अपि भगवद्वाक्यमेवेति श्रुतिस्मृतिविरोधे श्रुतिर्बलिष्ठेति कथं ज्ञानस्य
साधकत्वं तत्राह—

कर्मयोगादयः सर्वे कृष्णोद्गमनहेतवः ।

उदासीनतयोद्भेदान्न हि सर्वात्मना फलम् ॥ ३१२ ॥

भक्तावल्यादरेणैव प्रकटो जायते हरिः ।

आत्मानं च ततो दद्यात् सुखे का परिदेवना ॥ ३१३ ॥

सहनं खननं गङ्गातीरस्थितिवदेव तत् ।

साङ्ख्यो योगस्तथा भक्तिस्तत्र प्रेमातिसौख्यदम् ॥ ३१४ ॥

कर्मयोगादय इति । भगवान् स्ववाक्यसत्यत्वाय कर्मयोगादिष्वपि प्रकटो
भवति, परं निर्न्धेन, यथा महान् लौकिकः । अत उदासीनतयोद्भेदाद् सर्वथा
मुख्यं फलं न प्रयच्छति । भक्तौ विशेषमाह भक्ताविति । सुखे स्वरूपानन्दे दृष्टा-

भाषरणभङ्गः ।

अन्येषामित्यादि । ननु भक्तत्वेवं तथाप्यन्येषामसाधनत्वे किं मानमित्याहृदशायां तदारहे-
त्यर्थः । विरुल्लो भवत्विति । “अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाती”त्यादौ
तथा निर्णयादित्यर्थः । इत्यादिभिरिति । युक्ताद् संदर्भरूपादिति शेष ॥ ३०८-३११ ॥

न प्रयच्छतीति । तथा च प्रदीपविचारेण ज्ञानस्य साधकत्वेऽपि प्रमेयविचारेणासाधकत्व-
मेवेति तथोच्यत इति भावः । भक्तौ विशेषमाहेति । तर्हि भक्तौ कथं पूर्णं फलं दास्तनीत्या-

न्तेन तारतम्यं बोधयति सहनमिति । ज्ञानमार्गे दुःखे समागते तन्निवृत्तिः सहन-
प्राया । यथा तृपायां सहनम् उपायः । योगस्तु सननप्रायः । भक्तिस्तु गङ्गातीरस्थि-
तिरूपा । दुःखनिवर्तकस्य प्रकटत्वात् । तत्रापि प्रेमसम्भवे गङ्गा स्वयमुद्यम्य पाययति ।
तथा भगवान् ॥ ३१२-३१४ ॥

ननु हीनभावं फलात्मा महान् कथं गच्छेत् । तत्राह—

पिता चरेद्यथा बाले सुखं भक्ते तथा हरिः ।

प्रेम्णैव सर्वतोऽत्यर्थं गोपीनां कामदो यतः ॥ ३१५ ॥

अच्छिद्रसेवनाच्चैव निष्कामत्वात् स्वयोग्यतः ।

द्रष्टुं शक्यो हरिः सर्वैर्नान्यथा तु कथञ्चन ॥ ३१६ ॥

दयया सर्वभूतेषु सन्तुष्ट्या येनकेनचित् ।

सर्वेन्द्रियोपशान्त्या च तुष्यत्याशु जनार्दनः ॥ ३१७ ॥

शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णञ्चः

स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः ।

त एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं

भवप्रवाहोपरमं पदाऽभ्युजम् ॥ ३१८ ॥

अन्तर्बहिःसाधनयोः स्वरूपं परिकीर्तितम् ।

प्रकारश्चाप्ययं प्रोक्तो दर्शनेनान्यथा तु तत् ॥ ३१९ ॥

पिता चरेदिति । स्नेहमार्गे हीनभावो न दोषाय । लौकिकपरमेतदिति न
मन्तव्यम् । यतो भगवान् प्रेम्णा गोपीभ्यः अदेयमपि कामं दत्तवान् । न च
लौकिकन्यायस्तत्र, पूर्णकामत्वात् । न हि स्वत इच्छारहितः कोऽप्येवं प्रयच्छति ।
ननु प्रेम दृष्टे भवति । सर्वथा अदृष्टे कथं प्रेमेत्याशङ्क्य दर्शनोपायमाह अच्छिद्र-
सेवनादिति । सेवनं स्वयोग्यानुसारेण । न त्वल्पं बहु वा प्रयोजकम् । तत्र बहिः-
साधनमाह दययेति । विशेषोपायमाह शृण्वन्तीति । श्लोकत्रयस्यार्थमाह अन्तर्ब-
हिरिति ॥ ३१५-३१९ ॥

आचरणभङ्गः ।

काङ्क्षायां तत्र दास्यत्येवेति हेतुपूर्वकमाहेत्यर्थः । अग्रिमं निगदव्याख्यातम् ॥ ३१२-३१४ ॥

हीनभावमिति । साधनभावम् । एतदिति । हीनभावाश्रयणम् । मूले, अच्छिद्रेत्यादि ।
निष्कामत्वात् स्वयोग्यतश्चाच्छिद्रसेवनादेवेति योजना । स्वयोग्यप्रकारं बोधयितुं स्वयोग्येति व्याकु-
र्वन्ति सेवनमित्यादि । बहुकरणे भगवति भारेणाल्पकरणे कापट्येन छिद्रसभवादित्यर्थः । तत्रे-
त्यादि । दर्शने बहिरङ्गं साधनमाहेत्यर्थः । दययेति वाक्यं चतुर्थस्कन्धसमाप्तौ नारदेनोक्तम् ।
विशेषोपायमिति । अत्राशुप्रसादमात्रस्योक्तत्वेनाशुदर्शनस्यानुक्तत्वात् तदर्थमाहेत्यर्थः । इदं
वाक्यं प्रथमस्कन्धे कुन्तीस्तुतौ । अन्तरित्यादि । अन्तरङ्गबहिरङ्गयोः साधनयोरित्यर्थः । अत्रा-
च्छिद्रसेवनरूपमन्तरङ्गं साधनं प्रथमे इति क्रमेण ज्ञेयम् ॥ ३१५-३१९ ॥

इतोऽप्युत्तमं दर्शनोपायमाह—

सर्वापेक्षापरित्यागात् पौरुषस्य सभाजनम् ।

आसक्त्या भगवद्भक्तैः परं दर्शनसाधनम् ॥ ३२० ॥

कपिलादिर्महायोगी पूर्वं येनोपलब्धवान् ।

तं प्रकारमिहोवाच पाक्षिकं तद्धि साधनम् ॥ ३२१ ॥

राजवत् कुञ्चित् कृष्णः कस्यचित् केनचित् फलम् ।

ददाति तावता नित्यं सर्वत्रैति न निश्चयः ॥ ३२२ ॥

प्रेम्णा सेवा तु सर्वत्र सेव्यवश्यत्वसाधनम् ।

किञ्चिद्भक्तियुतश्चेत् स्याद्योगादिः साधनं क्वचित् ॥ ३२३ ॥

सर्वं ब्रह्मात्मकं जानन् कर्म चाऽपि तथाऽऽचरन् ।

पञ्चकर्मविधानेन षोढाऽपि प्रकटः सदा ।

निर्वन्देन फलत्येप न च भक्त्या यथा तथा ॥ ३२४ ॥

सर्वापेक्षेति । “येऽन्योऽन्यतो भगवतः प्रसज्ये”त्यत्र निरूपयिष्यते । ननु कपिलेन भगवदवतारेण निरूपितः कथं नोपायस्तत्राह कपिलादिरिति । न ज्ञायते भगवाँस्तत्र केन हेतुनिमित्तेन देवहृत्यै मुक्तिं दत्तवान् । परं लोके तत्साधनं प्रकटितवान् । पुष्टि-
मार्गप्रकारेषु तस्या अपि प्रवेशः । परं पाक्षिकं साधनम् । कथं पुष्टिमार्ग इत्याकाङ्क्षायां तन्निरूपयति राजवदिति । राजा कदाचिद्भार्यामपि सेवकेन मारयति । नैतावता सा महतामपि धृष्या भवति । तथा प्रेमापि भविष्यतीत्याशङ्क्याह प्रेम्णा सेवेति । लोके वेदे च प्रेम्णा सेवायां क्रियमाणायां सेव्यो वश्यो भवति, किञ्च, योगादीनां साध-

आवरणमङ्गः ।

इतोऽपीत्यादि । तृतीयस्कन्धानुसारेण साधनान्तरमाहेत्यर्थः । ये इत्यादि । अत्रापि, “मत्पा-
दसेवाभिरता मदीहा” इति पूर्वार्धादस्मिन्नप्युपाये सेवानुसीव्यतीति प्रतिभाति । कपिलादिरिति ।
महायोगी पूर्वं येनोपलब्धवान् तं प्रकारं कपिलादिरिहोवाचेति संबन्धः । अत्र गमकमाहुः
न ज्ञायत इत्यादि । केन हेतुनिमित्तेनेति । अष्टभिरध्यायैर्मताष्टकमुक्त्वापि मुक्तिकथनात् केन
साधनेन केन प्रयोजनेनेत्यर्थः । प्रयोजनस्यापि प्रयोजकतया निमित्तत्वमविरुद्धम् । तस्या इति ।
मुक्तेरित्यर्थः । तथेत्यादि । राजभार्यावत् प्रेमापि साधनान्तरमिभान्वं भविष्यति । तथा च तस्यापि
पाक्षिकत्वमित्याशङ्क्येत्यर्थः । एतेन “तीर्थादावपि या मुक्तिरि”त्यादिनोक्ते युक्तिरुक्ता । सर्वत्रैत्य-
स्वार्थमाहुः लोके वेदे चेति । महावाक्ये माहात्म्यं प्रतिपाद्याऽभेदप्रतिपादनेन निरुपधिदेह पृथग्भि-
प्रायात् “भगवान् ब्रह्म फारयन्” इत्यत्रापि तथोक्तत्वात्त्रोक्तेऽपि तथा दर्शनादिति न प्रेम्णि

न्तेन तारतम्यं घोषयति सहनमिति । ज्ञानमार्गं दुःखे समागते तन्निवृत्तिः सहन-
प्राया । यथा तृपायां सहनम् उपायः । योगस्तु खननप्रायः । भक्तिस्तु गङ्गातीरस्थि-
तिरूपा । दुःखनिवर्तकस्य प्रकटत्वात् । तत्रापि प्रेमसम्भवे गङ्गा स्वयमुद्यम्य पाययति ।
तथा भगवान् ॥ ३१२-३१४ ॥

ननु हीनभावं फलात्मा महान् कथं गच्छेत् । तत्राह—

पिता चरेद्यथा बाले सुखं भक्ते तथा हरिः ।

प्रेम्णैव सर्वतोऽत्यर्थं गोपीनां कामदो यतः ॥ ३१५ ॥

अच्छिद्रसेवनाच्चैव निष्कामत्वात् स्वयोग्यतः ।

द्रष्टुं शक्यो हरिः सर्वैर्नान्यथा तु कथञ्चन ॥ ३१६ ॥

दयया सर्वभूतेषु सन्तुष्ट्या चेनकेनचित् ।

सर्वेन्द्रियोपशान्त्या च तुष्यत्याशु जनार्दनः ॥ ३१७ ॥

शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यभीक्ष्णशः

स्मरन्ति नन्दन्ति तवेहितं जनाः ।

त एव पश्यन्त्यचिरेण तावकं

भयप्रवाहोपरमं पदाऽभ्युजम् ॥ ३१८ ॥

अन्तर्यहिःसाधनयोः स्वरूपं परिकीर्तितम् ।

प्रकारश्चाप्ययं प्रोक्तो दर्शनेनान्यथा तु तत् ॥ ३१९ ॥

पिता चरेदिति । स्नेहमार्गं हीनभावो न दोषाय । लौकिकपरमेतदिति न
मन्तव्यम् । यतो भगवान् प्रेम्णा गोपीभ्यः अदेयमपि कामं दत्तवान् । न च
लौकिकन्यापस्तत्र, पूर्णकामत्वात् । न हि स्वत इच्छारहितः कोऽप्येवं प्रयच्छति ।
ननु प्रेम दृष्टे भवति । सर्वथा अदृष्टे कथं प्रेमत्याशङ्क्य दर्शनेनोपायमाह अच्छिद्र-
सेवनादिति । सेवनं स्वयोग्यानुसारेण । न त्वल्पं बहु वा प्रयोजकम् । तत्र वहिः-
साधनमाह दययेति । विशेषोपायमाह शृण्वन्तीति । श्लोकत्रयस्यार्थमाह अन्तर्य-
हिरिति ॥ ३१५-३१९ ॥

आवरणभङ्गः ।

काङ्क्षायां तत्र दास्यत्येवेति हेतुपूर्वकमाहेत्यर्थः । अग्रिमं निगदन्त्यास्यातम् ॥ ३१२-३१४ ॥

हीनभारमिति । साधनभारम् । एतदिति । हीनभावाश्रयणम् । मूले, अच्छिद्रेत्यादि ।
निष्कामत्वात् स्वयोग्यतश्चाच्छिद्रसेवनादेवेति योजना । स्वयोग्यप्रकारं बोधयितुं स्वयोग्येति व्याकु-
र्वन्ति सेवनमित्यादि । बहुकरणे भगवति भारेणाल्परूपेण कापट्येन छिद्रतंभवदित्यर्थः । तत्रे-
त्यादि । दर्शने वहिरङ्गं साधनमाहेत्यर्थः । दययेति वाक्यं चतुर्थस्कन्धसमाप्ती नारदेनोक्तम् ।
विशेषोपायमिति । अत्राशुप्रसादमात्रस्वोक्त्येनाशुदर्शनेनस्याशुकरत्वात् तदर्थमाहेत्यर्थः । इदं
वाक्यं प्रथमस्कन्धे युन्तीत्युक्ती । अन्तरित्यादि । अन्तरङ्गवहिरङ्गयोः साधनयोरित्यर्थः । अत्रा-
च्छिद्रसेवनरूपमन्तरङ्गं साधनं प्रथमे इति क्रमेण ज्ञेयम् ॥ ३१५-३१९ ॥

इतोऽप्युत्तमं दर्शनोपायमाह—

सर्वापेक्षापरित्यागात् पौरुषस्य सभाजनम् ।
 आसक्त्या भगवद्भक्तैः परं दर्शनसाधनम् ॥ ३२० ॥
 कपिलादिर्महायोगी पूर्वं येनोपलब्धवान् ।
 तं प्रकारमिहोवाच पाक्षिकं तद्धि साधनम् ॥ ३२१ ॥
 राजवत् कुत्रचित् कृष्णः कस्यचित् केनचित् फलम् ।
 ददाति तावता नित्यं सर्वत्रेति न निश्चयः ॥ ३२२ ॥
 प्रेम्णा सेवा तु सर्वत्र सेव्यवश्यत्वसाधनम् ।
 किञ्चिद्भक्तियुतश्चेत् स्याद्योगादिः साधनं क्वचित् ॥ ३२३ ॥
 सर्वं ब्रह्मात्मकं जानन् कर्म चाऽपि तथाऽऽचरन् ।
 पञ्चकर्मविधानेन षोडाऽपि प्रकटः सदा ।
 निर्वन्देन फलत्येव न च भक्त्या यथा तथा ॥ ३२४ ॥

सर्वापेक्षेति । “येऽन्योऽन्यतो भगवतः प्रसज्ये”त्यत्र निरूपयिष्यते । ननु कपिलेन भगवदवतारेण निरूपितः कथं नोपायस्तत्राह कपिलादिरिति । न ज्ञायते भगवाँस्तत्र केन हेतुनिमित्तेन देवहृत्यै मुक्तिं दत्तवान् । परं लोके तत्साधनं प्रकटितवान् । पुष्टि-मार्गप्रकारेषु तस्या अपि प्रवेशः । परं पाक्षिकं साधनम् । कथं पुष्टिमार्ग इत्याकाङ्क्षायां तन्निरूपयति राजवदिति । राजा कदाचिद्भार्यामपि सेवकेन मारयति । नैतावत् सा महतामपि धृष्या भवति । तथा प्रेमापि भविष्यतीत्याशङ्क्याह प्रेम्णा सेवेति । लोके वेदे च प्रेम्णा सेवायां क्रियमाणायां सेव्यो वश्यो भवति, किञ्च, योगादीनां साध-

आवरणमङ्गः ।

इतोऽपीत्यादि । तृतीयस्कन्धानुसारेण साधनान्तरमाहेत्यर्थः । ये इत्यादि । अत्रापि, “मत्या-दसेवाभिरता मदीहा” इति पूर्वार्धादस्मिन्नप्युपाये सेवानुसीद्व्यतीति प्रतिभाति । कपिलादिरिति । महायोगी पूर्वं येनोपलब्धवान् तं प्रकारं कपिलादिरिहोवाचेति संबन्धः । अत्र गमकमाहुः न ज्ञायत इत्यादि । केन हेतुनिमित्तेनेति । अष्टभिरध्यायैर्मताष्टकमुक्त्वाप्रे मुक्तिकथनात् केन साधनेन केन प्रयोजनेनेत्यर्थः । प्रयोजनस्यापि प्रयोजकतया निमित्तत्वमविरुद्धम् । तस्या इति । मुक्तेरित्यर्थः । तथेत्यादि । राजभार्यावत् प्रेमापि साधनान्तराभिभाव्यं भविष्यति । तथा च तस्यापि पाक्षिकत्वमित्याशङ्क्येत्यर्थः । एतेन “तीर्थादावपि या मुक्तिरि”त्यादिनोक्ते मुक्तिरूपा । सर्वत्रेत्य-स्यार्थमाहुः लोके वेदे चेति । महावाक्ये माहात्म्यं प्रतिपाद्याऽभेदप्रतिपादनेन निरूपधिज्ञेह एवामि-प्रायात् “भगवान् ब्रह्म कास्त्वेन” इत्यत्रापि तथोक्तत्वाल्लोकेऽपि तथा दर्शनादिति न प्रेम्णि

कृत्वं च प्रेमसम्बन्धात् । सम्पूर्णेन वेदमार्गेणाप्येतन्न भजतीति वक्तुं काण्डद्वयार्थम-
नुवदति सर्वं ब्रह्मात्मकमिति । तथापि निर्बन्धेनैव फलति । वाक्यानुरोधात् ।
लोकोऽत्र नियामकः ॥ ३२०-३२४ ॥

पदपदार्थपोडशपदार्थज्ञानान्निःश्रेयसाऽधिगम इत्यादिनापिवाक्यानां का गतिरि-
त्याह—

कणादादिमुनिश्रेष्ठाः शुक्रमोहितबुद्धयः ।

वृथाशास्त्रकलापं हि जगुस्तेन न चान्यथा ॥ ३२५ ॥

कणादादिमुनिश्रेष्ठा इति । दैत्यानामर्थं शुक्रेण ऋषयो विमोहिताः । मोह-
दशायां च शास्त्राणि कृतवन्तः । अतो वेदविरुद्धत्वाद् भ्रान्तकृतत्वाच्च न तानि प्रमा-
णानि ॥ ३२५ ॥

एवं सर्वं निरूप्य प्रेमभक्तिमार्गमुपसंहरति—

प्रेम्णोऽन्यत् साधनं लोके नास्ति मुख्यं परं महत् ।

श्रीभागवतमेवात्र परं तस्य हि साधनम् ॥ ३२६ ॥

अधिकारमभिप्रायं ज्ञात्वा भक्तमुखेन हि ।

सकृच्छ्रवणमात्रेण कृष्णे प्रेम भवेद् भुवम् ॥ ३२७ ॥

विरक्तो विपरीतादिभावनारहितः सुहृत् ।

लीलामात्रश्रुतौ तस्य भवेत् प्रेमाऽखिले किमु ॥ ३२८ ॥

श्रीभागवततत्त्वार्थमतो वक्ष्ये सुनिश्चितम् ।

यज्ज्ञानात् परमा प्रीतिः कृष्णं शीघ्रं फलिष्यति ॥ ३२९ ॥

प्रेम्णोऽन्यदिति । रुच्यादिना जातं प्रेम दोषदर्शान्निवर्तते । दोषश्च शास्त्राभावे
लोकदृष्ट्या भजति । अतः श्रीभागवतमेव सर्वशास्त्राऽर्थनिर्धारकं सर्वमाहात्म्यज्ञापकं प्रेमो-
त्पादकं भवति । “यस्यां वै श्रूयमाणायामिति”, “लोकस्याजानत” इति वाक्यात् । तत्र

भावरणभङ्गः ।

पाक्षिकस्वशक्तेति भावः । प्रेमसंबन्धादिति । केचित् स्वदेहान्तरित्यादौ द्वितीयस्कन्धं तथा निर्ण-
याचयेत्यर्थः । लोक इत्यादि । स्ववाक्यानुरोधे क्रियमाणे लोकप्रवाहः कर्मयोगादयः सर्वे इत्यत्रो-
त्तरीत्या नियामक इत्यर्थः ॥ ३२०-३२४ ॥

इत्याहेति । इत्याकाङ्क्षायामाहेत्यर्थः । दैत्यानामर्थं इति । दैत्यानां हितार्थं । तदिदं शुक्र-
मोहितत्वं पुराणान्तरादवधेयम् । पद्मपुराणे तेषां शिवकृतमोहकथनात्तेषु प्रकारान्तरेऽपि मोहित-
त्वानुपायात् । तदुक्तमथस्तात् ॥ ३२५ ॥

यदि प्रेमैव साधनं तर्हि लौकिकप्रवन्धादिभ्योऽन्यतोऽपि वा तद्भविष्यति । श्रीभागवतोत्तरीती
किमित्याग्रह इत्याकाङ्क्षायाम् पूर्वोक्तं स्मारयितुमाहुः रुच्यादिनेत्यादि । व्यभिचारमाशङ्क्य परिहर्तु-
माहुः तत्रैत्यादि । अत्र तात्पर्यज्ञानस्याङ्गता, “तस्माद्भारते”त्यत्रोक्ता । भक्तमुखच्छ्रवणस्य शुक्र-

लोके श्रीभागवतश्रोतॄणां प्रेमाभावं दृष्ट्वा न श्रवणं साधनमित्याशङ्क्य विशेषमाह अधिकारमिति । श्रवणस्याङ्गत्रयं—भागवतस्य सम्यक्ज्ञातपर्यञ्चानं; भक्तमुखाच्छ्रवणं, श्रोतुश्च वैराग्यमिति । एतदभावे न फलतीत्यर्थः । इतोऽप्युत्तमाधिकारे भागवतैकदेशेनापि भक्तिर्भवतीति कैमुतिकन्यायेनाह विरक्त इति । सर्वथा लोकेषु विरक्तः, भागवतोक्ते असंभावनाविपरीतभावनारहितः । तीर्थादिना शुद्धान्तःकरणो विदुस्तुल्यः । ततोऽप्यधिको वा उद्धवतुल्यः । तस्य लीलामात्रश्रुतावपि भक्तिर्भवति । अतो मुख्याधिकारे संपन्ने भागवतश्रवणे भक्ता न कोऽपि संदेहः नन्वेवं सति भवतः क्लोपयोगः, तथाह श्रीभागवततत्त्वार्थञ्छ्रुति । भागवतार्थे अज्ञाते, अन्यथाज्ञाते च भक्तिर्न भवतीति । अधिकारेऽपि ज्ञाते फलं न भविष्यतीति मयोपायः क्रियते, तच्चार्थो विविच्योच्यते । यस्मिन् ज्ञाते सर्वथा भक्तिर्भवत्येव । नापि जाता भक्तिस्तूर्णानि तिष्ठति ।

धावरणभङ्गः ।

सूतादिवक्तृनिरूपणात् सिद्ध्यति । वैराग्यस्य च राजशौनकादिभ्यः शेषं निगदव्याख्यातमिति शुभम् । अत्रैतद् बोध्यम् । उत्तरतप्त्रे साधनाध्यायप्रथमपादे रहत्यधिकरणमारभ्याऽऽन्तं पूर्वजन्मशुद्धिपितृशुद्धिविचारपूर्वकं ज्ञानाधिकारिणः शरीरनिष्पत्तिर्विचारिता । ताहभशरीरनिष्पत्तिरिदानीं दुर्घटा । अन्नाद्यशुद्ध्या तपोऽभावेन वेदानां यातयामतया च रेतःसिग्नोन्मोः शुद्धयभावात् । तथा द्वितीयपादे मुक्तियोग्यतां विचार्य ज्ञानविषयो य उभयलिङ्गाद्यधिकरणैर्विचारितस्तदवधारणमपि पूर्वोक्तदेहादिकं विना दुर्लभम् । न चेदमप्रयोजकम् । प्रथमपादेन तथाऽवधारणात् । अन्यथा द्वितीयेऽध्याये नामरूपव्याकर्तृत्वादिविचारोत्तरमेवोभयलिङ्गाद्यधिकरणानि भगवान् व्यासो वदेत् । अतो न पूर्वोक्तयोग्यतां विना विद्योदयः । तदेतदुक्तं, “सत्ये युगेति महतां मरत्येतच्च चाऽन्यथे”ति, “न शब्दात् सुविचारितादि”ति च । तथा तृतीयतुरीयपादयोरन्तरद्वहिरङ्गसाधनं विचारितम् । तेन त्रयोदशेऽपि स्तदभावे स्वर्यत्पन्ना आऽतिव्यग्राहः । तदेतदुक्तं, “स्वप्ने चास्वप्ने चेत्यादि । एवं सति, “तत्त्वमस्यादि”वाक्योक्तामेदज्ञानमात्रे शास्त्रस्य न पर्यवसानं, किन्तु साधनान्तरे । तच्च भक्तिरूपमेव, नेतरदिति गीतैकादशस्कन्धस्य भगवद्वाक्यैरेवावसीयते । अतः सूत्राणामपि तत्रैव तात्पर्यम् । तदेव लिङ्गमयस्त्वाद्यधिकरणेषूपपादितम् । तदेतदुक्तम्—इदमेवेत्यारभ्याऽन्येवचो मृपेत्यन्तेन । किञ्च, पूर्वाध्यायद्वये सर्वसामर्थ्यवत्त्वं भगवतः स्नायित्वा मतान्तराणि चापारुह्य तृतीये यत् साधनं वैदिकं विचारितं तेन वैदिकसाधनादेव मुक्तिर्नैतरेः सार्तः । वैदिके च कालादिर्वैगुण्यात् कुण्ठे तन्निरपेक्षा गीताधीभागवतयोरुक्ता भक्तिरेव साधनमिति जिज्ञासाशास्त्रादिप्रणयनोत्तरं श्रीभागवतकारणादवसीयते । इदं च प्रथमस्कन्ध एव स्फुटम् । तन्मथ जिज्ञासाशास्त्रास्येतदनुरोधित्वमेव । तदेतत् सर्वं तृतीयस्य तुरीयपादे उपपादितम् । आर्विन्दनूत्रे उक्तं च, “भक्तिर्मात्रैकैकद्द्वयो बादरायणः । मानं भागवतं तत्र तेनैव ज्ञेयमुच्यते”ति ।

तादृशी भविष्यति .या लतावत् प्रत्यहं वृद्धिमायान्ती शीघ्रं कृष्णारुख्यं फलं फलिष्यति ।
अतो भक्तीच्छायां सर्वथैतदनुसंधेयमिति ग्रन्थारम्भः समर्थितः ॥ ३२६-३२९ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मचार्यविरचिते श्रीभागवततत्त्वदीपे सर्वनिर्णयकथनं
नाम द्वितीयं प्रकरणम् ॥

आवरणभङ्गः ।

तदिदमुक्तं कर्मयोगादय इत्यारभ्य, न च भक्त्या यथा तथैत्यन्तम् । एवमत्रोत्तरमीमां-
सानिर्णयोद्धारप्रतिज्ञा पूरिता । अतः परमेका प्रतिज्ञाऽवशिष्यते । गुणानामपि त्रैविध्ये हेतुरग्रे
वक्तव्य इति । सा श्रीभागवतार्थनिबन्धे पूरणीयेति सर्वे निष्कलङ्कमिति शुभम् ॥३२६-३२९॥

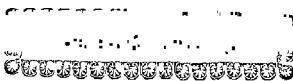
स्निग्धं सितं रसपनं हृदयं स्वकीयं वक्तुं निजेषु नवनीतमयं दधानः ॥

प्रेङ्गुश्रितोऽतितरले जनमानसेऽपि ह्यासे दयालुरिति तस्य गुणं व्यनक्ति ॥ १ ॥

यस्तस्य पूर्णः करुणाकटाक्षैः पूर्णोऽभवत् सर्वविनिर्णयेऽपि ॥

अत्यर्थगम्भीरविशुद्धतत्त्वदीपप्रकाशाऽऽवरणस्य भङ्गः ॥ २ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मचार्यवरणनखचन्द्रचन्द्रिकानिरस्ताहर्षतमसस्तदासदासस्य गोस्वामिधीरीताम्बर-
सुतस्य पुरुषोत्तमस्य कृतौ तत्त्वदीपप्रकाशावरणभङ्गे सर्वनिर्णयप्रकरणं द्वितीयं संपूर्णम् ॥ २ ॥

श्रीकृष्णार्पणमस्तु.

NOTES.

TATTVA DIP NIBANDHA.

Verse 1 From this portion commences the part entitled 'Sarva Niranaya' Prakash of the Tattva Dip Nibandh. The first part was meant for the advanced souls. For their knowledge, God's form and His relation to the human souls and the universe was explained at great length. But ordinary men whose reasoning faculty is not much developed, and others who are dull-headed can not comprehend the problem discussed in the first part. So for the benefit of these mediocre-headed and the dull-headed persons, the author undertakes the compilation of the second part. Here he tries to interpret the real meaning of all the scriptures accepted by the Hindoos. First of all he begins with the Vedas. The entire body of the Vedic literature consists of two parts, the first one is called the Purva Kanda and the second one, the Uttar Kanda. The Purva Kanda describes the sacrifice-aspect of God and the Uttarakanda, the knowledge-aspect. According to Vallabhacharya, work (sacrifice), knowledge and love are the forms of God. Of these, the sacrifice-aspect is dealt with in the Purva Kanda and the knowledge-aspect in the Uttar Kanda. Some interpreters of the Vedas, perceive contradiction between the Purva Kanda and the Uttar Kanda, but Vallabhacharya says that each one of these reveals a particular aspect of one and the same God. If there is any difference, it is only in their aspects and not in the form of God. God is one and the same. In the Purva Kanda, He is revealed in the form of sacrifice and in the Uttar Kanda in the form of 'Knowledge'. So these two parts of the Vedas are not opposite in nature.

God's sacrificial form is the subject in the opening section of this work. In the first verse, the author according to his usual practice, offers salutation to Lord Krishna who is none, but Brahman. In his sacrificial form, this God is five-formed bifomed or multi-formed.

The five forms of sacrificial God are enumerated here. They are the Agnihotra, the Darsha-purnamas, the Pashu, the Chaturmasyas, and the Soma. Of these the Agnihotra is to be performed daily, the Darshapurnamas monthly, the Pashu six-monthly and the Soma annually. The Chaturmasya sacrifices are independent. These sacrifices are not only the means for the attainment of God's devotion but they are the very form of God. It is not as the Sadhanas (means) that the various sacrifices mentioned above have got any value, but in their being one with God. This important point should be clearly borne in mind, by every reader of this work. If Vallabhacharya's interpretation of the Vedas has got any real meaning, it is in this.

Verse 3. Not only the sacrifice itself constitutes the form of God, but all the various kinds of sacrifices with their auxiliaries constitute the form of God. The means for the sacrifice are of two kinds—1 the Prayajas etc. & 2 the Ladels etc. Anything that is instrumental in the realisation of fruit is called a means.

The five forms enumerated above are also designated as Prakriti. They have all to be done compulsorily strictly in accordance with the injunctions of the Vedas. Not even the slightest departure from these injunctions is to be tolerated. In other words, it is not left to the option of the man, as to how much of the ceremony of a particular sacrifice he will perform and how much he will omit. Such option is strictly prohibited. The sacrifice has to be performed in every detail in accordance with the scriptural text. If the sacrifice is performed strictly, in accordance with the injunctions of the vedas, the performer is sure to get the fruit. If he fails to do so, then not that he will not get the fruit, but on the contrary he will incur some sin, for the absolution of which he shall have to undergo some expiation-ceremony, enjoined in the scriptures. The sacrifices, which are to be performed optionally are called the Vikriti. The Prakriti sacrifices are also called the Nityakarmas and the Vikriti, the Kamya Karmas. The fruit of the sacrifice as stated here is heaven, as the fruit of knowledge is emancipation.

Verses 5-7. Svarga is of two kinds :—1 आत्मसुखरूप and the 2 स्वर्गलोक. The Svarga of the mediocre souls is the bliss of soul. It is spiritual heaven. The dull-headed who perform sacrifices go to the world of heaven. The word Svarga is here employed in double senses. In this verse the first kind of Svarga is explained. It is defined as that state which is dissociated from misery, and which is not subject to time and which is obtained by the sheer wish of the person. It can not be the heavenly world, since in that Indra etc. are not free from pain. If any one says that the word 'Svarga' must mean ब्रह्मलोक and not आत्मसुख, the author here says that no, it does not mean that. In the author's opinion, the spiritual Svarga referred to above, cannot be ब्रह्मलोक, since the latter is perishable. It must be therefore, आत्मसुखरूप. Here it is employed in the sense of spiritual state.

Hence the author defines the word Svarga as सत्त्वगुणोदय. It is a condition marked by the rise of the spiritual virtue (Sattva).

Verses 8-9. Again the doubt against taking the word स्वर्ग in the sense of आत्मसुख is raised here, and answered by the author. The ordinary meaning of स्वर्ग as heaven is not wrong. It is also intended by the Vedas. But that स्वर्ग is attained by the मन्दाधिकारी. The स्वर्ग of the spiritual souls (मध्यमाधिकारी's) consists of आत्मसुख. Thus both the meanings are possible.

Verses 10-12. Of the five sacrifices enumerated above, the Agnihotra, the Darshapurnamasas, and the Jyotistom have Svarga for their fruit. This fruit is of temporary character. The fruit of the remaining two i. e. of the Pashu and the Chaturmasyas is permanent. The fruits of the Chaturmasyas are inexhaustible good deeds and that of the Pashu sacrifice is the conquest of the whole world.

Verses 13-14. The Nitya Yajna and Kamya Yajna are the forms of God. The former brings only limited fruit As it is obligatory for all householders, the omission of it will be an impediment in the part of the soul's progress. The latter

The five forms of sacrificial God are enumerated here. They are the Agnihotra, the Darsha-purnamas, the Pashu, the Chaturmasyas, and the Soma. Of these the Agnihotra is to be performed daily, the Darshapurnamas monthly, the Pashu six-monthly and the Soma annually. The Chaturmasya sacrifices are independent. These sacrifices are not only the means for the attainment of God's devotion but they are the very form of God. It is not as the Sadhanas (means) that the various sacrifices mentioned above have got any value, but in their being one with God. This important point should be clearly borne in mind, by every reader of this work. If Vallabhacharya's interpretation of the Vedas has got any real meaning, it is in this.

Verse 3. Not only the sacrifice itself constitutes the form of God, but all the various kinds of sacrifices with their auxiliaries constitute the form of God. The means for the sacrifice are of two kinds:—1 the Prayajas etc. & 2 the Ladels etc. Anything that is instrumental in the realisation of fruit is called a means.

The five forms enumerated above are also designated as Prakriti. They have all to be done compulsorily strictly in accordance with the injunctions of the Vedas. Not even the slightest departure from these injunctions is to be tolerated. In other words, it is not left to the option of the man, as to how much of the ceremony of a particular sacrifice he will perform and how much he will omit. Such option is strictly prohibited. The sacrifice has to be performed in every detail in accordance with the scriptural text. If the sacrifice is performed strictly, in accordance with the injunctions of the vedas, the performer is sure to get the fruit. If he fails to do so, then not that he will not get the fruit, but on the contrary he will incur some sin, for the absolution of which he shall have to undergo some expiation-ceremony, enjoined in the scriptures. The sacrifices, which are to be performed optionally are called the Vikriti. The Prakriti sacrifices are also called the Nityakarmas and the Vikriti, the Kamya Karmas. The fruit of the sacrifice as stated here is heaven, as the fruit of knowledge is emancipation.

Verses 5-7. Svarga is of two kinds :—1 आत्मसुखरूप and the 2 स्वर्गलोक. The Svarga of the mediocre souls is the bliss of soul. It is spiritual heaven. The dull-headed who perform sacrifices go to the world of heaven. The word Svarga is here employed in double senses. In this verse the first kind of Svarga is explained. It is defined as that state which is dissociated from misery, and which is not subject to time and which is obtained by the sheer wish of the person. It can not be the heavenly world, since in that Indra etc. are not free from pain. If any one says that the word 'Svarga' must mean ब्रह्मलोक and not आत्मसुख, the author here says that no, it does not mean that. In the author's opinion, the spiritual Svarga referred to above, cannot be ब्रह्मलोक, since the latter is perishable. It must be therefore, आत्मसुखरूप. Here it is employed in the sense of spiritual state.

Hence the author defines the word Svarga as सत्त्वगुणोदय. It is a condition marked by the rise of the spiritual virtue (Sattva).

Verses 8-9. Again the doubt against taking the word स्वर्ग in the sense of आत्मसुख is raised here, and answered by the author. The ordinary meaning of स्वर्ग as heaven is not wrong. It is also intended by the Vedas. But that स्वर्ग is attained by the मन्दाधिकारी. The स्वर्ग of the spiritual souls (मध्यमाधिकारी's) consists of आत्मसुख. Thus both the meanings are possible.

Verses 10-12. Of the five sacrifices enumerated above, the Agnihotra, the Darshapurnamasas, and the Jyotistom have Svarga for their fruit. This fruit is of temporary character. The fruit of the remaining two i. e. of the Pashu and the Chaturmasyas is permanent. The fruits of the Chaturmasyas are inexhaustible good deeds and that of the Pashu sacrifice is the conquest of the whole world.

Verses 13-14. The Nitya Yajna and Kamyā Yajna are the forms of God. The former brings only limited fruit As it is obligatory for all householders, the omission of it will be an impediment in the part of the soul's progress. -- The latter

i. e. Kamyā or Vikriti Yajna is not obligatory. It is optional. Those who desire some fruit must perform it. The Vikriti Yajna is not a rival of the Prakriti Yajna but a great helper of it.

Verse 16. Of the four पुरुषार्थे two are chief—सुखं (काम) (सर्गादि) and the absence of सुख i. e. दुःखाभावः (मोक्षः). धर्म is a means of both these. As this is obtained by अर्थ, it is also a means. In this verse, the author speaks about the Summum Bonum of human life. The Karmas should be done with a specific purpose of the realisation of fruits. These Karmas are of two kinds—the Kamyā Karmas (desired, perishable), and Nityā Karmas (Eternal). The fruit of the former is perishable, that of the latter is permanent.

Verses 17-18. According to the Vedas, God is both the means and an end. If that is realised, all the ends of human pursuits will be accomplished.

Verses 19-20. Souls are of three kinds—Godly, human and demoniac. The goal of the first kind is immortality, that of the second kind the worldly life and that of the third kind Hell. These souls interpret the Vedas, in their own way, according to their nature. To prevent confusion arising from their misinterpretation, the author here makes an attempt to interpret it in the right manner.

Some persons not understanding the real spirit of the Vedas, say, that they teach only 'Karma'-work. They therefore resort to work as a means of attaining supreme bliss.

Verse 22. The author here says that no doubt, the sacrifices are also capable of yielding fruit, because they are done ultimately for the propitiation of God, and also they themselves are the aspect of God, yet they cannot give permanent fruit. The performance of works leads to re-birth. If re-birth is not desired, then men should pursue knowledge. The author here speaks of two paths—one, the path of flame (light) and the other of smoke. The path of smoke leads to 'Re-birth', the path of flame to emancipation.

The path of flame is to be understood here as the path of knowledge and that of the smoke as the path of work.

Verses 24-30. In the Vedas, various kinds of sacrifices with various ritualistic details have been described. But they all come under the head of 'Work'. It is through sheer ignorance that men of present times say that the Vedas teach different kinds of works. The fourfold division of the Vedas does not imply four different Vedas. The Vedas are one, and composite. Really speaking, the entire body of the Vedic literature is composed of two sections—The Purva Kanda and the Utter Kanda (the latter portion). The Purva Kanda deals with work-aspect of God. The Work-aspect of God is called Sacrifice (Yajna). And the knowledge-aspect is called Brahman. These two aspects are complementary of each other and not antagonistic. Vallabhacharya here seeks 'reconciliation between these two sections of apparently opposite natures. Jaimini laid emphasis on the work-aspect only and Vyas on the knowledge-aspect in their respective Bhashyas. From what these two eminent authorities have said about the meaning of the Vedas, one might be led to believe that their interpretations are at poles asunder and therefore like two irreconcilable things their differences cannot be bridged over. But Vallabhacharya does not take that view. He has suggested here the line of reconciling them.

Verses 31-32. The form of Sacrifice-God is described here. Just as a human being has hands, feet, the head etc., this form of God i. e. Sacrifice God has also all these. The Darsha Purnamas are his hands, the Pashu and the Chaturmasyas, the feet, and the Soma the middle part and the Brahman the head. With this verse ends the interpretation of the Vedas.

Verse 33. From this verse the author undertakes the interpretation of what is known as the Smritis. The task of interpreting the teaching of the Smritis is not so easy as that of the Vedas, because of conflicting teaching of divergent Smriti works. First of all the author defines the term 'Smriti'. It is

as he says, the reflection in black and white of the opinions and the practices of the Rishis, with regard to certain matters. In other words, the Smriti reflects the opinions of the Rishis of ancient times. The opinions of the Rishis, with regard to certain religious rites or social usages are expressed in the Smritis.

Just as the home etc. help the growth of the body, so also the Smriti literature helps the growth of the Dharma. This being so it is but proper that the Smritis should have their say on those matters that are partially touched in the Vedas. In the opinion of our author, both the Shrutis and the Smritis should be considered, if we want to learn the real truth about Dharma.

Verses 36-37. Five-fold nature of Dharma according to the Smritis is explained here. They are 16 संस्कार's such as गर्भाधान etc. सन्धोपासना etc. निलभादादि कर्म's, पाक्यशादि and प्रायश्चित्त.

Verses 38-39. Other topics treated in the Smritis are enumerated in these two stanzas.

Verses 40-41. Purification of the objects, is also one of the problems that has engrossed the attention of the Smritikars. Our author considers that problem here. The purification is to be had in six different ways, in accordance with the six agencies that have their influence on these objects. The six influencing agencies are the place, the time, the materials, the doer, the hymn (मन्त्र) and the action. All these must be pure; otherwise the performance of sacrifice will prove futile i. e. the place where the sacrifice is to be performed, the time at which it is to be performed, the materials with which they are to be performed, the performer of the sacrifice and the ceremonies—all these must be pure.

Verse 42. Here the question is whether the Kalpasutras which treat of sacrifice should be classed as the Vedas or as the Smritis? As their authorship is attributed to certain Rishis, they ought to be classed as the Smritis. But our author says, they should be included in the Vedas as well as in

the Smritis because their principal subject is identical with that of the Vedas. On the other hand, as they lack the system of accentuation etc., and because of their being compositions of the Rishis, they should be regarded as the Smritis. The social usages in each province are not the same. Although the social problem in each province was the same, its treatment differed in accordance with the conditions of that province. There was no unanimity among the thinkers in their views about one and the same problem. Hence, in accordance with the social surroundings of the people of each province, the need for a separate Smriti treating of the problems of these people; arose. This fact accounts for the multiplicity of the Smriti works.

Verse 43. संवादे i. e. in conformity of the Smritis. The objectors doubt that as the Vedas contain teachings similar to those of the Smritis, there is no need of a separate attempt for the exposition of the meaning of the Smritis. The author's answer is that the Vedic teachings are restricted in their scope. They are not of a generic nature. They are applicable only to limited cases; whereas the teachings of the Smritis have their value in their comprehensiveness.

Verses 44-45. The question here is whether certain Karmas known as the Grihya Karmas should be considered as Vedic or not. The answer is, they are not Vedic. The Agnihotras are of two kinds—the Vaidic as well as the Smarta (coming under the purview of the Smritis). When the question arises, whether at a particular time, the Vaidic Agnihotra should be performed or the Smarta then the answer is that the Vaidic is to be preferred to the Smarta.

Verse 46. The relation between the Vaidic teaching and the Smarta teaching is explained on the analogy of the object and its reflection in the mirror. Just as the mirror reflects the real object, similarly the Smritis expound the teaching of the Vedas. But just as the reflection is not the same as the object itself,

as he says, the reflection in black and white of the opinions and the practices of the Rishis, with regard to certain matters. In other words, the Smriti reflects the opinions of the Rishis of ancient times. The opinions of the Rishis, with regard to certain religious rites or social usages are expressed in the Smritis.

Just as the home etc. help the growth of the body, so also the Smriti literature helps the growth of the Dharma. This being so it is but proper that the Smritis should have their say on those matters that are partially touched in the Vedas. In the opinion of our author, both the Shrutis and the Smritis should be considered, if we want to learn the real truth about Dharma.

Verses 36-37. Five-fold nature of Dharma according to the Smritis is explained here. They are 16 संस्कार's such as गर्भाधान etc. सन्ध्योपासना etc. निलभादादि कर्म's, पाक्यहादि and प्रायश्चित्त.

Verses 38-39. Other topics treated in the Smritis are enumerated in these two stanzas.

Verses 40-41. Purification of the objects, is also one of the problems that has engrossed the attention of the Smritikars. Our author considers that problem here. The purification is to be had in six different ways, in accordance with the six agencies that have their influence on these objects. The six influencing agencies are the place, the time, the materials, the doer, the hymn (मन्त्र) and the action. All these must be pure; otherwise the performance of sacrifice will prove futile i. e. the place where the sacrifice is to be performed, the time at which it is to be performed, the materials with which they are to be performed, the performer of the sacrifice and the ceremonies—all these must be pure.

Verse 42. Here the question is whether the Kalpasutras which treat of sacrifice should be classed as the Vedas or as the Smritis? As their authorship is attributed to certain Rishis, they ought to be classed as the Smritis. But our author says, they should be included in the Vedas as well as in

the Smritis because their principal subject is identical with that of the Vedas. On the other hand, as they lack the system of accentuation etc., and because of their being compositions of the Rishis, they should be regarded as the Smritis. The social usages in each province are not the same. Although the social problem in each province was the same, its treatment differed in accordance with the conditions of that province. There was no unanimity among the thinkers in their views about one and the same problem. Hence, in accordance with the social surroundings of the people of each province, the need for a separate Smriti treating of the problems of these people; arose. This fact accounts for the multiplicity of the Smriti works.

Verse 43. *संवादे* i. e. in conformity of the Smritis. The objectors doubt that as the Vedas contain teachings similar to those of the Smritis, there is no need of a separate attempt for the exposition of the meaning of the Smritis. The author's answer is that the Vedic teachings are restricted in their scope. They are not of a generic nature. They are applicable only to limited cases; whereas the teachings of the Smritis have their value in their comprehensiveness.

Verses 44-45. The question here is whether certain Karmas known as the Grihya Karmas should be considered as Vedic or not. The answer is, they are not Vedic. The Agnihotras are of two kinds—the Vaidic as well as the Smarta (coming under the purview of the Smritis). When the question arises, whether at a particular time, the Vaidic Agnihotra should be performed or the Smarta then the answer is that the Vaidic is to be preferred to the Smarta.

Verse 46. The relation between the Vaidic teaching and the Smarta teaching is explained on the analogy of the object and its reflection in the mirror. Just as the mirror reflects the real object, similarly the Smritis expound the teaching of the Vedas. But just as the reflection is not the same as the object itself,

in the same way, the teaching of the Smritis is not the same as that of the Vedas. So knowledge of the Vedas is essential for the knowledge of the Smritis. The teaching of the Smritis is intended to enlarge and strengthen the teaching of the Vedas. It is not intended to replace it. In other words, the Smriti literature is like a superstructure resting upon the foundation of the Vedas.

Verse 47. The Smritis also contain a section on the knowledge of Brahman. This should really be the province of the Upanishad part of the Vedas. So it should not find place in the Smriti works. But our author says it is not out of place here. It has its due place here. It is introduced here to facilitate the process of the acquisition of knowledge, which has been taught in the Upanishads. This is one way of explanation. The other explanation is that the knowledge section of the Smritis is derived from the Puranas. *Here ends the section on the Smritis.*

Verse 48. Verses from 48 to 71 form the Purāna Prakaran. In these verses, the author explains the usefulness of the Puranas for the knowledge of Brahman. The position of the Puranas, should not be deemed as inferior to that of the Vedas. In the Chhandogya Upanishad, the Puranas are said to be the fifth Veda. Like the Smritis, the Puranas also further corroborate the teaching of the Vedas. They make crude and incomprehensible matters discussed in the Vedas, intelligible and clear. So the man fortified with the knowledge of the Puranas, will not find it difficult to comprehend the meaning of the Vedas. To him the Vedas will not be a jungle of "Impenetrable mazes and complexities". The knowledge of the Puranas is essential for the clear and thorough understanding, of the Vedas.

Verse 49. The Vedas and the Smritis are the eyes, but the Puranas are the heart of Dharma. The knowledge of the Vedas and the Smritis should be supplemented by the knowledge of the Puranas, otherwise that knowledge will not be thorough.

Verse 50. The multifarious nature of the Puranas is here hinted. Just as the Vedic literature has many branches in accordance

with the various schools of thought, prevailing in Vedic times, so also there are many divisions of the Puranas. The subjects of the Puranas are also many. But they all ultimately point out to the knowledge of God. So their various divisions are not to be considered as different but as constituting one body of literature. Although there are many Puranas and each differing from another in the treatment of its subjects still they are homogeneous in character.

Verse 51. In all there are 18 Puranas. Their classification is attempted here on the principle of the three qualities Sattva, Rajas and Tamas. In some Puranas, there is predominance of the Sattva, in some that of the Rajas and in some that of the Tamas.

Verse 52. A man on reading the account of the genesis given in each Purana, is likely to be puzzled at its diversity. No one account of one Purana will agree with that of the other. The reason is that, each Purana treats the subject of genesis from its own standpoint. Some describe the creation in the Tamas age, some in the Rajas age and some in the Satvic age. The creation in the first is due to Shiva, in the second to Brahma and in the third to Vishnu. As these creations are evolved from different deities, it is but natural that the particulars about these creations should vary.

Verse 55. Although these Puranas differ from each other, in the matter of the details, about creation, they agree with each other in one respect, i.e. about the fruit of Emancipation. This fruit is realisable by all those who seek it, irrespective of their caste, creed or colour. It is possible only through devotion of God. This teaching is common in all the Puranas. This proves the universality of the Puranas among the scriptures.

In all, there are 18 Puranas of which the Kaurma, the Lainga, the Shaiva, the Skanda and the Agneya are the Tamas Puranas. The Vaishnava, the Narada, the Bhagavat, the Garuda, the Padma and the Varaha are the Sattvic Puranas. The Brahmam, the Brahman Vaivarta, the Markandeya, the Bhavishaya, the Vaman,

and the Brahman are the Rajas Puranas. The first six describe the glory of Shiva, the middle six that of Vishnu and the last six that of Brahman. These three deities, whose glory and greatness these 18 Puranas extol, are according to Vallabhacharyā, the forms of Krishna. So ultimately the meaning of all these Puranas is the deification of Lord Krishna or God.

Here the question might be raised—why should there be such triple divisions of the Puranas? The answer is given by our author in the latter half of verse 54. There, it is said that as there are three kinds of the Jivas (souls)—the Sattvic, the Rajas, and the Tamas, there are three types of the Puranas. The Sattvic Puranas are meant for the Sattvic souls, the Rajas for the Rajas souls, and the Tamas for the Tamas souls. The God of the Sattvic souls is Vishnu, therefore they would resort to the Sattvic Puranas, that of the Rajas is Brahma, therefore they would resort to the Rajas Puranas. Similarly the God of the Tamas souls being Shiva, the worshippers of Shiva would resort to the Tamas Puranas.

No doubt each one of these Puranas, preaches Moksha (freedom from worldly state as its fruit). But from that it should not be understood that even the Tamas and the Rajas Puranas will yield the Moksha as fruit. The realisation of the Moksha is possible through condition freed from the influence of the qualities. So it is when a devotee reaches this state, he becomes fit for the Moksha. It is like this. If we tell a child 'If you drink milk your hair will grow long'. The child acts up to our advice. But he does not grow the hair at once. However, if he follows this advice for a long period he will grow his hair long.

In the same way Tamas soul, by acting according as he is advised in the Tamas Puranas, will rise to the level of the Rajas, then by further process, will rise to the level of the Sattvic. Thus, by pursuing the course of conduct preached by the Puranas, he will be, one day, purified and be immune from the influence of three qualities. Then he will become fit for the fruit of Moksha.

Verse 57. The object of the compilation of the Puranas is here explained. It preaches universal Dharma not excluding the women and the depressed class people, who are strictly forbidden by the Vedas and the Smritis from the performance of the religious rites etc.

Verse 58. The universe is here compared with a tree. A tree every year puts forth new blossoms-fruits and flowers. In the universe also we have not every year the same order. Every year there are some new changes. This being the case, our conception of Dharma must be in conformity with the spirit of each time. To teach the truth of religion in new circumstances, the compilation of the Gita and the Bhagavat was deemed necessary.

Verse 60. The question here considered is—why should Vyas have compiled the Bhagavat? He should have been satisfied with the compilation of the Mahabharat. If the religious truth preached by the Bhagavat is the same as that preached by the Gita, then the latter being included under the Bharat, the labour of Vyas is unnecessarily wasted and so it is irrelevant. Our author says—no, the labour is not wasted. The compilation of the Bhagavat was quite necessary. It was necessitated by the changed conditions of the times. Moreover, mere knowledge of the Gita is useless without love for God. It is parrot-like and therefore useless. *Vyas realised this fact. So he was not satisfied with his works which preached only the knowledge of God, and not the love of God. It was from that consideration that he undertook this work i. e. The Bhagavat. ईश्वरार्थं—the Gita. The object of the Bhagvāt, as stated here, is to give knowledge to God's votaries about the form of God, and show them the right way to reach God.*

Verse 63. Another object of the compilation of the Bhagavat is to make clear, the religious truth, which was latent (hidden from all) in the Vedas and therefore incomprehensible. The Vedas no doubt preached 'sacrifice' and also the 'knowledge' of Brahman,

but this is not the real truth preached by them. The real truth is the love of God. But this was not made manifest on the surface. So, ordinary readers of the Vedas could not catch this truth from the perusal and study of the Vedas. To lay bare that latent meaning in explicit terms, the attempt for the compilation of the Bhagavat is made by its author. In other words, as unfolded in this stanza, the object is to preach love of God. It can be learnt only from the Bhagavat, and from none else—not even from the Vedas.

Verse 64. The Bhagavat does not contain only the revelation of truth of the Vedas, but it is a further exposition by Vyas, of the truth taught by the Lord. It is said that originally the Bhagavat consisted of 4 verses in which religious truth was imparted by the Lord himself to Brahma, who enlarged it in three chapters and handed over to Narad, who made further amplification and told Vyas to enlarge it. So, Vyas finally enlarged its size.

Verse 65. Here these questions are asked. 'How is it that the Bhagavat is included in the list of the Puranas? Why should it not have separate place of recognition like the Narad Panch Ratra? The author answers all these questions here. Although its authorship is attributed to Nārayan, its rank must be superior to that of the Narad Panch Ratra. The Narad Panch Ratra is included in the list of the Tāntric literature, which is inferior in the estimation of the people to the Puranas. As the Puranas rank higher than the Tantric works, the Bhagavat Purana does not belong to the cycle of the Tantric Literature. This is the first reason for its inclusion in the Puranas. The second reason is that the Narad Panch Ratra has for its object, the preaching of worship, whereas the Bhagavat, the love or devotion of God. The third reason is that like other Puranas, the Bhagavat treats of the ten objects such as creation etc. On account of these three reasons the Bhagavat differs from the Narad Panch Ratra.

Verse 66. Although the Bhagvat contains the essence of the truth preached by the Vedas, still it has its place superior to the

Vedas, because the Vedas are not meant for all classes irrespective of their caste, creed, colour, sex or age. The Vaidic religion is limited in scope. It is meant for the three Varnas. The Shudras and Women are excluded from it. The Bhagvat Dharma is meant for all. It is universal in character. So the Bhagvat is not included in the Vedic authority but recognised as an independent authority. If it were given place among the Vedas, then its truth like that of the Vedas would have been repudiated by Buddha. In that case, it would lose all its force. For this reason also, it is right that it is not given place among the Vedas.

Verse 67. The Bhagavat purifies even the darkest of souls and renders them fit for final beatitude. The Vedas cannot do this. This establishes the superiority of the Bhagavat over the Vedas. Mere study of the Bhagavat entitles one to achieve emancipation or Moksha.

Verse 71. The truth of the Bhagvat is better than that of the Yoga and the Samkhya systems because the realisation of the truth, through the latter means is dependent on time. It should be practised or resorted to at a particular time; otherwise it will not yield any fruit. The truth of the Bhagavat can be practised at any time. The factor of time is out of consideration here.

Verses 72-73. The six auxiliaries of the Vedas and their purpose are explained here. The six auxiliaries are the Shiksha (the science of pronunciation and accentuation), the Chhanda (the science of prosody), the Nirukta (the science of Etymology), the Vikriti (the science of grammar), the Jyotis (the science of Astronomy) and the Kalpa (the science of rituals). The purpose of these is to protect the Vedas.

The form, the meaning and the rituals of the Vedas have to be protected; otherwise their eternity will be affected. The Shiksha and the Chhandas protect the form, the Nirukta and the Vyakaran (Vyakruti) the meaning and the Jyotis and the Kalpa, the rituals. So each one of these sciences is necessary,

In the absence of the Shiksha, the reader of the Vedas, will pronounce the Vedic words incorrectly. Without the science of Chhandas, he will not understand the metrical arrangement of the Vedic text in its proper form. Thus each one of the sciences enumerated above is absolutely necessary to preserve the spirit and the letter of the Vedas in tact for all the times. They are like an outer fencing which prevents an animal from entering into and spoiling the beauty of a lovely garden.

Verse 74. The Vedas are not to be explained arbitrarily according to the sweet will of the interpreter. He must stick to the words and the root meanings and not try to impose his own construction on them. Any quibbling or twisting of meaning of the Vedic passages is tantamount to a great sin.

Verse 75. Although the Nighantu is a lexicon of the Vedas, still it is not accepted as the auxiliary of the Vedas like the Nirukta, because it does not give etymology of the words. The Nirukta not only gives etymology of each word, but also comments and interprets meaning of Vedic deities and their hymns.

Verse 76. The author here accepts only the grammar by Panini as the auxiliary to the Vedic study. The Pratisakhya are rejected because they are not useful in arriving at the meaning and also because they are many. They should be included in Panini's Grammar.

Verse 79. The utility of what are called the Upavedas (sub-Vedas) is shown here. The Ayurveda is the sub-Veda of the Rig Veda. It is a science of medicine and health. Its fruit is health and longevity for life. Without health, a man cannot practise Dharma. So to be able to practise Dharma, it is necessary that one should study the Ayurveda. The Dhanurveda is another sub-Veda. It is a science of military training. Its knowledge enables man to protect himself and the society from the attacks of the enemy. The Gandharva Veda which is a science of music belongs

to the Samā Veda. Its knowledge enables one to chase away feelings of remorse and grief. The Sthapatya is the science of architecture and it enables the sacrificer to understand all the details of the sacrifice.

Verse 80. काव्यादीनाम् is poetry etc. आदि may mean music, dancing, painting etc. or other forms of literature such as Drama. Poetry etc. which are called the fine arts or which are different forms of literature such as drama etc. have no use, as the works preaching the message of religious truth because they are concerned with imagination rather than bare truth of life. They have their value as fictions rather than as facts. However all poetry is not such. There is an exception in the case of the Ramayan. It is unlike other works, which secure for the poet glory and for the readers proficiency as the fruits of their labour. The fruit of the Ramayan is the acquisition of 'Religion'. The knowledge of religion can be had from the following 18 works viz. 4 Vedas, 4 Upa-Vedas, 6 Angas of the Vedas, the Puranas, the Nyaya, the Mimansa, and the Dharmashastra. In this list, the Nyaya works are included. But the Nyaya works referred to here are the ethical science of Brihaspati etc. and not the Nyaya of Gautam. The reason of its non-inclusion in this list is given in this verse. All the works that lead men astray from the path of God are all excluded from this list.

Verse 83. This verse, concludes the Pramana section of the second part of the Nibandha.

Verses 84-85. From here our author considers the subject of Prameya. The word 'Prameya' means knowable or the subject of knowledge. The chief knowable object is God alone and none else. Just as the word or scriptural authority is the fundamental proof in getting knowledge about God, similarly God is the chief object of knowledge. The genuineness and the real meaning of the various scriptures was considered in the preceding section, now is considered the question of the knowable object. God is knowable and is both qualified and non-qualified. He is manifest in various forms-through

qualities, actions and attributes. The qualities in which God's form are revealed are Sattva, Rajas and Tamas. The actions revealing this from origin, existence growth, transformation, decline and destruction. They are six. The attributes such as Jati, Guna, Visheshā and Sāmānya etc., as mentioned in the Vaisheshika system of philosophy also reveal His form.

Verse 86. Here the four forms of God are reduced to three (for their thorough comprehension.) The original form, the causal form and the effect-form.

Verse 87. The causal form of God is here described. God for creating Universe assumed 28 forms which are called the Tattvas. They are 1 Prakuti (nature) 2 Purusha (soul) 3 Mahata (intellect) 4 Ahamkar (ego) 5 light 6 taste 7 smell 8 touch 9 sound 10 the eyes 11 the tongue 12 the nose 13 the skin 14 the ears 15 the mind 16 the speech 17 the hands 18 the feet 19 the Upastha (generating organ) 20 Guda (organ of excretion) 21 the earth 22 the water 23 the light 24 the wind 25 the sky 26 the Sattva quality 27 the Rajas quality 28 the Tamas quality. They are all mentioned in verses 91 to 95. In the Samkhya system only 25 of these have been accepted. Each one is called तत्त्व. It is explained as तत्त्व भवतो भावः सामान्यकारणता तत्त्वमाह । तत्त्व is that which is the essence of-God i. e. It becomes cause like God. It partakes of the nature of God in being a cause of the universe. Hence it is called by the name Tattva. As all these had their existence prior to the manifestation of Universe, they are also called the causes.

Verses 88-90. The forms of God are described here are three. They are work-form, knowledge-form and work-knowledge form. The work-form is described in the Samhita of the Vedas, the knowledge form in the Upanishadas, and the work-knowledge in the Gita and the Bhagvat.

Verse 91. The work and knowledge taught in the Vedas, are not worldly but divine. अविकार्यं divine, eternal विकार्यं subject to change, non-eternal i. e. worldly.

Verses 92. The work-form of God is attainable by the performance of sacrifice, the knowledge-form by knowledge and the Love-form by devotion.

Verses 94-96. Vide notes on 86-87.

Verse 98. Here Maya by which God creates the universe out of Himself is considered to be 'a divine power' and not as one which causes illusion. The explanation why time is not enumerated as a cause in the above list is also given here. Time does not have a separate existence from God. It exists in God.

The question here considered is why Akshara, Kala (time), Karma (work) and Svabhava (nature) are not included in the list of 28 Tattvas. First the explanation about the non-inclusion of the Akshara is given here. It has two forms i. e. Prakriti and Purusha. These two forms belong to Akshara. So the Prakriti and Purusha are included in the category of Akshara.

Verses 100-102. Purusha means Jiva (human soul) God's original form consists of matter (Sat), consciousness (Chit) and bliss (Anand). Of those three, when God reveals only matter form, concealing Consciousness and Bliss, it is called Prakriti (matter). When consciousness is revealed and bliss is concealed it is called Purusha (soul).

This revelation is subject to God's Will. When He wills to be many, he unfolds the Prakriti and Purusha (souls) from him with the help of Maya which is one of the powers of God. This is how Vallabhacharya explains his theory of the origin of creation. According to this theory, the origin of creation is not production but manifestation and the end is not destruction but disappearance.

Verse 101. Pure Bliss-form never becomes latent. It is ever patent. The Bliss form of God is twofold-finite and infinite. The finite bliss-form is called Akshara or Antaryamin; the

Infinite, the Purna Purushottam. The Infinite form has nothing to do with creation etc. It is the Akshara form which is the cause of the creation etc. The Akshara Brahman is thus operative and the Purna Brahman is inoperative. The Akshara form however has no independent existence although it is one with पूर्णब्रह्म. The latter is a primary conception of ब्रह्म and the former, secondary.

Verses 103-105. Difference between Akshara and Purushottam is further pointed out here. Akshara Brahman is the abode or substratum of Purushottam. It is known as Antaryamin pervading all and residing as the inner soul of all beings. Sometime in the Upanishadic text Purushottam is represented as the swan, whose tail portion is the Akshara Brahman. Akshara is meant for those who would resort to knowledge. Such souls can expect to get salvation from Akshara alone and not from Purushottama. The devotees, however, resort to Purushottam. Purushottam i. e. the Supreme Brahman is superior in every respect to the Akshara Brahman.

Verses 106-107. Nature of time is the topic of these two verses. It is the activity-power or energy of God. It is through this power that the universe is brought out. The existence, consciousness and Bliss which are latent in Time, may become visible to the mental eye of the men of knowledge. Time is also mobile. The word *निलग* in the verse 107 means चतैस्त्वभाव i. e. Its nature is ever mobile.

Verses 108-109. In the preceding stanza, the creative activity of the universe is attributed to Time which is an instrumental cause. All the changes of creation, development and destruction are brought about by God, through the instrumentality of Time. Time thus inheres in God. Some regard time as identical with God, and some the Antaryamin as God. As the Time is the chief factor working under the urge of God's will to help the process of creation, preservation and destruction, it is also considered to be God.

So there is nothing wrong if time is thought of in term of God ; The relation between God and Time however should not be misunderstood. It is like that subsisting between the king and his ministers. In other words, Time is a minister of God, whose duty is to receive and carry out all orders of his master. Here the term 'God' should be understood in the sense of अक्षरब्रह्म.

Verses 110-114. Time has three forms viz. आधिदैविक, आध्यात्मिक and आधिभौतिक. अक्षर is the आधिदैविक (divine, transcendent form). The ages—the Satya, the Dvapara, the Treta & the Kali and also divisions of time into years, months, weeks and days, hours, minutes and seconds are आध्यात्मिक (spiritual) forms of time and the Sun is its आधिभौतिक (physical form).

As time is not to be taken as an independent entity it is not mentioned in the list of 28 Knowables.

The reason why Karma (work) is not mentioned there, is given in verse 111. It is, as said here, one form of Akshara Brahman like Time. Difference between Time and work is that the former manifests by itself, and the latter is dependent upon man. The work has two kinds—positive and negative or assertive and prohibitory. The former alone has to be done.

Verse 115. Further similarity between Time and work is shown here. As in Time, so in work, the consciousness and bliss are latent. Like Time, it is omnipresent. All that come under the influence of Time, come under the influence of work also.

Now स्वभाव is described. It derives its origin from the will of God. God's attributes—existence, consciousness and bliss are not revealed in it. स्वभाव means the will of God which subjects matter to the process of change. It is to be found in all things. All things change, but the change is subject to certain laws. Milk will change into whey or curds, but not into oil. We may change clay into a jar but not into a cloth. From threads we shall have a cloth and not a pot. Thus each change is subject to certain eternal laws.

Like Chit, the Sat and the Anand are eternal. The Karya knowledge reveals to our mind the nature of objects through the operation of organs. It is also necessary for the acquisition of the worldly knowledge. It is not illusive.

The knowledge of the external objects is regulated by the faculty of intelligence, which is influenced by the operation of three qualities of Prakriti. The intelligence receives the knowledge of an object in accordance with the qualities, i. e. the object is viewed in the light of the qualities. When Sattva is predominant; knowledge is definite, when Sattva and Rajas qualities are equally ballanced they disturb the equipoise and make the knowledge received, of dubious character because of a tug of war between them to get the upper hold. When the intelligence is clouded by the Tamas, the light of knowledge gets dimmed and obscured. The state of knowledge then being dark, the object although existing, will not reveal its real nature and consequently that will create the condition of ignorance. Thus, under the operation of the above qualities, the same object produces different impressions upon intelligence, so that there are differences in the knowledge. It may be full knowledge, partial knowledge or no knowledge at all. Instead of the reflection theory, the author here suggests the Guna theory, to explain his views regarding the revelation of knowledge. Read Purushottamji's commentary for a thorough exposition of the point involved here.

Verses 140-142. What are known as production and destruction are really speaking the two powers of God, called (1) Avirbhava 'manifesting power' and (2) the Tirobhava 'the vanishing power.' By means of these two powers, respectively God brings out the universe out of Himself, and withdraws it in Him.

Verses 143-144. God's revelation to the devotee depends upon His devotion. Like His manifestation, His disappearance also is subject to His Will. In other words, God's manifestation or disappearance is controlled by His Will.

The material world with its manifest forms is the work of God. It is evolved out of Him. He has created it of His own accord. The author has summarised his whole position on this question in these words.

तत्तदाकारंस्वरूपेण घटपटाद्याकारेण यस्मिन्देहे येन प्रकारेण येन साधनेन यथाविभक्तिच्छा
तथा सर्वं संपायाविर्भवतीत्यर्थः.....अतो मृदादिकं भगवद्रूपमेव । घटादिकार्यं च तत्रैव लीनं तिष्ठति ।

Verses 145-147. The root-cause of the manifestation of the creation & its disappearance is, as said above, the will of God. The same thing is further emphasised here.

What is called 'Disappearance' is nothing but 'Manifestation—the manifestation of a different kind in a new form. (It is रूपान्तराविर्भावः). The disappearance of an object in one form, is not its entire annihilation. The object disappears in order to reappear in another form. When fire seems to disappear as fire, it reappears into a new form of smoke. Only it is passing from one form into another. The changes of forms are compared in the gloss with the various forms under which the actors appear on the stage to play their respective parts. The same actor, who played a short while ago, the part of a king, appears as a wood-cutter or as a beggar. The same fellow becomes a king and also a beggar. In the same way, God plays out myriads of parts simultaneously or successively.

The process of change in an object from manifestation to disappearance is marked by intermediate stages—existence, growth, development and decline.

Verses 154-155. In the Shuddhadvaita system of Vallabhacharya, the only reliable authority in the matter of knowledge about God is the word-authority. By this, we understand the Vedas etc. Every religious literature that is not inconsistent with the Vedas should be accepted. For further information on this question of verbal authority refer to the notes on v. 7 in the first part of the Tattva Dip Nibandh.

Of God's two forms—the word-creation and the object-creation, the former is revealed by *asanya* or *Prana* and the latter by the five forms of God viz. God (doer, creator), *Maya* (*Adhistan*), instrument (*Karan*), work (*Karma*), and fate (*Daiva*).

These five forms have got nothing to do with the world creation. It is independent of them.

The word-creation is also the form of God, like the word. But the manner by which this is revealed differs from the other. Its cause is the human soul, (*Sutra*, *Asanya* or *Prana*). It reveals it, inspired by God. Like material objects, literature etc. is also the form of God. Not only the sentences, but even words and letters including both consonants and vowels constitute the form of God. In short like the *जगत्* & *जिव*'s the word is also the form of God.

The words and their letters are also eternal because they convey the same meaning at different times—in the past, in the present, and in the future.

Just as God has three forms—*Sat*, *Chit* and *Anand*, so also the word has three forms—letter, word and the sentence.

Verses 156-157. According to some writers, only the words are eternal, the letters of which they are composed are not eternal. But *Vallabhacharya* holds that even the letters are eternal. If all the words are the forms of God, then the doubt might be raised that in that case, all the words will convey one and the same meaning. The reply is no doubt theoretically true. But just as God assumes different forms in the objective world, and all these objects are known under different names, each one distinguished from another, by its specific attribute, so in the same way in the Word-creation although the different words reveal God's form, they are not one in meaning. The connotative power of each word is circumscribed in the worldly dealings.

Verses 158-159. The uses of words are regulated, by Grammar, the Dictionary, the Phonetics and the linguistic peculiarities.

so, the meaning of the word used in a particular place must be determined by a reference to the above.

Verses 160-161. The point here discussed is the relation of words in a sentence. Each word by itself conveys a particular meaning. But, how can that word, when used in a sentence contribute to the sentence-meaning. The words are used separately, and they have no connection with the sentence. Each word has its power circumscribed so that no sooner it is uttered than it loses its power which conduces to the meaning of the word. This being so, when we reach the last word in a sentence no power of the preceding words remains & consequently there can be no connection between the preceding word and the last word. The connection that should exist between the meaning of the first word and the last word is cut off by gaps of moments. Our author rules out this objection as invalid. He gives an example of the two-thread cloth and three-thread cloth. He says just as it is very easy to differentiate a piece of three-thread cloth from that of a two-thread one, so it is very easy to understand the meaning of the whole sentence, although the individual words, when we reach the last word of the sentence do not exist physically. The word does exist internally. So that the mental connection is there. This being the case, no difficulty is felt in understanding the sentences. If any one speaks to a man, 'Bring the Jar' he at once knows the meaning of the word 'bring' and also that of the 'Jar' and connects the two meanings mentally, and at once understands what the sentence means.

Verses 162-163. Here the purport of the sentence is explained. A Sentence is necessary for conveying one's meaning to others. Without a sentence no meaning can be understood. For worldly intercourse of speech between men and women, it is necessary that the words should be used in a sentence in accordance with the rules of Grammar.

It means that there must be desirability, compatibility and juxtaposition. No sentence is complete without these three. The

first condition requires that there should be a verb in a sentence to convey the sense. If a man simply utters the word 'Jar', it does not lead to any sense but it is necessary that it should be used in connection with a verb. The second condition implies that there should be compatibility of words, otherwise the sentence like 'He sprinkles fire over the creeper' will not be a real sentence. The third condition requires that the words should be used in juxtaposition of one another, i. e. no interval of time should be allowed to pass between one word and the other while uttering it. These three fundamental conditions of the sentence structure must be conformed to.

Among the sentences there are again two types—one called the Vaidic and the other worldly. These two are different from each other.

Verse 164. The Vedic sentence conveys the meaning of Brahman. Hence that alone is to be accepted as a proof of knowledge. The Gīta, the Brahma Sutra and the Bhagvat also convey the same meaning. Some works on the Smritis and the Puranas give us further exposition of the Vedic meaning. To the extent they follow the Vedic teaching, that authority should be accepted.

Generally as stated above; the Vedic works should be distinguished from the non-Vedic works. If the question of the verbal testimony in the matter of knowledge has to be settled Vedic Testimony must have priority over the non-Vedic testimony.

Sometimes it might seem that there is similarity between the letters and the words of some non-Vedic work such as poetry, and the Vedic works. This similarity however cannot impart the non-Vedic works the character of the Vaidic works.

They cannot become Vedic. Although Panini in his aphorism मयद्भूतयोऽपीवायान् । अचरणेच्छन्दसि says that although letters and words are the same both in the Vedic works and the Non-Vedic works,

still they are not one. There may be resemblance between the two, but that does not impart the Vedic character to the non-Vedic words.

The main difference between the Vedic words and the temporal words lies in the fact that the Vedic words always yield one and the same meaning while the words in the temporal works, are capable of different construction. The same words are capable of being understood in different senses in different contexts by the reader. The Vedic words have only one sense i. e. the expressive. The words in the temporal works, have triple powers, expressive, indicative and suggestive and so their senses are respectively expressive, indicative and suggestive.

The purpose of the Vedas is to reveal the meaning of Brahman i.e. to give knowledge of Brahman. This purpose is revealed in every work, section, sub-section, hymn, sentence, word and letter of the Vedas. There is nothing in the Veda which does not fulfil that purpose. The Puranas also follow the Vedas. Therefore the meaning of the Puranas should not be fancied by the readers, in an arbitrary way.

Verse 172-178. A piece of criticism against the eternity of the word is answered here. The questioner challenges the theory of the eternity of the word, by arguing that, the very fact that every word is resolvable into a root and a termination, renders its claim of eternity futile. But our author says that it is not so.

The root and termination of which a word are made are not to be regarded as two separate words. This arrangement of resolving the word into a root and termination is devised simply for the convenience of understanding easily the meaning of the word. So this does not effect the eternity of the word.

The worldly sentence is however not eternal because it is intended to convey the meaning of the speakers—i. e. the meaning as imagined or supposed by the speakers, does not convey the same meaning. So it is not eternal.

Verse 190. From here begins the section called 'the fruit' the author mentions the fruit of the spiritual life. A man who wants to live a spiritual life must live it in accordance with the injunctions of the scriptures. Each man should do his duty enjoined on him according to the class in which he is born and the stage in which for the time being he is. If he is a Kshatriya, he must do the duty of a Kshatriya & not of the Brahmin or of other class. It is not enough that the man should do his duty, according to the scriptures, (the Vedas etc) but also he should derive his means of livelihood, by pursuing profession belonging to his class. A Brahman should earn his livelihood by engaging himself in the profession which is enjoined upon him by the class in which he is born i. e. by the profession inherited by him from his father. He cannot desert his profession and embrace another one. In that case he will not get the fruit of his religious duty. So it is stated here that each man shall stick to the profession of his class and do his duty.

Verse 192. A Brahmin who gives up his natural profession and derives his livelihood from the profession meant for another class, not only he will not get the fruit of his religious virtue, but that he will on the contrary lose what he has already earned as his religious merit. So each man in performance of his duties should stick to the distinctions of his class.

Verse 192. The Brahmin should get his livelihood by means of शिलोच्छ्रवति. According to the scripture, there are mentioned four possible ways of getting livelihood. They are 1 Amiti 2, Shilonchchha 3 Mruta and 4 Pramrut. The second means livelihood got without asking for, the third means getting it by begging and the fourth means getting it by agriculture. The first one means getting livelihood by gathering grains of corn lying on the ground in the field after harvest or dropped from the shop (Unchchha). The word, 'Shilonchch' is a compound word made up of two words 'Shila' and 'Unchchha'. The former means gathering pure grains of corn from the rice field, and the latter means gathering them from the shop.

This Shilonchha' method of getting livelihood is best for the Brahman.

Verse 193. Penance, study, performance of the Agnihotra etc are the duties enjoined on a Brahman. But here the question arises if a Brahman is to get his livelihood only by gathering grains from the field or the shop, then how can he perform the Agnihotra, without money. The answer is that for a Brahmin living this way, the performance of Agnihotra is not necessary. He may do it if he has money. If he has no money, he must not do it. A Brahmin living upon by Shilonchchhan Vritti is not expected by the scripture to perform the Agnihotra.

Verse 194. The Brahmin who leads his life, as stated above, attains to salvation in course of time.

In short, the author says that the Brahmin's conduct must be strictly in conformity with the scripture. If it is not so, then to the extent these two differ, the fruit of his conduct will also differ. The fruit may be 'Salvation' or less than that according to his conduct.

What applies to the Brahmin, applies to other classes also. Each man should practise religious duty, by pursuing profession of his class. He does not get the fruit of his religious virtue if he omits duties of his class.

Verse 196. Just as a man's duty is to be done, according to his class, so it is to be done according to his stage. There are four stages of life. The first stage is called the stage of Brahmacharya (Continence) which is to be devoted to the acquisition of learning. In the next stage, he marries and lives the life of a householder. This is called the Grahastha Ashram. In the third stage, he retires from the world and seeks rest for his soul (This is called Vanaprashtha). In the final stage, he lives the life of a recluse, when all the bonds with the outside world are entirely snapped. This is called Sanyasta.

In Verse 196. It is said that either one must live full life of one stage at a time or live the life of one stage after another.

In Verse 197. The third way of living life is suggested. It is that the whole life should be divided into four periods each of which should be successively lived i. e. in the first period he should acquire learning, in the second period he should be householder and do the worldly duties enjoined upon him, in the third he should retire from the world, and in the fourth period, should live the life of a recluse. At any rate he should have a definite plan for leading his whole life.

The word 'Tridanda' means "The control of speech, control of body and control of mind".

Verse 196. The view of those who say that only 'one control' is enough, is given in the words दण्डसैकस्य धारणम्.

Verse 199. Means of livelihood vary according to the stages. In the first stage and the last stage, he should maintain himself by gathering seeds of grain from the fields or market place and in the third stage by whatever fruits etc which he gets in the forest.

Verse 200. This enumerates his specific duties in each one of the above stages. The duty in the first stage is 'Service of his instructor'; in the second stage 'work' and in the third one, 'Penance' and in the fourth 'Going from one place to another'. Acts of study, work, penance and meditation are here considered as the sacrifices which are performed by him in each stage respectively. मत्त sacrifice.

Verses 200-202. विगुण devoid of merits:—सनुष्ठितात् than one that is well-performed, निपनं death.

If a Brahmin living as above is devoted to God, he will get higher fruit.

Verses 203-204. Two types of devotion are enumerated here. First type is that in which love for God is preceded by knowledge of the greatness of God. The other type is quite independent of knowledge. It is pure love of God. The latter type of devotion is very rare. It is the highest among the means. The विष्णु आश्रमधर्मेणु implies that the life of devotion is possible only in the first three stages. In the last stage as the body and the senses become weak, the man is unable to serve God. Hence that stage is considered not favourable to devotion.

Verses 205-211. Two kinds of Mukti (salvation) are mentioned, one is सरोमुक्ति, the other is कर्ममुक्ति. The Verses 205 & 206 relate to सरोमुक्ति. It is to be had by complete renunciation of everything. This is possible in the fourth stage of life. In that stage all the worldly ties are completely severed. He has no desires of any kind to be fulfilled. He has only one thought uppermost in his mind and that is the thought of God. To establish contact with God, he withdraws his mind from all external objects and concentrates it upon Him. A man who lives his life thus gets immediate salvation, simultaneously with his death. He has not to pass through other intermediate worlds before reaching his destination of Mukti.

Verse 207. This verse refers to कर्ममुक्ति. The सरोमुक्ति state pre-supposes the condition of non-attachment to the world and disengagement of the mind from any object other than God. The कर्ममुक्ति does not require this condition. The touch with the external world is not entirely cut off. Of course physical touch is not there, but mental one does persist. So long as that touch is not gone, the recluse, in spite of his being apathetic to the world he is not entitled to the सरोमुक्ति. However he is entitled to कर्ममुक्ति.

Verses 212-220. Utility of साध्व्य and योग is explained here. Each one of these has two sub-divisions, one mixed with Bhakti, the other mixed with knowledge.

The first two are called वैराग्यसाध्व्य and वैराग्ययोग. The second as भक्तिमिताध्व्य and भक्तिमितयोग. साध्व्यमार्ग is the path of knowledge. It lays-

emphasis upon two things, as a condition precedent to achievement of Mukti—first on the knowledge of the soul and the second on the absence of pride. Even this साध्य can enable a man to achieve Mukti, which is of the form of freedom from nescience. But the man who resorts to साध्य must be firm-minded and free himself from all attachments.

The path of योग is the path of discipline. It enables man to exercise control upon his mind. He who has burnt away the evil of his action by means of control, does secure Mukti. This enables केवलसाध्यवादी to discriminate temporary things from permanent things and केवलयोगवादी to exercise control over mind.

But if these साध्य and योग are dissociated from religion, they will drag the soul to hell. This latter type of साध्य and योग are condemned both in the Bhagvat and in the Gita. Where they have been praised, it is because of their use in getting the knowledge of the self and acquiring the control of the mind. Apart from these uses, they are good for nothing.

The Mayāvād also which follows the Samkhya has the same objective. So if Mukti is the goal, one must achieve it through Vedic religion. In it the fruit is ensured and there is no apprehension of fall. To understand the point under discussion here clearly read the following remarks from Prakash. तस्माद्ये वेदातिरिक्तमार्गाः स्वतंत्रा न फलसाधकाः किं त्वंगभावमेव प्राप्य यादृशं प्रमेयवेदोक्तं तादृशमेव साधयंतः फलदा भवन्तीति निष्कर्षः । तदभावेऽपि वेदोक्तमार्गेण केवलेनापि निस्कार इति ।

So from this, it is obvious that Vedic religion is capable of yielding the fruit even without the साध्य and योग.

Verses 221-223. The condition of men of present times is pictured here. They live their life contrary to scriptures. They neither care for learning, nor do they mind performing works in accordance with the scriptures. They do not observe religious usages. Their mind is in a ruffled state. They care for the enjoyment of worldly pleasures only. They do not see anything higher than that.

Verses 224-226. The way of bettering their life is shown here. A man who is devoted to Krishna, has no cause of fear of fall in hell even though his actions are not in accordance with the teachings of the Vedas. At most, he may have to take birth as a Shudra. Even this Shudra regains his former status, by devotion to God. So the path of Devotion is superior to that of knowledge (Samkhya) and of discipline (yoga).

Verse 227. The fruit of devotion is Sayujya Moksha. It is secured by complete renunciation and resort of Krishna.

Verse 228. Such a man is rare. Even among crores of men, hardly one loving God, and renouncing everything is to be found.

Verse 229. The objects to be renounced by one devoted to God are mentioned here. They are—wife, home, children, kith and kin, one's life, wealth and other belongings.

The heart of such a devotee must be flooded with love (प्रमदुत).

Verse 230. Love is the right means for attaining God. It is taught in the Gita concisely and in the Bhagvat exhaustively. In modern times, the religion taught by the Vedas is no longer practicable, being beset with impediments. What is in practice is only its outer form. It is all appearance & not genuine feeling of religion. It is, therefore, not of much value in securing 'Salvation'.

Verse 235. The point stated here is that this path of devotion is not antagonistic to the Vedic religion.

Verse 236. In the path of devotion, God's grace is a chief thing. Only those on whom God's grace descends betake to the path of devotion, leaving aside other paths.

Verses 237-241. How can we know that a man has become fit for the grace of God? Are there any signs to determine it?

Our author answers—'yes, it can be determined from the mark of his fondness for Bhakti. That again can be ascertained from his outer dress, words and practice. To seek God's grace, it is necessary that the devotee should resort to one who is engaged in the service of Kirshna, who is free from hypocrisy etc. and who has understood the essence of the Bhagvat. Resort to such a person is one of the essentials of winning God's grace. If such a person is not found, then, he should resort to the image of God and worship it daily with love. The image is the form of God, God being all-pervading is found in the image also. If God is, in all objects, He is also in the image. Therefore, by resorting to the image, one secures the grace of God.

Verses 242-243. The chief object of the devotee's life, being service of God, it is not necessary for him, to give up his wife etc. He must love Him with his family and serve God. If his wife etc. are favourable to him, he should take their help in the service of God. If, however, they are not so, then they must be renounced at once. He must leave the house and go to such a place, where he can spend his time in devotion to God without any impediments. No sin will cling to him, if, under the above circumstances he abandons his family.

How much time should the devotee give to the service or worship? The reply is that there is no limit to time. Whatever time he can spare, he should give it to service or worship because the very condition of being a भक्त is that he should dedicate his whole life to God. If he has sufficient means of maintenance, then, he should devote all the spare time to worship. But if he is poor and his means are extremely straitened, then, he must devote only one yama (about two hours) to it.

Verse 247. The time of the Devotee must not be spent after useless things and in useless thoughts i. e. about secular matters.

Verse 248. God should be his main concern. His whole life should be permeated with love for God. His thoughts, words

and deeds should express that love. He should shape his mind in such a way that no thought other than that of God finds place in it:

Verse 250. The following three rules are prescribed as guidance for the life of a devotee viz.—*सधर्माचरणं शक्या* practising one's religion according to one's ability 2 *विचर्मात् विनिवर्तनं* withdrawal from hostile religion and 3 *इन्द्रियाश्रुविनिग्रहः* 1 control upon the horses of senses. These are not separate duties, but they make one duty.

Verse 251. Everything antagonistic to devotion should be shunned at once.

Verses 252-258. The devotee should spend his time in uttering God's name and praising Him, and also in reciting the Bhagvat. These are the inner marks. The outer marks are mentioned in 256 to 258. They are wearing the Tulsimala, putting the red mark of Tilak on the forehead, fasting on every eleventh day etc.

Verse 259. The word *अन्येषाम्* in verse 259 *ब्रह्मचारिप्रवृत्तीनाम्* i. e. those who are not married. If circumstances are favourable to him, he should stay in the world and worship God as stated above. But if the circumstances are not favourable, then he must go on pilgrimage.

Under the following five cases, our author advocates *तीर्थ-पर्यटनं* 1 Mental disturbance 2 Inability 3 Possibility of impediments 4 Pressure for worldly duties and, 5 Fear of oppression of or interference from others.

In these cases one cannot worship God. So the other course of going on pilgrimage is advocated here.

Verses 263-264. Domestic life and wealth should be completely abandoned. If complete abandonment is not possible, then, they should be used in the service of God.

Verse 267. The Bhagvat should be recited without any ulterior motive of getting any worldly advantage. Even on the verge of death, he must not make earning from the recital of the Bhagvat. Under no circumstances, the Bhagvat should be used as a means of livelihood.

Verses 270-278. The subject here is Fruit of Action.

Action is of three kinds.—सार्विक, राजस and तामस. The doers of action also have these three kinds. The following table shows the fruit of each kind of action.

कर्ता	कर्म	फल	Verse No.
सार्विक	सार्विक	स्वर्ग	272
	राजस	मेधादिमुख	273
	तामस	पातालमुख	274
राजस	सार्विक	दैत्यस्वर्गमुख	274
	राजस	चन्द्रलोकमुख	275
	तामस	यक्षलोकमुख	276
तामस	सार्विक	पितृलोकमुख	277
	राजस	भूतादिमुख	277
	तामस	सर्पादिमुख	277

The fruit of each one of these is perishable. कर्ममार्ग cannot lead to Mukti. There is a fear of falling back even from heaven after sometime. There is no guarantee of eternal bliss in the Karma Marga. अर्वाक्षित with head downwards. महीयते is praised पुनरावृत्ति—birth. प्रवीचने the Vedic religion. प्रवी means the three Vedas.—Rig, Saman and Yajus. गतागतम् going and coming i. e. births and deaths.

Verse 280. The Sattvic worshippers worship Gods, the Rajas the Yakshas, and demons, and the Tāmas, departed souls, ghosts and spirits.

Verse 262. The way of Karma is subtle. Even Brahma cannot fathom it.

Karma is the form of God. God's will expresses itself in many ways through various Karmas. It is this Will of God that makes men do various kinds of Karma which bear various fruits.

Verse 285. All Karmas are not of one and the same kind. Some are Karmas proper. Some are to be regarded as Akarmas (no works). And some as Vikarmas (hostile works). So all works are not worth doing. One must use one's judgment in selecting the works worth doing.

Karma Marga is beset with many obstacles & difficulties. Compared with Karma, Bhakti marga is easier. In it one does not encounter many difficulties.

Also in Karma Marga, one Karma is destructive of another. This is not the case in the Bhakti Marga.

Verse 289. प्रकीर्णक miscellaneous i. e. those who betake to worship etc.

Verses 293-297. Here the author criticises the Shakta School. The Shakta cult is the mixture of उक्तयोग and सांख्य. There are seven sub-schools of the Shaktas namely 1 Vaidic 2 the Vaishnav 3 the Shaiva 4 the Shakta 5 the Vama 6 the Siddhanta and 7 the Kaula. The Siddhanta and the Kaulas, the author says, are the lowest form of the Shaktas. The Sidhantas hold that the world is unreal. This being so, they say, that the work, knowledge and devotion which are taught as the means of attaining God are also unreal. The Kaulas do not preach the renunciation of the world. According to them, the world is real. They believe that as the world is real, its pleasures are also real. So life must be enjoyed fully. Life is worth living because of its pleasures. This being its cardinal principle, this school is rejected by our author, as not worth consideration. These schools cannot give us any religious teaching. The Shakta and the Vama schools worship Prakriti i. e. Tripura Sundari and other goddesses. They preach Yoga as a means of propitiating them. In other respects

their conduct of life is similar to that of the Siddhantaś and the Kaulas. So these two also are not worth consideration. In the Shaiva and the Vaishnav schools of the Shaktas, Shiva and Vishnu are considered as Maha Pretas i. e. great spirits. In these schools there is no worship of God, but of the spirits. So they are also not rejected by our authors. The Vaidic school of the Shaktas lays emphasis upon work. This resort of work is not for the propitiation of God but for the worldly gains. So it has no value as a religious school. The Shakta school is not meant for the seekers of God. God Shiva is responsible for originating this school, the object being to destroy the men of diabolical nature.

Verses 297-301. Here the Bauddha school with its branches such as the Madhyamik, the Sautrantik, the Vaigñānvadin, and the atheistic system of the Charvak is criticised. This school is attributed to Brihaspati and others. Our author says here that God Himself in order to lead men away from the Vedic religion was born as Buddha and had preached his teachings contrary to the Vedas. This Buddhist religion does not satisfy the aspiration of the seekers of God. They must therefore eschew it.

Verse 302. In the preceding verses, the author said that by pursuing religion, antagonistic to the Vedas, men become unhappy. Here the author explains what he does understand by the term 'Happiness'. It is the entire non-manifestation of joy. It is everywhere. It is found in three places—1 in the world 2 in the hell 3 in the Tamas.

Verse 304. Happiness is also found in three places. 1 in the world 2 in heaven 3 in Brahmananda or Vasudeva. The three forms of happiness mentioned here may be described, as Adhibhautic, Adhyatmik and the Adhidaivik.

Verses 304-305. In the state of happiness, there are three stages. The primary stage is called 'desire' the second one as 'love' the third as 'happiness' proper. Really speaking the last

state is called happiness. It has its origin in desire. First there is desire to get happiness. It then becomes a passion, so that the man toils to achieve happiness. When that desire is fulfilled we call it happiness.

Similarly in the state of misery, there are three stages. In the first stage it is 'disgust', in the second it is 'Indignation' and in the third 'Misery' proper. Disgust and indignation are kindred passions, begetting misery.

Verse 306. Nature of ambition is the theme here. It is a resultant of simultaneous combination of passion and indignation in the states of happiness and misery. The man who has ambition of any kind, first feels indignant at his misery and then becomes ardently passionate of happiness.

Verse 306. Fascination (Moha) is dual in character. It derives its existence from attachment, which produces temporary sense of pleasure and pain simultaneously.

Verse 307. States of intoxication and egotism are explained in this verse. Intoxication means excess of joy. And egotism is intolerance of the superiority of others over oneself. Of these the first one conduces to self-happiness, but the latter becomes the cause of misery.

Verses 308-310. Each action of man leads to a certain fruit (result) which must be enjoyed. The fruits of some actions are to be enjoyed during the life of a man and fruits of some after death. The fruits of these actions are either happiness or misery. The man should not deem himself as the author of those actions. If he attributes all his actions to the Will of God, then he will enjoy immunity from the states of happiness and misery. Then he will believe that they are not the results of his doings but they are given to him by God. Here ends the section called the 'Fruit' .

Verse 311. Three kinds of miseries are disease, hell and Tamas (darkness). Knowledge can remove grief only but not other three kinds of miseries.

Verses 312. Removal of nescience is possible by the rise of knowledge that yields this fruit. It is useless. Only knowledge acquired through the process of hearing, thinking and contemplating is useful. Words are not the instruments of knowledge, they are simply auxiliary. So by mere saying, 'Thou art that &', one does not get real knowledge that ends nescience. If knowledge is to be had from mere words, then by pronouncing the very word 'Jar' one would actually see the object 'jar'. But that is not our experience. The word simply brings to our mind the object which is not revealed to us. When we hear the cry of an elephant, the words enable us to infer that there is an elephant. That is what the words do.

Thus the power of the words is limited. This being the case, verbal knowledge is useless in obliterating nescience.

Verse 293. When in a company of ten persons, a man forgetting to count himself says that they are nine, another man who knows this error of the man says 'No, you are tenth, you must count yourself'. This way, the man comes to know that he is the tenth person. In this case, the words 'Thou art tenth', simply remove his error. The knowledge received from hearing those words removes his ignorance by reminding him of himself. But the verbal knowledge of 'Thou art that' will not remove ignorance. So these two cases cannot be compared. In the first place, the word 'tenth' refers to the body of the man, in the second place 'thou' refers to the soul. There he identifies his soul with the body. In the latter case the soul is not identified with the body. So these cases are different. Therefore mere knowledge of words in a sentence 'तत्त्वमसि' cannot enable one to realise the soul.

Verse 320. Knowledge and nescience are opposed to each other like waking and dreaming. Nescience however cannot be ended completely by knowledge.

Verse 321. The authority of the Gita is cited here by the author to prove his point.

Verse 322. In the sentence of the Gita (i. e. in *नामेव ये प्रपद्यन्ते*) the force of *एव* implies uselessness of every other means, because knowledge etc. are under the influence of Maya. This being the case knowledge has no efficacy as a means.

Verse 323. The only efficacious means is Bhakti. The example of the Gopis, the Gopas and the cows is cited to illustrate the point that although they had no knowledge, they got emancipation. This, however, does not mean that our author discards knowledge altogether. Knowledge has also its value provided it is coupled with devotion. Where there is devotion, there is grace of God. So man of knowledge also, if he has devotion, will be recipient of God's grace. This is corroborated by verses 325, 326, 327 which are reproduced here from the Bhagvat.

Verses 329-330. Work and discipline also serve their utility. But the revelation of Krishna through these means is not their chief end. He reveals Himself, simply to fulfil the words of the scriptures but where there is devotion his revelation is unfettered and free. Of his own will, he reveals himself to his devotees.

The revelation of God through work and discipline differs from that through devotion. In the first case there is *उदासीनता* apathy, some hesitation on the part of Krishna, in the second case God himself loves the devotee, and reveals Himself to him.

To such a devotee God does not only reveal Himself, but also gives him the bliss of the soul. *परिदेवता* sorrow, anxiety, *वा परिदेवता* what anxiety is there? i. e. there is no room for anxiety.

Verse 332. Differences in the fruits of the three paths viz. of knowledge, discipline and devotion are explained here by comparing them respectively with act of enduring pain of thirst, digging

the well for satisfying thirst, and standing on the very bank of the Ganges in order to quench one's thirst. In the first case, one tries to overcome pain of thirst by enduring it, in the second, he is digging a well in the ground so that he may drink water. This is nothing but undergoing toil and trouble to quench the pain of thirst. But the man standing on the bank of the Ganges has neither to suffer any pain nor to undergo any labour of digging. He has water just before him, without any troubles. So it is the best means of quenching thirst. Similarly the means of devotion is best because it involves no labour or fatigue and is most easy.

Verse 333. The devotion to God must be ceaseless (uninterrupted) and disinterested and also according to one's capacity.

Verses 334-335. The external means of beholding God are mentioned here. They are mercy to all creatures, contentment and the restraint of all the senses.

Verse 336. The author says he has discussed the relative values of both the internal and the external means in this work. The internal are to be preferred to the external.

Verse 337. Here he mentions the chief means *i.e.* भक्ति on which our author wanted to lay particular emphasis.

Verse 338. Kapila's Samkhya, as mentioned in the Bhagvat being theistic is to be accepted as a partial means.

Verses 339-340. Sometimes God like the king confers his favour upon anyone whom he chooses, but this does not mean that every time He will do so. The examples of those receiving special favour of God are merely an exception, otherwise no body will practise the means mentioned by the scriptures. In the opinion of Vallabhacharya the means of love to God is the best. Where there is love of God there is grace of God. God does not hesitate to shower his grace on the devotee who has unconditional love for God.

Verse 342. The scriptures composed by Kanad and other sages, are not trustworthy because their spirit is antagonistic to the path of devotion.

Verses 343-347. These verses contain, in short, the doctrine of Vallabhacharya which he already discussed at length in the preceding verses. The ultimate doctrine which he arrives at, is the doctrine of Love (for God). No other means is greater than that. This is to be understood properly from the Bhagvat. A devotee should, therefore, read the Bhagvat and understand and contemplate upon the various *lilas* of Krishna, as described in it. Our author here has undertaken to give correct interpretation of the various scriptures and the means mentioned in them. He has fulfilled his task here. But the meaning of the Bhagvat remains to be discussed. This is done by him in the third chapter of the *Tattva Dip Nibandha*. It is called the Bhagvatartha Niranaya i. e. Determination of the meaning of the Bhagvat.

Here ends the second chapter of the Tattva Dip Nibandh.

श्रीः

॥ श्रीकृष्णाय नमः ॥ श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ॥

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

तत्त्वार्थदीपनिबन्धनो प्रकरणविभाग

अने

तत्प्रतिपाद्य वस्तु

(सर्वनिर्णयप्रकरण)

“विद्वद्भिः सर्वथा श्राव्यं ते हि सन्मार्गरक्षकाः”

(श्रीमद्ब्रह्मसूत्राचार्यचरणाः)

“कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी”

(मुद्रालेखोऽयं विदुषाम्)

प्रमाणबलमाश्रित्य शास्त्रार्थो विनिरूपितः ।

प्रमेयबलमाश्रित्य सर्वनिर्णय उच्यते ॥

प्रमाणेन प्रमेयेण फलतः साधनेन च ।

सर्वनिर्णय बोधाय द्वितीया प्रक्रियोच्यते ॥

उपक्रम.

शास्त्रार्थ प्रकरण पછી द्वितीय प्रकरण-सर्वनिर्णय प्रकरणनो प्रारम्भ थाय छे. सर्व-
निर्णय अेटले-प्रमाण, प्रमेय, इल अने साधनोनो निर्णय. वास्तविक रीते तो प्रमाण बलनो
आश्रय करीने शास्त्रार्थनुं निरूपण थयुं अने प्रेम बलनो आश्रय करीने न सर्वनिर्णयनुं
निरूपण छे. परन्तु सर्वनिर्णयमां ये प्रमाणादि अतुष्टयनो सपरिकर विचार छेवाथी कथन
अयुक्त तो नथी न. प्रमाण बल अने प्रमेय बल अे अने शब्दो सम्प्रदायमां धरुा परिचित
थयेला छे. सम्प्रदायिको धर्णीवार शास्त्रीय भर्थाड अने अशास्त्रीय व्यवहार माटे आवा शब्दोनो
प्रयोग करता नथी आवे छे. तेनुं कारण यथार्थज्ञाननो अभाव छे, किन्तु अन्धोमां प्रतिपदोक्त
वाक्योमां अेवा शब्दोना प्रयोगो आवे छे, ते तत्प्रकरणानुरोधे छे अर्थना ओधक छे.
तेनुं तात्पर्य समजवा माटे निगन्धना प्रमाण अने प्रमेय प्रकरणनो तथा श्रीमुणोधिनीएनो
उठो अभ्यास करवानी जरूर छे. अत्र प्रमाण बलनो अर्थ वेदादि लागवतान्त प्रमाणोनुं
बल-अविरोधे निश्चित तात्पर्य अने प्रमेय बल अेटले सकल वेदादिथी वेध अणुनुं बल-

સર્વસમર્થ હોવા છતાં તે તે રૂપે પ્રતિનિયત તે તે કાર્ય કરવાપણું. અથવા પ્રમેય એટલે શાસ્ત્ર-સિદ્ધ અથુરુદિ જન્ય પ્રમાણિયક પદાર્થોનું અલ-તત્તકાર્ય જનનસામર્થ્યનું અવધારણ કરીને પદાર્થોનો નિર્ણય-સ્વરૂપનું યાથાતથ્ય નિરૂપણ-સર્વ પદાર્થો પ્રજ્ઞાત્મક હોવા છતાં જે પદાર્થોનું જે પ્રકારે યાથાર્થ હોય, તે સર્વ-સપરિકર-નો નિર્ણય, તે સર્વનિર્ણય-આ ઉપરથી એમ કૃતિ-તાર્ય શ્રુણુ કરી શકાય કે-સ્વતઃપ્રમાણ્યવાદિઓને-અસમ્ભાવના રહિત જ્ઞાનવાનને-જે પ્રકારના અર્થની-પાદાર્થસ્વરૂપની જરૂર છે, તેનું નિરૂપણ સર્વનિર્ણય પ્રકરણમાં છે. અને પરતઃ પ્રમાણ્યવાદિઓને-અસમ્ભાવના અને વિપરીત ભાવનાવાળા પુરુષોને-પણ જે પ્રકારે પદાર્થની યથાર્થતા-અસમ્ભાવના અને વિપરીત ભાવનાની નિવૃત્તિપૂર્વક આવશ્યક છે, તે પ્રકરણનો નિર્ણય સર્વનિર્ણય પ્રકરણમાં છે.

પૂર્વપ્રકરણની સાથે સહુગતિ

શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણમાં-જ્ઞાનમતમવિજ્ઞાન સાત્ત્વિકા અપિ ચૈ હરિમ્ । મતાન્તરૈર્ન સેવન્તે તદ્દર્થે હ્યેપ ઉચમઃ આ કારિકાવટે શુદ્ધ પ્રજ્ઞાવાદના અજ્ઞાનથી સાત્ત્વિક જીવોને પણ મતાન્તરથી ભ્રમ ઉત્પન્ન થતો હોવાથી પ્રભુનું ભજન કરતા નથી. તે જીવોને યથાર્થ વસ્તુનું જ્ઞાન થાય તે માટે પોતાનો આ ઉદ્યમ છે. એમ પ્રતિજ્ઞા કરેલી હોવાથી, તે પ્રતિજ્ઞાને સિદ્ધ કરવા માટે પ્રપન્નો મગવત્કાર્યઃ ઇત્યાદિ કારિકાથી આરંભીને જડ, જીવ અને અન્ત-ર્યામીનું સ્વરૂપ અને તે તે સર્વનું ભગવદંશત્વ તથા ભગવત્સ્વરૂપત્વનું પ્રતિપાદન કર્યું, તેમ જ પ્રભુ જ પરમ કૃત્સ્વ છે એમ પ્રતિપાદન કરીને ભગવદ્ભજન જ જીવનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે, તે જ જીવનનું પરમ કૃત્ અને અવાન્તર સાધન પણ છે એમ સર્વ શ્રુતિઓ અને ગીતા, વ્યાસસૂત્રો તથા ભાગવતનો સિદ્ધાન્ત છે, તેના જ અવિરોધે સર્વ પદાર્થો-સર્વ અભિધેયોનું તાત્પર્ય શ્રુણુ કરવું એમ પ્રતિપાદન કર્યું.

આ સર્વ જ-શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણોક્ત નિર્ણય હીનાધિકારી અને મધ્યમાધિકારીને ત્યારે જ સ્થિર થાય કે ન્યારે પ્રમાણોની પૂર્વાપર સદ્ગતિ સાથે કે ઉપપત્તિપૂર્વક નિરૂપણ કરવામાં આવે. કારણ કે અસમ્ભાવના અને વિપરીત ભાવનાની નિવૃત્તિ શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણમાત્રથી જ થઈ શકે તેમ નથી. તદર્થે તો સર્વ પદાર્થોના યથાર્થ સ્વરૂપનો વિસ્તાર સાથે નિર્ણય કરવો પરમ આવશ્યક છે.

શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણમાં જડ, જીવ અને અન્તર્યામી એ ત્રણે ભગવદંશ છે, ભગવાનથી અભિન્ન છે, એમ જે પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે, તે કેવલ શ્રુત્યાદિ પદાર્થોના બહુથી સિદ્ધ કરી શકાય તેમ છે. શ્રુતિ-શબ્દ પ્રમાણમાં ન્યારે પ્રત્યક્ષાદિનો બાધ આવતો હોય, ત્યારે મન્દ અને મધ્યમાધિકારીને તદુક્ત પ્રકાર સ્વિકર તો ન જ થાય. કારણ કે પ્રથમથી સિદ્ધ ધોડો હજારો શબ્દપ્રમાણના બહુથી પણ કોઈથી ગાય છે, એમ સિદ્ધ કરી શકાશે નહિ.

વળી, આસ્તિકોને જે કે શ્રુત્યાદિ પ્રમાણનો નિર્ધાર જ માન્ય છે, તથાપિ તદર્થે સર્વતઃ એવા સ્મૃતિકારોના નિર્ણયો જ શાસ્ત્ર હોય છે. શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણમાં પ્રતિપાદિત વસ્તુ જે તેથી વિરુદ્ધ હોય તો અર્વેદિક ઠરે. તેમ પ્રત્યક્ષાદિથી વિરુદ્ધ પ્રતિપાદન કરવાથી અસમ્ભાવના અને સ્મૃતિકારોથી વિરુદ્ધ પ્રતિપાદન કર્યું હોય તો વિપરીત ભાવના ઉત્પન્ન થાય. એમ ઉભય પ્રકારની ભાવનાની નિવૃત્તિને માટે સવિસ્તર સર્વ પદાર્થોનો નિર્ણય કરવો અત્યન્ત આવશ્યક છે.

યથાર્થ જ્ઞાન કેમ થાય ?

પ્રમાણ, પ્રમેય, ફલ અને સાધનનું નિરૂપણ કે તદનુકૂલ યુક્તિથી જ્ઞાનાદિમાર્ગ, પ્રાપ્તિ-વ્યયક પદાર્થ અને પ્રમાણાદિના સ્વરૂપનો યથાર્થ ઓધ થાય છે, તેથી અસમ્ભાવના અને વિપરીતભાવનાની નિવૃત્તિ પણ થાય. તેથી હીનાધિકારી અને મધ્યમાધિકારીના હૃદયમાં શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણોક્ત સિદ્ધાન્ત સ્થિર થાય. એ જ શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણની સફલતા છે.

જો હીનાધિકારી અને મધ્યમાધિકારી માટે જ આટલો મહાન પ્રયાસ હોય તો આ શાસ્ત્રમાં—શ્રીમહાપ્રભુજીના ઉદ્દોગમાં ઉત્તમાધિકારીને શું મલે ? શાસ્ત્રાર્થપ્રકરણમાં જે અર્થનું નિરૂપણ થયું, તે ઉત્પત્તિ પ્રકારે થયું અને તેનું જ નિરૂપણ સર્વનિર્ણયપ્રકરણમાં ઉપવૃત્તિ પ્રકારે કરવાનું છે. અર્થથી ઉત્તમાધિકારીને પણ શ્રીમહાપ્રભુજીનો ઉદ્ધમ લાભકારક તો છે જ.

પ્રમાણાદિની સમ્બન્ધ ઘટના

પ્રમાણ, પ્રમેય, સાધન અને ફલ એ ચારે—યથાસમ્ભવ સર્વ અડ્ડઉપાડ્ડો સમેત—પ્રતિ-પાદ છે. તે સર્વ જ જ્ઞાનાદિમાર્ગ અને યાત્રાદિ પદાર્થોનો ઓધ કરાવવામાં કારણત્વે પણ પ્રાપ્ત જ છે અને તે પ્રકારે એ કારણતા જ્ઞાન પણ અસમ્ભાવના અને વિપરીતભાવનાની નિવૃત્તિ કરે છે. આ પ્રકારે એક બીજા સાથે ઉપજીવ્ય ઉપજીવક સમ્બન્ધ ધરાવે છે. પ્રમાણાદિ ચારેનું નિરૂ-પણ વ્યાસસૂત્રોને પણ અનુકૂલ જ છે. યદ્યપિ વ્યાસસૂત્રોમાં તેનું નિરૂપણ છે, તથાપિ ઉપર જણાવ્યા સુજબ અસમ્ભાવના અને વિપરીતભાવનાનો ઉદ્ધય થાય તો તેની નિવૃત્તિ માટે પ્રમાણાદિના અલાબલનો પણ વિચાર કરવો આવશ્યક અને પ્રસન્નપ્રાપ્ત જ છે.

અલાબલના વિચારથી વેદાદિની અલિપ્તતા સિદ્ધ થઈ જાય તો પણ એક શરૂકા રહી જાય છે. તે એ કે જો જડ, જીવ અને અન્તર્યામી એ ત્રણે ભગવદંશ જ છે, તો પછી તેમને વિષે તારતમ્ય પણ ન હોય. કિન્તુ તારતમ્ય તો સ્પષ્ટ જ છે. અને જો સર્વ જ બ્રહ્મથી અલિપ્ત હોય, તો બ્રહ્મમાં વિશેષતા શું છે ? જડ, જીવાદિની ઉપાસનાથી જ કેમ નિઃશ્રેયસની પ્રાપ્તિ ન થાય ? આ શરૂકાની નિવૃત્તિ માટે પણ હેતુપૂર્વક સર્વના સ્વરૂપનો નિર્ણય કરવો આવશ્યક હોવાથી પ્રમેય પ્રકરણ પણ આવશ્યક છે. પ્રમેય પ્રકરણથી તારતમ્યનું જ્ઞાન થયા પછી પણ વેદમાં કહેલા અનેક સાધનો વિદ્યમાન હોવા છતાં ભક્તિ જ શા માટે આવશ્યક છે ? ભક્તિમાં વૈશિષ્ટ્ય શું છે ? એ શરૂકા બાકી રહી જાય છે. તેની નિવૃત્તિ માટે સર્વ સાધનોનું ફલતઃ અને સુખદુઃખ સાધ્ય તથા તારતમ્ય જણાવવું આવશ્યક હોવાથી ફલપ્રકરણ પણ સર્વનિર્ણય પ્રકરણમાં અનિવાર્ય છે. ફલપ્રકરણથી ફલતઃ અને સુખસાધ્ય ભક્તિ જ શ્રેષ્ઠ છે, એમ જાણી લીધા પછી જો વેદોક્ત માર્યાદિક સાધનોથી જ ફલ પ્રાપ્ત થતું હોય અને ભક્તિથી પણ તે જ પ્રકારનું ફલ મલતું હોય તો ભક્તિમાં વૈશિષ્ટ્ય કાંઈ પણ નથી એમ સિદ્ધ થાય છે, તેથી ફલતઃ ભક્તિનું વૈશિષ્ટ્ય નિરૂપણ કરવાને માટે સાધન પ્રકરણનો સમાવેશ સર્વ-નિર્ણય પ્રકરણમાં કર્યો છે. આ રીતે પ્રમાણ, પ્રમેય, ફલ અને સાધન એમ અવાન્તર ચાર પ્રકરણોવડે શાસ્ત્રાર્થ પ્રકરણમાં જણાવેલો સિદ્ધાન્ત દંઢ થાય છે. તેમ યતાં સર્વનિર્ણયોક્ત વસ્તુનો પણ યથાર્થ રીતે ઓધ થાય છે.

સર્વનિર્ણયારમ્ભ

સર્વનિર્ણયપ્રકરણમાં સૌથી પ્રથમ, પ્રમાણપ્રકરણ જ અવાન્તર પ્રકરણત્વે ઉપસ્થિત થતું હોવાથી અને વેદ જ પ્રમાણ હોવાથી વેદાર્થનો જ નિર્ણય અને તત્પ્રતિપાદ પ્રમેયનું

દિગ્દર્શન આવશ્યક છે. તેમ જ સર્વનિર્ણયાખ્ય મહાપ્રકરણનો આરંભ કરવાનો હોવાથી શિષ્ટ-
ચાર પ્રાપ્ત મનુલાચરણ પણ કર્તવ્ય હોવાથી વેદાર્થરૂપ અને વેદોદ્દિત પ્રમેયરૂપ (પૂર્વકાણ્ડોક્ત
પ્રમેયરૂપ) હરિની સ્તુતિ અને પ્રમેય નિર્દેશ પ્રથમ અને દ્વિતીય કારિકામાં કર્યો છે.

પञ्चात्मकं द्विरूपं च साधनैर्बहुरूपकम् ।

સ્વાનન્દદાયકં કૃષ્ણં વ્રહ્મરૂપં પરં સ્તુમઃ ॥

અગ્નિહોત્રં તથા દર્શપૂર્ણમાસઃ પશુસ્તથા ।

ચાતુર્માસાનિ સોમથ ક્રમાત્ પञ્ચવિધો હરિઃ ॥

પ્રભુ અગ્નિહોત્રાદિ પચ્ચાત્મક છે. પ્રકૃતિ વિદ્યુતિરૂપે દ્વિરૂપ છે. એ બન્ને પણ સાધનોવટ
બહુરૂપ છે તે કેવલ ધર્મરૂપે જ ફલ આપતા નથી; કિન્તુ, નિબ્ધનન્દનું દાન પણ કરે છે,
એવા પ્રહારૂપ શ્રીકૃષ્ણાખ્ય પરતત્વની સ્તુતિ પ્રથમ કારિકામાં કરી છે. દ્વિતીય કારિકામાં
પચ્ચાત્મક પ્રમેયનો નિર્દેશ કર્યો છે. પ્રથમ મનુલાચરણમાં પૂર્વકાણ્ડનો અર્થ સમાવિષ્ટ થાય છે
અને ઉત્તરાર્ધમાં ઉત્તરકાણ્ડનો અર્થ છે.

વેદાર્થનિરૂપણુ

પૂર્વકાણ્ડમાં કહેલા અગ્નિહોત્ર દર્શપૌર્ણમાસ, પશુ, ચાતુર્માસ્ય અને સોમ એ પાંચ
પ્રભુનું જ સ્વરૂપ છે તેના સાધનો પ્રયાગાદિ અને ભુદ્ ભુવિગે પાત્રો પણ પ્રભુનું જ સ્વરૂપ છે.
નિત્યકર્મો પ્રાકૃત-પ્રકૃતિરૂપ છે. અને કામ્યકર્મો વૈકૃત-વિકૃતિરૂપ છે. જેમાં સકલ અગ્નોનો
ઉપદેશ હોય તે પ્રકૃતિયાગ કહેવાય, અને જેમાં અગ્નોનો અતિદેશ કરાતો હોય તે વિકૃતયાગ
કહેવાય. નિત્યકર્મ ન કરે તો પ્રત્યયાગ પ્રાપ્ત થાય છે. પ્રહારાનયુક્ત પુરુષને યજ્ઞરૂપ હરિનું
નેવન કરવાથી ભગવદાનન્દરૂપ ફલની પ્રાપ્તિ થાય છે. ભગવદાનન્દની અભિવ્યક્તિ થાય ત્યારે,
અર્થાત્ પચ્ચાત્મક યજ્ઞરૂપ હરિ અને પ્રહાર એ હયેની અભિવ્યક્તિ થયે ફલ પ્રાપ્ત થાય છે.
આ વૈદિક મર્યાદા હોવાથી મર્યાદાને અનુરૂપ કમચુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય. જે પ્રહારાન ન હોય
તો પચ્ચાત્મ યજ્ઞરૂપ હરિ સ્વર્ગ-આત્મમુખનું દાન કરે છે. (કારણ કે યવેય વિષયા કાપેતિ
ઇત્યાદિ યુતિ પ્રહારાની કર્મ કરે તો તે કર્મ વીર્યવત્તર થાય છે એમ ઉપદેશ કરે છે.)

સ્વર્ગ જે પ્રકારનું છે. એક લોકાત્મક અને બીજું આત્મમુખાત્મક. જે દુઃખથી લેદાર્યું
નથી અને જેની પ્રાપ્તિથી પણ દુઃખ નથી તે આત્મમુખાત્મક સ્વર્ગ છે અને જે ઈર્ષ્યાદિથી યુક્ત
છે અને પુનઃપરીક્ષિત થતાં પુનઃ દુઃખ થવાના સંભવથી યુક્ત છે તે લોકાત્મક સ્વર્ગ છે. ઉપર
જણાવેલા હયે રૂપ ધરનાર (પચ્ચાત્મક યજ્ઞરૂપ અને પ્રહારતત્વ) પ્રભુનું મનન છે, તે આત્મ-
મુખરૂપ ફલનું જ દાન કરે છે. ત્યારે સસ્વશુભ પ્રવૃદ્ધ થાય ત્યારે સ્વર્ગમુખ-આત્મમુખરૂપ
સ્વર્ગ પણ પ્રાપ્ત થાય. આ પ્રકારનું ફલ મેળવવાની કામના ન હોય તો પણ તે પ્રાપ્ત થાય છે.
અથવા નિત્યકર્મથી તેની પ્રાપ્તિ થાય છે. કારણ કે નિત્યકર્મ-ન કરે તો પ્રત્યયાગજનક છે, કરે
તો અમુક જ પ્રકારનું ફલ પ્રાપ્ત થાય એવો નિવન નથી, તેથી તે આત્મમુખ અર્પે છે. યજ્ઞરૂપ
હરિ-આત્મથી ઉચ્ચિત ફલનું પણ દાન કરે છે.

જે આત્મમુખની જ પ્રાપ્તિ થવી હોય તો રિવદ સ્વર્ગ શબ્દ શા માટે વાપર્યો ? કારણ
કે લોકાત્મક સ્વર્ગ અન્યત્ પ્રસિદ્ધ હોવાથી અને મુખના સાધનોથી યુક્ત પણ હોવાથી તેની
પ્રાપ્તિ અર્પને ઇદ હોય છે, તેથી બાલાનુશાસનાર્થ, તથા સ્વચિ ઉત્પન્ન કરવા માટે રિવદ સ્વર્ગ

શબ્દ વાપર્યો છે; જેથી સર્વની પ્રવૃત્તિ થાય. વાસ્તવિક રીતે તો નિષ્કામ કર્મથી સ્વર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે, એટલે આત્મસુખની પ્રાપ્તિ થાય છે; એ જ અર્થ યુક્ત છે. પશુબન્ધયાણ સર્વ લોકોને મેળવે છે અને આતુર્ભાસ્ય યાગ કરનારને અક્ષય્ય ફલને તે મલે છે. અક્ષય્ય ફલ આત્મસુખ વિના ખીલું શું હોઈ શકે? એ જ નિત્યકર્મનું ફલ છે.

વિકૃતિયાગ પણ હરિનું રૂપ છે. કિન્તુ વિકૃતિયાગથી કિઞ્ચિત્ વિકૃત ફલ પ્રાપ્ત થાય છે. કારણ કે તેમાં સાધન પણ કિઞ્ચિત્ અન્યથા થાય છે. તે વિકૃતિ પણ વેદોક્ત હોવાથી ફલદાન તો કરે જ. જે વિકૃતિ યાગથી પણ શાન્ધતિક ફલ-આત્મસુખરૂપ ફલ-ની પ્રાપ્તિ થતી હોય, તો નિત્યકર્મમાં પ્રવૃત્તિ જ થાય, અને વિકૃતિયાગ કામ્ય હોવાથી અને તેમાં પશુ પુત્રાદિની પણ આવશ્યકતા હોવાથી નિત્ય કે કામ્ય કર્મ તેમના અભાવે સિદ્ધ થતાં નથી. વેદમાં નિત્યકર્મના અદ્ભૂતવે પણ-અપ્રાણ્યનાદિમાં-પશુ ઇત્યાદિ ફલની પ્રાપ્તિ જ જણાવી છે. એક જ કર્મથી અનેક ફલ તો મલે જ નહિ, તેથી પશુપુત્રાદિની પ્રાપ્તિ માટે કર્મની આવૃત્તિ કરવી પડે. નિત્ય કર્મોં નિરૂદ્ધ હોય કે યથાશક્તિ અદ્ભવાળા હોય તો પણ આત્મસુખ ફલ આપે જ. પરન્તુ તે જ અગ્નિહોત્રાદિ નિત્ય કર્મોં ન્યારે કામ્ય બને ત્યારે સાદુ કર્મ જ પશુ-પુત્રાદિ ઐહિક ફલ પણ આપે. જેમ ધ્યાનાદિથી મૂર્તિને વિષે પરમાત્માની અભિવ્યક્તિ થાય, તેમ અધ્યાધાનાદિ ક્રિયાથી યજ્ઞરૂપ પ્રભુની પણ અભિવ્યક્તિ થાય. ન્યારે અભિવ્યક્તિમાં કામ્ય કર્મોં હોય ત્યારે તે સાદુકર્મોં ફલ અપેં અને ન્યારે તદભિવ્યક્તિમાં કામ્યરૂપ લલાભિ-કાદક્ષા ન હોય ત્યારે નિરૂદ્ધ પણ આત્મસુખ અપેં.

એ જ પુરુષાર્થોં છે

આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે, કે પુરુષાર્થ એ જ છે. એક દુઃખાભાવ અને ખીન્ને સુખ. સુખ સ્વર્ગાદિ પદવટે વેદમાં જણાવ્યું છે. મોક્ષ દુઃખાભાવ પદવટે લક્ષિત છે. એ બંનેનું અદ્ભૂત ધર્મ છે. આત્મચિન્તાન પણ ધર્મ જ છે. ધર્મનું સાધન અર્થ છે. યાગ ધર્મરૂપ છે, કામનું સાધન છે. અર્થાત્ જ અર્થ અને કામ પણ અદ્ભૂત છે. સાધનરૂપ હરિ અને ફલરૂપ પણ હરિ જ છે. એમ વેદમાં નિરૂપણ કર્યું છે. એ યજ્ઞરૂપ હરિની પુરુષાર્થસ્વરૂપે અભિવ્યક્તિ થતાં જ સર્વ પુરુષાર્થોં સિદ્ધ થાય છે.

વેદનું પ્રયોજન, ત્રિવિધ જીવ અને ફલ નિર્ણય

પ્રભુનું રૂપ પ્રપચ્ચવિચિત્ર છે. જીવ અંશરૂપ છે. અદ્ભૂત એવા જીવોને ભ્રમ થાય છે, તેની નિવૃત્તિ માટે, અન્તઃકરણના પ્રસાદાર્થે પ્રભુએ વેદને પ્રકટ કર્યો. વેદનું આ પ્રકારનું સ્વરૂપ સાત્ત્વિક જીવો જ જાણી શકે. જીવ ત્રણ પ્રકારના છે. દેવ, દાનવ અને માનવ, તે સર્વે વેદવિદ્ થયા, ત્યારે સ્વભાવ અને ગુણને અનુસરીને વેદાર્થ કરવા લાગ્યા. તેમની પ્રકૃતિના વૈચિત્ર્યથી શ્રુતિઓનો અર્થ પણ અનેક રીતે થયો, ઉપક્રમાદિ પ્રકરણાર્થરૂપ ભાવના અજ્ઞાનથી કેવલ વાક્યાર્થને અનુસરીને કેટલાકે વેદનો અર્થ કેવલ કર્મ જ છે એમ કહ્યો. લોકપ્રતીત અર્થ જ વેદ કહે છે એમ પણ કેટલાકે નિશ્ચય કર્યો. ભગવાન્ સર્વ ગુણના અધિષ્ઠાતા છે. સર્વ ભાગોંને પ્રવર્તાવે છે તેથી તે કર્મભાગોંને પણ પ્રવર્તાવે-તેને પણ અનુસરે, એમ પણ કેટલાકે નિર્ણય કર્યો. યાગ ભગવાન્નો અંશ હોવાથી સર્વ જ કામનાઓની પૂર્તિ કરે છે. પરન્તુ અહિઆં આટલું તો ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈ એ કે જે સર્વ કામ-શુભાશુભ સર્વ જ-પ્રભુ, યાગદ્વારા આપે, તો વેદમાં કામનાનો વિષેધ ન કરે અથવા તો કામના હેય હોવાથી કામ્યકર્મોં નિત્ય

નથી જ. જે યદ્યોક્ત અયથા-જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હોય તો અપુનર્જન્મ-મોક્ષ મળે. અન્યથા પુનર્જન્મ પણ થાય જ. અર્થશદ્દિ માર્ગ અને ધર્માદિ માર્ગ દ્વારા, અથવા જ્ઞાનનું ફલ મળે. કિન્તુ તે સર્વ જ વૈશ્યાર્થ્ય છે. એમ પચ્ચાગ્નિવિદ્યાના પ્રકારોમાં વર્ણવ્યું છે. જુઓ વ્યાસ-સૂત્રનો તૃતીયાધ્યાય.

શાખાભેદનું કારણ

સર્વનિર્ણય પ્રકરણમાં પ્રમાણરૂપ પદાર્થનો નિર્ણય સૌથી પ્રથમ કરવાનો હોવાથી વેદ-ર્થનો રૂપરેખા જણાવીને વેદમાં જે શાખાભેદો અને પાઠભેદો વગેરે મલી આવે છે તેનો પણ નિર્ણય કરવો આવશ્યક હોવાથી ચોવીશમી કારિકાથી આરમ્ભીને બત્રીશમી કારિકા સુધી શાખાભેદનો નિર્ણય છે. ઇતર તન્નકારોએ પણ એ જ પ્રકારના વિચારો દર્શાવ્યા છે. તેમના મનથી વિશેષ વૈલક્ષણ્ય કાંઈ નથી. તેથી આપત્રીએ તેનો નિર્ણય પણ સદૃશ્યપમાં જ કર્યો છે. ઇતર તન્નોથી જેનું વૈશિષ્ટ્ય તત્ત્વદીપતિબંધમાં છે, તેનું જ શાખાભેદના માટે પણ છવીશમી-દોઢ શ્લોકની-કારિકામાં પ્રદર્શિત કર્યું છે. અને બત્રીશમી દોઢ શ્લોકની કારિકામાં કર્મ તથા બ્રહ્મરૂપ પ્રભુના શ્રીઅક્ષના છ પ્રકારો પ્રદર્શિત કર્યા છે. ચોવીસમી કારિકામાં શાખાભેદે કર્મ-ભેદ થતો નથી. કિન્તુ સર્વશાખાપ્રલય એક કર્મ જ છે. આ જ સિદ્ધાન્ત પૂર્વમીમાંસામાં દ્વિતીયાધ્યાયના ચતુર્થપાદના અન્તિમ અધિકરણ દ્વારા જૈમિનિ મહર્ષિએ પ્રતિપાદિત કર્યો છે. તેમ જ વેદોચ્ચૈકે સન્નિકર્ષ પુરુષાચ્યાઃ આ પ્રથમાધ્યાયના અષ્ટમાધિકરણમાં યે કાઠકાદિ સમાખ્યા ઉપરથી વેદમાં કૃતકત્વ નથી એમ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે. ઉભય અધિકરણોનો સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાથી આપણે એ જ નિશ્ચય ઉપર આવી શકીશું કે કાઠકાદિ સમાખ્યાને લીધે વૈદિક કર્મમાં ભેદ નથી કિન્તુ તે તે સમાખ્યા તે તે શાખાના મુખ્ય અધ્યેતાઓનો જ પરિચય કરાવે છે. સ્વાધ્યાયવિધિ સમગ્ર વેદાધ્યયનનો યોગ્ય કરાવે છે. ત્યાં પણ ધ્વન્વેદાદિ વૈકૈકશાખાધ્યયન જ નિકૃષ્ટાર્થ છે. એક જ વેદવૃક્ષની અનેક શાખાઓ છે આથી જ શ્રીમાન્ કુમારિલભટ્ટ તન્નવાર્તિકામાં કહે છે કે—

एकस्य वेदवृक्षस्य किञ्चित्कर्मफलत्रयात् ।

एवं शाखा प्रसिद्ध्यन्ति बहुशखैकवृक्षवत् ॥

એક શાખાધ્યયન માટે પણ તન્નવાર્તિકકાર જણાવે છે કે—

स्वाध्यायग्रहणेनैका शाखा हि परिगृह्यते ।

एकार्यानां विकल्पश्च कर्मैकत्वे भविष्यति ॥

•યૈવાહૃતિઃ પ્રતિવ્યક્તિઃ સમવૈત્તિઃ, તથૈવ સ્વાધ્યાયત્વમેકૈકસજ્ઞ્યાં શાખાયામ્ । 'સ્વાધ્યાયોઽધ્યેતવ્યઃ' હૃતિ કર્માવયોધનં પ્રત્યુપાદૈયમાનત્વાદિવક્ષિતૈકસજ્ઞ્યૈકા શાખાઽધ્યેતવ્યા । નન્વેવં વેદાન્તરસ્વાધ્યાયનં ન પ્રસજ્યતે । ન । ઘચનાન્તરેણ પ્રતિ-પ્રસયાત્ ।

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ પણે સમજી શકાય છે, કે પ્રત્યેક વેદની એકેક શાખાનું અધ્ય-યન જ સ્વાધ્યાયવિધિઓપિત છે. આ સમ્પૂર્ણ અધિકરણનું તાત્પર્ય શ્રીત્વજ્ઞલાધીશ અર્ષ-શ્લોકમાં જણાવે છે.

વહુપ્રકારમેકં હિ કર્મ વેદે પ્રકાશ્યતે ।

અહીં, સિદ્ધાન્ત તો પૂર્વમીમાંસોક્ત જ છે, કિન્તુ વૈશિષ્ઠમાત્ર એટલું જ છે, કે શ્રીમહા-
પ્રભુજી સર્વશાખાઓમાં જણાવેલા કર્મનો અલેદ સ્વીકારીને તેમની લગવદૂપતા સાધી આપે
છે અને ઇતરત્ર તેવા સ્પષ્ટ વચનો પ્રાપ્ત થતાં નથી. યદ્યપિ કર્મેશ્વરત્વવાદમાં ચે ક્લોત્પાદિકા
શક્તિ કર્મમાં જ છે એમ સ્પષ્ટ જોવામાં આવે છે અને અન્તતો ગત્વા તેઓ પણ કર્મરૂપ
પ્રહાને-ક્રિયાશક્તિપ્રધાન કર્મ પ્રહાને સ્વીકારે છે; જ્યારે શ્રીમહાપ્રભુજી અનેક શાખાગત કર્મ
એક જ હોવા ઉપરાન્ત તે લગવત્સ્વરૂપ છે એમ જણાવે છે. મગવન્મૂર્તિતાસિદ્ધયૈ તે સર્વે
પૂર્વજૈર્મૃતાઃ આ ચોદીશમી કારિકા સકલ વેદાર્થ અને અનેક પ્રકારનાં કર્મોનું સ્પષ્ટ લગ-
વત્સ્વરૂપત્વ સિદ્ધ કરી આપે છે.

આવરણભદ્રકાર શ્રીમત્પુરુષોત્તમજી મહારાજ પણ ઉક્ત કારિકાઓનું સ્વાસ્ત્ય જણાવતા
દ્વિતીયાધ્યાયના ચતુર્થ પાદનું દ્વિતીય અધિકરણ ટાંકીને તન્ત્રવાર્તિકોક્ત જ સમાધાન સ્વીકારી
લે છે. એટલું જ નહિ પણ શાખાન્તરાધિકરણના તન્ત્રવાર્તિકની આનુપૂર્વથી જ શુભુપ્રધા-
નનો પણ વિચાર કરે છે. યદિ પ્રતિશાલ્કં કર્મભેદઃ સ્યાત્તત્ત એકમૂલાભાવાદાદિત્ત એવા-
રમ્ય મિથમાનત્વાત્સમસ્તકર્માલ્પપુષ્પફલાન્તરત્વાદૃક્ષાન્તરવદ્દેદાન્તરાણ્યેચોચ્ચરેન્,
ન શાખાન્તરાણિ આ તન્ત્રવાર્તિકના અભિપ્રાયે જ નિજવ્યાખ્યામાં યદા વૃક્ષે યાવન્તિ પુષ્પ-
ફલપત્રાણિ શાખાભેદેન તત્ર તત્ર ભવન્તિ, તથાત્ર વેદસ્ય કૃત્સં ગુણકાણ્ડં તત્ર શાખા-
ભેદેન યતૈત્ત ઇતિ સાદૃશ્યેન તસ્ય તસ્ય ભાગસ્ય શાખાત્વવ્યપદેશાત્ ઇત્યાદિ પદિક્તમાં
વ્યક્ત કરે છે.

શાખાલેદ હોવા છતાં ઇતર શાખાગત અદ્ભુકલાપ અહુષુ કરી શકાય છે, એમ મીમાંસા-
સિદ્ધાન્ત હોવાથી નિખિલ વેદ એકમૂલવાળા વૃક્ષની જેમ વૃક્ષત્વે અહુષુ કરાય છે અને
શાખાઓ શાખાત્વે. પુરાણોમાં શાખાલેદના કારણો જણાવ્યા છે તે સર્વનો સહુઅહુ કરીને
વિશેષતઃ શ્રીમહાલગવતના પ્રથમસ્કન્ધના ચતુર્થાધ્યાયનો સહુઅહુ કરીને, કિન્મહુના લાગ-
વતના જ શબ્દોમાં શ્રીમહાપ્રભુજી શાખાલેદનું કારણ જણાવે છે.

અલ્પજ્ઞત્વાદાણુનિકાઃ પાઠજ્ઞાનાક્ષમા દ્વિજાઃ ।
મદાઃ સુમન્દમતયો મન્દમાગ્યા હુપદ્વૃતાઃ ॥
દ્વાપરાન્તે હરિવ્યાસસ્તદર્થં પ્રથમં પૃથક્ ।
ચાતુર્હોત્રવિભાગેન વ્યસ્તવાન્ વેદરૂપતઃ ॥
શાખાભેદાસ્તુ તચ્છિષ્યૈસ્તેનૈવ પ્રેરિતૈઃ કૃતાઃ ॥

શ્રીમહાલગવતના પ્રથમસ્કન્ધના ચતુર્થાધ્યાયમાં દ્વાપરે સમન્વપ્રાપ્તે આ ચતુર્દશ
શ્લોકથી આરમ્ભીને ત્રેવીશમા શ્લોકમુધી વેદનો વ્યાસ અને શાખાલેદનું વર્ણન આવે છે.
ત એનમૃપયો વેદં સ્વં સ્વં દ્યસ્યન્નનેકધા । શિષ્યૈઃ પ્રશિષ્યૈસ્તચ્છિષ્યૈર્વેદાસ્તે શાલિનો-
ડમવન્ આ લગવતોક્ત નિર્ણય જ શ્રીમહાપ્રભુજીને સમ્મત છે. શાખાલેદનું પ્રશસ્ત વર્ણન
ચરણવ્યૂહમાં ઉપલબ્ધ છે. ચરણવ્યૂહમાં ઋગ્વેદની શાકલાદિક દશ શાખાઓ ખતાવી છે.
ચતુર્વેદની ત્રૈત્રાયણ વગેરે છાશી શાખાઓ છે. સામવેદની રાણ્યન વિગેરે સહસ્ર શાખાઓ છે

મનદ અને મધ્યમાધિકારી માટે પૂર્વોત્તરમીમાંસાના નિર્ણયો મન્દેહરાદિભ્યર્થે આવશ્યક છે, પરન્તુ ઉત્તમાધિકારીને તેનું પ્રયોજન શું ? એવો પ્રશ્ન જો ઉપસ્થિત થાય તો તેનું સમાધાન ત્રણ કારિકાવટે કર્યું છે, તેમાં દ્રાઢ્યં જ પ્રયોજન છે.

સમસ્તવેદ લગવદ્ભૂપ છે તેમાં વેદરૂપ શ્રીહરિનું શ્રીમસ્તક ઉત્તરકાણ્ડ કે જ્ઞાનકાણ્ડ છે અને પચ્ચાત્મયજ્ઞ હોવાથી બન્ને શ્રીહસ્ત, બન્ને ચરણુરવિન્દ અને મધ્યભાગ એ પૂર્વકાણ્ડરૂપ પ્રવુના અડ્ડો છે. પ્રભુ અનન્તમૂર્તિ હોવાથી તેમણે જ (કે તેથી જ) અનન્ત શાખાઓ કહી છે.

આ રીતે પ્રમાણ પ્રકરણમાં સૌથી પ્રથમ વેદાર્થનો અને તદ્દત કર્મ તથા બ્રહ્મનો વિવેક બન્નેથી કારિકાઓવટે દર્શાવ્યો. હવે શ્રીકૃષ્ણવાક્ય કે જેને સૌત્રભાષામાં સ્મૃતિ પણ કહે છે— તે સ્મૃતિનો વિવેક પણ આવશ્યક હોવાથી, સ્મૃતિનું સ્વરૂપ અને તત્પ્રામાણ્યાદિનો નિર્ણય તેનીશમી કારિકાથી આરમ્ભે છે.

સ્મૃતિનો નિર્ણય

સ્મૃતિર્વિદ્યુવિધા પ્રોક્તા આ તેનીશમી કારિકાથી આરમ્ભ કરીને બ્રહ્મપ્રકરણ સ્માર્તે કલ્પસૂત્રવદેવ દ્વિ । પુરાણમૂલકં વાઽપિ હ્યાયમાચારતોદિતમ્ આ કારિકા સુધી ચૌદ કારિકાઓમાં સ્માર્ત વિધાનોનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો છે.

તત્ત્વાર્થદીપનિબંધના આચાર કે વર્ણાશ્રમના પ્રકરણ ઉપર, સ્મૃતિનિર્ણયના પ્રકરણ ઉપર કે ભક્તિ પ્રકરણ ઉપર કાંઈ પણ લખવાનો પ્રસન્ન પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે અભ્યારની પરિસ્થિતિ આંખ આગળ પડી થતાં આજના વૈષ્ણવ સમાજમાં પરમ્પરાપ્રાપ્ત અધ્યયનનો અભાવ થઈ જવાથી, સામ્પ્રદાયિક પદ્ધિઓમાં લગભગ પચાસ વર્ષ જેટલા લાંબા સમયથી ચાલતો આવેલો મતભેદ હોવાથી અને પાશ્ચાત્યશિક્ષા—દીક્ષા—દીક્ષિતોની મીમાંસાવિરુદ્ધ વિચારપદ્ધતિથી ઘણો ખળભળાટ થઈ જાય છે. અને તેથી જ કોઈપણ તટસ્થ વિચારકને સ્વતન્ત્ર રીતે વિચાર કરવાનો પ્રસન્ન જ પ્રાપ્ત થતો નથી તેમ જ જો કોઈ તટસ્થ વ્યક્તિ વિચારનો શ્રમ લે તો તેની ઉપર અનેક પ્રકારની જવાબદારીઓ આવી પડતી હોવાથી આ પ્રકરણનો આવશ્યકતાથી અતિ ઘણો વિસ્તાર કરવો આવશ્યક થઈ પડે છે. ઇતરત્ર આટલા વિષયનો એકત્ર સમાવેશ પણ અશક્ય છે; તેથી વિસ્તારનો લય રાખ્યા વિના સ્મૃતિ પ્રામાણ્ય નિર્ણય માટે સમ્પૂર્ણ વિચાર પ્રકટ કરવાની છૂટ લીધી છે.

શ્રીમદ્ભૂલભાચાર્યચરણ જેમ વૈદિક તત્ત્વોનો નિર્ણય કેવલ શ્રુતિગણથી જ કરે છે, શ્રુત્યર્થમાં સુક્તિ કે ખેંચતાણુને સ્વરૂપ પણ સ્થાન આપતા નથી; સન્દિગ્ધ વિષયોનો નિર્ણય જો સર્વથા લક્ષણનો આશ્રય લીધા વિના અસમ્ભવિત ભાસતો હોય કે વાદિઓની સુક્તિઓનો જવાબ આપવાનો હોય, ત્યારે પણ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા, વ્યાસ સૂત્ર અને શ્રીમદ્ ભાગવતના નિર્ણયોને જ અનુસરે છે તેમ સ્માર્ત નિર્ણયમાં પણ ઉપર જણાવેલી પદ્ધતિનું જ અનુસરણ કરે છે, તથાપિ તે નિર્ણયો પૂર્વમીમાંસાથી વિરુદ્ધ ન હોવા જોઈએ તેની સમ્પૂર્ણ કાળજી રાખે છે.

અનેક પ્રકારની સ્મૃતિઓ ઉપલબ્ધ થાય છે. તેમાં પરસ્પર વિરુદ્ધ જેવા દેખાઈ આવતા અનેક નિર્ણયો છે. વેદમાં તો શાખાભેદ હોવાથી કદાચ તેવો પ્રસન્ન પ્રાપ્ત થાય પણ તે સમયે વેદનો વ્યાસ કરના શ્રીમાન વ્યાસજી જ નિર્ણાયક હોય છે; ત્યારે સ્મૃતિઓના નિર્ણયો માટે વ્યાસે પણ મૌન સ્વીકાર્યું છે અને તે વેદવત્ ભગવત્કૃત કે ભગવન્નિઃશ્વાસાત્મક અથવા તો

ભગવદ્દૂપ પંજી નથી. અતઃ સ્મૃતિઓના પ્રમાણ્યનો વાદ અનેકજ ઉપસ્થિત થયિ છે, આપણા દુર્દેવને લીધે કહો, કે કાલખલે કહો ધર્મશાસ્ત્રનો ઉડો અભ્યાસ કરનારા વિદ્વાનોનો ભારત-વર્ષમાં ઘણો ખરો અભાવ થઈ ગયો છે. ધર્મશાસ્ત્રો નિબન્ધ ગ્રન્થોમાં જ અટવાયા કરે છે. અને તે નિબન્ધ ગ્રન્થો પણ અપરિપકવ્યુત્પત્તિવાળાં વિદ્વાનોના હાથનું રમકડું બની ગયાં છે, તેથી જ્યારે ત્યારે ધાર્મિક આચારો માટે કલહ ઉપસ્થિત થતો જોવામાં આવે છે. પરિણામે ધર્મશાસ્ત્રોમાં શ્રદ્ધા ધરાવનારા વ્યક્તિઓને પણ મોહ થયા વિના રહેતો નથી. જો કે શ્રીમાન કુમારિલ ભટ્ટ અને પ્રભાકર મિશ્ર જેવા મહા સમર્થ વિદ્વાનોએ દૂરદર્શિતા વાપરીને હજાર વર્ષ પહેલાં જ સ્મૃતિઓનો પણ નિર્ણય કરી જ રાખ્યો છે; તો પણ અદ્વૈતવ્યુત્પન્ન કે અવ્યુત્પન્ન વ્યક્તિઓને સર્વથા તે ઉપકારક નથી. અતઃ જો શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ દેખાડેલી દિશા અત્યે ગમન કરવામાં આવે તો તે રાજમાર્ગ જોવો તો સરલ છે કે તેનું અનુસરણ કરનાર કદીપણ ક્યાંયે ભૂલો પડવાનો જ નથી. માત્ર એકવાર શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજીએ દેખાડેલી દીશાને ધરાવે જોળખી લેવી જોઈએ. આપણું મનહ ભાગ્ય છે કે આપણે એ રાજમાર્ગનો પણ પરિચય મેળવ્યો નથી અને આપણા માર્ગદર્શકો તે પ્રત્યે ધ્યાન આપતા નથી. તેમ જ જે વ્યક્તિઓ એ માર્ગના ભોમિયા છે અથવા હોવાનો દાવો કરે છે, તેઓ વ્યક્તિગત ચડસા-ચડસીને લીધે જોતા હોવા છતાં પણ જોતા નથી અને જન સમાજને પણ ઉધે રતો દોરવાનું પાપ કરે છે.

સ્મૃતિઓનું સ્વરૂપ

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવે છે, કે સ્મૃતિઓ વેદ મૂલક હોવાથી શાખાભેદને લીધે અને કવચિત્ દેશ ભેદે આચારભેદને લીધે ભિન્ન ભિન્ન છે. સ્મૃતિ એટલે ઋષિઓનાં પૂર્વ સ્મરણો. સ્મરણનું મૂલ અનુભવ હોય છે. અનુભવ અધિકારી ભેદે અનેક પ્રકારનો હોઈ શકે. પૂર્વ કદપમાં ઋષિઓનો જેવો આચાર હતો અથવા જેવો લોકવ્યવહાર હતો, તેમાં જે દેશ ભેદથી જેવો દેશાચાર હતો, તેનું સ્મરણ કરીને ઋષિઓએ સ્મૃતિઓ રચી છે. જે ઋષિને જેવા આચાર અને વ્યવહારનું સ્મરણ થયું તેવો આચાર અને વ્યવહાર તેમણે તેતે સ્મૃતિઓમાં મૂક્યો. યોગબલથી નિત્યાનુમેય વેદનું સ્મરણ કરીને જે સુજળ ધર્મનું આચરણ કરવાનું કહ્યું છે તે સુજળ ધર્મનું આચરણ અવશ્ય કરવું જોઈએ. ધર્માચરણથી લોકમાં પ્રકર્ષ પૂર્વક સ્થિતિ થાય છે, લોકને અનુસરતી જીવિકા પ્રાપ્ત કરી શકાય છે વ્યવહાર સાચવી શકાય છે અને વિશુદ્ધતા પણ પ્રાપ્ત થાય છે. વિશુદ્ધતા પ્રાપ્ત થતાં વેદાર્થમાં તેનો ઉપયોગ થાય છે. ઋષિઓએ વેદનું યોગબળે અનુમાન કરીને અને સ્મરણ કરીને ધર્મશાસ્ત્રો રચેલાં હોવાથી અનુમિત શ્રુતિ, સ્મૃતિઓનું મૂલ છે. જે શાખાઓની અભ્યાસે ઉપલબ્ધિ નથી તે શાખાઓનો આધાર સ્મૃતિઓને છે. એમ કહેવામાં આવે તો વ્યાસાદિકને ઉત્સન્ન કે અનુપલબ્ધ શાખાઓનું પણ જ્ઞાન હોવાથી તેમની સ્મૃતિઓ માટે ઉત્સન્નશાખાનુમિતશ્રુતિની કદપના અવાસ્તવિક કરે. અને વેદમાં પણ સ્મૃતિત્વ જ પ્રાપ્ત થાય. કારણ કે શિવાદ્યાઋષિવર્યન્તાઃ સ્માર્તરોડસ્ય ન કારકાઃ ઇત્યાદિ વાક્યોમાં શિવથી આરમ્ભીને ઋષિ સુધી બધાએ વેદનું સ્મરણ કરનારા છે, કોઈ પણ વેદને રચનારો નથી એમ કહેવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી વેદ પણ ઋષિઓનાં સંસ્મરણો જ હોવાથી સ્મૃતિ કક્ષામાં આવી પડશે.

આ દલીલનું સમાધાન શ્રી મહાપ્રભુજી એમ કરે છે કે—યદ્યપિ વ્યાસાદિને તદ્વિષયક જ્ઞાન છે, તથા તેઓ વૈદિક શબ્દોમા ધર્મનું પ્રતિવાદન કરતા નથી, પ્રત્યુત વેદના અર્થનું સ્મરણ કરીને જ કરે છે, અતએવ સ્મૃતિથી વેદ અનુમેય થયો, તેવો નિલાનુમેય વેદ, સ્મૃતિનું મૂલ છે. શિવાદિ ઋષિ પર્યન્ત વેદનું સ્મરણ કરનારા છે કિન્તુ તેઓ શબ્દ શશિનું સ્મરણ કરતા હોવાથી તાદૃશ આનુપૂર્વી સુક્ત વેદ એ વેદ જ છે સ્મૃતિ નથી.

સ્મૃતિ નિલાનુમેયવેદમૂલક હોવાથી ધર્મમા પ્રમાણ છે. યદ્યપિ ચોદનાલક્ષણોડયો ધર્મઃ ઈત્યાદિ સૌત્ર લક્ષણથી ન્યા વેદબોધિત નોદના હોય તે જ ધર્મ કહેવાય મન્વાદિસ્મૃતિમા તેમ નથી તેથી તે અપ્રાણ કરે એમ શરૂકાને સ્થાન રહે છે, તથાપિ યત્કિચ્ચન્મનુરવદત્ત્વે યજ્ઞમ્ ઈત્યાદિ શ્રુતિઓ જ મન્વાદિ સ્મૃતિનું પ્રમાણ્ય કહે છે તેથી મન્વાદિના પ્રમાણ્યમાં ક્ષતિ આવતી નથી. મહર્ષિ ભૈમિનિ પણ ધર્મસ્ય શબ્દમૂલકત્વાદશબ્દમનપેશ્યં સ્યાત્ ધર્મમાં શબ્દ-વેદ જ પ્રમાણ હોવાથી અશબ્દ-જે વેદ નથી, તે પ્રમાણ પણ નથી એમ પૂર્વ પક્ષનું ઉત્થાન કરીને અપિ ઘા કર્તુસ્મામાન્યાત્પ્રમાણમનુમાનં સ્યાત્ આ સિદ્ધાન્ત સૂત્રવડે વેદનું અનુમાન કરવાનું સૂચન કરે છે

યદ્યપિ કલ્પસૂત્રાધિકરણમા કટપસૂત્રો અને મન્વાદિ સ્મૃતિઓ વેદ નથી, એમ પ્રતિપાદન કરવામા આગ્યુ છે, તથાપિ તેનું પ્રમાણ્ય તો અક્ષુણ્ણુ જ રહે છે સ્મૃતિ બલે વેદ નથી કિન્તુ વેદાર્થનું સ્મરણ છે. આ ઉપરથી સ્મૃતિનું લક્ષણ અનુમવહાનવિશેષઃ એમ કરી શકાય. કિન્તુ અનુભવથી ઉત્પન્ન થનારો જ્ઞાનવિશેષ પણ કોઈ પ્રમાણને અનુસરીને થતા અનુભવની અપેક્ષા ધરાવે. સ્મૃતિનું સાધન અનુભવ છે, તે કાઈ વેદધીન નથી, કારણ કે તેવા વેદવાક્યો મળી આવતા નથી. એમ જો શરૂકા થાય તો કદાચ ઉત્સન્ન શાખાઓ તેનું મૂલ હશે એમ સમાધાન આપી શકાય. પરન્તુ તે પ્રકારનું સમાધાન પણ યોગ્ય નથી કારણ કે સર્વ જ સ્મૃતિઓને સમાધાન આપી ન શકાય, કારણ કે સર્વ જ સ્મૃતિઓને તે પ્રકારનું ઉત્સન્નશાખામૂલકત્વ પ્રાપ્ત થતું હોવાથી અસુક સ્મૃતિ પ્રમાણ છે અને અસુક સ્મૃતિ પ્રમાણ નથી એમ કહી શકાય નહિ. અને જૌદ્વોના વાક્યો માટે પણ તેવી કટપના સુકર હોવાથી શાક્યની સ્મૃતિમા-કે ઉપદેશમા-ઉત્સન્ન શાખા મૂલકતા પ્રાપ્ત થતા પ્રમાણ્યાપત્તિ આવે.

વળી, જો મન્વાદિ સ્મૃતિકારોએ ઉત્સન્નશાખાના વિધિ વાક્યો જોયાં હોય, તો તે તે શાખાઓને ઉત્સન્ન શાખા ન કહી શકાય. પ્રત્યક્ષવેદમૂલક મન્વાદિ સ્મૃતિઓ છે એમ સાબિત થાય. જેમ મન્વાદિએ ધર્માધર્મનો નિર્ણય કરવાનો પરિશ્રમ કર્યો તેમ મૂલ વાક્યો પણ લખી શકાય તેમ હતા તે શા માટે ન લખ્યા ?

येन यत्नेन मन्वाद्यैरात्मवाक्यं प्रपाठितम् ।

कसात्तेनैव यत्नेन मूलवाक्यं न पाठितम् ॥

જો મન્વાદિએ તે વાક્યો જોયાં જ ન હોય, કેવલ અનુમાન ઉપર જ આધાર હોય, તો તેવા અનુભવમાં બ્રાન્તિ થવાનો પણ સંભવ છે. તેમ થતાં સ્વામિક અનુભવની સ્મૃતિમા પણ પ્રમાણ્ય પ્રસન્નિ થાય અર્થાત્ જ અદૃષ્ટવેદમૂલક અનુભવને સ્વપ્રાદિમૂલક ભાવનાદિમૂલક અથવા તો જનતાને છેતરવા માટે (જેમ આજનો સુધારક વર્ગ માને છે તેમ) જ મન્વાદિ સ્મૃતિનું પ્રણયન થયું એમ કહી શકાય.

આજનો (વીશમી સદીનો) જનસમાજ ઉપર જણાવેલા કુતર્કો કરશે જ એમ સમ્ભવિત કલ્પનાના આધારે હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રોના રક્ષકો શ્રી-
આદિ ધર્મ અને આત્મવિદ્યાના ઉપદેશકો અને ભગવાન
જન સમાજ નહિ પણ કદાચ ત્રીશમી સદીનો (આજના સુધારકો પણ જેમનાથી અલગાય તેનો નાસ્તિક) પણ જનસમાજ કોઈ પણ પ્રકારનો કુતર્ક કરીને હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રો ઉપર હક્કો ન કરે, અથવા તેવા કુત્સિત આક્રમણોથી હિન્દુ ધર્મશાસ્ત્રોની અવિચલતા કાયમ રહે તદર્થે હજારો વર્ષ પૂર્વે થઈ ગયેલા વ્યાસશિષ્ય શ્રીમાન્ જૈમિનિમહર્ષિ અને તદ્દ્વાભ્યાષકાર તથા તેનું વિવરણ કરનારા ઉપર જણાવેલા આચાર્યોએ તેવા સર્વજ સંભવિત કુતર્કોને પૂર્વપક્ષ કોટીમાં મૂકીને જડખાતોડ જવાબો આપ્યા છે. જ્યાં સુધી આજનો કહેવાતો સુધારક સમાજ ધર્મ શાસ્ત્રોના વિચારકોની નિખિલ યુક્તિઓની સામે ન્યાયસિદ્ધ દલીલો રજૂ કરતો નથી પણ ક્રિશ્ચિયાનીટીએ દેખાડેલી જ દલીલો રજૂ કરે છે; ત્યાં સુધી તેનો પ્રયાસ જલ મંથનવત્ છે કારણ કે તે દલીલો દત્તોત્તર જ છે એમ કોઈ પણ વિચારવાનું વ્યક્તિ સમજી શકે તેમ છે.

સ્મૃત્યધિકરણમા અને તે પછીના અધિકરણોમા ધર્મશાસ્ત્રોના પ્રમાણ્યનો ઘણા જ વિસ્તાર સાથે વિચાર કરવામા આવ્યો છે જે તે સર્વ જ વાક્યોનો પ્રકૃત લેખમા ઉપયોગ થાય તો એક મોટો ગ્રન્થ બની જાય જે કે આ વસ્તુનો વિસ્તૃત ઉદ્ધાપોહ કરવાની અમે સમ્પૂર્ણ આવશ્યકતા સ્વીકારીએ છીએ, કિન્તુ પ્રકૃત લેખ તેનો વિષય ન હોવાથી અનિચ્છાએ પણ લેખનીને કાઠુમા રાખવી પડે છે જે ભગવદિચ્છાએ સ્વાસ્થ્ય અનુકુલ રહેશે તો કોઈ પણ સમયે ધર્મશાસ્ત્રો માટે લખવાનો પ્રસન્ન પ્રાપ્ત થશે જ અત્યારે તો કહેવાતા સુધારકોની પક્ષિતમા બેસવાની ઈચ્છા ધરાવતા પુષ્ટિમાર્ગાતુયાથી આડગ્લભાષાના વિદ્વાનો જેમને પ્રચ્છન્ન સુધારક પણ કહી શકાય તેમને પ્રકૃત લેખ અશત પણ ઉપયુક્ત થાય, તેમ જ ધર્મજ્ઞાસુ જનો એવા વર્તમાનપત્રપડિતોનુ પ્રમાણ્ય સ્વીકાર કરનારાઓના કોલાહલનો ભોગ ન બને, તદર્થે શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યજી તત્વદીપનિબન્ધમા જેટલી દલીલો રજૂ કરે છે તેને જ અનુકુલ ભાદ્ અને પ્રાભાકર સમ્પ્રદાયની દલીલોનુ અવલોકન કરીને શ્રીમહાપ્રભુજીનો નિર્ણય રજૂ કરીશુ

સ્મૃતિશબ્દ સદાચાર અને વેદાતિરિક્ત ધર્મસ્થાનોનો પણ ઉપલક્ષક છે

પુરાણન્યાયમીમાંસા ધર્મશાસ્ત્રાન્નમિશ્રિતાઃ ।

વેદાઃ સ્થાનાનિ વિદ્યાના ધર્મસ્ય ચ ચતુર્દશ ॥

ઉપરના સ્લોકમા ભગવાન યાજ્ઞવલ્કયે ધર્મના ચતુર્દશ સ્થાનોની ગણના કરી છે તેમ જ ધર્મશાસ્ત્રોનુ પ્રવચન કરનારાઓની સહજ્યા પણ પરિગણિત છે જ

જે સ્મૃતિનું મૂલ જ શોધવાનુ હોય તો પ્રત્યક્ષાદિવડે સ્મૃતિના મૂલનુ જ્ઞાન થયુ અસંભવિત છે સ્મૃત્યધિકરણના પૂર્વપક્ષ સૂત્રનુ જ વિવરણ કરતા આચાર્ય મત જણાવે છે કે—

પારતદ્વયાત્સ્વતો નૈવા પ્રમાણત્વાવધારણા ।

અપ્રામાણ્યવિકલ્પસ્તુ દ્રઢિઙ્ગૈવ વિહન્યતે ॥

x x x x

પૂર્વવિજ્ઞાનવિષયં વિજ્ઞાન સ્મૃતિરુચ્યતે ।

પૂર્વજ્ઞાનાદિના તસ્યાઃ પ્રામાણ્ય નાવધાર્યત્તે ॥

એ કેક શાખાનું અધ્યયન જ દર્શાવ્યું છે. અતઃ તેમાં અધ્યેતાનો દોષ નથી. વેદાધ્ય-
યન અદ્યોતપાદનાર્થે પણ છે જ એ ભૂલી જવાનું નથી. અવેધ અધ્યયન અને તેનું જ
અર્થજ્ઞાન નિષિદ્ધ છે.

ખીજી દલીલ એવી પણ કરવામાં આવી હતી કે મન્વાદિએ વેદ વાક્યો કેમ ન લખ્યાં ?
જે મન્વાદિએ વેદ વાક્યોનો સંગ્રહ કરીને લખ્યો હોત તો કોઈ એક વાક્ય કોઈ એક શાખા-
માંથી આપે અને કોઈ ઇતરમાંથી તેમ થતાં બધાં વાક્યોનો સંગ્રહ એકત્ર મળી આવવાથી
વેદાધ્યયનમાં પ્રવૃત્તિ ન થાત-ધર્મજ્ઞાનાર્થે તાવન્માત્ર અધ્યયન જ રહેત. તેમ થતાં સમ્પૂર્ણ
શાખાધ્યયન ન થવાથી વેદોચ્છેદ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાત તેમ જ તાવન્માત્ર અધ્યયન પણ અવેધ
હોવાથી સ્વાધ્યાયોઽધ્યેતવ્યઃ ઇત્યાદિ અધ્યયનવિધિપ્રોક્ત અધ્યયન ન કહી શકાત.

જે નિલ્યાનુમેયશ્રુતિમૂલકતાની કલ્પના કરવામાં આવે તો અનુમાન શીરીતે થાય ?
હેતુ વિના અનુમાનનો સમ્ભવ નથી. મન્વાદિએ પણ સ્મૃત્યન્તર ઉપરથી અનુમાન કર્યું
કહેવાય, તો અનઅવસ્થા થતાં અન્ધપરસ્પરા પ્રાપ્ત થાય. જે શ્રુત્યુક્ત-હેતુ (લિંગ) ગ્રહણ
કરાય તો, જે નોદનાનો કદી પણ ઉચ્ચાર થતો નથી તેવી નોદનાનું સર્વપુરુષોને પ્રત્યક્ષ થાય
તેમ પ્રસાર ન હોવાથી તેના અસ્તિત્વને માનીને તે ઉપરથી અનુમાન જ દર્શાવ છે અને તેમ
થતાં સ્મૃતિને પણ વન્ધ્યાદૌહિત્ર તુરંચતા પ્રાપ્ત થાય. લિંગ (હેતુ) પણ નિલ્યાનુમેય એવું
શ્રૌત હોવાથી નિત્ય કંરે, તેમ કરવા જતા જે નિત્ય જ અનુચ્ચરિત હોય તેવી શ્રુતિમાં
અનુમાન કારણવે અવિદ્યતાપત્તિ પ્રાપ્ત થાય. અર્થાત્ હેતુ અને સાધ્ય એક જ વસ્તુ બની
વાય. આથી જ કુમારિલના મતમાં વિદ્યમાન શાખા જ સ્મૃતિનું મૂલ છે. તેની અનુપલબ્ધિમાં
વાર્તિકકારે શાખાનાં વિપ્રકીર્ણત્વાત્ ઇત્યાદિ હેતુ દર્શાવ્યા છે. તેનો વિચાર ઉપર કરવામાં
આવ્યો છે જ. શ્રીમાન્ ખણ્ડદેવ કહે છે કે—શિષ્ટાનામચયાવદવિગીતપરસ્પરયાં જ્યૌતિ-
ષ્ટોમાદિષ્વિવાષ્ટકાકલ્પમક્ષણાદિષ્વપિ ધર્મત્વેનાધર્મત્વેન ચ પરિગ્રહાન્મન્વાદીનાં
ત્રેવાર્ણિકત્વેન વેદદર્શનસમ્મવાચ્ય તન્મૂલત્વમેવ યુક્તમ્ । XXX શ્રુતિશ્ચ પ્રત્યક્ષપટિતૈવ
તન્મૂલમ્ । XXXX અતો મૂલશ્રુત્યુપસ્થાપકતયૈવ ધર્મોધર્મપ્રમાપ્રયોજકત્વં સ્મૃતીનામિતિ
સિદ્ધમ્ । પ્રભાવલિકાર સૌત્ર અનુમાન શબ્દોનો અર્થ અર્થાપત્તિ જણાવે છે.

સ્મૃતિપ્રામાણ્યની ચેટે જ શ્રુતિસ્મૃતિનો વિરોધ પ્રાપ્ત થતો હોય ત્યાં કેમ-નિર્ણય
કરવો શિષ્ટાચારનું પ્રમાણ્ય કેટલું અને કેવીરીતે સ્વીકારવું ઇત્યાદિ વિચાર પણ કુમારિલ
પ્રભૃતિએ ઘણા જ વિસ્તાર સાથે કર્યો છે.

શ્રીમહાપ્રભુજી શું કહે છે ?

અહીં સુધીનો, જે લોકોને સ્મૃતિપ્રમાણ્યમાં શંકા છે તેમના માટેનો નિર્ણય થયો.
તેમાં શ્રીમહાપ્રભુજી અને કુમારિલ પ્રભાકરદિના મન્તવ્યો ચોડોક મતલેદ-ષાદ કરતાં
લગભગ સરખા જ છે. જે મતલેદ છે તે પણ પ્રામાણ્ય વિષયક મતલેદ નથી. સર્વ જ
આચાર્યો સ્મૃતિનું પ્રામાણ્ય સમાન રીતે સ્વીકારે છે. જેમ વેદના શબ્દોમાં કોઈથી એક માત્ર
જેટલો પણ ફેરફાર કરી શકતો નથી તેમ સ્મૃતિમાં પણ કોઈથી ફેરફાર કરી શકાય જ
નહિ. ધર્મ નિધર પદાર્થ છે. તેમાં ફેર પાડી શકાય નહિ. તેમ જ ધર્મના નિર્ણયો પણ ત્રિપ્રલા-

બાધિત સત્ય છે. નવીન ધર્મનિર્ણય થઈ શકે જ નહિ. જે ધર્મ કોઈ વાર વનિતા જેવા ક્ષણક્ષણમાં નવાંરૂપો ધારણ કરનારો પદાર્થ હોય તો તેમાં ગમે તેવા અને તેટલા ફેરફારો ગમે તે વ્યક્તિ કરી શકે કરાવી શકે. એ વસ્તુ ભિન્ન છે કે ક્યા અધિકારીને માટે કેટલા અંશમાં ધર્માચરણ શ્રેયસ્કર છે તેના પણ નિર્ણયો છે જ—

હવે આપણે પુષ્ટિમાર્ગની જ વાત કરીએ જે લોકો એમ કહે છે કે પુષ્ટિમાર્ગમાં ધર્મ-શાસ્ત્રીય અને શિષ્ટાચાર પ્રાપ્ત આચારોને સ્થાન નથી તે વાત પ્રમાણની કસોટી ઉપર સત્ય-સાબિત થાય છે કે નહિ એમ તો મર્યાદાપુરુષોત્તમના સામર્થ્યથી સમ્પૂર્ણ સેના ઉદધિને ઓળંગી ગઈ પણ કોઈ એ ગામ્ભીર્યનો અનુભવ કર્યો નહિ. તેમ જ કોલેનેમાં કરાતાં વ્યાખ્યાનોની જેમ મોટી મોટી નોંધો સાથે બાહ્યપરીક્ષણ ઘણા વિદ્વાનોએ કર્યું. પણ ન્યાં સુધી અન્ય અન્ધિનો ઉકેલ ન થાય ત્યાંસુધી શાસ્ત્રનું જે ગામ્ભીર્ય સમજી શકાતું નથી. એવા અસ્પૃશ્યશાસ્ત્રમર્મવ્યક્તિઓ જે પોતાની ક્રવ્યાશનો અનુભવ કરે તો દુઃખદન્ત બાળકો પાસે કોલાહલ કરાવીને જન સમાજને વિકૃદ્ધ સિદ્ધાન્ત સમજાવવાનું પાપ કરતા અવકાય. તેમ જ ધરને ખુણે વાકચાતુર્ય વાપરી ભાવુક ભક્તોને છેતરવાની બાલિશતા પણ ન કરી શકે. અધર્મને ધર્માચરણ કહેવું, એકવાર અમુક જાતિયોને પ્રાપ્ય માની તત્વાચિત સિદ્ધાન્ત લક્ષણ કરવા પ્રવૃત્ત થવું અને બ્રાહ્મણત્વ રક્ષણ કરવાનું જે કહેવું એ તો ચોખી છેતરપિંડી જ છે. જન સમા જ ધર્માચરણથી વિમુખ છે માટે કિંચિત્ અધર્મને ધર્મ માની લેવાનું કહેવું. એ પણ અવિચાર પૂર્ણ પ્રવૃત્તિ જ કહેવાય.

હવે આપણે જોઈશું કે સ્મૃતિપ્રમાણ્ય માટે શ્રીમહાપ્રભુજી શું આજ્ઞા કરે છે શ્રીમહાપ્રભુજી તો સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સ્મૃતિપ્રોક્ત ધર્માચરણથી વિશુદ્ધતા જણાવે છે. ચિત્તશુદ્ધયર્થ ધર્માચરણ આવશ્યક છે. આચાર પણ સ્મૃતિને અનુકૂલ જ હોવો જોઈએ. અન્યથા અવેધતા પ્રાપ્ત થતાં ધર્મને ઉપયોગી આચાર ન કહેવા. કેવલ ચિત્તશુદ્ધિ માટે જ સ્મૃતિપ્રોક્ત આચાર અને ધર્માનુધાનથી, કિન્તુ ધર્મને ઉપકારક પણ છે. શ્રીમહાપ્રભુજી સ્પષ્ટ શબ્દોમાં આજ્ઞા કરી છે કે—ગૃહાક્ષિરિચ દેહસ્ય ધર્મોસ્યા પ્રકૃતિઃ સ્મૃતિઃ દેહને જેમ ગૃહાદિ ઉપકારક છે તેમ ધર્મને સ્મૃતિ ઉપકારક છે શ્રુતિ અને સ્મૃતિનો સમવાય થાય ત્યારે જ ધર્મ પુષ્ટ બને અન્યથા નહિ. સ્મૃતિપ્રોક્ત ધર્મ બે પ્રકારના છે (૧) વેદ મૂલક અને વિશુદ્ધિ ફલક, (૨) પુરાણાચારમૂલક અને પ્રવૃત્તિફલક.

શ્રી મહાપ્રભુજી પૂર્વ-ઋષિઓના આચારથી પ્રવૃત્ત થએલી સ્મૃતિ અને વેદ મૂલક સ્મૃતિઓનું પ્રામાણ્ય અક્ષુણ્ણ રાખે છે. આચાર, લોક વ્યવહાર, અને નિત્યાનુભવવેદ એ સ્મૃતિઓનું મૂલ છે. આચાર-શિષ્ટાચાર-નું પ્રામાણ્ય વૈસર્જનાધિકરણ ન્યાયે સ્વિકાર્યું છે. વૈસર્જનાધિકરણનો અન્તર્ભાવ શિષ્ટાકોવાધિકરણમાં થાય છે. શબરસ્વામી દેતુદર્શનાચ સૂત્રને વિકલ્પે અધિકરણાન્તર માને છે જે વૈસર્જનાધિકરણ.

(અપૂર્ણ.)

तत्त्वार्थदीपनिबन्धे सर्वनिर्णयप्रकरणे श्लोकानां पादसूची ।

	प्रकरण	श्लोक	पाद	पृष्ठं
अ.				
अकर्मणश्च बोद्धव्यम्	२	२७०	३	२०३
अक्षय्यं सर्वलोकोख्यम्	२	११	१	१२
अक्षय्यं ह वै चातुर्मास—	२	१०	३	१२
अक्षरानन्दपर्यन्तम्	२	१८९	३	१५३
अखण्डं कृष्णवत्सर्वम्	२	१८२	३	१४९
अभिहोत्रं तथा दर्श—	२	२	१	३
अग्रपश्चाद्भावतश्च	२	२९४	१	२१३
अग्रपश्चाद्भावभेदाः	२	१११	३	८६
अग्रोद्गमानुद्गमनैः	२	२९४	३	२१३
अङ्गं तद्वशगं तथा	२	११२	४	८६
अङ्गेऽपि तत्फलं नित्ये	२	१४	१	१३
अच्छिद्रसेवनाच्चैव	२	३१६	१	२२८
अण्डसृष्टेः पूर्वभावात्	२	८७	१	७१
अत आत्मसुखं वाक्ये	२	७	३	१०
अत एवेश्वरः प्रोक्तः	२	१०८	१	८४
अतः कामनिषेधो हि	२	२२	३	२३
अतः प्रमाणगणना	२	१४७	५	१२१
अतः स एव सद्धर्मैः	२	२१०	९	१६२
अतश्च सुतरामेव	२	२७१	१	२०३
अतस्तदुद्गमः शास्त्रे	२	१६६	१	८८
अतस्तदेव हि फलम्	२	८	१	१०
अतस्तस्मान्न मोचनम्	२	२२३	४	१७०
अतस्तेषां तु ये भेदाः	२	८८	३	७२
अतस्तेष्वप्रतिग्राही	२	२४८	३	१९५
अतो जागरणादीनि	२	१३७	३	१०७
अतोऽपि भजनं कार्यम्	२	२७१	३	२०३
अतो न वाक्यभेदः स्यात्	२	१६६	३	१४१
अतो वीक्ष्य सुनिश्चितम्	२	३२९	२	२३०

	प्रकरणं	श्लोकः	पादः	पृष्ठं
अतो वेदाद्यसम्वादी	२	१६५	३	१४०
अतो हि देवतावर्गः	२	९६	३	७७
अत्यन्तमलिना लोकाः	२	६७	३	६१
अत्यन्ताभिनिवेशश्चेत्	२	२१७	३	१६५
अस्याग्रहप्रवेशो वा	२	२४७	३	१९४
अस्यावश्यकमेतद्वि	२	१९४	५	१५६
अत्रापि वेदनिन्दायाम्	२	२१६	१	१६४
अथवा तद्विलीनता	२	१६९	२	१४२
अथवा सर्वदा शास्त्रम्	२	२५३	१	१९६
अथापि धर्ममार्गेण	२	२१५	१	१६४
अद्यापि तानि जायन्ते	२	१६४	१	१४०
अधर्मकरणात्तथा	२	२१६	२	१६४
अधिकारविभेदेन	२	१६०	३	१३६
अधिभूतमिति स्मृताः	२	११९	४	९३
अधुना तु कलौ सर्वे	२	२१२	१	१६३
अधुना नियतः शाखा	२	२७	३	२७
अध्यासस्थानिवृत्तत्वात्	२	२९९	१	२१३
अनन्तमूर्तयो वर्णाः	२	१५५	१	१३२
अनन्तमूर्तिर्भगवान्	२	३२	५	३०
अनभ्यासेन वेदानाम्	२	१८६	१	१५२
अनिज्ञयादि प्रातिशारुये	२	७८	१	६५
अनियुक्ततपस्थानाम्	२	२६९	३	२०३
अनिर्वृतिस्ततो जाता	२	६२	५	५८
अनिष्टमिष्टं साम्यं वा	२	१७८	१	१४७
अनुपायत्वमाह हि	२	३०५	२	२२३
अनुष्ठानाद्गुरोर्वापि	२	९२	३	७४
अन्तरानन्तमार्गिणः	२	२८२	४	२०७
अन्तर्बहिः साधनयोः	२	३१९	१	२२८
अन्तर्याम्यक्षरं कृष्णः	२	१२१	१	९५
अन्तर्याम्यवतारादि—	२	१०२	३	८१
अन्ते तुल्यं तमस्तपोः	२	२७८	४	२०६

	प्रकरणं	श्लोकः	पादः	पृष्ठं
अन्तेऽप्येवं सदा ध्यायन्	२	२०५	५	१६०
अन्धन्तमःप्रवेशाच्च	२	१३८	३	१११
अन्यकल्पोक्तरीत्यापि	२	५९	१	७
अन्यथा नरके पातः	२	२७६	५	२०५
अन्यथा प्रकृतौ लयः	२	२०२	४	१५९
अन्यथा विषयो न हि	२	१८१	२	१४९
अन्यथा स्वर्गसौख्यं तु	२	४	३	७
अन्यान्यपि तथा कुर्यात्	२	२४५	५	१९२
अन्तेऽप्यवान्तरा भेदाः	२	१२९	१	९८
अन्येषां सम्भवेतु स्यात्	२	२४६	३	१९४
अन्येषां सर्वधर्माणाम्	२	२९१	३	२११
अन्योन्यनाशकत्वं च	२	२७२	१	२०४
अपञ्चीकृतरूपं हि	२	१५०	१	१२३
अपृथग्विद्यमानत्वात्	२	११७	५	८९
अपेक्षितं तु सर्वत्र	२	५४	१	५१
अप्रामाण्यं च लौकिके	२	१६४	४	१४०
अप्रामाण्येऽपि प्रामाण्यम्	२	१६५	१	१४०
अभक्ते पुनरावृत्तिः	२	२०४	१	१६०
अभावः कारणं चात्र	२	११७	१	८९
अभावात्साम्प्रतं कलौ	२	६८	२	६१
अभिलापोपनीतं च	२	५	५	८
अ(र)भिव्यक्तिः परात्मनः	२	१५	२	१५
अ(र)धर्मो हान्यथा भवेत्	२	४१	६	३६
अधिकारमभिप्रायम्	२	३२७	१	२३०
अयथाज्ञानतः कर्म	२	२५७	१	२००
अयमेव ब्रह्मवादः	२	१८४	५	१५०
अयं हि सर्वकल्पानाम्	२	१९७	१	१५७
अर्थतः कर्तृतथापि	२	४२	३	३७
अर्थद्वारा पदे धर्माः	२	१७३	१	१४३
अर्थाः सर्वे हि चाधिताः	२	६८	४	६१
अर्थे ज्योतिस्तथा कल्पः	२	७३	३	६३

	प्रकरण	श्लोक	पाद.	पृष्ठ
अर्धं फलति नाखिलम्	२	१८५	६	१५१
अलङ्कुर्वीत सप्रेम	२	२३०	३	१७७
अल्पज्ञत्वादाधुनिक्काः	२	२५	१	२६
अवतीर्णस्तु सर्वतः	२	५९	४	५७
अवयुत्या गर्भवासी	२	३०१	३	२२१
अवान्तराणां वाक्यानाम्	२	१५८	१	१३६
अवान्तरेषु च तथा	२	१५९	१	१३६
अविकार्ये विकार्ये तु	२	९१	३	७४
अविद्यातो विमुच्यते	२	२०५	६	१६०
अविद्या प्रकृतिर्माया	२	१२२	१	९६
अविद्यायास्तथा बुद्धेः	२	१३६	३	१०२
अवोचाम प्रमाणताम्	२	२२५	४	१७१
अव्यग्रात्मा सदागतिः	२	२५०	२	१९५
अष्टाविंशतिभेदास्तु	२	८६	१	७१
असदादिमुखेनापि	२	१७०	१	१४२
असन्दिग्धोऽपि वेदार्थः	२	२९	१	२९
असम्प्रज्ञातयोगेशः	२	१९९	१	१५८
असुराणां क्षयाय हि	२	२७९	४	२०६
अस्मच्चित्तं तथैव च	२	१२२	४	९६
अस्मदिन्द्रियवर्गश्च	२	१२५	१	९७
अहङ्कारं न कुर्वीत	२	२४१	३	१८७
अहङ्कारः पञ्चमात्राः	२	९४	३	७६
अहङ्कारमहत्तत्त्व—	२	१२८	१	९७
अहङ्कारोऽसदादिषु	२	१२३	२	९६
अहङ्कारो रूद्ररूपम्	२	१२३	१	९६
आ.				
आकाङ्क्षायोग्यतासत्तिः	२	१७१	३	१४२
आचारस्य च लङ्घनात्	२	१८६	२	१५२
आचारान्मुक्तिमामोति	२	५३	३	५०
आचारो वृत्तिहीनश्चेत्	२	१८५	५	१५१

	प्रकरणं	श्लोक.	पाद.	पृष्ठ
आजन्मोपासने फलम्	२	२६५	२	२०१
आत्मज्ञानात्तु योगतः	२	६२	२	५८
आत्मरूपं न चान्यथा	२	११	२	१२
आत्मानं च ततो दद्यात्	२	३१३	३	२२७
आत्मानं सर्वदेहिनाम्	२	३१०	२	२२७
आत्मानं हि स्वयं वेद	२	३११	३	२२७
आत्मैव तदिदं सर्वम्	२	१८३	१	१४९
आत्मैव तदिदं सर्वम्	२	१८४	१	१५०
आदिमत्त्वाह्लक्षणानाम्	२	७७	३	६५
आद्यन्तयोस्तु भिक्षान्नं	२	१९३	१	१५५
आद्ये लोकस्य सन्मानम्	२	२७८	३	२०६
आधानादिक्रियातोऽपि	२	१५	३	१५
आधिक्यं वर्णतो न हि	२	१६८	४	१४१
आधिदैविकमध्यात्मम्	२	११९	३	९३
आध्यात्मिकस्तु यः प्रोक्तः	२	९६	१	७७
आध्यात्मिकं तु तद्भेदाः	२	१०९	५	८५
आनन्त्यमेव भेदानाम्	२	८८	१	७२
आनन्त्येऽपि हि कार्याणाम्	२	११८	१	९२
आनन्दस्य तिरोभावः	२	२८६	१	२०९
आनन्दान्विन्दते क्रमात्	२	१८९	४	१५३
आनन्दांशतिरोभावः	२	९९	१	८०
आपाततस्तु सर्वेषाम्	२	३०७	१	२२५
आभासो ब्रह्मणो भवेत्	२	४६	२	३८
आयुर्भागक्रमेणच	२	१९१	३	१५४
आरोग्ये धर्मसिद्धिः स्यात्	२	७९	१	६६
आलस्यादन्नदोषाच्च	२	१८६	३	१५२
आविर्भावतिरोभावौ	२	१४०	१	११२
आ(दा)सक्तस्वांशवारणे	२	१८	२	१७
आसक्त्या भगवद्भक्तैः	२	३२०	३	२२९
आसन्न्योपासकानां तु	२	२०३	३	१६०

	प्रकरणं	श्लोकः	पादः	श्लो. -
आसुरादिमते तस्मात्	२	१०८	३	८
आह कृष्णोक्तमादित्तः	२	२२१	६	१६७
इ.				
इच्छामात्रप्रकटनम्	२	११३	१	८७
इच्छामात्राचिरोभावः	२	१०७	१	८०
इति निश्चित्य मनसा	२	२३४	३	१७९
इति नित्यश्रुतेरर्थः	२	१९	१	१८
इति श्रुत्यर्थमादाय	२	१८४	३	१५०
इत्येकादशसर्गसम्	२	३११	१	२२७
इदमेव विनिश्चित्य	२	३०४	१	२२३
इदानीं त्रिविधा जीवाः	२	५४	३	५१
इन्द्रियाणां प्रमाणत्वम्	२	१४७	१	१२१
इन्द्रियाश्चविनिग्राहः	२	२३८	३	१८२
इन्द्रियेभ्यो न भिद्यते	२	९६	४	७७
इष्टयौपासनकर्माणि	२	४४	१	३७
ई.				
ईशवाक्यं तु तस्यापि	२	६०	३	५८
ईपत्सत्त्वांशप्राकृत्यम्	२	१०५	३	८३
ईश्वरत्वात्तदिच्छायाः	२	२६८	३	२०२
ईश्वरालम्बनं योगः	२	२७४	१	२०५
उ.				
उच्छेदो भवतीति हि	२	२८	४	२७
उत्तमः परिकीर्तितः	२	१९७	२	१५७
उत्तमः परिकीर्तितः	२	२२२	२	१६८
उत्तमोत्तममेतद्धि	२	२५०	३	१९५
उत्तरे निर्णयं जगौ	२	३०	४	२९
उत्तरोत्तरघर्षेषु	२	१९६	१	१५६
उत्पद्यन्ते विलीयन्ते	२	१३९	३	११२
उत्पन्नारक्षिविधा जीवाः	२	१९	३	१८
उत्पाद्यैष प्रवर्तयेत्	२	१७७	४	१४७

	प्रकरणं	श्लोकः	पादः	पृष्ठं
उत्सवो यत्र वै हरेः	२	२४५	६	१९२
उदासीनतयोद्धेदात्	२	३१२	३	२२७
उदासीने स्वयं कुर्यात्	२	२३१	३	१७७
उद्वेगहानिर्गान्धर्वे	२	७९	३	६६
उपदेशे प्रकीर्तिताः	२	७४	२	६४
उपान्त्यानन्दपर्यन्तम्	२	१९०	१	१५४
उपायत्वं मयोदितम्	२	३०७	२	२२५
उपास्ये भेदकद्वयम्	२	२८१	२	२०७
उभयोः समवाये तु	२	३५	५	३३
उभयोर्हि परिज्ञाने	२	३१	१	२९
उभावेकीकृतौ लौके	२	१४४	१	११९
अ.				
ऋषीणां पूर्वचरित—	२	३३	३	३०
ए.				
एकं कल्पमुपाश्रित्य	२	५७	३	५५
एकं यामं हरौ नयेत्	२	२३२	२	१७८
एकंकालं द्विकालं वा	२	२३७	३	१८१
एकाकी निस्पृहः शान्तः	२	२४९	३	१९५
एकादश्युपवासादि	२	२४५	१	१९२
एकाश्रमेण वा तिष्ठेत्	२	१९१	१	१५४
एतत्सर्वं प्रयत्नेन	२	२४६	१	१९४
एतदभ्यसनाल्लोकः	२	६७	५	६१
एतद्देहावसाने तु	२	२३४	१	१७९
एतद्विरोधि यत् किञ्चित्	२	२३९	१	१८६
एतस्य तारतम्येन	२	१८९	१	१५३
एतन्मार्गद्वयं प्रोक्तम्	२	२५६	१	१९८
एतादृशस्तु पुरुषः	२	२१९	१	१६६
एतावन्मात्रताऽप्यस्ति	२	२१७	५	१६५
एते सर्वे विशेषेण	२	२९३	१	२१३
एवकारेण सर्वेषाम्	२	३०५	१	२२३

	प्रकरण	श्लोकः	पाद.	शृं
एवमन्यत्र सर्वज्ञः	२	१३२	४	९९
एवमेकप्रकारेण	२	१३३	५	१००
एवं कालस्तथा कर्म	२	११५	३	८८
एवं त्रयीधर्मपराः	२	२६४	३	२००
एवं योगं च साह्यं च	२	२०१	१	१५९
एवं सर्वत्र तद्भेदाः	२	१२६	३	९७
एवं सृष्टिप्रभेदेषु	२	१४६	१	१२१
ऐ.				
ऐश्वर्यं भगवद्भक्तम्	२	१०७	३	८४
ऐश्वर्यादि हरेर्भक्तः	२	२०४	३	१६०
क.				
कथितो भगवान् स्वयम्	२	५९	२	५७
कदाचिद्भगवान् वदेत्	२	२१	४	२०
कपिलादिर्महायोगी	२	३२१	१	२२९
करदण्डादिशास्त्रस्य	२	३९	३	३५
करौ पादौ शिरोन्तरम्	२	३२	२	३०
कर्तव्यमिति केचन	२	४५	४	३८
कर्तव्यं वेधवर्जितम्	२	२४५	२	१९२
कर्म चापि तथाऽऽचरन्	२	३२४	२	२२९
कर्तव्यो नान्यथा क्वचित्	२	७४	४	६४
कर्ता तेषु तथोदितः	३	५२	४	४७
कर्तारो हरिरथ तु	२	२८३	२	२०९
कर्तुर्भोक्षः क्रमाद्भवेत्	२	४	२	७
कर्तृविश्वास्ततः क्वचित्	२	१६५	२	१४०
कर्मणा स्फुरितो हरिः	२	२९४	२	२१३
कर्मणां गहना रीतिः	२	२६८	१	२०२
कर्म चापि त्रिधा भवेत्	२	२५७	४	२००
धर्मणा भवति क्वचित्	२	२७२	२	२०४
धर्मणो ह्यपि बोद्धव्यम्	२	२७०	१	२०३
धर्ममार्गं प्ररक्ष्यामि	२	२५६	३	१९८

	प्रकरणं	श्लोकः	पादः	पृष्ठं
कर्ममार्गे फलं तस्मात्	२	२७२	३	२०४
कर्ममार्गे दुरत्ययः	२	२७१	२	२०३
कर्मयोगादयः सर्वे	२	३१२	१	२२७
कर्मवद्ब्रह्मभेदाश्च	२	२८	१	२७
कर्म वेदे प्रकाश्यते	२	२४	२	२४
कर्मशाखागताश्चक्रे	२	२८	५	२७
कर्मासक्तास्तु ये तत्र	२	२८१	३	२०७
कर्मिणां पुनरागतिः	२	२०३	२	१६०
कस्यचित्केनचित्फलम्	२	३२२	२	२२९
किलौ जनिष्यमाणानाम्	२	२७९	३	२०६
कल्पः स्मृतिषु चिन्तितः	२	७५	२	६४
कल्पयित्वा विभागशः	२	९३	२	७६
कल्पसूत्रवदेव हि	२	४७	२	३८
कल्पसूत्रेषु वेदत्वम्	२	४२	१	३७
कल्पान्तास्तेन कीर्तिताः	२	५६	४	५४
कल्पितैरेव बाधः स्यात्	२	२२५	३	१७१
कल्पेषु च तथैव च	२	१४६	२	१२१
कल्पेषुऽस्मिन् सर्वमुक्त्यर्थम्	२	५९	३	५७
काणादादिमुनिश्रेष्ठाः	२	३२५	१	२३०
कामाभावेऽपि सिद्ध्यति	२	८	२	१०
कामितं फलति स्फुटम्	२	८	४	१०
काम्यादीनां विधिः श्रुतौ	२	१३	२	१३
कारणत्वं न चान्यथा	२	८७	२	७१
कारणत्वं न चैवास्ति	२	८७	३	७१
कारणे तत्त्वभेदतः	२	८६	३	७१
कारणेन च कार्येण	२	८५	३	७०
कारयेद्भगवत्क्रियाम्	२	२३१	२	१७७
कार्यतादिपरिज्ञानम्	२	१७७	३	१४७
कार्यभेदविभेदान् हि	२	९३	१	७६
कार्यादिशब्दवत्तस्मिन्	२	११७	३	८९

	प्रकरण	श्लोक	पाद	पृष्ठ
काल एकस्तयोः परम्	२	४४	४	३७
कालबाधान् कर्तव्यम्	२	४५	१	३८
कालवत्सकलं रूपम्	२	११२	३	८६
कालस्तु भगवान् परः	२	९७	२	७७
कालादिधर्महेतूनाम्	२	६८	१	६१
कालादिसाधनापेक्षा	२	६९	१	६२
काव्यादीनामसत्यत्वात्	२	८०	१	६७
किञ्चिदुद्गम एव सः	२	२८८	४	२१०
किञ्चिद्भक्तियुतथेत्स्यात्	२	३२३	३	२२९
किञ्चित्साधनमन्यथा	२	१२	२	१३
किन्तु हीनेषु जायते	२	२१६	४	१६४
किमु शब्दं निवारयेत्	२	३००	४	२२०
कुर्वाणास्त्रिविधा मताः	२	२५७	२	२००
कृतवानधिकं तथा	२	६२	४	५८
कृतार्थः स्वान् संशयः	२	२३४	२	१७९
कृत्वा वृथा वेपथराः	२	७१	३	६३
कृत्रिमं च ध्रुवस्वानम्	२	१३३	३	१००
कृपयाऽधमतां प्राप्य	२	२६९	१	२०३
कृपया सनकादिगः	२	६३	४	५९
कृपाक्रोधविभेदतः	२	२६८	६	२०२
कृपायुक्तस्य तु यथा	२	२२६	५	१७१
कृष्णमात्रैकमानसे	२	२१८	२	१६६
कृष्णमेव भजेद्बुधः	२	३०५	६	२२३
कृष्णसेवापर वीक्ष्य	२	२२७	१	१७२
कृष्णं नोपासते परे	२	७१	४	६३
कृष्णं परिचरेत्सदा	२	२३४	४	१७९
कृष्णं शीघ्रं फलिष्यति	२	३२९	४	२३०
कृष्णः संसारमोचकः	२	२५१	४	१९५
कृष्णार्थं तत्रप्रयुञ्जीत	२	२५१	३	१९५
कृष्णार्थं तत्रप्रयुञ्जीत	२	२५२	३	१९५

	प्रकरण	श्लोकः	पादः	पृष्ठं
कृष्णसङ्गोपनार्थाय	२	२८३	३	२०९
कृष्णे प्रेम भवेद्ब्रुवम्	२	३२७	४	२३०
कृष्णे सर्वात्मके नित्यम्	२	२४१	१	१८७
कृष्णोद्गमनहेतवः	२	३१२	२	२२७
कृष्णोऽनर्थस्य वारकः	२	२५२	४	१९५
कृष्णो ह्यर्जुनमत्रवीत्	२	३०४	२	२२३
कृष्णादिजीविकाशास्त्रम्	२	३९	१	३५
केवले काण्डद्वितयम्	२	९०	३	७३
केवले जडजीवता	२	११८	४	९२
केवलेन हि साह्येन	२	२०५	१	१६०
केवलेनापि योगेन	२	२०६	१	१६१
क्रमान्मुक्तिं स विन्दति	२	२०१	४	१५९
केवलाः कोशतो ज्ञेयाः	२	१५५	३	१३२
कैलासादिविभेदश्च	२	१३३	१	१००
कोटिष्वपि सुदुर्लभः	२	२१९	२	१६६
क्रमात् पञ्चविधो हरिः	२	२	४	३
क्रमेण मुक्तिमामोति	२	१८८	३	१५३
क्रियमाणं तथाचारन्	२	२१३	१	१६३
क्रियमाणे न धर्मः स्यात्	२	२२३	३	१७०
क्रियाज्ञानवतो हरेः	२	८९	४	७३
क्रियाज्ञानविभेदतः	२	८९	२	७३
क्रियाज्ञाने अपि स्वतः	२	९१	२	७४
क्रियामयानीन्द्रियाणि	२	९५	३	७६
क्रिययोरपि निश्चयः	२	१३५	४	१०१
क्रियाशक्तिप्रधानत्वात्	२	१०६	३	८३
क्रियोत्पत्त्यादयश्च सः	२	८४	४	७०
फ्रीडार्थं सर्वतो हरिः	२	१७०	२	१४२
क्वचिदिच्छापि भेदिका	२	१०९	६	८५
क्वचिदेव हरीच्छया	२	१७८	४	१४७
क्वचिदेवं भिदानयम्	२	१३४	४	१००
क्वचिद्भगवतोदितः	२	२२	४	२२

	प्रकरणं	श्लोकः	पादः	पृष्ठं
ख.				
खं वायुज्योतिरप् क्षितिः	२	९५	२	७६
ग.				
गजानुमानं नैव स्यात्	२	२९७	३	२१८
गणभेदो द्विधा मतः	२	११८	२	९२
गतः प्रेमभ्रुतः सदा	२	२१९	६	१६६
गतागतमवामुयुः	२	२६४	४	२००
गतिसाधनसंयुतम्	२	२५६	२	१९८
गन्धो भूतानि पञ्चैव	२	९५	१	७६
गर्भाधानादिसंस्काराः	२	३६	१	३४
गहना कर्मणो गतिः	२	२७०	४	२०३
गीता सङ्क्षेपतस्तस्याः	२	२२१	१	१६७
गीयन्ते बहुधर्षिभिः	२	२८	२	२७
गुणज्ञः सा त्रिधा मता	२	१३७	२	१०७
गुणतद्विविधं मतम्	२	१३३	६	१००
गुणानां स च लौकिकाः	२	१४८	२	१२२
गुणावतारस्त्वन्यः स्यात्	२	१३२	३	९९
गुणाः कार्यगतास्तथा	२	१२७	२	९७
गुणाः कार्यं तथा धर्मः	२	८४	३	७०
गुरुसेवा कर्मकृतिः	२	१९४	१	१५६
गृहं सर्वात्मना त्याज्यम्	२	२५१	१	१९५
गृहस्थस्य प्रकीर्तितम्	२	२४६	२	१९४
गृहादिरिव देहस्य	२	३५	३	३३
गोपीनां कामदो यतः	२	३१५	४	२२८
गोप्यो भावस्तथाऽभवन्	२	३०६	४	२२४
गोलकं चेति वा भिदा	२	१३४	२	१००
गौणी चाप्युपचारतः	२	१७६	२	१४६
ग्रन्थान् पुराणराक्यानि	२	७१	१	६३
घ.				
घटादिरिव नान्यथा	२	१३९	४	११२
घटादीनां यथोद्भवः	२	१३५	२	१०१

	प्रकरणं	श्लोकः	पादः	पृष्ठं
घटाघाकारसंयुतम्	२	१४२	२	११८
घटवज्ज्ञानतः स्थितिः	२	१६४	२	१४०
च.				
चकारात्मानमेव सः	२	१८	४	१७
चक्षुरस्माकमेव च	२	१२४	२	९६
चक्षुषैव भवेन्मतिः	२	२९८	४	२१९
चक्षुःप्रेरक एव नः	२	१२६	२	९७
चक्षुः स्वर्षशरीरं च	२	१२४	१	९६
चतुर्णां तत्पृथक् पृथक्	२	१९४	६	१५६
चतुर्थे तु व्यासानाम्	२	५६	१	५४
चतुष्टयमथापि वा	२	१९१	४	१५४
चन्द्रश्चन्द्राभिमानी च	२	१२५	३	९७
चन्द्रलोके सुखी भवेत्	२	२६१	४	२००
चातुर्मास्थानि सोमश्च	२	२	३	३
चातुर्होत्रविभागेन	२	२६	३	२६
चिदानन्दतिरोभावः	२	१०५	१	८३
चिदानन्दावपि तथा	३	१०६	१	८३
चिदानन्दांशयोः स्वतः	२	८७	४	७१
चोदनाम्प्रति चोदनाम्	२	३०९	२	२२७
छ.				
छन्दसः पाठहेतुत्वम्	२	७८	३	६५
छलयोगस्तथा साह्वयेम्	२	२७७	१	२०६
छलेनाधर्मवर्तिनः	२	२११	२	१६३
छले साध्येऽपि दुःखितः	२	२२४	२	१७०
ज.				
जगन्नाथे विह्वले च	२	२५५	१	१९८
जगुस्तेन न चान्यथा	२	३२५	४	२३०
जनयित्वा तु तादृशम्	२	२७४	२	२०५
जायस्वेति म्रियस्वेति	२	२७३	१	२०४
जिह्वोपुस्वपरायणाः	२	२१३	४	१६३

	प्रकरण	श्लोकः	पादः	शृङ्
जीवभेदास्त्रयो मताः	२	१२०	४	९३
जीवमन्निधिमात्रतः	२	२९३	२	२१३
जीवस्तद्विशगो यतः	२	१३७	४	१०७
जीवा एव हि सर्वत्र	२	६१	१	५८
जीवो दुःखी निगद्यते	२	२९३	४	२१३
जैमिनिः कर्मतत्त्वज्ञः	२	३०	१	२९
ज्ञानदुर्बलवाक्यत्वात्	२	३०२	१	२२१
ज्ञानदुर्बलमादानाम्	२	७०	३	६२
ज्ञानमार्गं त्वेतदेव	२	१०४	१	८२
ज्ञानं चापाततः फलम्	२	३००	६	२२०
ज्ञात्वा भक्तमुखेन हि	२	३२७	२	२३०
ज्ञानाङ्गे चित्तरोधे च	२	२०८	१	१६१
ज्ञानादिभिरुदीर्यते	२	१४	२	१३
ज्ञानादीनां हि सर्वेषाम्	२	३०५	३	२२३
ज्ञाने यर्हि मनोराज्यम्	२	२९५	१	२१६
ज्ञानिनस्तदभिव्यक्तौ	२	४	१	७
ज्योतिःशास्त्रफलं स्मृतम्	२	७५	४	६४
त.				
तथा कर्म पुनर्भवः	२	२६४	२	२००
तथा कृष्णाष्टमी चापि	२	२४५	३	१९२
तथाचारपरास्तुखाः	२	२१२	४	१६३
तथा चेन्नरको न हि	२	१८०	४	१४८
तथा तथा साधनेषु	२	२४०	३	१८७
तथा निर्गहमाचरेत्	२	२५४	४	१९६
तथाऽपक्षय एव च	२	१४३	२	११९
तथापि यतते कश्चित्	२	१७८	३	१४७
तथा प्रादुर्भवत्यजः	२	१४१	४	११८
तथा युक्तार्थचोषाय	२	१७२	३	१४३
तथाऽल्पस्तस्य सञ्चरः	२	७६	४	६५
तथा वाक्यत्वनिष्पत्तेः	२	१६३	३	१३९
तथा घट्टण्डनासिनः	२	१३३	२	१००

	प्रकरण	श्लोक	पाद	शृङ्ख
तथा स्थानपुरःसरम्	२	२३०	४	१७७
तथैव कर्मविज्ञानम्	२	१७९	३	१४८
तथैव विधिवत् कार्यः	२	१८५	३	१५१
तथैवाथो वेदराशेः	२	७४	३	६४
तदभावे यथैव स्यात्	२	२५४	३	१९६
त एव पश्यन्त्यचिरेण तावकम्	२	३१८	३	२२८
तच्छब्देषु न लीनता	२	१६९	४	१४२
तच्चेत्यक्तं न शक्यते	२	२५१	२	१९५
तच्चेत्यक्तं न शक्यते	२	२५२	२	१९५
ततोऽन्यानि भवान्तरे	२	२९२	४	२१२
ततो भागवतं कृतम्	२	६७	४	६१
तत्कर्म प्रकटं तावत्	२	११०	३	८५
तत्कृष्णो साधयेद्भुवम्	२	२३६	४	१८१
तत्तद्रूपेण लोकेषु	२	१९०	३	१५४
तत्तद्देवोपासकानाम्	२	२६५	१	२०१
तत्तु शीघ्रं परित्यजेत्	२	२३९	२	१८६
तत्त्यागे दूषणं नास्ति	२	२३१	५	१७७
तत्पोषेऽन्यस्व वै फलम्	२	२६७	४	२०२
तत्प्रकारपुराणतः	२	५३	२	५०
तत्फलं नान्यथा भवेत्	२	३०७	४	२२५
तत्फलं परिकीर्तितम्	२	२७३	४	२०४
तत्साधनं नवविधा	२	२२०	३	१६७
तत्साधनं च स हरिः	२	३	१	५
तत्तत्सायुज्यरूपादि	२	२६५	३	२०१
तत्सायुज्यादिसिद्धिः स्यात्	२	२६७	३	२०२
तत्सुखं स्वःपदास्पदम्	२	५	६	८
तत्र कल्प्या ह्यनेकधा	२	१६२	४	१३९
तत्र तिष्ठेत् तत्परः	२	२५५	४	१९८
तत्र धर्मः कथं भवेत्	२	२१४	२	१६३
तत्र प्रेमातिसौख्यदम्	२	३१४	४	२२७
तत्र योगादिकल्पना	२	१७५	४	१४५

	प्रकरणं	श्लोकः	पादः	पृष्ठं
तत्र व्याकरणादीनां	२	१५४	१	१३१
तत्राऽऽसकरवालादि	२	१७५	१	१४५
तत्रैव प्रतितिष्ठति	२	१०७	४	८४
तथा सत्त्वादिभिः पुनः	२	११४	२	८८
तदंशत्वाद्भविष्यति	२	२२	२	२२
तदक्षरस्युदीर्यते	२	९८	४	७९
तदज्ञाने सर्वमौढ्यम्	२	४९	१	४३
तदधीनत्वतः सदा	२	३०५	४	२२३
तदनुद्गम एव च	२	१०५	२	८३
तदन्येषां मतानां तु	२	२१०	३	१६२
तदभावाद्गौ सदा	२	१४०	४	११२
तदभावाद्वासुदेवे	२	१६९	३	१४२
तदभावे स्वयं वापि	२	२२८	१	१७४
तदभिव्यक्तितः फलम्	२	९२	२	७४
तदभिव्यक्तितः सर्वम्	२	१७	३	१७
तदर्विरादिभूमादि-	२	२३	३	२३
तदर्थं प्रथमं पृथक्	२	२६	२	२६
तदवस्थापरित्यागात्	२	५५	३	५१
तदस्माकमथापि वा	२	१४५	२	११९
तदा कल्पान्तपर्यन्तम्	२	२७६	३	२०५
तदाचाराह्यौकतश्च	२	३४	१	३१
तदाधारतया स्थितः	२	१०१	४	८१
तदुक्तं सर्वथा मृषा	२	८३	४	६९
तद्गुदाहरणे श्लेषः	२	१७५	३	१४५
तद्गुद्रेकोऽसत्ताने स्यात्	२	२६८	५	२०२
तद्गुपासनया ज्ञानात्	२	१०३	३	८२
तदेकं भगवद्द्रूपम्	२	१११	१	८६
तदिनात्राधिकस्य हि	२	२४८	४	१९५
तदमोद्गम एव च	२	२९१	४	२११
तद्रूपं तत्र च स्थितम्	२	२२८	४	१७४
तद्रूपेणोपवर्ष्यते	२	१४५	४	११९

	प्रकरणं	श्लोक	पादः	शृङ्ख
तद्विस्तारो भागवतम्	२	२२१	३	१६७
तद्वासत्वाद्भागवतम्	२	६४	३	५९
तन्नाश उपचर्यते	२	१६३	२	१३९
तन्मात्राणि च भूतानाम्	२	१२७	१	९७
तपसा मानसा मखाः	२	१९४	४	१५६
तपः पर्यटनं क्रमात्	२	१९४	२	१५६
तपःस्वाध्यायनिरतः	२	१८७	३	१५२
तमथेति त्रिधा तु तत्	१	२८७	४	२०९
तमसा वाप्यनेकधा	२	५१	४	४७
तमोऽर्वाक् प्रतिपादके	२	२८५	२	२०९
तयोः कार्ये तथैव च	२	८८	२	७२
तयोः सत्त्वे प्रयोजनम्	२	७०	२	६२
तैर्को मीमांसया युतः	२	८२	४	६८
तस्य चैत्परमा भक्तिः	२	१९६	३	१५६
तस्य त्रिविधरूपत्वात्	२	१४९	१	१२२
तस्य नामत्रयं मतम्	२	१५२	२	१२७
तस्य सर्वमशक्यं स्यात्	२	२२६	३	१७१
तस्य स्थानं तु सर्वत्र	२	२८६	३	२०९
तस्यायमुपचर्यते	२	१००	२	८०
तस्यैवोद्भूतरूपत्वात्	२	९१	१	७४
तस्माच्चरानि तानि तु	२	८६	४	७१
तस्माच्चमुद्भवोत्सृज्य	२	३०९	१	२२७
तस्मात्सर्वत्र वाचकः	२	१६१	६	१३८
तस्मादन्यवन्नो मृषा	२	३११	४	२२७
तस्माद्वाक्यं सर्वमेव	२	१७३	३	१४३
तस्माद्वेदादिरेवात्र	२	१४९	३	१२२
तस्माद्वेदोक्तमार्गेषु	२	२१०	७	१६२
तस्मिन्नण्डानि कौटिशः	२	१०१	२	८१
तं प्रकारमिहोवाच	२	३२१	३	२२९
तादृग्वाक्ये ततोऽन्यतः	२	१६०	२	१३६

	प्रकरणं	श्लोकः	पादः	पृष्ठं
तादृशस्य बलाद्वापि	२	१९९	३	१५८
तादृशैरपरैर्देवैः	२	१३०	३	१९९
ताभ्यां चलति वाक्पतिः	२	१७४	२	१४५
तामसं कर्म कुर्वाणः	२	२६०	३	२६०
तामसं कर्म कुर्वाणः	२	२६२	३	२००
तामसं कर्म कुर्वाणः	२	२६३	५	२००
तामसः सात्त्विकं कुर्वन्	२	२६३	१	२००
तारतम्यं न चैव हि	२	१८२	२	१४९
तारतम्यं विचारयन्	२	२३९	४	१८६
तिरोधानं भविष्यति	२	१९६	४	१५६
तिरोधानैर्हरिर्बभौ	२	१७६	४	१४६
तिरोभावस्तथैव स्यात्	२	१४२	५	११८
तिलकं लिङ्गमेव तत्	२	२४४	४	१८९
—तीरस्थितिवदेव तत्	२	३१४	२	२२७
तीर्थपर्यटनं श्रेष्ठं	२	२४७	५	१९४
तुलसीकाष्ठजा माला	२	२४४	३	१८९
तुष्यत्याशु जनार्दनः	२	३१७	४	२२८
वृत्तीये वन्यभेदाः स्युः	२	१९३	३	१५५
वृत्तीयो यदुदाहृतः	२	२७३	२	२०४
ते दुर्लभतराः कलौ	२	२१४	४	१६३
तेन तद्दृढयं स्मृतम्	२	४९	२	४३
तेन त्रितयमीर्यते	२	५४	४	५१
तेन भागवतं कृतम्	२	६२	६	५८
तेन मूले विनिन्दिता	२	२०९	४	१६२
तेन शारदास्तथा कृताः	२	३२	६	३०
तेनापि क्रियमाणस्तु	२	४३	३	३७
तेनैव श्रेरितः कृताः	२	२६	६	२६
ते भिन्ना अंशतः परे	२	१७५	२	१४५
तेषां प्रकृतिर्विचिन्त्यात्	२	३०	३	२०
तेषां सृष्टस्पतिमुखाः	२	२८३	१	२०९
तेषां भिन्नतया पाठे	२	३८	३	२७

	प्रकरणं	श्लोकः	पादः	पृष्ठं
ते हि पापण्डिनो ज्ञेयाः	२	२८४	३	२०९
ते सर्वे पूर्वजैर्धृताः	२	२४	४	२४
तौ प्रमाणं न सर्वथा	२	२०८	२	१६१
त्यक्त्वा मार्गं ध्रुवफले	२	२२४	३	१७०
त्रयाणां येन केनापि	२	२५४	५	१९६
त्रयोऽपि वैदिका भिन्नाः	२	१५९	३	१३६
त्रयो भेदाः पृथङ्मताः	२	११९	२	९३
त्रायते त्राति विश्वात्मा	२	१८३	३	१४९
त्रिकालं चापि पूजयेत्	२	२३७	४	१८१
त्रिदण्डं परिगृह्णीत	२	१९२	१	१५५
त्रिरूपेणोपवर्णयेत्	२	८५	२	७०
त्रिविधं दुःखमेतद्धि	२	२९५	३	२१६
त्रिषु स्वाश्रमधर्मेषु	२	१९७	३	१९७
द.				
दग्धकर्ममलाशयः	२	२०६	२	१६१
दण्डस्यैकस्य धारणम्	२	१९२	४	१५५
ददाति तावता नित्यम्	२	३२२	३	२२९
दम्भादिरहितं नरम्	२	२२७	२	१७२
दयया सर्वभूतेषु	२	३१७	१	२२८
दर्शादिकालनिर्धारः	२	७५	३	६४
दर्शादिषु तदङ्गेषु	२	१६१	३	१३८
दर्शनेनान्यथा तु तत्	२	३१९	४	२२८
दशदिक्षु तु ते त्वत्र	२	१३०	१	९९
दशमस्त्वमसीत्यादौ	२	२९८	१	२१९
दानव्रततपोधरैः	२	३०८	२	२२७
दुःसाभावः सुखं चैव	२	१६	१	१५
दुर्बुधेस्तु ततो द्वयम्	२	२९	४	२९
दुर्वोधं भजनादृते	२	६०	४	५८
दुर्लभेति न सोच्यते	२	१९६	६	१५६
दुष्टं वा मोचयेत्कचित्	२	२६९	६	२०३

प्रकरणं	श्लोकः	पादः	पृष्ठं	
धर्मयोः सुखदुःखयोः	२	२९०	२	२११
धर्मवत्सुखदुःखयोः	२	२९०	४	२११
धर्मस्तेनैव नान्यथा	२	१७९	४	१४८
धर्मस्य नररोहयोः	२	४८	४	४०
धर्मस्योपकृतिः स्मृतिः	२	३५	४	३३
धर्महीनस्तत्सहितः	२	५३	५	५०
धर्मः पुष्टो न चान्यथा	२	३५	६	३३
धर्मः श्रौतो भवेद्भुवम्	२	४३	४	३७
धर्मः सम्पद्यते पद्भिः	२	४१	५	३६
धर्मादीनां तथा चास्य	२	२३९	३	१८६
धर्माधर्मौ तथा मतेः	२	१६०	४	१३६
धर्मिणस्तु सुखं स्मृतम्	२	२८९	२	२१०
धर्मं हेतुः क्वचित्कीर्तिः	२	८०	३	६७
धर्मो ह्यर्थेन साधितः	२	१६	४	१५
ध्यानादिभिर्यथा मूर्तेः	२	१५	१	१५
ध्वंसश्चापि तदुच्यते	२	११७	२	८९
न.				
न कदाचिदुदाहृतः	२	११६	२	८८
न क्वचित्कर्हिचिद्भवेत्	२	१७९	२	१४८
न च ग्रस्तमनन्तरम्	२	५	४	८
न च भक्त्या यथा तथा	२	३२४	६	२२९
न च स्वर्गादिलोकेषु	२	७	१	१०
न तत् तत्त्वं तदेव तत्	२	११६	४	८८
न तु सर्वात्मना लयः	२	३०३	४	२२२
न तैरिष्टेन युज्येत	२	२१०	५	१६२
न दूषणमिहाण्वपि	२	१६३	४	१३९
न दृष्टः श्रुतपूर्वो वा	२	३०६	१	२२४
न धर्मैरधिको गणः	२	११७	६	८९
न ध्रुवोपरि तद्गतिः	२	६	४	९
न नित्यं कर्म सिद्ध्यति	२	१३	४	१३
न निरूप्यं हि सर्वथा	२	२७२	४	२०४

	प्रकरणं	श्लोकः	पादः	शृं
न प्रकाशः कदाचन	२	११५	२	८८
न प्रतिस्फुरणं रूप—	२	१३६	१	१०२
न प्रमाणं कथञ्चन	२	२०८	४	१६१
न प्रवर्तयितुं शक्ताः	२	१८०	३	१४८
न भवन्ति तदिच्छया	२	१४६	४	१२१
न भविष्यति यस्य हि	२	२२६	२	१७१
न मनोरथवार्तया	२	७०	४	६२
न युक्तः सर्वथा यस्मात्	२	३०६	२	२२४
नरकस्त्वन्यथाभावात्	२	२७९	३	१६२
नरकात्पुनरावृत्त्या	२	२८५	३	२०९
नरकापैव भवतः	२	२०७	३	१६१
नरके न भवेत्पानः	२	२१६	३	१६४
न विष्यर्भस्य कर्हिपितृ	२	१७७	२	१४७
न विषित्तात्मदर्शनम्	२	२९९	२	२१९
न विभोषोऽग्नि लोकेऽग्निन्	२	१८२	१	१४९
न शब्दात्पुत्रिचारितान्	२	२९६	४	२१६
न शुद्धत्वं कदाचन	२	१३६	४	१०२
न शङ्करणं मतम्	२	१७२	२	१४३
न भोगानि कथञ्चन	२	४४	२	३७
नष्टाहम्मताभिदः	२	१९८	२	१५८
न मृत्युपं सृष्टेच्छुतिः	२	३५	२	३३
न मृत्योऽपि पतेद्दुधः	२	२१०	८	१६२
न हि मर्याम्भना फलम्	२	३१२	४	२२७
नाऽऽक्रान्तागहितं पदम्	२	१७२	४	१४३
नाह्नयं पूर्येदितम्	२	७७	४	६५
नानादान्तरन्वस्यन्त्रजम्	२	५६	२	५४
नानाधर्मयुताम्पा	२	१५९	४	१३६
नानाधर्मो ह्यनेकधा	२	५२	२	४७
नानापोनिषु मन्मथः	२	३८५	४	२०९
नानायुष्टिप्रकाश हि	२	५२	१	४७
नान्यथा तु कथञ्चन	२	३१६	४	२२८

प्रकरण	श्लोकः	पादः	पृष्ठ
नान्यथा सर्वदा भवेत्	२९९	४	२१९
नान्यः सेव्यः कदाचन	१०८	४	८४
नाममात्रेण सा प्रमा	१४९	२	१२२
नामसृष्टौ निरूप्यते	१६७	२	१४१
नामानि च कृतानि च	२४९	२	१९५
नामोच्चारणमेव वा	२४२	२	१८८
नार्थो ग्राह्यः कथञ्चन	१६५	४	१४०
नासाध्यं किञ्चिदस्ति हि	१७८	२	१४७
नास्ति मुख्यं परं महत्	३२६	२	२३०
निघण्टुविद्युतावपि	७६	२	६५
नित्यकर्मप्रसिद्ध्यर्थम्	१३	१	१३
नित्यगः सकलाश्रयः	१०६	४	८३
नित्यवद्बोध्यते क्वचित्	३८	२	३४
नित्यश्राद्धादिकर्माणि	३६	३	३४
नित्यं काम्यं तु वैकृतम्	३	४	५
नित्यानुमेयवेदस्तु	३७	३	३४
नित्या ब्रह्मसुखात् पृथक्	१३८	२	१११
नित्ये स्वर्गफलं नान्यत्	११	३	१२
निद्रा चित्चेन्द्रजालता	१२२	२	९६
निरुक्तं व्याकृतिस्तथा	७३	२	६३
निरुक्तस्याङ्गता प्रोक्ता.	७६	३	६५
निर्णयं पूर्वं उक्तवान्	३०	२	२९
निर्णयः पृथगेव हि	२८	६	२७
निर्णयो बहुभिर्नष्टः	३१	३	२९
निर्वन्धेन फलत्येषः	३२४	५	२२९
निर्भयो निःस्पृहस्ततः	२४२	४	१८८
निर्हेतुकमदम्भतः	२४३	४	१८८
निपिद्धेतरभावतः	२६५	६	२०१
निष्कामत्वात्स्वयोग्यतः	३१६	२	२२८
निष्ठायामधिकं फलम्	१९६	२	१५६
नैतावता कृत्रिमत्वम्	१६८	१	१४१

	प्रकरणं	श्लोकः	पादः	श्रुं
नैपुण्यं पाठतः क्वचित्	२	८०	४	६७
नैव किञ्चित्करोमीति	२	२०५	३	१६०
नोक्तास्ते हि विशेषतः	२	८८	४	७२
नोपयोगः कथञ्चन	२	८०	२	६७
न्यायस्तु नीतिशास्त्रं हि	२	८२	३	६८
न्यायान्नित्यानुमेयतः	२	३४	२	३१
न्यासे सर्वपरित्यागी	२	१९८	१	१५८
प.				
पञ्चकर्मविधानेन	२	३२४	३	२२९
पञ्चधा कर्मसद्ग्रहः	२	३७	२	३४
पञ्चाभिरव्यापने ध्रुवौ	२	२३	६	२३
पञ्चात्मकं द्विरूपं च	२	१	१	२
पञ्चाशद्वर्णरूपध	२	१५१	१	१२४
पटवद्वाक्यभेदध	२	१५७	३	१३५
पठनीयं प्रयत्नेन	२	२४३	३	१८८
पठनीयं प्रयत्नेन	२	२५३	३	१९६
पठिनं भक्तिहेतुकम्	२	६५	२	६०
पठेद्य निपरमं कृत्वा	२	२३२	३	१७८
पतन्ति नरके घोरे	२	२११	३	१६३
पतत्यर्षीरशिरास्ततः	२	२५९	२	२०७
पदद्वयं मुमिहन्तम्	२	१७४	१	१४५
पदनिर्गन्नाद्रेदे	२	७६	१	६५
पदभ्रात्यं नतः परम्	२	६१	६	५८
पदं न वाचकं वाक्ये	२	१५६	१	१३३
पदानामानुपूर्वी तु	२	१६२	३	१३९
पदानि बहुधाः गन्ति	२	१७४	३	१४५
पदान्तरप्रवेनेन	२	१५७	१	१३५
पदार्थान्तरनिधारे	२	२०८	३	१६१
पदे गन्नादुदीरिता	२	१७१	४	१४२
पदे तेनापेनाचक्रः	२	१५५	२	१३२

	प्रकरणं	श्लोकः	पादः	शृङ्खला
पदे वर्णे तथैव च	२	१५९	२	१३६
परधर्मात्स्वनुष्ठितात्	२	१९५	२	१५६
परधर्मो भयावहः	२	१९५	४	१५६
परपीडादिसम्भवे	२	२४७	४	१९४
परमात्मत्वमस्य हि	२	१०३	४	८२
परमात्माऽभवत् पुरा	२	९८	२	७९
परं तस्य हि साधनम्	२	३२६	४	२३०
परं दर्शनसाधनम्	२	३२०	४	२२९
परिचर्या सदा कुर्यात्	२	२२८	३	१७४
परिणामस्तु तत्कार्यम्	२	११४	३	८८
परिणामाधिक्यतश्च	२	१४४	३	११९
परिनिष्ठा विवर्धते	२	२४०	४	१८७
परोक्षकथनं मतम्	२	९	२	११
पर्यटेत्कृष्णतत्परः	२	२४९	४	१९५
पशुपुत्राद्यभावे तु	२	१३	३	१३
पशुबन्धयाजी सर्वान्	२	१०	१	१२
पश्चात्किञ्चित्सुखं भवेत्	२	२०७	४	१६१
पश्चाद्दक्ष्ये तयोर्गतिम्	२	३१	४	२९
पश्चाद्वा गौणकालेऽपि	२	४५	३	३८
पश्चादिविकृतौ फलम्	२	११	४	१२
पाकयज्ञादिकं तथा	२	३६	४	३४
पाक्षिकं तद्वि साधनम्	२	३२१	४	२२९
पाठज्ञानाक्षमा द्विजाः	२	२५	२	२६
पाताले सुखभाग्भवेत्	२	२६०	४	२००
पापण्डमतवर्तनात्	२	२११	४	१६३
पापण्डवचनं मतम्	२	३०२	२	२२१
पिता चरेद्यथा बाले	२	३१५	१	२२८
पितृलोके महीयते	२	२६३	२	२००
पीडया क्रोधतः क्वचित्	२	२६९	४	२०३
पुच्छत्वं परमात्मनः	२	१०३	२	८२
पुण्यशेषं समादाय	२	२५९	३	२००

	प्रकरणं	श्लोकः	पादः	शृं
पुण्यस्य तु तिरोधाने	२	२५९	१	२००
पुनः सृष्टौ तथैश्वर्यम्	२	२०३	१	१६०
पुनर्जन्म भवेद्भवम्	२	१९०	२	१५४
पुराणमित्र सन्मतम्	२	८१	२	६८
पुराणमूलकं चापि	२	४७	३	३८
पुराणं भूलमस्य हि	२	३८	४	३४
पुराणं वेदवत् पूर्वं-	२	४८	१	४०
पुराणार्थं त्वतः पुनः	२	६५	४	६०
पुराणे च ततोऽन्यत्र	२	१६२	१	१३९
पुरुषः प्रकृतिर्महान्	२	९४	२	७६
पुरुषार्थद्वयं मतम्	२	१६	२	१५
पुरुषार्थस्य रूपतः	२	१७	४	१७
पुरुषो विहितः षोडा	२	३२	१	३०
पूर्णमासः षशुम्नशा	२	२	२	३
पूर्णसुप्तममीरितम्	२	२५०	४	१९५
पूर्णरूपनिरोभायः	२	१४३	३	११९
पूर्वं भगवतोदितम्	२	६४	४	५९
पूर्वं येनोपलब्धवान्	२	३२१	२	२२९
पूर्वगद्गुःस्रधर्मतः	२	२८९	४	२१०
पूर्वसंस्कारवन्मत्र	२	२१७	१	१६५
पूर्वप्यीचारेतः प्रमा	२	३९	२	३५
पूर्वाचारेण सम्प्राप्तम्	२	३८	३	३४
पोषितश्चाक्षदग्नेन	२	१४५	३	११९
पौगणिसानां च तथा	२	२६५	५	२०१
पौष्पस्य मभाजनम्	२	३२०	२	२२९
प्रकृता प्रकृते भिदा	२	२८०	२	२०६
प्रकृतौ जायते हरिः	२	३१३	२	२२७
प्रकृतौ भगवन्कृतः	२	६४	२	५९
प्रकारधाप्ययं प्रोक्तः	२	३१९	३	२२८
प्रकारमेता दोषाय	२	१४६	३	१२१
प्रकारभेदे पूर्वं तु	२	२७	१	६७

प्रकरण	श्लोकः	पादः	पृष्ठं	
प्रकीर्णकानां सर्वेषाम्	२	२७३	३	२०४
प्रकृतिः पुरुषश्चोभौ	२	९८	१	७९
प्रकृतिप्रत्ययो लोके	२	१६७	३	१४१
प्रकृतिस्तत्र संराध्या	२	२८०	३	२०६
प्रकृतीनां पुनस्तथा	२	१२८	२	९७
प्रक्रिया न विरुध्यते	२	२२५	२	१७१
प्रतिकूले गृहं त्यजेत्	२	२३१	४	१७७
प्रतिपचिरियं सर्वा	२	१९२	५	१५५
प्रतिपाद्येशलीलायाः	२	६५	३	६०
प्रतिबन्धादपि क्वचित्	२	२४७	२	१९४
प्रतिमन्वन्तरं पृथक्	२	१३०	४	९९
प्रत्यक्षेणापि विज्ञानम्	२	३००	१	२२०
प्रत्यब्दं वृक्षवत्कल्पाः	२	५८	३	५६
प्रत्येकं पूर्णता वाक्ये	२	१६१	१	१३८
प्रथमे वा प्रतिष्ठितः	२	१९७	४	१९७
प्रधानत्वादनेकधा	२	२६८	४	२०२
प्रपञ्चभेदात्तत्त्वानाम्	२	१६८	३	१४१
प्रभुत्वेन हरेः स्फूर्तौ	२	१०२	१	८१
प्रभुवत्फलसाधकः	२	१०९	२	८५
प्रमाणं तच्च कीर्तितम्	२	१४९	४	१२२
प्रमाणं सर्वथैव तत्	२	८१	६	६८
प्रमाणानां तथा सति	२	२९७	२	२१८
प्रमितौ तत्प्रयुज्यते	२	४९	४	४३
प्रमेयं हरिरेवैकः	२	८४	१	७०
प्रायश्चित्तमिति ह्येष	२	३७	१	३४
प्रयाजादि स्तुगादि यत्	२	३	२	५
प्रवर्तकत्वं कृष्णस्य	२	१७७	१	१४७
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च	२	३०९	३	२२७
प्रवृत्तिमार्गनिष्ठत्वात्	२	६	३	९
प्रवृत्तिर्जीविका लोके	२	३४	३	३१
प्रवृत्त्यर्थं तु सर्वत्र	२	५५	१	५१

	प्रकरणं	श्लोकः	पादः	श्लो
प्रसङ्गादाह पाण्डवे	२	५९	६	५७
प्रसिद्धेलोक उच्यते	२	५	२	८
प्राकृत्येपत्तिरोधान—	२	१७६	३	१४६
प्राकृतं रूपमेतद्धि	२	३	३	५
प्राग्देहविनिपाततः	२	२९२	२	२१२
प्राणान् वित्तमिभं परम्	२	२१९	४	१६६
प्राणिमात्रस्य सर्वतः	२	१४८	४	१२२
प्राणः कण्ठमर्तरपि	२	२५४	२	१९६
प्रातिशाख्यं तु शब्दगम्	२	७७	२	६५
प्रादुर्भावो हरेस्तदा	२	१४२	४	११८
प्राप्तमानीह भुज्यन्ते	२	२९२	३	२१२
प्राप्तुयाद्यन्नपानपि	२	३०८	४	२२७
प्रामाण्यं नान्यथा क्वचिन्	२	८२	२	६८
प्रेतान् भूतगणांधान्ये	२	२६६	३	२०२
प्रेमसेवात एव स्वान्	२	९२	५	७४
प्रेम्णा सेवा तु सर्वत्र	२	३२३	१	२२९
प्रेम्णैव सर्वतोऽत्यर्थम्	२	३१५	३	२२८
प्रेम्णोऽन्यत्माधनं लोके	२	३२६	१	२३०
प्रेरको भगवानात्मा	२	१८१	३	१४९
फ.				
फलनः सुगमर्ध्व	२	६९	३	६२
फलमेतन्न चान्वया	२	२७५	२	२०५
फलं तु सर्वमेवात्र	२	२२	१	२२
फलं प्रेम च माधनम्	२	२२०	२	१६७
फलार्थं लक्षणा प्रोक्ता	२	१७६	१	१४६
फलान्ते तु प्रवृत्तस्य	२	२०९	१	१६२
फलान्ते तु स्तुतो कृष्ण—	२	२१०	१	१६२
घ.				
बहुवन्मविपाकेन	२	२७४	३	२०५
बहुप्रकारमेकं हि	२	२४	१	२४
बहिरन्वयं सर्वतः	२	१०५	४	८३

	प्रकरणं	श्लोकः	पादः	पृष्ठं
बहुरूपः स्वभेदतः	२	१५१	४	१२४
वालानुशासनार्थाय	२	९	३	११
बुद्धिः खानि तथा मात्राः	२	१३४	३	१००
बुद्धिश्चाहमभेदतः	२	९७	४	७७
बुद्धिमानादरं तस्मिन्	२	२२४	१	१७०
बुद्धिसौकर्यसिद्ध्यर्थम्	२	८५	१	७०
बुद्धे कृष्णे तदिच्छया	२	८३	२	६९
बुद्धेर्बुद्धिः स्थितिर्नाम	२	१३७	१	१०७
बोद्धव्यं च विकर्मणः	२	२७०	२	२०३
बौद्धाश्चतुर्विधाः पूर्वम्	२	२८२	३	२०७
ब्रह्मकूटस्थाव्यक्तादि—	२	१००	३	८०
ब्रह्मणापि न बुद्ध्यते	२	२६८	२	२०२
ब्रह्मणा सह मुक्ता	२	२०३	४	१६०
ब्रह्मणोऽपि तथा सत्ये	२	१३२	१	९९
ब्रह्मप्रकरणं सार्तम्	२	४७	१	३८
ब्रह्मभेदास्तथा परे	२	१२१	२	९५
ब्रह्ममात्रप्रकाशस्तु	२	६३	३	५९
ब्रह्मरूपं परं नुमः	२	१	४	३
ब्रह्मलोकं परं गतः	२	१८८	४	१५३
ब्रह्मलोकप्रवृत्तानाम्	२	२०२	१	१५९
ब्रह्मान्तःकरणं तथा	२	१२८	४	९७
ब्रह्मैव तदिदं तथा	२	१८४	२	१५०
भ.				
भक्तं वै मोचयेत् क्वचित्	२	२६९	२	२०३
भक्ताधिकारिणां मुक्तिः	२	२०२	३	१५९
भक्तावत्यादरेणैव	२	३१३	१	२२७
भक्तिं जनयति ध्रुवम्	२	२७४	४	२०५
भक्तिः स्वतन्त्रा शुद्धा च	२	१९६	५	१५६
भक्तिमार्गं समाविशेत्	२	२२४	४	१७०
भक्तिर्भवति नैष्ठिकी	२	२७५	४	२०५
भक्तिसत्त्वपतिपादिका	२	२२०	४	१६७

	प्रकरणं	श्लोकः	पादः	पृष्ठं
भक्त्यात्वाद्यो द्वितीयस्तु	२	१४०	३	११२
भगवत्त्वं यतस्तेषाम्	२	८६	३	७१
भगवद्भतिरिक्तानाम्	२	१३५	१	१०१
भगवत्सङ्गवर्जिताः	२	१३९	३	११२
भगवद्वाचकत्वतः	२	१५३	२	१२९
भगवन्मार्गवर्तिभिः	२	२८२	२	२०७
भगवन्मूर्तितासिद्धयै	२	२४	३	२४
भगवान्स्वयमुक्तवान्	२	३११	२	२२७
भजनेन हि तादृशम्	२	२७१	४	२०३
भजन् कृष्णमनाभयम्	२	३०६	२	२२४
भजन् कृष्णमवाप्नुयात्	२	२५४	६	१९६
भजन् मुच्येत जन्मभिः	२	२१७	२	१६५
भजेज्जिज्ञासुरादरात्	२	२२७	४	१७२
भवत्येतन्न चान्यथा	२	३०२	४	२२१
भवत्येव न संशयः	२	२९५	४	२१६
भवत्प्रवाहोपरमं पदाम्बुजम्	२	३१८	४	२२८
भवस्त्यन्येषु केवलः	२	५३	४	५०
भविष्यामीति या हरेः	२	१४१	२	११८
भवेत्प्रेमाऽखिले किमु	२	३२८	४	२३०
भावनातस्तु सत्फलम्	२	२७६	४	२०५
—भावना रहितः सुहृत्	२	३२८	२	२३०
भावयुक्तस्य धर्मस्य	२	४९	३	४३
भावस्याज्ञानतः कर्म—	२	२१	१	२०
भार्यादिरनुकूलश्चेत्	२	२३१	१	१७७
भाषाभेदैरनेकधा	२	१५४	४	१३१
भिक्षायामपि संयमः	२	१९३	४	१५५
भिक्षाण्डं प्रविशेद्वरिम्	२	२०४	४	१६०
भुवनद्रुमरूपिणः	२	५८	४	५६
भूतघक्ष्मो घ्वनिर्वर्णः	२	१६७	१	१४१
भूतादिसुखभाग्भवेत्	२	२६३	४	२००
भेदात्तदधीतिषु	२	२७	४	२७

	प्रकरणं	श्लोकः	पादः	पृष्ठं
भेदाद्वैजात्यतथापि	२	४४	३	३७
भोगान् भुक्त्वा तथाविधान्	२	१९०	४	१५४
भ्रान्तानां बहुशः फलम्	२	२५६	४	१९८
म.				
मदे सुखसमुद्भेदः	२	२९१	१	२११
मध्यभूतानि च क्रमात्	२	१२७	४	९७
मध्यस्थस्तु पुरन्दरः	२	१३०	२	९९
मनः पडिति भेदतः	२	९५	४	७६
मनःप्रेरक एव नः	२	१२५	४	९७
मनश्चन्द्रशरीरं च	२	१२३	३	९६
मनश्चान्नमयं वेदे	२	१४५	१	११९
मनसा शक्यते कर्तुम्	२	२९९	३	२१९
मनस्याविशते निजे	२	२४०	२	१८७
मनोधर्माश्च ये चान्ये	२	१३९	१	११२
मनोऽस्माकं तथैव च	२	१२३	४	९६
मन्त्रकर्मविभेदतः	२	४०	४	३६
मन्त्रमात्रे तथैव च	२	१६१	४	१३८
मन्त्रस्यापि विधानतः	२	२२९	२	१७५
मन्दभाग्या ह्यपद्रुताः	२	२५	४	२६
मन्दाः सुमन्दमतयः	२	२५	३	२६
मर्यादाभङ्ग एव स्यात्	२	२९७	१	२१८
महत्तत्त्वं ब्रह्मरूपम्	२	१२२	३	९६
महाभूतान्यावरणम्	२	१२७	३	९७
—मात्रं केचिद्वदन्ति हि	२	२१	२	२०
मात्सर्येऽन्यस्य कैवलः	२	२९०	२	२११
मानापेक्षां विवर्जयेत्	२	२४१	४	१८७
मानुष्यानन्दतो द्विजः	२	१८९	२	१५३
मामेकमेव शरणम्	२	३१०	१	२२७
मामेव ये प्रपद्यन्ते	२	३०४	३	२२३
माया तु गुणरूपा हि	२	९७	१	७७
मायामेतां तरन्ति ते	२	३०४	४	२२३

	प्रकरण	श्लोकः	पादः	पृष्ठ
मायया ज्ञानकाशया	२	३००	२	२२०
मायेति त्यक्तविग्रहः	२	२००	४	१५९
—मार्गद्वयमुदीरितम्	२	२३	४	२३
मार्गेऽसिन् मुरवैरिणः	२	२१७	६	१६५
मार्गेऽसिन्सुतरामपि	२	२२६	४	१७१
मार्गेऽयं सर्वमार्गाणाम्	२	२२२	१	१६८
मिथ्याप्रलोभनं वेदे	२	१७९	१	१४८
मिथ्यार्थाभिनिवेशतः	२	२१०	६	१६२
मीमांसानिर्णयः प्राज्ञे	२	२९	३	२९
मुक्तिः फलमुदीर्यते	२	५५	२	५१
मुख्यजीवस्ततः प्रोक्तः	२	९९	३	८०
मुख्याधिकारी कृष्णस्य	२	१०९	१	८५
मुरये नष्टे छलेन तु	२	२२३	२	१७०
मुच्यतेऽनुपजीवनात्	२	६७	६	६१
मूर्तिं कृत्वा हरेः क्वचित्	२	२२८	२	१७४
मूलमावरणं चैव	२	१२८	३	९७
मूलं पञ्चविधस्य हि	२	३७	४	३४
मूलं युक्तिः पुराविदाम्	२	३९	४	३५
मूलाविच्छेदरूपेण	२	१०१	३	८१
मूलेच्छातस्तथा तसिन्	२	१४२	३	११८
मूलेन्द्रियाणि ब्रह्माण्डम्	२	१२४	३	९६
मृत्युर्विप्रान् जिघांसति	२	१८६	४	१५२
मृदा घोटकनिर्माणे	२	१७२	१	१४३
मृदादि भगवद्द्रूपं	२	१४२	१	११८
मृदा पूजाद्रुमेव तत्	२	२४४	२	१८९
मेरोर्मूर्ध्नि तथैव च	२	१३१	४	९९
मेर्वादिमुरभाग्भवेत्	२	२६०	२	२००
मोक्षः कामस्तयोरङ्गं	२	१६	३	१५
मोक्षः सर्वथा यतः	२	२२२	४	१६८
मोक्षस्तु द्विविधः प्रोक्तः	२	२९०	३	२११
मोहार्यान्पन्यशास्त्राणि	२	८३	१	६९

	प्रकरणं	श्लोकः	पादः	पृष्ठं
य.				
यक्षरक्षांसि राजसाः	२	२६६	२	२०२
यक्षलोके सुखी भवेत्	२	२६२	४	२००
यच्चातिप्रियमात्मनः	२	२३६	२	१८१
यजन्ते तामसा जनाः	२	२६६	४	२०२
यजन्ते साचिवकान् देवान्	२	२६६	१	२०२
यज्जानात्परमा प्रीतिः	२	३२९	३	२३०
यज्ञः पञ्चविधः स्वयम्	२	३२	४	३०
यज्ञास्तीर्थानि च पुनः	२	२४८	१	१९५
यतेः पर्यटनं वरम्	२	२४६	४	१९४
यतो विष्णुपराञ्छुखाः	२	२३१	६	१७७
यत्र पूजाप्रवाहः स्यात्	२	२५५	३	१९८
यथाकथञ्चिन्नित्यस्य	२	१४	३	१३
यथा तत्तु निरूपितम्	२	१८२	४	१४९
यथा यथा हरिः कृष्णः	२	२४०	१	१८७
यथालब्धोपचारकैः	२	२२९	४	१७५
यथाश्रुतिपरः कृती	२	२५८	२	२००
यथा सिद्धयेत्तथाऽऽचरेत्	२	२३५	४	१८०
यथा सुन्दरतां याति	२	२३०	१	१७७
यथा ह्यन्योन्यवैरिणौ	२	३०३	३	२२२
यथोक्ते ह्यपुनर्जन्म	२	२३	१	२३
यदि देहः प्रसिद्ध्यति	२	२७६	२	२०५
यद्यदिष्टतमं लोके	२	२३६	१	१८१
यद्द्रुपं समधिष्ठाय	२	९८	३	७९
यत्तु दुःखेन सन्मिन्नम्	२	५	३	८
यत्तु योगेन साहच्येन	२	३०८	१	२२७
यमलोको विशेषतः	२	२८६	४	२०९
यस्मात्कार्यमतिर्घृथा	२	९३	४	७६
यस्मिन् पातभयं नास्ति	२	२२२	३	१६८
यः क्रियाशक्तिरुद्भूतः	२	११०	२	८५
या गतिस्तस्य सा भवेत्	२	२०२	२	१५९

	प्रकरण	श्लोकः	पादः	शृं
यागादेर्भगवद्गूपात्	२	८	३	१०
याजिनः सुकृतं भवति	२	१०	४	१२
याथार्थ्यज्ञापनं ततः	२	५०	२	४३
याथार्थ्यं वस्तुनः स्फुरेत्	२	१४७	४	१२१
यावत्फलसमापनम्	२	११०	४	८५
यास्यसे ह्यकुतोभयम्	२	३१०	४	२२७
या हि सर्वात्मभावेन	२	३१०	३	२२७
ये घातुशब्दा यत्रार्थे	२	७४	१	६४
येन स्यान्निरृतिश्चित्ते	२	२३६	३	१८१
येषां करणमण्यपि	२	२८४	२	२०९
योगनिष्ठां गतस्य तु	२	२०४	२	१६०
योगमुत्तममास्थाय	२	१९८	३	१५८
योगवीर्येण जितदृक्	२	२०६	३	१६१
योगसाहये तु ये मुख्ये	२	७०	१	६२
योगसाहये धर्महीने	२	२०७	१	१६१
योगादिः साधनं क्वचित्	२	३२३	४	२२९
योगेन त्यक्तदेहधेत्	२	२०१	३	१५९
योगेन तु निषिद्धेन	२	२७६	१	२०५
यो दारागारपुत्राप्तान्	२	२१९	३	१६६
र.				
रक्षा च धनुषो भवेत्	२	७९	२	६६
रहितः सर्वतोऽधिकः	२	६९	२	६२
—रहितस्य कदाचन	२	१३६	२	१०२
राजवत्सुत्रचित्कृष्णः	२	३२२	१	२२९
राजसं कर्म कुर्वाणः	२	२६०	१	२००
राजसं कर्म कुर्वाणः	२	२६१	३	२००
राजसं कर्म कुर्वाणः	२	२६३	३	२००
राजसः नात्तिकं कुर्वन्	२	२६१	१	२००
राजसेषु मुखं ततः	२	५३	६	५०
रामायणमनन्तं हि	२	८१	१	६८
रत्रो ब्रह्मा हरिभया	२	१२१	४	९५

	प्रकरणं	श्लोकः	पादः	पृष्ठं
रूपं तदेव विकृतेः	२	१२	१	१३
रूपत्रयमुदीरितम्	२	१२५	२	९७
रूपप्रपञ्चकरणात्	२	१८	१	१७
रूपान्तरं तु तस्यैव	२	१०४	३	८२
रूपान्तरविभेदतः	२	१४२	६	११८
—रूपे पादत्वमस्य हि	२	१०२	४	८१
रूपेष्विव विनिश्चयः	२	१७०	४	१४२
रेतो योनिषु जायते	२	२६२	२	२००
रोचनार्थं तथा वचः	२	९	४	११
ल.				
लिङ्गं भिन्ना तथा भवेत्	२	२०६	४	१६१
लीलामात्रश्रुतौ तस्य	२	३२८	३	२३०
लोकत्वेन तदुद्भवः	२	१०२	२	८१
लोकदृष्ट्यैव कल्पिताः	२	१७३	२	१४३
लोकपालास्तथा भिन्नाः	२	१३१	१	९९
लोकप्रतीतं स्वीकृत्य	२	२१	३	२०
लोकानाम्भोति निश्चयः	२	१०	२	१२
लोकपालास्तु ते त्वत्र	२	१२९	३	९८
लोकातीतविभेदतः	२	२७७	४	२०६
लोकातीतो बहिर्देशिः	२	१९८	४	१५८
लोकालोके मानसे च	२	१३१	३	९९
लोके तत्रैव दूषणम्	२	१६६	४	१४१
लोकेऽपि राजदण्डादेः	२	१८१	१	१४९
लोके व्यामोहकं शास्त्रम्	२	२७९	१	२०६
लोकेषु न विचार्यते	२	१४७	६	१२१
लोभोतिकिञ्चिदुद्भेदः	२	२९०	१	२११
लौकिके लौकिकं फलम्	२	९२	४	७४
व.				
वक्ता स्वयमभूद्धरिः	२	२२१	२	१६७
वचनं सत्यमेव हि	२	५५	४	५१
वर्णः पदं तथा वाक्यम्	२	१५२	१	१२७

	प्रकरणं	श्लोकः	पादः	श्रृं
वर्णाश्रमवतां धर्मः	२	१८५	१	१५१
वर्णाश्रमवतां धर्मं	२	२२३	१	१७०
वर्णाः पदानि सर्वाणि	२	१५३	१	१२९
वस्तूद्गमतिरोभाविः	२	११४	१	८८
वस्त्रप्रक्षालनादिभिः	२	२३७	२	१८१
वस्त्रैराभरणैरपि	२	२३०	२	१७७
वाक्यमेकं हरिश्चैकः	२	१५८	३	१३६
वाक्यशेषाच्चात्मसुखम्	२	५	१	८
वाक्यशेषोक्तमीर्यते	२	७	२	१०
वाक्यं सर्वत्र सम्मतम्	२	१७१	२	१४२
वाक्यार्थयोग्यावयवैः	२	१७१	१	१४२
वाक्यार्थथापि भिद्यते	२	१५७	४	१३५
वाक्यार्थस्य च वाचकम्	२	१५६	४	१३३
वाक्यार्थो बुद्धिकल्पितः	२	१६२	२	१३९
वाक्ये न न्यूनताऽपि वा	२	१६६	२	१४१
—वाक्ये भागवतेऽपि च	२	२१०	२	१६२
वाग्दोर्भेद्वाङ्मिपायवः	२	९५	४	७६
वाचकाः पदतोऽथवा	२	१५५	४	१३२
वाच्यं तत् सत्त्वतो भवेत्	२	७	४	१०
वामदेवस्तथा जगौ	२	३०१	२	२२१
वामाः शाक्ताश्च योगे तु	२	२८०	१	२०६
वाल्मीकिः साम्प्रतं किल	२	८१	४	६८
वासिष्ठादेस्तु सम्वादात्	२	८२	१	६८
वासुदेवस्त्रिधा सुखम्	२	२८८	२	२१०
विफलो ह्यैच्छिको मतः	२	२७	२	२७
विकृताद्दि हरेः किञ्चित्	२	१२	३	१३
विकृतं प्रकृतेः कार्यम्	२	२००	३	१५९
विकृतं फलमीर्यते	२	१२	४	१३
विद्यतावेव तच्छक्तिः	२	१०७	१	८४
विक्षिप्तमनसो भ्रान्ताः	२	२१३	३	१६३
विक्षेपादथवा शक्या	२	२४७	१	१९४

	प्रकरण	श्लोकः	पादः	पृष्ठं
विद्याविद्ये तथा स्याताम्	२	३०३	३	२२२
विधर्माच्च निवर्तनम्	२	२३८	२	१८२
विधिपेधप्रकारेण	२	११०	१	८५
विधिहीनं प्रकुर्वते	२	२१३	२	१६३
विपाकः कर्मणां येषाम्	२	२९२	१	२१२
विप्रलिप्सादिमूलत्वात्	२	१६४	३	१४०
विभागः सौजन्यनेकधा	२	५०	४	४३
विमानस्त्रीभिरावृतः	२	२५८	४	२००
विमार्गपरिपोषिते	२	२०७	२	१६१
विरक्तो विपरीतादि—	२	३२८	१	२३०
विराङ्जीवस्तु भोगशुक्ल	२	१३२	२	९९
विरुद्धकरणं नास्ति	२	२२५	१	१७१
विरुद्धाचारतत्पराः	२	२१२	२	१६३
विविक्ताध्यात्मसंस्थितिः	२	२०५	२	१६०
विशिष्टरूपं वेदार्थं	२	२२०	१	१६७
विशिष्टव्यक्तिरुत्तमा	२	९२	६	७४
विशिष्टं वाक्यमेवात्र	२	१५६	३	१३३
विशिष्टेन स्वरूपेण	२	८९	३	७३
विशिष्टे वाचकं गीता	२	९०	१	७३
विशिष्टे वाच्यवाचके	२	१५७	२	१३५
विशेद्धा समनन्तरम्	२	१९१	२	१५४
विशेद्धयाकरणे तु तत्	२	७८	२	६५
विशेषतो हीदमुक्तम्	२	७३	५	६३
विशेषाख्यापकानि वै	२	१५३	६	१२९
विश्वासं सर्वतस्त्यक्त्वा	२	३०५	५	२२३
विश्वासार्थं पुराणेषु	२	६५	१	६०
विष्णोः कृपाविशिष्टानाम्	२	३०७	३	२२५
विहितानेकरुर्वृणाम्	२	२६७	१	२०२
वीक्षा यथा यतो येन	२	१४१	३	११८
वृत्तान्तमाहुर्नान्यस्य	२	५६	३	५४
वृत्त्यर्थं नैव युज्यते :	२	२५४	१	१९६

	प्रकरणं	श्लोकः	पादः	पृष्ठं
वृथालापक्रियाध्यानम्	२	२३५	५	१८०
वृथा शास्त्रकलापं हि	२	२२५	३	२३०
वृथा शास्त्रप्रवृत्तिर्हि	२	९३	३	७६
वृद्धिर्विपरिणामश्च	२	१४३	१	११९
श्रद्धादिभिर्हृदीरितौ	२	१४४	२	११९
वृष्टिद्वारात्तरूपः सन्	२	२६२	१	२००
वेदकर्तृवचस्त्वाद्धि	२	६६	३	६०
वेदः कर्तुं न हि क्षमः	२	६७	२	६१
वेदत्वं तस्य नोक्तवान्	२	६६	२	६०
वेदत्वं पाठतः स्मृतिः	२	४२	४	३७
वेदमार्गविरोधेन	२	२८४	१	२०९
वेदरक्षाफलानि हि	२	७२	२	६३
वेदरूपेण च क्वचित्	२	७१	२	६३
वेदवाक्यार्थरूपधृक्	२	१५८	४	१३६
वेदवाच्ये तु ये रूपे	२	९२	१	७४
वेदस्मृतिपुराणानाम्	२	६८	३	६१
वेदाचारविभेदतः	२	३३	२	३०
वेदे मुख्यतयोदितः	२	६३	२	५९
वेदे सर्वत्र नाधिक्यम्	२	१६६	१	१४१
वेदे सर्वं स्वयं हरिः	२	१५२	४	१२७
वेदोक्तानामनेकधा	२	२६५	४	२०१
वेदो धर्मः प्रवेशतः	२	९०	४	७३
वैजात्यान्वूनभावतः	२	१४४	४	११९
वैदिकाः समुदाहृताः	२	२८१	४	२०७
वैराग्यं परितोषं च	२	२३३	३	१७८
वैराग्यार्थं तदप्युक्तम्	२	२३	५	२३
व्यक्तिर्यज्ञस्वरूपिणः	२	१५	४	१५
व्यवहारः सन्निपातः	२	१४८	१	१२२
व्यवहारे तथा ज्ञान—	२	१३५	३	१०१
व्यवहारो विशुद्धता	२	३४	४	३१
व्यवहृत्य तथापि तु	२	१५३	४	१२९

	प्रकरणं	श्लोकः	पादः	शृङ्ख
व्यवस्थापकता मता	२	१५४	२	१३१
व्यष्टिः समष्टिः पुरुषः	२	१२०	३	९३
व्यस्तवान् वेदरूपतः	२	२६	४	२६
व्याकृतिः पाणिनीयं हि	२	७७	१	६५
व्याख्यास्वाध्यायसंन्यासैः	२	३०८	३	२२७
व्यामोहस्तु ततः फलम्	२	७०	६	६२
व्यासकार्यं समस्तं च	२	६२	३	५८
व्यासः पूर्वमनेकोक्तः	२	८१	३	६८
व्यासः समाधिना सर्वम्	२	२२१	५	१६७
व्यासः स्वयं हि सर्वज्ञः	२	३०	३	२९
व्यासाः साम्प्रतमेव हि	२	६१	२	५८
व्यासो भारतमुक्तवान्	२	५७	२	५५
व्युत्पत्त्यर्थं निरूपितौ	२	१६७	४	१४१
व्रततीर्थादिकं काम्यम्	२	३८	१	३४
व्रात्यप्रायास्ततो दुष्टाः	२	२१४	१	१६३
श.				
शक्तिसङ्कोचतो लोके	२	१५३	५	१२९
शक्ती वै मुरवैरिणः	२	१४०	२	११२
शङ्खचक्रादिकं धार्यम्	२	२४४	१	१८९
शतशः सन्ति सर्वशः	२	१२९	२	९८
शतं कल्पास्ततोऽप्यन्ये	२	५१	१	४७
शब्दज्ञानोपयोगतः	२	७८	४	६५
शब्दग्रह प्रकाशते	२	१५०	४	१२३
शब्दभेदं वितनुते	२	१७०	३	१४२
शब्दस्पर्शाकृती रसः	२	९४	४	७६
शब्दस्य साहचर्येण	२	२९८	३	२१९
शब्दे वक्तुं हि शक्यते	२	१६८	२	१४१
—शब्दैर्वाच्यो निरन्तरम्	२	१००	४	८०
शाखाभेदास्तु तच्छिष्यैः	२	२६	५	२६
शाखाभेदेषु सर्वतः	२	१६१	२	१३८
शाखाविभागवत्स्य	२	५०	३	४३

	प्रकरणं	श्लोकः	पादः	पृष्ठं
शास्त्रमात्रपरस्य हि	२	२०९	२	१६२
शास्त्रार्थत्वेन वैपिणः	२	२८४	४	२०९
शाक्तो मार्गोऽभिधीयते	२	२७७	२	२०६
शास्त्रसिद्धेः पूर्वसिद्धः	२	१४८	३	१२२
शास्त्रेऽपि भगवानाह	२	१९२	३	१५५
शिक्षाछन्दः स्वरूपे तु	२	७३	१	६३
शिरो ब्रह्म हरिः पूर्वम्	२	३२	३	३०
शिलोच्छृत्वा सन्तुष्टः	२	१८७	१	१५२
शिष्टं मोहाय कल्पितम्	२	१८४	६	१५०
शीघ्रमेव ध्रुवं फलम्	२	२१८	४	१६६
शुकवत्तद्वासगीतम्	२	६०	१	५८
शुक्रमोहितबुद्धयः	२	३२५	२	२३०
शुद्धं तमो दुःखरूपम्	२	२८७	१	२०९
शुद्धिं केचित्पृथक् प्राहुः	२	४०	१	३६
शुद्धे सच्चगुणोज्ज्वलः	२	७	५	१०
शृण्वन्ति गायन्ति गृणन्त्यमीक्षणाः	२	३१८	१	२२८
शैवश्च वैष्णवश्चैव	२	२८१	१	२०७
शोकस्तेनापि नो भवेत्	२	२९५	२	२१६
श्रीकृष्णं पूजयेद्भक्त्या	२	२२९	३	१७५
श्रीभागवततत्त्वज्ञम्	२	२२७	३	१७२
श्रीभागवततत्त्वार्थम्	२	३२९	१	२३०
श्रीभागवतमादरात्	२	२३२	४	१७८
श्रीभागवतमादरात्	२	२४३	२	१८८
श्रीभागवतमादरात्	२	२५३	२	१९६
श्रीभागवतमार्गेण	२	२१५	३	१६४
श्रीभागवतमेव च	२	९०	२	७३
श्रीभागवतमेवात्र	२	३२६	३	२३०
श्रीरङ्गे वेङ्कटे तथा	२	२५५	२	१९८
श्रुतिमात्मप्रसादाय	२	१८	३	१७
श्रुत्यर्थेऽपि विशेषतः	२	४१	४	३६
श्रुत्यर्थो बहुधोदितः	२	२०	४	२०

	प्रकरणं	श्लोक.	पाद	श्ल
श्रुत्यादिषु यथोदितः	२	१८५	२	१५१
श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः	२	१९५	१	१५६
श्रोतव्यं श्रुतमेव च	२	३०९	४	२२७
श्रोत्रं त्वग्घ्राणदृग्जिह्वा	२	९५	३	७६
श्रौतं कर्माखिलं चरेत्	२	१८७	२	१५२
श्रौतमात्रेऽपि चाखिलम्	२	४६	४	३८
श्लिष्टप्रयोगाद्देदस्य	२	९	१	११
श्वेतद्वीपं तथैव च	२	१३३	४	१००
प.				
पडङ्गानि तथा वेदे	२	७२	१	६३
पद्भिः सम्पद्यते धर्मः	२	२१४	३	१६३
पोढापि प्रकटः सदा	२	३२४	४	२२९
पोढा शुद्धिः स्मृता सापि	२	४१	१	३६
स.				
स इदानीं तु गीतायाम्	२	६४	१	५९
स कथाञ्चिच्चरिष्यति	२	२१५	४	१६४
स कालः सकलोद्भवः	२	१०६	२	८३
सकृच्छ्रवणमात्रेण	२	३२७	३	२३०
सगुणो निर्गुणश्च सः	२	८४	२	७०
सङ्कलीकृत्य वर्णनात्	२	४३	२	३७
सङ्ख्याज्ञानं पुरा यतः	२	२९८	६	२१९
सच्चिदानन्दरूपेण	२	१२०	१	९३
सर्ता सर्वं भविष्यति	२	६६	४	६०
सत्ये युगेति महताम्	२	३०२	३	२२१
सत्त्वयोगान्न चान्यथा	२	१४७	२	१२१
सत्त्वस्य तारतम्येन	२	१४७	३	१२१
सत्त्वमात्रेण तत्र हि	२	९९	२	८०
सत्त्वस्य ध्यवधानत्वात्	२	६२	१	५८
सत्त्वं रजस्तमश्चैव	२	९४	१	७६
सत्त्वेन रजसा वापि	२	५१	३	४७

	प्रकरण	श्लोकः	पादः	श्ल
सत्त्वेनास्यागतारतः	२	६०	२	५८
सन्ति कृष्णेन निर्मिताः	२	५१	२	४७
सन्तुष्ट्या येन केनचित्	२	३१७	२	२२८
सन्ध्योपास्त्यादिकं तथा	२	३६	२	३४
सप्तमी वेधवर्जिता	२	२४५	४	१९२
सप्तानां बोधकः शिवः	२	२७९	२	२०६
सप्तापि सर्वथा त्याज्याः	२	२८२	१	२०७
सभायामपि कुर्वीत	२	२४२	३	१८८
समर्पणात्कर्मणां च	२	२७५	३	२०५
समष्टिव्यष्टिभेदेन	२	११८	३	९२
समाधिभाषया ग्राह	२	८१	५	६८
समानि हरिणा कृताः	२	२४८	२	१९५
समास्थापयति कृती	२	२०१	२	१५९
समीचीनेषु जायते	२	२५९	४	२००
सम्प्रज्ञातसमाधिस्थः	२	२००	१	१५९
सम्वादे चान्यशेषत्वात्	२	३५	१	३३
संसारे न भवेत्तदा	२	२१७	४	—१६५
संस्कारः कस्यचिन्मतः	२	४०	२	३६
संस्कारमात्रविलयात्	२	१६९	१	१४२
सर्पादिसुखभृग्भवेत्	२	२६३	६	२२०
सर्वगोप्यो हि धर्मस्तु	२	६३	१	—५९
सर्वज्ञत्वं सर्वभाव—	२	३००	५	२२०
सर्वतत्त्वं सर्वगूढम्	२	५९	५	५७
सर्वतोऽन्तोऽनन्तरूपः	२	१५१	३	१२४
सर्वत्यागेऽनन्यभावे	२	२१८	१	१६६
सर्वत्र नरकश्चैव	२	२८७	३	२०९
सर्वत्र स्वर्गलोकश्च	२	२८८	१	२१०
सर्वत्रेति न निश्चयः	२	३२२	४	२२९
सर्वथा चेद्धरिऋपा	२	२२६	१	१७१
सर्वथा तद्गुणालापः	२	२४२	१	१८८

	प्रकरणं	श्लोकः	पादः	पृष्ठं
सर्वथा तत्तिरोहितम्	२	११३	२	८७
सर्वथा दीनभावना	२	२४१	२	१८७
सर्वथा दुःखमुच्यते	२	२८६	२	२०९
सर्वथा न त्यजेन्नयम्	२	२३८	४	१८२
सर्वथा न परित्यजेत्	२	२३३	४	१७८
सर्वथा न भवेद्ग्रथा	२	२९६	२	२१६
सर्वथा फलसाधकः	२	६९	४	६२
सर्वथा वृत्तिहीनश्चेत्	२	२३२	१	१७८
सर्वथा व्यर्थता मता	२	२१०	४	१६२
सर्वथा ह्युद्गमः कामः	२	२८९	१	२१०
सर्वथैव परित्यजेत्	२	२३५	६	१८०
सर्वनिर्णयपूर्वकम्	२	२२१	४	१६७
सर्वनिर्धारणार्थाय	२	५७	१	५५
सर्वप्रतीतिनाशे तु	२	१६३	१	१३९
सर्वमुक्तिनिवृत्त्यर्थम्	२	६६	१	६०
सर्ववस्त्वाश्रितं पश्चात्	२	११३	३	८७
सर्ववेदार्थनिर्णयः	२	३१	२	२९
सर्वशास्त्राविरोधि तत्	२	१९२	२	१५५
सर्वशेषेयमाख्याता	२	४१	३	३६
सर्वसाधारणत्वेन	२	११६	३	८८
सर्वसामर्थ्यसंयुतम्	२	१०४	४	८२
सर्वसृष्टिपदार्थानाम्	२	५०	१	४३
सर्वस्याह श्रुतिः फलम्	२	१८०	२	१४८
सर्वस्वरूपी कृष्णस्तु	२	५२	३	४७
सर्वहेतुविवर्जितम्	२	२५३	४	१९६
सर्वं जानन् हरिं यथा	२	१८८	२	१५३
सर्वं ब्रह्मात्मकं जानन्	२	३२४	१	२२९
सर्वं सर्वत्र चैव हि	२	७३	६	६३
सर्वं सहेतु परुषम्	२	२३३	१	१७८
सर्वाकारस्वरूपेण	२	१४१	१	११८

ह.	प्रकरणं	श्लोकः	पादः	श्लो
हतत्रयः पठेन्नित्यम्	२	२४९	१	१९५
हरिवेदे निरूप्यते	२	१७	२	१७
हरिस्तत्त्वस्वरूपेण	२	१६१	५	१३८
हंसाकृतित्वकथने	२	१०३	१	८२
हित्वा कृष्णे परं भावम्	२	२१९	५	१६६
हीनभावं नयत्येषः	२	२६९	५	२०३
हामिहोत्रादिपञ्चकम्	२	१८७	४	१५२
ह्यधुवे कार्ययन्मते	२	९१	४	७४
ह्यनुष्ठानात् त्रिधा हि तत्	२	७२	४	६३
ह्यनुष्ठाने प्रयोजकः	२	७३	४	६३
ह्यन्यथा पुनरुद्भवः	२	२३	२	२३
साधमाचारतोदितम्	२	४७	४	३८
द्वियते हरतीश्वरः	२	१८३	४	१४९
हीच्छादीनां च सर्वशः	२	१३८	४	१११

श्रीकृष्णाय नमः

परिशिष्टम् ।

पण्डितपुरन्दरगोस्वामिश्रीमत्पुरुषोत्तमविरचितः

श्रीमद्भागवतस्वरूपविषयकशङ्कानिरासवादः

वेदवेदान्तसारं यद्व्यासखेदनिवर्तकम् ।

महापुराणमूर्धन्यं श्रीमद्भागवतं स्तुमः ॥ १ ॥

अत्रेदं विचार्यते, श्रीभागवतमष्टादशपुराणान्तर्गतमतिरिक्तं वा ? किं तावत्प्राप्तम् ? अतिरिक्त-
मिति । कुतः ? प्रथमस्कन्धे व्यासनारदसम्वादे वेदव्यासस्य भारतकरणोत्तरमपरितुष्टौ नारदो-
पदेशतः एतःकरणोक्तेः । “अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः । चक्रे भारतमाख्यानं वेदार्थै-
रुपबृंहितमि”ति स्कान्दमात्स्ययोर्विक्रये कथाप्रत्ययेन वेदं कृत्वा वेदिं करोती”तिवत्पुराणभारतकर-
णयोः पूर्वापरभवप्रतीतेस्तदुभयकरणोत्तरं श्रीभागवतकरणं सिध्यतीत्यतिरिक्तमिदमिति ।

अत्रोच्यते, अन्तर्गतं तत्पुराणेभ्यस्य लक्षणम्, सङ्ख्या चोक्ताष्टादशास्ति तेनेदं नातिरिच्यते ॥
तथाहि, “यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः । वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिच्यते ॥ सारस्वतस्य
कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नारमराः । तद्दृत्तान्तोद्भवं चैतत्पुराणं परिकीर्त्यते । अष्टादशसहस्राणि पुराणं
तत्प्रकीर्तितमि”ति मात्स्ये, “प्रन्योऽष्टादशसहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मितः । ह्यग्नीव्रह्मविद्या यत्र
वृत्रवधस्तथा । गायत्र्या च समारम्भस्तद्वै भागवतं विदुः”रिति स्कान्दे च पञ्चमपुराणलक्षणे
तस्यैवोक्तेः । नच स्थूलसूक्ष्मविभेदेनोभयसामञ्जस्यमिति वाच्यम्, सङ्ख्योक्तिविरोधापत्तेः । नचैत-
ल्लक्षणकमन्यदिति वाच्यम्, अग्रसिद्धेन च भगवत्या इदं भागवतमिति योगवत् “नमस्कृत्य शिवं
देवीं शर्वं भागवतं तथा । पुराणं सम्प्रवक्ष्यामि यथोक्तशृषिभिः पुरे”ति देवीपुराणाद्यप्ये, भाग-
वतपदाच्च देवीपुराणमेव तदिति वाच्यम्, उक्तयोगस्य काल्पनिकत्वात् । कारणो बाधादिति
कश्चित् (?) । वस्तुतस्तु देवीपुराणाद्यप्यस्य भागवतपदस्य शर्वपदविशेषणत्वेनोक्तयोगानुपपत्त-
कत्वात् । शिवस्य वैष्णवत्वात् । “वैष्णवानां यथा शम्भुरि”ति द्वादशस्कन्धात्, “मसोद्भूतितदेहस्तु
जटामण्डलमण्डितः । अहं ध्यायामि तं विष्णुं परमात्मानमव्ययम् । विष्णोःशरावनार्थं मे ब्रह्म-
चर्यां पितामहे”ति गारुडद्वितीयाध्याये रुद्रवाक्याच्च । नच भागवतपदस्य स्तुतपुराणविशेषणत्वं
शक्यवचनम् । तथापदेन व्यवधानात् । देवीपुराणेऽध्यायसमाप्तौ भागवतपदालिखनाच्च सङ्ख्यावि-

१ तत्त्वार्थदीपस्य प्रकरणप्रयात्नकस्य धीभागवतापीभिर्भावकत्वात्, भागवतस्य प्रनाममूर्धन्यत्वेन स्वीका-
राच्च, तद्विषयकशङ्कानिरसनपराः केचन प्रन्या भद्र मुदिताः । इमे च धी-रुत्तरीरामस्यश्रिभिः प्रदत्ता-
सोभ्यश्च देवपरिमानायशास्त्रिभिरत स्तेषामुपकारकारं वहामि । २ प्राचर्षेऽन्यत्र पाठः ।
१ त. सी. नि. परि.

रोधाय । “लक्ष्मणस्य चोक्तस्य विषा देवेन भाषिते” इत्यमुदयपादसमाख्येयस्य वाक्यात् । विजयप्रैलोभ्यामुदयशुभनिशुम्भमयनाख्यपादत्रयविशिष्टत्वेन स्कान्दोक्तद्वादशस्कन्धसम्मितखण्ड-पलक्षणराहित्यात् । श्रीमद्भागवतपरमेव वा तत् । तस्य देवीपुराणोपजीव्यत्वात् । “अर्चिष्यन्ति मनुष्यास्वाः सर्वकामवरेश्वरी”मित्यादिदशमस्कन्धोक्तमगवदाश्रयमाहात्म्यविस्तारस्य देवीपुराणे दर्शनात् । अत एव “यथोक्तमृषिभिः पुरे”ति ऋषिप्रोक्तखण्डमुपपुराणलिङ्गमपि युज्यते । “अष्टादश पुराणानि श्रुत्वा सत्यवतीसुतात् । अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कीर्तितानि चि”ति सूतसंहितायां वाक्यात् । शन्द्रखण्डे गङ्गेशोपाख्यानां यो देवीपुराणे महाभागवतत्वव्यवहारः स स्वस्त्यो-पपुराणस्य महापुराणमूलकत्वेन तेषां तत्र श्रद्धाऽतिशयेन च साम्प्रयोगिके बद्धर्चायां चतुःषष्टि-व्यवहारवस्यूजार्थ एव ।

यत्तु, श्रीधरस्वामिना “अत एव भागवतं नामाऽन्यदिति न शङ्कनीयमि”त्युक्तम् । तदपि पूजार्थः भागवतव्यवहारविषयोपपुराणव्युदासपरम् । “यत्राधिकृत्या”दिलक्षणवाक्यस्य हेतुत्वेनोपन्यासात् । उचिततरं चैतत् टीकाकारस्य । जैमिनिना वेदानां काठककौथुमादिसमाख्यावशेन पौरुषेयत्व-माशङ्क्य त्रसमाधानवदाचारमाधवे स्मृतीनामप्रामाण्यमाशङ्क्य तन्निरासवरस्थूणाखननन्यायेनैतद्-रीकरणस्यावश्यकत्वात् ।

कश्चित्, “यदिदं कालिकाख्यं च मूलं भागवतं विदुरे”ति पुराणदानप्रास्ताविककालिका-पुराणवाक्यात्तस्य भागवतत्वमाह ।

अपरस्तु, “तन्मूलं भागवतं स्मृतम्”त्येवं पाठमङ्गीकृत्य पूर्ववदाह ।

तद्वयमपि तुष्टम् । अत्र सन्दर्भे “शैवं यद्वायुना प्रोक्तं धैरञ्च वैष्णवं तथा । यदिदं कालिकाख्यं च मूलं भागवतं स्मृतम् । सौरं च नारदीयं च मार्कण्डेयं च महिजम् । भविष्यं ब्रह्मवैवर्तं लिङ्गं चैव त्रयोदशम् । यामनं कौमं मातस्यं च सप्तदशं च गार्हपत्यम् । स्कान्दमष्टादशं प्रोक्तं पुराणं च न संशयः” इति षेष्ठादिनां त्रयोदश-त्वादिकथनस्य बाधप्रसक्तेः । अतस्तद्भागवताख्यमुपपुराणमतिरिक्तमेव । यत्सौरपुराणे “ततो भागवतं प्रोक्तं भागवतविभूषितम्”मिति लक्षयित्वा “ददाति सूर्यभक्त्या यस्तु भागवतं द्विजः । सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वरोगविवर्जितः । जीवेद्दुर्घशतं साप्रमन्ते वैवस्वतं पदमिति”यदानफलमुक्तं तज्ज्ञेयम् । न च शैवादिप्रक्रमपाठकालिकाख्यस्य महापुराणत्वं शङ्क्यम् । क्रमभेदात् । महापुराणगणनायां सर्वत्र कूर्मस्कन्दविष्णुमातस्यादिषु ब्राह्मादिक्रमदर्शनात् । कूर्मपुराण-प्रथमाध्याये चोपपुराणगणनायां द्वादशत्वेनास्य गणनात् “आयं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहं ततः परम् । तृतीयं नान्दमुद्दिष्टं कुम्भारेणानुभाषितम् । चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षान्नन्दीशुभाषितम् । दुर्वाससोक्तमाख्यं नारदीयमतः परम् । कापिलं मानवं चैव तथैवोशनसेरितम् । ब्रह्माण्डं वारुणं चाथ कालिकाख्यमेव च । माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं सर्वार्घ्यसख्यम् । पराशरौकमपरं मारीचं भार्गवाह्वयम्” इत्येवं वाक्यात् । सूतसंहितायां च “ततः कालीपुराणाख्यं वाशिष्ठं मुनिपुङ्गव” इति तत्रैव गणनाच्च । अत एव कालिकोक्तगणनायां सौर्णवेशोऽपि सङ्गच्छते । अतः पुष्क-
त-

पुराणशिवरहस्यविष्णुधर्मोत्तरविष्णुरहस्यादिवदिमानि 'श्रीवादीन्युपपुराणान्यतिरिक्तान्येवेति तत्रोक्तं भागवतं भिन्नमेवेति निश्चयः ।

यत्तु, "प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां हेमसिंहसमन्वित"मिति : मात्स्यश्रीभागवतयोर्वचसी वाहनेन लिङ्गेन- देवीपुराणमेव भागवतत्वेनोक्तवान् । तदप्यसङ्गतम् । सिंहपदस्यानेकार्थत्वात् 'सिंहस्तु राशिमिदे मृगाधिप' इत्यनेकार्थकोशाभिधानात् । प्रौष्ठपद्यां च सिंहे सूर्यसत्त्वात् । हेम इव फलार्थं कालसम्बन्धस्यापि शक्यवचनत्वात् । भीमसत्यादिपदवदेकदेशप्रयोगस्यापि शक्यवचनत्वेनाऽत्र सिंहासनस्यापि शक्यबोधश्च । अत एव स्कान्दे "लिखित्वा तच्च मो दषाद्बहुरत्नसमन्वित"मित्युक्तम् ।

वस्तुतस्तु, श्रीभागवतपुराणसङ्ख्यां सम्भूतिमस्य वाच्यप्रयोजने । "दानं दानस्य माहात्म्यं पाठादिश्च निबोधत"मिति प्रतिज्ञाय "ब्राह्मं दशसहस्राणी"त्यारभ्य "चतुर्लक्ष उदाहृता" इत्यन्तेनाऽष्टादशा-न्तर्गतत्वेन प्रासङ्गिकमुक्त्वा "तत्राऽष्टादशसाहस्रं श्रीभागवतमिष्यते" इत्यनेन सङ्ख्यां, "इदं भगवता पूर्वं"मित्यनेन सम्भूतिं, "आदिमध्यावसाने"त्यादिना वाच्यं, "कैवल्यप्रयोजन"मित्यनेन प्रयोजनं चोक्त्वाऽप्रे "प्रौष्ठपद्या"मित्यनेन दानतन्महात्म्ये उच्येते । तथैव मात्स्येऽपि, सङ्ख्योक्तिपुरा-सरमिदमुच्यते । देवीपुराणे च "लक्षमात्रेणे"ति वाक्याच्चाकसङ्ख्याक्रमतो न-चोधाऽवसरः ।

केचित्तु, देवीपुराणव्युदासाय भागवतशब्दं विचित्रोद्भिदाश्चकर्णाहीनादिशब्दवद्ब्रूदमाहुः । सा यद्यपि कल्पना तु साधीयसी, तथापि "इदं भगवता पूर्वं ब्रह्मणे नाभिपङ्कजे । स्थिताय भवभीताय कारुण्यात्सम्प्रकाशितम्" । "इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मित"मित्यादिवाक्येषु योगस्य रूढेक्ष प्रतिमानात् प्रतीतिकविपयेति प्रतिभाति ।

या तु केषाञ्चिदन्यजनुजातसङ्घातानां सकलप्रमाणमौलिभूतवेदफलभूते श्रीमद्भागवतेऽर्वा-चीनत्वशङ्का, सा तु, "त्रयो वेदस्य कर्तारो मुनिभाण्डनिशाचरा" इति तथागतप्रणीतकारिकोक्त-सरणिमनुसरन्ती माध्यमिकमतमध्यमध्यास्ते । यदि तथा स्यात् महान्तः प्रामाणिका निबन्ध-कर्तारः स्वल्पग्रन्थेषु तात्सम्मितं न दद्युः ।

कालिं सम्मतिरिति चेत् । अवधेहि- प्रथमं तावच्छङ्कराचार्यकृते-चतुर्दशमतविवेके "परमहंसधर्मो भागवते पुराणे कृष्णोद्भवयोपदिष्ट" इत्युक्तम् । पाञ्चसहस्रनामटीकायां वचनान्येव तत्र तत्र लिखितानि तयोपदेशशाहस्याधीकायां समाप्तौ श्रीभागवतवचनं लिखितम् । तथा सम्बन्धप्रदीपनाम्नि प्राचीनगौडकृते स्मार्तनिबन्धे "शतशोऽथ सहस्रैश्च किमन्यैः शास्त्रसङ्ग्रहैः । गृहे न तिष्ठते यस्य शास्त्रं भागवतं कलौ । कथं स वैष्णवो ज्ञेयः शास्त्रं भागवतं कलौ । गृहे न तिष्ठते यस्य अणुपादधिको हि सः" इत्यादिस्कान्दव-चनैर्गृहे श्रीभागवतामावे दोषं प्रदर्श्य कलिदोषतः पावित्र्याय कतिचिच्छ्रीभागवतवचनानि लेख्यानीत्युक्त्वा भूयांसि श्रीभागवतवचांसि लिखितानि । तथा हेमाद्रितदानखण्डकाल-निर्णयादिषु कलिधर्मनिर्णये च "कलिं सभाजयन्त्यायां गुणज्ञाः सारभागिनः, कीर्तनादेव कृष्णस्य मुक्तबन्धः परं ब्रजेदि"त्यादीन्युदाहृतानि । एवं प्रक्रिपाकौमुदीकृतो रामचन्द्राचार्यस्य

पुरेण नृसिंहाचार्येण च कालनिर्णयदीपिकाविवरणे 'श्रीभागवत' इत्युक्त्वा "आचार्यं मां विजानीयादि"ति । देवपूजाप्रकरणे चायो विष्णुः सितरक्तपीतसुतनुः कृष्णः कृतानामभिर्हंसायैरिस्त्र "कृतं त्रेता द्वपरं च कलिरित्येषु केशवः । नानावर्णाभिधाकारो नैवासौ विधिनेज्यते" इत्यादीनि लिखितानि । तथा विधानिवासभृशार्चार्थकृते सच्चरित्रमीमांसाख्ये स्मार्तनिबन्धे "देवर्षिभूतासत्तृणां पितृणां न किङ्करो नायमृणी च राजन्नि"ति, "त्वयोपमुक्तस्त्रागन्धे"त्यादीनि च सम्मत्वर्यं लिखितानि । तथा मधुसूदनसरस्वतीभिरपि भक्तिरसायने श्रीभागवतवचांस्येवोपनिबद्धानि । भगवद्गीतायाः सप्तमाध्यायव्याख्याने च जीवे प्रतिविम्बपक्षे "नैवात्मन प्रभुरय"मिति सप्तमस्कन्धीयं वाक्यं लिखितम् । अन्यान्यमपि च तीर्थमुक्तविष्णुपुरीनाम्नापि भक्तिरत्नवल्यां नवधा भक्तिरूपणाय श्रीभागवतीयान्येव तत्र तत्र प्रदर्शितानि वचांसि । एवं काश्मीरदेशीयेन क्षेमेन्द्रनाम्ना क्षेमेन्द्रप्रकाशाख्ये स्मार्ते निबन्धे "त्वयोपमुक्त्या"दीनि लिखितानि । तथा च रचितेनाऽप्यप्यदीक्षितेनापि शिवतत्त्वविवेके "कर्णां पिषाय निरयादि"त्यादीनि चतुर्थस्कन्धीयानि लिखितानि । तथा निर्णयसिन्धौ वामनजयन्तीनिर्णयेऽष्टमस्कन्धीयां "श्रोण्यायां श्रवणद्वादस्यामि"त्यादि लिखितम् । भगवद्भास्करे, श्राद्धमयूरे मांसमिषेधकं "न दद्यादामिषं श्राद्धे" इति सप्तमस्कन्धीयमलेखि । दिनकरोद्योते चैकादशीनिर्णये 'न कामकर्मवीजाना'मित्येकादशस्कन्धीयमलेखि । भद्रोजिदीक्षितकृतायां चतुर्विंशतिव्याख्यायामाचारकाण्डे तर्पणोत्तरं पूजानिर्णयेऽपि 'भागवतेऽप्यत एयोक्तमि'त्युक्त्वा "मूर्त्याऽभिमतयाऽऽत्मनः" इति, "उद्धासावाहने न स्तः" इति चोक्तम् । अतएव प्राचीनार्वाचीनानानादेशीयनिबन्धकर्तृभिरादृतमपि ये न पश्यन्ति ते चक्षुष्मन्तोऽप्यन्धतमा इति दिक् ।

नन्वस्त्वेकमष्टादशान्तर्गतत्वम्, तथापि, पूर्वोक्तः पूर्वापरभावविरोधः कथं परिहार्य इति चेत् ? उच्यते । पूर्वापरभावस्याविवक्षितत्वात्परिहार्य इति । न चाविवक्षितत्वे मानाभावः शङ्क्यः । स्कान्दे काशीखण्डेऽष्टाविंशाध्याये गङ्गामाहात्म्ये "तदा भगीरथो राजा क्व क्व भागीरथी तदा । यदा विष्णुस्तपस्तेपे चक्रपुष्करिणीतटे" इति देव्या पृष्टे "सन्देहोऽत्र न कर्तव्यो विशालाक्षि सदामले । धृतौ स्पृतौ पुराणे च कालत्रममुदीर्यते । भूतं भव्यं भवच्चापि संशयं मा वृथा कृपाः" इति शिवेनोत्तरदानात्कालस्याविवक्षितत्वनिश्चयात् । अत एव पूर्वापरभावस्यापि तथाच सिद्धिः । पृक्त्र दृष्टः शास्त्रार्थोऽपरत्रापि तथेति न्यायात् । किञ्च, पूर्वापरभावंत्यविवक्षितत्वे पुराणान्तरस्यापि बहिर्भावप्रसक्तिः । तथा हि । मार्कण्डेयपुराणारम्भे तावत् "भगवन्भारताख्यानं व्यासेनोक्तं महात्मना । पूर्णमस्तमलाहात्वीर्नानाशास्त्रसमुच्चयैरि"त्याद्युक्त्वा, "तदिदं भारताख्यानं बहुर्षे बहुविस्तरम् । तत्त्वतो ज्ञातुकामोऽहं भगवंस्त्वामुपागत" इति चोक्तानि । व्यासशिष्यजैमिनिना-कृतेन प्रश्नचतुष्टयेन पुराणावतारकथा दृश्यते । सा च भारतोत्तरभावित्वमन्तरेणासङ्गता सती मार्कण्डेयपुराणस्याद्यादशम्यो बहिर्भावनावहति । तथाग्निपुराणारम्भे "सुत त्वं पूजितोऽस्माभिः सारात्सारं वदस्व नः । येन विज्ञानमात्रेण सर्वज्ञत्वं प्रजायते" इति शौनकप्रश्ने "सारात्सारो हि भगवान्पिप्पुरुषमय ईश्वरः" इत्याद्युक्त्वा, पुराणमवतार्य तत्र द्विधा सारं वदन् प्रसङ्गतो ग्रन्थान्ते

“गीतासारं प्रवक्ष्यामि सर्वगीतोत्तरोत्तरम् । कृष्णोऽयमर्जुनायाऽऽहे”ति प्रतिज्ञाय “दैवी ह्येषा गुण-
मयी” “यस्यां जाप्रति भूतानी”त्यादीनि कतिचित्पद्यान्वेोक्तवान् । अर्थमात्रोक्तौ तु पद्यानि न
वदेत् । अतो भारतोत्तरभावित्त्वमात्रेयस्यापि सिध्यति । एवं च पुराणत्रयवहिर्भवेऽष्टादशानां
पूर्वभावाभावादष्टादशपुराणानीति वाक्यस्यैवाऽसङ्गतत्वापत्तिश्च । ननु सूतोक्त्यनुवादवदिदं
योगबलेनादावेवावादि, प्राकल्पीयवाग्वादीति नानेन भारतोत्तरत्वसिद्धिः, तथा सति वाक्यस्यापि
नासङ्गतिरिति चेत्, तर्हि प्रकृतेऽपि तौल्यात्परिहृत एव भवत विरोध इति न ते वक्तमवकाशः ।
नन्वपरितोपासङ्गतेरस्यवकाश इति चेत्, न, प्राकल्पीयव्यासापरितोषांगुवादस्यात्रापि
शक्यवचनत्वात्, इदमपि त्वदीत्योक्तम् । अन्यथा तु “अष्टादश पुराणानि कृतवानि”-
त्यष्टादशपुराणानि कृत्वैत्येकं पदं सत्यवतीसुतविशेषणम् । न च क्व निबन्धसम्भवः “राजनि
युधि कृञ्,” इत्यत्र कृञ् इति योगविभागात्सिद्धेः । तथासति योऽष्टादशपुराणरक्षकः स भारत-
कतेति पूर्वापरभावमन्तरेणापि भूतार्थवादोपपत्तिरिति न किञ्चिदेतत् । उक्तकाशीखण्डीयैक-
वाक्येनैव निर्णयस्य जातत्वात् ।

अत एव “अधीतवान्द्वारादौ पितुर्द्वैपायनादहमि”ति “कलौ नष्टदशमेप पुराणार्कोऽधुनोदितः,”
इति वाक्यद्वयमपि सङ्गच्छते । द्वोपरादौ पाठस्य कल्यादौ शुकेन प्रचाररूपस्योदयस्य विशदी-
भावात् । “लोकस्याजानतो व्यासश्चक्रे सात्त्वतसंहिता”मिति तु कालानुक्तेर्व्याख्यातप्रायमेवातो
न कोऽपि शङ्कालेशः ।

यत्तु, “अष्टादशपुराणानि अष्टौ व्याकरणानि च । ज्ञात्वा सत्यवती सूतश्चक्रे भारतसंहिता-”
मिति भविष्यप्रथमाध्यायवाक्यम् । तत्तु, शतकोटिप्रविस्तरपुराणान्तर्गताष्टादशसजातीयवाक्यक-
दम्बपरम् । व्याकरणसाहचर्यात् । नानाविधशुद्धशब्दधनानाविधार्थस्य भारत उपनिबन्धनीयत्वेन
तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वात् । न तु सकर्तृकर्तृव्यपरम् । शतकोटिप्रविस्तरज्ञानेनैव चारितार्थ्येनैतज्ज्ञान-
नस्यावश्यकतया तत्कथनानुपयोगात् । असर्वज्ञत्वापादकत्वाच्च । तत्राप्युपुराणत्वेन वक्ष्यमाण-
राशिपरं भाति । अध्यायसमाप्तिकोटौ ‘सर्वाण्येव पुराणानि कथितानि नरर्षभ । द्वादशैव सहस्राणि
प्रोक्तानीह महर्षिभिः । पुनर्वृद्धिं गतानीह व्याख्यानैर्बहुभिर्वृष । यया स्कान्दं तथा चेदं भविष्यं
कुरुनन्दन । प्रल्हादं शतसाहस्रं श्लोकानां ज्ञातमेव हि । भविष्यमेव ऋषिणा लक्षार्द्धं सङ्गृह्या
कृतमित्युक्त्वा पुराणदर्शनप्रसङ्गदर्शनात् । न चेहोक्तयोः स्कान्दभविष्ययोर्महापुराणत्वं शङ्क्यम् ।
महर्षिप्रोक्तत्वलिङ्गविरोधात् पुराणसङ्ख्याविरोधाच्च । स्कान्दमेकाशीतिसहस्रकम् । शतमेकं
तथेति । चतुर्विंशद्भविष्यं च तथा पञ्चशतानि चेत्यादिव्याख्यात् ।

किञ्च, श्रीभागवते निर्वृतिप्रसङ्गेऽपि वेदानां चतुर्धाकरणमेवोक्त्वा, इतिहासपुराणपाठकत्वमेव
च सूचयित्वा वेदानां शास्त्रित्वं ततो भारतकरणं चोक्त्वाऽनिर्वृत्तिरुक्त्वा । न तु पुराणसमनन्तर-
कृतोऽष्टादशाध्यायविभागः । पूर्वोक्तमेव तेनाऽपि ज्ञायते । कानिचित् पूर्वं कृतानि कानिचिन्नेति ।

यत्तु कश्चित्, श्रीभागवतमष्टादशपुराणातिरिक्तम्, । वेदेतिहासपुराणरचयितुरप्यजातचित्त-
प्रसादस्य व्यासस्य चित्तप्रसादजनकत्वादित्याह—तत्र हेतुरस्य साध्यं मासु । अन्यथा द्वादश-

स्कन्धसमाप्तिस्थस्य पुराणसङ्ख्यासम्भूतिमित्यादिना ब्राह्मादिपुराणसङ्ख्यागणनावसरे दशाष्टौ श्रीभागवतमित्यस्य गणनस्य “एवं पुराणसन्दोहश्चतुर्लक्ष उदाहृतः । तत्राष्टादशसाहस्रं श्रीभागवतमित्यते । इदं भगवता पूर्वं ब्रह्मणे नाभिपङ्कज” इत्यत्र तत्रेति सप्तम्या इदमथ विरोधापातात्, तस्मिन्नेव स्कन्धे सप्तमाध्याये “सर्गोऽस्याथे” इत्यादिनोक्तस्य महापुराणसामान्य-लक्षणस्य द्वितीयस्कन्धस्य “अत्र सर्गो विसर्गश्चे”त्यस्य श्रीभागवतलक्षणस्य च विचारे प्रतीयमानस्य सामान्यविशेषभावस्य वाधप्रसक्त्या तद्विरोधापत्तेश्च । न च “द्वापरे समनुप्राप्तं” इत्यादिप्रथमस्कन्धस्य सन्दर्भविरोधः । “जिज्ञासितं सुसम्पन्नमपि ते महदद्भुतम् । कृतवान् भारतं यत्त्वं सर्वार्थपरिवृंहितम् । जिज्ञासितमधीतं च यत्तद्ब्रह्मसनातनम् । तथापि शोचस्यात्मानमकृतार्थं इव प्रभो” इति नारदोक्तौ भारतकरणाद्ब्रह्मजिज्ञासाध्ययनानामेवोक्तत्वाद्नुवादके “अस्त्येव मे सर्वमिदं स्वयोकमिति”वाक्येऽपि तेपामेव परामर्शेनाष्टादशधाकरणस्य श्रीभागवतपूर्वभावित्वात्तेः ।

एवं च द्वादशस्कन्धेऽस्य पञ्चमत्वेन गणनाच्चत्वारि पुराणानि भारतं च कृत्वाऽपरितुष्टो नारदोपदेशेनेदं चकार । ततः परितुष्टोऽन्येषामधिकारिणामर्थे तत्तद्योग्यान्यन्यानि चकारेति ज्ञायते । एतेनैवेतिहासपुराणानामिति वहुत्वस्योपपत्तौ वाधान्तराणामपि निरासेऽतिरेककल्पनं भागवतान्तरस्योच्छेदकल्पनादिकं च प्रतिपाद्य विरोधादिप्रासादुपेक्ष्यमिति सुधीभिरवधेयम् ।

प्रकृतमनुसरामः । अतः पुराणेषु कालत्रयस्य सङ्कलीकृत्य कथनात्पुराणभारतयोः पूर्वा-परभावस्याविवक्षितत्वात्पुस्तकान्तरेषु अष्टादशपुराणानां कर्तेति पाठदर्शनाच्च नाष्टादशबहिर्भावोऽस्ये-त्यष्टादशान्तर्गतत्वमेव श्रीभागवतस्य बुद्धिमद्भिरनुसन्धेयमिति शुभम् ॥

तत्त्वदीपप्रकाशेन यः पन्था दृष्टिगोचरः ।

कृतस्तेन पयाऽस्मामी रक्षा शङ्का निरकृता ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मभार्यचरणनलिनाञ्जातोत्तमाङ्गधीपीताम्बरतनुजपुष्प-
पोत्तमकृताथतारवादायहयां श्रीभागवतस्वरूपविषयक-
शङ्कानिरासवादख्योदशः समाप्तः ॥

श्रीमद्भागवतप्रमाणभास्करः ।

श्रीमद्ब्रह्मचरणान्नत्वा विलिखामि संशयच्छेदम् ।
निखिलप्रमाणमूर्द्धनि भागवते सन्दिहानानाम् ॥ १ ॥

ननु केचन भ्राताः भागवतं पौरुषेयमेव वदन्ति । केचन देवीपुराणं कालिकापुराणं वा । उभयत्र भागवतप्रयोगात् । भगवत्या इदं भागवमिति देवीपुराणे प्रथमश्लोक एव प्रयुक्तत्वात् । 'यदिदं कालिकाख्यं तु मूलं भागवतं विदुरि'ति कालिकापुराणे च भागवतपदप्रयोगात् । तथैव 'पराशरोक्तमपरं तथा भागवतद्वयमि'ति कूर्मपुराणवचनाच्च । किञ्च, पुराणदानप्रस्तावे मत्स्य-पुराणेऽपि भागवतदानस्य हेमसिंहसमन्वितत्वमुक्तं तेनापि देवीपुराणमेव तदित्यवगम्यते । अन्यथा सिंहसमन्वितत्वं न वदेयुः ।

किञ्च, श्रीधरखामिनाऽपि ससंशयमेवोक्तं भागवतं नाम नान्यदिति शङ्कनीयमिति । अथ च प्राचीननिबन्धकारैरपि प्रमाणत्वेन कुत्रापि न लिखितानि भागवतपद्यानीत्येतैर्हेतुभिस्तथात्वं निश्चीयत इति चेत्—

उच्यते । अहो 'निखिलपुराणादिप्रमाणगणदिनकरनिकरकिरणप्रकाशेऽपि महामोहान्धकारावृ-
त्तचेतसानलक्ष्यत्वम् । तथाहि— न हि भागवतनिर्णयो लौकिकयुक्तया भवति केनचित्पौरुषेयमित्यु-
क्तैः न तस्य पौरुषेयत्वम् । उपपुराण(लक्षण)रूपेण यथा तत्पुराणनिर्णयस्ताया श्रीभागवतस्यापि
पुराणोक्तलक्षणैरेव निर्णयः कर्तुं शक्यो नान्यथा । तथा च प्रथमं मत्स्यपुराणे सकलपुराणानां
लक्षणकथनपूर्वकमुपस्कारसहितं दानमुक्तम् । तत्र भागवतस्यापि दानकथने—

'यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्णयते धर्मविस्तरः ।

वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमुच्यते ।

लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम् ।

प्रोष्ठपद्यां पौर्णमास्यां स याति परमं पदमि'त्युक्तम् ।

न हि पौरुषेयत्वे तादृक् दातृफलं सम्भवति ।

नारदीयेऽपि,

'तुलसीकाननं विष्णोर्यथा म्रियतमं बद्ध ।

पुराणं च शुक्रप्रोक्तं तथा तुलसिचन्दनमि'ति ।

पाप्मे च

'अम्बरीपशुकप्रोक्तं निसं भागवतं शृणु ।

पठस्व समुजेनापि यदीच्छसि भवशायमि'ति ।

स्वरूपपुराणे च ब्रह्माणं प्रति भगवद्वाक्यम्—

सम्भविष्यामि कल्प्य सत्यवत्यां पराशरात् ।
 वेदार्थं चैव वक्ष्यामि सर्वेषां हितकाम्यया ॥
 ब्रह्मसूत्रं करिष्यामि सर्वश्रुत्यर्थसिद्धये ।
 दर्शयिष्यामि वेदार्थं भारतन्यपदेशतः ॥
 वेदशाखासु नष्टासु वेदार्थो भारते कलौ ।
 दृश्यते नात्र सन्देहः कर्तव्यः केनचित्कचित् ॥
 भारते भगवद्गीता ध्रुवार्थे संशयापहा ।
 श्रुतिकल्पतरोः साक्षात्फलं भागवतं विदुः ।
 गीतार्थाद्विस्तरेणाहं वक्ष्यामि च विशेषतः ।
 तेन रूपेण वेदार्थं यद्वक्ष्यामि तथैव तत् ॥
 तयोर्न मन्यते मूढः स पापण्डी नराधमः ॥
 भविष्यति कलौ सृष्टिरासुरी ब्राह्मणेष्वपि ।
 ते हि वक्ष्यन्ति वेदार्थमन्यथा हि यथेच्छया ।
 कृष्णद्वैपायनारूपो हि सम्भविष्यामि सर्वथा ॥
 इत्युक्त्वाऽजं स भगवान्स्त्रैयान्तरधीपते'त्युक्तम् ।

अत एव व्यासचरणैरपि श्रुतिकल्पतरुफलरूपत्वेनैवोपक्रमितं 'निगमकल्पितरोरि'त्यत्र । एवं चैतान्तरप्रमाणोत्पृष्टधर्मवरुं श्रीभागवतस्यैवोक्तं न तु देवीपुराणादौ कचिद्दृष्टं श्रुतं वा । तादृशे श्रीभागवते पौरुषेयत्वं देवीपुराणार्थं वा वक्तुं कथं तव जिह्वा चलति । चलने वा छिन्ना सती कथं न पतति ।

अन्यच्च हरिवंशेऽप्युक्तम्,

पुराणाले पुराणेषु ऋषयः सम्प्रचक्षते ।
 श्रूयते चास्य चरितं वेदेष्वपि पुरातनम् ॥
 महापुराणाद्यप्रभृति परं तस्य न विद्यते ।
 ययास्य देवदेवस्य चरितं सप्रभावजमिति ।

अत्यार्थस्तु—पुराणाः प्राचीनाः ऋषयः । तं भगवन्तं लोकवेदप्रसिद्धं पुराणेषु सम्पक् प्रचक्षते । अप्य च वेदेष्वपि अस्य चरितं पुरातनं श्रूयते । तथापि महापुराणाञ्चूरीभागवतात्परमुत्पृष्टं कुत्रापि न विद्यते । तत्र हेतुः प्रभृतीनि । सृष्टिश्रममारभ्य । अथवा, महापुराणाप्रभृति महापुराणमारभ्यैव प्रारम्भात्समाप्तिपर्यन्तं साक्षाद्भगवन्चरित्रमेव सर्वेण तन्वद्य अन्यत्र खण्डरुो निरूपणं महापुराणे साम्प्रत्येन साधनफलसहितं यादृशं भगवत्स्वरूपं श्रुत्युक्तं वर्तते तादृशमेवोक्तमिति भावः । अत एव सर्वपुराणानां मध्ये श्रीभागवतं तु महापुराणम्, दशलक्षणयुक्तत्वात् । सामान्यतः पुराणं,

“सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥” इत्युक्तम् ।

इदं तु ‘अत्र सर्गो विसर्गश्चे’त्यादिदशलक्षणयुक्तत्वान्महापुराणमित्युच्यते । लक्षणोत्कर्षेण धर्मोत्कर्षेण च महत्त्वम्, तदत्रोभयमपीति युक्तमेव महापुराणत्वम् । एतेनापि देवीपुराणपौरुषेयत्वादिशङ्का निरस्ता लक्षणाऽप्रवेशात् । न च पुराणस्य पञ्चलक्षणत्वस्यैव नियमादस्य तु दशलक्षणत्वात्कथमष्टादशपुराणान्तर्गतत्वमिति वाच्यम् । अधिकं तत्रानुप्रविष्टमिति न्यायात्पूर्वं पञ्च लक्षणानि सिद्धान्येव, पञ्चाधिकानि जातानीति तदुत्कर्ष एव सिद्ध इति महापुराणत्वं सिद्धम् । पुराणत्वं तु स्वतः सिद्धमेवाधिकलक्षणेन परं महत्त्वं सम्पन्नमिति समस्तपुराणम्योऽप्यधिकोत्कर्षो निरूपितः । एवं सति सुष्टुक्तं महापुराणाध्वभृतीति ।

एवं सति पुराणास्तं, पुराणेष्विल्लत्र—समित्युपसर्ग उक्त इति न सङ्गच्छत इति चेत्, न; ते ऋषयस्तु जीवास्तत्तत्कल्पानुसारि भगवच्चरित्रं स्वज्ञानानुसारेण सम्यगेव कथयन्ति, महापुराण-कथनं तु भगवता साक्षात्समाधौ लीलासहितं स्वस्वरूपमनुभाव्य स्वस्वरूपेणैव कृष्णद्वैपायनेन कारितमिति तदुत्कर्षः सर्वाधिको निरूपित इति सर्वमनवधम् ।

किञ्च, अष्टादशपुराणान्तर्गतत्वं पुराणे सिद्धं नतु कल्पितं येनाऽन्यथा भवेत् । तथाहि वाराहपुराणे—

‘ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा ।

तथान्यन्नारदीयं च मार्कण्डेयं च सप्तम् ॥

आग्नेयमष्टमं प्रोक्तं भविष्यं नवमं तथा ।

दशमं ब्रह्मवैवर्तं लैङ्गमेकादशं तथा ॥

वाराह द्वादशं प्रोक्तं स्कान्दं चात्र त्रयोदशम् ।

चतुर्दशं वामनं च कौर्मं पञ्चदशं स्मृतम् ॥

मात्स्यं च गरुडं चैत्र ब्रह्माण्डमष्टादशं तथेति ॥

मत्स्यपुराणे च सूतवचनम्—

‘पुराणानि दशाष्टौ च साम्प्रतं तदिहोच्यते ।

नामस्ततानि वक्ष्यामि शृणुष्वमृषिसत्तमाः ॥

ब्रह्मणामिहितं पूर्वं यावन्मात्रं मरीचये ।

ब्राह्मं तदशसाहस्रं पुराणं परिकीर्तितमि’त्यारभ्य ब्रह्माण्डपुराणपर्यन्तं,

‘राजसूयसहस्रस्य फलमामोर्ति’ मानवः ।

हेमधेन्वा युतं तत्र ब्रह्मलोकफलप्रदमि’त्यनेन ।

तत्र मध्ये ‘यत्राधिकृत्य गायत्रीमि’त्युक्तलक्षणसहिता भागवतगणना कृतेति, तदन्तःपातिस्य सिद्धमेवेति भावः ।

विष्णुपुराणे च—

ब्राह्मं पात्रं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा ॥

तथान्धनारदीयं च मार्कण्डेयं च सप्तमम् ।

आग्नेयमष्टमं चैव भविष्यं नवमं स्मृतम् ।

दशमं ब्रह्मवैवर्तं छैन्नमेकादशं स्मृतम् ।

षाराहंद्वादशं चैव स्कान्दं चाप्र त्रयोदशम् ।

चतुर्दशं वामनकं कौर्मं पञ्चदशं तथा ।

मात्स्यं च गारुडं चैव ब्रह्माण्डं च ततः परमिति ।

ननु भागवतस्य महत्त्वं ग्रन्थाधिक्यादेव कथितं भवेदिति चेत्, न; हन्तेदानीमेव निर्णीत-
मप्यर्थं नानुसन्धत्से । तथाहि—

“पुराणास्तं पुराणेषु पुराणं यं प्रचक्षते” इत्युपक्रम्य,

“महापुराणात्प्रभृति परं तस्य न विद्यते ।

तथास्य देवदेवस्य चरितं स्वप्रभावजम् ।”

इत्युक्तत्वाद्भागवत्प्रभावस्यैव महत्त्वे कारणत्वं नान्यस्येति सर्वमवदातम् ।

अन्यच्च, पठत एकस्य न्यूनाधिकभावेनैव महत्त्वोक्तौ समस्तपुराणेष्वव्यवस्था स्यात् । यत्रैव
ग्रन्थाधिक्यं तत्रैव महत्त्वं पर्यवस्यतीति । अत एव साक्षाद्भागवता यदा समाधौ सर्वं ज्ञापितं
तदा, तदनुभूय व्यासचरणैर्निरूपितमिति भगवत्सम्बन्धेनैव महत्त्वं नान्यजन्ममिति सर्वं सुस्थम् ।

किञ्च, यथा पुराणानां स्वाधिष्ठातृदेवसम्बन्धिन्ध्वेन नाम प्रसिद्धं ‘ब्राह्मं पात्रं वैष्णवं चे’त्यादि,
तथा भागवतस्यापि भगवत्सम्बन्धित्वेनैव तथात्वमित्यलं विस्तारेण ।

यत्र पुराणदानप्रस्तावे सिंहसमन्वितत्वेन दानकथनोद्देचीपुराणत्वमुच्यते । तत्रापि शृणु ।
निर्णयः प्रकरणानुसारी कर्तव्यः । न भोजनसमये सैन्यगमानयेत्युक्तेऽन्धानयनमुच्यते । किन्तु
लवणमेव । तथा च मत्स्यपुराणे समस्तपुराणानां दानं कथितम्, तत्र यथा, समस्तपुराणानां
तत्तदुपस्कारसहितं दानं कथितम्, तथा भागवतस्यापि हेमसिंहसमन्वितं दानमुक्तम् । नैतावता
सिंहपदमात्रेण देवीपुराणत्वं वक्तुं शक्यम् । यतः पूर्वं ‘यत्राधिकृत्य गायत्रीमिःयुक्तलक्षणकथनेन
निश्चयं कृत्वाऽग्रे दानमुक्तम् । तथा सति सिंहपदस्यान्य एवाऽग्निप्रायः । तथाहि— हेमः सिंहा
यत्र चतुर्ष्वपि पादेषु तादृशं सिंहासनं, तेन समन्वितम् । एतेन तत्र श्रीभागवतपुस्तकं प्रतिष्ठाप्य
पूजां कृत्वा दानं कुर्यादिति विधिर्निर्दिष्ट इति भावः ।

नन्यास्तामन्यत् । श्रीधरस्वामिना संसंशयमुक्तं ‘भागवतं नाम नान्यदिति । तत्राप्युच्यते । अहो
निखिलपुराणादिप्रमाणशार्दूलनिकरभयात्पलायितस्य बालभृगस्यैव तव स्वगतिरपि विस्मृता, यत-
स्त्वणगुल्मपार्श्वमत्रलम्बितुमिच्छति । रे मूढ श्रीधरस्वामिभिरपि त्वाद्दशानामेव मुखमर्दनार्थं निःस-
न्दिग्धतया तयोक्तम् । नहि वेदानां प्रामाण्यविचारोपक्रमेणैवाऽप्रामाण्यं भवति । तदा तु मीमा-
सकाः समस्तवेदोच्छेदका एव भवेयुः । यद्येदानीं भ्रमस्तथा तत्समयेऽपि कलिकालजनितमहा-
मोहविहितपुराणेश्चान्तानां बहूनां भविष्यतीति तेषां निःसन्दिग्धत्वज्ञापनाय प्रमाणपूर्वकं तयो-
क्तमिति सर्वमवदातम् ।

यच्चोक्तम्, प्राचीननिबन्धेषु श्रीभागवतवचनानि नोपलभ्यन्ते तत्राप्युच्यते । एतावत्कुतर्कः साक्षाद्भगवति पूर्णे ब्रह्मणि द्वेषपरिवेष्टितैव बुद्धिर्विदिता भवति । यतो वैकुण्ठादागतस्य साक्षान् नारायणमुखाद्ब्रह्मणा प्राप्तस्य, ततोऽपि नारदादिभिः परम्परया भुव्यागतस्य भागवतस्य यथाकपञ्चित् पौरुषेयत्वं साधनीयम् । तत्त्वेवमलौकिकपदार्थस्य लौकिकत्वं भवति । शृणु, निबन्धेषु वचनानि न सन्तीत्येतावन्मात्रेण भागवतस्य लौकिकत्वं वदसि । तत्र तावद्विचारय निबन्धेषु केषां धर्माणां विचारः कृतो वर्तते । यदि वदसि प्रवृत्तिधर्माणाम् । नहि भागवते प्रवृत्तिधर्माः, किन्तु निवृत्तिधर्माः । तत्रापि परमधर्मा इति न तद्ब्रह्मविषयास्ते निबन्धा इति न लिखितानीति, नैतावता तथात्वं भवितुमर्हति । पूर्वमेवाऽनेकप्रमाणेन सिद्धत्वात् । किञ्च, निबन्धेष्वपि सन्ति वचनानि । तत्र प्रथममखिलप्रमाणमूर्धनि हेमाद्रौ व्रतखण्डारम्भे,

‘क्षीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।

इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतमिति प्रथमस्कन्धीयपद्यमुदाहृतम् ।

तथा च प्रतापमार्तण्डेऽपि भक्तिप्रसङ्गे । अन्येष्वपि निबन्धेषु वैष्णवनिबन्धेषु च बहूनि सन्तीति किमतोऽधिकं वाच्यम् ।

नन्वेवं प्रमाणैः श्रीभागवतस्य महापुराणत्ववदलौकिकत्वमद्यादशपुराणान्तर्गतत्वं च साधितम् । परन्तु,

‘अष्टादशपुराणानि कृत्वा सस्यवतीसुतः ।

भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहितम् ॥

इत्युक्त्याऽष्टादशपुराणाऽनन्तरं भारतं कृतमिति निरूपितम् । भागवते तु भारतानन्तरं चित्ताशुद्धौ नारदोपदेशे समाधावनुभूय भागवतं कृतमित्युक्तम् । एवं सति भारतानन्तरकरणेऽष्टादशपुराणमध्यपातित्वं न सम्भवति, तन्मध्यपातित्वे तदनन्तरकृतिर्न सम्भवतीति चेत् ! उच्यते, श्रीभागवतमनेकरूपेण भूमौ प्रकटम् । प्रथमं नारायणमुखात्प्रकटं सूक्ष्मभूतम् । ततो ब्रह्ममुखात्सूक्ष्ममेव । ततो नारदद्वारा । एवं परम्पराप्राप्तं तत्तत्कल्पेषु । तत्रान्यकल्पेषु व्यासोऽपि जीव एव । भगवच्चरित्राण्यपि तत्तत्कल्पानुसारीणि विभूतिरूपाण्येव । व्यासोऽपि स्वाधिकारानुसार्येव श्रीभागवतं निरूपितवान् । भगवतः स्वरूपाज्ञापनात् । अत एवाग्रे मनसो न प्रसादः । यदा पुनर्मगवान्साक्षात्स्वयं पूर्णस्वरूपाविर्भावं कृत्वा भक्तानामानन्ददानार्थं सारस्वतकल्पीयां लीलां कृतवान् तच्चरित्रात्मकं श्रीभागवतं प्रकटयितुकामः साक्षात्स्वरूपात्मकः कृष्णद्वैपायनो व्यासः स्वयमेव प्रकटीभव्यु । ततः पुनः समाधौ सर्वं स्वचरित्रं ज्ञापितवांस्तदा । पुनरिदानीं व्यासचरणैर्विस्तरेण निरूपितम् । पूर्वं यथा भारतकरणेऽपि गीतार्थो न स्फुटो जातः यदा पुनः,

‘अपश्यत्पुरुषं पूर्णं मायां च तदुपाश्रयाम् ।

पुरुषो मायया बद्धो मोचनं मक्तिहेतुकम् ॥

इति समाधावनुभूतं तदा गीतार्थोऽपि स्फुरितः । अत एव तद्विखारत्वेन भागवतम् । एवं सति भागवतस्यापि पूर्वं स्वाधिकारानुसार्येव ज्ञानं जानम्, न तु यथार्थस्वरूपम् । पश्चाद्भगव-

कृपया सारस्वतकल्पानुसारिचरित्रस्य यथा स्वरूपं तादृशं ज्ञानं जातमिति तद्विस्तारेण पुनः कथितमिति न कश्चित्पूर्वपक्षायसर इति सर्वमनवद्यम् ।

इदानीमपि श्रीभागवतं सर्वैः स्वाधिकारानुसारेणैव व्याख्यायते । श्रीमदस्मदाचार्यैर्यद्वाख्यातं तत्सारस्वतकल्पानुसारेणैवेति सर्वं सुस्थम् । अत एव नारदेनापि व्यासं प्रति तथैवोक्तम् ।

‘यथा धर्मादयश्चार्या मुनिवर्यानुगर्णिताः ।

न तथा वासुदेवस्य महिमा ह्यनुवर्णित’ इति ।

तेन समाधावनुभूतस्यैव कथनम् । विशेषकथनं तदेवानुगर्णनम् । वर्णनं तु पूर्वमपि कृतमेवेदानी विस्तरतो वर्णनमेवानुवर्णनमित्यर्थः । अत एवाऽन्वित्युपसर्गकथनम् । अनेनाष्टादशान्तर्गतमेव भागवत पुनर्विस्तारेणानुवर्णितमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् । तथा चात्र पूर्वोक्तानि स्कन्दपुराणोक्तानि ब्रह्माणं प्रति भगवद्वाक्यान्पुनसन्धेयानि । ‘सम्भविष्यामि कल्पे’त्यारभ्येत्युक्त्वा ‘अजं स भगवानि’त्यन्तम् । तत्र वेदार्थप्रदर्शनं ब्रह्मसूत्रकरणं गीतार्थाद्विस्तरेण भागवतकथनं स्वकर्तृकमेव प्रमुः कथयति नान्यकर्तृकमिति वक्ष्यामीति क्रियया ज्ञाप्यते । अत एव नारदेनापि ‘न तथा ह्यनुवर्णित’ इत्येवोक्तं न वृषदिष्टम् । यतो भगवज्ज्ञापितमेव तज्ज्ञातं भवति नान्यथेति । एवं सति जीवरूपेण तादृश भागवत कथं वक्तुं शक्यमत एवापरितोषः । भगवता ज्ञापिते तद्विस्तारकथनमेवानुवर्णनमुच्यते इति सर्वमवदातम् ।

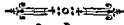
इति श्रीमद्भागवतप्रमाणभास्करो नाम निर्णयः सम्पूर्णः ॥

॥ श्रीभागवतप्रतिपदमणिवरभावांशुभूपितमूर्तये नमः ॥

सागरस्य श्रीगङ्गाधरभट्टप्रयुक्ता

दुर्जनमुखचपेटिका

पं० कन्हैयालालविरचितया
प्रहस्तिकाव्याख्यया सहिता ।

॥ श्रीहरये नमः ॥

श्रीमद्भागवतनाम पुराणं विष्णुसन्निभम् ।

कलौ यत्कीर्तनान्नान्यत्साधनं परमार्थदम् ॥ १ ॥

पापण्डाकुलकल्मषाः कुकृतिनो निन्दन्ति ये वैदिकान्

तेषां भागवते प्रतीपमतिता युक्ता हि तन्मूलके ।

तद्वाक्श्वेडनिषेवणास्तधिपणा ये दैवसर्गे स्थिता

मा भूवन्निति मे विचाररचना पीयूषवाचः श्रुतिः ॥ २ ॥

तत्र सावत्केनचिद्भट्टोपनामककाशीनाथेन श्रीमद्भागवताख्ये महापुराणेऽनार्षत्वमुद्गावितम्, तन्नि-
राकारिष्यन्तस्तस्य भेदत्वाद्नादेयवाक्यत्वं गङ्गाधरभट्टाः प्रतिजानन्ति । तत्र महाभाष्यादिसम्मतं
ग्रन्थादौ भङ्गलमाचरन्ति शिष्यशिक्षार्थं श्रोतृवक्तृणामभ्युदयार्थं च श्रीहरय इति । हरति
दुःखानीति हरिः, श्रिया युक्तो हरिः श्रीहरिः, तस्मै गुरुरूपिणे नमः । गुरुरूपिण एव हरेर्दुःख-
दूरीकरणसमर्थत्वात् । “जनानामुपकाराय गुरुरूपी जनार्दनः । हरौ रुष्टे गुरुजाता गुरौ रुष्टे
न कश्चन” इति देवीभागवते इति ॥ नहि केवलभागवतपदं शाक्तभागवतपरं भवितुमर्हति,
भागवतपदस्य वैष्णवपरत्वेनैव व्यवहारात् । “एतानहं परमभागवतान्नमामी”त्यादौ तथादर्शनात् ।
नहि शाक्तिकेषु क्वचिदपि भागवतपदं श्रूयते । तस्माद्धर्मप्राहकमानेनैव भागवतपदं प्रसिद्धभागवत-
परमेव । किञ्च, रूढिर्योगमुपहरति इति न्यायात् केवलयोगीकार्यो न तत्र युक्तः । पुराणेषु
श्रुत भागवतपदं प्रकृतभागवतमेव गमयति । श्लोक इति । या विश्वं व्रितनोति पालयति या संहर्ति
कल्पक्षये इत्यादिमश्लोक एव संहरतीति । हञ्-हरणे, इति भौवादिकत्वाद्धरतीति प्राप्तम् ।
“स्थालीपुलाक” इति एकस्मिन्नपि तण्डुलादौ परिचिते पक्कापकज्ञानं जायते । एवमिहापि
सर्वमपि “प्रथमप्राप्त एव मक्षिकापाते प्रासान्तरे तु छर्दिरेवे”त्यपि ज्ञेये सर्वमप्रतिबद्धमिति भावः ॥
देवीभागवतप्रतिपादनश्लोके सहरति तावदशुद्धम् । तेन स्थालीपुलाकन्यायेन सर्वमपि
तादृशमिति ज्ञेयम् ॥

१ इय चपेटिका अन्या, रामचन्द्राश्रमस्य चान्या, प्रहस्तिकाकारेणैव रामचन्द्राश्रमस्य पृथक्तया
स्वीकृतत्वात् ।

तथाहि न तावत्पञ्चलक्षणानि दशलक्षणान्यतिवर्तन्ते ।
 यतो, पञ्चलक्षणतया श्रीभागवतस्य तत्त्वमपेयात् ।
 अष्टादशपुराणानि कृत्वेति वचनान्न कत्वान्तमपि तु
 कनिवन्तं कर्त्तव्यार्थान्न विरोधोऽणीयानपि ॥ ३ ॥

तदेवोपपादयन्त आहुः—तथा हि न तावदिति । यत्तेनोक्तं पुराणं पञ्चलक्षणमिति लक्षणाद्दशलक्षणस्य श्रीभागवतस्य कथं पुराणत्वमिति? तत्रोच्यते, गन्धवती पृथ्वीति लक्षणे जलक्षितिप्राणभृतां चतुर्दशेत्युक्त्या चतुर्दशगुणशालित्वेऽपि न व्यभिचारः । असाधारणस्यैव लक्षणकत्वात् । दशलक्षणे भागवते प्रकृते लक्षणानां सत्त्वात्सर्गादिरूपाणामधिकसत्त्वे बाधकाभावात् । न हि “सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणमि”त्यत्र तावन्मात्रमेव नियम्यते । किन्तु, गन्धसत्तावद्भूम्यां पुराणेषु पञ्चलक्षणत्वं विधीयते । पञ्चलक्षणानि दशलक्षणेऽपि न हीयन्ते । अपञ्चमात्रलक्षणेऽपि भागवते दशलक्षणानां सत्त्वात् । द्वयोर्नैकप्रतीतेः । श्रीभागवतस्य तत्त्वं पुराणत्वम् । किञ्च, कोशलक्षणमपि प्रायिकम् । औपम्यः फलपाकांशाः इति यावत् । शीतादिनाभ्यौपधिना विना दर्शनात् फलपाकान्तत्वस्यान्यत्रापि सत्त्वात् । नामपक्षे तु तत्रापि तद्वक्तुं शक्यत्वाददोषः । किञ्च, पञ्चलक्षणं पुराणजातमित्यपि नियमाभावः । भविष्याग्निपुराणयोः व्रतकर्मणोरेव विस्तृतत्वात् । विष्णुपुराणेऽपि पदंशेष्वपि पल्लक्षणोक्तेः भारतादिष्वतिव्याप्तेश्च प्रायिकमेवेति निश्चयः । किञ्च, ब्रह्मवैवर्ते कृष्णखण्डे समाप्तिसदेशे । “सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ तदल्पपुराणानां लक्षणं तु विदुर्बुधाः । दशाधिकं लक्षणं च महतां परिकीर्तितम्” इत्युक्तेर्न शङ्काकलङ्कः कश्चित् । न च महत्सु स्कान्दपाद्मादिषु तत्त्वमस्त्वेवेति निश्चीयते कथं तेषां तथात्वमिति वाच्यम्, पञ्चलक्षणत्वमेवास्येति अप्रतिज्ञातत्वात् ॥२॥

ननु “अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः । भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहितम्” ॥ इत्युक्तेः, श्रीभागवतस्य तु “कृतवान्भारतं यस्त्वं सर्वार्थपरिवृंहितमि”त्याद्युक्त्या भारतोत्तरत्वमायाति । कथमष्टादशान्तर्गतत्वम्? तत्राहुः—अष्टादेशेति । “राजयुनि युधि कृञ्” इति सूत्रे कृञ् इति योगविभागात्कानिप्, तुकि च कृते कृत्वेति सिद्धम् । किञ्च, स्कन्दमत्स्यपुराणयोः प्राचीनपुस्तकेषु कर्त्तेति पाठान्न दोषः प्रसक्तिः । किञ्च, “अष्टादशपुराणानि, अष्टौ व्याकरणानि च । ज्ञात्वा सत्यवतीसुनुश्चक्रे भारतसंहिताम्” इति भविष्यत्रयमाध्यायाद्भारतेऽष्टादशपुराणार्थतात्पर्यस्य सत्त्वात् । पूर्वापरभावोऽर्थकृतः, ननु पाठकृतः । तेषामनादिसिद्धत्वस्य मात्स्ये “पुराणं सर्वशाखाणां प्रथमं ब्रह्मणोदितम् । नित्यं शब्दमयं ब्रह्म शतकोटिप्रवित्तरम् ॥ अनन्तरं च ब्रह्मेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः । पुराणमेकमेवासीत्तस्मिन्कल्पान्तरेऽनघ ॥ इति कीर्तनाद्देवेऽपि पुराणेतिहासानां महतो भूतस्य निःश्वसितत्वेऽनादित्वख्यापनात् । भारतेऽपि—“यदिहास्ति तदन्यत्र यमेहास्ति न तत्कचिदि”त्युक्तेरप्युक्तोऽर्थः सिद्ध्यति । ननु

यदि च देवीभागवतमात्रवचसा श्रीभागवतस्याष्टादशान्तर्गतत्वमलीकभावमनुवर्तत । तदा द्वादशस्कन्धे पुराणान्युपक्रम्य, “इदं वै ब्रह्मणा पूर्वमिति श्रीभागवतवाक्येन देवीभागवतस्यैव तत्त्वं किं न स्यात् ॥ ४ ॥

भारतीया तु कल्पान्तरीया, श्रीभागवतीया तु सारस्वतकल्पीया, अतो न विरोधः ।

भारतेऽपि निर्विण्णोत्तरं व्यासो भागवतं चकारेति भागवतोत्कर्ष एवमर्थवाद एव स्यादिति चेन्न, अष्टादशपुराणानि भारतं च पूर्वमेव सिद्धम् । परन्तु व्यासस्य परितोषार्थं सर्वेषामुत्तरे स्फुरद्रूपमभूदिति माहात्म्यमुच्यते । किञ्च, पाठकृतपौर्वापर्यस्वीकारे भविष्यनार्कण्डेयाम्निपाम्नादीनामपि तथात्वं स्यात् । तथाहि मार्कण्डेयारम्भे जैमिनिवाक्यम्—“तदिदं भारताख्यानंः बहुर्य-परिगर्भितम् । तत्त्वतो ज्ञातुकामोऽहं भगवंस्त्वामुपागतः” इत्युक्तेः । भारतोत्तरत्वं मार्कण्डेयेऽप्यागतम् । “गीतासारं प्रवक्ष्यामि सर्गगीतोत्तरोत्तरम्” इत्युक्तेः । अग्निपुराणेऽपि तथात्वमाप-तितम् । “गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः । या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्मादि-निःसृता” इत्युक्तेः पद्मस्यापि तथात्वं भवेत् । किञ्च, देवीभागवते वृत्तये “वेदशाखा पुराणानि वेदान्तं भारतं तथा । कृत्वा सम्मोहसम्मूढोऽभवद्राजन् मनागपि” इति । तथाप्यष्टा-दशवहिर्भावमागतमुभयोर्यत्समो दोषः परिहारोऽपि तादृश इत्यलम् ॥ ३ ॥

ननु देवीभागवते—“अष्टादशसहस्रं वै पुण्यं भागवतं किल” ॥ “श्रीमद्भागवतं पुण्यं सर्वदुःखौघनाशनम् । श्रुत्वा भागवतं पुण्यं मुच्यते भगवत्कृतात् ॥ पञ्चलक्षणसंयुक्तं विद्याविल-सितान्वितम्” इत्यादिवचनैः देवीभागवतस्यैव पुराणत्वमित्यत आहुः यदीति—“इदं भगवता पूर्वं ब्रह्मणे नामिपङ्कजे । स्थिताय भवमीताय कारुण्यत्सम्प्रकाशितम्” ॥ इत्यादिवाक्य-कदम्बेन देवीभागवतस्य तत्त्वमनार्पत्वम् । किञ्च, देवीभागवते—सूत उवाच “शृण्वन्तु सम्प्रवक्ष्यामि पुराणानि मुनीश्वराः । भद्रयं मद्रयं चैव त्रयं वचतुष्टयम् । अनापलिङ्गकूमाकं पुराणानि विदुर्बुधाः” ॥ इत्यत्र व्याख्याने—“अष्टादशसहस्रं तु पुण्यं भागवतं किल” इति भागवतमुक्त्वा, तदग्रे “तथैवोऽपुराणानि शृण्वन्तु मुनिसत्तमाः” इत्यादिना माहेश्वरं भागवतं वाशिष्ठं च सविस्तरमिति भागवतद्वयस्य कण्ठरवेणोक्तत्वात् । तत्पक्षे कथमस्यापलापः । किञ्च, “तत्र भागवतं पुण्यं पञ्चमे वेदसम्मितम्” इति देवीभागवते पञ्चमभागवतस्य वेदसम्मितत्वमुक्त्वा, तस्य तु पञ्चमत्वं नोक्तम् । ततः श्रीमद्भागवतस्य पञ्चमत्वं समायाति । तथाहि द्वादशे—“ब्राह्मं दशसहस्राणि पादं पञ्चोन्नपष्टि च । श्रीवैष्णवं त्रयोविंशच्चतुर्विंशति शैवकम् ॥ दशाष्टौ श्रीभागवतं नारदं पञ्चविंशतिः” इत्युक्तेः । श्रीमद्भागवते तु भागवतमेकमेवोक्तम् । तत्पक्षे देवीभाग-वतस्यापलापः सम्भवति ॥ ४ ॥

ननु भारते भीष्मेण श्रीशुकस्य मुक्तिरुक्ता परीक्षिच्छुकसनागमो नोक्तः । किञ्च, विष्णु-पुराणे—“मायामोहनात्मकपुरुषस्य विष्णुशरीरादुत्पन्नस्य बुद्धावतारत्वमुक्तम् “मायामोहस्र-पोऽसौ बुद्धो दनुसुतोऽभवत्” इत्यादिबिरोधान्न भागवतं प्रमाणमिस्मत् आहुः—भारतीयेति ।

तथाहि न तावत्पञ्चलक्षणानि दशलक्षणान्यतिवर्तन्ते ।
 यतो, पञ्चलक्षणतया श्रीभागवतस्य तत्त्वमपेयात् ।
 अष्टादशपुराणानि कृत्वेति वचनात्तत्र कत्वान्तमपि तु
 कनिवन्तं कर्त्तव्यार्थान्न विरोधोऽणीयानपि ॥ ३ ॥

तदेवोपपादयन्त आहुः—तथा हि न तावदिति । यत्तेनोक्तं पुराणं पञ्चलक्षणमिति लक्षणाद्दशलक्षणस्य श्रीभागवतस्य कथं पुराणत्वमिति? तत्रोच्यते, गन्धवती पृथ्वीति लक्षणे जलक्षितिप्राणमृतां चतुर्दशोत्तया चतुर्दशगुणशाल्त्रिवेऽपि न व्यभिचारः । असाधारणस्यैव लक्षणकत्वात् । दशलक्षणे भागवते प्रकृते लक्षणानां सत्त्वात्सर्गादिरूपाणामधिकसत्त्वे वाघकामावात् । न हि “सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणमि”त्यत्र तावन्मात्रमेव नियम्यते । किन्तु, गन्धसत्तावद्भूम्यां पुराणेषु पञ्चलक्षणत्वं विधीयते । पञ्चलक्षणानि दशलक्षणेऽपि न हीयन्ते । अपञ्चमात्रलक्षणेऽपि भागवते दशलक्षणानां सत्त्वात् । द्वयोर्नैकप्रतीतेः । श्रीभागवतस्य तत्त्वं पुराणत्वम् । किञ्च, कोशलक्षणमपि प्रायिकम् । औपध्यः फलपाकांशाः इति यावत् । शीतादिनाभ्योपधिना विना दर्शनात् फलपाकान्तत्वस्यान्यत्रापि सत्त्वात् । नामपक्षे तु तत्रापि तद्वक्तुं शक्यत्वाददोषः । किञ्च, पञ्चलक्षणं पुराणजातमित्यपि नियमाभावः । भविष्यमिपुराणयोः व्रतकर्मणोरेव विस्तृतत्वात् । विष्णुपुराणेऽपि पदंशेष्वपि पञ्चलक्षणोक्तेः भारतादिष्वतिव्याप्तेश्च प्रायिकमेवेति निश्चयः । किञ्च, ब्रह्मवैवर्ते कृष्णखण्डे समाप्तिसदृशे । “सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥ तदल्पपुराणानां लक्षणं तु विदुर्बुधाः । दशाधिकं लक्षणं च महतां परिकीर्तितम्” इत्युक्तेर्न शङ्काकलङ्कः कश्चित् । न च महत्सु स्कान्दपाद्मादिषु तत्त्वमस्त्येवेति निश्चीयते कथं तेषां तथात्वमिति वाच्यम्, पञ्चलक्षणत्वमेवास्येति अप्रतिज्ञातत्वात् ॥२॥

ननु “अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः । भारताख्यानमखिलं चक्रे तद्दुपबृंहितम्” ॥ इत्युक्तेः, श्रीभागवतस्य तु “कृतवान्भारतं यस्त्वं सर्वार्थपरिबृंहितम्”त्याद्युक्त्या भारतोत्तरत्वमायाति । कथमष्टादशान्तर्गतत्वम्? तत्राहुः—अष्टादेशेति । “राजसुनि युधि कृञ्” इति सूत्रे कृञ् इति योगविभागात्कनिप्, तुकि च कृते कृत्वेति सिद्धम् । किञ्च, स्कन्दमत्स्यपुराणयोः प्राचीनपुस्तकेषु कर्त्तेति पाठान्न दोषः प्रसक्तिः । किञ्च, “अष्टादशपुराणानि, अष्टौ व्याकरणानि च । ज्ञात्वा सत्यवतीसुनुश्चक्रे भारतसंहिताम्” इति भविष्यप्रथमाध्यायाद्भारतेऽष्टादशपुराणार्थतात्पर्यस्य सत्त्वात् । पूर्वापरभावोऽर्थकृतः, नतु पाठकृतः । तेषामनादिसिद्धत्वस्य मात्स्ये “पुराणं सर्वशाखाणां प्रथमं ब्रह्मणोदितम् । नित्यं शब्दमयं ब्रह्म शतकोटिप्रविलसत् ॥ अनन्तरं च ब्रह्मेभ्यो वेदास्तस्य विनिर्गताः । पुराणमेकमेवासीत्स्मिन्कल्पान्तरेऽनघ ॥ इति कीर्तनाद्देवेऽपि पुराणेतिहासानां महतो भूतस्य निःसृतित्वेऽनादित्वद्वयापनात् । भारतेऽपि—“यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्कचिदि”त्युक्तेरप्युक्तोऽर्थः सिद्ध्यति । ननु

यदि च देवीभागवतमात्रवचसा श्रीभागवतस्याष्टादशान्तर्गतत्वमलीकभावमनुवर्तेत । तदा द्वादशस्कन्धे पुराणान्युपक्रम्य, “इदं वै ब्रह्मणा पूर्वमिति” श्रीभागवतवाक्येन देवीभागवतस्यैव तत्त्वं किं न स्यात् ॥ ४ ॥

भारतीया तु कल्पान्तरीया, श्रीभागवतीया तु सारस्वतकल्पीया, अतो न विरोधः ।

भारतेऽपि निर्विण्णोत्तरं व्यासो भागवतं चकारेति भागवतोत्कर्ष एवमर्थवाद एव स्यादिति चेन्न, अष्टादशपुराणानि भारतं च पूर्वमेव सिद्धम् । परन्तु व्यासस्य परितोपार्थ सर्वेषामुत्तरे स्तुद्रूपमभूदिति माहात्म्यमुच्यते । किञ्च, पाठकृतपौर्वापर्यस्वीकारे भविष्यमार्कण्डेयाम्निपाम्नादीनामपि तथात्वं स्यात् । तथाहि मार्कण्डेयारम्भे जैमिनिवाक्यम्—“तदिदं भारताख्यानंः बहर्ह्यपरिगर्भितम् । तत्रतो ज्ञातुकामोऽहं भगवंस्वामुपागतः” इत्युक्तेः । भारतोत्तरत्वं मार्कण्डेयेऽप्यागतम् । “गीतासारं प्रवक्ष्यामि सर्गगीतोत्तरोत्तरम्” इत्युक्तेः । अग्निपुराणेऽपि तथात्वनापतितम् । “गीता सुगीता कर्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरैः । या स्वयं पद्मनाभस्य मुखपद्माद्रिनिःसृता” इत्युक्तेः पाद्मस्यापि तथात्वं भवेत् । किञ्च, देवीभागवते तृतीये “वेदशाखापुराणानि वेदान्तं भारतं तथा । कृत्वा सम्मोहसम्मूढोऽभवद्राजन् मनागपि” इति । तथाप्यष्टादशबहिर्भावमागतमुभयोर्यत्समो दोषः परिहारोऽपि तादृश इत्यलम् ॥ ३ ॥

ननु देवीभागवते—“अष्टादशसहस्रं वै पुण्यं भागवतं किल” ॥ “श्रीमद्भागवतं पुण्यं सर्वदुःखौघनाशनम् । श्रुत्वा भागवतं पुण्यं मुच्यते भवसङ्कटात् ॥ पञ्चलक्षणसंयुक्तं विधाविलसितान्वितम्” इत्यादिवचनैः देवीभागवतस्यैव पुराणत्वमित्यत आहुः यदीति—“इदं भगवता पूर्वं ब्रह्मणे नाभिपङ्कजे । स्थिताय भवमीताय कारुण्यात्सम्प्रकाशितम्” ॥ इत्यादिवाक्यकदम्बेन देवीभागवतस्य तत्त्वमनार्पत्वम् । किञ्च, देवीभागवते—सूत उवाच “शृण्वन्तु सम्प्रवक्ष्यामि पुराणानि मुनीश्वराः । भद्रयं मद्रयं चैत्र त्रयं वचतुष्टयम् । अनापलिङ्गकूमाकं पुराणानि विदुर्बुधाः” ॥ इत्यत्र व्याख्याने—“अष्टादशसहस्रं तु पुण्यं भागवतं किल” इति भागवतमुक्त्वा, तदग्रे “तथैवोऽपुराणानि शृण्वन्तु मुनिसत्तमाः” इत्यादिना माहेश्वरं भागवतं वाशिष्ठं च सविस्तरमिति भागवतद्वयस्य कण्ठरवेणोक्तत्वात् । तत्पक्षे कथमस्यापलापः । किञ्च, “तत्र भागवतं पुण्यं पञ्चमे वेदसम्मितम्” इति देवीभागवते पञ्चमभागवतस्य वेदसम्मितत्वमुक्त्वा, तस्य तु पञ्चमत्वं नोक्तम् । ततः श्रीमद्भागवतस्य पञ्चमत्वं समायाति । तथाहि द्वादशे—“ब्राह्मं दशसहस्राणि पादां पञ्चोनपष्टि च । श्रीवैष्णवं त्रयोविंशच्चतुर्विंशति शैवकम् ॥ दशाष्टौ श्रीभागवतं नारदं पञ्चविंशतिः” इत्युक्तेः । श्रीमद्भागवते तु भागवतमेकमेवोक्तम् । तत्पक्षे देवीभागवतस्यापलापः सम्भवति ॥ ४ ॥

ननु भारते भीष्मणे श्रीशुकस्य मुक्तिरुक्ता परीक्षिच्छुकसमागमो नोक्तः । किञ्च, विष्णुपुराणे—“मायामोहनात्मकपुरुषस्य विष्णुशरीरादुत्पन्नस्य बुद्धान्तारत्वमुक्तम् “मायामोहसंस्फोपोऽसौ बुद्धो दनुसुतोऽभवत्” इत्यादिविरोधाच्च भागवतं प्रमाणमित्यत आहुः—भारतीयेति ।

शान्तिपर्वणि, अपि, अत एव बृहद्वागमनपुराणे श्रुतिभिर्निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारैर्दर्थिते श्रीबृन्दावनलीलाप्रदर्शने भूयस्तत्स्वरूपोपभोगप्रार्थने “कल्पे सारस्वते प्राप्ते ब्रजे गोप्यो भविष्यथ” इति हरिवाक्यम् । मात्स्येऽपि, “सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नारमराः । तद्दृष्टान्तोद्भवं लोके श्रीभागवतमिष्यते” इति । एवं महाभारतभागवतयोर्विरोधान्तरं च परिहरणीयम् ॥ ५ ॥

कल्पान्तरीया नाम वाराहकल्पीया । शान्तिपर्वणि शुक्रमुक्तिरथनेन । अपीति । परीक्षिच्छुक्रसम्वादेनापि । किञ्च, भारते शुक्रमुक्तिरुक्ता, सा जीवन्मुक्तिरूपेति तद्दीक्षायामुक्तम् । अन्याया “अष्टौ श्लोकसहस्राणि अष्टौ श्लोकशतानि च । अहं वेद्वि शुक्रो वेत्ति सङ्गयो वेत्ति वा न वा” इति भारत एव विरोधः प्रसज्येत । ननु जीवन्मुक्तस्य कथं परोपदेशादिकं सम्भवति इति चेन्न, सनकादिवत्सम्भवात् । किञ्चान्यथा, शुक्रजातकण्योतिर्निबन्धकर्तृयानुपपत्तिश्च । तदुक्तम्—“श्रीमद्भागवतं शुक्रास्यगलितं यच्छ्रीधरस्वामिना । सुव्यक्तं क्रियते गणेशकविना गायोक्तितज्जातकम्” इति । “नारायणं पद्मभुवं वसिष्ठं शक्तिं च तत्सूनुपराशरं च । व्यासं शुक्रं गौडपदं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमथास्य शिष्यम् ॥ श्रीशङ्कराचार्यमथास्य पद्मपादं च हस्तामलकं च शिष्यम्” इति गुरुपरम्पराया मुक्तिः परीक्षित्वर्षन्तमनुवृत्तिरुपदेशश्च न सम्भवति । ‘आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युपक्रमे’ इति भागवत एव तत् समाधानात् । भारते तक्षकदग्धस्यापि परीक्षितराज्ञो राज्यासक्तस्य निर्वाणवर्णनं भागवतोपदेशमनुमापयति । किञ्च, “छाया स्वपुत्रसदृशीं सर्वतो नवगा मम । दृक्ष्यसे त्वं च लोकेऽस्मिन्मत्प्रसादान्महामुने” इति भारत एव छायाशुक्रस्योक्तत्वात्तद्विचीचापरो(?)मुक्तो व्यासभार्यासम्भूतोऽरणीसम्भूतो य. स च जीवन्मुक्तः तेनैव भागवत कथितं ननु छायाशुकेन । स वै निवृत्तिनिरत इत्यादिषु तद्दर्शनात् । “ततोऽगादाश्रमं साक्षात्पितुर्द्वैपायनस्य मे” इत्यत्र साक्षात्पितुरित्युक्तेः । “स कृत्वा शुक्रान्याया ब्रह्मदत्तमजीजनत्” इत्यनेन च छायाशुक्रः पृथङ्निर्दिष्टः । भागवतमेव सारस्वतकल्पीयम् । तत्र मानमाहुः—अत एवेति । बृहद्वागमनपुराणे उत्तरभागे श्रुगुब्रह्मसम्वादे श्रुतीनां वाक्यम् । “नारायणादिरूपाणि ज्ञातान्यस्माभिरन्युत । सगुणं ब्रह्म सर्वैदं वस्तुबुद्धिर्न ते पुनः । तद्रूपं दर्शयात्माकं निर्गुणं प्रकृतेः परम्” ॥ ततः श्रीबृन्दावनचन्द्रः स्वीकृत्य श्रीबृन्दावनं दर्शयामास । तत्र कोटिरुन्दर्पदर्पहरस्वस्वरूपदर्शनक्षमितान्तःकरणाः प्रत्याह—“आगामिनि विरञ्ची तु जाते सृष्ट्यर्थमुद्यति । कल्पं सारस्वतं प्राप्यं ब्रजे गोप्यो भविष्यथ” ॥ इति हरिवाक्याच्छ्रुतिरूपागोपिज्ञार्थं सारस्वत एवावतीर्णस्तद्वचं तं तस्मिन्नेवास्तीति भावः । ननु “अथ तु ब्रह्मणः कल्पः सविकल्प उदाहृतः । यथा पुरस्ताद्ब्रह्माख्यास्ये पात्रं कल्पमयो ष्टणु” इति भागवतोक्तेः । सारस्वतकल्पो भागवतेन प्रतीयते इति चेन्न, “वाराह इति व्याख्यातो यत्रासीच्छूरो हरिः” इति तदुक्तं तावन्मात्रस्यैव तत्परत्वं न तु सर्वस्य । ननु “कल्पं सारस्वतं प्राप्यं ब्रजे गोप्यो भविष्यथ” इति तत्कथानक गिरिराज खण्डे एवाप्त इति

नाप्यन्यद्भागवतं नामाशङ्कनीयमिति शङ्का, येन, सकलाचार्यसम्मतस्य श्रीभागवतस्यान्यथाभावो भवितुमीष्टे ॥ ६ ॥

चेन्न, “रयन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य चे”त्यादिना ब्रह्मवैवर्तस्य तत्कल्पविषयत्वमुक्तम् । मात्स्ये पुराणेषु च स्वस्वकल्पव्यवस्थानुक्तत्वेऽपि मात्स्यस्यैव व्यवस्थापकत्वमास्तान् । विरोधान्तरं चेति । विष्णुपुराणादीनामित्यर्थः । यदुक्तं पुराणान्तरे—“मायामोहनात्मकपुरुषस्य बुद्धत्वम्” । श्रीभागवते तु “बुद्धो नाम्ना जिनसुतः कीटकेषु भविष्यति” इति । तदपि कल्पभेदेन समाधेयमन्यथाऽऽर्षशास्त्रमात्रस्यैव परस्परविरुद्धतया हेयत्वं स्यात् । तथाहि—वैष्णवेषु पुराणेषु विष्णोः सृष्टिर्भवदित्युच्यते । शैवशाक्तिकसौरगाणपत्यादिषु तत्तद्भेदमय इति । किन्तु, देवीभागवते महान्विरोधः, देवीकृतवृत्रवधोक्त्या सर्वपुराणेभ्यः स्मृतिभ्यस्तन्नेन्यश्च वेदेभ्यश्च । ऋग्वेदे माध्यन्दिने च “वृत्रं हन्ति वृत्रहा शतक्रतुः”, तैत्तिरीयेऽपि “इन्द्रो वृत्रं जघ्नवान्”, “इन्द्रो वृत्रं हत्वा”, “इन्द्रो वृत्राय वज्रमुद्यच्छदि”त्यादिवेदविरोधाद्देवविरुद्धा स्मृतिर्नोदेयेति देवीभागवतं वैदिकानादेयमिति फलति ॥ ५ ॥

ननु, श्रीधराचार्येणैवान्यद्भागवतमिति नाशङ्कनीयमित्यनेनैव वैष्णवाभिमतभागवते शङ्कासद्भावस्योक्तत्वात्, न निर्मूला प्रसिद्धिरिति न वैष्णवाभिमतं भागवतं प्रमाणमित्यत आहुः—नाप्यन्यद्भागवतमिति । तत्रानाशङ्कनीयहेतुः सकलाचार्यसम्मतस्येति । तत्र श्रीशङ्कराचार्याणां गोविन्दाष्टके मृत्सामस्तीहे”ति यशोदा ताडनशैशवसन्नासमित्युक्तेर्भक्षणलीलायाः पुराणान्तरेऽप्रसिद्ध्या सिद्धयति । शङ्कराचार्याणामस्मिन्नेव भागवते सम्मतिरित्यादिना सम्मतिरित्यादिना सर्वाचार्यसम्मतिः रामचन्द्राश्रमकृतदुर्जनमुखचपेटिकायामस्तीति नेह तन्यते । ननु श्रीधरेण कथमाशङ्कितमिति चेच्छृणु । देवीपुराणारम्भे—“नमस्कृत्य शिवां देवीं शर्वं भागवतं तथा । पुराणं सम्प्रवक्ष्यामि यथोक्तमृषिसत्तमैः” इति पाठेन तस्यैव भागवतत्वं केचिच्छक्तिका मन्यन्ते । तन्निरासार्थमेवोक्तलक्षणाभावान्मात्स्यविरोधात्तद्भागवतं नाशङ्कनीयमिति श्रीधराभिप्रायः । ननु तत्रत्यभागवतपदस्य का गतिः । शर्वविशेषणत्वेन चरितार्थत्वम् । यद्वा, भागवतं भगवततोऽशं व्यासं पुराणाचार्यत्वात्तथाशब्देन सम्बन्धादेतदेव युक्ततरम् । किञ्च, आदित्यपुराणपरतया । “ततो भागवतं प्रोक्तं भागवद्रथविभूषितम् । ददाति सूर्यमकाय यस्तु भागवतं द्विजाः । जीवेद्वर्षशतं साप्रमन्ते वैवस्वतं पदमिति । यदन्यत्र चोपपुराणेष्वेतत्परतया भागवतपदम्, तदेव निरस्यते । यदि शङ्कामात्रस्यैव वस्तुकलङ्कत्वं स्वीकुरुषे, तदा तु, “त्रयो वेदस्य कर्तारो मुनिभण्डनिशाचराः” “वेदं कालासुरकृतम्” इति शङ्कायाः सत्त्वाद्देवं पौरुषेयमिति तार्किकादीनां शङ्का समाधानानां जागरूकत्वात्तत्रापि तथात्वं किं न भवेत् ! किञ्च, संशोधितपुस्तकेषु नान्यद्भागवतमिति पाठान्न चोद्यम् ॥ ६ ॥

गायत्र्यर्थप्रतिपादकत्वं गायत्र्युद्धारकत्वञ्च श्रीधरीयमायदीपिकाप्रकाशे व्यवस्था-
पितं तत् एवावधीयताम् ॥ ७ ॥

ननु मात्से—“यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्णयते धर्मविलारः” इत्यादिना भागवतलक्षणमुक्तम् ।
गायत्रीलन्दसारम्भस्तु देवीभागवत एव सत्त्वात्तदेव भागवतमित्यत आह—गायत्र्यर्थेति । गायत्र्या
च समारम्भो । गायत्रीपद । गायत्रीप्रतिपाद्यार्थपरम् । शब्दार्थयोरर्थस्यैव प्राधान्यम् । यथाऽऽ-
वृष्टीयथा हंसप्रस्थानत्यात्रेलापस्तम्बसूत्रम् । तेषां चासत्वेनेति पाठात् । अन्यथा । “गायत्रीमा-
प्यरूपोऽयं श्रीमद्भागवताभिधः” इत्यनेन विरोधः । यत्राधिकृत्य गायत्रीमित्यत्राधिकाशब्द
उत्तरोत्तरान्वयमाची । यतो मात्सेऽस्मिन्प्रकरणे “वाराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य पराशरः । यत्राह
धर्मान्खिलांस्तदुक्त वैष्णवं विदुः ॥ यत्राधिकृत्य माहात्म्यमादित्यस्य चतुर्मुखः । भविष्यचरित-
प्राय भविष्य तदिहोऽप्यते” इत्यादिषु ग्रन्थान्विनार्थस्यैवधिकारशब्देन निरूपणात् । तच्च,
प्रकृतभागवत एव घटते तद्भाष्यरूपत्वात् । किञ्च, देवीभागवतेऽपि प्राचीनपुस्तके “सर्व-
चैतन्यरूपा तामाथा विद्या च धीमहि । यथा व्यासमिदं सर्वं बुद्धिं सा नः प्रचोदयात्” इति
पाठेन छन्दोऽक्षान्वयान्वयात् । किञ्च, अधुना त्रिपादपाठेऽपि पदक्षरपादविश्रान्तिरूपगायत्री-
लक्षणानामो दुःपरिहरः । यदि मूलमन्त्रेऽपि तथेति चेन्न, अत्र छन्दसः पारिभाषिकत्वमेव । अन्यथा
त्रिपादत्वमङ्गापत्तिः । किञ्च, पराशरस्मृतौ “त्र्यम्बकमिति चैवात्र वासिष्ठस्याप्यमुच्यते । देवतोमा-
पतिर्धनं छन्दस्त्रिष्टुप्प्रकीर्तितम्” इति तत्रानुष्टुप्सत्त्वेऽपि त्रिष्टुप्प्रकीर्तन्याथा घटते । श्रीधरीयप्र-
काशे सागरस्वबालकृष्णगुरुचरणविरचिते विशदतया प्रतिपादितत्वात् । तत्र जन्माद्यस्य धत इत्यनेन
सवितुर्वेदस्य परमिति, वरेण्यमित्यस्य स्वराडिति, भर्ग इत्यस्य धात्रा स्त्रेण, सदेत्यादितृतीयपादस्य विव-
रणमिति रीत्या वर्तते । न च देवीभागवत धीमहि प्रचोदयादिति पदद्वयघटितत्वेन प्रतिपदोक्तत्वेन
कुतो न गृह्यते, यतो गायत्रीपु सधैत्र तयोर्घटकत्वादिति वाच्यम् । यत्र यत्किञ्चिद्गायत्रीस्यपद-
घटिता श्रुत्यादिसम्मतानुक्त्यगायत्रीते रक्षणं वाच्यम्, न तु धीमहि प्रचोदयादिति पदद्वय-
घटिता किञ्चिद्देवस्य तत्र नियमदर्शनात् । यद्वा, कालायनैः, ब्राह्मणं त्रिष्टुभा राजन्यं जगत्या
वैश्यमथवा सर्वेषां च गायत्रीत्युक्तम् । तत्र तेषु मन्त्रेषु तां सवितुर्वरेण्यस्य चित्रामहं वृणे सुमतिं
विश्वजन्त्याम् । यामस्य कण्ठो अदुहृत्प्रपीना सहस्रधारो पयसा महीं गामत्र सवितुर्वरेण्यस्येति ।
विश्वारूपाणि प्रतिमुञ्चते कविः प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पदे । विनाकमक्षयत्सविता वरेण्यो
अनुप्रयाणमुपसो विराजतीत्यत्र च गायत्र्या त्रिष्टुप्जगत्या त्रयाणामुपनायनम् । गायत्र्यामविशेषो
वा मुञ्चादिभ्यरेषु चेति । यत्किञ्चिद्गायत्रीमन्त्रस्य पदमादायैव गायत्रीत्वव्यवहारस्य पराशरेणो-
क्तत्वात् । क्षत्रियगायत्री वैश्यगायत्रीति प्रसिद्धेऽथ । वैदिकेऽनुष्ठानमन्त्रे तथा दर्शनाच्च ।
तस्मादनापि धीमहीति पदमादाय तद्ग्रहारे दोषाभावः । अर्थपक्षे तु श्रीमद्भागवत एव लक्षण-
समन्वयः । धियो यो नः प्रचोदयादिति । य इति पुल्लिङ्गनिर्देशात्तेने ब्रह्म हृदा य इति पुल्लिङ्ग-
विवरणात् । “यो देवः सविताऽस्माकं धियो धर्मादिगोचरे । प्रेरयेत्तस्य तद्गर्गस्तद्दरेण्यमुपास्महे”

अपि च वृत्रासुरवधोपलक्षितस्य भागवतत्वं तु वृत्रासुरस्य परमभक्तत्वादिति अनुसन्धत्स्य । न चासुरस्य देवीभक्तत्वं दृष्टं तत एव श्रीमद्भागवतमेव तद्विषय-
मिति गम्यते ॥ ८ ॥

हयग्रीवब्रह्मविद्याऽत्राऽपि श्रीनारायणवर्मरूपा पृष्ठस्कन्धे चकास्तीति न, तदभावप्रयुक्तं
श्रीभागवतस्य लक्षणानन्वितत्वं वक्तुं केनापि शक्यते नाम ॥ ९ ॥

इति स्मृतेश्च । किञ्च—“अर्थोऽयं ब्रह्मसूत्राणां भारतार्थविनिर्णयः । गायत्रीभाष्यरूपोऽसौ श्रीम-
द्भागवताभिधः” इति गारुडोक्तलक्षणस्यात्रैव घटितत्वात् । जन्माद्यस्य यतः इत्यादिसूत्रवि-
वरणदर्शनात् । अथवा गायत्र्या च समारम्भ इति गायत्रीमंत्रं पठित्वा समारम्भः कार्यं
इत्यर्थः । “अथवा हवनं कुर्याद्गायत्र्या सुसमाहितः, तन्मयत्वात्पुराणस्येति” पाद्मरचनात् ॥ ७ ॥

ननु वृत्रासुरवधोपेतमिति लक्षणस्य श्रीमद्भागवतावतारकत्वं कथम्? कसासुरवधस्य तदवतार-
कत्वात्तदेव याच्यम्; देवीभागवते तु सकलागमप्रतिपादितदेवीकर्तृकवृत्रवधकथनाद्भगवत्स्येव
घटकत्वप्राप्तिरित्यत आहुः—अपि चेति । वृत्रासुरस्य परमभक्तत्वं तु चित्रके कथानके सुव्य-
क्तम् । वृत्रकृतचतुष्टयश्लोकात्मकस्तुतावपि परमभक्तत्व दर्शितम् । देवीभक्तत्वमिति देव्या भक्तो
मर्दितो भङ्गधातोरनिद्रत्वात् क्तप्रत्यये कित्वात् लोपे साधुः । दृष्ट शास्त्रेषु इति शेषः । देवीभा-
गवत एव इन्द्रोद्गतशक्त्या वृत्रवधः पठ्यते, नत्वन्यत्र । अत इदमेवाप्रमाणम् । तत्पूर्वमेवोक्तम् ।
ननु “या देवी माहिषं जप्ते क्रूरं वृत्रासुरं तथा । साध रक्तासुरं हत्वा स्वाराज्यं ते प्रयच्छतु”
इत्यादित्यपुराणमस्मिन्नर्थे प्रमाणमिति चेन्न “वृत्रप्राणहरे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते” इति
मार्कण्डेयेन नारायणशक्त्यामेव वृत्रवधोपसंहारात् । तच्च पृष्ठस्कन्धे “मत्तेज उपबृंहितः”,
हरेर्दधीचेस्तापसा च तेजितः”, “निगीर्णोऽप्यसुरेन्द्रेण न ममारोदरङ्गतः । महापुरुषसन्नद्धो
योगमाया बलेन च” इत्यादौ श्रीमद्भागवत एव प्रमाणतयाऽनन्तरतीत्यलम् ॥ ८ ॥

ननु हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्रेति लक्षणव्याप्यत्वात्कथं भागवतमिति चेदत्राहुः—हयग्रीवेति ।
पृष्ठस्कन्धे “तामेवाधिगतो दध्यङ्”, “अधिभ्या ब्रह्मनिष्कलम्” । यद्वा । “अञ्जरो नाम तयोरनन्तं
व्यधात् । दध्यङ्ङापर्यणस्त्वष्ट्रे वर्मामेघ मदात्मकम् । विञ्जरूपाय यत्प्रादात्स्वष्टा यस्त्वमधात्पुनः” ।
इत्युक्तेः । अपि च, “अञ्जस्य शीर्ष्णां प्रपदीमुवाचे”ति वेदप्रसिद्धिः । “तेनामेता ब्रह्मविद्या वदेत
शिवोऽत्रं विधिवैस्तु चीर्णम्” इति मण्डूकोक्तेश्च । हयग्रीवब्रह्मविद्या स्त्रीदेवता भवितुं नार्हति,
येन मन्त्राः पुदेवताः । प्रोक्ता विद्या स्त्रीदेवता मता इति विरुध्यते । यदञ्जशिरसा दधीचिना
ब्रह्मज्ञानमुक्त तद्वयग्रीवब्रह्मविद्याशब्दवाच्यम्, श्रीभागवत एव ॥ ९ ॥

पुराणान्तरे हि “ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मितः । हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र
घृत्रवधस्तथा । गायत्र्या च समारम्भस्तद्वै भागवतं विदुः ॥ स्कन्धा द्वादश एवात्र कृत्स्नेन
विहिताः शुभाः । द्वात्रिंशत्त्रिंशतं पूर्णमध्यायाः परिकीर्तिताः” इति । न च श्रीभागवते
पञ्चत्रिंशत्त्रिंशतमध्यायाः इति वक्तव्यम् । “द्वात्रिंशत्त्रिंशतं च यस्य विलसच्छाखा”
इति श्रीधरीयोक्तेरघासुरवधादध्यायत्रयस्य प्रक्षिप्तत्वात् ॥ १० ॥

अम्बरीपशुकप्रोक्तमित्यत्र चाम्बरीपस्य भक्तत्वात् । श्रीमद्भागवतस्य पठनमेवामि-
प्रेतमिति लक्षयामहे । शुकाय प्रोक्तमिति समासस्तु क्लिष्टः ॥ ११ ॥

हेमसिंहसमन्वितमिति तु सिंहासनपरमित्युक्तेरन्यत्र व्याख्यातम् । यदि देवीभा-

ननु भागवतेऽध्यायत्रयाधिक्याद्द्वात्रिंशत्त्रिंशतं पूर्णमध्यायाः परिकीर्तिता इत्यनेन विरोध
इत्यत आहुः—पुराणान्तर इति । अघासुरवधाध्यायत्रयस्येति । अघवधवत्सहरणब्रह्मस्तुति-
रूपाणां त्रयाणां भागवतविरोधात्प्रक्षिप्तत्वं द्वात्रिंशत्त्रिंशतं च यस्येति श्रीधरोक्तेरस्मिन्पञ्चत्रिंशदर्थ-
खण्डनं विरोधदर्शनं च स्वकृतजपमालायां समर्थितमस्तीति तदेतेनात्र विवृतम् ॥ १० ॥

ननु पात्रे—“अम्बरीपशुकप्रोक्तं नित्यं भागवतं शृणु” इत्युक्तलक्षणानन्वितत्वात्कथमष्टादशा-
न्तर्गतमिति, यतः, शुकेन प्रोक्तमिति विग्रहेऽपि द्वितीयादीनां भागवतत्वे द्वादशस्कन्धात्मकत्वव्या-
घातः । देवीभागवतं तु—“व्यासेन कृत्वाऽथ शुभं पुराणं शुकाय पुत्राय च पाठितं वै” इत्युक्तेरस्ति
लक्षणसमन्वय इत्यत आहुः—अम्बरीपेत्यादि । अम्बरीपशुकायेति प्रोक्तं पाठितमिति
चतुर्थ्या समासस्याप्राप्तेः । बलिहितरक्षितग्रहणात्प्रकृतिविश्रुतिभाव एव प्रवृत्तेः । अत एव धर्माय
नियमो धर्मेति यम इति पस्पशाभाष्ये शक्याभिप्राय इति कैश्वटः । अघघासादयस्तु पृथीसमास
इत्याकरोऽपि मानम् । सुप्सुपा चतुर्थ्यादियोगविभागस्य क्लिष्टत्वात् । शुकेन प्रोक्तमिति तु कर्तृक-
रणयोः कृता बहुलमिलनेनासन्दिग्धः । यत्तु, शुकेन प्रोक्तमित्यर्थे द्वितीयादीनां भागवतं स्यादि-
त्युक्तम्, तदपि न ग्रन्थत्वेन विरोधात् । अन्यथा सर्वपुराणेषु सूत्रशौनकयोरेवोपक्रमसम्बादस-
त्त्वात्, ब्रह्मणाभिहितं मरीचये ब्राह्म नारायणेन नारदाय प्रोक्तं ब्रह्मवैवर्तमित्यादिरीत्या वर्णनम-
समञ्जसं स्यात् । किञ्च, “स संहितां भागवतीं कृत्वाऽनुक्रम्य चात्मजम् । शुक्रमध्यापयामास निवृ-
त्तिनिरतं मुनिः” इत्यनेन सर्वस्य भागवतत्वं चतुर्थीसमासपक्षेऽपि सङ्गतम् । परीक्षिच्छुकस-
म्बादो योऽसौ व्यासेन वर्णितः” इति स्कान्दात् । “परीक्षिच्छुकसम्बादः श्रीमद्भागवताभिधः”
इति पद्मात् । “प्रह्लादनारदपरशरपुण्डरीकन्यासाम्बरीप” इति भक्तेषु गणितत्वात् । श्रीमद्भा-
गवतमेवायाति ॥ ११ ॥

ननु “प्रौष्ठपचा पौर्णमास्यां हेमसिंहसमन्वितम् । लिखित्वा तच्च यो दद्यादिति” इत्युक्त्या हेमसिंह-
साहित्यं पौर्णमासी च तिथिश्च देवीभागवतमेव गमयति । यतो यदैवतपुराणदानेन तदैवतबाह-
नतिध्योरुक्तत्वाद्यथा वाराहं हेमगरुडं माल्य हेममत्स्ययुक्तमित्यत आहुः—हेमसिंहेति । अन्यत्र
श्रीभागवतशङ्कानिरासवादे नामैकदेशे नामग्रहणमित्युक्तेः । यथा सत्वमामादिषु सत्येति भावेति

तथाभिधानादित्यत्र किरातेऽपि, “हेमसिंहयुतं चेति वैष्णवाय ददाति यः । कृष्णेन सहसा युज्यन्त पुमान् लभते धुवमि”ति पाद्मनाहात्म्यात् । “अष्टादशपलैः कुर्याद्देमसिंहासनं प्रिये” इति सर्वपुराणचक्रवर्तित्वात्, हेमसिंहासनं, युक्तं ब्रह्मादिवाराहान्तानां वैशाख्यादिपौर्णमास्यो दानकालाः, तत्क्रमतो भाद्रमास्यस्य दानं विधीयते । न तु देवीतिथित्वेन शैववैष्णवादिष्वपि वृष- गरुडादिदानस्य शिवरात्रिजन्माष्टम्यादेरनुक्तेः । वैष्णवे धेनुदानोक्तेः । न तदैवतवाहनतिथ्यो- र्निवयमः । ननु कोऽयं द्वेषः देव्या भागवतेन येन सर्वथैव खण्डनं क्रियते, तत्राहुः—यदी- त्यादि । आदित्यादिपुराणान्तरे गारुडपाद्मनारदस्कान्दवाराहब्रह्मवैवर्तमात्स्यभिने शैवपुराणे । “भग- वत्यास्तु दुर्गायाश्चरितं यत्र विद्यते । तत्तु भागवतं प्रोक्तं न तु देवीपुराणकम्” इत्युक्तेरित्यादौ, तत्पक्षेऽपि नास्माकं क्षतिः । विष्णुमाहात्म्यस्य वेदसिद्धत्वात् । तच्च श्रीपुराणोत्तमैः प्रहस्तास्यै वादे विविक्तम् । परन्तु, देवीभागवते—“इदमखिलकथानां सारभूतं पुराणं निखिलागमतुल्यं सत्प्रमाणा- नुविद्धम् । पठति परमभावात् यः शृणोतीति ज्ञात्वा स भवति धनवान्चै ज्ञानवान्मानवोऽत्रे”त्युक्तेः । पृष्ठस्कन्धादग्रे प्रकरणमङ्गः सम्वादमङ्गोऽग्रिमालामक्ष कल्पितत्वमनुभापयतीति । अलम् । विशेष- जिज्ञासायां मातुलानां रामकृष्णचरणानां विजयवाद एव दृष्टव्यः । श्रीमद्भागवतमाहात्म्यप्रतिपाद- कानि वचनानि इहोपष्टम्भकानि कानिचिल्लिख्यन्ते । तत्र नारदीये ब्रह्मादीनामनुक्रमण्यध्याये, “मरीचे शृणु वक्ष्यामि वेदव्यासेन यत्कृतम् । श्रीमद्भागवतं नाम्ना पुराणं वेदसम्मितम् । तदष्टा- दशसाहस्रं कीर्तितं पापनाशनम् । सुरपादपरूपोऽयं स्कन्धैर्द्वादशभिर्युतः ॥ भगवानेव विप्रेन्द्र विश्वरूपी समाहितः । तत्र तु प्रथमस्कन्धे सूतर्षीणां च सङ्गमे । व्यासस्य चरितं पुण्यं पाण्ड- वानां तथैव च” इत्यादि । गारुडे—“अर्थोऽयं ब्रह्मसूत्राणां भारतार्थविनिर्णयः । गायत्रीभाष्य- रूपोऽसौ श्रीमद्भागवताभिधः । पुराणानां सारभूतः साक्षाद्भागवतोदितः” इति । पाद्मे—“अन्योऽष्टा- दशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसंयुतः । परीक्षिच्छुकसम्वादः श्रीमद्भागवताभिधः ॥ पुराणेषु च सर्वत्र श्रीमद्भागवतं परम् । यत्र प्रतिपदं विष्णुर्गीयते बहुधर्षिभिः ॥ इति सङ्कल्प्य मनसा श्रीमद्भागव- ताभिधम् । जन्माद्यस्य यतश्चेति धीमह्यन्तमुपावदत्” ॥ अन्यत्र च स्कान्दमाहात्म्ये—“यद्वै भागवतं शास्त्रं भगवद्रूपमुच्यते । पादादिजानुपर्यन्तं प्रथमस्कन्ध उच्यते” इत्यादिना “द्वादशं तूत्तमाहं “स्यादाश्रयं मुनिरूपितमि”ति । तेन निरोधो द्वादशार्थ इति प्रत्युक्तम् । स्कन्दपुराणे भागवतमा- हात्म्ये—“कृतकृत्वा वयं सर्वे हरिभक्तेः प्रदर्शनात् । श्रीभागवतमाहात्म्यरूपायाः समुदीरणात्” इत्यादीनि तानि बोध्यानि । या तु देवीमाहात्म्यप्रतिपादनपूर्वकं तन्निन्दकानां निन्दा तदीयधर्चनैरेव दर्शिता, सा तु न वैदिकानां सम्मता, वेदे तु पुरुषाराधनमेवोपलभ्यते काण्डत्रये । न तु महा- कात्यायचर्चनं मकारपञ्चकस्यातिनिषिद्धस्य ध्रुतिस्मृतिपुराणेषु महापातकेषु गणनात् । तेषां मते “पीत्वा पीत्वा पुनः पीत्वा यावत्पतति भूतले । उत्थाय च पुनः पीत्वा पुनर्जन्म न नियते ॥ पेये चापेयता बुद्धिः पापशङ्का च भैथुने । भक्ष्ये चाभक्ष्यता बुद्धिः कथं देवीं समर्चयेत्” इत्यादिकौलाचारप्रकरणे तत्रसरोदितवचनानां कथनाद्वैयत्याभागादिदमपि सूचकत्वापि तद्-

भागवतस्य दाने हेमसिंहदानस्य साहित्यं पुराणान्तरेऽभवेद्भवतु कौ, विरोधो नः, विष्णोः,
सर्वाधिवाक्यं तु प्रहस्तादिग्रन्थेषु व्यक्तम् । देवीभागवतं तु पदस्कन्धात्मकमेव प्राक्
प्रसिद्धं तदग्रिमस्य प्राचीनपुस्तकेष्वलाभाद्गतो द्वादशस्कन्धत्वासिद्धेः प्रकृतवचसामवि-
षय इत्यलम् ॥ १२ ॥

वेदिति भयान्नातिप्रकाशितम् । “स्रशाकत्वं गोपयन्तः श्रोत्रनासादिहीनवत्” इत्युपमन्वुवचनं
प्रत्युत वाधकं शाकत्वं निपिद्वाचरणरूपं गोपयन्तः स्वयं तन्मार्गप्रवृत्ता भूत्वा ये, तेषामेवा निन्दा
न तु वेदिकानाम् । “अन्तः शाका वहिः शैवा” इत्यादि रूपा हि ते । न च, दक्षिणमार्गप्रशंसा-
वचनानि मया लिखितानि “दक्षिणादुत्तमं वामं वामास्तिद्वान्तमुच्यते । सिद्धान्तात्तु परं कौलं
कौलात्परतरं नहि” इति तत्सम्मतवाक्ये तत्पदवीमारुरुक्षतां तादृशत्वमेव वैदिकाचारपरम्बु-
खत्वस्य तेषां भूषणत्वात् । “वैदिका पशवः प्रोक्ता दीक्षाहीनो नरः पशुः” इत्युक्तेः । “अलिपिशित-
पुरन्धी भोगपूजारतोऽहं बहुविधकुलमारम्भसम्भावितोऽहम् । गुरुचरणरतोऽहं भैरवीमाश्रि-
तोऽहं पशुजनविमुखोऽहं भैरवोऽहं शिवोऽहम्” इत्युक्तेः । न चोपन्यस्तवचनेषु तथात्वं न
घ्न्यत इति बाध्यम् । “समयाचारविज्ञानविभागज्ञानवर्जिताः” इति तद्विखितवाक्ये त्वस्य
स्फुटत्वात् । तथाहि शाक्तानां समयाचारतन्त्रे—

“यानि कानि च शास्त्राणि कथितान्यागमस्य च । तानि तानि च कथ्यन्ते समयाचारणानि वै ॥ १ ॥
आचारः कथितस्त्रेषु मयाभ्याचरितः स च । तस्याचारस्य नाम्नापि कुलाचारः प्रकीर्तितः ॥ २ ॥
आचारो द्विविधो तत्र वामदक्षिणभेदतः । पञ्चमुद्रादिसहितो वामाचारः प्रकीर्तितः ॥ ३ ॥
पञ्चमुद्रादिरहितो दक्षिणाचार उच्यते । पूजाद्रव्यं प्रवक्ष्यामि पूजकामीष्टसिद्धये ॥ ४ ॥
मर्द्यं मांसं तथा मस्यं मुद्रा मैथुनमेव च । मकाराः पञ्च सुभगे कर्मणां शान्तहेतवे ॥ ५ ॥
या सुरा सर्वतन्त्रेषु कथिता दिशि दुर्लभा । तस्या नाम भवेदेवि तीर्थं सञ्ज्ञानमुक्तिदम् ॥ ६ ॥
पशूनां भक्ष्ययोग्याना मांसं देवि विनिर्मितम् । देवीतन्त्रेषु विधिवत्तस्योक्तिः शुद्धिरुच्यते ॥ ७ ॥
मांसस्य भक्ष्ये ये मत्स्याः कथिता रथिरोञ्जिताः । ते रहस्ये मया प्रोक्ता मीनाः सिद्धिप्रदायकाः ॥ ८ ॥
शुद्धादिमध्ये निक्षिप्य कुर्वन्ति धुतिवर्द्धनीम् । मुद्रां तां विबुधाः प्राहुः चणकादींश्च भर्जितान् ॥ ९ ॥
या रोटिका पोलिका च सापि मुद्रा प्रकीर्तिता । भगलिङ्गस्य योगेन मैथुनं यद्भवेत्प्रिये ॥ १० ॥
तस्य यन्नाम भवेत्पञ्चमं परिकीर्तितम् । पञ्चमे देवि सर्वेषां मम प्राणो भवेत्प्रिये ॥ ११ ॥
पञ्चमेन विना देवि चण्डीमन्त्रं वृथा जपेत् । यदि सर्वमकारेषु भ्रान्तिं च कुरुते प्रिये ॥ १२ ॥
तस्य सिद्धिः कथं देवि शक्तिमन्त्रं जपेत्कथम् । पञ्चमेन विना देवि भुक्तिर्भुक्तिः कथं भवेत् ॥ १३ ॥
पञ्चमेन वृणां देवि यदानन्दो भवेद्भुवम् । तन्नाम मोक्षं विदुषामबुधानां च पातकम् ॥ १४ ॥
आनन्दः परमं ब्रह्म मकारास्तस्य सूचकाः । विशेषतोऽत्र देवेशि पञ्चमे परमं पदम् ॥ १५ ॥
भगस्य स्मरणे पुण्यं भगस्य दर्शने तथा । भगस्य पूजने पुण्यं भगस्य मैथुने महत् ॥ १६ ॥

भगस्य पञ्चमे देवि यत्सुखं मम जायते । न तत्सुखं जपैर्होमैर्न दानैस्त्वंपसा तथा ॥ १७ ॥
 अवश्यं पञ्चमे कुर्याच्छक्तिमात्रे महेच्चरि । पञ्चमस्य कृते पुण्यं कृतमक्षयतां व्रजेत् ॥ १८ ॥
 स्नानार्थं देवतानां च रहस्यं परमं शृणु । येन स्नानेन देवेशि देवता सुप्रसीदति ॥ १९ ॥
 स्त्रियो रजश्च प्रथमं यस्मिन्वयसि जायते । गृहीयाच्चाशु सुभगे ब्रह्मादीनां च दुर्लभम् ॥ २० ॥
 स्वयम्भूकुसुमं नाम देवतानां च प्रीतये । ततः स्वदेवतानां च प्रकुर्यात्स्नानमुत्तमम् ॥ २१ ॥
 वाञ्छितं लभते देवि सत्त्वं सत्त्वं वरानने । जीवति भर्तारि स्त्रीणां मैथुनं कारयेत्परैः ॥ २२ ॥
 तस्या भगस्य यद्द्रव्यं कुण्डद्रव्यं प्रकीर्तितम् । विधवा मैथुनाज्जातं गोलद्रव्यं महोत्तमम् ॥ २३ ॥
 कुण्डगोलोद्भवद्रव्यं पद्मान्नायेषु चोत्तमम् ॥ इति एवम्विधाः समयाचादर्शितास्तेषां च वैदिकागम-
 बाह्यत्वमेव । वैदिकशास्त्रे तु “वेदोऽखिलो धर्ममूलम्” इति मनुवचनतद्विरुद्धार्थानां पापण्डत्वमेव ।
 तदुक्तम्, “न वेदबाह्ये पुरुषे पुण्यलेशोऽपि शङ्कर । सङ्गच्छति महादेव धर्मो वेदाद्विनिर्भव” इत्यु-
 क्त्वाग्रे—“कपालं भाङ्गलं शाक्तं भैरवं पूर्वपश्चिमम् । पञ्चरात्रं पाशुपतं तथाग्यानि सहस्रशः ॥
 सृष्टा तान् चतुर्देवो(ः)कुर्वीणः शास्त्रचोदितम् । पतन्ति नरके घोरं बहुकालात्पुनः पुनः” इति कूर्मे
 गौतमशास्त्रमुनिप्रक्रमे हरिहराभ्यां मोहशास्त्राणि कृतानीत्युच्यते । वाराहे रुद्रगीतायां “यद्वेद-
 बाह्यं कर्मत्याच्छास्त्रमुद्दिश्य पठ्यते । तद्गुणतिपदं नृणामिह लोके परत्र च ॥ सत्त्वेन मुच्यते
 जन्तुः सत्त्वं नारायणारमकर्म” इत्यादि कृतादिषु विष्णुपूजनं निरूप्य “कलौ मत्कृतमार्गेण
 बहुरूपेण तामसैः । ईर्ष्यते द्वेषबुद्ध्या च परमात्मा जनार्दनः” । ततो ब्रह्मविष्णुरुद्राणामभेदं
 बोधयित्वा “कथं सृष्टिर्भविता नरकेषु च को वसेत्” इति प्रकरणे युगत्रये मुक्तिरुक्ता । कलौ
 विरलानामेव सेत्स्यै त्वं च रुद्रेति मोहनार्थं रुद्रस्यागमशास्त्रकरणम् । तत्र “वेदमार्गविनिर्मुक्ता-
 स्तेषां मोहार्थमेव च । तपःसिद्धान्तसञ्ज्ञाभिर्मया शास्त्रं तु दर्शितम्” इत्युपमं ब्रह्ममार्गमार्गा-
 यानामेव निषिद्धमुच्यते । शाक्तानां तु तत्र किं वाच्यम् । न च पञ्चरात्रस्य वैष्णवाभिमतस्या-
 प्यागमत्वम् तेन वैष्णवानां निन्दाऽऽगता इति वाच्यम् । तत्र भारते वैष्णवागमनानां प्रशंसाश्रुते-
 र्न दोषः । तथाहि, मोक्षधर्मं “साङ्ख्ययोगः पञ्चरात्रं वेदारण्यकमेव चे”त्यादिप्रकरणे—“पञ्चरात्र-
 विदो ये तु यथारूपपरायणाः । एकान्तभावोपगतास्ते हरिं प्रविशन्ति हि” इति पठ्यते । तत्रायं
 भावः । वामागमे तु निषिद्धाचरणस्यैव सत्त्वान्निश्चत्वम् । पञ्चरात्रे तु निषिद्धाचाररूपान्निन्दाबीजाभा-
 वात् । अत एव अपराकं बौद्धायनः—“नग्नान्पाशुपतान्बौद्धान्कालान्कौलान्दिशाधरान् । एता-
 न्दृष्ट्वाऽपि स्पर्शः सृष्ट्वा स्नानं समाचरेत्” इत्युक्तम् । तस्मान्निषिद्धाचारवत्त्वेन तेषां निषिद्धत्वम् ।
 मनु वैदिकमते तेषां निन्दा, तेषां मते वैदिकानामिति तुल्य एव दोषः, इति चेद्गुणोऽसि वेद-
 मन्तरा तेषां निर्वाहाम्भावात् । “कृत्वा तु वैदिकं कर्म ततस्ताधिक्रमाचरेत्” इत्युक्तेः । य एवमपि
 न मनुते तदा तु जैनादितुल्यतापत्या न विवादास्पदमित्यलम् ॥

दुष्टाः ग्राहुरनार्यमार्पमपरे शिष्टाः पुराणोचमं

उक्तार्थरहस्यं दर्शयन्तः शिष्टाचारप्राप्तं ग्रन्थपर्यवसाने मङ्गलमवतारयन्ति दुष्टा इति । तत्र जीवा द्विविधा देवासुरभेदात् । “द्वौ भूतसर्गां लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च । दैवो विस्तरतः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु” इति भगवद्भुक्तेः । तत्रासुरा मरणजन्मरूपे भवप्रवाहे पतिताः प्रात्राहिकास्ते च स्वभावतो दुष्टाः शिष्टानां भागवतपरायणानामुत्कर्षमसहमानाः पुराणान्तरेभ्यो विचक्षणलक्षणं श्रीमद्भागवतं कथयन्तोऽनार्यमिदमिति वदन्ति । निष्कारणपरद्रोहोत्साहवत्त्वम् ; तत्त्वम् । ते च कार्यानापादय एव । यतः, सर्वसम्भते श्रीमद्भागवते कुचोद्यं कुर्वन्ति । ननु देवीभागवतं खण्डयन्तो भगवन्तोऽपि तादृशा इति चेन्न ; प्रथमं निष्कारणं तैरेवतिरस्कृता लोका इति । ननु जिघृक्षया द्रुह्यामहे । तथाहि । अष्टादशपुराणेषुऽस्य पुराणस्य विलक्षणा गद्यपद्यमयी भारती भासतेतराम् । अत इदं व्यासकृतपुराणपदवीं नारोद्गमर्हति इत्याहुः । अपरे शिष्टा आर्पमाहुः । यदि किंलक्षणा गद्यपद्यमयी भारती भवाद्देवदेवानांप्रियानवगाह्याऽऽर्पपदवीं नाधिगच्छेत्तर्हि बहूनां स्तोत्रपाठानां विचित्रकवित्वात्वेन पुष्करप्रादुर्भावादीनां चातिकठिनत्वेन तत्त्वं कथं भवेत् ? किञ्च, यदि शास्त्रार्थगाम्भीर्येण ब्रूये ? तर्हि गीता सप्तशत्यादिसकाशात्, भागवते किं गाम्भीर्यादाधिक्यं येनानार्यत्वं सम्भवेत् । यदि नैवं पुराणान्तरमिति वदन्ति । तर्हि सर्वथैवैतादृशं त्रिष्णुपुराणमिति तदपलापाभावे कथमस्यापलापः । तत एव कमलाकरादयो शिष्टा निबन्धेषु प्रमाणयन्ति । किञ्च, यदि देवीभागवतं प्रमाणं चेत्तर्हि स्मार्तास्ते लिखेयुः । किञ्च गङ्गेशेन देवीभक्तेनापि देवीभागवत्त्वेन देवीपुराणमेव लिखितं तत्रोक्तमेव । यदि भास्करेण लिखितमिति भगवन्प्रतिपद्येत, तर्हि शृणु, भास्करस्य वामनार्ग्यत्वेनाशिष्टत्वं प्रसिद्धम् । तस्य तत्राग्रहवादाच्च उक्तार्थेऽप्रामाण्यम् । यदि दिनकरसम्मत्या गृह्यते । तर्हि, दिनकरेण गायत्रीछन्दसारम्भ इति पाठः पठितः स च न शिष्टसम्मतः । अतोऽस्याप्याग्रहवादान्न सम्मतिः सिद्धयतीति दिक् । शिष्टैस्तु पुराणेषु पुराणगणनायां भागवतद्वयं गणितं तत्रापि व्यवस्थामाहुः— पुराणोपपुराणयोगेणनक्रमनियतम् । यथा मत्स्यपुराणे पुराणगणनायां शैवपुराणं नोक्तं पाद्मोत्तरखण्डे शैवमुक्तं शैवपुराणे वायुपुराणं नोक्तं, आदिलेऽपि शैवं नोक्तम् । एवं च भागवतद्वयश्रवणं कस्मिंश्चित्पुराणे महापुराणगणनायां कस्मिंश्चित्पुराणे उपपुराणगणनायाम् । यद्वाऽऽदित्स्यपुराणदेवीपुराणकालीपुराणानामपि तत्र भागवतत्वश्रवणात्तदुक्तिः । न तु देवीभागवतस्वीकारेण तस्य प्राचीनेष्वप्रसिद्धेः दौर्गं भागवतं देवीभागवतं मूलं भागवतमिति श्रवणमपि तात्पर्यम्, तत्परतथैव योज्यम् । प्रतिपदोक्तत्वादेतत्परमित्यपि कश्चित्सिद्धावपि नास्माकं क्षतिरित्युक्तमेव । स्कान्दपाद्मनारदीयब्रह्मवैवर्तविष्णुशिववाय्वादीनां महापुराणेषु गणितानामपि पुराणोपपुराणयोः उपपुराणेषु गणनं दृश्यत एवेति न कश्चिच्छङ्काकलङ्ककः । अपरे इत्यनेन दैवा जीवा उक्ताः । देवासुरविभागयोर्भागवता दैवानां पूर्वमेव निरूपणात् । तल्लक्षणं तु “अभयं सत्त्वसंशुद्धि”रित्यादिना दर्शितम् । परद्रोहादिशत्रुत्वे सति सात्त्विककर्मज्ञानयोगादिन्यवस्थितत्वं तत्र फलति । तेऽपि

श्रीमद्भागवतं हरेस्तनुरवेर्बिम्बं पुराणैः स्तुतं

पापघ्नान्तनिवारणं भयहरं हृत्पद्ममुद्राटकम् ।

तस्मिन्मत्सरिणो ह्युलकशिशवो जल्पन्ति किं तेन हि

प्रस्यक्षं न प्रमाणयन्ति सुहृदो ये राजहंसाः द्विजा ॥ १ ॥

प्रक्षिप्तस्तस्य चपेटिकायाः स्याद्दुर्जनानां मुखभङ्गनाय ।

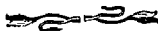
ततो मयैषा रचिता प्रहस्तिका सिद्धिर्यतोऽस्यां मुनिवाग्बलेन ॥ २ ॥

शास्त्रिगङ्गाधरकृतः कृष्णगोविन्दशर्मणः ।

लेखे यस्सखलितं तत्तु सन्तः संशोधयन्तु मे ॥ ३ ॥

इति सर्वशास्त्रसम्पन्नशास्त्रिगङ्गाधरभट्टात्मजकन्देयालालविरचिता

दुर्जनमुखचपेटिकान्याहया प्रहस्तिका समाप्ता ॥

श्रीकृष्णायनमः

श्रीमद्भागवतविरचितः

श्रीमद्भागवतनिर्णयसिद्धान्तः

यस्यैव नेत्रसविधे घनयारिवाहः

किं तेन वा सपदि तीक्ष्णकरत्र पश्येत् ।

भानुधराचरविकाशकरः प्रदीप्तो

त्यक्त्वा त्वमेव परिराजति दश्वमध्ये ॥ १ ॥

दुष्कर्मजन्मदुरितोद्ययजातपीडा-

सन्तप्तरासनतया यदि वाऽमृतस्य ।

नाऽऽस्वाद्यते मधुरता नहि तन्मृदुत्य-

मास्वादहीनरसनस्य पुनर्विडम्ब्यः ॥ २ ॥

सर्पः सदा दशति चेतप्रलयेशवेहं

शम्भोर्न तेन मरणं भविता कदाचित् ।

सोऽसौ समश्चिरतरं पुनरेव सर्पा-

दन्तप्रपातजननद्भनघातनेन ॥ ३ ॥

तद्वत्सुधासमसुनिर्मूलनित्यसत्तः

रत्नाकरोऽहमिह भागवताख्य एव ।

सुप्येन सूर्यशतकाश्चिरकालतोऽपि

खद्योतदीपनमथाधिकमस्य कुर्यात् ॥ ४ ॥

तथापि व्यासविरचितं श्रीमद्भागवतामृतम् ।

पतदुद्भाष्यतेऽस्माभिरज्ञानं व्याधिशान्तये ॥ ५ ॥

मोहान्धकारान्धतमा जना ये

करैर्हरिश्चन्द्रकलानिधिस्तु ।

प्रमील्यनत्रे परमार्थरूपं

पश्यन्तु से भागवताख्यरत्नम् ॥ ६ ॥

व्यासकृताष्टादशपुराणपरिगणनपरेषु "श्रद्धं पाद्मं वैष्णवं चै"स्मादिषु पुराणवाक्येषु भागवतं नाम पुराणमेकमेव परिगणितम् । लोके तु श्रीमद्भागवतदेवीभागवताख्यौ द्वौ प्रसिद्धौ, तत्र यत्रोप्यासकृताष्टादशपुराणान्तर्गत इति जिज्ञासायां श्रीमद्भागवताख्य एव तथेति पुराणान्तरवचने-निर्णीयते । स्कान्दे श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये "परीक्षिष्णुकसम्भादो योऽसौ व्यासेन र्णितः । मन्यो-ऽष्टादशसाहस्रः सोऽसौ भागवताभिध" इत्युक्त्या, "मरीचे श्चु यस्यामि वेदव्यासेन यकृतम् । श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं वेदसम्मतम्" इति नारदीयोक्त्या, "चकार तंहितानेकं धीमद्भागवतीं परामि"ति वक्ष्यमाणपामोक्त्या च श्रीमद्भागवतस्य व्यासकृतत्वं एतदमुक्तम्, व्यासकृतत्वादेव भाषावैश्यान्तर्गतत्वं सिद्ध्यति, व्यासकृतानाम् "अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्वकीमुनः" इत्यादि-पचनसिद्धत्वात्, अष्टादशाख्यतिरिक्तानामुपपुराणत्वेन व्यासान्यकृतत्वस्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कृतानि "अष्टादशपुराणानि मुना सहोपतो द्विजा" इति कौर्मोक्त्या, "अनन्तरुपुणानि कथितानि महर्षिभिः । अष्टादशपुराणानि मुना सहोपतो द्विजा" इति स्कन्दसौरसंहितोक्त्या,

एवमाज्ञापितास्तेन शिवेन मुनयः पुरा ।
 श्रुत्वा सस्यतीसूनोः पुराणं सकलं मुदा ॥
 अन्यान्यपि पुराणानि चक्रुः सारतराणि वै ।

इति पराशरोक्त्या च सिद्धत्वाच्च । न च “स्कन्धा द्वादश एवात्र कृष्णेन मुनिना कृता” इति देवीभागवतोक्त्या, देवीभागवतस्यापि व्यासकृतत्वमिति वाच्यम्, द्वयोर्भागवतयोर्व्यासकृतत्वे व्यासकृतपुराणानामष्टादशत्वचतुर्लक्षश्लोकत्वयोर्हानिप्रसङ्गात्, द्वयोरैकस्याष्टादशव्यतिरिक्तव्यासान्पकृतत्वहानिप्रसङ्गाच्च । नचैवं देवीभागवतप्रचननाप्राभाष्यप्रसङ्गः, तस्य शिष्यद्वारा व्यासकृतत्वमि-
 त्याचर्यान्तरपरताया एवागत्या स्वीकार्यत्वात् ॥

न च देवीभागवतप्रचनमुद्यार्यानुरोधेन श्रीमद्भागवतव्यासकृतत्वचनान्यैर्यान्तरपरतया नीयन्तामिति वाच्यम्, एकानुरोधेन बहुनामन्यथा नयनस्याप्यन्याप्यत्वेनैकस्य देवीभागवतवचनस्यैव पुराणान्तरसहायहीनस्योक्तस्फुण्डादिवचनसहायेन श्रीमद्भागवतव्यासकृतत्वेन बोधकेन भारतीतरमसन्तुष्टो व्यासो भागवतं चकारेत्यादिश्रीमद्भागवतवचनेनाविरुद्धत्वायाऽर्थान्तरपरत्वेन नेतुमुचितत्वात् । किञ्च, पात्रे श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये श्रीमद्भागवतकथाश्रवणाय समागतानां परिगणनप्रसङ्गे “वेदान्तानि च वेदाश्च मन्त्रास्तत्राणि सहिताः । दशसप्तपुराणानि पदसहस्राणि तदा ययुरि”त्युक्तम् । तत्र व्यासकृतपुराणानामष्टादशत्वादष्टादशेति वक्तव्ये सप्तदशत्वोक्तिः, श्रोतव्यस्य श्रीमद्भागवतस्याष्टादशत्वं गमयति, तस्याष्टादशानन्तरगतत्वे देवीभागवतस्याष्टादशान्तर्गतत्वे वाष्टादशानां श्रोतृत्वसम्भवेन श्रोतुमागतानां पुराणानामष्टादशत्वानुक्तेर्निर्बीजत्वप्रसङ्गात् ।

एवं पात्रे “दशसप्तपुराणानि कृत्वा सस्यवतीसुतः । नाश्वान् मनसस्तोषं भारतेनापि भामिनि । चकार संहितामेतां श्रीमद्भागवतीं परामि”ति सप्तदशत्वोक्तिरपि श्रीमद्भागवतस्यैवैतां संहितामिति निर्दिष्टस्याष्टादशत्वं गमयति । देवीभागवतस्याष्टादशत्वेऽष्टादशपुराणानीत्युक्तेर्निर्बीजत्वप्रसङ्गात् । किञ्च, नारदीये ब्राह्मदीन्यष्टादशपुराणानि प्रदर्श्य क्रमेण तेषामनुक्रमणिका दर्शिता तत्र—

विरिञ्चे शृणु, वक्ष्यामि वेदव्यासेन यत्कृतम् ।

श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं वेदसम्मितम् ॥

तदष्टादशसहस्रं कीर्तितं पापनाशनम् ।

सुरपादपरूपोऽयं स्कन्धैर्द्वादशभिर्वृतः ॥

भगवानेव त्रिप्रेन्द्र विश्वरूपी समाहितः ।

तत्र तु प्रथमे स्कन्धे सूतर्षाणां समागमे ॥

व्यासस्य चरितं पुण्यं पाण्डवानां तथैव च ॥

इत्यादिना द्वादशानां स्कन्धानामनुक्रमणिका प्रोक्ता, तस्याश्च श्रीमद्भागवत एवोपलभ्यमानत्वात् सस्यैवाष्टादशत्वं गमयति, न तु देवीभागवतस्य तत्र तस्यानुपलब्धत्वात् ।

विद्य, .

‘वैष्णवं नारदीयं च तथा भागवतं शुभम् ।’

गारुडं च तथा पापं वाराहं शुभदर्शने ॥
सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै ।

इत्युक्त्या,

सत्त्वाधमे मात्स्यकौर्म्ये समाहुर्वायुं चाहुः सात्त्विकं मध्यमं च
विष्णोः पुराणं सत्त्वोत्तमे गारुडं चाहुरार्या” —

इति गारुडोक्त्या च भागवतस्य सात्त्विकपुराणत्वमुक्तम् । अन्यानि विष्णोः प्रतिपादकानि सर्वाणि तानि सात्त्विकानि इति चाहु रिति गारुडोक्त्या, “सात्त्विकेषु पुराणेषु माहात्म्यमधिकं हरेरिति कौर्म्योक्त्या च सात्त्विकपुराणानां विष्णुपरत्वमुक्तमतो विष्णुपरमेव भागवतमष्टादशान्तर्गतं न तु देवीभागवतम् । किञ्च, स्कान्दे प्रभासखण्डे “चतुर्भिर्भगवान्विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा तथा रविः । अष्टादशपुराणेषु शेषेषु भगवान् शिव” इत्युक्तम् । स्कान्दे सौरसंहितायां च “कथ्यते दशभिर्विप्राः पुराणैः परमेश्वरः । चतुर्भिर्भगवान्विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा प्रकीर्तितः ॥ एकेनाग्निस्तथैकेन भगवांश्चण्डभास्करः” इत्युक्तम् । ततोऽपि विष्णुपरमेव सात्त्विकोत्तमं, भागवतमष्टादशान्तर्गतं न तु देवीभागवतमिति निश्चीयते ॥

अत्र प्रत्यवतिष्ठमाना देवीभागवतपक्षातिनो यदाहुः—श्रीमद्भागवतं न पुराणम् दशलक्षणत्वात्, पुराणानां पञ्चलक्षणत्वनियमादिति, तन्न; ब्रह्मवैवर्ते कृष्णखण्डे चरमाध्याये—

“सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् ।

एतदल्पपुराणानां लक्षणं च विदुर्बुधाः ।

महतां च पुराणानां लक्षणं कथयामि ते ।

दशाधिकं लक्षणं च महतां परिकीर्तितम्” ॥

इति वचनेन दशलक्षणस्यापि पुराणत्वसिद्धेः । उक्तं चैतच्छ्रीभागवते—“दशभिर्लक्षणैर्युक्तं पुराणं तद्विदो विदुः । केचित्पञ्चविधं ब्रह्मन्महदल्पव्यवस्ये”ति । यस्माद्दुः—श्रीमद्भागवते नारद उवाच—“कृतवान्भारतं यस्त्वमि”त्यादिना भारतोत्तरमस्तुष्टो व्यासः श्रीमद्भागवतं चकारेत्युक्त्या श्रीमद्भागवतस्य भारतोत्तरत्वं प्रतीयते, तच्च श्रीमद्भागवतस्याष्टादशान्तर्गतत्वे—

अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः ।

भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहितम् ॥

इति मात्स्यवचनेन भारतपूर्वकबोधकेन निरुच्यते । अतो न श्रीमद्भागवतमष्टादशान्तर्गतमिति । तन्न, देवीभागवते तृतीयस्कन्धे—

“वेदशाखापुराणानि वेदान्तं भारतं तथा ।”

कृत्वा सम्मोहसम्मूढ”

इत्यादिना भारतोत्तरं सम्मूढो व्यासो देवीमहात्म्यं इतवानित्युक्त्या देवीभागवतस्यापि भारतोत्तरत्वं प्रतीयते । तच्च देवीभागवतस्याष्टादशान्तर्गतत्वपक्षेऽप्युक्तमात्स्यनाम्नेन निरुच्यते इति स्वल्पेऽपि दोषस्तु न्य एव । यदि चोक्तं मात्स्यवचनं पुराणानि चतुर्लक्षानि भारतमेकदशं

इति मात्स्योक्तं सारस्वतकल्पात्मकं भागवतम् । तस्य लक्षणं श्रीमद्भागवते नास्ति, तत्र सारस्वत-
कल्पानुक्तेरतो न तदष्टादशान्तर्गतमिति । तन्न । यतो मात्सीयं सारस्वतकल्पवाच्यं न भागवतलक्षण-
पारत्वे “यत्तदीशानकल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च वशिष्टायाम्निना प्रोक्तमात्रेयं तत्प्रचक्षते” इत्या-
दिमात्सीयकल्पान्तवाक्यानामपि लक्षणपरत्वस्य वक्तव्यत्वेनाग्नेयादेरपीशानादिकल्पोक्तिविधुरस्या-
ष्टादशवर्हिर्भावप्रसङ्गात् । किन्तु, मात्सीयकल्पवर्णनाध्यायस्थसङ्कीर्णसात्त्विकराजसतामसकल्पभेदवा-
क्यवदिमानि पुराणवर्णनाध्यायस्थानि सारस्वतादिकल्पभेदवाक्यान्पि परस्परविरुद्धवृत्तान्तवादिनां
पुराणवचनानामप्रामाण्यनिरासाय भिन्नभिन्नकल्पवृत्तान्तविषयत्वप्रतिपादनपराण्येव । एवं सति
मात्स्यवाक्यैरेव पुराणानां यथोक्तलक्षणादिमानसिद्धभागवतत्वादिविशेषणानां प्रति नियतकल्पस-
म्बन्धस्य विधिस्तितस्य प्रतीतिनिर्वाहान्न भागवतादौ सारस्वतकल्पोक्त्यपेक्षास्ति । यच्चाहुः—“द्वात्रिं-
शत्रिंशत्तं च यस्य विलसच्छाखा” इत्यादि पञ्चोक्त्या भागवतस्य द्वात्रिंशदधिकं शतत्रयसङ्ख्या
अध्यायाः प्रतीयन्ते । व्याख्यातास्तु श्रीधरस्वामिभिस्ते त्र्यधिका । अतो न श्रीमद्भागवतमष्टादशा-
न्तर्गतमिति । तन्न । अचासुरकथात्मकाध्यायत्रयस्य प्रक्षिप्तत्वेन श्रीमद्भागवतान्तर्गतत्वासिद्धेरिति म-
ध्वलभामाचार्यादयः । “प्रन्योऽष्टादशसाहस्रः श्रीमद्भागवताभिधः । पञ्चत्रिंशोत्तराध्यायत्रिंशती युक्त
ईश्वरी”—तिगौरीतन्त्रवचनप्रामाण्यात्पञ्चाशदधिकशतत्रयसङ्ख्यापक्षोऽपि प्रमाणवानित्यन्ये । यच्चाहुः—
हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा । गायत्र्या च समारम्भस्तद्वै भागवतं विदुः ॥

इति श्रीधरस्वामिलिखितपुराणवचनोक्त्या हयग्रीवब्रह्मविद्या श्रीमद्भागवते नास्तीति । तन्न ।
यतः श्रीमद्भागवते षष्टस्कन्धे अश्वशिरा दध्यङ्गायर्वणो नारायणवर्णेपदिदेशेत्युक्तम् । तत्र दध्य-
ङ्गायर्वण एव हयग्रीवोऽश्वशिरस्त्वात्, नारायणवर्णेन ब्रह्मविद्या, नारायणस्य ब्रह्मत्वात् । यद्वा, पञ्च-
मस्कन्धे “भद्राश्वर्वे साक्षाद्भागवतो वासुदेवस्य प्रियां तनुं धर्ममयीं हयग्रीवाभिधानां परमेण
समाधिना सन्निधाप्येदमभिमृणुपधावन्ति ॐ नमो भगवते धर्मायात्मविशोधनाय नमः”
इत्यादि गद्यवाक्येन हयग्रीवरूपस्य ब्रह्मणो मन्त्ररूपा विद्या दर्शिताऽस्ति । इयं विद्या देवीभागवते-
ऽप्यष्टमस्कन्धे प्रसिद्धा ।

यच्चाहुः—अत एव भागवतनामान्यदिति नाशङ्कनीयमिति श्रीधरोक्त्या भागवतं नामान्यदिति
पञ्च ऐतिहासिद्ध इति लभ्यते । ऐतिहासिद्धत्वादेवाद्यापि प्रसिद्धिमर्हतीति, तन्न, ऐतिग्वाधकप्रमाण-
स्यात् एवेत्युक्त्या दर्शितस्य जागरूकत्वे ऐतिहासुष्ट्यनुपपत्तेः । यच्चाहुः—

‘अम्बरीपशुकप्रोक्तं निलं भागवतं शृणु’ इति पात्रेऽम्बरीपं प्रति गौतमरचनेन शुकप्रोक्तत्वं
भागवतविशेषणमुक्तम् । तच्च देवीभागवत एवास्ति, न श्रीमद्भागवते, यतः प्रोलम्बितस्य पाठि-
तमित्येकार्थः । प्रवचनशब्दस्याध्यायनार्थकत्वप्रसिद्धेः । पाठितं तु शुकस्य व्यासेन देवीभागवत-
मेव, “व्यासेन कृत्वाऽथ शुकं पुराणं शुकस्य पुत्राय महामने यत् । वैराग्यगोभाय च पाठितं
वै निहाय चैवारणिसम्भवाय” इति देवीभागवतोक्तेः । श्रीमद्भागवतं तु शुकसम्भाररूपं न शुकस्य
शुकेन वाप्यापितम्, सम्पादस्याप्यापनत्वायोगादिनि तन्न “प्रन्योऽष्टादशसहस्रो द्वादशसन्धसंयुतः ।
परीशिष्टकसम्पादः श्रीमद्भागवताभिधः ॥ पुराणेऽ तु सर्वे श्रीमद्भागवतं परम् । यत्र प्रतिर्द
विष्णुगीयते बद्धार्थिभिः ॥ इति सङ्ख्य मनसा श्रीमद्भागवताभिधम् । जन्मापत्य यतश्चेति

धीमहन्तमुपावदेद्" इत्यादि पूर्वापरपात्रवचने बोधितानां परीक्षिच्छुक्तसम्वादत्वादिविशेषणानां देवीभागवते कथमपि समन्वयासम्भवेनाम्बरीपशुकप्रोक्तमिति पात्रवचनस्य देवीभागवतपरत्वायोगाच्छुक्तप्रोक्तत्वत्वं च शुक्लाय शुकेन वा प्रोक्तत्वरूपस्य शुक्तमध्यापयामास निवृत्तिनिरतं मुनिः । स तमध्यापयामास महाराजं परिक्षितमि"ति श्रीमद्भागवतवचनेन श्रीमद्भागवतेऽपि सम्भवात् । यच्चाहुः—

“लखित्वा तच्च यो दद्याद्देमसिंहसमन्वितम् ।

प्रोष्ठपथां पौर्णमास्यां स याति परमां गतिम्” ॥

इति मात्स्यवचनोक्तेः । सिंहो देव्या एव वाहनम्, न तु भगवतः वाहनं च यद्यस्य तदेव तदीयपुराणदाने दातव्यम्, पौर्णमासी च देव्या एव तिथिर्न भगवतः, अतः इदं मात्स्यवचनं देवीभागवतदानपरमेव न श्रीमद्भागवतदानपरमिति । तत्र, मात्स्यवैष्णवादिदाने मात्स्यधेन्वादेरावाहनस्यैव देयत्वेन वाहनमेव देयमिति नियमासिद्धेः । गौरीतन्त्रे श्रीमद्भागवतदानप्रस्तावे “अष्टादशपथैः कुर्याद्धेमसिंहासनं प्रिये” इत्युक्त्या सिंहपदेन ग्राह्यत्वाच्च पौर्णमासी च देव्या एव नान्तरस्येत्यत्र न किञ्चिन्मानमस्ति सर्वेषां पुराणानां प्रायेण पौर्णमास्यां देयत्वोक्तेः । यच्चाहुः—व्यासकृतग्रन्थान्तरेषु पदानि वाक्यानि च सुगमार्थानि, श्रीमद्भागवते तु दुर्गमार्थान्यतो न श्रीमद्भागवतं व्यासकृतमिति । तत्र, सर्वज्ञेन स्वतन्त्रेण व्यासेन सुगमस्यैव दुर्गमस्यापि ग्रन्थस्य सुकरत्वेन दुर्गमत्वस्य व्यासकृतत्वाभावासाधकत्वात् । अन्यथा यत्र पदे वाक्ये वा तत्र मन्दमतेः क्लेशस्तस्य सर्वस्य व्यासकृतत्वाभावप्रसक्त्या भारतादी पुष्करप्रादुर्भावादिग्रन्थस्य दुर्गमतरस्य नितरां व्यासकृतत्वाभावप्रसङ्गात् ।

यच्चाहुः—नव्याशिवपुराणे उत्तरभागेऽष्टादशपुराणान्युक्त्वा तन्नामनिर्वाचनप्रसङ्गे भगवत्याश्च दुर्गायाश्चरितं यत्र वर्तते, तच्च भागवतं प्रोक्तम् । तच्च देवीभागवतं एवास्ति न श्रीमद्भागवते इति । तत्र, श्रीमद्भागवतेऽपि दशमस्कन्धे भगवत्या दुर्गाया अवतारस्य वर्णितत्वेनोक्तविशेषणानपायात्, नद्युक्तवचनस्य यत्र दुर्गाचरितं प्राधान्येन वर्ण्यते तद्भागवतमित्यर्थः । उक्तवचने प्राधान्येनेति पदान्याहारस्यावश्यकतासिद्धेः । न च दुर्गाचरितस्य भागवतासाधारणधर्मत्वाय प्राधान्येनेति पदमध्याहर्तव्यम् । अध्याहारोऽपि कालिकापुराणादिसाधारण्यापरिहारात्, वृत्रासुरवधादिवदुर्गाचरितस्यासाधारणत्वानपेक्षायाः सुवचत्वाच्च । किञ्च, देवीपुराणकशाब्देन कोऽर्थो विवक्षितः । न तावत् देवीपुराणसङ्गो ग्रन्थविशेषस्तस्य गायत्र्यधिकारादिभागवतधर्मरूपत्वेन भागवतत्वाप्रसक्त्या निर्धेयधर्मपर्यात् । दुर्गाचरितवचनमात्रेण प्रसक्त्यभ्युपगमे कालिकापुराणस्यापि प्रसक्तत्वेन निर्धेयधर्मतया तदनिषेधस्य निर्वाजत्वप्रसङ्गात् । नापि देवीवर्णनं यत्रास्ति तदित्यर्थः । विधिनिषेधयोरेकनिषेधप्रसङ्गात् । नापि यत्रान्यानुपहितया देवी वर्ण्यते तदित्यर्थः । देवीभागवतमित्यत्रैव देवीपुराणमित्यत्रापि देव्याः प्राधान्यस्यैव प्रतीयमानत्वेनानुपहितायाः शब्दत्वायोगात् । यदि च यत्र प्राधान्येन देवी वर्ण्यते, तत्र देवीपुराणशब्दार्थं इत्युच्यते । तदा देवीभागवतस्य देवीपुराणत्वेन निषेधविषयस्य विधिविषयत्वानुरपत्त्या प्राप्तद्विकदुर्गाचरितयतः श्रीमद्भागवतस्यैव निरिषेधत्वं पर्यवस्यति, तस्माद्भागवतमेवाष्टदशान्तर्गतं न देवी भागवतमिति सिद्धम् ॥

श्रीमद्भागवतं येन पुराणार्णवशोधनात् । दामोदरेण रूपेण निर्णीतं तं हरिं नुमः ॥ १ ॥

इति श्रीदामोदरविरचितं श्रीमद्भागवतनिर्णयसिद्धान्तः समाप्तः ॥

तत्र, गङ्गेशोपाध्यायाः—“नमस्कृत्य शिवां देवीं शर्वं भागवतं तथा । पुराणं सम्प्र-
वक्ष्यामि यथोक्तमृषिभिः पुरा” इति देवीपुराणाध्याये भागवतपदादेवीपुराणमेव भागवतमि-
त्याहुः, तत्र रमणीयम्; “यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्ण्यते धर्मविस्तरः । वृत्रासुरवधोपेतं
तद्भागवतमिष्यते” “सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः । तद्वृत्तान्तोद्भवं
चैतत्पुराणं परिकीर्तितम्” इति, मात्स्योक्तलक्षणस्य “प्रन्योऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्ध-
सम्मितः । हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्ताया । गायत्र्या च समारम्भस्तद्वै भागवतं विदुः”
इति स्कान्दोक्तलक्षणस्यासम्भवात् । देवीपुराणसमाप्तौ भागवतपदानुल्लेखाच्च । “सर्वार्थबोधकं
शास्त्रं ब्रह्मवक्त्रविनिःसृतम् । तेनापि नरशार्दूल कीर्तितं नरवाहनम् । ब्रह्मा दक्षप्रजापतये
शिवो ब्रह्मणे चोक्तवान् । लक्षमात्रेण लोकस्य विद्या देवेन भाषिता” इति देवीपुराणस्यांभ्यु-
दयापादसमाप्त्यध्यायावर्क्ये लक्षसहस्राकत्वेन देवीपुराणस्याष्टादशसहस्रसहस्राविरोधाच्च । देवी-
पुराणस्य विज्ञयक्षैलोक्याद्युदयनिशुम्भशुम्भमथनास्यपादत्रयविशिष्टत्वेन द्वादशस्कन्धसम्मितत्व-
रूपलक्षणस्याभावाच्च । “नमस्कृत्य शिवां देवीं शर्वं भागवतं तथा । पुराणं सम्प्रवक्ष्यामि यथो-
क्तमृषिभिः पुरा” इति वचने भागवतमिति पदस्य शर्वविशेषणत्वात् । “वैष्णवानां यथा
शम्भुः” इति द्वादशस्कन्धवाक्यात् । “भस्मोद्भूतदेहस्तु जटामण्डलमण्डितः । अहं ध्यायामि
तं विष्णुं परमात्मानमन्ययम् । विष्णोराधनाध्यायं व्रतचर्यां पितामह” इति गारुडद्वितीयाध्याये
रुद्रवाक्याच्च । न च भागवतपदस्य प्रस्तुतपुराणविशेषणत्वं शक्यम्, तथापदेन व्यवधानात् ।
अथवाऽस्तु भागवतपदस्य प्रस्तुतपुराणविशेषणत्वम्, तथापि “यत्राधिकृत्य” इत्यादिलक्ष-
णाक्रान्ततया नं श्रीमद्भागवतस्य पदवीमधिरोहं तदहति, प्राचीनदानसागरस्मार्तनिबन्धकारस्तु,
तत्पुराणोपपुराणसङ्ख्याबहिष्कृतनिन्दितकर्मयोगात्, पाखण्डशास्त्रानुगतं विविच्य देवीपुराणं न
निबद्धमत्रेत्युक्त्या देवीपुराणस्याप्रामाण्यमङ्गीचकार । वस्तुतस्तु तस्योपपुराणत्वं सर्वसम्भ-
तम् । न चाष्टादशोपपुराणसङ्ख्यायां देवीपुराणं न श्रूयते इति वाच्यम्, उपपुराणानामष्टादश-
सङ्ख्यातोऽप्यधिकत्वात् ।

केचित्तु, “यदिदं कालिकाख्यं च मूलं भागवतं स्मृतम्” इति हेमाद्रौ पुराणदानप्रस्तावे
कालिकापुराणवचनात्कालिकापुराणं भागवतमित्याहुः, तन्मूलमित्यपि पाठ इति च । तदप्यापा-
तरमणीयम् । तत्रैव कालिकापुराणे, “शैवं यद्वायुना प्रोक्तं वैरञ्चं वैष्णवं तथा । यदिदं कालि-
काख्यं च मूलं भागवतं स्मृतम् । सौरं च नारदीयं च मार्कण्डेयं च वह्निजम् । भविष्यं
ब्रह्मवेदं लैङ्गं चैव त्रयोदशम् । वामनं कौर्मं माल्यं च सप्तदशं च गारुडम् । स्कान्दमष्टादशं
प्रोक्तं पुराणं च न संशयः” इति लैङ्गादीनां त्रयोदशत्वादिकथनस्य “भागवतम्” इतिपदस्य
कालिकापुराणविशेषणत्वे विरोधापत्तेः । तस्मात्कालिकापुराणतोऽभिन्नमेव भागवतमुपपुराणम् ।
एतेन यदिदं कालिकाख्यं तन्मूलं भागवतं स्मृतम्” इति पाठमङ्गीकृत्य, तन्मूलं तस्य कालि-
कापुराणस्य मूलं भागवतं देवीभागवतमित्यर्थो निबन्धकारैर्दर्शितः । यथा ह्युपपुराणान्येकै-

कस्मान्महापुराणाभिर्गतानि, तथेदं भागवतादुत्पन्नमिति यावत् । तच्च भागवतं वैष्णवं तन्मूलं भवितुं नार्हति । देव्युपपुराणस्य देवीपुराणमूलकत्व एव सामञ्जस्यम् । शैवोपपुराणानां शैवैर्म्य एव, वैष्णवपुराणानां वैष्णवैर्म्य एवोत्पत्तिदर्शनादिति देवीभागवतमेव तन्मूलमित्युक्तिः परास्ता । विशदतया परास्ता भविष्यति च ।

तदुपपुराणं भागवतं किमिति जिज्ञासायां यदादित्यपुराणे “ततो भागवतं प्रोक्तं, भागवद्वय-विभूषितम्” इत्युक्त्वा “ददाति सूर्यभक्ताय यस्तु भागवतं द्विजः । सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वदोष-विवर्जितः । जीवेद्दर्पशतं साप्रमन्ते वैवस्वतं पदम्” इति यद्दानफलमुक्तं, तदेव बोध्यम् ।

कश्चित्, कालिकापुराणसहचरितत्वेन देवीभागवतपरमित्याह । इतरस्तु देवीभागवतं निर्मूल-माह । अयं विचारश्च विस्तरतो निरूपणीयोऽग्रे ।

न च “शैवं यद्वायुना प्रोक्तम्” इत्यादिमहापुराणप्रक्रमपाठात्कालिकापुराणस्य महापुराणत्व-मिति वाच्यम्, ध्रुमभेदात्, महापुराणगणनायां सर्वत्र कूर्मस्कान्दविष्णुमत्स्यादिक्रमदर्शनात् । कूर्मपुराणे प्रथमाध्याये चोपपुराणगणनायां द्वादशत्वेन कालिकापुराणस्य गणनात् । “आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहं ततः परम् । तृतीयं नारदमुपदिष्टं कुमारभाषितम् । चतुर्थं शिवधर्माख्यं सांशान्नारदभाषितम् । षुर्वाससोक्तमाश्वर्यं नारदीयमतः परम् । कपिलं मानवं चैव तथैवोशन-सेरितम् । ब्रह्माण्डं वारुणं चाय कालिकाह्वयमेव च । माहेश्वरं तथा साग्वं सौरं सर्वार्थसञ्चयम् । पराशरोक्तमपरं मारीचं भार्गवाह्वयम्” इत्येव वाक्यात् ।

अत्र कश्चित् “पराशरोक्तमपरम्” इत्यस्याग्रे “तथा भागवताह्वयम्” इति कल्पितवान् । तदुक्तम् । मारीचभार्गवयोरपलापापत्तेः । एकस्य भागवतस्य निवेश एकस्य न्यूनतायां सत-दशत्वापत्तेः अनेकेषु पुस्तकेषु “मारीचं भार्गवाह्वयम्” इत्येव पाठात् । सूतसंहितायां “ततः कालीपुराणाख्यं वासिष्ठं मुनिपुङ्गवाः” इत्युपपुराणेष्वेव गणनात् । अतएव कालिकापुराणोक्त-गणनायां सौरनिवेशोऽपि सङ्गच्छते । अतः पुष्करपुराणशिवरहस्यविष्णुधर्मोत्तरविष्णुरहस्यशैव-दीन्युपपुराणानि भिन्नान्येवेति तत्रोक्तं भागवतं भिन्नमेवेति निश्चयः । तस्मादादित्यपुराणमपि न श्रीमद्भागवतपदवीमधिरोहमर्हति । मात्स्योक्तलक्षणानाक्रान्तत्वात् । ऐतनादित्यपुराणस्य भागव-तत्वं यदन्तो निरस्ताः ।

धारणधर्मरूपलक्षणस्याभावाद् देवीभागवताद्यप्य एवोपलभ्यमानत्वात् । “सारस्वतस्य कल्पस्य वृत्तान्तो यत्र वर्ण्यते । गायत्रीछन्दसाऽऽरम्भस्तद्भागवतमुच्यते” इति दिनकरलिखितवचने गायत्रीछन्दस एव गायत्रीप्रारम्भकथनादेवीभागवतमेव, न विष्णुभागवतम्, एवञ्चैतद्वचनानुसारेण “गायत्र्या च समारम्भः”, “यत्राधिकृत्य गायत्रीम्” इत्यत्रापि गायत्रीछन्दसा यत्रारम्भो गायत्रीछन्दोऽधिकृत्यारम्भो वेत्यर्थ एव ।

किञ्च, “हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्य च” देवीभागवत एव विस्तरशो रूपणाद्विष्णुभागवते न तथा निरूपणम् । अल्पनिरूपणेऽपि सारस्वतवृत्तान्तस्य देवीभागवत एवोपलम्भादतो मात्स्यपुराणोक्तसकलभागवतलक्षणानां देवीभागवतपरत्वमेव । “प्रौष्ठपथा पौर्णमास्यां हेमसिंहसमन्वितम्” इति मात्स्यश्रीमद्भागवतवचनयोः सिंहावाहनत्वेन लिङ्गेन देवीविषयतया देवीभागवतमेव वक्ति ।

किञ्च, विष्णुभागवतं हि भारतोत्तरं दशलक्षणलक्षितं निर्मितमिति श्रूयते । मात्स्यस्कान्दयोः “अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीद्युतः । भारताऽऽख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहणम्” इति, “चक्रे भारतमाख्यानं वेदार्थरूपबृंहितम्” इति च क्रमेण पठ्यते । तेनाष्टादशपुराणवहिर्भूतत्वे सिद्धे कथं महापुराणदानप्रकरणस्य श्लोकेषु विष्णुभागवतस्यावसर इति । “अन्वरीपशुकप्रोक्तं निरुद्धं भागवतं शृणु” इत्यत्र शुकाय प्रोक्तमिति विग्रहे देवीभागवतपाठमेव विद्यते । तस्मादेवीभागवतं महापुराणं, विष्णुभागवतमुपपुराणमित्याहुः ।

तत्र, विचारचारु; “यत्राधिकृत्य” इत्युक्त्या श्रीमद्भागवतपरतयैवास्य लक्षणस्य युक्तत्वात् । उत्तरोत्तरानुवृत्तव्या स्वार्थबोधकत्वरूपाधिकारलक्षणस्यार्थ एव सम्भवात् । तथा छन्दसो वक्तुमशक्यत्वात् । “अथ शब्दानुशासनम्” “अथ योगानुशासनम्” इत्यादावासंभातेः शब्दस्य योगस्य च विचारवत् । एवं च, “गायत्र्या च समारम्भः” इत्यत्रारम्भोऽधिकार इत्यर्थः । “अथेत्ययं शब्दोऽधिकारार्थः” इति महाभाष्ये ‘अधिकारः प्रस्तावः’ इति कैयटे । ‘प्रारम्भः’ इति विवरणकारैराम्भाधिकारयोः पर्यायत्वावबोधनात् । “सारस्वतस्य कल्पस्य वृत्तान्तो यत्र वर्ण्यते । गायत्रीछन्दसाऽऽरम्भस्तद्भागवतमुच्यते” इति दिनकरलिखितवचनस्य तु पुराणनाम्नाऽनुल्लेखादप्रसिद्धत्वाच्च निर्मूलत्वमेव भाति ।

अस्तु, समुल्लता वा, तथापि; गायत्रीछन्दसेत्यत्र गायत्रीमन्त्रेणैतर्थात्सानुकूलैव; छन्दःशब्दस्य वेदपरत्वात् । तन्नेत्रापि गायत्र्यः सम्बन्धि । तद्व्यवृत्तये तदुल्लेखः । यथाग्रहेण छन्दःपरत्वमुच्यते, तर्हि; “अर्थोऽयं ब्रह्मसूत्राणां भारतार्थविनिर्णयः । गायत्रीभाष्यरूपोऽसौ वेदार्थपरिवृंहितः । पुराणानां साररूपः साक्षाद्भागवतोदितः । द्वादशस्कन्धसंयुक्तः इतिच्छेदसंयुक्तः । ग्रन्थोष्टादशसाहस्रः श्रीमद्भागवताभिधः” इतिगुरुदेवपुराणवचनस्य विरोधो दुर्वारः । पाप्मे श्रीमद्भागवतमाहात्म्य एकोनविंशाध्याये “अर्थो यो ब्रह्मसूत्राणाम्” इत्यारम्य “श्रीमद्भागवताभिधः” इत्यन्तं गारुडसमं पठित्वा “हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा । गायत्र्या च समा-

१ विष्णुभागवतं हि भारतोत्तरं दशलक्षणलक्षितस्य भागवतस्य निर्माणं श्रूयते इति भ्रान्तः पाठ इति मे प्रतिभाति ।

रभस्तद्वै भागवतं विदुः” इत्युक्तम् । अत्र “गायत्रीभाष्यरूपोऽसौ” “गायत्र्या च समारम्भः” इत्युक्तेश्च विरोधो दुष्परिहरः । “गायत्रीभाष्यरूपोऽयं द्वादशस्कन्धसंयुक्तः । मन्योऽष्टादशसाहस्रः श्रीमद्भागवताभिधः” इतिहरगौरीतन्त्रस्य विरोधश्च दुष्परिहरः । अत एव “मन्योऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसंयुतः । परीक्षिच्छुक्तसम्वादः श्रीमद्भागवताभिधः । पुराणेषु च सर्वेषु श्रीमद्भागवतं परम् । यत्र प्रतिपदं विष्णुर्गीयते बहुधाभिभिः । इति सङ्कल्प्य मनसा श्रीमद्भागवताभिधम् ।” जन्मा-
द्यस्य यतश्चेति धीमहीत्यन्तमुपावदत्” इति पाद्योक्तं देवीभागवते कथमप्यसम्बद्धमत्रैव सङ्ग-
च्छते । “श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं वेदसम्मितम्” इति नारदीयवचने वेदसम्मितत्वकथनेन वेदमूलगायत्र्याः समारम्भस्यैव युक्तत्वात् । “अथवा हवनं कुर्याद्गायत्र्या सुसमाहितः । तन्मय-
त्वात्पुराणस्य परमत्वात्स तत्त्वतः” इति पाद्मे पञ्चम्यायश्रीभागवतमाहारस्ये सप्ताहश्रवणविधिप्रसङ्गे गायत्रीमयत्वेन प्रतिपादनात् ।

“ किञ्च दिनकरवचने गायत्र्यारम्भसमभिव्याहृतसारस्वतकल्पवृत्तान्तवर्णनरूपलक्षणकेयना-
श्रीमद्भागवत एव तदुपलम्भः । “ब्रह्मानन्दमयो लोके व्यापिवैकुण्ठसञ्ज्ञितः । तल्लोकवासी तत्रस्यैः स्तुतो वेदैः परात्परः” इत्यादिवेदस्तुत्यनन्तरं प्रसन्नेन भगवता स्वलोकादिप्रदर्शनोत्तरं “आगामिनि विरञ्चौ तु जाते सृष्ट्यर्थमुद्यते । कल्पे सारस्वते प्राप्ते व्रजे गोप्यो भविष्यथ” इति बृहद्ब्रह्मनपुराणस्यवेदाकाङ्क्षितवरदानवाक्येन सारस्वतकल्पीयदशमचरित्रस्य स्पष्टं प्रतीयमान-
तया श्रीमद्भागवत एव सम्भवेन तदारम्भे गायत्र्यर्थस्यैवोपलभ्यमानत्वात् । एतेन सारस्वतकल्पी-
यकया श्रीमद्भागवते नास्तीति परास्तम् । अयं विचारस्तु निपुणतयाऽपि स्फुटीभविष्यति ।

किञ्च, श्रीमद्भागवते प्रथमे “सूत जानासि भद्रं ते भगवाद् सारस्वतां पतिः । देवक्यां वसु-
देवस्य जातो यस्य चिकीर्षया” इत्यादिना श्रीकृष्णचरितस्यैव मुख्यतया पृष्टत्वात्तस्यैव दशमे स्फुटरनिरूपणेन सूतेनोत्तरदानादशमे चरितस्य सारस्वतकल्पीयत्वात् । तत्र गोपीनां धृतिरूप-
त्वस्य बृहद्ब्रह्मने निरूपणात् । गायत्र्याश्च वेदमूलतया वेदसारस्य श्रीमद्भागवतत्वारम्भेऽवश्यम-
वेक्षणीयत्वात् ।

प्रलयौ बोध्यौ । तौ वरेण्यभर्गःशब्दाभ्यां सूचितौ । 'वरेण्यम्' इत्यस्यार्थमाह—“तेजोवारिमृदां यथा विनिमयो यत्र त्रिसर्गो मृपा” इति । ध्यानविषये भगवति जडंजीवधर्माणां मायिकत्वात्तन्निराकरणेन, माया, तत्कार्यसम्बन्धलेशाभावाद्दरणीयं सुन्दरमिति । यश्च निर्दोषः स एव वरणयोग्यः । 'भर्ग'शब्दं व्याचष्टे—“धाम्ना खेन सदा निरस्तकुहकम्” इति । एतेन भर्जयत्यखिलामविद्यामिति भर्गःशब्दः सान्तो व्याख्यातः । 'देव'पदव्याख्यानमाह—“खराड्” इति । स्वरूपानन्द एव रमत इति । 'धियो यो नः प्रचोदयात्' इति व्याचष्टे—“तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये” इति । 'यः' इति गायत्र्यन्तर्गतस्य प्रहणमिति श्रीमदाचार्यचरणोक्तानुसारेणोक्तं इति ।

केचित्तु, तत्सवितुर्देवस्वैत्यस्यार्थो 'जन्माद्यस्य' इति । 'वामं वरेण्यं परम्' इत्यभिधानात् 'वरेण्यम्' इत्यस्य व्याख्यानं 'परम्' इति । 'भर्गः' इत्यस्य व्याख्यानं 'धाम्ना खेन सदा निरस्तकुहकम्' इति । भर्गः सकलदुरितभञ्जनज्योतीरूपम् । 'तत्' पदार्थव्याख्यानं 'खराट्' इति । 'धियो यो नः प्रचोदयात्' इत्यस्य व्याख्यानं 'तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये' इति प्रोचुः । अन्ये तु, 'तत्' पदस्य प्रतिपदं 'यः' इति, 'वरेण्य' पदस्य प्रतिपदं 'अभिज्ञः' इति, 'भर्ग' इति पदस्य प्रतिपदस्वरूपं 'तेजः' इत्यर्थः, देवपदस्य प्रतिपदं 'अस्य' इति, 'धीमहि' इत्येव, 'धिय' इति पदस्य प्रतिपदं 'कवयः' इति, 'प्रचोदयात्' इत्यस्य प्रतिपदं 'आदिकवयः' इति, 'प्रचोदयात्' इत्यस्य प्रतिपदं 'तेने' इत्याहुः ।

वीरराघवाचार्यास्तु 'जन्माद्यस्य यतः' इति सवितृपदार्थं उक्त इति, 'यः' इति पदेन 'तत्' शब्दार्थं सूचितः । 'सूरयः' इत्येनेन वरेण्यशब्दार्थं उक्तः; उक्तं हि सावित्रीविवरणे "वैरेण्यं वरेण्यं न तु वरा भ्यातार ईरिताः", 'तेने' इत्यादिना देवशब्दार्थं उक्तः; 'द्योतनः सर्वभावानां द्योतमानः स्वयं सदा' 'अज्ञानमखिलं तुघन्' इति, तत्रोक्तं घन् खण्डयन्, दोषखण्डने, द्योतकः प्रकाशकः 'जन्मादि' इत्यनेन देवशब्दार्थं उक्तः; जगद्यापारो हि तल्लीला; 'धाम्ना' इत्यादिना भर्गःशब्दार्थं उक्तः; 'भर्गस्त्रेजः समाख्यातम्', 'भर्जयत्यखिलं कष्टम्' इति च तत्रोक्तम्; 'खराट्' स्वतन्त्रः, प्रेरकत्वेन धीप्रचोदनम्; "धियो धीपूर्विकाश्चेष्टा प्रेरणं तु प्रचोदनम्" इति हि तत्रोक्तम्; एवं प्रदर्शितया रीत्या गायत्र्युपक्रमत्वसिद्धिरित्याहुः ।

सर्वेष्वेतेषु पक्षेषु श्रीमदाचार्यचरणोक्त एव सम्यक् । एवं च गायत्र्यर्थाधिकारस्यैवात्र सुलभतया 'जन्माद्यस्य यतश्चेति धीमही ह्यन्तमुपावदत्' इति पूर्वोदाहृतपाद्मवचनस्य प्रतिपदोक्तत्वेन जागरूकतया 'गायत्रीभाष्यरूपोऽसौ' इत्याद्यन्येषामपि वचनानामानुगुण्येन च 'यत्राधिकृत्य गायत्री' 'गायत्र्या च समारम्भः' इति वचनयोः समावेशः श्रीमद्भागवत एव न देवीपुराण इति प्रमाणानुसारिणो विभावयन्तु ।

एतेनारम्भश्लोके शार्दूलविक्रीडिते गायत्र्यारम्भस्यान्वयाद्विष्णुभागवतपरमिदं लक्षणं न सम्भवतीति निरस्तम् । अत एव "गायत्रीभाष्यरूपोऽयम्" इति हरगौरीतन्त्रवचनसमानार्थत्वाय गायत्र्यर्थ एव गायत्रीपदलक्ष्यत्वमर्हति ।

गायत्र्यर्थं च विष्णुध्यानं, न तु शिवशक्तिसूर्यादिध्यानमित्याग्नेये गायत्र्यर्थनिरूपणाप्याये

निर्णीतम् । विष्णुध्यानं तु श्रीमद्भागवतप्रथमश्लोक एव वर्ण्यते, न तु देवीभागवतप्रथमश्लोके । शक्तिध्यानस्यैव तत्र वर्णनादिति दामोदरशास्त्रिण आहुः ।

“अतस्तदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधिः स्मृतः” इति भगवदुक्त्वा, “परं ब्रह्म परं धाम” इति कृष्णसखवाक्ये परब्रह्मत्वेन बोधितस्य श्रीकृष्णस्य गायत्र्यां ‘तत्’ पदेन बोधित्वात् । तच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थकत्वेऽपि “अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः (प्रसिद्धः) पुरुषोत्तमः” इति भगवद्वाक्याच्च तथा । तत्पदप्रतिनिधीभूतसत्यपदेन “सत्ये प्रतिष्ठितः कृष्णः सत्यमत्र प्रतिष्ठितम् । सत्यासत्यौ हि नामतः” इति भारतोद्योगपर्वण्युक्तत्वाच्च, भागवत एवाभिधानात्तस्यैव श्रीमद्भागवताद्यप्ये ध्यानमिति वा बोध्यम् ।

यत्तु कश्चित्, गायत्र्यर्थेऽथ विष्णुध्यानं न तु शिवशक्तिसूर्यादिध्यानमित्युक्तिस्तु नास्ति-कत्वमूलिकैवेति । “मैत्रायणीयानां ‘भृगो रुद्रः’ इति श्रुतेः । प्रपञ्चसारादिसर्वतन्त्रपुराणादिषु शिवशक्तिसूर्यादिरूपार्थयोक्तत्वाच्च । त्वदुदाहृतभाष्येणैवाक्यं तु “विरोचे त्वनपेक्ष्यं स्यादसति ह्यनुमानम्” इति न्यायात्स्तावकत्वमेवेत्याह ।

तदतितुच्छम्, अप्यव्यदीक्षितग्रन्थे शिवतत्त्वविवेके “विष्णुसंज्ञम्” इति श्रुतिः, “कचिद्दरेण्यं सवितुर्भर्गं विष्णुभिधं जगौ । ततश्च विष्णोरेवार्यो गायत्र्याः...” इति कारिकायां ‘विष्णुसंज्ञम्’ इति श्रुतेः । बृहच्योगियाज्ञवल्क्येनापि “हिरण्यगर्भं पुरुषं व्योम्नि तद्विष्णुसंज्ञितम् । ‘म’ इति भासयति लोकान् ‘र’ इति रञ्जयते प्रजाः । ‘ग’ इत्यागच्छतेऽजस्रं भरणाद् ‘मर्ग’ उच्यते” इति कथनाच्च भर्गाख्यो विष्णुरेव ।

किञ्च, एतच्छ्रुतिस्मृत्येकवाक्यतया “अथ भर्गो देवस्य धीमहीति सविता च देवस्ततो योऽस्य भर्गस्तं त्रिन्तयामि । अथ भर्ग इति यो ह वा अमुष्मिन्नादित्ये निहितस्तारकोऽक्षिणि रहस्यागिति भर्गो मर्जयति चैष भर्गाख्यो माभिर्गतिर्वैष भर्ग इति रुद्रो ब्रह्मवादिनोऽप्य ‘म’ इति भासयतीमाँश्चोकान् ‘र’ इति रञ्जयतीमानि भूतानि ‘ग’ इति गच्छन्त्यसिन्नागच्छत्यसादिमाः प्रजास्तसाद्भर्गः । ह्यमानात्सर्पः । सचनात्मः सविता ।” इति मैत्रायणीयश्रुतावपि विष्णोरेव ग्रहणात् । आदित्ये वर्तमानस्य भर्गाद्यपत्याऽक्षि-त्वलिप्तेन च हरेरेव निश्चयात् ।

इत्यादिनाऽऽदिव्यस्य विभूतित्वमभिधाय, “य एष पुरुषः एष भूतानामधिपतिः” इति भूतपतित्वेन तं निर्दिश्य तदग्रिमानुवाकेषु “सर्वो वै रुद्रः इत्यादिषु, “हिरण्यवाहव अम्बिकापतय उमापतये” इत्युपसंहारेण तत्र शिवाकारतानिर्णयसाधकमिति चेत्, न; “क्षरः सर्वाणि भूतानि” “पादोऽस्य विश्वा भूतानि” “भूतप्रायः स एवायम्” “भूतानां योऽय्ययः पिता” इत्यादिषु प्राणिमात्र-याचकत्वाभावाच्च नीलकण्ठादिरूपः लिङ्गम् । आप्रहेण प्रेतमात्रवाचकत्वपरिच्छिन्नैश्वर्यबोधकत्वेन परमैश्वर्यविघटकत्वेनालिङ्गत्वमेवेत्युभययापि तदगमकत्वात् । “सर्वो वै रुद्रः” इत्यादिनां तु न वाक्यशेषत्वम् । “आदित्यो वै तेजः इत्यनुवाकान्तः” इत्युपनिषदि समाप्तिबोधनात् ।

यत्तु, अन्तर्यामिब्राह्मणे “एष आत्मान्तर्याम्यमृतः” इति कथनाज्जाबालोपनिषदि “एतानि ह याऽमृतस्य नामधेयानि” इति शतरुद्रीयप्रशंसावाक्येनाऽमृतपदस्य “शिवपरतानिर्णयकत्वमिति, तन्न; शतरुद्रीयस्यामृतनामत्वेऽपि अमृतपदस्य शिवनामत्वाभावात् । अतस्त्रिलोचनादिसाधकस्य पदस्याभावादक्षिद्रयविशिष्टो विष्णुरेव । अत एव मैत्रायणीयश्रुतौ “अक्षिणी” इति निरूपमस्य द्विविशिष्टस्य बोधनाद्विष्णुरेवाऽक्षयन्तवर्ती । “ध्येयः सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणः सरसिजासनसन्निविष्टः । केयूरवान्मकरकुण्डलवान्किरीटी हारी हिरण्यवयवपुर्घृतशङ्खचक्रः” इति वाक्यात् । तथा च भारतेऽश्चमेधपर्वणि पार्थं प्रति भगद्वाक्यम्, “तन्मण्डलस्यं मां ध्यायेत्तेजो-मूर्तिं चतुर्भुजम् । उदुस्यं च जपेन्मन्त्रं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि । गायत्री च यथाशक्तिं जप्त्वा सूक्ष्मं (क्तं) च मामकम्” इति । एवं च “आदित्यान्तर्गतं मण्डलासीनं रुक्मानं पुरुषं परम् । ध्यायेज्यपेत्तदित्येतन्निष्कामो मुच्यते द्विजः” इति । तथा “आदित्यमण्डलान्तस्यं परं ब्रह्माधि-दैवतम् । छन्दो निवृत्तस्य्याद् गायत्री मया दृष्टा सनातनी ।” इत्यादिषु भगवान्नेव । एतेन भगवानेव न शिवशक्तिसूर्यादयो गायत्रीरूपा इति बोध्यम् । तस्मादादित्ये वर्तमानं भर्गाख्यं भगवत एव रूपम् । किञ्च, आपाततः शिवप्रतीतावपि “रविमध्ये स्थितः सोमः सोममध्ये द्रुताशनः । वह्निमध्ये स्थितं सत्यं सत्यस्यान्तःस्थितोऽप्युतः” इति मैत्रायणीयोपनिषदि । योगि-याज्ञवल्क्योऽपि सूर्यान्तःसोममुमासहितमुक्त्वा सर्वान्तरच्युतो भगवानेयोको ध्येयत्वेन भगवाने-वाहृत इति निराबाधः पंन्या इत्युवाच । ततश्च भर्गाख्ये विष्णुरेवेति स्थिते मैत्रायणीयश्रुतौ भर्ग इति रुद्र उक्तस्तस्यायमभिप्रायः—भार्गितिर्यस्य हीती भर्गो भर्जयतीति वैप भर्ग इति भर्गशब्दव्युत्पत्तिदर्शनेन भर्जयति भासयति संहरतीति व्युत्पत्त्या भगवति संहारकर्तृत्वबोधाय रुद्रपदापादानम् ।

यद्वा, “अप भ इति भासयतीमाँल्लोकान् र इति रञ्जयतीमानि भूतानि, ग इति आगच्छेद-जस्रम्, भरणाद्भर्ग उच्यते” इत्युक्तम् । तस्माच्छिवपरत्वेन गायत्रीव्याख्यानमसङ्गतमेव ।

यत्तु, “विष्णुसंज्ञितम्” इति श्रुतेः शिवपरत्वायाप्पयदीक्षितैः “सर्वे देवाः प्रवदन्ति” इत्य-श्वशिक्षावचनात् “शिवपरत्वादि भूमन्तःशरीरादि घटादि च “अधितिष्ठति शिवस्तस्माद्विष्णु रुद्र उदाहृतः” इति वायुसंहितावचनात् “भगवान्भगसद्भावानिर्मूढत्वाच्छिवः स्मृतः । स्वामी स्वमस्य यत्सर्वं विष्णुः सर्वप्रवेशनात्” इति लैङ्गनिरुक्तिबोधकवाक्याद्विष्णुपदस्य शिववाचकत्वे सिद्धे विष्णुसंज्ञितिश्रुतेः शिवपरत्वम् । आदित्यान्तर्गतस्य च विष्णुत्वं शिवपरमेवेत्युक्तम् ।

तत्र, “विष्णुसञ्ज्ञम्” इति श्रुतौ “व्योम्नि तद्विष्णुसञ्ज्ञितम्” इति स्मृतौ च सञ्ज्ञाबोधनादत्र विष्णुशब्दस्य यौगिकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । योगरूढशब्दानां भगवदेकतानत्वात् । भैत्रायणी-
यरूढशब्दस्य रूढत्वस्य गमकत्वाभावात् । “ध्येयः सदा” इति, “तन्मण्डलसं मां ध्यायेत्”
इति, “रविमण्डले स्थितः सोमः सोममध्ये द्रुताशनः । बह्निमध्ये स्थितं सखं सखस्यान्तःस्थि-
तोऽप्युतः” इत्याद्यनेकवचनैरक्षिणी इति द्विवचनेन चादित्यान्तर्वर्ती नारायण एव । “ध्येयः
सदा” इति वाक्ये नारायणपदात्तस्य रूढत्वम् । णत्वात्तस्य यौगिकत्वकल्पने “पूर्वपदात्सञ्ज्ञा-
याम्” इति णत्वानापत्तिः । सोमपदस्योमासहितस्य शिवस्य ग्रहणे तदन्तर्वर्तिभगवत् एव निश्च-
यात् । न चादित्ये शिवस्य केवलस्यैव स्थितिर्वक्तव्येति वाच्यम् । “जगत्कारणतापन्नः शिवपा
मुनिपुङ्गवाः । सा तस्यापि भवेच्छक्तिस्तथा हीनो निरर्थकः । न शिवेन विना शक्तिर्न शक्ति-
रहितः शिवः । उमाशङ्करयोरैक्यं यः पश्यति स पश्यति । उमार्धविग्रहः” इत्यादिस्मृतसंहिता-
वचनैः केवलस्याभावादुमासहितस्य सर्वत्र स्थितैर्वक्तव्यत्वात् । तथाच सोमान्तर्वर्तिनारायणस्य
सूर्ये वर्तमानत्वात् एव ।

यत्तु, भारताश्रमेधे “भगवन् वैष्णवा धर्माः किं फलाः किं परायणाः । कथं त्वमर्चनीयो हि
मूर्तयः काश्च तेऽनघ । कथं वैखानसा ब्रूयुः कथं वा पाञ्चरात्रिकाः । एवमेव पुरावृत्तं वैष्णवं
धर्मशासनम् । श्रुता मे मानवा धर्मा इति तेभ्यो विविच्य सः । युष्मदीयान्परान्धर्मान्पुण्यान्कथय
मेऽप्युत” इति वैखानसपाञ्चरात्रिकाणां धर्मस्य पृष्टत्वेन वैदिकेतरविषयत्वम् । “यन्मनुरवदत्त-
ज्ञेपजम्” इति श्रुतेर्पाञ्चवल्क्यस्मृत्यपेक्षया मनुस्मृतेः प्रबलत्वं चेत्याह ।

तत्तुच्छम्, “पुराणे धर्मशास्त्रे च योऽंशः श्रुत्या विरुद्धते । स तन्पार्थस्तु विज्ञेयः” इति
पराशरपुराणवचनेन वेदविरुद्धे तन्नव्यवहारात् “विष्णुसञ्ज्ञम्” इति, “रविमध्ये स्थितः सोमः”
इति श्रुतिविरुद्धपुराणत्रलेन शिवस्य गायत्र्यर्थकल्पनायास्तात्रिकत्वेन वैदिकैरनादरणीयत्वात् ।
यस्मिन्नेषे तन्नस्य वेदानुकूलत्वं तत्र तन्नस्यापि प्रामाण्यमिति निश्चयः । एकं साहच्यं च योगं च
वेदारण्यकमेव च । परंपराङ्गान्येतानि पञ्चरात्रं च कथ्यते । एवमेकान्तिनां धर्मो नारायणपरा-
त्मकः” इति मोक्षधर्मोक्तेः । पञ्चरात्रस्य प्रामाणिकत्वे योऽंशः श्रुत्या विरुध्यते स स्वाग्यः । तत्र-
विशेषास्तु शुद्धाद्वैतमार्तण्डप्रकाशे निरूपिताः ।

एवं सति “वैदेष्व सर्वैरहमेव वेद्यः” इति गीतावाक्येन “सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति” इति
वेदार्थस्य भगवतो ध्यानस्य वैदिकत्वस्यासन्दिग्धत्वात् ।

किञ्च, “श्रुता मे मानवा धर्मा” इत्युपसंहारवचनात्पूर्वं यदि गायत्र्यर्थ उक्तः स्यात्, तदा,
यास्यवल्क्यसमकक्षाणां “तन्मण्डलसं मां ध्यायेत्” इति वचनानां “तन्मण्डलसं ध्यायेत्” इत्या-
द्युत्तरवाक्यानां नैर्बल्यं सम्भाष्येत, तत्पूर्वसंहारवचनात्पूर्वं, मनुस्मृतौ च शिवरत्नेनार्थः कुनापि
नोक्त इति कथं साक्षाद्गायत्र्यप्रतिपादकानां “विष्णुसञ्ज्ञम्” “रविमध्ये स्थितः सोमः” इत्या-
दिपूर्वोदितश्रुतिसल्लग्नशब्दानां याज्ञवल्क्यस्य भारतस्य च वाक्यानां नैर्बल्यं त्यादित्याप्रदवादिनां
वियादेनालम् ।

किञ्च, “इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाद्भुरयो दिव्यः ससुपर्णो गरुत्मान् । एकं सदिप्रा बहुधा वद-
न्त्यग्निं यमं मातरिव्रानमाहुः” इति बहुचसंहिताश्रुतेः, “तदेवाग्निस्तद्वायुस्तसूर्यस्तद्दुचन्द्रमाः ।
तदेव शुक्रममृतं तद् ब्रह्मा तदापः स प्रजापतिः । स ब्रह्मा स शिवः स हरिः सोऽश्वरः परमः
स्रराट् । अयं नित्यो देव एको नारायणः । ब्रह्मा च नारायणः शिवश्च नारायणः । शक्रश्च
नारायणो ब्रह्मशादित्वाश्च नारायणो वसवोऽश्विनौ च नारायणः । सर्वे ऋषयश्च नारायणः
कालश्च नारायणो दिशश्च” इति तैत्तिरीयनारायणोपनिषदि श्रूयमाणत्वात् । “त्वामेवान्ये शिवो-
क्तेन मार्गेण शिवरूपिणा” इत्यादिश्रीमद्भागवतदशमवचनेन सर्वरूपत्वनिश्चयाद् ब्रह्मैव मगवान्
प्रतिपाद्यते । अत एव “पुराणेषु च सर्वेषु तत्तद्रूपो हरिस्तथा” इति श्रीमदाचार्यचरणैरुक्तम् ।
एतेन निर्णयेन कौमार्यादिषु “तदेकाक्षरमन्यकं तदादित्यगतं परम्” इत्यादिवाक्यं शिवं प्रक्रम्य
पठितम् । तथा राजवंशानुकीर्तने गायत्र्या हिरण्मयं पुरुषमुपासमानस्य वसुमनसो राज्ञः शिवो
रविमण्डलादाविर्भूय “साम्बं रूपमदर्शयत्” इत्युक्तम् । आदित्यपुराणे च गायत्र्याः परमं तत्त्वं
शिवः” इत्युक्तम् । सुन्दरीतापिन्यां प्रथमे “शैवेयं भगवती त्रिपुरा” इति प्रक्रम्य तदधिष्ठातृत्वेन
शिवं च प्रकृत्य द्वितीयादिखण्डेषु गायत्रीदिवरणे पञ्चमखण्डे उक्तम् । “तस्मात्तदुच्यते कामः
कामं कामी शिवो मतः । कृणोऽयं कामदवोऽयं वरेण्यं भर्ग उच्यते” इत्यादि च व्याख्यातम् ।
तादृशाधिकारिणस्य सार्यक्यादिति दिक् ।

भर्गःशब्दस्तु सान्त एवेति । तस्य सिद्धिस्तु ‘भृजी भर्जने’ इत्यस्माद् “युजिन्मृजिभ्यः कुश्च”
इत्युणादिसूत्रेणासुन्प्रत्यये कवर्गान्तादेशे बोध्या । न च “अस्जपाके भवेद्भातुः” इति योगि-
याङ्गवल्क्यस्मृतिविरोध इति याच्यम् । आर्थिकार्थमादाय तदुक्तेः । यद्वा भृज्जेत्यस्यैवात्र रूपम् ।
असुन्प्रत्ययस्तु “सार्वधातुभ्योऽसुन्” इत्यनेनैव सिद्धः । कुत्वं छान्दसत्वादिति विचारण्यप्रभृ-
तयः सान्तमेवाङ्गीचक्रुः ।

यत्तु केचिच्छैवाः, अस्जपाके इतिधातोर्णिवि “अस्जोरोपधयोः इति रमागमे स्थानयष्टीनिर्दे-
शाद्रोपधयोर्निष्ठौ भर्जेरित्यस्मात् “अकर्त्तरि च कारके सञ्ज्ञायाम्” इति बाहुलकात्कर्त्तर्यपि
घञ् ‘नेत्यादिर्नित्यम्’ इत्याद्युदात्तखरे ‘भर्ग’ इत्यदन्तप्रयोगसिद्धिः । अत एव ‘भर्गाह्यं
तं चिन्तयामि’ इति श्रुतिप्रयोगः । “तद्भर्गाह्यं किमपि परम्” इति साम्बस्तुतेरपि । तथा, यो
भर्गो नः प्रचोदयात् । तत्पदं च छुत्तपष्टीकमङ्गीकृत्य तस्य सवितुर्देवस्य वरेण्यं धीमहीत्यन्यं
वदन्तः शिवपरत्वम्, शिवस्य च परमपुरुषत्वम् ; अन्यथा सवितुर्देवस्य ब्रह्मवाचकत्वे य इति
पुंलिङ्गपदेन निर्दिष्टस्य कर्तुरनन्वयापत्तेरित्याहुः ।

तत्र, सान्तपक्षे भर्गाह्यप्रयोगस्य शकन्वादित्वात्पररूपेण सिद्धेः । “कः सविता का
सावित्री” इत्युपक्रम्य “द्वितीयपादो भर्गमयः” इति तल्लकारभ्राक्षणप्रयोगस्तु पृषोदरोदित्वा-
त्सिद्धः । तस्मादेकान्ततो नादन्तत्वसिद्धिः । अस्तु वाऽदन्तत्वे “तत्सवितुर्वरेण्यमित्यसावादित्यः
सविता स वा एव प्रवरणीय आत्मकामेनेसाहुर्ब्रह्मवादिनोऽयं भर्गो देवस्य धीमहीति सविता वै
देवस्ततो वाऽस्य भर्गाह्यस्तं चिन्तयामीत्याहुर्ब्रह्मवादिनोऽयं धियो नः प्रचोदयादित्याहुः” इति

मैत्रामणीयश्रुतिविवरणवाक्येन तमिति द्वितीयान्तं भर्गाख्यं चिन्तयामीत्यन्वयबोधेन भर्गशब्दस्य प्रथमान्तकल्पनाया भर्गपदस्य तृतीयपादात्कथं कल्पनायाश्चासङ्गतत्वबोधनात् । भर्ग इत्यत्र द्वितीयायाः “सुपां सुलुक्” इति स्वादेशसिद्धेः । तदित्यत्र अमो लुक् । सान्तपक्षेऽप्युभयत्र लुक् । वस्तुतस्तु “एवं प्रवरणीयः” इत्यनेन प्रवरणीयत्वकथनेन “सवितुर्देवस्य वरेण्यं तद्भर्गो धीमहीति यः सविताः नः धियः प्रचोदयात्” “योऽस्य भर्गाख्यः” इत्युक्त्या तस्य सवितुर्देवस्य वरेण्यं भर्गो धीमहि” इति च श्रुतिसिद्धान्वयः ।

ननु “तदक्षरं तत्सवितुर्वरेण्यम्” इति श्वेताश्वतरे, याजुषब्राह्मणे प्रथमाष्टकेऽपि “तत्सवितुर्वरेण्यम्” इत्याह, प्रसूत्या इति निरूपणात्सवितुर्वरेण्यमित्येवान्वयो न भर्गशब्दोऽप्युच्यते इति चेत्, न; वरेण्यत्वाय तथोक्तं द्वितीये फलार्थं तदिति प्रसूत्या इत्युक्त्यात्; तस्मान्मैत्रायणीयश्रुत्यनुरोधादन्वयो निराबाध इति दिक् ।

यच्च, सवितृपदस्य ब्रह्मवाचकत्वे ‘पः’ इति पुंलिङ्गनिर्देशानुपपत्त्या परमपुरुषः शिवो ब्रह्म इति । तदप्याब्रह्मदेव शोभते, न तु विचारेण । “एक एव नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानः” इति । “पुरुषो वै नारायणोऽकामयत” इति । “तत्सवितुर्वरेण्यमित्यसौ वा आदित्यः सविता” इत्यादिश्रुतिषु “परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान्” “मत्तः परतरं नान्यत्” “पुरुषः स परः पार्थ” “अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः” इत्यादिस्मृतिषु पुंलिङ्गपददर्शनात् । “सवनात्सविता” इति मैत्रायणीयश्रुतेः । “अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते” इति गीतायाक्यादिसिद्धजगत्कर्तृत्वबोधकसवितृपदेन पुरुषोत्तम एव । याज्ञवल्क्येनाऽपि तथा विवृतत्वात् । तस्मादत्र सवितृशब्दो यौगिकः । “आदित्यमण्डलान्तस्थम्” इत्यादिवचनानां तु तत्र प्येय-भगवत् एव सवितृपदेन बोधनात् । अत एव “सविता देवता” इति श्रुतिः । “विश्वामित्र ऋषिः छन्दो गायत्री देवता रविः” इति भरद्वाजस्मृतिरपि व्याख्याता । किञ्च, सर्वात्मकत्वाद्भगवतः सूर्यादिरूपेण निरूपणम् ।

यद्वा, “पुरः स्फूर्तिकमादाय रविरेतस्य देवता, तदन्तर्विधिमादाय शिवः सोमोऽस्य देवता सर्वान्तरविचारे तु भगवानेव देवता” इति श्रीमत्पुरुषोत्तमचरणोक्तेः सर्वसद्दृशो बोध्यः । इदं च “रविमप्ये” इति स्मृतिवचनात् कपि शङ्कावकाश इति दिक् ।

गायत्र्याः शक्त्यादिरूपकल्पनापि तन्नातुरोधिनीति तदनुसाहिरपराणवचनान्यपि तथा ।

यत्त्वाग्नेयवाक्यं, तच्च “विरोधे त्वनपेक्षं स्वादसति ह्यनुमानम्” इति न्यायात्स्वावकत्वमेवेत्याह, “तदसङ्गतं विरोधे तु” इति सूत्रे “औदुम्बरीं वेष्टयेत्” इति ज्योतिष्टोमे सप्तो मण्डपस्य मप्ये काचिदौदुम्बरी शाखा निखन्यते । तत्र “औदुम्बरी सर्वा वेष्टयितव्या” इति वाससा वेष्टनं स्मर्यते । “औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत्” इति श्रुतम् । तत्र किं कार्यमित्यपेक्षया पूर्वाधिराणेऽष्टकादिस्मृतेः प्रामाण्यस्य साधितत्वादस्या अपि प्रामाण्यात्सर्ववेष्टनं कार्यमिति प्राप्ते प्रत्यक्षश्रुतिनिरुद्धा स्मृतिर्नारणीया । श्रुतिप्रामाण्यस्य श्रुत्यनुमानसापेक्षत्वात् । प्रत्यक्षश्रुतिमनाहस्य तस्या आदरे हेत्वभावादिति स्मृतिपादे सिद्धान्तिम् । तथा च पूर्वोक्तप्रतिसिद्धस्य पुरुषोत्तमप्रतिपादनस्य

जाकरूकत्वेन द्वितीयपादमर्गपदान्वयस्य सिद्धत्वेन तद्विहाय शिवसूर्यादीनां गायत्र्यर्थप्रतिपादनं पुराणतन्त्रवचनानामनादरणीयत्वात्तदनुसारितृतीयपदान्वस्यनादरणीयत्वात् । आग्नेयवाक्यं तु प्रत्यक्षश्रुतिमूलकत्वात्स्वार्थप्रमाणमेवेति तस्य स्थायकत्वकथनं प्रत्यक्षश्रुत्यनालोचनादिति दिक् ।

. तस्मात्पुरुषोत्तमो भगवानेव गायत्र्यर्थः । ततश्च “सन्व्याहीनोऽशुचिर्निलमनर्हः सर्वकर्मसु । कदन्यत्कुरुते कर्म न तस्य फलभाग्भवेत् । परिहाप्यापि वेदांस्त्रीन्-कर्माणि विहितानि च । गायत्रीमात्रमाश्रित्य द्विजो भवति निर्भयः । गायत्रीहीनवेदास्तु साङ्गा अपि च निष्फलाः” इत्यादिस्मृतयो गायत्र्युत्कर्षबोधनेन तदर्थप्रगवदुत्कर्षबोधिकाः । तथा च ज्ञात्वा ज्ञात्वा च कर्माणि जनोऽयमनुतिष्ठति । विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात्तथा नाविदुषः क्वचित्” इति गीतोक्तेरिदं निरूपितमित्यलम् ।

यत्तु, हयप्रीव्रह्मविद्या देवीभागवत एव न विष्णुभागवते । हयप्रीवनामासुरो देवी भागवतप्रथमस्कन्धे प्रसिद्धस्तेनोपासिता ब्रह्मप्रतिपादिका विद्या स्त्रीदेवत्वो मन्त्रः, सा विद्या यत्र वर्तते तद्भागवतमित्यर्थः । स दैत्यस्तदुपासिता विद्या चेत्युभयमपि तत्रैव प्रथमस्कन्धे दर्शितम् । “जपन्नेकाक्षरं मन्त्रं मायावीजात्मकं मम” इत्यादिनेत्याह, तन्न, वेदैकसमाधिगम्यस्य ब्रह्मणः प्रतिपादकत्वं मायावीजस्य न सम्भवति । यतो मायावीजप्रतिपाद्यं ब्रह्मेति कापि वेदे न श्रूयते । न च “पञ्चप्रेतासनाखुडां परब्रह्मस्वरूपिणीम्” इति तन्न उक्तत्वात्प्रतिपादक-वीजस्य ब्रह्मप्रतिपादकत्वमिति वाच्यम् । वेदैकशरणानां वेदविरुद्धतन्नाणामप्रामाण्यात् । अस्तु प्रामाण्यम्, परन्तु प्रत्यक्षश्रुत्यपेक्षया तत्सौदुम्बरीवेद्यनन्यायेन न्यायवदनादरणीयत्वात् । हयप्रीवब्रह्मविद्येत्यत्र श्रीमद्भागवते पञ्चमस्कन्धे “भद्राश्वर्षे साक्षाद्भागवतो वासुदेवस्य प्रियां तनुं धर्ममयीं हयशीर्षाभिधानां परमेण समाधिना सन्निधाय्येदमभिमृणन्त उपधावन्ति ॐ नमो भगवते धर्मायात्मविशोधाय नमः” इत्यादिगद्येन हयप्रीवब्रह्मणो मन्त्ररूपा विद्या दर्शिता । देवीभागवतेऽप्यष्टमस्कन्धे दर्शितेति दामोदरशास्त्रिणो व्याचक्षुः ।

तत्र कश्चित्, शारदातिलकादिषु “मन्त्राः पुंश्वेताः प्रोक्ता विद्याः स्त्रीश्वेताः पुनः” इत्यादिवचनैः स्त्रीश्वेतामन्त्रेष्वेव विद्यापदप्रयोगे न पुंश्वेति, प्रतिपादनात्, क्वचित्पुंश्वेत्वमन्त्रे तथा प्रयोगस्तु गौणः, नच गौणार्थमादाय तद्वचनस्य विष्णुभागवतपरत्वं कल्पयितुमुचितम्, लक्षणारूपदोषापत्तेरित्याह, तन्न; शारदातिलके “मन्त्रविद्याविभागेन द्विविधा मन्त्रजातयः” इति पूर्वार्धनिरूपणात् स्त्रीश्वेतायोर्मन्त्रविद्ययोर्जातिशब्दत्वेन व्यवहारो बोधितः । एवं च “द्वादशाक्षर-विद्या” इत्यादौ पुंश्वेतेषु विद्याप्रयोगः सञ्ज्ञाशब्दत्वेन बोध्यः । तथा च श्रीमद्भागवतद्वितीयस्कन्धे “सत्रे ममास भगवान् हयशीर्षनाम साक्षात्स यज्ञपुरुषस्तपनीयवर्षः । छन्दोमयो मखमयोऽखिल-देवतात्मा वाचो बभूवुरुसतीः श्वसतो नमस्ते” इति वेदात्मकत्वेन वेदप्रवर्तकत्वेन प्रतिपादना-द्वयप्रीवब्रह्मणो मन्त्रस्य विद्या सञ्ज्ञा बोध्या ।

यद्वा, श्रीमद्भागवते षष्ठस्कन्धे “स चाधिगतो दध्यङ्गश्चिन्त्यां ब्रह्मनिष्कलम् । यद्वा अश्व शिरो नाम तयोर्भरतां व्यधात् । दध्यङ्गधर्षणस्त्वष्ट्रे वर्माभेद्यं मदात्मकम् । विश्वरूपाय यत्प्रादास्वष्ट्रा मत्त्वमधात्ततः” इत्यत्र श्रीधरैर्व्याख्यातम् ।

एवं ह्यत्र प्रसिद्धा कथा । “निशम्यायर्वणं दक्षं प्रवर्ष्यब्रह्मविद्यायोः । दध्यञ्चं समुपागम्य तम्-
चतुरयाश्चिनौ । भगवन्देहिनौ विद्याविति श्रुत्वा स चाब्रवीत् । कर्मण्यवस्थितोऽघाहं पश्चाद्ब्रह्म्यामि
गच्छताम् । तयोर्निर्गतयोरेवं शक्र आंगलय-तं मुनिम् । उवाच भिपजोर्विद्यामवादीरश्चिनोर्मुने ।
यदि मद्वाक्यमुल्लङ्घ्य ब्रवीषि सहसैव ते । शिरश्छिन्द्यां न सन्देह इत्युक्त्वा प्रययौ हरिः । इन्द्रे
गते तथाऽभ्येत्य नासत्यावूचतुर्दिग्जम् । तन्मुखादिन्द्रादितं श्रुत्वा तावूचतुः पुनः । आवां तत्र
शिरश्छिन्त्वा पूर्वमश्नस्य मस्तकम् । सन्धास्यावस्ततो ब्रूहि तेन विद्यां च नौ द्विज । तस्मिन्निद्रेण
संछिन्ने पुनः सन्धाय मस्तकम् । निजं ते, दक्षिणां दत्त्वा गमिष्यावो ययागतम् । एतच्छ्रुत्वा
तयोवाच दध्यङ्गायर्वणस्तयोः । प्रवर्ष्यब्रह्मविद्यां च संच्छतौः सत्यशङ्कितः” इति । ततश्चायमर्थः,
दध्यङ् निष्कलं शुद्ध ब्रह्म अधिगतः । पाठान्तरे तु नितरां कृतं भवति धनं येन तं प्रवर्ष्य
चाधिगतः ज्ञातवान् । ततोऽभिन्त्यां प्रादादित्यनुपङ्गः । उपदिदेशैत्यर्थः । कथम्भूतं ब्रह्म ? अश्-
शिरसा प्रोक्तत्वादन्वशिरोनाम प्रसिद्धम् । तयोरमरतां जीवन्मुक्तां व्यषादिति । तथाच श्रुतिः
“अश्नस्य शीष्णां प्रपदीमुवाच” इति । मुदात्मकं वर्म नारायणकवचमधिगत इति पूर्वस्यानुपङ्गः ।
यस्मात्त्वष्ट्रे प्रादात् । किं तत् यच्चथा विश्वरूपाय पुत्राय प्रादात् । कीदृशम् ? यत्वं ततो
विश्वरूपादधाः धृतवानसि । तदेवं विद्यया सारं वाचं याचध्वमित्यर्थं इति । अत्र निष्कलमित्य-
नेन “तत्रस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः” इति श्रुत्युक्तं गृहीतम् । तदेव ब्रह्मविद्यापदापि-
षेयम् । तदेवाश्विन्यां प्रादात् । तदेव त्वष्ट्रे, इत्यादिना निरूपितम् । अत एव मदात्मकं वर्मे-
त्युक्तम् । नारायणस्य शुद्धब्रह्मात्मकत्वेन तत्प्रतिपादककवचस्य तदात्मकत्वेन ब्रह्मविद्यात्मकं
नारायणकवचं दध्यङ्गायर्वणहयग्रीवप्रोक्तब्रह्मविचाररूपम् । अत एव टीकाश्लोकेषु ब्रह्मविद्यापदे-
नोपादानम् ।

किञ्च, “जपनेकाक्षरं मन्त्रं मायावीजात्मकं मम” इति देवीमागवतश्लोकेन मन्त्रत्वेन निरू-
पणात् । श्रीभागवते तु पष्ठे सप्तमाध्याये “सुरद्विषां श्रियं गुतामौशनस्यापि निषया । अश्लि-
षाऽहान्महेन्द्राय वैष्णव्या विषया विसुः” इति । न कुतश्चिद्भयं तस्य विषां पारयतो भवेत्”
“एतां विषां पुरा कश्चित्” इत्यादियु विद्यापदोपादानेन प्रतिपदोक्तस्यातिदेशिकेन बाधायोगात् ।
एतेन शारदातिलकवचनं प्रायिकं तन्नैकनियमं चेति बोध्यम् । एतेन ह्यप्रीवब्राह्मणेनोपरिधा
मिषेत्यर्थोऽपि बोध्यः ।

किञ्च, “हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्ताया” इति साहचर्येण हयग्रीवप्रोक्तब्रह्मविद्या सप्तशतौ
यत्र वृत्रवधो “महापुरुषसन्नतः” इत्यादिवचनबोधितत्वाया वृत्रवधसहचरितहयग्रीवब्रह्मविद्या
नारायणकवचात्मिका यत्र तदेव शीमद्भागवतमिनि परस्परसाहचर्यादिदं फलितम् ।

यद्वा, हयग्रीवब्रह्मविद्या । इन्द्रान्ते शृण्मन्त्वेन हयग्रीवविद्या या नारायणकवचरूपा,
ब्रह्मविद्या वेदस्तुतिरूपा “ब्रह्मा देवानां प्रथमः सन्मूर्ध्व निचत्स्य कर्ता मुपनन्य गेहा । स ब्रह्म-
विद्यां प्रतिष्ठामपर्षाव ज्येष्ठपुत्राय प्राद” इत्यादियुतिषु ब्रह्मविद्यासन्देहो ब्रह्मविद्यासरो, न तदोक्त-
विचारसरो, देवं शारदातिलकवचनान्तां भवेत् ।

यद्वा, हयप्रीवो भगवान् ब्रह्मविद्या वेदस्तुत्यादिरूपा । वहुवचनं तु “सैषा भार्गवी वारुणी विद्या” इत्याद्यनेकोपनिषदां सद्ब्रह्माय । श्रीमद्भागवतस्य वेदसम्मितत्वेन वेदात्मकहयप्रीववर्णनस्या-
यस्यकत्वात् । ततश्च ब्रह्मविद्यासहचारितो भगवानेव ब्राह्मो न दैत्यः । तस्माद्धयप्रीवब्रह्मविद्या
श्रीमद्भागवत एव न देवीभागवते इति निर्मग्सरं विभावनीयं वेदानुसारिभिः ।

। यत्त्वादित्यपुराणदृष्ट्यापि देवीभागवतमेव महापुराणम्—तथाहि—आदित्यपुराणे रक्षासुरवध-
प्रस्तावे “आजन्ने महिषं दैत्यं क्रूरं वृत्रासुरं तथा । साऽथ रक्षासुरं हत्वा खराज्यं ते प्रदास्यति”
इति वचनम् । अनेन वचनेन देवी भागवते स्वसम्मितिर्दिशिता । न हि देवीभागवतातिरिक्तसर्व-
पुराणे देवीकृतो वृत्रवधः क्वचिदप्यस्ति । इन्द्रकृतस्यैव तस्य सत्त्वात् । केवलं देवीभागवत एव
देवीकृतः सोऽस्ति । तद्ब्रह्मणे देवीभागवते स्वसम्मितिर्दिशितेति युक्तमेवेत्याहुः । भास्कराचार्या
अपि “वृत्रासुरवधोपेतम्” इति लक्षणे देवीकृतो वृत्रासुरवधो ब्राह्म इत्याहुः ।

तन्न, वेदसम्मितत्वकथनेन वेदानुसूक्तवृत्रावृत्रवधस्यासाधारणधर्मरूपलक्षणत्वेन युक्तत्वात् ।
वेदे वृत्रासुरवधः स्पष्टं निरूप्यते । तथाच, ऋक्संहितायां षष्ठाष्टके षष्ठाध्याये “वृत्रं हनति
वृत्रहा शतक्रतुर्वज्रेण” इति श्रूयते । वाजसनेयिनामपि संहितायामस्ति । तैत्तिरीयसंहितायां
“इन्द्रः शत्रुरभवसम्भवन्नग्नीपोमावभिसमवत् । स इषुमात्रमिष्टमात्रं विश्वदुर्धत । स इनाँल्लोकानवृ-
णीत् । तद्वृत्रस्य वृत्रत्वम् । तस्मादिन्द्रो विम्यत् । स प्रजापतिमुपाधावच्छत्रुर्मेऽजनीति । तस्मै
वज्रं सिक्त्वा प्रायच्छदेतेन जहि” इत्यारम्य “इन्द्रो वृत्रमहं ते देवा वृत्रं हत्वा” इत्यादि
“इन्द्रो वृत्रं जन्निवान् । इन्द्रो वृत्रं हत्वा” इत्यादि “इन्द्रो वृत्रमहं तस्य शीर्षकपालमुदौज्वत्स-
द्रोणकलशोऽभवत्” इति “इन्द्रो वृत्रमहन्सोऽपोऽभ्यं म्रियता सा यन्नेर्ध्वं यज्ञीयश्सदेवमासीत्”
इति “इन्द्रो वृत्रमहं तस्य कनीनिका परापतत् तदाञ्जनमभवत्” इत्यादि । अत एव श्रीमद्भाग-
वते “वार्त्रप्रलिङ्गैस्तमभिष्टुवाना मध्रैर्मुदा कुसुमैरम्यवर्षन्” इतिश्लोकेन स्पष्टं वेदमूलत्वं बोधितम् ।
वृत्रहन्तृवीर्यप्रकाशका मन्नास्तु “वार्त्रहत्याय शवसे पृतनाहाय च” इत्याद्याः श्रीधरा ऊचुः ।

तथाच “हप्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा । गायत्र्या च समारम्भस्तद्भागवतमुच्यते” इति
लक्षणस्यायमभिप्रायः । हप्रीवब्रह्मविद्येत्यनेन भगवान् प्रतिपाद्यस्तत्प्रतिपादकोपनिषद्भागः क्रोडी-
कृतः । यज्ञार्थं वेदे वृत्रवधात्तन्निरूपणेन धर्मकाण्डः स्वीकृतः । “गायत्र्या च समारम्भः”
इत्यनेन वेदस्य मूलं बोधितम् । तेनादिमध्यावसानेषु वेदार्यो बोधितः । अत एव “वेदार्यरूप-
वृंहितम्” इति गारुडे गीयते । नैतादृशो विचारो देवीभागवते किन्तु श्रीमद्भागवत एवेत्यस्य
लक्षणस्यात्रैवं समन्वयो बोध्यः । हयप्रीवब्रह्मविद्यासहकृतवृत्रवधस्येन्द्रकृतत्वात्तस्यैव सम्भव इत्युक्तं
प्राक् । आदित्यपुराणे देवीकृतवृत्रासुरवधोक्त्या देवीभागवतलिङ्गबोधनेऽपि देवीकृतवृत्रासुरवधो यत्र
तद्भागवतमिति लक्षणाऽभावात् देवीभागवतस्य वृत्रासुरवधोपेतत्वमिति लक्षणम् ।

यस्वनन्तरं च तत्रैव पुराणदानप्रस्तावे “ददाति सूर्यभक्ताय यस्तु भागवतं द्विजः । सर्व-
पापविनिमुक्तः सर्वव्याधिविर्वर्जितः । जीवेद्द्वर्षशतं साम्रमन्ते वैवस्वतं पदम्” इति पठितम् । अत्र
च स्वसम्मतभागवतं गृहीतुमुचितम् । किञ्चेदं वचनं देवीभागवतपक्ष एव खरसतः सङ्गच्छते ।

प्रथमश्लोक एकादशाद्वादशयोश्च सविस्तरं गायत्रीविधानंसहस्रनामादेः कथनात् । सूर्यस्य गायत्री-
देवतात्वात् । तद्भागवतपक्षे वैकुण्ठं गच्छेदित्येव वदेदिति ।

तच्च, भ्रमादेव भणितम् । आदित्यपुराणे “यदुक्तं भानुना पूर्वं पुत्राय भवे द्विजाः । तदहं
सम्प्रवक्ष्यामि शृणुष्वं गदतो मनः” इति प्रतिज्ञाय “सर्गश्च प्रतिसर्गश्च” इति पञ्चकपुराणलक्षणं
निरूप्य “तत्रोपपुराणानां खिलत्वाल्लक्षणं स्मृतम् । ब्राह्मं पुराणं तत्रायम्” इत्यथदशोपपुराण-
निरूपणे वायुपुराणोक्त्या “ततो भागवतं प्रोक्तं भागद्वयविभूषितम्” इति लक्षयित्वा “ददाति
सूर्यभक्ताय” इत्यादिनाऽऽदित्यपुराणस्य भागवतत्वबोधनपुरःसरं दानफलबोधनात् । “सूर्यभक्ताय
अन्ते वैकुण्ठं पदम्” इत्यादिसूर्यसम्बन्धस्यैव स्पष्टं प्रतीतेः । इतरथा देवीभक्ताय देवीलोकं गच्छे-
दित्युक्तं स्यात् । देवीभागवते गायत्रीविधानसहस्रनामादेः कथनं गायत्रीरूपशक्तिदेवताकत्वेन,
न सूर्यदेवताकत्वेन ।

किञ्च “भागद्वयविभूषितम्” इतिलक्षणं देवीभागवते नास्त्येव किन्त्वादित्यपुराण एव ।
द्वादशस्कन्धात्मकत्वाद्देवीभागवतस्य । आग्रहे तु महापुराणत्वमङ्गः । तस्मादादित्यपुराणात्मकं
भागवतम् । “यदिदं कालकाल्यं च मूलं भागवतम्” इतिकालिकापुराणोक्तगणनायामुप-
पुराणत्वेन निविशते ।

यत् “सारस्वतस्य कल्पस्येति मांस्यवचनादपि देवीभागवतमेव महापुराणम् । अत्र ह्येवं
प्रकरणशुद्धिः । ऋषय ऊचुः “पुराणसङ्ग्रहामाचक्ष्व सूत विस्तरतः क्रमात्” इति मुनिप्रश्नोत्तरं
“प्रक्षणाऽभिहितं पूर्वं यत्पान्ने” पञ्चकल्पवृत्तान्ताश्रयं पान्ने, बराहकल्पवृत्तान्ताश्रयं वैष्णवं,
श्वेतकल्पवृत्तान्ताश्रयं वायवीयमित्येवं तत्तत्कल्पवृत्तान्ताश्रयाणि पुराणान्युक्त्वा तदनन्तरं “यत्रा-
धिकृत्य गायत्रीं धर्षयते धर्मविस्तरः । वृत्रासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते” इति । “सारस्वतस्य
कल्पस्य मध्ये चे ये स्युर्नरामराः । तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमिष्यते” इत्युक्त्वा ततोऽन्या-
न्यपि महापुराणान्येव तत्तत्कल्पवृत्तान्ताश्रयाणि दर्शितानि । पश्चादुपपुराणकथनार्थं “उपमेरा-
न्प्रवक्ष्यामि” इति प्रतिज्ञाय पञ्चपुराणान्नासिंहं निर्गतम् । एवं चन्दिस्साम्बाऽऽदित्य सप्तकान्यु-
क्त्वाऽन्योपपुराणान्यपि महापुराणेभ्य एव निर्गतानीति । “अष्टादशस्यस्तु प्रथमं पुराणं यत्र-
दर्षयते । विजातीयं द्विजश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो निनिर्गतम्” इति वचनेन सूत ऋषिरुक्तवान् । ततश्च
“सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च” इत्यादि पुराणलक्षणान्युक्त्वा “सात्त्विकेषु च कल्पेषु
माहात्म्यमधिकं हरेः । राजसेषु च कल्पेषु माहात्म्यं ब्रह्मणो विदुः । तद्ब्रह्मेध महात्म्यं ताम-
सेषु शिवस्य च । सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां च निगद्यते” इति वचनेन पुराणप्रतिपाद्यदृ-
ष्टिमाहाऽभिहरसरस्वतीपितृणां सम्बन्धात्कल्पानां सात्त्विकराजसत्तमान्त्यसङ्कीर्णत्वमेतद्भातुर्विष्यमुक्त-
वानिति । तत्र कल्पानां तत्तदेवतासम्बन्धज्ञानं तु तत्तत्कल्पान्नाश्रिततत्र पुराणप्रतिपाद्यमुद्घयदेवताज्ञा-
नेनैव बोध्यम् । अन्वप्रकारस्य क्वचिदपि पुराणेभ्यनुपलभ्यात् । तत्रैवं सति “सारस्वतस्य कल्पस्य
मध्ये ये स्युर्नरामराः । तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमिष्यते” इति वचनं भागवतस्य उद्घग-
तिनादकं प्रतिपादितम् । तदर्थं तु यथा गरुडस्याऽयं गरुडः । यथा वाराहकल्प इत्यत्र “व्य-

हस्याऽयं वाराहः” इति व्युत्पत्तिः प्रसिद्धा । तद्वदेव सरस्वत्या अयं सारस्वत इति विग्रहः । “सरस्वत्यास्तथा कल्पो गौरीकल्पस्तथैव च” इति कल्पनामसु सरस्वतीकल्पत्वेनैव कथितत्वाच्च । मत्स्यपुराण उपान्स्याध्याये “सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां कल्प उच्यते” इति वचनेन तथैवोक्तत्वात् । ब्रह्मविष्णुरुद्राणां कल्पवत् गौरीकल्पोः कल्पवच्च सरस्वतीकल्पस्याऽर्थप्राप्तत्वाच्च तादृशसारस्वतकल्पसम्बन्धिनो ये देवमनुष्यास्तवृत्तान्तस्योद्भवं उत्पत्तिर्यस्मात्पुराणं भागवतं विदुः, तद्वृत्तान्तप्रदर्शकं यत्पुराणं तद्भागवतसञ्ज्ञकमिति यावत् । अत्र च तत्तदेवतानामाविर्भावश्रया ये कल्पास्ते तत्तन्नाम्ना व्यवहियन्ते । एतच्च तत्तन्नामककल्पाश्रितेषु पुराणेषु तत्तदेवताया मुख्यत्वेनोत्पत्तिप्रदर्शकत्वाक्यैर्लक्ष्मीकल्पादिकल्पाश्रितकूर्मपुराणादिषु सर्वत्र प्रसिद्धमेव । तथाच मुख्यत्वेन सरस्वत्यां आविर्भावप्रतिपादकं पुराणं यत्तद्भागवतमिति रहस्यार्थः । सारस्वतकल्प इति पदेनैव कल्पस्य सरस्वतीसम्बन्धे बोधिते तस्य सङ्कीर्णत्वम् । “सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः” इति वचनेनैव श्रमेरणां विनापि गृहागतमेव । अस्मिंश्च वचने भागवतपदेन विष्णुभागवतस्य ग्रहणं बन्ध्यापुत्रोपममेव । तस्य मुख्यत्वेन सरस्वत्याविर्भावस्याऽसत्त्वात् । विष्णुभागवते द्वितीयस्कन्धे “पात्रं कल्पमयो ज्ञु” इति वचनेन स्वमुखेनैव स्वस्य पात्रकल्पकथाश्रयस्योक्तत्वात् । तद्विरोधाच्च । नच पात्रकल्प एव सारस्वतः । सरस्वान् समुद्रः, तस्माज्जातं कमलं सारस्वतम् । तस्य कल्प इति व्युत्पत्त्येति वाच्यम् । “पात्रकल्पस्य वृत्तान्ताश्रयं यस्माद्बुदाद्गतम् । तस्मात्पात्रं समाह्वयान्तम्” इति पूर्वोदाहृतशिवपुराणवचनेन एतदेव “यदा पद्ममभूद्भैरवमयं जगत् । तद्वृत्तान्ताश्रयं तद्वृत्तान्तमित्युच्यते बुधैः । पात्रं तत्पद्मपद्माशस्तसहस्राणीह कथ्यते” इति मत्स्यपुराणवचनेन “सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नराऽमराः” इति वचनेन पात्रकल्पसारस्वतकल्पयोः पृथक् कथनात् । किञ्च सारस्वतकल्पपात्रकल्पयोरैकत्वे पात्रकल्पस्य प्रतिपादकं पुराणं पात्रं भागवतं चेत्येव वदेत् । किञ्च पात्रकल्पस्य वृत्तान्तमित्यभिप्रेत्युक्तपदार्था ये प्रसिद्धा लोकविश्रुता इति न्यायेन पूर्वं बुद्ध्याखण्डं पात्रशब्दं विहायाऽप्रसिद्धं सारस्वतशब्दं पात्रशब्दस्य वाचकं कृत्वा सारस्वतपदघटितकल्पने प्रयोजनाऽभावः । किञ्च “सरस्वत्यास्तथा कल्पः” इत्यादेः पूर्वोक्तसारस्वतपदनिर्लक्ष्यार्थकस्य वचनसमूहस्य विरोधश्च । नच पात्रकल्पसारस्वतकल्पयोः प्रयंक्त्वे त्रिंशत् कल्पेषु मत्स्यपुराणन्तिमाध्याये कीर्तितेषु सारस्वतपदेन पात्रस्य ग्रहणं न स्यादिति वाच्यम् । प्रभासखण्डे त्रिंशत्कल्पेषु विष्ण्वजकल्पाधिपकल्पानां ग्रहणेऽपि तेषां कल्पानां यथा मात्स्याऽन्तिमाध्याये न ग्रहणं, तथा पात्रस्याऽपि न ग्रहणमित्यस्य तुल्यत्वात् । यदि तेषां पर्यायत्वेन कुत्रचिदन्तर्भावः कियते तर्ह्यस्याऽपि कुत्रचिदन्तर्भावोऽस्तु । अत एव विष्णुभागवतस्य प्रबन्धटीकाकारेण पितृकल्प एव पूर्वार्धान्ते पद्मस्योद्भवत्पितृकल्पपदेन पात्रस्य सङ्ग्रहो वेदितव्य इत्युक्तम् । पुराणकल्पकथनप्रस्तावे सारस्वतकल्पपात्रकल्पयोः पृथक्त्वकारणेन सारस्वतपदेन पात्रस्य सर्वथा न ग्रहणम् । घस्तुतस्तु त्रिंशत्कल्पा ब्रह्मणस्त्रिंशत्तित्थ्यात्मकास्त्रिंशत्तित्थिषु प्रतिपदादिव्युत्पद्यन्ते । भूःभुवः सुव इत्यादयस्त्रिंशत्कल्पाः । पात्रादयश्च वायुपुराणोक्तदिनकल्पा ब्रह्मणः प्रतिदिवसेप्युत्पद्यन्ते, इति दिनकल्पतिथिकल्पानां सुतरां भेदात्तिथिकल्पेषु दिनकल्पानां पात्रादीनां न ग्रहणमिति सिद्धान्तः ।

यत्तु, विष्णुभागवतस्यारम्भतः पाद्मकल्पकथाश्रयत्वेऽपि श्रीकृष्णजन्मखण्डस्यैव सारस्वतकल्प-
भवत्वेन तस्य दशमस्कन्धे सत्त्वात् "सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नराऽमराः" इति वच-
नस्य विष्णुभागवतविषयोऽस्तीत्याहुः । तदसत् । श्रीकृष्णजन्मखण्डस्य सारस्वतकल्पमवलम्ब्यप्रति-
पादकानां वचनानां निर्मूलत्वात् । समूलत्वेऽपि यस्मिन्पुराणे यस्य कल्पस्य प्रथमतः प्रतिपादनं
तत्कल्पप्रतिपादकमेव तत्पुराणमिति नियमः । सर्वपुराणेषु तथा दृष्टत्वात् । तथाच श्रीकृष्णजन्म-
खण्डस्य दशमस्कन्धे विद्यमानत्वेऽपि प्रथमतस्तत्कथाया अभावात्पाद्मकल्पकथायाः प्रथमतो विद्य-
मानत्वस्य स्वेनैवोक्तत्वाच्च न सारस्वतकल्पस्येति वचनस्य विष्णुभागवतं विषयः ।

किञ्च, श्रीकृष्णजन्मखण्डस्य यथा दशमस्कन्धे कथनं, तथा सर्वपुराणेषु तत्कथनं वर्तते एवेति
सर्वपुराणानां तद्वचनविषयत्वं स्यात् । तथाच सर्वपुराणानि भागवतपदवाच्यानि स्युः । तस्मा-
त्सारस्वतस्य कल्पस्य यत्र प्रथमतः प्रतिपादनं स एव तद्वचनस्य विषयो वक्तव्यस्तादृशं च देवी-
भागवतमेवाऽस्ति, इति देवीभागवतं तद्विषयो वक्तव्य इति ।

किञ्च, शिवपुराण उभासंहितायां "ब्रह्मणा संस्तुता सेयं मधुकैटभनाशने । महाविषा जग-
द्वात्री सर्वविद्याधिदेवता । द्वादश्यां फाल्गुनस्यैव शुक्लायां समभूनुप" इतिवचनात्फाल्गुनशुक्लद्वादश्यां
देव्या उद्भवः । तदिन एव सारस्वतकल्पोद्भवः । तदुक्तं हेमाद्रौ कल्पश्राद्धप्रकरणे नागरखण्डे
"सारस्वतस्तु द्वादश्यां शुक्लायां फाल्गुनस्य च" इति । तथाच सरस्वत्याः कल्प इत्यर्थकस्य
"सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नराऽमराः" इति वचनस्य सर्वथा देवीभागवतविषयो न
विष्णुभागवतमिति बोध्यम् ।

किञ्च, तस्य ग्रहणेन तस्य हरिमाहात्म्यप्रतिपादकत्वात्तदाश्रितकल्पस्य सात्त्विकत्वमेवाऽऽयास्यति
"सात्त्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः" इति वचनात् । ततश्च "सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः"
इति वचनेन, सारस्वतकल्प इति नाम्ना च, परमहंस्य सामग्र्येव कर्तव्या स्यात् । अतो विष्णु-
भागवतं विहाय देवीभागवतमेवास्य वचनस्य विषयोऽनिच्छताऽपि वक्तव्यस्तास्मात् "सारस्वतस्य
कल्पस्य" इति वचनादेवीभागवतमेव महापुराणम् । अस्ति चात्र सरस्वत्याविर्भावप्रतिपादकं वच-
नम् । तदुक्तं देवीभागवते प्रथमस्कन्धे "तस्यास्तु सात्त्विकी शक्ती राजसी तामसी तथा ।
महालक्ष्मीः सरस्वती महाकालीति तास्यः । तासां तिसृणां शक्तीनां देहाङ्गीकारलक्षणः ।
सृष्ट्यर्थं च समाह्वयतः सर्गः शास्त्रविशारदैः" इत्याह ।

तैदमसात् । यतो मत्स्यपुराणोक्तपुराणलक्षणविचारेण तदुक्तकल्पविचारेण बृहद्ब्रह्मपुराण-
सन्दर्भविचारेण च "सारस्वतकल्पस्ये"ति वचनं श्रीमद्भागवतस्यैव विषयो न देवीभागवतस्येति ।
तथाहि—मत्स्यपुराणे "कालेनाग्रहणे दृष्ट्या पुराणस्य ततो द्विजुः । व्यासस्येवमहं कृत्वा संहरामि
युगे युगे । चतुर्लक्षप्रमाणेन द्वारे द्वारे, सदा । तदद्यादराधा पुराणा भूयोकेऽस्मिन्प्रभासते ।
अप्याप्यमर्त्यलोके तच्छतक्रोष्टिप्रविह्वारम् । तदर्थो हि चतुर्थे सङ्क्षेपेन निवेशितः । पुराणानि

१. उभास्यः । २. मत्स्यपुराणोक्तपुराणलक्षणविचारेण बृहद्ब्रह्मपुराणसन्दर्भविचारेण - तदुक्तकल्पविचारेण तदुक्त-
सारस्वतेत्यादिः स-सुष्टके पाठः ।

दशाष्टौ च साम्प्रतं तदिहोच्यते । नामतस्तानि वक्ष्यामि शृणुष्वमृपिसत्तमाः । ब्रह्मणाऽभिहितं
 पूर्वं यावन्मात्रं मरीचये । ब्राह्मं तदशसाहस्रं पुराणं परिकीर्तितम् । एतदेव यदा पद्मममूर्द्धि-
 ष्मयं जगत् । तद्वृत्तान्ताश्रयं तद्ब्रह्मामित्युच्यते बुधैः । पाशं तु पञ्चपञ्चाशत्सहस्राणीह पठ्यते ।
 वाराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य पराशरः । यत्राह धर्मानखिलान् तदुक्तं वैष्णवं विदुः । त्रयोविंशति-
 साहस्रं तत्प्रमाणं विदुर्वुधाः । श्वेतकल्पप्रसङ्गेन धर्मान्वायुरिहाऽब्रवीत् । यत्र तद्वायवीयं स्याद्दु-
 द्रमाहात्म्यसंयुतम् । चतुर्विंशत्सहस्राणि पुराणं तदिहोच्यते । यत्राधिकृत्य गायत्रीं वर्णयते धर्मवि-
 स्तरः । वृत्रासुरबधोपेतं तद्भागवतमुच्यते । सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नराऽमराः । तद्वृत्तान्तोद्भवं यच्च पुराणं परिकीर्तितम् । अष्टादशसहस्राणि पुराणं तत्प्रकीर्तितम् । यत्राह नारदो धर्मान्
 वृहत्कल्पाश्रयांस्त्विह । पञ्चाविंशत्सहस्राणि नारदीयं तदुच्यते । यत्राधिकृत्य शकुनीन् धर्माऽधर्म-
 विचारणम् । व्याख्यातं जैमिनिप्रश्ने पश्चिभिर्धर्मचारिभिः । मार्कण्डेयेन कथितं तत्सर्वं विस्तरेण
 तु । पुराणं नवसाहस्रं बह्वर्थं तदिहोच्यते । यच्चदीशानकल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च । वशिष्ठा-
 याऽग्निना प्रोक्तमाग्नेयं तत्प्रकीर्तितम् । तच्च षोडशसाहस्रं सर्वक्रतुफलप्रदम् । यत्राऽधिकृत्य माहा-
 त्म्यादित्यस्य चतुर्मुखः । अधोरकल्पवृत्तान्तप्रसङ्गेन गतिं स्थितिम् । मनवे कथयामास भूतशा-
 मस्य लक्षणम् । चतुर्दशसहस्राणि तथा पञ्चशतानि च । भविष्यच्चरितप्रायं भविष्यं तदिहोच्यते ।
 रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च सावर्णिना नारदाय कृष्णमाहात्म्यसंयुतम् । यत्र ब्रह्मवरा-
 हस्य चरितं वर्णयते मुहुः । तदष्टादशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्तमुच्यते । यत्राऽग्निलिङ्गमध्यस्थः प्राह देवो
 महेश्वरः । धर्माऽर्थकाममोक्षार्थमाग्नेयमधिकृत्य च । कल्पान्ते लिङ्गमित्युक्तं पुराणं ब्रह्मणा स्वयम् ।
 तदेकादशसाहस्रं फाल्गुन्यां यः प्रयच्छति । महावराहं तु पुनर्माहात्म्यमधिकृत्य च । विष्णु-
 नाऽभिहितं क्षोण्यै तद्वाराहमिहोच्यते । मानवस्य प्रसङ्गेन कल्पं च मुनिसत्तमाः । चतुर्विंशत्स-
 हस्राणि तत्पुराणमिहोच्यते । यत्र माहेश्वरान् धर्मानधिकृत्य च पण्मुखः । कल्पे तत्पुरुषे वृत्ते
 चरितैरुपबृंहितम् । स्कान्दं नाम पुराणं तदेकाशीति निगद्यते । सहस्राणि शतं चैकमिति मर्त्येषु
 पठ्यते । त्रिविक्रमस्य माहात्म्यमधिकृत्य चतुर्मुखः । त्रिवर्गमम्यधात्तच्च वामनं परिकीर्तितम् ।
 पुराणं दशसाहस्रं कूर्मकल्पानुगं शिवम् । यत्र धर्मार्थकामानां मोक्षस्य च रसातले । माहात्म्यं
 कथयामास कूर्मरूपी जनार्दनः । इन्द्रधनुप्रसङ्गेन ऋषीणां शक्रसन्निधौ । सप्तदशसहस्राणि
 ऋषीकल्पाऽनुपक्राम् । श्रुतीनां यत्र कल्पादौ प्रवृत्त्यर्थं जनार्दनः । मत्स्वरूपी च मन्वे
 नरसिंहोपवर्णनम् । अधिकृत्याऽब्रवीत्सप्तकल्पवृत्तं मुनिव्रतम् । तन्मात्म्यमिति जानीध्वं सहस्राणि
 चतुर्दश । यदा च गरुडे कल्पे विश्वाण्डं गरुडोद्भवम् । अधिकृत्याऽब्रवीत् कृष्णो गरुडं तदि-
 होच्यते । तदष्टादश चैकं तु सहस्राणीह पठ्यते । ब्रह्मा ब्रह्माण्डमाहात्म्यमधिकृत्याऽब्रवी-
 त्पुनः । तच्च द्वादशसाहस्रं पुराणं द्विशतानि च । भविष्याणां च कल्पानां ध्रूयते यत्र विस्तरः ।
 तद्ब्रह्माण्डपुराणं तु ब्रह्मणा समुदाहृतम्" इति । अत्र "यत्राऽधिकृत्य गायत्रीम्" इति श्लोकस्य
 सर्थया श्रीमद्भागवतप्रवस्य पूर्वं निश्चितत्वेन तदुत्तरस्य "सारस्वतस्य कल्पस्य" इति श्लोकस्य
 देवीभागवतबोधकत्वमर्थजरतीयं कथं भवेत् ?

किञ्च, "यत्राऽधिकृत्य" इति श्लोकोक्तधर्मवत् एव "सारस्वतस्य" इति श्लोकोक्तधर्मवत्त्वम् । तत्र "पुराण"मिति पदेन बोध्यते । किञ्च गरुडस्याऽयं गरुडः वराहस्याऽयं वाराह इतिवत् सरस्वत्या अयं सारस्वत इति व्युत्पत्तिप्रदर्शनेन, सरस्वत्याः सङ्कीर्णेषु माहात्म्येषु सारस्वतस्य सङ्कीर्णत्वात्सरस्वतीप्रतिपादनं देवीभागवत एवेति युक्तिर्न साधयसी । वैष्णवपुराणस्य वराहकल्पवृत्तान्ताश्रयत्वेन वाराहपुराणस्य मानवकल्पवृत्तान्तानाश्रयत्वेन योगस्याऽयोगात् । श्वेतवृहदीशानाघोररत्नतरकूर्मलक्ष्मीसहस्रकल्पादिषु सर्वत्र योगस्याऽभावात् । "सरस्वत्यास्तथा करुणः" इति वचनस्य विचारोऽपे स्फुटीभविष्यति ।

किञ्च, देवीभागवतस्य सङ्कीर्णत्वे त्वदुक्त्या समागते व्यासकृताऽष्टादशपुराणबहिर्भाषापत्तेः १ तामससात्त्विकराजसमेदैनैकैकशतस्य प्रतिपादनात् । पाम्रोत्तरखण्डीयशिवोभासम्वादे द्विचत्वारिंशाध्याये । "मात्स्यं कौर्मं तथा ढैङ्गं शैवं स्कान्दं तथैव च । आग्नेयं च पदेतानि तामसानि निबोध मे । वैष्णवं नारदीयं च तथा भागवतं शुभम् । गरुडं च तथा पाम्रं वाराहं शुभदर्शनम् । सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै । ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं तथैव च । भविष्यं वामनं शालं राजसानि निबोध मे" इति वचनैः । तथाच हरिमाहात्म्यस्य सात्त्विकत्वेन तत्प्रतिपादकश्रीमद्भागवतस्य च सात्त्विकत्वेनाऽनिच्छताऽप्यष्टादशपुराणगणनायामङ्गीकरणीयत्वात् । देवीभागवतस्य तु भवतैवाष्टादशपुराणबहिर्भावसाधनात् । यतस्तस्य सङ्कीर्णस्य प्रतिपादनात् ।

किञ्च, यद्भवता वैष्णवपुराणेषु सात्त्विकत्वं शैवपुराणेषु तामसत्वं, वैष्णवपुराणमतेन, शैवपुराणेषु सात्त्विकत्वं, वैष्णवपुराणेषु तामसत्वं, "दश शैवपुराणानि सात्त्विकानि विदुर्बुधाः । तामसानि च चत्वारि वैष्णवानि प्रचक्षते" इति स्कान्दे, शैवपुराणमतेनेत्येवं प्रकारेण प्रतिपादितम् । तैनाप्यष्टादशपुराणबहिर्भाव एव साधितो देवीभागवतस्य । यतो दशतात्त्विकानि, चत्वारि तामसानि, चत्वारि राजतानीति पुराणवलाकनेन ज्ञेयम् ।

किञ्च, सारस्वतकल्पस्य सङ्कीर्णत्वकथनं मत्स्यपुराणकल्पातुकीर्तनं उपान्त्याऽप्यायविरुद्धम् । तथाहि—तत्र "प्रथमः श्वेतकल्पस्तु द्वितीयो नीललोहितः । वामदेवस्त्वृतीयस्तु ततो रापन्तरः परः । रौरवः पञ्चमः प्रोक्तः षष्ठः प्राण इति स्मृतः । सप्तमोऽयं बृहत्कल्पः कन्दर्पोऽष्टम उच्यते । सद्योऽयं नवमः प्रोक्त ईशानो दशमः स्मृतः । व्यान एकादशः प्रोक्तस्तथा सारस्वतोऽपरः । सद्योदश उदानस्तु गरुडोऽयं चतुर्दशः । कौर्मः पञ्चदशः प्रोक्तः पौर्णमासी प्रजापतेः । षोडशो नारसिंहस्तु वामनस्तु ततोऽपरः । आग्नेयोऽष्टादशः प्रोक्तः सोमकल्पस्तथाऽपरः । मानवो विंशमः प्रोक्त उदान इति चाऽपरः । वैकुण्ठथाऽपरस्तद्ब्रह्मणीकल्पस्तथाऽपरः । चतुर्विंशतिमः प्रोक्तः सावित्रीकल्पसञ्चकः । पञ्चविंशतिनोऽप्येतौ वाराहस्तु तथाऽपरः । सप्तविंशतोऽयं वैराजो गौरीकल्पस्तथाऽपरः । माहेन्द्रस्ततः प्रोक्तविपुरो यत्र पानितः । पितृकल्पस्तथाऽप्यो या कुरूर्मन्वणः स्मृता । इत्येवं षडङ्गो मातः सप्तज्ञातस्मानाशानः । आदावेवाऽहि मादात्म्यं यस्मिन् यस्य निर्वायते । तस्य कल्परातं नाम रिद्धिं प्रसङ्गा पुरा" इति । तत्रैवाऽपे "सङ्कीर्ण-

स्तामसाश्चैव राजसाः सात्त्विकास्तथा । रजस्तमोमयास्तद्ब्रह्मयज्ञय उदाहृताः ॥ सङ्कीर्णेषु सर-
स्वत्याः पितृणां व्युष्टिरुच्यते ॥ व्युष्टिर्माहात्म्यम् ॥ “अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषूपवर्ण्यते ।
सात्त्विकेष्वधिकं तद्वद्विष्णोर्माहात्म्यमुच्यते । तर्ह्येव योगसंसिद्धा गमिष्यन्ति परां गतिम्” इति ।

अत्र सङ्कीर्णादयः पञ्चक्वत्रिकात्मकात्रयत्रय उदाहृता इत्युक्तेरेवं सिद्धम्—श्वेतो; नीललोहितो,
धामदेव इतित्रयः सङ्कीर्णाः । रयन्तरो, रौरवः, प्राण इति त्रयस्तामसाः । बृहत्, कन्दर्पः, सद्य
इति त्रयो राजसाः । ईशानो, व्यानः, सारस्वत इति त्रयः सात्त्विकाः । उदानो, गारुडः, कौर्म
इति त्रयो रजस्तमोमयाः । एवमवशिष्टेषु नारसिंहमारम्य पितृकल्पपर्यन्तेषु पञ्चदशसु विभागो
बौध्यः । एवं पञ्चद्वयात्मको ब्रह्मणो घ्रासः ।

अत्र केचिच्छिष्टास्तु सत्त्वस्य निवेशक्रमेण “रजःसत्त्वतमोमयाः” इति तेन गारुडस्य सात्त्विक-
त्वम् । तेन गारुडकल्पोक्तवृत्तान्तबोधकगारुडपुराणस्य पाद्मे सात्त्विकत्वेनोच्यमानत्वात् ।
इतरथा केनाऽपि प्रकारेण गारुडस्य सात्त्विकत्वं नैव सिध्येदित्याहुः । एवमुद्देशनिरूपणक्रमेण
सङ्कीर्णादिषु सरस्वत्यादीनां माहात्म्यनिरूपणाद्विष्णोर्माहात्म्यं सात्त्विकेषूप्रच्यते । मात्स्य एव
सङ्ख्यानुक्रमणिकाध्यायेऽपि “सात्त्विकेषु तु कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः । राजसेषु तु माहात्म्य-
मधिकं ब्रह्मणो विदुः । तद्वदग्नेस्तु माहात्म्यं तामसेषु शिवस्य च । सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां
च निगद्यते” इत्युक्तम् । न चैतद्वचनक्रमानुरोधत्सारस्वतस्य सङ्कीर्णत्वमिति वाच्यम् । एत-
द्वचनस्य सङ्कीर्णादिषु प्रतिपाद्यस्वरूपप्रदर्शनपरत्वात् । अन्यथा पूर्वोदितवचनेषु सङ्कीर्णादिक्रमो-
द्देशस्य तद्वृत्तान्तक्रमस्य च बाधापत्तेः ।

किञ्च, यथा “अक्ताः शर्करा उपदधाति” इत्यत्र “तेजो वै घृतम्” इति वाक्य-
शेषस्य निर्णायकत्वेन घृताऽक्तोपधानम् । तथाऽत्र वाक्यशेषोक्तक्रमस्यैव ग्राह्यत्वम् । किञ्च,
सात्त्विकादिक्रमाङ्गीकारे चतुर्णामेव ग्रहणे चतुर्भिर्लिखितां समावेशस्य छिष्टत्वापत्तेः । रजस्तमोम-
यप्रतिपादनस्य “त्रयत्रय उदाहृताः” इत्यस्य विरोधो दुर्वारश्च स्यात् । एतेन सात्त्विकराजस-
तामसमेदैश्वारुर्विध्यमुक्तवान् इति परास्तम् । न च रुद्रमाहात्म्यस्य तामसकल्पीयत्वेन श्वेतकल्प-
प्रसङ्गेन “धर्मान् वायुरिहाब्रवीत् । यत्र तद्वायवीयं स्याद्ब्रह्मनाह्म्यसंयुतम्” इति वचनविरोधः
श्वेतकल्पस्य सङ्कीर्णत्वेनाऽङ्गीकारादिति वाच्यम् । “सात्त्विकेष्वधिकं तद्वत्” इति वचने “तद्वत्”
इति पदेन, “माहात्म्यमधिकं हरेः” इति, “अधिकं ब्रह्मणो विदुः” इत्युक्तेश्चाऽधिकपदोपादानेन,
तद्वदग्नेः शिवस्य चेत्यत्र तद्वत्पदोपादानात्पितृणां चेत्यत्र चकारेण चाधिक्येन सरस्वत्यादीनां
माहात्म्यबोधनेनाऽन्येषामपि माहात्म्यबोधनात् । न च सङ्कीर्णादिषु चतुर्णां देवानां माहात्म्य-
बोधनाद्रजस्तमोमयेषु कस्याऽपि माहात्म्याऽन्यबोधनात् “रजस्तमोमयाः” इतिपदं विशेषणत्वेन
योजनीयमिति वाच्यम्-॥ “रजस्तमोमयास्तद्वदि” इत्यत्र तद्वत्पदोपादानवैयर्थ्यापत्तेः । “त्रयत्रय
उदाहृताः” इति त्रिशतां सङ्ख्याबोधनाऽनुपपत्तेः । रजस्तमोऽधिष्ठातृब्रह्मादीनां माहात्म्यबोधनस्य
प्राप्त्याऽनुक्तसिद्धेः । तस्माद्वाक्यशेषोक्तयथाशुतक्रमस्य जागरूकतया सारस्वतकल्पस्य सात्त्विकत्वे
निष्प्रतिबन्धके सिद्धे तस्य सङ्कीर्णत्वकथनं गगनकुसुमायमानमेव । एतेन ‘सारस्वतकल्पः’

इति पदेनैव कल्पस्य सारस्वतसम्बन्धे बोधिते तस्य सङ्कीर्णत्वं "सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः" इति वचनेनेकप्रेरणां विनाऽपि गृह्यागतमेव । अस्मिन् वचने भागवतपदेन विष्णुभागवतस्य ग्रहणं कल्प्यापुत्रोपममेवेति निरस्तम् ।

किञ्च, श्वेतादितियिकल्पेपूर्वधमाना दिनमध्यकल्पा भिन्नाः । तथा च—"सरस्वत्यास्ताया कल्पः" इति वचनेन सरस्वतीकल्पो भिन्न एव । यथा पुराणान्तरे कापि मयूरकल्पः । तथाच वाराहपुराणे मेघवाहनकल्प उक्तः प्रागितिहासे रुद्रगीतासु यत्र भगवान् "त्वं च रुद्र महाबाहो मोहशास्त्राणि कारय । अतथ्यानि वितथ्यानि दर्शयस्व महामुज" इत्यादिरुद्रमाज्ञितवान् । रुद्रश्च तन्निर्वाहाय "मां वह" इति प्रार्थितवान् । तदा भगवान् मेघो भूत्वा कल्पमेकं रुद्रमवहत् । स मेघवाहनकल्पः । तस्य तियिरूपेष्वगणनात्तस्मिन् ब्रह्माण्डकरणाऽनुक्तेषु, वाराहपुराणलक्षणे महावाराहकल्पाश्रितत्वकथनादेवं सति दिनमाध्यमिकत्वमायाति । एवमन्यत्राऽपि बोध्यम् ।

यद्वात्र तत्तद्देवतानामाभिर्भावाश्रया ये कल्पास्ते तत्तन्नाम्ना व्यवहियन्ते । एतच्च तत्तन्नायककल्पाश्रितेषु पुराणेषु तत्तद्देवताया एव मुख्यत्वेनोत्पत्तिप्रदर्शकत्वाच्चैर्लक्ष्मीकल्पाश्रितकूर्मादिषु सर्वत्र प्रसिद्धमेवेत्युक्तम् ।

तदपि न साधीयः । अधोरकल्पवृत्तान्तबोधकं भविष्येऽधोरापरपर्यायशिवस्य मुख्यत्वेनाऽऽविभवि माहात्म्ये च प्रतिपादनीये "यत्राऽधिकृत्य माहात्म्यमादित्यस्य चतुर्मुखः । अधोरकल्पवृत्तान्तप्रसङ्गेन" इत्यादि मात्स्यवाक्येनाऽऽदित्यमाहात्म्यप्रतिपादनस्य बोधनात् । एवं लक्ष्मीकल्पाऽनुगर्भपुराणे लक्ष्म्याः प्राधान्ये महात्म्ये च वर्णनीये शिवस्य प्राधान्येन महात्म्यस्य वर्णनात् । तथा च कूर्मपुराणे पूर्वभागे चतुर्धाऽप्याये "कुतः सर्वमिदं जातं कस्मिंश्च लयमेप्यति । नियन्ता कश्च सर्वेषां यदस्य पुरुषोत्तम । ध्रुत्वा नारायणो वाक्यमृषीणां कूर्मरूपशृक् । प्राह गम्भीरया वाचा भूतानां प्रमवाऽप्ययौ । कूर्म उवाच । माहेश्वरः परोऽव्यक्तश्चतुर्व्यूहः सनातनः । धनन्तश्चाऽप्रनेयश्च नियन्ता विश्वतो मुखः" इत्यारम्य "निशान्ते प्रतिबुद्धोऽसौ जगदादिरनादिमान् । सर्वभूतमयोऽव्यक्तादन्तर्यामीश्वरः पुरः । प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्याऽऽशु माहेश्वरः । क्षोभयानास योगेन परेषु परमेश्वरः" इत्यादिना चोक्ता, "प्रधानाऽशोम्यमानाश्च तथा पुंसः पुरातनात् । प्रादुरासीन्महद्बीजं प्रधानपुरुषात्मकम्" इत्यादिना सृष्टिरुक्ता, ततः पथदशाऽप्यायोत्तलुपरिभागे दशभिर्ध्यायेरीश्वरगीलोका, शिवमाहात्म्यं परब्रह्मरूपता चोक्तेति मुख्यतया शिवमाहात्म्यं प्रतिपादितं, न लक्ष्म्याः, इति लक्ष्मीनामसत्कल्पत्वेन लक्ष्म्याः प्राधान्येन प्रादुर्भावो माहात्म्यं चेति धर्मादेवोक्तमिति ज्ञेयम् ।

यत्तु, विष्णुभागवते द्वितीयस्कन्धे "नामं कल्पमयो मृत्यु" इति वचनेन समुपेनैव सत्यपात्रकल्पकथाश्रयत्वमुक्तमिति जगदात् । तथिन्त्यम् । धीनङ्गागन्ते "अयं तु ब्रह्मणः कल्पः शरकल्प (सप्तिकल्प) उदाहृतः", "कामं कल्पमयो मृत्यु", "अयं तु वयिनः कल्पो द्वितीयस्ताऽपि भारत । वाराह इति निरूप्यते यत्रासीत्पूकरो हारः" इति श्रवणां कल्पानां निरूपणात् । फेनल्लामास्वाऽभानात् । तत्र "चायं तु" इति द्वितीयस्कन्धश्लोके एतदर्थं "इत्येतादी परादस्य

ब्राह्मो नाम महानभूत् । यत्र कल्पेऽभद्रेषा शब्दब्रह्माभवत्पुरा” इत्यनेन ब्रह्मकल्पवृत्तान्तस्य निरूपणम् । ततश्च द्वितीयस्कन्धान्ते पात्रं कल्पमयो शृण्विति प्रतिज्ञाय तृतीयस्कन्धे पात्रनिरूपणोत्तरं वाराहकथानिरूपणे “अयं तु कथितः” इत्यनेन वाराहकल्पनिरूपणम् । वाराहकल्पनिर्वचनं “यत्रासीत्” इत्यादिना, ततो, वाराहावतारप्रश्ने वाराहावतारनिरूपणमिति वाराहकल्पकथा, निरूपिता । ततश्च । द्वादशसमाप्तौ कल्पनाम कथनेन “सारस्वतस्ये”तिवोधितवृत्तान्तनिरूपणमिति ज्ञेयम् । एवञ्च, ब्राह्मपात्रवाराहकल्पानां ब्राह्मपात्रवैष्णवपुराणप्रसिद्धानामनुवादमात्रमिति निश्चयः । केवलपात्रकल्पस्यैव कथेति निश्चये त्रयाणां निरूपणविरोधः । न च त्रयाणामेव कथा सम्पूर्णा श्रीमद्भागवत इति वाच्यम् । सङ्गतेर्निरूपितत्वेन त्रयाणां समाप्तिवोधनात् । एतेन “न च पात्रकल्प एव सारस्वतः” इत्यारम्य “सारस्वतपदेन पात्रस्य सर्वथा न ग्रहणम्” इत्यन्तं कथनं गगनकसुप्तौरम्यसदक्षं काकदन्तपरीक्षाऽनुसारित्वात्परास्ताम् ।

यदपि “विष्णुभागवतस्य पात्रकल्पकथाश्रयत्वमिति तदपि निरस्तम् । “पात्रं कल्पमयो शृणु” इत्यत्राऽणोपदैवध्वर्ष्याच्च । यदपि श्रीकृष्णजन्मखण्डस्यैव सारस्वतकल्पमयत्वेन तस्य दशमस्कन्धे सत्त्वात् “सारस्वतस्य”इति वचनस्य विष्णुभागवतं विषय इति शङ्काग्रन्यस्य “तदसदि”त्यारम्य “देवीभागवतमेव तद्विषयो वक्तव्यः” इत्यन्तं खण्डनग्रन्यस्य निरूपणं तदपि शशस्य निजशृङ्गमिया विशालकन्दराप्रवेशवद्भवति । यतः “रथन्तरस्य कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च । सावर्णिना नारदाय कृष्णमाहात्म्यसंयुतम् । यत्र ब्रह्मवाराहस्य चरितं वर्णयते मुहुः । तदष्टादशसाहस्रं ब्रह्मवैवर्तमुच्यते” इति मत्यपुराणवचनेन ब्रह्मप्रकृतिगणपतिश्रीकृष्णजन्माख्य-खण्डचतुष्कविशिष्टब्रह्मवैवर्तपुराणस्य रथन्तरकल्पश्रितवृत्तान्तबोधकत्वात् ।

यदपि “ब्रह्मणा संस्तुता” इति शिवपुराणस्योमासंहितावचनात्फाल्गुनशुद्धद्वादश्यां देव्या उद्भवः । तदिह एव सारस्वतकल्पोद्भवः “सारस्वतस्तु द्वादश्याम्”इति हेमाद्रिधृतनागरखण्डवचनात् । तथाच सरस्वत्याः कल्प इत्यर्थकं “सारस्वतस्य कल्पस्ये”ति वचनं सर्वथा देवीभागवतविषयो न विष्णुभागवतमित्युक्तम्, तदपि न; “युष्माकं बदरीचक्रमस्माकं बदरीगृहम्” इति वादरायणसम्बन्धसदृशत्वात् ।

किञ्च, मधुकैटभनाशाय तस्य उद्भवोक्तेः का व्यवस्था निश्चीयते । अत एव सप्तशतीप्रपञ्च-चरितस्य काली देवतेति कात्यायनीतन्त्रादिषु स्फुटम् । एतेन देवीभागवतप्रथमस्कन्धे महा-लक्ष्म्यादीनां सर्ग उक्तः । ततश्च सरस्वत्याऽऽविर्भावप्रतिपादकत्वमुक्तमिति निरस्तम् । मुख्यत्वेन सरस्वत्या आविर्भावप्रतिपादकत्वमिति भवदुक्तिविरोधाच्च । नात्र सरस्वत्या मुख्यत्वेन प्रतिपादनम् । अस्तु वा यथोक्तम् । परन्तु द्वादश्या विष्णुतिथित्वेन निश्चयाद्वाराहपुराणे धरणीकृते मार्गशीर्षमास्योर्जमासपर्यन्तानां शुद्धद्वादशीक्रमेण मत्यकूर्मवाराहवृत्सिंहवामनपरशुरामराम-श्रीकृष्णबुद्धकैलिकपन्नभनारायणदेवताकाः प्रसिद्धाः । तत्र वृत्सिंहद्वादशीत्वेन वृत्सिंहदेवताकारेण फाल्गुनशुद्धद्वादश्याः प्रसिद्धत्वात् ।

किञ्च, योगवाहुल्येन गोविन्दद्वादशीत्वेन प्रसिद्धत्वाच्च पद्मपुराणे, “कुम्भेऽर्के देवपूज्ये यदि श्रुत्वा गते सतगे कर्वाटस्ये पुष्यार्के फाल्गुने मास्यथ शुभफलदे शोमने शुक्रपक्षे । चेत्स्याद्वा-
श्यातिरेकादिह जलधितटे द्वादशी विष्णुतीर्थे गोविन्दद्वादशीयं कलिकलुपहृरा विष्णुसायुज्य-
दात्री” इति ब्रह्माण्डपुराणेऽप्यस्ति लक्षणम् । एवं फाल्गुनशुक्रद्वादश्या अनेकप्रकारेण भग-
वत्सम्बन्धित्वनिश्चितत्वादेव्युद्भवस्यैकस्य सम्बन्धस्याऽकिञ्चित्करत्वात् । तत्रोद्भूतसारस्वतकल्पस्य
सात्त्विकत्वेन तदधिष्ठातृभगवत्प्रतिपादकश्रीमद्भागवतस्य ‘सारस्वतस्ये’तिवचनोक्तलक्षणं निरा-
चायमिति सर्वथैवाऽस्माकमेवेष्टसिद्धिः । यच्च तस्य ग्रहणे हरिमाहात्म्यप्रतिपादकत्वेन सात्त्विक-
कल्पमेवाऽऽवातीत्यापत्तिर्दाशिता सात्विककल्पैवेति प्रतिपादितमेव, तस्य सात्त्विकत्वमिति ‘सङ्कीर्णेषु
सारस्वताः’ इति वचनस्य न सारस्वतकल्पो विषय इति सिद्धम् ।

केचित्तु, मात्सीयं सारस्वतकल्पवाक्यं न भागवतलक्षणपरम्, लक्षणपरत्वे “यत्तदीशान-
कल्पस्य वृत्तान्तमधिकृत्य च । यसिष्ठायाऽग्निना प्रोक्तमाप्तेयं तत्प्रचक्षते” इत्यादिमात्सीयकल्पान्त-
वाक्यानामपि लक्षणपरत्वस्य वक्तव्यत्वेनाऽऽमेवादेरीशानकल्पोक्तिविधुरास्याऽष्टादशबर्हिर्वापिप्रस-
ङ्गात् । किन्तु, मात्सीयकल्पवर्णनाध्यायस्यसङ्कीर्णसात्त्विकराजसकल्पभेदवाक्यवदिमानि पुराण-
वर्णनाऽध्यायस्य सारस्वतादिकल्पभेदवाक्यान्यपि परस्परविरुद्धवृत्तान्तवादिनां पुराणवचनानाम-
ग्रामाण्यनिरास्य निम्नभिन्नकल्पवृत्तान्तविषयत्वप्रतिपादनपराम्येव । एवं सति मात्स्यवाक्यैरेव
पुराणानां यथोक्तलक्षणादिनासिद्धभागवतत्वादिविशेषाणां प्रतिनियतकल्पसम्बन्धस्य विधिरिति
तस्य प्रतीतिनिर्वाहान्न भागवतादौ सारस्वतकल्पोक्त्यपेक्षास्तीत्याहुः । तत्रोक्तव्यवस्थया वक्ष्य-
माणबृहद्भामनपुराणसन्दर्भेण च सारस्वतकल्पोक्तवृत्तान्तस्य श्रीमद्भागवतविषयत्वे जागरूकेऽस्याः
कल्पनायाः प्रयोजनाऽभावः ।

परे तु, सारस्वतीतीरवासिनां सृगवादिमुनीनां ‘को देवः श्रेष्ठः’ इति ‘कल्प एव सारस्वतकल्प’
इत्यपि वक्तुं शक्यत्वेन भवदभिमते प्रमाणाऽभाव इत्येकया युक्त्या यादिनि प्रतिहते यथाकप-
त्रिपुत्रयन्तरकथनमभ्युच्चय इति उक्तलक्षणाऽभ्युच्चयेनैवोपन्यस्तमित्याहुः । अत्र, ‘एवं सारस्वता
विप्राः’ इति श्रीमद्भागवतवचनं मानम् । अस्या अपि कल्पनायाः स्थितत्वेन पूर्वोक्तनेरे व्यायः ।

वस्तुतस्तु बृहद्भामनपुराणसन्दर्भेण तु कस्या अपि कल्पनायाः प्रयोजनाभागात्सारस्वतक-
ल्पवृत्तान्तः श्रीमद्भागवतोक्तः स्पष्टमेव प्रतीयते । बृहद्भामनपुराण उत्तरस्थाने स्थिते च श्रुतमल-
सम्वादे ब्रह्मणो वाक्यानि “पश्चिर्घसंहस्राणि मया तप्तं तपः पुरा । नन्दगोपब्रजवर्तीनां पाद-
रेणुपलम्बये । तयापि न मया प्राप्तास्त्रासां वै पादरेणवः । मुधैवभ्रूणो पाकयं श्रुतः प्राहाय
सादरम् । वैष्णवानां पादरेणु गृह्यते त्वद्विभरि । सन्ति ते बहवो लोके वैष्णवा नारदादयः ।
तेषां विहाय गोपीनां पादरेणुत्वयाऽपि पत् । गृह्यते संशयो मेऽत्र को हेतुस्तद्द प्रभो । ततो
महा श्रुयं प्राह विन्तपित्वा पुरातनीम् । यथा सर्वभृतीनां यदहस्यं परमाहुतम् । ब्रह्मो गंच ।
न त्रियो ब्रजसुन्दर्यः पुत्र ताः-भुजयः मित्र । जाहं शिवध रोचक्ष श्रीध तामिः सुभाः क्वचित् ।
प्राकृते प्रजये प्राते म्बकेऽन्वयं गते पुर । स्थिते ब्रह्मणि विन्नात्रे पादनापाऽनेऽक्षरे । ब्रह्म-

नन्दमयो लोको व्यापिवैकुण्ठसञ्चकः । निर्गुणोऽनाद्यनन्तश्च वर्तते केवलेऽक्षरे । अक्षरं ब्रह्म परमं वेदानां स्थानमुत्तमम् । तल्लोकवासी तत्रस्थैः स्तुतो वैदेः परात्परः । चिरं स्तुतस्ततस्तुष्टः परोक्षं प्राह तान् गिरा । तुष्टोऽस्मि ब्रूत भोः प्राज्ञा वरं यन्मनसीप्सतिम् । श्रुतय ऊचुः । नारायणादिरूपाणि ज्ञातान्यस्माभिरच्युत । सगुणं ब्रह्म सर्वेदं वस्तुबुद्धिर्न तेषु नः । ब्रह्मेति पठ्यतेऽस्माभिर्यद्रूपं निर्गुणं परम् । बाह्यनोगोचरातीतं ततो न जायते तु तत् । आनन्दमात्रमिति यद्वदन्ति पुराविदः । तद्रूपं दर्शयाऽस्माकं यदि देवो वरो हि नः । श्रुत्वैतद्दर्शयामास तं लोकं तमसः परम् । केवलानुभवानन्दमात्रमक्षरमव्ययम् । यत्र बृन्दावनं नाम वनं कामदुर्धैरुमैः । मनोरमनिकुञ्जाढ्यं सर्वत्र कुसमाकारम् । यत्र गोवर्धनो नाम सुनिर्झरदरीयुतः । रत्नधातुमयः श्रीमान् सुपक्षिगणसङ्कुलः । यत्र निर्मलपानीया कालिन्दी सरितां वरा । रत्नबद्धोमयतटी हंसपत्रालिसङ्कुला । नानारासरसोन्मत्तं यत्र गोपीकदम्बकम् । तत्कदम्बकमध्यस्थः किशोरकृतिरच्युतः । दर्शयित्वेति तं प्राह ब्रूत किं करवाणि वः । दृष्टो मदीयो लोकोऽयं यतो नास्ति परं वरम् । श्रुतय ऊचुः । कन्दर्पकोटिलवण्ये त्वयि दृष्टे मनांसि नः । कामिनीभात्रमासाद्य स्मरक्षुब्धान्यसंशयम् । यथा त्वल्लोकवासिन्यः कामतत्त्वेन गोपिकाः । भजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्षाऽजनि नस्तथा । श्रीभगवानुवाच । दुर्लभो दुर्धटश्चैव युष्माकं सुमनोरयः । मयाऽनुमोदितः सम्यक् सत्यो भवितुमर्हति । आगामिनि विरिञ्चे तु जाते सृष्ट्यर्थमुद्यते । कल्पं सारस्वतं प्राप्य ब्रजे गोप्यो भविष्यथ । पृथिव्यां भारते क्षेत्रे माथुरे मम मण्डले । बृन्दावने भविष्यामि प्रेयान् वो रासमण्डले । जारधर्मेण सुखेहं सुखदं सर्वतोऽधिकम् । मयि सम्प्राप्य सर्वेऽपि कृतकृला भविष्यथ इत्यत्र स्पष्टं सारस्वतकल्पीयश्रीकृष्णलालया उक्तत्वात्सारस्वतकल्पवृत्तान्तबोधकब्रह्मवैवर्ताऽन्तर्गतश्रीकृष्णजन्मखण्डे प्रवेशमलभमानाऽन्यकल्पेष्वन्यकल्पवृत्तान्ताश्रयत्वाच्च कुत्राऽपि प्रवेशमलभमाना श्रीमद्भागवतदशमे स्पष्टं प्रतीयमाना सारस्वतकल्पीयैवेति निश्चीयते । “गोप्यो गाव ऋचस्तया (भिन्नमिन्ना एतास्तु) आभिर्भिन्नो न वै प्रभुः । भूमावतारितं सर्वं वैकुण्ठं स्वर्गवासिनाम्” इति कृष्णोपनिषद्भूत्याऽपि । “गोप्यश्च श्रुतयो ज्ञेया ऋपिजा देवकन्याः । मुनिकन्याश्च राजेन्द्र न मानुष्यः कथञ्चन” इति पद्मपुराणवचनेन च व्यापिवैकुण्ठस्यैव, श्रुतयस्तु भगवता प्रकटिततया गोपीनां च श्रुतिरूपात्वेनाऽपि कथनाच्छ्रुतीनां च भगवता गोपीभवनस्य तस्माद्विलेन रमणस्य च सारस्वतकल्प उक्तत्वेन श्रीमद्भागवते दशमस्कन्धे कृष्णस्कन्धे “कृष्णं च तत्र च्छन्दोभिः स्तयमानं सुविस्मितम्” इत्युक्त्वा “मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययुः” इति दृष्टान्तरीत्याऽप्युक्तत्वाद्दशमस्कन्धोक्तचरितस्य सारस्वतकल्पीयवनिश्चयात् ।

एवञ्च “सारस्वलास्तथा कल्पो गौरीकल्पस्तथैव च” इतिवचनस्य वेदात्मकसारस्वला इत्यर्थः । तत्रश्च वेदात्मकसारस्वतीरूपगोपिकानां प्रादुर्भावो यत्र स सारस्वत इति योगोप्यस्माकमनुकूळः । श्रीमद्भागवते प्रथमस्कन्धे “सूत जानासि भद्रं ते, भगवान् सात्त्वतां पतिः । देवक्यां वसुदेवस्य जातो यस्य चिकीर्षया । तन्नः शुश्रूषमाणानामर्हस्यङ्गाऽनुवर्णितुम् । यस्यावतारो भूतानां क्षेमाय च भवाय च” इत्यादिना श्रीकृष्णचरितस्यैव मुख्यतया, शौनकादिभिः प्रष्टत्वेन सूतेन “एते

चांशकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वपम्” इति श्रीकृष्णस्यैवाऽवतारित्वमूलपुरूपत्वबोधनेन, तद-
वतारनिरूपणेन, तत्कर्तृकस्तृष्टिनिरूपणेन, तद्भक्तानां माहात्म्यनिरूपणेन, मुख्यतया श्रुतिरूप-
गोपिकामनोरूपपूर्त्तयैऽवतीर्णस्य तच्चरितनिरूपणेन, तत्कर्तृकोपदेशनिरूपणेन, “सत्ये प्रतिष्ठितः
कृष्णः सत्यमत्र प्रतिष्ठितम् । सत्यासत्यो हि गोविन्दस्तस्मात्सत्यो हि नामतः” इत्युद्योगपर्यवा-
क्यात् “सत्यं परं धीमहि” इत्याद्यन्तशक्येन च सर्वत्र श्रीकृष्णस्यैव माहात्म्यनिरूपणेन तदु-
पयोगितरामरवृत्तान्तवर्णनेन “सारस्वतस्य कल्पस्ये”ति श्लोकस्य विषयः श्रीमद्भागवतमेव न देवी
भागवतमिति सिद्धम् । एतेन भक्त्यपुराणमते देवीभागवतं महापुराणमिति परास्तम् ।

यत्तु, शैवपुराणमते देवीभागवतं महापुराणमिति । तथाहि—शैवपुराण उत्तरखण्डे मध्यमहे-
श्वरमाहात्म्ये शिवालयध्वरेण व्यासेन महापुराणानि प्रणीतानीत्युक्त्यन्तरं तेषां नामान्यथादशोक्त्या
तेषां योगरूढानां नामानां विवेचनं तत्रैव कृतम् । तद्यथा “यत्र वक्ताऽभवत्तण्डे ब्रह्मा साक्षा-
च्चतुर्भुजः । तस्माद्ब्राह्मं समाख्यातं पुराणं प्रथमं मुने” । ‘तण्ड’इतिमुनिसम्बोधनम् । “पद्म-
कल्पस्य माहात्म्यं तत्र यस्माद्बुदाद्भूतम् । तस्मात्प्राञ्चं समाख्यातं पुराणं च द्वितीयकम् । परा-
शरकृतं यच्च पुराणं विष्णुबोधकम् । तदेव व्यासकथितं पुत्रपित्रोरभेदतः । यत्र पूर्वोत्तरे खण्डे
शिवस्य चरितं बह्व । शैवमैतत्पुराणं हि पुराणज्ञा वदन्ति हि । भगवत्साधु दुर्गायाश्चरितं यत्र
विद्यते । तच्च भागवतं प्रोक्तं न तु देवीपुराणकम् । नारदीयं पुराणं तु नारदीयं प्रचक्षते ।
यत्र वक्ताऽभवत्तण्डे मार्कण्डेयो महासुनिः । मार्कण्डेयं पुराणं हि तदाख्यातं च सतमम् । अग्नि-
योगात्तदाग्रेयं भविष्योक्तैर्भविष्यकम् । विवर्तनाद्ब्रह्मणस्तु ब्रह्मवैवर्तमुच्यते । लिङ्गस्य चरितोक्तत्वा-
त्पुराणं लिङ्गमुच्यते । वराहस्य च वाराहं पुराणं द्वादशं मुने । यत्र स्कन्दः स्वयं श्रोता वका
साधान्महेश्वरः । तच्च स्कान्दं समाख्यातं ब्राम्हणस्य तु धामनम् । कौर्मं कूर्मस्य चरितं मात्स्यं मत्स्यस्य
कीर्तितम् । गरुडस्तु स्वयं वक्ता यत्तद् गरुडसम्बन्धकम् । ब्रह्मण्डचरितोक्तत्वाद्ब्रह्माण्डं परिकीर्त्ति-
तम्”ति । अत्र क्वचिद्ब्रह्मसम्बन्धः, क्वचिदप्रतिपाद्यमुख्यदेवतासम्बन्धः प्रवृत्तिनिमित्तमिति स्पष्टमेव
दर्शितम् । तत्र भागवतनाम्नो निर्वचनवाक्यमेतत् । भगवत्साधु दुर्गायाश्चरितं यत्र विद्यते ।
तच्च भागवतं प्रोक्तं न तु देवीपुराणकम्”इति । अनेनात्र निर्वचनवाक्येन भगवत्सा इदं भाग-
वतमिति व्युत्पत्त्या अन्यप्रतिपाद्यमुख्यदेवताचरितसम्बन्धः प्रवृत्तिनिमित्तमिति स्पष्टमेव दर्शितम् ।
का सा भगवतीत्यपेक्षायामाह “दुर्गाया” इति । “तच्च भागवतमि”ति । तुष्टान्दो निश्चयार्थः ।
तदेव भागवतपदवाच्यं प्रोक्तमित्यर्थः । न तु पुराणान्तरमतप्राप्तं विष्णुभागवतम् । महापुराणान्त-
र्गतभागवतमित्यर्थ इति शैवपुराणेन समतं प्रदर्शितम् । कश्चिदेतत्पुराणान्तरमनेन जानीयात्-
आह । न तु देवीपुराणकम् । पुराणकमित्यत्र कप्रत्ययोऽप्यर्थः, “अल्प” इति सूत्रात् ।
पुराणकमल्पं पुराणमुपपुराणमिति यावत् । देव्याः पुराणकं देवीपुराणकं परिदमुकं तदेव्या
रूपपुराणं नैवास्तीत्यर्थः । अनेन च शास्त्रेणाऽप्यस्य महापुराणत्वनिषेधे स्थाभिप्रेतस्योऽप्युप-
स्यनिषेधेन श्रीमद्देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति व्यासः । मुख्यत्वेन भगवतीचरितप्रति-
पादकस्य महापुराणमप्ये कस्यचिपुराणस्य अन्यत्वाऽभावात् । ननु नारदादिपुराणवचनव्यादि-

ष्णुभागवतस्य महापुराणान्तर्गतत्वे निर्विघ्नं निश्चिते तद्ब्रह्माद्भागवतद्वयस्य मतभेदेन महापुराण-
कल्पनापेक्षया यत्किञ्चिद्भागवतीचरितस्याऽस्मिन्चरने ग्रहणेनाऽनेन वचनेन विष्णुभागवतनाम्न
एव निरुक्तिः कृतेति कुतो न कल्प्यते । वर्तते च तत्र विष्णुभागवते दशमस्कन्धे किञ्चिद्विन्ध्य-
वासिन्याश्चरितमिति चेन्न, तथा सति मुनेर्विष्णुभागवतविषय एव तात्पर्यसत्त्वे भगवत इदं भागवत-
मित्येव व्युत्पत्तिं कुर्यान्नहि केनचिन्मुनेः शिरसि भारः स्थापितो यत्स्वाऽभिप्रेतां युक्तां निरुक्तिं
स्यक्त्वा निष्प्रयोजनाऽनभिप्रेतां निरुक्तिं करोति । किञ्च “यत्र पूर्वोत्तरे खण्डे शिवस्य चरितं बह्व ।
शैवमेतत्पुराणं तु पुराणज्ञा वदन्ति चे”ति वचनैर्बह्वचरितस्य मुख्यचरितसम्बन्धरूपप्रवृत्तिनिमित्त-
स्यैवाभिप्रेतत्वं मुनेरवसीयते । मतभेदेन पुराणभेदकल्पना तु नात्रैव नवीनाऽस्ति । पूर्वोक्तयुक्त्या
नारदशैववाद्यादित्यपुराणेष्वन्यत्राऽपि सत्त्वात् । अस्तु वा गौरवम् । नहि तद्भयान्मुनेस्तात्पर्य-
मन्यथाकर्तुं कश्चिदीष्टे । तस्मात्पूर्वोक्तं तात्पर्यं विहायान्यतात्पर्येणाऽन्यथाकरणं महासाहसमेव । ननु
लक्षणवाक्यमेतत् । ततश्च दुर्गाचरितं यत्र वर्तते तद्भागवतमित्यर्थः । तच्च न देवीभागवतं भवि-
तुमर्हति । तस्य तल्लक्षणलक्ष्यत्वे “न तु देवीपुराणकमि”ति निषेधविषयत्वेन निषेधविध्योः समान-
विषयत्वापत्तेः । किन्तु विष्णुभागवतमेवेति चेन्न, पूर्वोक्तनिरुक्तिवचनप्रकरणस्यत्वविरोधात् । किञ्च
लक्षणवाक्यमेतदिति पक्षेऽप्येतल्लक्षणस्य महापुराणोद्देशेनैव सत्त्वादुपपुराणेष्वस्य प्रसक्त्वभावाद्देवी-
पुराणकालिकापुराणयोरुपपुराणत्वस्य निश्चितत्वात्तत्रैव तल्लक्षणस्य प्रसक्तिरेव नास्तीति “न तु देवी-
पुराणकम्”इति निषेधो व्यर्थ एव स्यात् । तस्मादेतद्वचनस्य पूर्वोक्त एवाऽर्थः । किञ्च, लक्षणवा-
क्यमेतदिति पक्षे यत्किञ्चिच्चरितं ग्रहते ? उत यावच्चरितम् ? यत्किञ्चिच्चरितस्य सर्वपुराणेषु सत्त्वा-
द्देवीपुराणमात्रनिषेधेन निर्वाहः । तस्माद्देवीपुराणस्यैव निषेधस्वारस्याद्यावच्चरितं मुख्यत्वेन भगवती-
चरितमेव ग्राह्यम् । तदा तव नामीष्टार्थसिद्धिः । मुख्यत्वेन विष्णुभागवते दुर्गाचरितस्याऽभावा-
न्ममैव स्वमीष्टसिद्धिः । निषेधविध्योः समानविषयत्वरूपं दूषणं नैव सम्भवति । प्रकरणबलात्तात्पर्यं
निश्चिते तद्विहायैव निषेधप्रवृत्तेः । वृत्रासुरवधोपेतत्वलक्षणं गायत्र्यारम्भविशिष्टमिति तदतिप्रसक्तम् ।
तस्मात्पूर्वोक्त एतद्वचनार्थं इति तद्वचनाद्देवीभागवतं महापुराणं, न तु विष्णुभागवतमिति शिव-
पुराणमतम् । अत्र च नियमद्वयस्य पूर्वोक्तस्य सत्त्वाद्विष्णुभागवतविषये, नियमद्वयाऽभावादिदं
शिवपुराणमतमेव मुह्यम् । अन्यपुराणमतं त्वेकदेशीति नियमद्वयप्रदर्शकव्यासवाक्येन स्पष्टमेव
बोधितमिति सुधियो विभावयन्त्वित्याह कश्चित् । . . .

तदसङ्गतम् । अथाद्दशपुराणगणनायां पठितस्य भागवतस्योपपुराणत्वाऽप्रसक्त्या निषेधस्य
प्राप्तिपूर्वकत्वेन, निषेधाऽयोगात् । कालिकापुराणदेवीपुराणयोरुपपुराणत्वेन महापुराणत्वनिषेध-
बन्ध । यदि च देवीभागवत उपपुराणत्वशङ्काप्रहाणाय निषेधसिद्धिस्तदा “नमस्कृत्य शिवा
देवीं शर्वं भागवतं तथा । पुराणं सम्प्रवक्ष्यामि यथोक्तमृषिभिः पुरा” इति देवीपुराणप्रारम्भपद्ये
भागवतपददृष्ट्या दुर्गाचरितत्वत्वाऽपि निषेध इत्यस्य वक्तुं शक्यत्वात् । यतश्चोभयं न निषेध्यम-
प्रसक्तेः । तदा तु देवीभागवते महापुराणत्वप्रसक्त्या तस्यैव निषेधः । देवीभागवतस्य निर्मूलत्ववा-
दिनस्तु नत्विति निषेधस्य पूर्वोऽन्वयित्वं, यतस्तदुपपुराणमिति हेतुगर्भितमुपपुराणकमिति विशेष-

णमिति वदन्तो "नमस्कृत्य" इति वचनबलाद्गङ्गेशोपाध्यायानां देवीपुराणे यो महापुराणत्व-
पुरस्सरो भागवतत्वव्यवहारस्तं खण्डयति । केचित्त्वेवमन्वयं वदन्तो देवीभागवतस्योपपुराणत्वं
साधयन्ति । परन्त्वेवमन्वये प्रक्रमविरोधो दुर्गारो धतस्तत्र विधायकत्वमेव दृश्यते । ततश्चापमर्थः
"द्विष्णोर्गोपा भगवती यया सम्मोहितं जगत्" इति श्रीमद्भागवतदशमस्कन्धोक्तभगवतीत्वबोधाय
भागवत्या इति तत्रैव प्रमुणा "अर्चिष्यन्ति मनुष्यास्तां" "नामधेयानि कुर्वन्ती"त्युक्त्वा "दुर्गेति
मद्रकालीति" इत्यादिनामस्तन्म्यर्हितत्वेन पूर्वमुक्तस्यैतद्वचने बोधाय 'दुर्गाया' इत्युक्तम् । तादृस्या-
श्वरितं यत्र, चकाराद्भगवतोऽपि यत्र चरितं तद्भागवतमित्यर्थः । तथा च भगवती च भगवोश्च
भगवन्तौ, भगवतश्चरितं भागवतमिति व्युत्पत्तिः । यदि चैकवचनान्तैव व्युत्पत्तिः, प्राधान्येन
भागवत्याश्चरितमित्युच्यते, तदा चकारवैयर्थ्यम् । न च 'यत्र पूर्वोत्तरे खण्डे' इतिवचनेन शिव-
चरितं बाहुल्येन यत्र तच्छैवं यथा, तथा भगवत्या दुर्गायाश्चरितं यत्र तद्भागवतम् इति बोधाय
चकार इति वाच्यम् । "न तु देवीपुराणक"मित्यस्य निर्विषयत्वापत्तेः । न च देवीभागवतस्यो-
पपुराणत्वव्युदासेन चारितार्थमिति वाच्यम् । महापुराणगणनायामस्याप्रसक्त्या निषेधाऽप्रसक्ते-
रित्युक्तम् । ततश्च "द्वितीयकं भविष्यकमि"ति पूर्वोत्तरत्र दृष्टत्वात्पुराणकमित्यत्र कपत्ययः
स्वार्थेऽस्त्यार्थकप्रत्ययसमासे नत्विति निषेधान्वयस्य क्लिष्टत्वाच्च तस्मादेवीभागवतस्यैव निषेधः ।
वस्तुतस्तु देवीपुराणपदोद्धेत्वादेवीपुराणावपये भागवतपदसत्त्वात्प्राधान्येन दुर्गाचरितवत्त्वाच्च भाग-
वतत्वप्रसक्तौ तस्यैव निषेधः । न चोपपुराणत्वं तस्येति वाच्यम् । अन्यपुराणदृष्टयोऽपुराणत्वेऽपि
तत्र पुराणत्वेनैवोक्तत्वात् । अत एव गङ्गेशोपाध्यायानां महापुराणव्यवहारः । न च दुर्गाचरित-
वचनेन कालिकापुराणेऽतिप्रसङ्गः । तस्य देवीप्रतिपादकत्वेऽपि देवीपुराणपदेन व्यवहाराभावात् ।
भागवतपदाऽनुद्धेत्वात् । "यदिदं कालिकाख्यं च मूर्धं भागवतं स्मृतम्" इति कालिकापुराणे
भागवतपदोद्धेत्वात् इति न भ्रमितव्यम् । गणनावाधापत्त्या कालिकापुराणाद्भिन्नमेव भागवतमुपपुरा-
णमित्युक्तमसङ्ख्याकम् । किञ्च, 'भगवत्याधे'ति श्लोकेन तस्य महापुराणत्वे प्रसक्ते तस्य निषेधो-
पपुराणत्वनिश्चयः । न च "इदं भगवता पूर्वं ब्रह्मणे नामिषद्भजे । स्थितय भयमौताय कारु-
ण्यात्सप्रकाशितम्" इति श्रीमद्भागवतवाक्यात् "इदं भागवता प्रोक्तं चतुःश्लोका स्यम्भुवे ।
नारदाय स वै. महं कृष्णाय मुनये त्वयम् । शुकाय निशुराताय स तु रातोऽभिगन्धने" इति
पद्मोत्तरखण्डवाक्याच्च, "भगवता प्रोक्तं भागवतम्" इति ब्युरवतर्दसनाद् "भगवतोर्दिदं
भागवतम्" इति व्युत्पत्तिः कपमिति वाच्यम् । "श्रीमद्भागवतत्वाय श्रीमद्भागवतत्तया । सरूप-
मेकमेवाऽस्ति सच्चिदानन्दलक्षणम् । श्रीकृष्णसकमत्तर्नां तन्नापुर्षप्रफारायम् । समुज्ज्वली
यद्राक्यं निद्धि भागवतं च तत् । शाननिशानमस्तुङ्गचतुष्टयपरं यचः । मायामर्नल्ययं षड्विदि
भागवतं च तत् । प्रमाणं तस्य को वेद दानन्तस्याऽधराननः । ब्रह्मणे हरिणा तादृक्
चतुःश्लोका प्रदर्शिता । तदानन्त्याऽपगारेन सेसिनायहनधमाः । स एव सन्नि भो विद्म
ब्रह्मनिष्ठाशिवादयः" इति स्कन्दपुराणस्य श्रीमद्भागवतवचनेर्भागवतः सरूपं भागवतम् । भगवतो

भक्ता भागवतास्तेपामिदम्, भगवती मायां तस्या व्यावर्तकम्, भगवता प्रोक्तमिति व्युत्पत्तयो निरूपिताः । तथैव "भगवत्याश्च" इति श्लोकेन भगवतोऽरिदमिति व्युत्पत्तेः सत्त्वात् ।

वस्तुतस्तु योगरूढमिदम् । "इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् । उत्तमश्लोकचरितं चकार भगवानृषिः" "इदं भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसम्मितम् । अचीतवान्द्वापरादौ पितुर्द्वै-
पायनादहम्" इति श्रीमद्भागवतप्रथमद्वितीयस्कन्धवाक्यात् । "शुकोक्तं विष्णुराताय सदसि ब्रह्म-
वादिनाम् । श्रीमद्भागवतं नाम धुनद्यां त्रमसः परम्" इति पाञ्चोत्तरखण्ड उक्तत्वाच्च । अत्र भग-
वता व्यासेन "तत्राऽभवद्भगवान् व्यासपुत्रः" इति श्रीमद्भागवतप्रथमस्कन्धाद्भगवाच्छ्रुतकस्तेन प्रोक्त-
मिति योगस्य भागवतं नाम श्रीमद्भागवतं नामेति रूढेश्च स्पष्टं प्रतीयमानत्वात् । एवञ्च शिव-
पुराणमतेनाऽपि देवीभागवतस्य महापुराणत्वं नैव सिद्धम् । एतेनात्र नियमद्वयस्य पूर्वोक्तस्य
सत्त्वाद्विष्णुभागवते नियमद्वयाऽयोगस्य च भावादिदं शिवपुराणमतेमेव मुख्यं अन्यपुराणमते
त्वेकदेशीति नियमद्वयप्रदर्शकव्यासवाक्येन स्पष्टमेव बोधितमिति सुधियो विभावयन्त्विति निरस्तम् ।

यदपि "शैवमादिपुराणं च देवीभागवतं तथा" इति पाञ्चवचनसम्बादितया "नवरात्रे तु देवेशि
दौर्गं भागवतं पठेत् । जपेत्सप्तशतीं चण्डीं नियमेन समाहितः" इति दुर्गातरङ्गिणीधृतयामल-
वचनेन । तथा "देवीभागवतं नित्यं पठेद्भक्त्या समाहितः । नवरात्रे विशेषेण श्रीदेवीप्रतिपे
मुदा" इति महेशठकुरकृत "दुर्गाप्रदीप" धृतदेवीयामलवचनेन च सप्रमाणस्य देवीभागवतस्य
सर्वधोपपुराणमध्य एव निवेशे "तत्र भागवतं पुण्यं पञ्चमं वेदसम्मितम्" इति प्रथमस्कन्धस्य
महापुराणेषु पञ्चममिदं पुराणमित्यर्थकस्य देवीभागवतोक्तवचनस्य निरालम्बनत्वादप्रामाण्यापत्ते-
र्गन्मते तस्य विषयलाभात्प्रामाण्यम् । तद्वचनप्रामाण्यादपि देवीभागवतमेव महापुराणमिति ।

तच्चिन्त्यम् । देवीभागवते सूत्र उवाच— "शृण्वन्तु सम्प्रवक्ष्यामि पुराणानि मुनीश्वराः । यया-
धृतानि तत्त्वेन व्यासात्सत्यवतीसुतात् । मद्रयं भद्रयं चैव ब्रत्रयं वचतुष्टयम् । अनापल्लिङ्गकू-
स्त्राख्यं पुराणानि पृथक् पृथक् । चतुर्दशसहस्रं च मात्स्यमार्थं प्रकीर्तितम् । तथाग्रहसहस्रं
तु मार्कण्डेयं महाद्भुतम् । चतुर्दशसहस्राणि तथा पञ्चशतानि च । भविष्यं परिसहस्रातं मुनिभि-
स्तत्त्वदर्शिभिः । अष्टादशसहस्रं तु वैष्णवं भागवतं किल । तथा चायुतसहस्रातं पुराणं ब्रह्मसञ्ज्ञ-
कम् । द्वादशैव सहस्राणि ब्रह्माण्डं च शताधिकम् । तथाऽष्टादशसहस्रं ब्रह्मवैवर्तमुच्यते । अयुतं
वामनाख्यं च धायक्यं पद्मशतानि च । त्रयोविंशतिसहस्रं वैष्णवं परमाद्भुतम् । चतुर्विंशतिसहस्रं
वाराहं परमाद्भुतम् । षोडशैव सहस्राणि पुराणमग्निशाक्तिकम् । पञ्चविंशतिसहस्रं नारदं परमं
मतम् । पञ्चपञ्चाशत्सहस्रं पद्माख्यं विपुलं महत् । एकादशसहस्राणि लिङ्गाख्यं चातिविस्तरम् ।
एकोनविंशत्सहस्रं गारुडं हरिभाषितम् । सप्तैव दशसहस्रं पुराणं कूर्मभाषितम् । एकाशीति-
सहस्राणि स्कान्दाख्यं परमाद्भुतम् । पुराणसहस्रा सङ्ख्याता विस्तरेण मयाऽनघ । तथैवोपपुराणानि
शृण्वन्तु मुनिसत्तमाः । स्नानकुमारं प्रथमं नारसिंहमतः परम् । नारदीयं शिवं चैव दुर्वाससमनु-
चमम् । कपिलं मानवं चैव तथा औशनसेरितम् । वारुणं कालिकाख्यं च साम्बं नन्दीकृतं
शुभम् । सौरं पाराशरं प्रोक्तमादित्यं चातिविस्तरम् । माहेश्वरं भागवतं वशिष्टं च सविस्तरम् ।
एतान्युपपुराणानि कथितानि महात्मभिः" इत्यष्टादशमहापुराणगणनार्यां चतुर्थत्वेन भागवतस्य

निरूपणात् । उपपुराणगणनायां सप्तदशत्वेनोक्तेर्देवीभागवतस्य पुराणोपपुराणबहिर्भावापत्तिमिया
 'पञ्चमं वेदसम्मतम्' इत्येतस्य वचनस्य श्रीमद्भागवतपरत्वेनैव सार्थक्यात् । मात्स्यश्रीमद्भाग-
 वतादौ ब्राह्मण्यष्टादशपुराणनिरूपणे पञ्चमत्वेन श्रीमद्भागवतस्य निरूपणात् । श्रीमद्भागवते
 'ब्राह्मं दशसहस्राणि' इत्यारभ्य ब्रह्माण्डं द्वादशैव त्वित्यन्ताष्टादशपुराणगणनोत्तरं "तत्राष्टाद-
 शसाहस्रं श्रीमद्भागवतमिष्यते" इत्युक्तम् । अत्र पञ्चमत्वेन निरूपितस्य "दशाष्टौ श्रीभागवतम्"
 इति वचनस्यैवाऽनुवादः । तस्य भागवतान्तरसन्देहे "इदं भगवता प्रोक्तं ब्रह्मणे नाभिपङ्कजे"
 इत्याद्युक्तम् । अत्र "इदम्" इति पदेन भागवतान्तरव्युदासो बोधितः । तत्र भागवतमिति श्लोक
 इदं पदाभावाद्देवीभागवतोक्तपुराणगणनायां देवीभागवतस्य पञ्चमत्वाभावाच्च श्रीमद्भागवतस्यैव सद्ब्रह्म
 इति निश्चयः । ततश्च ब्रह्मवैवर्ते "ब्राह्मं पादं वैष्णवं च शैवं लिङ्गं सगारुडम् । ततो भागवतं
 प्रोक्तम्" इत्याष्टादशपुराणगणनायां श्रीमद्भागवतस्य सप्तमत्वेन यथा निरूपणं, तथा देवीभागवते
 पुराणगणनायां चतुर्थत्वेन निरूपणम् । पञ्चमत्वेन निरूपणं तु श्रीमद्भागवतं मात्स्यादिप्रोक्त-
 गणनयेति बोध्यम् । देवीभागवते तु पूर्वाऽपरविरोधान्नैवं वक्तुं शक्यमिति सुधियो विभावयन्तु ।
 बहूनामनुग्रहस्य न्याय्यत्वात्पाद्मवाराहमात्स्यस्कान्दनारदादिशैवगौरीतन्त्रादिष्वष्टादशपुराणान्तर्गत-
 त्वेन प्रसिद्धस्य श्रीमद्भागवतस्याऽन्यथात्वेन वक्तुमशक्यतया तत्रोक्तवचनस्य तत्परत्वेनैव व्याप-
 स्त्वादिति दिक् ।

वस्तुतस्तु "शैवमादिपुराणं च देवीभागवतं तथा" इतिपाद्मवचनस्य, "नवरात्रे तु देवेशि दौर्ग-
 भागवतम्" इति यामलवचनस्य 'देवीभागवतं नित्यमि'ति देवयामलवचनस्य चैतज्जातीयकाना-
 मन्यवचनानां च देवीपुराणपरत्वात् । 'नमस्कृत्य शिवां देवीं शर्वं भागवतं तथा । पुराणं
 सम्प्रवक्ष्यामि यथोक्तमृषिभिः पुरा' इतिदेवीपुराणाद्यप्ये भागवतपदोपादानात् । न च तथा
 पदेन व्यवधानेन भागवतपदं न पुराणविशेषणम्, किन्तु शर्वस्येति पूर्वमुक्तत्वादिति वाच्यम्,
 शाब्दिकव्यवधानस्याकिञ्चित्करत्वात् । शर्वस्य भगवद्भक्तत्वेऽप्यत्र तथा प्रतिपादनस्य प्रयोजना-
 भावादयौक्तिकत्वाच्च । पूर्वोपादानस्याष्टादशपुराणान्तर्गतत्वखण्डने तात्पर्यम् ।

साहस्रः सोऽसौ भागवताऽभिधः” इत्युक्तेः । “मरीचे शृणु वक्ष्यामि वेदव्यासेन यत्कृतम् । श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं वेदसम्मितम् । तदष्टादशसाहस्रं कीर्तितं पापनाशनम् । सुरपादप-
रूपोऽयं स्कन्धैर्द्वादशभिर्वृतः । भगवानेव विप्रेन्द्र विश्वरूपी समाहितः । तत्र तु प्रथमस्कन्धे
सूतर्षाणां समागमे । व्यासस्य चरितं पुण्यं पाण्डवानां तथैव च” इत्यादिना द्वादशस्कन्धाना-
मनुक्रमणिकानिरूपकनारदीयोक्तेश्च । “दशसप्त पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः । नाप्तवान्मनसस्तोषं
भारतेनाऽपि भागिनि । चकार संहितामेकां श्रीमद्भागवतीं परामि”ति पाद्मवाक्याच्च व्यास-
कृतत्वेन स्पष्टमुक्तत्वात् । पाद्मे चोत्तरखण्डे “इदं भगवता प्रोक्तं चतुःश्लोक्या स्वयम्भुवे । नारदाय
स वै मह्यं कृष्णाय मुनये ह्यहम् । शुकाय ब्रह्मराताय स तु राज्ञेमिमन्ववे” तथा “शुकोक्तं
विष्णुराताय सदसि ब्रह्मवादिनाम् । श्रीमद्भागवतं नाम शुनधां तमसः परमि”ति । एतदेव लक्षणं
वाराहेऽपि परीक्षितः शापकथनसङ्घे श्लोकान्तरेणास्ति । तथा ‘अथोऽष्टादशसाहस्रो द्वादश-
स्कन्धसम्मितः । परीक्षिच्छुक्रसम्वादः श्रीमद्भागवताभिधः । पुराणेषु तु सर्वेषु श्रीमद्भागवतं
परम् । यत्र प्रतिपदं विष्णुर्गीयते बहुधर्षिभिः । इति सङ्कल्प्य मनसा श्रीमद्भागवताभिधम् ।
जन्माद्यस्य यतश्चेति धीमहन्तमुपावददि”त्यादिपूर्वापरपाद्मवचनबोधितानां भगवद्ब्रह्म-ब्रह्म-
नारद-नारदव्यास-व्यासशुक-शुकपरीक्षिसम्वादात्वादिविशेषाणां श्रीमद्भागवत एवोपलम्बेन
वर्हिमुखशङ्काया एवाऽनुदयात् । रामाश्रमास्तु दुर्जनमुखचपेटायां बहुविधयुक्तीराह तास्ततो ज्ञेया
विस्तारभियेति नानूद्यन्ते ।

श्रीमत्पुरोत्तमचरणास्तु श्रीभागवतस्वरूपविषयकशङ्कानिरासवादे केपाश्चिदन्वजनजातस-
ङ्घातानां -सकलप्रमाणमौलिभूतवेदफलभूते श्रीमद्भागवतेऽर्वाचीनत्वशङ्का, सा तु ‘त्रयो वेदस्य
कर्तारो मुनिभाण्डनिशाचराः’ इति तथोक्तप्रणीतकारिकोक्तसरणीमनुसरन्तो माध्यमिकमतम-
ध्यास्ते । यदि तथा स्यात्तदा महान्तः प्रामाणिका निबन्धकर्तारः स्वस्वग्रन्थेषु सम्मतिं न दद्युः ।
क्वाऽस्ति सम्मतिरिति चेत्, अवधेहि-प्रथमं तावच्छङ्कराचार्यकृते चतुर्दशमतविवेके ‘परमहंस-
धर्मो भागवते पुराणे कृष्णेनोद्भावायोपदिष्टः’ इति पुराणनाम गृहीत्वोक्तम् । पाद्मसहस्रनामटीकायां
वचनान्येव बहूनि तत्र लिखितानि । तथोपदेशसाहस्रयाष्टीकायां समाप्तौ श्रीभागवतं लिखितमस्ति ।
तथा सम्बत्सप्रदीपनासि प्राचीनगौडकृते स्मार्त्तनिबन्धे ‘शतशोऽथ सहस्रैश्च किमन्यैः शास्त्र-
सङ्ग्रहेः । गृहे न तिष्ठते यस्य शास्त्रं भागवतं कलौ । कथं सः वैष्णवो ज्ञेयः शास्त्रं भागवतं
कलौ । गृहे न तिष्ठते यस्य अपचादधिको हि सः’ इत्यादिस्कन्दवचनैर्गृहे श्रीभागवताऽभावं
दोषं प्रदर्श्य कलिदोषतः पावित्र्याय कतिचिच्छ्रीभागवतवचनानि लेख्यानीत्युक्त्वा भूयांसि
श्रीभागवतवचांसि लिखितानि । तथा हेमाद्रिब्रतदानखण्डकालनिर्णयादिषु, कलिधर्मनिर्णये
च ‘कलिं सम्भाजयन्त्यार्या गुणज्ञाः सारभागिनः । कीर्त्तनादेव कृष्णस्य मुक्तग्रन्धः परं ब्रजेत्’
इत्यादीन्पुदाहृतानि ।

१ तथा “अथोष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मितः । परीक्षिच्छुक्रसम्वादः २३ भागवतं च तत्” इति
पाठोभेदः; उपर्युक्ते चतुर्थचरणमात्रव्याख्यात्वेन लक्ष्यः ।

एवं प्रक्रियाकौमुदीकृता रामचन्द्राचार्यस्य पुत्रेण, वृत्तिहाचार्येण च कालनिर्णयदीपिकावि-
 षये भागवत इत्युक्त्वा 'आचार्य मां विजानीयादि'ति देवपूजाप्रकरणे चाथो विष्णुः सितरक्तपी-
 तासिततनुः कृष्णकृतानामभिर्हृसाचैरित्यत्र 'कृतं त्रेतां द्वापरं च कलिरित्येषु केशवः । नाना-
 वर्णाभिधाकारो नानैव विधिनेद्यते'इत्यादीनि लिखितानि । तथा विद्यानिवासभट्टाचार्यकृतसच-
 रितमोमांसाख्ये स्मार्तनिबन्धे 'देवर्षिभूतासृष्ट्यां पितृणां न किङ्करो नायमृणी च राजन्' इति,
 'त्वयोपमुक्तस्रगन्धे' त्यादीनि सम्मल्यर्थं लिखितानि । तथा मधुसूदनसरस्वतीभिरपि भक्तिरसायने
 श्रीमद्भागवतवचस्येवोपनिबद्धानि । तथा जन्माद्यस्य यत् इत्यादिश्लोकत्रयस्य मधुसूदनसरस्व-
 तीकृता टीकास्ति । भगवद्गीतायाः सप्तमाऽध्यायव्याख्यायाने च जैत्रप्रतिबिम्बपक्षे 'नैवात्मनः
 प्रभुरिति सप्तमस्कन्धीयं वाक्यं च लिखितम् । अन्यान्यपि च तीरमुक्तदेश्यविष्णुपुरीनाम्नाऽपि
 मकरलावल्यां नवधा-भक्तिनिरूपणाय श्रीमद्भागवतीयान्येव तत्र तत्र प्रदर्शितानि वाक्यानि ।

एवं काश्मीरदेशीयक्षेमेन्द्रनाम्ना क्षेमेन्द्रप्रकाशाख्ये स्वनिबन्धे 'त्वयोपमुक्ते' त्यादीनि लिखि-
 तानि । तथा निर्णयसिन्धौ वामनजयन्तीनिर्णयेऽष्टमस्कन्धीयं "श्रोणायां श्रवणद्वादश्या" मित्यादि-
 लिखितम् । भगवद्भास्करे श्राद्धमयूखे श्राद्धे मांसनिषेधकं "न दद्यादामिषं श्राद्धे" इति सप्तमस्क-
 न्धीयमलेखि । भट्टोजिदीक्षितकृतायां चतुर्विंशतिमतव्याख्यायामाचारकाण्डे तर्पणोत्तरं "पूजानिर्ण-
 येऽपि भागवतेऽप्येवमेवोक्तमि"त्युक्त्वा "मूर्त्त्याऽभिमतयाऽऽत्मन" इति "उद्गासाऽऽवाहने न स्त" इति
 चोक्तम् । नागोजीभट्टेनापि सप्तशतीव्याख्यायां "वैदिकस्ताम्रिको मिश्रः" इत्येकादशस्यवच-
 नमलेखि । अत एव प्राचीनाऽर्वाचीनानानादेशीयनिबन्धकर्तृभिराहतमपि ये न पश्यन्ति ते चक्षुष्म-
 तोऽप्यन्धा इति दिगित्याहुः । एवञ्च श्रीमद्भागवतस्याऽनेकपुराणवचनैर्यासृष्टकत्वेन निरूपणात्-
 र्थक्याऽनुवादेन चाप्रामाण्यशङ्काऽनुत्पानाद्विधिनिबन्धकारैरादरणीयत्वेनोपेक्षितत्वगन्धाभावाच्च न
 कोऽपि शङ्कावकाश इति ।

न च श्रीधरैत एव भागवतं नामाऽन्यदिति न शङ्कनीयमिति कथमुक्तमिति वाच्यम् । तत्र
 केपाञ्चिच्छ्रद्धातिशयेन पूजार्थं भागवतव्यवहारोपपुराणपरत्वात् । उपपुराणस्य देवीपुराणस्य
 तथा प्रसक्त्या तन्निषेधात् । "यत्राधिकृत्ये"त्यादिदक्षणोपन्यासेन तद्विरहबोधकोऽत एवेत्यस्यो-
 क्तत्वात् । सुकं चैतत् । जैनिविना वेदानां काठककौधुनादिसमाख्यावशेन पौरुषेयत्वमाराध्य-
 तत्समाधानवदाचारमाधवे स्मृतीनामप्रामाण्यमाशङ्क्य तन्निरासकस्यूतानिपुननन्दायान् दृढीक-
 रणस्यावश्यकत्वादिति श्रीपुरुषोत्तमचरणैरेव समाहितत्वात् । एतेन देवीभागवतसत्ता निषेध-
 प्रतियोरित्येन बोधिता श्रीधरैरिति निरस्तम् । "यत्राधिकृत्ये"त्यादिदक्षणवाच्यस्य हेतु-
 स्त्वेनोपन्यासात् । देवीभागवते तु "यत्राधिकृत्ये" इत्यादिदक्षणसमन्वयस्य स्यात्प्राथमिके-
 श्विदर्शितत्वात् ।

किञ्च, देवीभागवतस्य समूहत्वात् उपपुराणानि निमित्तन्ते । अष्टादशपुराणान्तर्गतं स्ताधिका
 युक्तयो निरस्ताः । अत्रे च निरसनीयाः । तत्रोपपुराणानि सप्तशतानि मात्र एव कानिचिद-

णितानि । तथा हि—“पात्रे पुराणे यत्प्रोक्तं नरसिंहोपवर्णनम् । तच्चाष्टादशसाहस्रं नारसिंह-
मिहोच्यते । नन्दाया यत्र माहात्म्यं कार्तिकेयेन वर्णने । नन्दापुराणं तद्योक्तं सङ्ख्यानमिति
कथ्यते । यत्र साम्बं पुरस्कृत्य भविष्येऽपि कथानकम् । प्रोच्यते तत्पुनर्लोकं साम्बमेतन्मुनि-
व्रताः । एवमादित्यसञ्ज्ञं च तत्रैव परिपठ्यते । अष्टादशम्यस्तु पृथक् पुराणं यत्र दृश्यते । विजा-
नीध्वं मुनिश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्गतम्” इति । एवमेव स्कान्दप्रभासखण्डेऽपि । आदित्यपुराणे तु
“यदुक्तं भानुना पूर्वं पुत्राय मनवे द्विजाः । तदहं सम्प्रवक्ष्यामि शृणुष्वं गदतो मम । सर्गश्च
प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशाऽनुचरितं चैव पुराणं पञ्चलक्षणम् । यत्त्रोपपुराणानां
खिलत्वाच्छक्षणं स्मृतम् । ब्राह्मं पुराणं तत्रायं संहिताभ्यां विभूषितम् । श्लोकानां दशसाहस्रं
नानापुण्यकथायुतम् । पात्रं द्वितीयं कथितं तृतीयं वैष्णवं स्मृतम् । चतुर्थं वायुना प्रोक्तं वायवी-
यमिति स्मृतम् । ततो भागवतं नाम भागद्वयविभूषितम् । चतुर्भिः पर्वभिः प्रोक्तं भविष्यं तदन-
न्तरम् । मार्कण्डेयमथ ज्ञेयं नारदीयमतः परम् । दशमं ब्रह्मवैवर्तं छैत्रमेकादशं स्मृतम् । भागद्वयेन
लिङ्गं च ततो वाराहमुत्तमम् । संयुक्तमष्टभिः खण्डैः स्कान्दं चैव सविस्तरम् । ततस्तु धामनं कौर्म
भागद्वयविराजितम् । मात्स्यं च गारुडं प्रोक्तं ब्रह्माण्डं च ततः परम् । भागद्वयेन कथितं ब्रह्मा-
ण्डमभिसञ्ज्ञितम् । खिलान्युपपुराणानि यानि चोक्तानि सूरिभिः । इदं ब्रह्मपुराणस्य खिलं
सौरमनुत्तमम् । संहिताद्वयसंयुक्तं पुण्यं शिवकथायुतम् । आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया सूर्यभा-
षिता” इति । अत्र “भागवतं भागद्वयविभूषितम्” इति पुराणक्रम उक्तम् । तत्र भागद्वयं
किमिति विचिकित्सायां “संहिताद्वयसंयुक्तम्” इत्यनेन भागद्वयं व्याख्यातम् ।

२. किञ्च, तत्रैव दानप्रस्तावे “ततो भागवतं प्रोक्तं भागद्वयविभूषितम्” इति लक्षयित्वा “ददाति
सूर्यभक्ताय यस्तु भागवतं द्विजाः । सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वरोगविवर्जितः । जीवेद्वर्षशतं साम्प्रमन्ते
वैश्वतं पदम्” इत्युक्तम् । उपपुराणानां गणना कौर्मोऽपि । आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारसिंहं
ततः परम् । तृतीयं नान्दमुदिष्टं कुमारेण तु भाषितम् । चतुर्थं शिवधर्मस्य साक्षान्द्वीशभा-
षितम् । दुर्वाससोक्तमाध्वर्यं नारदीयमतः परम् । मानवं कापिलं चैव तथैवोशनसेरितम् । ब्रह्माण्डं
वारुणं चाथ कालिकाह्वयमेव च । माहेश्वरं तथा साम्बं सौरं सर्वार्थसञ्चयम् । पराशरोक्तमपरं मारीचं
भार्गवाह्वयम्” इति । अत्र “पराशरोक्तमपरम्” इत्यस्याग्रे “तथा भागवताह्वयम्” इति कल्पितवान्
ऋषित् । तदसङ्गतम् । मारीचभार्गवयोरप्रहणापत्तेः । अनेकेषु पुस्तकेषु “मारीचं भार्गवाह्वयम्” इत्येव
ग्राथाय । एकस्य भागवतस्य ग्रहणेऽष्टादशसङ्ख्यायां न्यूनतापत्तेश्चेति प्रागप्युक्तम् । सूतसंहितायां
तु क्रमस्तु कौर्मोक्त एव । किन्तु, नान्दस्थाने स्कान्दमुक्ताऽऽप्रे तल्लक्षणमुक्तम् । “लक्षं तु प्रन्थ-
सङ्ख्याभिः सर्वविज्ञानसागरम् । स्कान्दमथाऽभिवक्ष्यामि पुराणं धृतिसम्मतम् । पङ्क्तिभिः संहि-
ताभेदैः पञ्चाशत्खण्डमण्डितम् । आद्या सनत्कुमारोक्ता द्वितीया सूतसंहिता । तृतीया शाङ्करी
विप्रा चतुर्थी वैष्णवी मता । तत्परा संहिता ब्राह्मी सौराऽन्या संहिता मता” इति । एवं “ततः
कालीपुराणाग्रह्यं वाशिष्ठं मुनिपुङ्गवाः” ततो वासिष्ठलिङ्गाह्वयमित्युक्तम् । कालिकापुराणे तु क्रमो

नामानि भिन्नान्येव । तथा हि—“शैवं यद्वायुना प्रोक्तं वैश्वं वैष्णवं तथा । यदिदं कालिकाख्यं च मूलं भागवतं स्मृतम् । सौरं च नारदीयं च मार्कण्डेयं च वह्निजम् । भविष्यं ब्रह्मवैवर्तं लैङ्गं चैव त्रयोदशम् । वामनं कौर्मं मात्स्यं च सप्तदशं च गारुडम् । स्कान्दमष्टादशं प्रोक्तं पुराणं च न संशयः” ।

अत्र तन्मूलमिति पाठमङ्गीकृत्य तस्य कालिकापुराणस्य मूलं भागवतम् । तच्च भागवतं वैष्णवं तन्मूलं भवितुं नार्हति । देव्युपपुराणस्य देवीपुराणमूलत्वं एव सामञ्जस्यात् शैवोपपुराणानां शैवेभ्यो वैष्णवोपपुराणानां वैष्णवेभ्य एवोत्पत्तिदर्शनादिति देवीभागवतमेव तन्मूलमित्युक्तम् । तदसङ्गतम् । एतेषामुपपुराणत्वनिश्चयाद्दुपपुराणगणनायां प्रसक्तस्य भागवतस्य महापुराणत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । यदि चात्रस्य भागवतपदस्य कालिकापुराणमूलबोधन एव तात्पर्यं न गणनायां, तदोपक्रमविरोधो, लैङ्गादीनां त्रयोदशत्वादिकथनविरोधश्च स्यात् । तस्माद्भागवतमुपपुराणं भिन्नमेव । तच्च ‘ततो भागवतं प्रोक्तं भागद्वयविभूषितमि’त्यादिना लक्षितमादित्यपुराणात्मकं भागवतं ज्ञेयमित्युक्तम् । कालिकापुराणीयभागवतपदं देवीभागवतपरमिति कश्चिदित्युक्तम् । ततश्च तन्मूलपदं कालिकाख्यविशेषणं भागवतविशेषणं वेति बोध्यम् । न च कालिकाख्यविशेषणे पुराणत्वप्रसक्तिरिति वाच्यम् । ‘ततः कालीपुराणाख्यमि’ति सूतसंहितावचनेन कालिकाह्वयमेव चेति कौर्मोक्तम् च, कालीपुराणं तु तत एकादशममुच्यते इति ब्राह्मवैवर्तेऽप्युपपुराणत्वनिश्चयात् । मूलपदस्य कालिकाख्योत्कर्षबाधकत्वात् । पुराणानां स्वोत्कर्षकथनस्य दृष्टचरत्वात् । (ब्रह्मवैवर्तेऽप्यष्टादशपुराणनिरूपणोत्तरं) ‘आद्यं सनत्कुमारं च नारदीयं द्वितीयकम् । तृतीयं नारसिंहाख्यं शैवधर्मं चतुर्थकम् । दौर्वाससं पञ्चमं च कापिलियमतः परम्- । सप्तमं मानवं प्रोक्तं शौकमष्टममेव च । गारुणं नवमं प्राहुर्ब्रह्माण्डं दशमं स्मृतम् । कालीपुराणं तु तत एकादश- ममुच्यते । वासिष्ठं तु द्वादशमं माहेशं तु त्रयोदशम् । सांख्यं चतुर्दशं प्रोक्तं सौरं पञ्चदशं स्मृतम् । पाराशर्यं षोडशमं मारीचं तु ततः परम् । अष्टादशं भार्गवाख्यं सर्वधर्मप्रवर्तकम्” इति पाद्मोक्तविश्वश्रव्याये श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये “गणेशं नारसिंहं च नारदीयं तथैव च । शैवमादिपुराणं च देवीभागवतं तथा । वासिष्ठं लैङ्गं कालेयं पाराशर्यं तथैव च । जैमिन्याग्नेयमादित्यं वायव्यं शाम्भवं तथा । सनत्कुमारप्रोक्तं च भार्गवं नान्दिनं तथा” इति । गारुडे “पुराणं भागवतं दौर्गं नन्दिप्रोक्तं तथैव च । पाशुपत्वं रेणुकं च भैरवं च तथैव च” इति । पाद्मे शकुनपरीक्षायां च “ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च मार्तण्डं नारदेरितम् । तथैव गदितं राम पुराणं कापिलं तथा । वाराहं ब्रह्मवैवर्तं शकुनेषु प्रशस्यते । शैवं भागवतं दौर्गं भविष्योत्तमेव च” इति । अत्रोदाहृतवचनेषु ब्राह्मणवैष्णवशैववायुस्कान्दनारदीयब्रह्माण्डब्रह्मवैवर्तादीनां पुराणगणनायां मात्स्यादिप्रसिद्धानामुपपुराणकोटौ प्रविष्टानां नाममात्रसाम्येऽप्युपपुराणत्वमेव । यतो मात्स्यादौ लक्षितेषु ब्राह्मस्य लक्षणं प्रसिद्धे ब्राह्मे नास्ति । तदुपपुराणम् । वैष्णवे सद्ब्रह्म न मिथिलतस्तदुपपुराणम् । काशीमाहात्म्यादियुक्तं ब्रह्मवैवर्तमुपपुराणमेव । “स्कान्दं शतसहस्रं तु श्लोकानां शतमेव हि । भविष्येऽपि षण्णो लक्षाधे सङ्गच्या स्मृतम्” इति भविष्यपुराणप्रथमाध्यायावसाने सङ्गच्यामेदेन स्कान्दमन्त्रे

रूपपुराणत्वमेव । अष्टादशपुराणेषु प्रसिद्धस्कान्दभविष्यथोस्तु “स्कान्दं नाम पुराणं तदेकाशीति निगद्यते । सहस्राणि शतं चैकम्” इति । “चतुर्विंशत्सहस्राणि तथा पञ्चशतानि च । भविष्यचारितप्रायं भविष्यम्” इति भास्व्ये सङ्ख्यानिरूपणात् ।

एवं बृहद्ब्राम्हणबृहद्विष्णुबृहत्कूर्मबृहद्विष्णुदेवीपुराणपुष्करशिवरहस्यविष्णुधर्मोत्तराद्यनेकपुराणानामुपपुराणत्वमेव, बाहुल्यभिया विरम्यते । अत्रविशेषविवेचनम् “एवमाज्ञापितास्तेन शिवेन मुनयः पुरा । अन्यान्युपपुराणानि चक्रुः सारतराणि च” इति पराशरवचनेन, “अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु । अष्टादशपुराणानि ध्रुत्वा सङ्क्षेपतो द्विजाः” इति यौर्मवचनेन, “अष्टादशपुराणानि ध्रुत्वा सल्लवतीमुतात् । अन्यान्युपपुराणानि ऋषिभिः कथितानि तु” इति सूतसंहितावचनेन चोपपुराणानामन्यत्रपिकृतत्वमेव ज्ञेयम् । ननुपपुराणानि व्यासमुनिकृतान्येव सन्तीति चेत्, न; नारदीयशैबवायव्यादिषु व्यासकृतत्वेऽपि कस्यचित्पुराणमतेनोपपुराणत्वदर्शनात्तादृशानियमस्याऽस्वीकारादिति प्रत्याख्यातम् ।

अत्र सौरवर्णमस्कान्दान्तर्गतसूतसंहितामूलवैवर्त्सेषु देवीभागवतं नोपलभ्यते । कालिकापुराणे तु भागवतपदमादित्यपुराणपरमित्युक्तम्, तस्य भागवतत्वेनोद्धेयात् । पद्मपुराणरूपोस्तु देवीभागवतं दीर्घं भागवतमित्युक्तम् । तस्य देवीपुराणरत्वेन सम्भगत् । विजयशैलेक्याऽभ्युदयमुग्धनिशुम्भमपनाह्यपादप्रयामऋदेवीपुराणे प्राधान्येन दुर्गाचारितस्य सत्त्वात् । अत एव गङ्गेशोपाध्यायानां तत्र देवीभागवतत्वेन व्यनहारः । तत्राऽऽद्ये पद्ये भागवतपदस्य पुराणसामान्ताधिकरण्येन सत्त्वात् । तैश्च भगवत्सा इदमिति व्युत्पत्तेर्दर्शितत्वात् । यदि देवीभागवतं तस्मिन्समये तैश्चरत्तन्धं चेत्तदा भागवतोक्त्यक्षणासम्भाषितदेवीभागवतं हित्वा तद्वक्षणाऽनाक्रान्तं देवीपुराणं तदीयाऽऽद्यपद्ये भागवतपदमंत्रिणाऽष्टादशपुराणान्तर्वर्त्तिवेन न स्वीवृत्तुः । अन्येऽपि निबन्धकारा देवीपुराणवचनानि प्रामाण्यपुररकारेणोदाजतुः । ततश्च पुराणोपपुराणगणनायां देवीपुराणस्य प्रवेशाय दीर्घं भागवतं देवीभागवतमित्यादी देवीपुराणमेव प्रहीतुमुचितमिति विद्वांसो विभावयन्तु । अग्रायं तु नाप्रहो देवीभागवतस्य निर्मल्यतायाम् । दीर्घं भागवतं देवीभागवतमित्यनेन देवीभागवतस्य प्रहणमस्तु प्रतिपदोक्तत्वात् । देवीपुराणसङ्ग्राहकावचनमन्यस्यात् । उपपुराणानामष्टादशसङ्ख्यातोऽप्यधिकत्वात् । “अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कथितानि तु । अष्टादशपुराणानि ध्रुत्वा सङ्क्षेपतो द्विजाः” इति यौर्मवचनाद् विविधैर्निबन्धकारैरेवं निर्गमितमिति । न च ‘एकथा द्वादश एवाऽत्र कुण्डेन मुनिना कृताः’ इति देवीभागवतवचनेन देवीभागवतस्याऽपि व्यासकृतत्वप्रत्ययेन नोपपुराणत्वमिति वाच्यम् (पूर्वोक्ता-) नेकारचर्नः श्रीमद्भागवतस्य व्यासकृतत्वेन निराबाधे देवीभागवतव्याधि व्यासकृतत्वार्थकारे ‘अष्टादशपुराणानां कर्ता संवत्सरीमुनः’ इति वचनसिद्धाऽष्टादशपुराणकर्तृत्वे ‘एवं पुराणसन्दोहधत्तुर्लक्ष उदाहृतः’ इतिवचनसिद्धचतुर्लक्षताया बाधापतेः । न च देवीभागवतवचनस्य का मितिः, तस्य शिष्यद्वारा व्यासकृतमित्याद्यपरिन्तरपरताया एवाऽन्यत्वाऽर्थाकार्यत्वात् । श्रीमद्भागवते तु नैकं वचनं शक्यम् । बहूनां वचनानामनुगोधादनेकवचनानामन्यपदानपनाऽपेक्षयैतत्स्यैव देवीभागवतवचनस्य पुराणान्तरसहाय्यहीनस्य तथा नेदुमुचिततादर्शितामोदररातिज आहः ।

यत्तु, पुराणानां पञ्चलक्षणत्वेन श्रीमद्भागवतस्य दशलक्षणत्वेन नाऽष्टादशान्तर्वर्तिकमिति, तत्र; "सर्गोऽस्याऽथ विसर्गश्च वृत्ती रक्षान्तराणि च । वंशो वंशानुचरितं संस्थाहेतुरपाश्रयः । दशभिर्लक्षणैर्पुंक्तं पुराणं तद्विदो विदुः । केचित्पञ्चविधं प्राहुर्महदल्पव्यवस्थया" इति निरूप्यामे सर्गादीनां लक्षणानि निरूप्य "एवं लक्षणलक्ष्यानि पुराणानि पुरा विदुः । मुनयोऽष्टादश प्राहुः क्षुल्लकानि महान्ति च" इति श्रीमद्भागवतद्वादशस्कन्धवाक्यात् । "सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । वंशानुचरितं चेति पुराणं पञ्चलक्षणम् । एतदल्पपुराणानां लक्षणं च विदुर्बुधाः । महतां च पुराणानां लक्षणं कथयामि ते । दशाधिकं लक्षणं च महतां परीकीर्तितम्" इति ब्रह्मवैवर्तस्य श्रीकृष्णजन्मखण्डचरमाऽध्यायवाक्याच्च दशलक्षणस्यापि सिद्ध्या पञ्चलक्षणवरचनियमाऽसिद्धेः । यत्र पञ्चलक्षणवरचं तत्र महापुराणनामसाम्येऽपि न महापुराणत्वं, किन्तु पुराणत्वमेव । दशलक्षणलक्षितं, तु महापुराणम् । दशलक्षणानि तु श्रीमद्भागवते स्पष्टमेव प्रतीयन्ते । आदिलपुराणे 'सर्गश्चे'ति 'पुराणं पञ्चलक्षणम्' इत्युक्त्वा 'ब्राह्मादीनां पुराणानामुक्तमेतत्तु लक्षणम् । एतच्चौपपुराणानां खिलत्वाल्लक्षणं स्मृतम्' इति पञ्चलक्षणत्वमेवोक्तम् । 'अष्टादशपुराणानि श्रुत्वा सत्यवतीसुतात् । अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कीर्तितानि तु' इति सूतसंहितावाक्याच्चेत्यलं प्रसक्ताऽनुप्रसक्तश्चेति दिक् ।

यत्तु, "अष्टादशपुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः । भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहणम्" इति स्कान्दमातस्योः क्त्वाप्रत्ययेनाष्टादशपुराणोत्तरं भारतस्य निर्माणोक्तेस्तदुत्तरं श्रीमद्भागवतस्य परणादष्टादशपुराणबहिर्भावे सिद्धे देवीभागवतमेवाऽष्टादशान्तर्गतमित्याह ।

तदसत्, 'अष्टादशपुराणानां कर्त्तृ'ति पाठान्तरस्य प्राचीनपुस्तकेषु दर्शनात् । 'पुराणानि कृत्वे'ति पाठेति तु पूर्वापरभावस्याऽपि विक्षितत्वात् । अष्टादशपुराणानामभिप्रायस्य भारते वर्णने तात्पर्यात् । "अष्टादशपुराणानि अष्टौ व्याकरणानि च । ज्ञात्वा सत्यवतीसुतश्चक्रे भारतसंहिताम्" इति भविष्यप्रथमाध्यायवाक्यात् । पूर्वापरभावविवक्षाप्रहे तु स्कान्दे कारीखण्डेऽष्टाविंशत्याध्याये श्रीमद्भागवताहात्म्ये 'तदा भागीरथो राजा क क भागीरथी तदा । यदा विष्णुस्तपस्तेये चक्रपुंक्त्रणीतटे' इति देव्या पृष्ठे 'सन्वेहोऽत्र न कर्तव्यो विशालाक्षि सदाऽमले । धृतौ स्मृतौ पुराणे च कालत्रयमुदीर्यते । भूतं भव्यं भवत्साऽपि संशयं मा धृया कृयाः' इति शिवेनोत्तरदानात्कालस्याऽपि विक्षितत्वनिश्चयात् । अत एव पूर्वापरभावस्याऽपि न तयात्वसिद्धिः । 'एकत्र दृष्टः शालाशोऽपरत्रापि तथा' इति न्यायात् । यदि च पूर्वापरभावस्य विवक्षितत्वमित्याहस्तदा पुराणान्तस्याऽपि बहिर्भावपत्तेः । तथा हि मार्कण्डेयपुराणारम्भे 'भगवन् भारताख्यानं व्यासेनोक्तं महात्मना । पृच्छामस्तमैः (१) शब्दैर्नाना शालसमुच्चयैः' इत्याद्युक्त्वा 'तदिदं भारताख्यानं बह्वर्थं बहुविस्तरम् । तत्त्वतो ज्ञातुं नोऽहं भगवँ हवा मुपागतः' इति चोक्त्या । व्यासशिष्यजैमिनिना कृतेन मन्त्रचतुष्केन पुराणावतारे कथा दृश्यते । सा च भारतोत्तरभावित्वमन्तरेणाऽसङ्गता सती मार्कण्डेयपुराणस्याऽष्टादशम्यो बहिर्भावनामापादयति । तथाऽग्निपुराणारम्भे "सूत त्वं पूजितोऽस्मामिः सात्सत्सारं वदस्व नः । येन विज्ञानमात्रेण सर्वज्ञत्वं प्रजापते" इति शौनकप्रश्ने 'सात्सत्सरो हि

भगवान् विष्णुरव्यय ईश्वरः' इत्याद्युक्तं पुराणमवतारं तत्र द्वेषा सारं वदन्प्रसङ्गतो ग्रन्थान्ते 'गीतासारं प्रवक्ष्यामि सर्वगीतोत्तरोत्तरम् । कृष्णोऽयमर्जुनायाह' इति प्रतिज्ञाय 'दैवी ह्येषा गुणमयी' 'यस्यां जाप्रति भूतानि' इत्यादीनि कतिचित्पद्यान्येवोक्तवान् । अर्थमात्रोक्तौ तु पद्यानि न घटेत् । अतो भारतीोत्तरभाषित्वमात्रेणस्याऽपि सिद्धयति । एवञ्चाष्टादशपुराणानीति वाक्यस्यैवाऽसङ्गतत्वापत्तिश्च । अतः पौर्वापर्यं न विवक्षितमष्टादशपुराणानि इति श्लोके इति बोध्यम् ।

यदि योगबलेनादावेवादिप्राक्कल्पीयं वाऽवादि इति नानेन भारतीोत्तरस्वरत्वसिद्धिस्तेन वाक्यस्याऽपि नासङ्गतिरित्युच्यते, तर्हि प्रकृतेऽपि तौल्यात्परिहृत एव भवता विरोध इति न ते वक्तुमशक्यः । ननु व्यासस्याऽपरितोपाऽसङ्गतेरिति चेत्, न, प्राक्कल्पीयव्यासापरितोपा-नुवादस्यात्रापि शक्यवचनत्वादिति पुरुषोत्तमचरणाः । एवमनङ्गीकारे पाद्मस्कान्दनारदीयव्या-राहादीनां श्रीमद्भागवतमाहात्म्यप्रतिपादकानामष्टादशतो बहिर्भावापत्त्याऽष्टादशपुराणानीति श्लोकस्यैवाऽसम्भवापत्तेः ।

किञ्च, पौत्रोक्तस्य 'दशसप्त पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः । नातवान्मनसस्तोषं भारतेनापि भामिनि । चकार संहितामेतां श्रीमद्भागवतीं पराम्' इति वचनस्य सप्तदशपुराणोत्तरं भारतनिर्माणबोधकस्य विरोधापत्त्या 'अष्टादशपुराणानी'त्यात्राऽष्टादशशब्दोऽष्टादशसमीपसप्तदशसङ्ख्या-परपौर्वापर्याऽभावविवक्षापरो वेति ज्ञेयम् । न चात्र पाद्मवचने सप्तदशपदं लक्षणया अष्टादश-त्वबोधकमिति वाच्यम् । पात्रे श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये श्रीमद्भागवतकथाश्रवणाय समागतानां 'वेदान्तानि च वेदाश्च मन्त्रास्तत्राणि संहिताः । दशसप्तपुराणानि पट्टशाखाणि समाययुः' इत्युक्तौ सप्तदशपुराणानां कथनस्य विरोधापत्तेः । अथवा सप्तकल्पवृत्तान्ताश्रये मात्स्ये तत्पुरुष-वृत्तान्ताश्रये च स्कान्दे 'अष्टादशपुराणानि' इत्यस्य वचनस्य सत्त्वाच्छ्रीमद्भागवतस्य तु सारस्वतक-ल्पीयवृत्तान्ताश्रयस्य सत्त्वान्न शङ्कालेशः । एतेन अधोरकल्पवृत्तान्ताश्रयस्य भविष्यपुराणस्य 'अष्टादशपुराणानि अष्टौ व्याकरणानि च । ज्ञात्वा सत्यवतीसुतश्चक्रे भारतसंहिताम्' इति वचनस्य न विरोधः । अत एव परस्परं पुराणेषु विरोधे कल्पभेदेनैव समाधानं सङ्गच्छते । अत एव विष्णु-पुराणे मायामोहनात्मकपुरुषस्य विष्णुना स्वशरीरादुत्पादितस्य बौद्धावतारत्वमुक्तम् । 'मायामोह-स्वरूपोऽसौ बुद्धो दनुसुतोऽभवत्' इति आश्रये उक्तम् । श्रीमद्भागवते तु 'धुद्धो नाम्ना जिन-सुतः कीटकेषु भविष्यती' इत्युक्तं न विरुद्धयते ।

यद्वा, भविष्यपुराणवचने व्याकरणसाहचर्याच्छतकोटिप्रविस्तरपुराणान्तर्गताष्टादशसजातीय-वाक्यसमूहस्य ग्रहणम् । नानाविधशुद्धशब्दवचनानां विधाऽर्थस्य भारत उपनिबन्धनीयतया तज्ज्ञान-स्याऽऽवश्यकत्वात् । तेनाऽष्टादशपुराणानि न स्वकर्तृकानि । शतकोटिप्रविस्तरज्ञानेनैव चारि-तार्थान्नैतज्ज्ञानस्याऽऽवश्यकतया तत्कथनाऽनुपयोगादसावर्जताऽऽपादकत्वाच्च । ततश्चैतद्वचनैक-वाक्यतया शतकोटिप्रविस्तरपुराणान्तर्गताऽष्टादशसजातीयवाक्यसमूहरूपाण्यष्टादशपुराणानि मनसि कृत्वेत्यर्थो वा । यथाग्रहेणाऽष्टादशपुराणानि व्यासकृतात्येवाऽस्मिन्पथे गृह्यन्ते तदुत्तरं भारतमिति क्रम इत्युच्यते, तदस्तु; "ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदः शिक्षा कल्पो

व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमितिहासपुराणं न्यायो गीमांसा धर्मशास्त्राणि” इति मुण्डक-
श्रुतौ । “वाचा वै सप्ताह्व चन्धुः प्रज्ञायते । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहासः
पुराणम्” इति “अस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इति-
हासः पुराणम्” इत्यादिवृहदारण्यकश्रुतौ “ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदः आथर्वणश्वतुर्थं इतिहास-
पुराणं पञ्चमो वेदानां वेदः” इति छान्दोग्यश्रुतौ च “इतिहासपुराणं च पञ्चमो वेद उच्यते”
इत्याद्यनेकवाक्येषु चेतिहासपुराणयोः क्रमविरोधो दुर्वारः स्यात् ।

न च शब्दक्रमादर्धक्रमस्य बलीयस्त्वात्पुराणोत्तरमितिहास इति वाच्यम् । निःश्चसितक्रमप्रा-
चल्यतया तथावक्तुमशक्यत्वात् । शब्दक्रमे बाधे सति तथा कल्पनीयम् । अत्र त्वष्टादशपुरा-
णानीत्यस्यार्थो निरूपितदिशासम्भवन्न तथा बोधयतीति । अत एवेतिहासपुराणानीति गृह्यमपि
सङ्गतं भवति । अथवा “सर्वाण्येव पुराणानि कथितानि नरर्षभ । द्वादशैव सहस्राणि प्रोक्तानीह
महर्षिभिः । पुनर्बृद्धिं गतानीह आख्यानैर्बहुभिर्नृप” इति भविष्यपुराणप्रथमाध्याये सर्वपुराणानां
पूर्वं द्वादशसहस्रश्लोकसङ्ख्याकत्वेन निरूपणेन द्वादशसहस्रश्लोकसङ्ख्याकश्रीमद्भागवतस्य पूर्वं
प्रादुर्भावितत्वेनाष्टादशपुराणान्तर्गतत्वे सम्पन्ने भारतीचरं नारदोपदेशेन “न तथा वासुदेवस्य
महिमा ह्यनुवर्णितः” इति प्रथमस्कन्धवचनेन सामान्यतया श्रीमद्भागवतस्य पूर्वं निर्माणसिद्धेः
पश्चात् “भक्तियोगेन मनसि सम्यक् प्रणिहिते मले । अपश्यत्पुरुषं पूर्णं मायां च तदुपा-
श्रिताम् । तथा सम्मोहितो जीवः” इत्यादिसिद्धान्तं समाधातुपलभ्याऽष्टादशसहस्रसङ्ख्याक-
श्रीमद्भागवतस्य करणात् ।

न च भविष्योक्तवचने “महर्षिभिः प्रोक्तानि” इति लिङ्गेनोपपुराणत्वबोधनादपि यथा स्कान्द-
मिलादिना स्कान्दभविष्ययोरष्टादशपुराणोक्तस्कान्दभविष्यसङ्ख्यातो भिन्नसङ्ख्याविशिष्टबोधनाच्च
दशसहस्रसङ्ख्याकत्वेन पूर्वं, पश्चाद्बृद्धिरिति कथनमुपपुराणपरमेवेति वाच्यम् । “सर्वाण्येव
पुराणानि” इत्यत्र सर्वाणीति कथनादेवकाराच्च पुराणोपपुराणानां सर्वेषां सङ्ख्यात् । “महर्षिर्भ-
गवान् व्यासः” इत्यादौ महर्षिवस्य व्यासेऽपि प्रसिद्धत्वेन व्यासकृताऽन्यत्रापि कृतानि पूर्वं
द्वादशसहस्राणि, पुनर्बृद्धिगतानीत्यर्थलभात् । अत्रत्य स्कान्दभविष्ययोस्तु पुराणत्वमेव सङ्ख्यामे-
दात् । दृष्टान्तस्तु विवक्षितैकदेशत्वेनाऽपि निर्वहति । एवञ्च प्रथमस्कन्धे “लोकस्याऽज्ञानतो
विद्वांश्चक्रे सात्वतसंहिताम्” इत्यनेन पूर्वं सात्वतसंहितानिर्माणमित्यवगम्यते । ततश्च “स संहितां
भागवतीं कृत्वाऽनुक्रम्य चारमजम् । शुक्रमथ्यापयामास निवृत्तिनिरतं मुनिम्” इत्यनेन सात्वत-
संहितां भागवतीं भगवत्प्रधानां भगवत्प्रधानां वा कृत्वा । यद्वा पूर्वं पञ्चमत्वेन प्रसिद्धं भागवतं
द्वादशश्लोकसहस्रात्मकं कृतमेव । तां भागवतीं भागवत्प्रत्येयं तद्ब्रह्मात्मकाष्टादशसहस्रसङ्ख्याकां
कृत्वा । यद्वा पूर्वं भागवतीं संहितां कृत्वा पश्चादनुक्रम्य प्रथममारम्याऽनुक्रम्येत्परान् शङ्कोदयः ।
अनुक्रम्येत्स्य शोधयित्वेत्परं श्रीधरादय ऊचुः । श्रीव्यासचरणानां शोधनस्य न लौकिकसरणिः,
किन्तु समाध्यन्तु भूतपदार्थानामनुक्रमस्यैव तत्त्वात् ।
वस्तुतस्तु, बहुभिः शिष्टैः “राजनि मुधि कृतः” इति योगविभागाक्तानिपि कृतेति निष्पा-

चाष्टादशपुराणानि यः कृतवान् स भारतं चक्रे इति व्याख्यातत्वाच्चिदेशेन कर्तृकर्मणोरिति पृथया अनित्यत्वात् । अत एव 'धार्थ्यरामोदमुत्तम्' इति भट्टिरिति दीक्षिताः । यदि त्वामोदं गृहीत्वा धार्थ्यरिति व्याख्यायते जयमङ्गलरीत्या तदेहाऽपि त्रयीस्यैव विमृश्येति अध्याहारेण तेषां पुराणानां कृत्वा कर्तेति व्याख्यानादयथाऽन्यम्योऽपि दृश्यन्त इति वा कनिष्, पृष्ठी तु न तदर्ह-
मिति न दोषावकाश इति दिक् ।

दामोदरशास्त्रिणस्तु पूर्वोक्तशङ्कामुत्पाद्य देवीभागवते तृतीयस्कन्धे "वेदः शाखाः पुराणानि वेदान्तं भारतं तथा । कृत्वा सम्मोहसम्मूढोऽभवं राजन् मनस्यपि" इत्यादि भारतोत्तरं सम्मूढो व्यासो देवीमाहात्म्यं ज्ञातवानित्युक्त्या देवीभागवतस्याऽपि भारतोत्तरत्वं प्रतीयते । तच्च देवीभागवतस्याऽष्टादशान्तर्गतत्रयपक्षेऽयुक्तमात्स्यवाक्येन विरुध्यत इति स्वल्पेऽप्येव दोषस्तुल्य एव । यदि योक्तमात्स्यवचनं पुराणानि चतुर्लक्षाणि, भारतमेकलक्षं, रामायणं लक्षपादसङ्ख्यं, "एवं सपादाः पञ्चैते लक्षा गर्भे प्रतिष्ठिताः" इति सङ्ख्याप्रकरणस्यत्वात्सङ्ख्येयस्वरूपमात्रपदम् । न तु सङ्ख्याऽनपेक्षितक्रमपरमतो न भारतोत्तरत्वमस्य वचनस्य बाधकम् । स्वार्थपरान्यपरयोः स्वार्थपरस्यैव प्रावल्यादित्युच्यते । यदि भारतपूर्वकृतिर्मनसा पश्चात्कृतिस्तु वाग्निन्द्रियेणैति भेदाद-
विरोध इत्युच्यते तदाऽस्मत्पक्षेऽपि न दोष इत्याहुः ।

अत्र कैचित्, मन्मते तदानीं ग्रन्थो नैव जातः । किन्तु जन्मेजयं प्रत्येवं वक्ताऽस्मीति ज्ञान-
चक्षुषा ज्ञात्वा भारतात्पूर्वमेव देवीभागवतं कृतमित्यर्थस्य कल्पनात् । त्वन्मते तथा कल्पयितुं न शक्यते । चतुःश्लोकीभागवतोपदेशस्य जायमानत्वात् । उपदेशात्पूर्वं तज्ज्ञानाऽभावस्यावश्यं कल्पनीयत्वात् । यदि तत्रापि पूर्वं व्यासस्य ज्ञानमस्तीति स्वीक्रियते, तथा वक्ष्यमाणः सर्वोप्यर्थ-
वादः स्यात् । ततश्च ग्रन्थसारस्य भङ्गप्रसङ्ग इत्यास्तां तावदित्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् । जन्मेजयं प्रति वक्तृत्वं न व्यासस्य, किन्तु वैशम्पायनस्य । यदि जन्मेज-
यवैशम्पायनसम्वादात्मकं भारतं करिष्यामीति ज्ञानचक्षुष्ट्वमुच्यते । तदा देवीभागवतं करिष्या-
मीति ज्ञानचक्षुष्ट्वेन देवीभागवतात्पूर्वं देवीमाहात्म्यज्ञानस्य सिद्धतया "सम्मोहसम्मूढः" इत्यस्य विरोधोऽनिर्वार्यः । क्त्वाप्रत्यायार्थस्य च यदि तन्निर्वाहाय पूर्वं मनसा कृतिः पश्चाद्वाचेतीति कल्प्यते, तच्च दामोदरशास्त्रिभिरैवेति न तत्तुः कश्चिद्विशेष इति ज्ञेयम् । अष्टादशपुराणानी-
त्यस्य योऽर्थस्तमवोचाम, विस्तारतस्ततोऽवधेयम् ।

किञ्च, पाप्मे श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये श्रीमद्भागवतकथाश्रवणाय समागतानां परिगणनप्रसङ्गे 'वेदान्तानि च वेदाश्च मन्त्रस्तत्राणि संहिताः । दशसप्त पुराणानि षट् शाखाणि समाययुः" इत्युक्तौ सप्तदशत्वोक्तिः श्रोतव्यस्य श्रीभागवतस्याष्टादशत्वं बोधयति । तस्याऽष्टादशाऽनन्तर्ग-
त्वे देवीभागवतस्याऽष्टादशान्तर्गतत्वेऽष्टादशानां श्रोतृत्वसम्भवेन श्रोतुमागतानां पुराणानां सप्तदशत्वोक्तिर्निर्वाणत्वप्रसङ्गात् । एवं पाप्मे "दशसप्तपुराणानि कृत्वा सत्यवतीमुतः । नासवान्-
नसस्तोषं भारतेनाऽपि भागिनि । चकार संहितामेतां श्रीमद्भागवतीं पराम्" इति सप्तदश-

त्वोक्तिरपि श्रीमद्भागवतस्यैव "एतां संहिताम्" इति निर्दिष्टस्याऽष्टादशत्वं गमयति । देवीभागवत-
स्याष्टादशत्वेऽष्टादशपुराणानीत्यनुकेर्निर्वाणत्वप्रसङ्गादित्यपि दामोदरशास्त्रिण आहुः ।

अत्रापि, यत्तु, तेषामेव वचनेनैव विष्णुभागवतस्याऽष्टादशपुराणान्तर्गतत्वं न सिद्ध्यति, किन्तु
देवीभागवतस्यैवेति वार्धुपिकत्वं कुर्वाणो मूलमेव विनाशितवान् इति न्याय आपतितः ।
तथा हि—भारतं व्यासमुखाच्छ्रुतं, तत्र सन्दिहानः क्रोष्टकिर्माकण्डेयं प्रत्यागत्य सन्देहं प्रष्टवान् ।
तस्य मार्कण्डेयो मार्कण्डेयं पुराणमुक्तवान् । तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे "तदिदं भारताख्यान्
बहूषं श्रुतिविस्तरम् । तत्रतो ज्ञातुकामोऽहं भगवन्तमुपस्थितः" इति । तथाच पूर्वोक्तवचनमध्ये
षोडशेशेव वक्तव्ये सप्तदशेशुकत्वादेवीभागवतमेव महापुराणम् । अन्यथा सप्तदशेशुर्चितं स्यात् ।
तस्मात्तद्वचनप्रामाण्यादेवीभागवतमेव सिद्ध्यति । न तु विष्णुभागवतम् । भारताख्यं सप्तदशमदी-
यभागवतसहितानिः (?) मार्कण्डेयमष्टादशमुभयमितसिद्धमेव । विष्णुभागवतस्य भारतोत्तरं
जायमानत्वेन तन्मध्ये तस्यावस्थानस्यालालाभादित्येवं लपनेनाऽपि दोषाभावादिति लुघियो
विभावयन्त्विति ।

तदमनोरमम् । अष्टादशसु पुराणेषु देवीभागवतस्य प्रवेशयैवं षोडशत्वे प्रतिपादिते पूर्वोक्त-
रीत्याऽऽग्रेपस्याऽपि भारतोत्तरोत्पादनेन पञ्चदशत्वे सम्पन्ने देवीभागवतप्रवेशेऽपि षोडशस्यैव
सिद्ध्या सप्तदशत्वाऽसिद्धेः "अष्टादशपुराणानि कृत्वा" इति श्लोकस्यासङ्गतेश्च, तस्मात्पुराणानां
भ्रातृभावे पौर्वापर्यस्याऽविवक्षयैव निर्वाहोऽन्यथा न सिद्ध्यतीति पूर्वोत्पादनेन बोध्यम् । किञ्च,
भवदभिमत्या भारतानपूर्वं षोडशस्य सिद्ध्याऽपि भारतोत्तरत्र प्रसिद्धस्य मार्कण्डेयस्य श्रीमद्भागवत-
श्रवणात्प्रागने वाधकाऽनावात् । येन भवदभिमतं भवेत् । पद्यपुराणे षडध्यायश्रीमद्भागवत-
माहात्म्ये तृतीयाध्याये सनत्कुमारादयो यदा श्रीमद्भागवतकथाप्रारम्भाय समुद्युक्तस्तदा "श्रुत्वा-
दयः समाजग्मुः" इत्युक्तम् । तन्मध्ये दशसप्तपुराणान्यायपुरित्युक्तम् । अग्रे च षष्ट्याध्याये
"आकृष्णनिर्गमात्रिशद्वर्षाधिकगते कलौ । नवमीतो नमस्ये च कथारम्भं शुक्रोऽकरोत् । परी-
क्षिच्छ्रवणान्ते च कलौ वर्षशतद्वये । शुद्धे शुचौ नवम्यां च धेनुजोऽकथयत्कथाम् । अस्मादपि
कलौ याते त्रिंशद्वर्षशताधिकम् । ऊचुरुर्जे सिते पक्षे नवम्यां ब्रह्मणः सुताः" इत्युक्तम् । अत्र
सनत्कुमारकथनसमये सकल्पपुराणानां पूर्वमेव सिद्धतया मार्कण्डेयपुराणस्याऽनागमने कारणाभावे
सिद्धे षोडशेशेति वक्तव्ये सप्तदशत्वोक्तिर्देवीभागवतं महापुराणं बोधयतीत्युक्तिः स्वसन्तोषाय, न
सिद्धत्वादम्बसन्तोषायैत्यलम् ।

किञ्च, "वैष्णवं नारीयं च तथा भागवतं शुभम् । गारुडं च तथा पाद्यं वाराहं शुभदर्शने ।
सात्त्विकानि पुराणानि शुभानि" इत्युक्त्या । "स चाधर्मं मात्स्यकौर्मं समाह्वर्यासुं चाहुः सात्त्विकं
मध्यमं च । विष्णोः पुराणं भागवतं पुराणं सत्त्वोत्तमे गारुडं चाह्वर्याः" इति गारुडोक्त्या च
भागवतस्य सात्त्विकत्वं पुराणानां विष्णुपरत्वमुक्तमती विष्णुपरमेव भागवतमष्टादशान्तर्गतं, न तु
देवीभागवतम् ।

किञ्च, स्कान्दे प्रमासखण्डे "चतुर्भिर्मगवान् विष्णुर्द्वीम्यां ब्रह्मा तथा रविः । अष्टादशपुरा-

पेषु शेषेषु भगवान् भवः" इत्युक्तम् । स्कान्दे सौरसंहितायां च "कल्पते दशभिर्वेप्राः पुराणैः परमेश्वरः । चतुर्भिर्भगवाम् विष्णुर्द्वाभ्यां ब्रह्मा प्रकीर्तितः । एकेनाश्रित्तथैकेन भगवाँश्चण्डभास्करः" इत्युक्तम् । ततोऽपि विष्णुपरमेव सात्त्विकोत्तमं भागवतमष्टादशान्तर्गतं, न तु देवीभागवतमिति निधीयते इत्यन्यामपि श्रीमद्भागवतस्याष्टादशपुराणान्तर्गतत्वसाधिकां युक्तिं दामोदरशास्त्रिण आहुः ।

अत्रापि यदिदमनूयते तदसत्, त्वन्मते मात्स्योक्तसात्त्विकराजसतामससङ्कीर्णपुराणे मध्ये त्रयाणां व्यवस्था पूर्ववचनैस्त्वयोक्ता सङ्कीर्णपुराणानां तु नोक्ता केचु पुराणेष्वन्तर्भाव इतिवदन् करिप्यामि कुत्रचिदिति चेन्मन्मतेऽपि भगवत्या विष्णुशक्तित्वाभिधानेन मन्नाधिष्ठात्रीं देवतां वन्दमानो दुर्गां दुर्बोधश्चान्तर्भानुगुरुं चेतिक्रमदीपिकोक्तप्रकारेण विष्णुमन्त्राणां दुर्गाया अधिष्ठातृत्वेन तयो-
रैक्याद्वा तत्प्रतिपादकभागवतस्य वैष्णवैश्वेवान्तर्भावात् । अत एव "हरिर्द्वाभ्यां रविर्द्वाभ्यां द्वाभ्यां चण्डीविनायकौ । द्वाभ्यां ब्रह्मा समाख्यातः शेषेषु भगवान् शिवः" इति वचनं सङ्गच्छत इत्याह ।

तदसाधु । भास्व्ये कल्पागनुक्रम्य "सङ्कीर्णास्तामसाश्चैव राजसाः सात्त्विकास्तथा । रजस्तमो-
भयास्तद्ब्रह्मयस्य उदाहृताः" इति कल्पानुष्ठीर्त्तनोपान्त्याध्यायवाकमात् । सङ्गुपानुक्रमणिकाध्याये तु "सात्त्विकेषु तु कल्पेषु माहात्म्यमधिकं हरेः" इत्यादिना सात्त्विकराजसतामससङ्कीर्णकल्पानामेवो-
क्तत्वात् पुराणेषु सङ्कीर्णत्वकथनम् । तामससात्त्विकराजसमेदेनैकैकत्वमेदेनाऽष्टादशसहस्रस-
म्भवेन सङ्कीर्णत्व पुराणस्य नामापि नास्तीति विस्तरशोऽयमेव विचारः प्रत्यमादि ततोऽवधेयम् ।

किञ्च, देवीभागवतस्य सात्त्विकाऽन्तर्भावोऽपि स्वतः पूर्वग्रन्थविरुद्धः । तत्र ग्रहणेन तस्य हरिमाहात्म्यप्रतिपादकत्वात्तदाश्रितकल्पस्य सात्त्विकत्वमेवायत्यति । 'सात्त्विकेष्वपि कल्पेषु माहा-
त्म्यमधिकं हरेः' इति वचनत् । ततश्च 'सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः' इति वचनेन सरस्वतकल्प इति नाम्ना च पारमहंस्यतामप्येव कर्तव्या स्यात् । अतो विष्णुभागवतं विहाय देवीभागवतमेवास्य वचनस्य विषयः । अस्ति चात्र सरस्वत्याविर्भावप्रतिपादकं वचनमिति त्वयैव पूर्वमुक्तम् । ततश्च देवीभागवतस्य सरस्वत्याविर्भावप्रतिपादनेन सङ्कीर्णसमर्पनेन विष्णोश्च सात्त्विकत्वसमर्पनेन मेद-
प्रतिपादनादेवीभागवतस्य सात्त्विकान्तर्भावप्रतिपादनस्य विरुद्धत्वात् । 'शैवेयं भगवती त्रिपुरा' इति मुन्दरीतापनीश्रुत्या शिवशक्त्यास्तामसत्वनिश्चयाः सात्त्विकत्वं दूरापास्तम् । मन तु सर्वरूप-
त्वाद्भागवत ऐक्येऽपि न क्षतिरिति दिक् ।

यत्तु 'लिखित्वा तच्च यो दपाद्देमसिंहसमन्वितम् । प्रौष्टपर्वां पौर्णमास्यां स याति परमां गतिम्' इति भास्व्ये श्रीमद्भागवतवचनयोर्वाक्ये सिंहवाहनेनाऽसाधारणधर्मेण देवीपुराणमेवाऽस्य श्लोकस्य विषय इति गङ्गेशोपाध्यायाः, देवीभागवतमिति भास्कररसादाय आहुः । तदप्यसङ्गतम् । सिंहप-
दस्याऽनेकार्थत्वात् । 'सिंहस्तु रांशिभेदे मृगाधिपे' इत्यनेकार्थकोशोऽभिधानात् । प्रौष्टपर्वां च सिंहे सूर्यस्य सत्त्वात् । हेसि कल्पार्थं कालसम्बन्धस्याऽपि शक्यवचनत्वात् । मीमंसेनादिपद-
वसिंहासनस्य बोधाच्च । 'अष्टादशरसैः कुर्वाद्देमसिंहासनं प्रिये' इति गीरीतप्रनाक्यात् । एतेन 'हेमसिंहयुतं चैतद्द्वैष्णवाय ददाति यः । कृष्णेन सह सायुज्यं स पुनांछभते धुवंम्' इति पापो पदध्यापश्रीमद्भागवतमाहात्म्यश्लोको व्याख्यातः । स्कान्दे तु 'लिखित्वा तच्च यो दपाद्ब्रह्म-

समन्वितम् इत्युक्तम् । किञ्च श्रीमद्भागवते 'पुराणसङ्ख्यां सम्भूतिमस्य वाच्यप्रयोजने । दानं दानस्य माहात्म्यं पाठादेशे निचोद्यत' इति प्रतिज्ञाय 'ब्राह्मं दशसहस्राणि' इत्याख्य 'चतुर्लक्ष उदाहृतैः' इत्यन्तेनाऽष्टादशान्तर्गतत्वाय प्रासङ्गिकमुक्त्वा 'तत्राऽष्टादशसाहस्रं श्रीभागवतमिष्यते' इत्यनेन सङ्ख्यां, 'इदं भगवता पूर्वम्' इत्यनेन सम्भूतिम्, 'आदिमध्यावसाने' इत्यादिना वाच्यम्, 'कैवल्यैकप्रयोजनम्' इत्यनेन प्रयोजनं चोक्त्वा 'प्रौष्ठपद्यान्' इत्यनेन दानतन्माहात्म्ये उच्येते । तथैव मात्स्येऽपि सङ्ख्योक्तिपुरस्सरमिदमुच्यते । देवीपुराणं च 'लक्षमात्रेण' इति वाक्याच्च तावत्सङ्ख्याकम् । यद्यपि देवीभागवतं न तावत्सङ्ख्याकमुपलभ्यते तथापि यत्राऽधिकृत्येति लक्षणस्य श्रीमद्भागवतपरत्वेन निश्चयाद्दानप्रतिपादकस्यापि श्रीमद्भागवतपरत्वात् । पात्रे श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये श्रीमद्भागवतस्यैव 'हेमसिंहयुतं चैतत्' इति वचनेन श्रीकृष्णसायुज्यफलदानस्योक्तत्वात्तदेकवाक्यत्वात्तथाऽपि वचनस्य श्रीमद्भागवतपरत्वस्यैव निश्चयात् ।

किञ्च, मात्स्यवैष्णवादिदाने मात्स्यधेन्वादेर्वाहिनस्यैव देयत्वेन वाहनमेव देयमिति नियमाभावः । ब्राह्मादिवाराहान्तानां वैशाखाद्याः पौर्णमास्यो दानकालाः । तत्र क्रमप्राप्तश्रीमद्भागवतस्य दानं 'प्रौष्ठपद्यां पौर्णमास्यां' इति गौरीतन्त्रवाक्यानुसरोधाद्वेगसिंहासनसमन्वितस्योक्तम् । सर्वपुराणचक्रवर्तित्वात् । एतेन श्रीमद्भागवतस्य वैष्णवपुराणत्वेन तदान एकादश्यादिकालो गरुडादिवाहनयोगश्च युक्त इति परास्तम् । शैबलिङ्गादौ शिवरात्र्यादिकालस्य नन्धादिवाहनस्यादर्शनादिति न कुतर्कसम्भारः । अपरे पुनर्माद्रपौर्णमास्याः पारायणसमाप्तौ तदानं, तथासदाचारादित्याक्षत इति दिक् ।

यत्तु, श्रीमद्भागवतसदृशप्रबन्धो व्यासकृतोऽन्यो नास्तीति कथं व्यासकृतं श्रीमद्भागवतमिति, तदसङ्गतम् ; भगवत्प्राप्तदजनिताऽलौकिकसमाधावनुभूतस्य प्राक्त्व्यात् । काठिन्येनाऽव्यासकृतत्वे पुष्करप्रादुर्भावादिदुर्गमतरग्रन्थस्य व्यासकृतत्वाभावापत्तेः ।

यदपि, 'अम्बरीषशुकप्रोक्तं निलं भागवतं शृणु । पठस्व स्वमुखेनापि यदीच्छसि भवक्षयम्' इति पात्रेऽम्बरीषं प्रति गौतमवाक्ये प्रोक्तमित्यस्यऽव्यापितमित्यर्थात् 'व्यासेन कृत्वाऽयं श्रुतं पुराणं शुकवाय पुत्राय महात्मने यत् । वैराग्यशीलाय च पाठितं वै विशाय चैवारणिसम्भवाय' इति देवीभागवतोक्तेः । 'शुकाय प्रोक्तम्' इति देवीभागवतपाठं विद्यत इति न श्रीमद्भागवतपाठमिति । तदपि न सम्यक् । स्कान्दे श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये 'परीक्षित्शुकसम्वादो योऽसौ व्यासेन वर्णितः । ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रः सोऽसौ भागवताऽभिधः' इति वाक्यस्य 'ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसंयुतः । परीक्षित्शुकसम्वादः श्रीमद्भागवताभिधः । पुराणेऽपि तु सर्वेषु श्रीमद्भागवतं परम् । यत्र प्रतिपदं विष्णुर्गोपते बहुवर्षभिः । इति सङ्कल्प्य मनसा श्रीमद्भागवताभिधम् । जन्माद्यस्य यतश्चेति धीमद्यन्तमुपावदत् । इदं भगवता प्रोक्तं चतुःश्लोक्या स्वयम्भुवे । नारादाय स वै मह्यं कृष्णाय मुनये ब्रह्मम् । शुकाय ब्रह्मराताय स तु राक्षेऽभिमन्वये । शुकोक्तं विष्णुसंज्ञाय सदसि ब्रह्मवादिनाम् । श्रीमद्भागवतं नाम पुनर्वा तमसः परम् । ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मितः । परीक्षित्शुकसम्वादः शृणु भागवतं च तत्' इत्याधनेकपूर्वापरपाम-

वचनानां देवीभागवते कथमपि समन्वयासम्भवेन 'अम्बरीपशुकप्रोक्तम्' इति पात्राद्यत्रनस्य देवी-
भागवतविषयाभावतया श्रीमद्भागवतं शुकाय प्रोक्तं, शुकेन प्रोक्तमित्युभयविधप्रसिद्ध्या श्रीमद्भाग-
वतपरत्वस्य निराबाधात् ।

तथा च श्रीमद्भागवतेऽपि 'शुकमध्यापयामास निवृत्तिरितं मुनिः । स तमध्यापयामास महा-
राजं परीक्षितम्' इति ।

किञ्च, पात्रे 'अम्बरीप नवं वस्त्रं फलमन्नं रसादिकम् । कृत्वा कृष्णोपभोग्यं हि सदा
सेव्यं हि वैष्णवैः' इति वचनेनाम्बरीपाय वैष्णवधर्मबोधनप्रसिद्ध्या श्रीमद्भागवतपाठस्यापि
वैष्णवधर्मत्वाद्दुपदेशो युक्तः ।

वस्तुतस्तु, 'शुकाय प्रोक्तम्' इति चतुर्थीसमासो दुर्लभः । 'चतुर्थी तदर्थावलिहितमुख-
रक्षितैः' इति सूत्रेण तादर्थ्यचतुर्थीसमासो वक्तव्यः । स च प्रकृतिविकृतिभाव एव । बलिरक्षितप्र-
हणाज्ञापकात् । यूपाय दारु । नेह रन्धनाय स्थाली । 'अश्वघांसादयस्तु पृष्ठीसमासाः' इति
सिद्धान्तकौमुद्यां स्पष्टम् । इदं च तत्सूत्र एव महाभाष्ये । तथा हि किञ्च चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थ-
मात्रेण समासो भवति । एवं भङ्गितुमर्हति । चतुर्थीमात्रेण चेत् सर्वप्रसङ्गोऽविशेषात् ।
सर्वत्र सर्वस्य चतुर्थ्यन्तस्य तदर्थमात्रेण सह प्रसङ्गं भवति समासः प्राप्नोति । अने-
नाऽपि प्राप्नोति । रन्धनाय स्थाली । अवहननायोद्धखलमिति । किं कारणम् ? अवि-
शेषात् । न हि कश्चिद्विशेष उपादीयते । एवं जातीयकस्य चतुर्थ्यन्तस्य तादर्थ्येन सह
समासो भवतीति । अनुपादीयमाने विशेषे सर्वप्रसङ्गः । बलिरक्षिताम्नां चानर्थकं वच-
नम् । यो हि महाराजाय बलिः स महाराजारथो भवति । तत्र तदर्थं इत्येव सिद्धम् ।
यदि पुनर्विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यते इत्येतच्छर्षणं क्रियते । विकृते प्रकृत्येति चेद-
अश्वघासादीनामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् । अस्व सुरां हस्तिविधेति । अर्थेन नित्यसमासवचनमित्यादि
त्रिविध्यं तत्तर्हीदं बहु वक्तव्यम्, विकृत्येति वक्तव्यम् । अश्वघासादीनामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ।
अर्थेन नित्यसमासो वक्तव्यः । सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । न वक्तव्यं यत्तावदुच्यते । विकृत्येति
वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति । विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या सह समस्यते इति ।
यदयं बलिरक्षितप्रहणं करोति । कथं कृत्वा शपकम् । यथाजातीयकानां समासे बलिरक्षित-
प्रहणेनाऽर्थः । तथा जातीयकानां समासः । यदि च विकृतिश्चतुर्थ्यन्ता प्रकृत्या समस्यते । न
तदर्थमात्रेण । ततो बलिरक्षितप्रहणमर्थवद्भवति । यदप्युच्यतेऽश्वघासादीनामुपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ।
न कर्तव्यम् । अश्वघासादयः पृष्ठीसमासा भविष्यन्तीत्युक्तम् ।

अत एव पशुशाहिके धर्माय नियमो धर्मनियम इत्यत्र च चतुर्थ्यां तादर्थ्यं प्रतिपाद्यते ।
सम्बन्धसामान्ये तु पृष्ठीं विधाय समासः कर्तव्यः । चतुर्थीसमासस्य प्रकृतिविकृतिभाव एव विधा-
नादिति कैयटः । विधानादिति प्रतीकानुवादाय तादर्थ्यस्य पष्ठवर्थत्वबोधनाय त्वेवं प्रयोग इति
मानमत्र चतुर्थीयोगविभागो न भाष्यारूढः सुप्सुपेति समास इत्यगतिक्वतिरित्येवं व्याख्यातमिति
विवरणप्रत्यक्षं सङ्गच्छते । शब्देन्दुशेखरे तु रन्धनाय स्थालीत्यादावभिधानस्वाभाव्यात्तादर्थ्य-
त्वेनैव तस्या भावं न सम्बन्धत्वेनेति पष्ठवभावात् तत्र पृष्ठीसमासः । चतुर्थीसमासवार्णाय

प्रकृतिविकृतिभावा एवेत्युक्तम् । अश्वघासादातुपकारत्वेन बोधे पद्यचन्नेन समासोऽपीति व्यवस्थे-
त्युक्तम् । एवं च प्रकृतिविकृतिभावाऽभावाच्छुकाय प्रोक्तमिति न समासः । शुकाय प्रोक्तमित्यपि
न उक्त्युक्त्या । तस्माच्छुकेन प्रोक्तमित्येव समास इति विद्वद्भिरवधेयम् । एतेन शुकाय
प्रोक्तमिति चतुर्थीयोगविभागात्सुप्सुपेति वा समास इति परास्तम् ।

न च साधनं कृतेतिवार्तिकेनात्र समास इति वाच्यम् । तस्य हितरक्षितप्रहणेन चतुर्थीसमा-
सेतरविषयत्वात् । छन्दसत्वकथनं त्वगतिकगतिरिति बोध्यम् ।

किञ्च, पाद्ये पडध्यायश्रीमद्भागवतमाहात्म्ये “सदा सेव्या सदा सेव्या श्रीमद्भागवती कथा ।
पत्याः श्रवणमात्रेण हरिश्चित्तं समाश्रयेत् । ग्रन्थोऽष्टादशसहस्रो द्वादशस्कन्धसम्मतः । परी-
क्षिच्छुक्तसम्वादः शृणु भागवतं च तत् । तावत्सारचक्रेऽस्मिन्धर्मते शौनकाः(?)पुमान् । यावत्क-
र्णता नास्ति शुकरास्यकथा क्षणम् । श्लोकार्द्रं श्लोकपादं वा नित्यं भागवतोद्भवम् । पठस्व
स्वमुखेनैव यदीच्छसि परां गतिम्” इत्यादिबचनैः । स्कान्दे श्रीमद्भागवतमाहात्म्ये ‘श्रीमद्भागवतं
शास्त्रं यत्र भागवतैर्यदा । कीर्त्यते भूपते चापि श्रीकृष्णसूत्र निश्चितः । यत्र भागवतं शास्त्रं
श्लोकं श्लोकार्धमेव वा । तत्रापि भगवान्कृष्णो बह्वर्षीभिर्विराजते । भारते मातुषं जन्म प्राप्य
भागवतं न यैः । मुक्तं पापं पराधीनरात्मघातस्तु तैः कृतः । श्रीमद्भागवतं शास्त्रं नित्यं यैः
परिप्रेषितम् । पितुर्मातुश्च भार्याया कुलपङ्क्तिस्तु तारिता । विद्याप्रकाशो विप्राणां राज्ञां शत्रुजयो
विशाम् । धनं स्वास्थ्यं च शूद्राणां श्रीमद्भागवताद्भवेत् । पोषितामपरेषां च सर्वथाच्छिन्नतद्गुणम् ।
यतो मागवतात्तं वै को न सेवेत् भागववान्” इत्यादिबचनैश्चान्यपुराणवचनैश्च श्रीमद्भागवतस्य
पठने सिद्धेऽन्वरीयशुक्प्रोक्तमिति श्लोके श्रीमद्भागवतस्यैव पाठं विदधति । अत एव “अथवा
सर्वमेतद्धि श्रीभागवतमादरात् । पठनीयं प्रयत्नेन सर्वहेतुविवर्जितम्” इति । “पठेद्य नियमं कृत्वा
श्रीभागवतमादरात्” इति च श्रीमदाचार्यचरणैरुक्तम् ‘विद्याप्रकाश’ इत्यादिषु फलबोधनं द्विजा-
तीनां त्रैवर्णिकानामेव पाठेन, शूद्राणां तु श्रवणेनेति बोध्यम् । यदीपनिपदं ज्ञानं श्रीभागव-
तमेव वा । वर्णानामेव तद्धि स्यात्स्त्रीशूद्राणां ततोऽन्यथा” इति तृतीयस्कन्धनिबन्धे श्रीमदाचार्यचर-
णोक्तैः । शङ्कराचार्यैर्विद्युसहस्रनामभाष्ये शूद्रस्य सहस्रनामः श्रवणेनैव फलोक्तैः । स्मृतिकौमुद्यां
स्फान्दवचनैः “रक्ति शूद्रस्य शूद्राणां पुराण” इत्यादिभिश्च तथैव निर्णयोक्तैश्चेत्यलं प्रासङ्गिकविचारेण ।
तस्मात्सकलपुराणसम्भवा श्रीमद्भागवतनेऽष्टादशपुराणान्तर्गतं महापुराणमिति सिद्धम् ।

इति श्रीवत्सभवाचार्यचरणान्नप्रसादतः ।

श्रीविद्वलेशापादाजलपापलमुपाधितः ॥ १ ॥

पुरयोत्तमपादानां ग्रन्थानां मुक्तिवृन्दतः ।

पुराणानां प्रचारेण विचारेण सुमेधसाम् ॥ २ ॥

श्रीमद्भागवते शार्दासमुन्मूलनहेतये ।

यदस्फुरत्तदतिरात्रामरुण्याभिधः सुधीः ॥ ३ ॥

श्रीविद्वलेशचरणाम्बुजराजहंसो

। गोपालनन्दनपदाम्बुजचञ्चरीकः ।

श्रीकृष्णचन्द्रचरणाम्बुजसेवनात्मा

विद्वत्कदम्बचचनानुगतार्थसार्थः ॥ ४ ॥

विज्ञापयामि विबुधान्प्रणिपत्य पूर्वं

ग्रन्थं निधाय निकटे विजयाभिधानम् ।

हेलोपहासविधयापि यदा कदापि

कञ्चित्क्षणं करणयैप कृतार्थनीयः ॥ ५ ॥

यद्न सद्सद्वापि प्रमादाद्यन्निरूपितम् ।

साधवः कृपया पूर्णा भूपयन्तु शिशोर्वचः ॥ ६ ॥

न द्वेषान्न च मत्सराश्च च हठाद्गो शास्त्रगर्वाद्न वै

लोभान्नाप्यनुवृत्तितो न च धमत्कारादियं मे कृतिः ।

किन्तु श्रीशुकशास्त्रसिन्धुरसिकस्वान्तःप्रमोदाय स—

चिन्तापङ्कसुमार्जनाय विदुषां प्रीत्यै च भूयाच्चिरम् ॥ ७ ॥

श्रीमद्भागवतोत्कर्षो यथार्थोऽयं निरूपितः ।

तेन प्रसीदतु श्रीमत्कृष्णः समर्थरक्षकः ॥ ८ ॥

इति श्रीमत्सहजनिजकटाक्षपातप्रतिहृतपाखण्ड्यादकदम्बश्रीमदाचार्यचरणतनूज-

श्रीप्रभुचरणात्मजश्रीपद्मनाथकुलावतंसश्रीमद्विरिधरचरणफोकनद-

परागरागसनाथनेतोपनामकरामकृष्णभट्टप्रणीतः

श्रीमद्भागवतविजयवाद्ः सम्पूर्णतामाप ।

वेदविष्णुपदाङ्केन्दु १९२४ युगवर्षे फाल्गुने सिते ।

कृष्णवर्मतिथौ रामकृष्णोनालेख्यशोधि च ॥ १ ॥

श्रीगोपालो जयति
श्रीरामचन्द्राश्रमविरचिता
दुर्जनमुखचपेटिका

वष्टवीवष्टभं नत्वा ध्रुवे विद्वद्विनिश्चयम् ।

भागवताभिधे ग्रन्थे आर्पणार्पत्वसंशये ॥ १ ॥

भागवतमनापमिति वदन्तः पृष्टव्याः कथमनार्पत्वमिति, ग्रन्थे व्यासनामदर्शनात् । यो हि ग्रन्थं कृत्वाऽन्यस्य नाम लिखति सो हि ग्रीत्या, यथा विद्यारण्यैरेदभाष्ये माधवनाम लिखितम् । एवं धनादिलोभाद्वा । यथा बोपदेवेन हेमाद्रेर्नाम्ना । अत्र च व्यासनामलेखने ग्रन्थकर्तुः किं कारणम् । नापि धनादिलोभो नापि ग्रीत्यतिशयः । किञ्च, यस्य स्वतः शक्तिर्नास्ति स धनादि दत्त्वाऽन्येन ग्रन्थं कारयति, नैतद्यासस्य युज्यते । किञ्च, ग्रन्थकरणं यशोर्थं लोभार्थं वा पण्डितस्य, व्यासनामलिखने त्भयं न सम्भवति । यदि ग्रन्थकर्तुर्नास्ति सत्यपि सन्देहः स्यात्तर्हि महाभाष्ये पतञ्जलिऋतत्वे तर्कादौ गौतमऋतत्वे शारीरकादौ शङ्कराचार्यकृतौ च सन्देहो दुर्वारः ।

किञ्च, माधवेन विजयपञ्चजेन भागवते टीका कृता । तत्र तावदद्यै टीका अवलोक्येत्युक्तम् । हनुमटीका शङ्कराचार्यटीका चेत्याद्युक्तम् । तत्कथं सङ्गच्छताम् । बोपदेवस्य पञ्चराती सम्बत्सराणां व्यतीता, शङ्कराचार्याणां सप्तदशराती व्यतिक्रान्ता । आचार्यादिटीका ज्ञतो न प्रवर्तते इति चेत् । कठिनत्वादधिकार्यभावात्स्ववि ह्युरिकावत् । किञ्च, आचार्यगोविन्दाष्टके मृत्कामत्सीहेति यशोदेत्याद्युक्तम्, मृद्भक्षणस्य भागवतादन्यत्रादर्शनात् ।

किञ्च, “अष्टादशपुराणानां कर्ता सत्यवतीसुतः ।” इति वचनादपि व्यासकृतत्वं निधीयते । नच ब्रह्मवैवर्तेऽष्टादशपुराणमेव गणितमिति वाच्यम् । तत्रोपपुराणमध्ये देवीपुराणस्य पृथगगणितत्वात् ।

किञ्च, मत्स्यपुराणे पुराणदानप्रस्तावे भागवतस्य लक्षणमुक्तम् । ग्रन्थोऽष्टादशसाहस्रः इत्यादिना । अन्वरीपशुकप्रोक्तमिति पत्रपुराणे । नचेतदेवीपुराणं सम्भवति । अप्यपदीक्षितैः शिवतत्त्वविवेकादौ सम्मतत्वेन भागवतं स्वीकृतम् । मधुसूदनसरस्वतीभिर्मक्तिरसायने भागवतं व्याख्यातम् । विद्यमानैः पूर्वेन्द्रमक्षेत्रादिसरस्वतीभिर्मौगवतं स्वप्ने । भट्टोजिदीक्षितैर्मौगवतं स्वीकृतम् । तदपेक्षया षोडशमधिको पण्डितो यो निन्देद्भागवतम् ।

याममार्गगाः भागवतं द्विपन्ति । “विरान्तु शिरदीश्यां यत्र देवं सुरासन”मित्यादिना याममार्गस्य भागवते निन्दितत्वात् ।

किञ्च, याममार्गगा निष्पुनरि निन्दन्ति, “निष्पोर्नाम न गृहीपात्र रृशेपुड्सीदत्तम्” इत्यादिना । वेदमपि निन्दन्ति—

“त्रयो वेदस्य फलरतो मुनिभाग्दण्डिशाचरा” इति वदन्तः मांसशिनो भागवतं निन्दन्ति—

“न दद्यादामिपं श्राद्धे न चाद्याद्धर्मविदि”त्यादिना मांसभक्षणस्य भागवते निषिद्धत्वात् ।

द्वैतवादिनोऽपि भागवतं द्विपन्ति—“भयं द्वितीयाभिनिवेशितः स्यादि”त्यादिना द्वैतदर्शनस्य भागवते निन्दितत्वात् ।

किञ्च, ते वेदमपि द्विपन्ति—वेदे ईश्वरो निर्गुण उक्तस्ते सगुणं वदन्ति । वेदे जीवेश्वरयो-
रैक्यमुक्तम्, ते तु पारमार्थिकं भेदं वदन्ति । वेदे आकाशो मनश्च जायत इत्युक्तम् । ते तु
अनाद्यनन्तं वदन्ति । वेदे तु मायया जगदुत्पन्नमित्युक्तम्, ते तु परमाणून्वदन्ति । इत्यादिवेदलि-
रुद्धार्थप्रतिपादकत्वात्, पाखण्डविशेषा एव ते, पालनाच्च त्रयीधर्मं या शब्देनेह कथ्यते, तं
खण्डयन्ति, ते यस्मात्पाखण्डास्तेन ते स्मृता इति. पाखण्डलक्षणस्य तेषु सरयात् ।

किञ्च, माधवसरस्वतीसमये केनचित्पण्डितेन भागवतमप्रमाणमित्युक्तम् । तदा स्वामिभिरुक्तम् ।
अयं जारजो भविष्यतीति विचारणीम् । तदा पण्डितैर्विचारिते स गोलक इति निश्चितम् ।

किञ्च, बोपदेवकृतग्रन्थगणनायां त्रयो ग्रन्था उक्ताः, परमहंसप्रियाख्यटीका, फलाख्यग्रन्थः,
हरिलीलाख्यश्च । यदि भागवतमपि तत्कृतं भवेत्तर्हि चत्वार इति वक्तव्ये त्रय इति कथमुक्तम् ?
वैषम्ये न बीजं पश्यामः । भागवते व्यासनाम लिखितं त्रिषु स्वनामेति ।

यत्तु, निबन्धेषु भागवतसम्मतिर्नास्तीत्युक्तम् । अत्रोच्यते । निबन्धेषु श्राद्धोपवासादिसकाम-
धर्मनिरूपणं क्रियते । भागवते तु श्राद्धादिनिरूपणं नास्ति ।

यत्तु, व्यासकृतपुराणान्तरस्य श्लोकानुपूर्वीसादृश्यं भागवतश्लोकेषु न दृश्यते इत्युक्तम् ।
अत्राप्युच्यते । धर्मशास्त्रेतिहासाद्यनन्तरं व्युत्पन्नदशायां परमप्रेम्णा भागवतं कृतम् । अतः, तेषु
पुराणान्तरवैलक्षण्यमनुमीयते । यथा शङ्कराचार्यकृतपोडशभाष्येष्वन्यभाष्यसादृश्यं शारीरिकभाष्ये
न दृश्यते, तर्हि शङ्कराचार्यकृतं न भवति ? तथा भागवतमपि ।

किञ्च, कर्मस्वनादराप्त्रीत्यभावाच्च तत्र सौष्ठवम् ।

अथ भागवतं नामान्यदिति न शङ्कनीयमिति श्रीधरस्वामिवचनाच्छङ्का प्रागस्तीति गम्यते ।
अन्यथा न शङ्कनीयमिति किमर्थमिति चेत्, उच्यते, मीमांसकवैशेषिकादिभिर्वेदप्रामाण्यं
साधितमिति प्राग्वेदाप्रामाण्यशङ्का स्थिता इति न स्वीक्रियते यथा, तथात्रापि स्वीकार्यम् । अया-
स्तिकानां वेदाप्रामाण्यशङ्काभावेऽपि नास्तिकानां सा स्थितेति समः समाधिः । यथा च मन्वादिधर्म-
शास्त्रेऽपि चौर्यहिंसादिनिषेधात्, प्राक् तदनुष्ठानं स्थितमिति न स्वीक्रियते । तथा प्रकृतेऽपि ।

अथ विधिना चौर्याद्यनुष्ठानाभावेऽपि रागप्राप्तं तदासीदिति, तर्ह्यत्रापि द्वेषतस्तदाशङ्कनं
स्थितमिति समं सनाधानम् । वस्तुतः श्रीधरस्वामिनां नायमाशयः प्राक् शङ्का स्थितेति ।
किन्त्वन्य एव । तथाहि । सर्गादीनि दशलक्षणानि यत्रोक्तानि तद्भागवतमिति स्थिते द्वितीयस्क-
न्धस्य भागवतत्वमस्तु । दशानामपि लक्षणानां सङ्क्षेपेणोक्तत्वात्तृतीयादीनामप्यस्तु सर्गाधैवक-
स्योक्तत्वात् । प्रथमस्कन्धस्य तु न कथमपि भागवतत्वम् । एकस्यापि लक्षणस्यानुक्तत्वादिति
प्रथमस्कन्धो न भागवतमिति शङ्कते कश्चित्, तत्, स्वामिभिर्निराक्रियते । अन्यत्रप्रमातिरिक्तं

भागवतमिति, कुत इत्याकाङ्क्षायामत एव उक्त लक्षणवशादेव । अष्टादशसहस्रत्वद्वादशस्कन्ध-
सम्मितत्वगायत्रीसमारम्भाद्रीनां प्रथमेन विनाऽसम्भवात् । उंपोद्घातत्वेनाधिकारिनिरूपणेन प्रथ-
मस्यापि भागवतत्वमस्ति । यथा “अशोच्या नन्वशोचस्तवमि”त्यारम्य भगवद्गीतत्वेऽपि, ततः
प्राक्तनस्य ग्रन्थस्योपोद्घातत्वेन गीतात्वम् । तथा प्रथमस्यापि । “अव्यक्तं व्यक्ति”भाष्यमिति ।
“सहेषरात् सतोऽवमन्यन्ते हरिप्रियान्बला” इति वचनाद्भगवतोऽपि निन्दकानां भागवतनिन्दने
कोऽतिभारः । “न वेद यो यस्य गुणप्रकर्षं स तं सदा निन्दति नात्र चित्रम् । वने किराता
करिकुम्भजातां मुक्तां परित्यज्य विभर्ति गुञ्जामि”ति न्यायेन भगवतो भागवतस्य च निन्दकस्यो-
क्तेषु चतुर्ष्वन्तर्भावो बोध्यः । इदानीन्तनाः कवयः सत्त्वमपि भाषाकवित्वं कृत्वा तत्र सनातन-
निक्षपन्ति । अयं तु अष्टादशसाहस्रीं कृत्वा लोभादिना विनापि व्यासनाम निक्षिपन्न भ्रान्तः
स्यात् । “नहि प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि प्रवर्तत” इति न्यायात् ।

किञ्च, निबन्धकारैरष्टादशपुराणानां च मध्ये यस्यैव नाम न लिखितं तस्यैवाप्रमाण्यं स्यात् ।
शङ्कराचार्यैर्वेदस्य बहूनां शाखानां मध्ये यस्या नाम न लिखितं तस्या अप्रमाण्यं स्यात् । भग-
वत्या इदमिति व्युत्पत्तिवलेन देवीपुराणं भागवतं यदुच्यते । तर्हि गच्छतीति गौः इति व्युत्पत्तिव-
लेन खरोष्मदेरपि गोत्वं स्यात् । मनोरपत्सं मनुष्य इति व्युत्पत्त्याऽञ्जसूकरादेरपि मनुष्यत्वं स्यात् ।
अथ तत्र साक्षादिमत्वादिना लक्षणेन व्यवस्था यदि, तर्ह्यत्रापि, अष्टादशसहस्रादिलक्षणेन
व्यवस्था बोद्धव्या ।

ननु “यावत्कीर्तिर्मनुष्यस्य पुण्यलोकेषु गीयते । तावद्रूपसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥”
इति वचनात्स्वर्गप्राप्त्यर्थं व्यासनामनिक्षिपेण भागवतनिर्माणं केनचिच्छ्रुतमिति किं न स्यात् ? भैरवम् ;
कीर्तिप्रवारोहितादुक्तं श्लोकात्स्वर्गप्राप्तिहेतुत्वेनावगम्यते । कीर्तिश्च व्यासनामनिक्षेपाद्भाषासस्यैव ।
ननु ग्रन्थकारस्यानार्पत्वमप्युपेत्य । सुवेऽयं ग्रन्थो वेदेन विरुद्धार्यस्य प्रतिपादकोऽविरुद्धार्यस्य च ।
आयेऽस्यार्पत्वेऽप्यप्रामाण्यमेव स्यात् । बृहस्पतिप्रणीतचार्योक्तज्ञातवत् अन्वेष्यार्पत्वेऽपि वेदमूल-
कत्वेन स्मृतिवदस्य प्रामाण्यमेव । स्मृतीनां प्रामाण्यं हि वेदमूलकत्वेन, न तु ऋषिप्रणीतत्वेन ।

अन्यथा, कणादप्रणीतशास्त्रस्यापि प्रामाण्यं स्यात् । तस्याप्रामाण्यं धाम्भट्टसङ्गृहीतपराशरा-
द्युपपुराणे विस्तारेण प्रपञ्चितम् । अत एव माधवसाम्बहाचार्यप्रणीतकालनिर्णयादेः प्रामाण्यम् ।
धाम्भट्टसङ्गृहीतवैयकस्यापि चरकाधिमिरोभाष्याप्रामाण्यम् । न तु स्मृतीनां ऋषिप्रणीतत्वे सति वेदानि-
रुद्धार्यकत्वेन प्रामाण्यमिति चेत्, न; एतद्वेन वेदानिरुद्धार्यकत्वेन तत्रामाण्यस्योचितत्वात् ॥

॥ इति धीरामाधमविरचिता दुर्जनमुखचपेटिका समाप्ता ॥

इतोऽपि निवेद्यतां सकृच्चक्षुः

परमपुरुषार्थरूपस्य निगमकरूपतरोः फलं श्रीभागवतस्य सरसरसा-

स्वादचतुरैः कथमास्वाद्यते ? प्रकारत्रयेणेतिः—

तत्र

(१) परमपुरुषार्थप्रतिपादिका—

घृत्रासुरचतुःश्लोकी—

सा हि पण्डितपुन्दराणां गोर्खामिश्रीपुरोत्तमानां प्रकाशेन समलङ्कृता—देवर्षिश्रीरमानार्थ-
शास्त्रिहृतव्रजभाषया च समुपवृद्धिता—चतुर्भिरेवाणकैर्लेख्यते ।

(२) भगवता कपिलेन मात्रे देवहृत्या उपदिष्टः साङ्ख्ययोगात्मकस्तृतीयस्कन्धः—
तदर्थश्च श्रीमदाचार्यचरणप्रोक्तेन निबन्धेन विनाः दुर्बोध एव अतः

तृतीयस्कन्धार्यः—

भागवतार्थनिबन्धान्तर्गतः, आचार्यचरणानां प्रकाशेन कल्याणरायाणां टिप्पण्या च समेतः ।

अयं हि अष्टभिरेवाणकैः प्राप्यते ।

(३) श्रीमद्भागवतस्य प्रत्यध्यायतात्पर्यं, तस्य हि शास्त्रार्थार्थसतकेन च समन्वयः

कुत्र प्रदर्शितः ?

सच गोकुलरायभट्टकृते

निबन्धान्तर्गते-भागवताध्यायार्थ एव ।

सोऽपि नवभिराणकैः केच ।

एतेषां च प्राप्तिस्थानं ज्ञायते नु भवता ?—

“शेठ नारायणदास तथा जेठानन्द आसनमल्ल चेरिटी ट्रस्ट ऑफिस,

२३६, कालवादेवीरोड, मुंबई २.”